

САИД АҲМАД

УФҚ

ТРИЛОГИЯ

**Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
Тошкент — 1976**

Санд Ахмад.

Уфқ. Трилогия. Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976.
688 б. расм., портр.

«Уфқ» республикамиз тарихининг уч муҳим даврни ўз ичига олғак трилогиядир.

Автор трilogиянинг биринчи китоби бўлмиш «Қирқ беш кун»да ўзбем ҳалқининг сув учун кураш лавҳаларини қаламга олган бўлса, иккинчи китоб — «Ҳижрон мунлари» ҳамда учинчи китоби «Уфқ бўсағасида»да уруш ва урушдан кейинги даврдаги фидокорона меҳнатини тасвиirlайди.

Езуви ҳар учала романда ҳам турли тақдирлар, ҳижрон аламлари, ойраник кўз ёшлиари ўнсул эктикашларини ҳаяжон билан тасвиirlайди.

«Уфқ» турли тақдирлар тўғрисидаги йирик проза асаридир.

Санд Ахмад. Горизонт. Трилогия.

Уз2.

70303 — 222

12 — Доп. 75

БИРИНЧИ КИТОБ

ҚИРҚ БЕШ КУН

БИРИНЧИ БҮЛІМ

1

Зириллама гузаридан сал шари ўтиб чап тарафға тор күча кетади. Қалин толлар соя ташлаган, четида тинимсиз жилдираб сув оқадиган бу күча айниңса са-ратон кезлары жуда жиімжит бўлади. Гувала деворлар орқасида бекинган чанг босган беҳи ғуралари, теракка чирмашган аймоқи узумлар бу кўчага ажиб бир ҳусн бағишлади.

Якгагининг барига тўрт-бешта ҳандалак солиб олган эллик ёшлар чамасидаги бир киши шошилмай боради. Қорага бўялган кўн этнғи тупроққа зарб билан тушганидан чанг кўтарилади, қўнжиларига қўнади.

Кўча бетларидаги катта-кичик эшиклар олди жуда файзли. Йўлак олдиларнда супачалар. Ариқ бўйида рай-ҳонлар. Тол пинжига суқилган супада бир мўйсафид қийиги билан чойнакни ўраб ўй ўйлаб ўтирибди. Унинг ҳассаси тиззасига кўндаланг қўйилган. Олдига ёзилган дастурхонда иккита кулча, бир ғикопда майдалаб учирилган оқ қанд. Кўзачада ош раийҳон шохлари.

Ҳандалак кўтарган киши чол олдидан ўтаётганда қадамини секинлатди. Чолнинг қулоғи оғир бўлса керак, баланд овоз билан салом берди. Чол хаёлдан уйгониб алик олди.

— Икроммисан? Тинчмисан, болам? Арзандагинанг ўйнаб-кулиб юрибдими? Ке, битта чой ич!

Икром отли бу киши чолнинг гапини қайтармади. Аста келиб супа четига омонатгина ўтирди. Чол чой қуйиб узатаркан, ҳавони исказ атрофга аланглади.

— Жониворнинг ҳидини қара! Ҳандалак пишибди·да.

Икром этагидаги ҳандалаклардан бириниң чолнинг олдига қўйди.

— Ҳа, топдингиз, бува, ҳандалак чиқибди. Мана, омонликка бирини олинг.

Чол ҳандалакни олиб узоқ исқади. Кўзларі қисишлиб, анча пайтгача жим қолди. Кейин хўрсингандек леди:

— Худо шу кунларга ҳам етказди. Пишиқчиликка етмай ўлиб кетаман, деб ўйлаган эдим. Ўзингга шукур!

Икром белбогига осилган жез пойнакли қиндан пи-чоқ чиқариб чолнинг олдига қўйдп. Чол пичоқни нари итарди.

— Қўй, неварамга сўйиб бераман. Ўзим жуда соғи-ниб турган эдим. Ҳандалак баҳона бир кўриб келаман.

Икром кулди.

— Неварангиз ҳандалак пишиғини ҳали кўп кўради. Ўзингиз сўйиб енг.

— Неварам ёнимда чулдираб турмаса томоғимдан овқат ўтадими?

Чол чойнак тумшувганин пиёла четига теккизиб охириги чойни қўйди-да, ўзи ҳўплаб фотиҳа ўқиди.

— Қун исиб кетмай бориб кела қолай.

Икковлари ўринларидан турнишди. Икром чолнинг ҳассасини олиб бериб, ариқдан ўтишида белидан тутди.

Чол кетаркан миннатдорлик билдириди.

— Зап иш қилдинг-да, Икром. Неварам бўйнимга осилиб чулдирайдиган бўлди.

То у кўздан йўқолгунча Икром орқасидан қараб қолди. Негадир ичидан бир кучли хўрсиниқ келиб энтикиб олди. Бу чолга ҳавасданми, ё шундай покиза бир инсоннинг умри тугаб бораётганиданми, билмасди.

Супа четида қолган учта ҳандалакни нохушлик билан яна этагининг барига ташлаб сертупроқ йўлдаи боягидек салмоқли қадамлар билан юриб кетди.

Икром яшил эшик олдида тўхтаб оёқ остидаги бодринг пўчоқларига, чала тишлаб ташланган гўра олмаларга, бир-инки жойидан тимдаланган кунгабоқар лаганичасига қаради. Бошини сарак-сарак қиларкан, бетида ажиб бир жилмайиш пайдо бўлди. Ўзича овоз чиқазиб «боласи тушмагур-е, боласи тушмагур-е», деб юборганини билмай қолди. Остона ҳатлаб ичкарига кирди. Ҳовли жимжит. Ҳамма ёққа кўлоблаб сув сепилган. Икром ҳандалакларни айвонга думалагиб, ичкари уйга мўралади. Урин йиғилмаган. Үн олти ёшлардаги

бир йигит донг қотиб ухларди. Деразадан тушган офтоб бошига келиб қолганидан бўйиннлари тэрлаб кетган. Икром остонага тепиниб этигининг чангини туширди-да, кириб ўғлининг бошига чойшаб тортиб қўйди. Онаси қаёқда экан, деб атрофга қаради. Яна ҳовлига тушди. Хотини кўринмасди. Ариқ бўйинга келиб юванишга энди энгашган ҳам эдикни, томорқа тарафдан инграган товуш келди. Ўқдек отилиб томорқага чопди.

Қантак ўрник тагида қирқ беш ёшлардаги хушрўйги-на бир жувон тўлғаниб ётарди. Ёнида палёнланган учтўртта ўрник саржин. Тўнка устида болта. Икром илдам бориб хотинини кўтарди.

— Жанинат, Жанинат, сенга нима бўлди?

Жанинат ингради. Икром ариқдан ҳовучида сув олиб бетига сочди. Жанинат кўзини очди.

— Нима бўлди?

Жанинат инграгандек жавоб қилди:

— Тентаккинамга тансиқроқ бир нима тишириб берай десам ўтин қолмати.

Икромнинг икки қоши оралигига тугунчак тушди. Хотинини суяб ҳовлига олиб ўтди. Ичкарида ҳамон ўғли донг қотиб ухларди. Икром хотинини кўрпача устига ётқизиб, бошига ёстиқ қўйди. Кейин жаҳл билан уйга кириб боласининг устидан чойшабни иргитиб ташлади. Бола чўчиб кўзини очди. Тепасида депсиниб турган дадасига ҳайрон қаради.

— Тур! Бу қанақа аҳмоқлик?

Бола умрида бунақа гап эшитмаган шекилли, қўрқиб кетди. Икром яна қичқирди:

— Одамлар ишини қилиб тушликка чиқди. Сен ҳали ҳам болишдан бошингни узмансан. Аҳмоқ!

Айвондан хотининнинг ингроқ товуши эшитилди:

— Боламни сўқманг. Болагинамни ғадабламанг!

Икром боланинг ювуқсиз бетидан кўзини олиб айвонга чиқди. Хотининнинг бошига келиб тиэ чўқди.

— Ҳандалак олиб келдим, сўйиб берайми?

Хотин бош чайқади.

— Болагинамга сўйиб беринг. Есин. Турсунбой, болагинам, қанисан? Даданг ҳандалак олиб кептилар, еб олгини, болагинам.

Турсунбой кўзлари уйқудан қисилган бир ҳолда ичкаридан чиқди. Айвон четидаги ҳандалакларга қаради. Олмоқчи бўлиб турганда Икром зарда билан деди:

— Бор, ювин, кейинн ейсан!

Бола бир опасиңга, бир дадасиңга қараб туриб қолди. Кейин норози ҳолатда айвондан тушиб пари кетди. Хотин инграб эрига қаради.

— Боламга қаттиқ гапирманг. У нимани билади, ёш бола-ку. Эси кириб қолар, дадаси.

Икром индамади. Хотинига совиб қолған чойдан қүйіп тутди.

— Эсинг жойидами, оғир оёқ одам үтис ёрадими?!

Үғлиниңға айтсанг бұлмасмиди.

Эр-хотин жим қолишиди. Шу үғил уларниң битта-ю битта фарзандлари. Жаңнат етти бола туғди. Турмади. Шу биттагина Турсунбай уларник қувончи бұлиб үсарди. Болага улар шамолни ҳам раво күрмасдилар. Бола ҳам ёлғизлигини сезиб, ундан фойдаланаради. Үй юмушларыңа қарашибас, қарашибас да ҳам ишни үйин тариқасида бошлаб, ишга айланғанда ташлаб кетарди. Она доимо орқасидан юриб у чала қолдирған ишларни бажааркан, ҳа, бүйнегинанг узилмагур, ҳа, оғзингдан бол тушмагур, деб гапириб юриб иш қыларди. Бола йүлга кирғанда ҳам эр-хотин уни оңиначлаб юришди. Үнинг үзи кеч йүлга кирди. Үмуман бола айёр бұлади. Құп күтартсанғиз оёғини ерга босмайдиган бұлиб қолади. Турсунбой ҳам оёғини кеч ерга босғанлардан зди. Икром түйларға борса биронта қандын, конфетми, яхши иият билан, боламни ҳам шу күнларға етказсии, деб киссасиңа солиб келарди.

Она қаерга борса уни эргаштириб борарди. Турсун ҳатто мактабга борғанда ҳам онасини эмарди. Катта танаффусда келиб әмпіб кетар, она түй-ҳашамларға борса, орқасидан эргашиб борар, уни имлаб йүлакками, панароқ жойгами чақириб әміб оларди.

Улар арзанда болаларини ана шундай, бутун умрларипи, роҳат-фарогатларини бағишлиб үстірішган зди: Зоро уларниң роҳатлары ҳам, фарогатлары ҳам шу боланиң дард күрмай үсішию күз олділарыда юриши зди. Агар Турсунбойни сал исітма олиб қолса, эр-хотин үйқу нималигини унүтишар, бошидан нари кетишолмасди. Турсунбойниң сал нотоб бұлиши иккөвиниң ҳам оёқдан йиқитарди.

Турсунбой ювинаш үйга үтиб кетди-да, бир оздан кейин киіннің чиқди. У чинакам бирор ҳавас қылса арзийлиған ынгит бўлғанди.

Турсунбой ҳуснла тенгсиз йигит эди Қош-күзлари попукдек. Ота-она эмас, күрган кишилар ҳам тұхтаб бир қарамай иложлари йүқ эди.

Турсунбой ўзининг чиройлилигини билар, шунинг учун бўлса керак, ўзига бино қўярди. Уз тенглари, айниқса қизлар олдида сал баландроқ туриб, беписаид гаплашарди.

Турсунбой келиб дадасининг олдига тиз чўкди.

— Болам, онангга жиндеқ қайнатма шўрва қилиб бер. Мен ҳозир далага кетаман.

— Қўйинг,— деди хотини.— Қўлига пичоқ берманг, эт-бетини кесиб олмасин, болам. У-буни келтириб беринг, ўзим секин тўғраб бераман.

Икром индамади. Ер остидан секин ўғлига қаради. У онаси ҳимоя қилаётганидан мамнун эди. Икром индамай туриб ўчоқ бошинга кетди. Жаннат ўғлини пешасидан силаб пичирлади:

— Токчада қаймоқ бор, дастурхонга нон ўраб қўйганман, чойингни ич, болагинам.

У шундай дедиую ўғлиниң жавобини ҳам кутмай инқиллаб ўрнидан турди. Боласининг олдига дастурхон ёзиб нонушта қўйди. Кейин унга тикилиб ўтираверди.

Ошхонада Икром дўқ-дўқ ўтпин ёрат, жаз-буз қилиб пиёздоғ қиларди.

Она ҳамон боласидан кўз узмай аллақандай ширин хаёллар оғушида тебраниб-тебраниб ўтиради.

II

Қалин дарахтларга бурканган катта ҳовлиниң этак тарафida яигигина шувоқдан чиққан уй-даҳлиз, олди айвон. Ҳовли ўртасида атрофидан ариқ айланниб ўтадиган супа. Ариқ бўйларида райхонлар қулф уриб яшнаб турипти. Суви қочиб қоқига айланана бошлаган сухан ўрик таги билан битта бўлиб тўкилган. Жаннат тўкилган ўрикларни териб лаганга соляпти. Супа устида пашшахона ичида Турсунбой барқ уриб ухлаб ётипти. Жаннат ой-куни яқин бўлганидан энгашиб ўрик теролмайди. Ўтирган ўрнида сурилиб теради. Тут тагидаги чогроқ сўрига нонушта тайёрланган. Ошхона олдида сарик самовар париллаб қайнаб турипти.

Жашнат тиззасиға тирадиб ўрнидан турди. Тергап ўрикларини айвои лабига қўйиб супага келди. Пашибона четини кўтариб ўғлига аллақандай меҳр билан қаради.

— Болам, тура қолгин. Жоп болам, кун ёйилиб кетди. Тура қол, жои болам, онагинаңг ўргилсан! Даданг ионушта қилмай ишга чиқиб кетган-а. Тургин!

Боласи у ёнбошидан бу ёнбошига агадарилади.

Ҳали устара тегмаган иякларида йигитлик ишионаларни белгиг бериб қолган, туши сиртилгандек қуюқ киприклиари юмуқ кўзларини қоплаб турарди. Зулукдек қора қошлари, қирра бурни, бежирим ияклари болага алоҳида бир ҳуси бағишларди.

Жашнат унинг бошини сплайди.

— Турсунбой, болагинам, турсанг-чи, ионушсанг сошиб қолди. Даданг кутиб қолди.

Турсунбой одеялни бошига тортиб бурканни олди.

— Ҳа, умрингдан барака топкур-а, турсанг-ку, бўларди-я. Менинг шу аҳволда бориб келишим осонми. Ҳа, боланг кўпайгур-а. Қандоқ қиламан, бораман-да. Тезроқ тур! Дадангни олдига ўзим бораман. Сўридаги ионуштангни товуқ чўкиб кетмасин.

Жашнат ўзидан-ўзи галириб, чорсига ион, қатламга туга бошлади. Самовар жўмрагидан катта мис чойнакка қайноқ сув қўйиб самоварга яна сув тўлатди. Қувурига тараша ташлади. Кейин қўлида чойнак, тугун билан супа ёнига келди.

— Кетяпман. Эшик очиқ қолмасин, тур. Турганингдан кейин чорбоққа чиқиб сингирдан хабар олиб қўй. Арконига ўралашиб қолмасин.

Жашнат гапира-гапира чиқиб кетди.

Куни ёйилиб кўча серқатнов бўлиб қолганди. У кекса тоғлар, қайрағочлар бағридан ўтган йўл бўйлаб кетаркан, қулоғига хотинларнинг йигиси чалинди. Сергакланниб йиги келаётган тарафга қулоқ тутди. Йиги Расул буванинг ҳовлисидан келарди. Хотин қадамини тезлатди. Расул буванинг кўча эшиги элдидағи супаси кўринди.

Чол ҳар куни шу супада кунини кеч қиласарди. Юзни қоралаб қолган бу чол умрида кўп воқеаларнинг шоҳиди бўлган. Ували-жували бу қария кейинги йилларда узоқ яқинига боролмайдиган, невараларига супа ясатиб чўрдек гиламча солдириб ўтирас, дидига ёқсан ўловчини

әннега чорлаб аччиқ күк чоғ қуйиб берар, кетаётгандың
райхондан битта шох синдириб қўлига тутарди.

Мана, ҳозир супа олдида уч-тўрт киши ўралашиб ту-
рибди. Кўча бетига кўлоблаб сув сепилгани. Чол ўти-
радиган супа тепасидаги тол поясини кесиб тэбутга ан-
бар қилишяпти.

Хотин жанозага тўпланаётгани кишилар олдидан бош
эгиб ўтиб кетди. Ичкаридан ўқтин-ўқтиш йифи товуши
келиб турибди. Қорагина бир киши шошиб келарди. У
узоқдан жадал келаётган бўлса керак, терлаб, яктаги-
нинг елкалари ҳўл бўлиб кетган эди.

— Жаннат, Икромга ўзинг хабар қил. Пешинга чи-
қазилармиш, деб айт. Мен Заркент, яккатутликларга ха-
бар қилиб келяпман.

У шундай дедиую яна жадаллаб юриб кетди.

Бу эрининг якин ўртоғи, Тўланбой ислми киши эди.
У қиз танлаб-танлаб ёшини ўтқазиб қўйган, охири қирқ-
ни қоралаб қолганда уйланган, ўзи очиққина, ҳар гапни-
га мақол ё матал қўшиб гапирадиган сўзамол киши эди.
У кирган давра бирдан яшиаб кетар, тўй-ҳашамларда у
бўлмаса ўрни йўқланиб турарди. У ўзини катта олмас,
қишлоқда азами, бирон маърака бўлса дарров стиб ке-
тарди. Биронта одам бемаҳал нотоб бўлиб қолса шуни
уйғотишар, пиёда бўлса ҳам Марғилонга — доктор олиб
келишга юборишарди. Тўланбой йўқ демай пиlldираб
кетаверарди. Мана ҳозир ҳам Тўланбой жанозага икки
қишлоқни хабарлаб келяпти.

Жаннат эрига бу кўнгилсиз хабарни етказиш учун
қадамини тезлатди. Идора олдида қора енгил машина
турарди. Одам кўп. Ҳамма ичкаридан кимнингдир
чиқишини кутяпти. Жаннат бир муддат, ким келди
экан, катталардан биронтаси бўлса ажаб эмас, деб
Яккатут тарафга бурилди. Икромжоннинг ўзи шу та-
рафга ҳаллослаб келарди. У хотпини кўриб аччиқ-
ланди.

— Узинг келяпсанми? Үғлинга айтсанг бўлмасми-
ди? Неча марта айтаман, юк кўтарма, деб.

Жаннат, ҳечқиси йўқ, дегандек илжайди.

— Турсунбойгинангиз ухляяпти. Кечаси кеч қайт-
ган эди. Уйғотгим келмади. Расул бува оламдан ўтиб-
дилар.

— Эшитдим,— деди Икром.— Шунга келяпман. Сен
уйга қайта қол.

— Оч-наҳор борасизми, қатлама қилган эдим, бир тишлам бўлса ҳам тамадди қилиб олинг.

— Кейин, кейин. Үзим эшикка бораман. Йўлдош ота келибдилар. Мени йўқлатган эканлар, борай.

— Ота атайи жанозага кептиларми?

— Йўқ, иш билан юришилти. Қўпчилик бўлиб чўлларни айланаб юришганмиш. Қишлоғимиз тепасидан канал ўтади, дейишяпти. Уйн, боғи устидан канал ўтадиган хонадонлар билан гаплашиб юришилти. Биронтаси норози бўлиб қолмасин, деб Райимбердинга таниплаяптилар.

— Вой тавба,— деди Жанинат.— Ҳукумат ҳам сун келтирсинг, ҳам ҳақини тўласинг, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган замонлар бўляпти.

Икром шошиб турганидан гапни чўзиб ўтирмади.

— Кейин айтиб бераман, хотин. Гап кўп. Зўр ишлар бўладиганга ўхшайди. Борай-чи, отанинг ўзлари айтиб қоларлар. Уз оғзиларидан эшитай.

Икром хотинини қолдириб, ўзи идора тарафга қараб кетди.

Жаннат тугунчаси билан уйга қайтганда сўри устидаги ноңуштани мусичалар чўқир, қаймоқ солинган пиёла ерга тушиб чил-чил бўлган эди. Тўкилган қаймоқни мушук яларди. Турсунбой бўлса ҳамон донг қотиб ухлаб ётибди. Тўрт-беш товуқ дастурхондан олиб қочган қатламани талашиб чўқилашарди.

Жаннат бу бесаранжомлини кўриб ҳанг-манг бўлиб қолди.

— Ҳа, болагинанг кўпайгур-а, бу нима қилиқ, ҳали ҳам ётибсанми? Мана, бормаганингдан дадагинанг ноңушта кутиб-кутиб, оч-наҳор қишлоққа тушиб келибди. Шунақа ҳам бўладими, болангдан айланай.

Онасининг тинмай жавраши чаккасига теккан Турсунбой ноилож бош кўтарди. Пашшахона ичидан бир керишиб одеялни иргитди.

— Ҳеч ухлатмадингиз-да.

— Ухлаш ҳам шунчалик бўлади-да. Расул буванг ҳам оламдан ўтиптилар.

Бола бепарвогина «шунақами», деб қўя қолди.

— Даданг ўшаққа кетдилар. Сен ҳам чойинингни ичид ўшаққа бор.

— Мен нима қиламан. Кун исиб кетди.

— Вой болам, бу одам боласининг бир-биридан қар-

зи-я. Бутун уч қишлоқ буванини киңигиляпти. Раҳматли, қандоқ табаррук одам эдилар. Юз ёшга кираман, деб турган эдилар.

Онанинг гаплари Турсунбойга малол келди.

— Бўлди, кўп гапираверманг. Миямни ачитиб юбордингиз.

Ўғлининг аччиқлананаётганини кўриб она сергакланди.

— Хўп, хўп, болам. Энди гапирмайман. Борсанг яхши бўларди. Ҳамма ўртоқларинг ўша ерда. Охунбобоев ота ҳам келибдилар.

Бола эснаб ўрнидан турди. Она уйга кириб дазмолланган янги дастрўмол, тахтакачдан тушган марғилон нусха дўппи олиб чиқди.

У кўча эшигига йўл оларкан, она аллақандай, сира таърифлаб бўлмайдиган меҳр билан орқасидан қараб қолди.

— Чой ичмадинг-ку, чойгинангни ичмадинг-ку, тен-тагим.

Турсунбой кўчага чиқиб қаёққа боришини билмай анча ўйланиб туриб қолди.

Ҳали жанозага Охунбобоев ҳам келармиш деган гап қулоғига киргандек бўлганди. У киши қанақа одам экан? Билгиси келди. Дадаси Тошкентга борганда Охунбобоев, ўғлинг нечага кирди, кап-катта йигит бўлиб қолгандир, деб сўраганини онаси айтиб берганди.

Турсунбой ўйлаб ўтиrmай Зириллама тарафга юра бошлади.

Ҳамма вақт жимжит бўладиган кўчада бугун одам кўп. Тўрт-беш қишлоқ шу срга — дағн маросимиға тўлланган. Кўча бетида тобут.

Тўп-тўп одам орасида шивир-шивир бошланди. Ога келаётидилар. Йўлдош ота келаётидилар, деган гап оғиздан-оғизга ўтди.

Узоқдан машина моторининг гуриллагани эшиллиб дарров сўнди...

Нарида ўн чоқли киши кўринди. Олдинда чўққи соқол Иўлдош Охунбобоев, унинг ёнида Тоға, Икромжон, Умматали ва тўрт-беш киши шу тарафга қараб келишарди... Райимберди Расул буванинг кейинги кунларини гапириб келарди:

— Саккиз ўғил, бир қиз, ўттиз саккиз невара кўрған. Елғиз қизини кўп яхши кўтарди, бечора. Ўша қизининг қўлида жон берипти.

Икром кечаги учрашувни яна эслади. Демак, бува кеча неварасига ҳандалак олиб борганича уйига қайтмаган. Уша ерда жон таслим қилган.

Охунбобоев уни яхши тапирди. Эслаб кетди.

— Расул буванинг укаси билан биз Эшонтўпи қишлоғида чоракорлик қиласардик. Атайн Зиррилламадан бизни йўқлаб бораради. Топганини берниб яна пиёда орқасига қайтиб кетарди. Утган йили Тошкентга неварасини етаклаб борипти. Ишга келсан эшикда кутиб турган экан: «Шуни ўқитиб, менга одам қилиб бер. Биттаси илмли бўлсин», деб илтимос қилиб қолди. Жойлаб қўйдим.

— Ҳа, — деди Райимберди, — дўхтириликка киритиб қўйган экансиз. Ҳозир шу ерда, капикулга келган.

Зирриллама жанозага кўчиб келгандек эди. Кўча бетида бирор чўйкалаган, бирор тик турган, чол ўтирадиган супада икки-уч қарния бош эгиб тек қотишган эди.

Охунбобоев бир четда тиззалади. Маърака эгасига имлаб, юқорига олинглар, деган ишора қилинди. Аммо Охунбобоев жойидан жилмади. Кўлинни кўксига қўйиб уэр ишорасини қилди.

Барнаба бўлмади. Райимберди уни қўлтиғидан олиб турғизди-да, супага, қариялар олдинга ўтқазди.

Далага, гўза чопигига кетаётган колхозчиларниң ҳаммаси жанозага келишган. Уларниң кетмошлиари, нон туғилган қийиқлари ёнларида.

Кунининг тиғига қолмай жаноза ўқилиб қабристонга йўл олишди. Зирриллама гузарига чиққанларида ўткинчи аравадагилар, отлиқ кетаётгандар йўлдан тўхтаб тобутни елкага олишар, етти қадам юриб дастани бошқасига беришарди. Йўллардаги самоварларда эрталабки нонуштага чиққан чойхўрлар гур этиб туришар, сартарошхенадагилар, дўкондагилар ишларини, пулларни қимматбаҳо буюмларини ташлаб, тобут дастасини елкага олишарди.

Бу қадим ўзбек одатини айниқса зиррилламаликлар қаттиқ ушлашарди. Сўнгги йўлга кетаётган инсон олдиндаги буюк қарз деб билишарди.

Охунбобоев ҳам навбатма-навбат дастани слкага слар, марҳум сиймосида ўз отасини эсларди. Улар бир-бирлари билан қалин дўст бўлишган. Расул бува дўсти Охунбобо вафот этганда қабрига ўз қўли билан қўйганди. Шунда Пўлдошвой бу одамга алоҳида бир меҳр,

алоҳида яқинлик сезгап, бу сезги чол оламдан ўтгунга қадар қалбини тарк этмаганди.

Пўлдошвой ўз отасини иккинчи дафъа дафи қилаётгандек эди. Чунки отасини ташиган, унинг товушини эшигдан, ҳамнафас бўлган кишилардан энг сўнгиси шу Расул бува эди.

Юз ёшин қоралаб қолган бу табаррук чолини у Тошкентда Олий Совет Президентининг Раиси бўлиб ўтирган столида, ўй ўйлаб қолган чоқларида ҳам эсларди. Қачон Фарғона томонларга йўли тушса, албатта уни бир зиёрат қилиб, дуосини олиб ўтарди. Мана, отаси билан ҳамнафас, унинг нафасини туйган сўнгги киши ҳам олами тарк этди.

Бу чолини бутун юрт иззат қиларди. Тўю маъракалар усиз ўтмасди. Никоҳ тўйларида келини билан куёвни унинг олдига олиб келиб салом бердиришарди. Яни фарзанд кўрганилар албатта чақалоқни унинг тиззасига қўйинб олишарди. Агар у гузардан ҳассасини дўқиллатиб ўтиб қолса ҳамма баробар қалқиб то ўтиб кетгунича таъзимда туарди.

Ҳад-ҳисобсиз тобуткаш қабристон томонга бурнлган эди. Тўланбой олазарак бўлиб кимнидир қидира бошлади. Кўпчиликдан қолиб кетмай, деб пилдираб бораётган спирек соқол бир кишини тирсагидан ушлади.

— Умматали амаки, тез уйга борарканси.

— Умматали ҳайрон бўлиб Тўланбойга қаради.

— Нима гап?

Тўланбой ҳаллослаб гапираварди:

— Углинигиз маҳаллани бошига кўтариб аравакашлар билан муштлашяпти.

Умматали бир гап айтмай тўидан ажralиб орқасига қайтди. Унинг бунаقا маъракалар, тўйлардан бенасиб бўлиб орқага қайтган пайтлари кўп бўлган. У биронта тўйда, биронта базмда одамларга ўхшаб хотиржам ўтиргмаган. Угли Азиҳоҳ жанжалини пулга сотиб олар, машмаша бошлаб уни мудом иотинч қиласарди. Шунинг учун ҳам ҳозир у, нима бўпти, қачон, нега, деган савол бермай орқасига қайтляпти.

Савобдан қуруқ қолмайлик деб ўткини аравакашлар от-араваларини тор кўчада қолдириб, тобут дастасини елкага олиб, ярим йўлгача бўлса ҳам кузатиб қўяйлик, деб кетган эдилар. Азиҳон эгасиз қолган от-араваларни кўриб пайтдан фойдаланмоқчи бўлипти. Иккита отни-

аравадан чиқазиб болаларни мииндирипти. Ўзи күча тарафдаги дарвозанинг бир тавақасини чиқазиб күча ўртасида қорнига қўйиб ётиб опти. Болалар от билан қорнидаги дарвозага чиқишипти. Аравакашлар келишса от йўқ. Болалар от миниб чиққан дарвоза тахтасининг бош тарафида Азизхоннинг цяги чиқиб турипти. У кучаниб, яна биттанг от миниб чиқларинг, деб буйруқ қиляпти.

Аравакашлар болаларни тириқтириб отларни туширинди. Биттаси Азизхоннинг юзига тарсаки тортиб юборипти. Азизхон забти тез, дев йигит. Унга шапалоқ урган аравакаш йигитни белидан ушлаб девор ошириб чорбоққа иргитибди. Қолган аравакашлар унга ёпирилиб калтаклай кетишибди. Азизхон унисини у ёққа, бунисини бу ёққа отиб, тўрт тарафга қувиб, кўча ўртасида, қани, мард бўлсанг яқин кел, деб икки қўлини белига тираб турипти.

Умматали етиб келганда ариқнинг бу бетида тўртта аравакаш унга яқин келолмай сўкнишишарди.

Аравакаш зоти уришқоқ, сўкишда бирордан орқада қолмайдиган халқ бўлади. Аммо Тошлогу Марғилонга сўз бермай келаётган бу зўравонлар Азизхоннинг олдига боролмай турганларини кўрган Умматали уларга эрмакомиз қараб қўйди.

— Уят-э, шу ёш боладан калтак еб ўтирасаларинг. Бу гавда савлат экан-да.

У шундай деб ўглини туртиб-туртиб четга олиб чиқди.

— Сенинг дастинидан бирон жойда хотиржам битта пиёлагнна чой ича оламанми, йўқми? Ҳе, сенга полвонликни ўргатган Хожи муқондан ўргилдим!

Азизхон дадасига бетма-бет келолмасди. Ҳар қандай тўполон қилмасин, ҳар қандай қилиқ қилмасин, дадаси кўзига қараса шаштидан қайтар, чурқ этнб оғиз очмасди.

Бу гал ҳам шундай бўлди. Умматали кўча ўртасида дарвозанинг бир тавақаси тупроққа қоришиб ётганини кўриб ўглига хўмрайиб қараган эди, Азизхон гиринг демай дарвозани азот кўтарди. Лапанглаб бориб бир интилишда жойига илиб қўйди. Кейин индамай уйга кириб кетди. Умматали йиғнлган болаларга қичқирди:

— Борларинг, туққанларингнинг олдига жўналаринг. Томоша тамом! Э, чавандоз паҳлавонлар, отларингни аравага қўшинглар. Э, садқайи полвон кетларинг!

Умматали ўғлининг бир таъзирини бермоқчи бўлиб ҳовлига кирди. Бола кўринмади. Қидириб чорбоқقا чиқди.

Азизхон аллақачон чорбоғ деворидан ошиб кўчага чиқиб кетган эди.

Ота илжайиб бошини сарак-сарак қилди.

— Ҳа, тентак-а! Қўйилиб қолармикин, ишқилиб!

Ота бёласининг тақдиридан ташвишланарди.

— Минилматан асов отнинг ўзи. Билмай минганиннинг притиб ташлайди. Эгар урдирмайди, ҳурковуч. Ҳа, ишқилиб омон бўлсин! Бир кунмас-бир кун зўр хотиннинг қўлига тушса ювош бўлиб қолар.

Умматали ўзини шу хил гаплар билан овутарди.

III

Зириллама қишлоғининг гузаридагати нш бўлди.

Азизхоннинг қўлини боғлаб гузарга олиб чиқиши. Калтак зарбидан бетлари мўматалоқ бўлиб кетган, чаккалари ғурра. Қийим-бошлари йиртилиб, елкалари очи-либ қолган эди.

Эрталаб ионуштага чиқсан чойхўрлар, Марғилону Қува тарафларга кетадиган йўловчилар унинг атрофини ўраб олган. Бир давангирдек йигит гал бермай унга мушт тушириб турипти. Аммо Азизхон бош кўтариб унга бир нима деёлмас, мушт ва калтакларга чидаб, миқ этмай турарди.

— Ҳой, иисоғинг борми, Акбар. шунча урдинг, энди бас! Улдириб қўясан-ку!

Йигит ҳеч кимнинг гапига кирмасди.

— Улдириш керак. Тириклийн кўмиб ташлаш керак буни!

— Эсинг борми? — дейди бошқа бир йўловчи. — Ҳар қанча ёмонлиги бўлса мелиса жазо беради. Әлемон қиладиган пайтлар ўтиб кетган.

Шу пайт, Тоға келяпти, Тоғанинг ўзи келяпти, деган шивир-шивир бўлиб қолди. Давра орасини ёриб колхоз раиси Райимберди Тўхтабосев кирди.

— Нима гап?

Қўли боғлиқ, бетлари калтакдан кўкариб кетган Азизхонга кўзи тушди.

— Яна нима ҳунар кўрсатди, бу тийилмас!

Иигит айтпб бўлмайдиган гапни тилдан чиқазишга истиҳола қилиб, атрофдагиларга қараб олди. Кейин кафтининг орқасига йўталиб гапира бошлади.

— Бу ярамас тонг саҳарлаб девор ошиб, қўргонга тушилти.

— Нима, ўғриликками?

— Ўғирлик қиласа минг марта рози эдим-а! Синглимнинг қўйнига кирмоқчи бўлиб энди кўрпани кўтараётган экан. Яхшиям толенмга пешобга уйғониб қолдим. Куёвга бўлишиб қўйғанимиз-а! Тўрт кундан кейин тўй. Бу ярамас бизни бадном қилмоқчи экан.

Райимберди ўқрайиб Азизхонга қаради.

— Шу гап ростми?

Азизхон индамади. Қийиқ тугуни эзган билагини ишқалаб, индамай тураверди.

— Сендан сўраялман! Шу гап ростми?

Азизхон:

— Рост, — деди. — Уйғотмоқчи эдим.

Иигит баттар тутақди.

— Эмон ниятнинг бўлмаса қора саҳарда девор ошармидинг. Нима, хумор бўлиб нос сўрагани девор ошганимидинг. Нос сўраб кўрпа қатини кўтарганимидинг?

— Чекмайман, поскашмасман. Ўзида ишим бор эди.

Унинг телба-тескари жавобларидаи атрофдаги эрмакталаблар ҳиринг-ҳиринг кулишарди.

Райимберди тога ҳам ўзини тутолмай кулиб юборди. Коқ саҳарда бироннинг пардали қизида нима иши бўлиши мумкин.

— Нима ишининг бор эди? — деди Райимберди атайин уни гапга солиш учун.

Азизхон нима дейишини билмай безрайиб тураверди.

Райимберди ҳам тутақиб кетди.

— Ҳей, тил-забонинг борми, гапирсанг-чи!

Азизхон минғирлади:

— «Тойир-Зувра» китобини бераман деганди.

Иигит яна мушт кўтариб келди.

— Ҳе, тонг саҳарда «Тойир-Зувра» ўқийдиган!

Одамлар уни билагидан қайнириб нари суриб қўйишиди.

Райимберди одамларга, тарқалинглар, томоша тамом бўлди. Акбарали, сен ҳам кетавер. Буни ўзим тузлаймаи, деб Азизхонни эргаштириб идора тарафга юра бошлади. Акбарали ҳам бормоқчи эди, унга: сен қол дедим-ку, деб қўл силтади. Олдинда Райимберди, орқада

Азизхон индамай боршарди. Ҳали ҳам тарқалишмаган одамлар бири кулиб, бири ўзича биичиб-тўқиб қотиб-қотиб кулишарди. Шўхроқ бир ўспирии Акбаралига пичиниг аралаш деди:

— Қизни дўхтирга кўрсатиш керак.

Бу гап қизиниг акасига малол келди. Гап айтган ўспиринга еб юборгудек ўқрайди. Кейин ҳафсаласи пир бўлгандек қўл силтаб, орқасига қайтди.

Азизхон ҳамон рансга эргашганча индамай борарди.

У Зирпламанинг энг шўх, ўтганинг ўроғини, кетганийиг кетмоинин оладиган, ерга урса кўкка сапчийдиган бўз болаларидаи. Бола пайтида ҳам шундоқ эди. Ҳалигача қўйилмади. Томлардан чумчуқ уясига интилиб, тик тераклардан йиқилиб синмаган, чиқмаган жойи қолмаган. Муштлашишга шиқибоз. Атайн Яккатут, Тошлиқ, Заркент тарафаарга бориб басма-басга ўз тенглари билан муштлашарди. Бирини уриб, бирндан калтак еб қайтган пайтлари жуда кўп бўлган.

Агар Зирплама қизларидан фалоичига фалон қишлоқнинг йигити гап қотнити, деб эшитса, тамом. Атайн ўшаққа бориб гап қотган йигитининг оғзи-буринин қопкора қон қилиб келарди.

Кучи, ғайрати танига сингмайдиган бу йигит кўча эшиги олдида ўтириб, атайни кучини кўрсатиб қўйиш учун эшак қўшилган араванинг орқасидан тортиб юргизмай қўяр, қопдаги буғдойни, унми, нима бўлса тиши билан кўтариб иргитарди. У қишлоқнинг «кўзири» деб ном олган эди. Шу боланийиг кўнглига бирдан муҳаббат оташи тушди.

Муҳаббат ўтп илашган йигитлар кўпинча ювош, ўйчап, ингичкароқ овоз эшитса хўрсинадиган бўлгучи эди. Азизхон бушақа бўлмади. Ишқи ҳам ўзига ўхшаган бебош, ҳеч нарсанни тан олмайдиган бир ишқ эди.

Шунча йил ёима-ён юриб, бирга ўсиб, ўзи неча мартараб уриб, социдан тортиб чирқиллатиб юрадиган Лутфишса бир кун келиб унинг уйқусини ўғирлаши, кечалар ҳаммага эшитдириб оҳ урдиришини сира хаёлига келтирмаган. Унинг муҳаббати секин-аста бошланмади. Оловдек пов этдию юрак-бағрини куйдирди, қўйди. Ана ўша кундан берি Азизхон Лутфишсанинг йўлини пойлайди. Овлоқроқ жойда учратса илтифот нималигини унтиб, бағрига тортади. Қиз ҳам унга ортиқча монелик қилмайди. Бир чеккаси мойиллик билдириб

тургандек ўзини қўйинб беради. Бу орада сирдан воқиғ бўлган акаси Лутфинисани икки-уч калтаклади ҳам. Эплолмади. Қиз баттар ўчакишиб Азизхон тарафга иштилаверди. Ўй юмушларини ораста қиласидиган қиз ўзини пардозга урди. Кўчага чиқадиган бўлса йўлакда юзига упа-эликларни чаплайдиган бўлди. Ў' ўтган кўчада атири ҳиди анқиб кетарди. Бу ҳид Азизхонни жинин қиласар, уни кўролмаган кезларида кўчасини, йўлагини ҳиллаб келарди. Нима бўлдию Лутфиниса Азизхон тайин қиласиган жойга келмади. Эртаси куни учрашгандан ўни аямай шапалоқдади. Қиз бу калтакини оғир олмади.

Хуллас, икковининг муҳаббати бирон китобга ёзилмаган, бирор шонрнинг тилига келмаган антиқа бир муҳаббат эди.

Уларнинг бу даража бесарашжом, хавфли учрашивуларидан ташвишга тушгаш қизнинг акаси Акбарали нима қилишини билмай кўп бош қотирди. Ота-онаси бўлганда-ку, уларга маслаҳат соларди. Лекин, начора, улар бу фоний дунёдан кўз юмганлар. Охири марғилонлик косиб йигитдан келган совчиларга розилик бериб, патир ушатди. Тўй куни ҳам тайин қилинди. Синглисини остошина ҳатлаб кўчага чиқармай қўйди.

Тўй тараддуидан хабар тоғган Азизхон — жинининг ўзи бўлди-қўйди. Марғилонга тушиб куёвнинг йўлини пойлади. Учратсам бир ўласи қилиб ураман, қиздан айнитаман, деб ният қилди. Аммо куёв болани учратолмай қайтиб келди. «Агар шунга тегсанг сўямац, инчоқ чархлатиб келдим», деб Лутфинисага хат кирилди. Хат қизнинг қўлига тегмадими, ҳар қалай жавоб бўлмади. Ани шундан кейин Азизхон кечаси билан Лугфинисалар ўйи атрофида ғингшиб юрди. Охири чидамай девор ошиб ҳовлига тушди. Ҳамма ёқ тинч. Ҳатто бўрибосар ити ҳам тоғга яқин мудраб қолгани эди. Азизхонининг пияти қизни олиб қочиш эди. Аста эмаклаб айвонга чиқдию, қиз ётгани тўшакка яқинлашди. Тоғ салқинида Лутфиниса кўрпани бошига тортган экан. Атири ҳиди Азизхонни бир неча дақиқа гаранг қилиб қўйди. Ёстиқдан ошиб тушган икки ўрим сочини бир қилиб тўйгунча ҳидлади. Кейин энди қиз бошидаги кўрпани кўтарган ҳам эдикни, қоронғида кимлигини билмаган Лутфиниса қичқириб юборди. Бирпастда ҳовли қий-чув бўлиб кетди. Кўни-қўшилар уйғониб ҳовлини тўлдиришди. Қизнинг акаси Азизхонни гўзапоя гарами орқасидан тоғиб чиқди. Кек-

әалар ҳассаси билан, ёшлар мушти билан дүппослашды. Аммо Азизхон гиринг, деб овоз чиқармади. Тўйгунингча ураверларинг, деб тураверди.

Лутфиниса айвон устунини қулоқлаб гоҳ йиғлар, гоҳ аллақандай ҳаракатлар билан Азизхонга далда бериб турарди...

Идорага яқин қолганда Райимберди ҳассага таянган бир чоллинг арзини тинглаб алаҳсиб қолди. Азизхон пайт топиб орқа кўчага қараб қочди.

Акбаралии уйига етганда қараса, Азизхон кўчанинг бу бетидан тол тагида уларнинг эшигига тикилиб ўтирибди.

Акбаралининг ниҳоятда тажанглиги ошиди. Энди нима қилиш керак. Бу бетаъсир болага гап ўтмаса, калтак кор қилмаса! Охири ялиннишга қарор қилди. Азизхоннинг олдига келиб қўлни кўксига қўйди.

— Менга қара, барака топкур. Тинч қўйгин. Жон ука, тинч қўйгии. Бизни шарманда қилма! Кўча-кўйда қандоқ бош кўтариб юраман. Ё кўчиб кетайми?

Азизхон без бўлиб туриб жавоб қилди:

— Кўчадиган бўлсанг Лутфини ташлаб кетасан.

Акбарали:— Э, одам бўлмай ҳар нарса бўл~~Хожиму~~ қонни олдинда қолиб кетсанг бўлмасмиди, сени қайтариб олиб келган ўзимиз аҳмоқ. Бўшга битган бало бўлдинг, ярамас,— деди-ю, эшикни оёғи билан очиб ҳовлисига кириб кетди.

Сал ўтмай ҳовли тарафда унинг сўкингани, Лутфинисанинг дод солиб йиглагани эшитилди. Нимадир синди. Азизхоннинг қулоғига шундай сўзлар чалиниб қолди:

— Гунажин кўзини сузмаса, буқача ипини узмайди. Сен абраҳ кўз сузмасанг, бу ярамас бунчалик суйкалмасди.

— Барнибир топган куёвингизга тегмайман. Азизхондан бошқасига тегадиган бўлсан сирка ичиб ўламан.

— Сирка у ёқда турсин, заҳар ичмайсанми. Барнибир айтганинни қиласман.

— Заҳар ичишдан олдин беш варақ қилиб, золим акамнинг дастидан дод, деб хат қолдираман, кейин заҳар ичаман.

Яна нимадир синди. Бирор қочди. Бирор қувди. Лутфинисанинг яна додлагани, акасининг сўкингани эшитилди.

Бу гапларга қулоқ солиб илжайиб ўтирган Азизхон

қандайдир ғалаба қылган кишидек мәгрүр ўрнидан турди. Үзіча, қойил, қо-о-йил, деб құярди.

Лутфинисаннинг ҳам бүш келмаслигидан күнгли тинчиган Азизхон уйга бориб бир уйқуни уриб, қолғап ишни ана шундан кейин ўйлашни ният қилиб ҳовлисига кетди.

Унинг йиртилган кийимлари, ғурра бўлган, кўкарған бетларини кўрган маҳалла кишилари бирни кулиб, бирни ҳайрон бўлиб орқасидан қараб қолишарди.

Кимdir, манавини ошиқ дейди, деди.

Орқа тарафдан гурр кулги кўтарилди.

Бу масхаралар, бу гаплар ошиқ Азизхонга заррача ҳам таъсир қўлмас эди.

IV

Бугун Акбаралининг уйнда тўй. Кўчани ошна-оғайиниси билан тўлдириб күёв келади. Қишлоқ қизлари ёр-ёр айтиб Лутфинисани Маргилон тарафга, күёвникига кузатиб борадилар.

Азизхон шуларни ўйлаганда ичини ит таталагандек инграб юборар эди. Бугун у ётган тўшаги кўйдиргандек эрта тоңгда ўрнидан турди. Аллақаёқларда санқиб, оҳ тортиб, пешанаснга шатнллатиб уриб уйга қайт'б келди.

Дадаси Умматали оҳорлы яктагини, тахтакачдан чиқсан дўпписини кийиб тўйхонага кетди. Азизхон кўксини захга босиб, энди тақдирга тан бериш керак, деган ўйга келар, шундай ўй келган калласига мушт уриб сапчиб ўрнидан туриб кетарди.

Айниқса кўча бошида қўш карнай, қўш сурнайининг ват-вати, ногора-чирмандаларининг так-така-тумини эшигандан кейин сира чидаёлмай қолди. Эшигини тепиб очиб кўчага чиқди. Кўзлари бежо, дуч келганини дўппослайдиган қиёфада эди. У ўзидан-ўзи ички бир товуш билан, ҳеч бу дунёда раҳм-шафқат деган нарса борми, адолат деган нарса борми, деб нидо қиларди.

Бу минилмаган асов отдек йигит қандай адолат қиздираётганини ўзи билмасди. Қоқ ярим тунда бирорвоннинг уйнга девор ошиб, пардадаги қизининг ёнига кирса, свлоқроқ жойда учраса, белини қайириб бағришга босса. Унга яна қанақа адолату, қанақа раҳм-шафқат керак?

Азизхон бўй етиб, йигитликнинг дунё менини, куч менда дейдиган фаслини кечирарди.

Күёвнекарлар оломочи қийқириқ билан Акбаралилар күчасига бурилиб кетди. Азизхон ўша тарафга кетаётганини билмасди.

Қош қорайиб қолган. Тўй шарофати билан сув сепилган кўчалардан чанг кўтарилмас. Эшик тирқишидан куёв ўтган тарафга мўралаб турган хотин-халаж Азизхоннинг кетишига кулиб, баъзиларивой бечора, дегандек қараб туришарди. Азизхон бу таъқиб қилиб турган кўзларни кўрмас, кўрса ҳам идрок қилмасди.

Азизхон Акбаралилар дарвозаси олдида давра ясади ногора-чирмандага рақс тушаётгандарни томоша қилаётгандарга чап бериб лип этдину девор ошиб чорбоқча тушди. Кейин боғма-боғ ошиб кетаверди. Хотинлар, болалар йўлакка чиқиб тўйни томоша қилаётгандиклари учун боғларда, томорқаларда ҳеч ким йўқ эди. Азизхон тўй бўладиган ҳовли орқасидаги баланд нок тупшининг қиялаб ўсган шохига ўтириб олди. Қўйинни кузги тош нок билан тўлдирди.

Кўчада базм тугаб, күёвни ўраган йигитлар астасекини ҳовлига кира бошладилар. Хотинлар бош эгиб келаётган куёв устидан ташга, ширинликлар сочишарди. Азизхон залварли бир тош нокни қўлига олиб салмоқлаб кўрди. Бошига салла ўраб, жига таққан күёвни мўлжалга олди. Упинг олдини баланд бир йигит тўсиб қолганидан Азизхон нокни отмади. Қулайроқ пайтии кутди.

Кексалар сўриларга, ёшлар тахтадан ясалгап узун стол четидаги скамейкаларга ўтиришди. Иккни йигит кубвини қўлтиғпдан олпб кунга қаратиб солинган уй деразаси олдига олиб келди. Бир эпчил йигит табуреткага пар ёстиқ қўйиб кубвии ўтқазди. Тасбех тутган чолга стул қўйиб беришди. Никоҳ ўқиш маросими бошланниш арафаси эди. Азизхон энг аввал муллани мўлжалга олди. Нок салласига тегиб учирив юборди. Нима бўлганини билмай қолган кишилар чувалган саллани олиб қайта ўрай бошлишди.

Бу пайт қэронғи тушиб, ҳовлидаги даражат шохига илингани тўртта лампочка ҷарақлаб ёнган, кучли нур одамлар кўзини олганидан девор нарғи қоп-қоронғи бўлиб кўринарди.

Салла яна мулланинг бошига қўнди. Азизхон яна мўлжалга олди. Нок мулланинг қулоқ-чаккаси аралаш тегиб унинг бошини қийшайтириб юборди.

Азизхон нок бўронини бошлади. Куёвнинг оғзи-бурни қоп-қора қон бўлди. Ёнидаги икки йигит ҳам насибасига ярашасини олди. Бутун ҳовли қий-чув бўлиб кетди. Ноклар қай тарафдан отилаётганини билишолмасди. Азизхон қўйнидаги сўнгги нокни дераза ойнасига отди. Ойна чил-чил бўлди.

Азизхон тўйни бузиб, қўйнини яна нокка тўлдириб, нокдан тушди-да, қоронғи боф ичида йўқолди.

Ярим соатдан оргиқ бесаранжомлик бўлди. Куёвнинг чаккасини дока билан боғлашди. Обдастада иссиқ сув опкелиб иззат билан бетини ювиб қўйишиди.

Аммо мулла никоҳ ўқишига сира унамасди.

— Менга жон керак, қўйинглар, никоҳни ўзларинг ўқиб қўя қолинглар.

Шунча тавалло қилишса ҳам бўлмади. Домла этак силтаб чиқиб кета бошлади.

Унинг бу қилиндан дикқати ошган Акбарали домлани белидан даст кўтариб қайтариб олиб кирди.

— Сизга ишониб ўтирибмиз, тақсир. Бу қишлоқда биронта эскича биладиган одам йўқ. Атайин аравада Қувадан олиб келганман-а!

Юрак олдириб қолган мулла чор-нечор рози бўлди.

— Хўп, хўп, бўтам, ҳеч бўлмаса никоҳни ичкарига кириб ўқийлик. Куёвни уйга олиб киринглар.

Акбарали, бу бошқа гап, деб уни ичкарига бошлади. Куёв ҳам ўрнидан туриб уларга эргашди.

Шу пайт чарақлаб ёниб турган лампочкаларга гўр ноклар қарс-қарс тегиб ёрила бошлади. Бир зумда ҳамма ёқ зимиштои бўлдн қўйди. Нима бўлаётганини билолмаган тўй аҳли ваҳимага тушди. Ҳамма жон талвасасида ўзини ҳар ёққа урди. Идишлар синди. Самоварлар ағанади. Ким қаерда, нима қиляпти, билиб бўлмасди.. Тўполонда мулланинг: бўталарим, салламнинг учини ким босди, кавушим қани, деган чинқириғи эшитиларди.

Шу тўполон ичида хотинларнинг қичқириғи ҳаммани ҳанг-манг қилиб қўйди.

— Войдод, шўримиз қуриб қолди. Шарманда бўлдиқ, қизни олиб қочди. Бир яшшамагур, қирчинингдан қийилгур қизни олиб қочди.

Қоронғида чироқ, шам кўтарганилар пайдо бўлди.

Акбарали аламдан лабларини тишлади. Кеча куёв

юборгай новвосни сўйган қассоб пичоғини қинидан чи-
қарди.

— Сўяман, ~~улдирман~~ даюс Азизни!

Ерилган бурни бодрингдек ~~шишиб~~ кетган куёв Ак-
баралини ёқасидан олди.

— Қизни топ, номард! Ўйнаши бор синглингни мен-
га пулламоқчимидинг. Хотинимни топ!

Кексалардан бири уни туртиб зарда билан деди:

— Никоҳ ўқилмасдан хотиним дейишинг шариатга
сиғмайди. Ўят бўлади.

— Сизлар уялинг, мана бу ҳезимкаш уялсин, нега
мен уялар эканман. Етти юз сўлкавойни харжлаб қўй-
ганиман. Агар ҳозир пулларимни қайтиб бермасанг,
уйингга ўт қўяман.

Акбаралининг тицлари гичирлади. Ўзини аранг бо-
сиб, тил қисиқлик билан гапирди:

— Сабр қилинг, топиб келаман. Осмонга чиқиб кет-
гаи бўлса оёғидан тортиб тушираман, ерга кириб кет-
ган бўлса қулоғидан тортиб чиқазаман.

— Бозор кўрган синглингни энди даллолга
бер!

Акбарали унча-мунча аччиқ гапни кўтаролмайдиган,
салга қизишиб, панжаси муштга айланадиганлардан
эди. Ҳозир бир слкасидаги шайтон, қўлингдагини сол
биқинига, дер, бир елкасидаги раҳмон, ҳой, ўзишгни бос,
тилинг қисиқ, чида, дерди.

Бир йигит патронларга янги лампочка илиб чиқди.
Ҳовли боягидек ёришди. Палослар сидирилиб кетган,
овқатлар тупроққа қоришган эди. Акбарали қўлида қин-
дан сугурилган пичоқ билан куёв олдида бош эгиб
тишини тишига қўйганича фил гавдасини хам қи-
либ туар, уларга ҳеч ким бир нима деб оғиз очл-
масди. Акбарали изтироб ичида узоқ эгилиб турди-да,
бирдан бошини кўтарди. Күёвнинг бетига дадил қа-
ради.

— Менга ножӯя гап айтдингиз, куёв. Агар бошқа
одам шу гапни айтганда ичагини бошига салла қилиб
қўярдим. Синглим бошимни эгиб кетди. Аммо мен йи-
гитлик белбоғимни бошимга солганим йўқ. Қайting ор-
қага. Қиринг ичкарига. Тўй тарқамайди. Отам менни
ўғил бола қилиб туғдирган.

Шундай деб Акбаралининг ўзи йўл бошлади. Күёв
нима бўлаётганини билмай унга эргашди.

Уларни томоша қилиб турган кишилар яна ҳовлига киришди. Ҳовли тўрига қараб кетаётган Акбарали билан куёвдан кўз узишмади. Акбарали тўхтаб у ёқ-бу ёққа қаради. Бир четдавойвойлаб қулоғига шўр пахта босиб ўтирган мулланинг олдига бориб, юринг, тақсир, дедиу силтаб тортиб боя никоҳ ўқитмоқчи бўлган жойга ўтқазди. Кейин, ҳозир чиқаман, деб ичкарига кириб кетди.

Ҳамма ҳайрои. У нима қилмоқчи, қизни топиб келишганникан, шундоқ бўлса керак, деган ўй билан йўлига кўз тикиб ўтиришарди.

Сал ўтмай Акбарали чиқди. Ҳамма ҳанг-манг бўлиб қолди. Бирор сапчиб ўрнидан турниб кетган, бирор зарда билан олдинга иштилган, яна бирор ўтирган жойида оёғи қалтириб туролмай қолган эди.

Акбарали ўн беш ёшга ҳали тўлиб-тўлмаган ўз қизини судраб келарди. Қиз нима гаплигидан хабарсиз атрофга жавдирар, бирон гуноҳ қилдиммикин, аммамишинг қочишига менинг қарашган деб ўйлашдиммикин, деган фикрда бўлса керак, ҳадеб дадасига ёлвориб, мен эмас, мен эмас, деб чирқииллаб жавраб келарди Акбарали уни қўлидан силтаб куёв олдига итариб юборди.

— Үкинг, ўкинг никоҳни, домла!

Одамлар баробар оҳ уриб юборишди. Бир кекса ҳасасини дўқиллатиб улар олдига борди.

— Эсингни йиг, аҳмоқ! Бу нима қилганинг!

Акбарали сиз аралашманг, деган назар билан ундан юз ўғирди.

Куёв ўттиз бешларга бориб қолган, кўк кўз киши эди. Үнинг олдига қиз шер қафасига ташланган қуёндек қалтирарди. Нав-ниҳолдек гавдаси дадасига қараб илтижо билан эгилган, кўзлари атрофга мадад сўраб боқарди.

Бўлаётган воқеаларни алам билан кузатиб турган Умматали бу ишларга мен гуноҳкор, дегандек четда, одамлар кўзи тушмайдиган панада деворга суюнганича қимирламай турарди. Агар Акбаралининг кўзи унга тушса, албатта ёқасидан олади. Номард, ўглингни топ, деб гадаблайди. Боя Акбарали пичогини қинидан чиқаргандага Умматалининг оёғидан дармон кетиб ерга ўтириб қолганди. Ана энди ёш, пораста, ҳали уй-рўзгор нималигини билмаган, яланг оёқ юрган, сочига тол попук тақишини тарқ қилмаган, қўғирчоқ ўйнашдан чиқмаган маъсуманинг умрини жувонмарг қиляпти. Буларниңе

барига ушинг ўғли, бебош, бетизгин Азиҳхоп сабабчи. Бутун қишлоқда биронга гапини бермаган, ўтирган ўринини сотиб оладиган, дўпписи тушиб кетса пул бериб олдирадиган магрур йигитнинг боши юрт олдида эгилиб қолди.

Умматали ичидан куярди. «Болам, болагинам, нималар қилиб қўйдинг? Юрт олдида йигит бошининг эгилиши нималигини биласанми, ахир. Бу доғ Акбаралининг кўксидаги умрбод қолиб кетади-я. Сени кечиравмикни?! Бир кун сендан хун олса, мен қандоқ чидайман. Эртага тоңг отади, одамлар бетимга қарайди. Шундоқ ўғил ўстирган отага лаънат демайдими? Бетимга тупурмайдими?! Болагинам, менинтириклий ўлдириб қўйдингку, мурда қилиб қўйдинг-ку!»

Кўча тарафда машина гуриллагани эшитилди. Сал ўтмай тўйхонага Райимбердин тоға кирди. Ҳали Акбарали қизини судраб чиқаётганида бир бола велосипед билан шамолдек елиб равотдан чиқиб кетган эди. Уша хабар қилган бўлса ажаб эмас.

Тўй аҳли Тоганин кўргандан кейин, хайрият, дегандек эркин нафас олди. Тоға обрў-эътиборли, СССР Олий Советининг депутати, Область партия комитети бюросининг аъзоси, ҳар бир айтадиган гапини қонун-қонда тарозиненда ўлчайдиган киши.

У ҳеч кимга қарамай никоҳ ўқитишга тайёрланган жойга борди.

— Уял, уял ҳалоинқдан. Ҳукумат бор, қонун бор.

Тоға шундай деб ҳалоинқча қаради.

— Биродарлар, тўй тарқади. Тўй бўлмади, деб ҳисобланглар. Уй-уйларинингизга тарқашинингизни сўрайман.

Куёв Тогага юзланди.

— Мен нима бўламан?

Тоға истеҳзоли кулди.

— Қиз билан аввал рўпара бўлганимисиз? Розилигини олганимисиз?

Куёв нима дейинини билмай Акбаралига қаради.

— Мана, акам билан гаплашганмиз. Бу киши рози бўлмасалар тўй қиласидим.

— Қизнинг ризолигини олмай тўй қилиб бўлмаслигини билмасмидингиз?

— Шунча харжга куйиб қолаверамакни? Судга бериб ундириб оламан.

Тоға кескин жавоб қилди:

— Суд арзингизни инобатта олмайди. Қыз рози бўлмай бошланган тўй қонунсиз ҳисобланади. Қонунсиз бўлган ишни суд тан олмайди.

Куёв бир нима деб гапиролмади.

Тўй аҳли бир-бир тарқай бошлади.

Тоға кўзларини бир нуқтага тикканича ўй ўйлаб қолган Акбаралига ич-ичидан куйиниб қараб турарди. Бу йигит ҳеч кимга сўз бермаган яйдоқ йигитлардан эди. Эиди забун, кўзлар андишадан ерга боқсан.

— Менга қара. Кўп куйинма! Айб ўзингда. Иккови-нинг бошини қовуштириб қўйганингда бунчалик бўлмасди. Синглингни лочин олиб қочди. Биласанми, лочин қандоқ бўлади. Жуфтини бошқа қушларга талатиб қўймайди. Агар шундоқ бўлса у ўзини тоғ қояларига уриб ҳалок қиласди. Лутфинисани зўр лочин олиб қочди. Кетидан қувмал Бир күп бош эгиб келади. Тиз чўкиб қилмишига узр сўрайди.

Акбарали индамади. Тоға, хўп, хайр бўлмаса, деб тор кўча бўйлаб кетди. Акбарали дарвоза тавақасига суюнганича қанча турганини билмайди. Узоқ-яқинда хўрзлар чақира бошлади. Бу неchanчи чақириши, у билмасди. Ичкарида сингап идиш-товоқларни йиғиштираётган хотинларнинг шивир-шивир гаплари қулогига кирмасди.

Акбаралининг ичида қасос ўти борган сари алангалашарди.

Аёл кишининг: «Дадаси, киринг, бемаҳал бўлиб қолди», деган овози келди. Акбарали жавоб қилмади.

Ховлида тўй чироқлари ўчди.

Кўча дарвозаси олдида турган Акбаралининг соясини коронгилик ютди.

V

Умматалипи ташвищ босди. Болани бир бало қилиб қўймаса гўрга эди. Милицияга хабар қилсамикин?

Умматали у ёнбошидан бу ёнбошига агдарилиб тўлгапиб ётарди. Ўғли йўлга кириблики ҳар куни ҳунар кўрсатади. Бошқаларнинг болаларига ўхшаш бўш-баёвгина бўлмади. Ерга урса кўкка сапчийдиган, ҳатто ухлаб ётганда ҳам қўл-оёғини силкиб, нималардир деб бақирав, қичқиравди. Азизхон ўн тўрт ёшлардаминкин, Умматали туш пайтида уйнга қайтса, ҳовлидан болалар-

ндиш қийікіриқлари әшитиіді. Болам яна нима балоппі ғошладыйкин, деб ҳовлиға кирганды эсі оғиб қолди.

Азизхон уй әшігінің турумидан чиқарып қорнига құйыпти. Беш бола уннің қорніндегі әшик устида ўйиң түшишілті. Үмматали құлиға тәеқ олиб болаларни түрт тарағға тирқиratди. Үн беш ёшларында бўлса керак, Азизхон үрик шохига оёғи билан осилиб, ғунажиниң қорнідан катта дастурхонни сирни бөглаб, тугунидан тишлаб кўтарғанди. Тога колхоз медпунктига водопровод түшириш учун кўча бошига йигирматача темир қувур келтириб қўйган әди. Азизхон ўртоқлари билан бас бойлашиб, эрталабгача ҳамма қувурларни әгиб ғилдирак қилиб қўйыпти. Ана ўшанды Үмматали қувур ҳақини тўлашга мажбур бўлган, Азизхон тоғасиникига қочиб кетиб бир ҳафтадан кейин Үмматалиннің ўзи бориб, олиб келган әди.

Үмматали ҳайрон әди. Бу болада шунча куч, шунча гайрат қайдан пайдо бўлди з аи? Үзиннің ҳам, хотиннің ҳам уруғида бунақа одам бўлмаганди.

Ювошгина ота-онанинг боласи ажаб галати чиқди. Үтганинг ўргонини, кетганинг кетмошини әлади. Арава-кашлар ундан зирнлайди. Арава орқасидан тортиб отпани юргизмай қўяди. Оқ кўпикка туширворади.

Үмматали ана шуларни ўйлаганда ўғланинг Акбара-лидан шикаст ейншнга ишонмасди. Аммо Акбарали уни уйқусида босса-чи?! Ундоқ деса Азизхон уйқуда ҳам сёрғак ётади. Тепасидан канаалак учиб ўтса кўзини очади.

Боласи тушмагур, ҳозир қаерда әкан? Очмикин, тўқминкин? Бирориннің қизини олиб қочиб кимникига борди әкан? Тоғаларникидан хабар олсамикин? Пўк, у ёққа бормас. Борса ўша заҳоти қўлидан стаклаб қайтариб келишади. Бу бола тўқайга қочган. У ерда нима ейди, қайда ётади?

Ҳарна қилса ҳам фарзанд, ота бечоранинг жони ачийди. Кўнгли боласиннің бир кун эмас, бир кун эси кириб, юртга нағи тегадиган одам бўлиб кегишига ишонади. Ахир боласи ичмайди, чекмайди. Фақат бебош ўйларини жиловлаётмайди, холос! Мол дўхтирининнінг уйига ўт тушганда уннің Ҳасан-Хусан чақалоқларини олов ичидан олиб чиқсан ким әди? Колхоз чорвасини сел оқизганда ўзини тошқиннің шу Азизхон әмасмиди!?

Азизхон тошқин сувга ўхшайди. Уни жиловласа, хоҳлаган томонга, далаларга, чорбоқларга бошлаб борса бўлади. Агар жилов солмаса у қирғоқларни бузиб, экинларни пайҳон қиласди. Аммо уни ким жиловлади?!

Умматали ўйлаб, ўйнга етолмасди.

Тонг отди. Хотини ҳовли юзида куймаланиб юрар, тиқ этса кўча эшигига қаради. Умматали кечаси бўлган воқеани хотинига айтмаган. Хотини кейинги кунларда салга боши айланиб йиқиладиган бўлиб қолганди. Энди унга ётиғи билан айтиш керак. Бўлмаса бегонадан эшилса бирдан бехуэур бўлиб қолиши мумкин. Бегона албатта иккича оғиздан ўтиб келган гапга ўзи ҳам жиндек қўшиб айтади. Мощдек гап ёнғоқдек бўлиб кетади.

Умматали ариқдан ювениб белбоғига артинаркан, кўча эшигига тикилиб ўтирган хотинига ётиғи билан гапира бошлади.

— Кўп қарайверма. Тентагинг келмайди. Беш-үн кун келмайди, хотиринг жам бўлсин.

Хотини ялт этиб қаради.

— Вой, ўлмасам, мелисага тушиб қолдими? Индамай қараб ўтиравердингизми?

— Йўқ, йўқ, — деди хотиржамлик билан Умматали. — Ҳеч гап бўлгани йўқ. Үғлиниг сог-саломат. Арзимаган иш билан банд. Акбаралининг синглисини никоҳ кийими билан олиб қочди, холос.

— Вой шарманда, вой шарманда!

Икки тиззасига шапатилаб уриб жавраётгани хотининг тепасига келган Умматали юпатишга тушди.

— Болангнинг қилифини энди кўряпсанми? А, энди кўряпсанми? Ҳеч гап бўлгани йўқ. Ҳамма ёқ тиш. Атиги тўй бузилди, кўёвнинг чаккаси ёрилди. Никоҳ ўқигани келган мулланинг ҳам бўладигани бўлди.

Умматалининг қизиқчиликка олиб айтиётгап бу жиддий гаплари уни яна тутақтиради.

— Вой, сиз нега менинг фанор ёғимга ўт туташтирасиз, нега алнга олдирасиз? Энди нима қилдим? Болани сиз буздингиз, ёшлигига қайириб олмадингиз. Мана, нима бўлди?

Умматали ҳамон жиддий гапни қизиқчиликка айлантиради.

— Нима бўпти? Ҳеч гап бўлгани йўқ. Чиқимсиз келини бўлдинг, тўй харжлари бошқаларнинг бўйинда. Новвос сўйилди. Ош дамланди. Карнай-сурнайлар чез-

Линди. Мана энді битта ишкөң билан ойдек келін үйнінг-
та ўз оғи билан кириб келади.

Хотинні дод устига дод солди.

— Бұнақа келиннінг боридан йұғи. Үғлімга ижро-
құмларнінг қызини олиб бераман.

— Ҳа,— деди Үмматали,— құй оғыдан чұп олмаган
үғлінгә тегаман деб у ёғи Хоразм, бу ёғи Тошкент
тарафлардаги ижроқұмларнінг қыздар сочларини та-
раб йўлига кўз тикиб ўтиришипти. Менга қара! Унақа
дод дема! Акбаралиннінг үйнадаги дод-войлар етарли
бўлянти. Машави ерга ўтириб, каллангни жойнга қўйиб
обдан ўйла. Боланг қизни үйга бошлаб келса нима қила-
миз? Ана шуни ўйла.

Хотинні жимиб қолди. Эри жўяли гап айтадиганні
пайқади. Ростданам келиннің бошлаб келса-я. Маҳалла
қиёмат бўлиб кетмайдими? Қандоқ қилиб эл-юрт олди-
да бош кўтариб юришади. Бу подон бола шуларни ўйла-
ганимикин?

Азизхон ўн саккиз ёшга киргунча кўрсатган ҳунар-
лари орасида буниси энг ўткири эди. Ота-она Лутфини-
саннінг акасию, қариндош-урұғларнин тиичитадиган,
хотиржам қиладиган бирон тадбирдан ожиз эдилар.

Умматали иккى тиззасиға шапиллатиб уриб ўриндан
турди.

— Бўлди, хотин. Аммо гирини деб әғиз очмайсан. Тур,
күйин, ҳозир Акбаралиннікіга бориб, кечаги тўй харжи-
ни бўйнимизга оламиз. Келинни үйимизга туширамиз.
Агар йўқ десанг, юкингни йиг, қишлоқдан кўчиб кета-
миз. Мана, хоҳлаганингни ташла!

Хотин ҳанг-манг бўлиб қолди.

— Жинни-пинни бўлдингизми? Тўй харжини нима
билан тўлайсиз. Босиб қўйган пуллингиз борми? Бўлса
айтинг!

— Э, подон хотин, менда пул нима қилади. Сигир-
бузоқни сотаман.

— Яқинда тугадиган сигирни-я! Бунга сирайм кўн-
масман.

Эр-хотин кўп тортишди. Дўқ билан бўлса ҳам Умма-
тали хотиннін кўндириди. Иккови кийиниб ҳам совчилик,
ҳам битишувчилик, ҳам ярашув учун йўлга тушишди.

Кўчада учраганлар уларга илжайиб қараб қўйи-
шар, баъзи чапани табнат йигитлар, кандингни ур Азиз-
хон, боплади, деб уларга далда беришарди.

Акбарали күчага чиқолмай, ҳовлининг у бошидан, бу бошига сўкиниб бориб-келиб турарди. Эшикдан кириб келган эр-хотинни кўриб бир зум ўзини йўқотди. Ҳе йўқ, бе йўқ, ўдағайлашга тушди:

— Ҳе, муттаҳам бола ўстирган сенлардан ўргилдим. Қани, жўна, туёқларингни шиқиллатиб қолларинг!

— Ҳой, шошма болам. Узингни бос!

— Мени шунча чиқимдор қилиб, эл-юрт олдида шармандамни чиқариб, яна қайси юз билан остона ҳатлаб келдинглар. Уят, шармандалик бу! Сизларда ор деган, номус деган нарса борми? Диёнат қани?

Умматали ўзини босиб турди. Оғиз очишга чоғланган хотинига бир хўмрайган эди, жимиб қолди.

— Бўлдингми? Гапинг битдими? Энди мендан эшиш! Куёв тараф неча пуллик қалин юборган бўлса барини тўлаймиз — бу бир. Синглингни ўзимиз келин қиласмиз — бу икки. Энди кўнглинг жойига тушдими?

Акбарали нима дейишини билмай иягини қашиди. Инсофга келай деб турган одам бирдан айниди, қолди. Этагини силтаб айвонга қараб кетди. Кетаркан қатъий деди:

— Бу иш на никоҳ билан, на пул билан битади. Орага номус тушди. Энди бу доғни қон билан юваман. Қетинглар. Мени ҳеч қанақа синглим йўқ. У ўлган. Марҳум ота-онам номидан уни оқ қилдим!

— Ўйлаб гапир, бола, — деди Умматали. — Тил суюксиз бўлади. Ҳар гапни гап деб гапираверма. Атайлаб сени шу шармандаликдан қутқарайлик, деб келдик. Бўлмасам бизнинг ҳам ўз орзуласмиз бор эди. Қандоқ қиласмайлик.

Акбарали айвон шиллапоясига оёқ қўяркан тўхтаб орқага қаради.

— Мен эл-юрт олдида бошимни ҳам қўлган номард билан хилватда бақам келмагунимча хумордан чиқмайман. Бўлди, кетинглар. Бўлмасам бирон кэр-ҳол бўлади.

Эр-хотин бир-бирларига ҳайрон қарашди.

— Тепа тўнини тескари кийиб турган пайтда келибмиз-да! — деди хотини.

Умматали жавоб бермади, кўча эшиғига қараб юра бошлиди. Хотини азалик уйдан чиқаётгандек оёқ учиди юриб унга эргашди. Улар кўчага чиқишганда Акбаралининг уят гап билан сўkkанини эшиғини ўди. Умматали хотинига қаради.

— Хотин, у сўкмади, сен эшитмадинг. Унга осон тутиб бўлмайди. Нима деса чидаймиз-да. Бошқа иложимиш йўқ. Ҳамма лаънат сен билан менга келади. Ҳали бу гап қишлоқма-қишлоқ, оғизма-оғиз шишиб, семириб тарқайди. Бутун Фарғонага достон бўлдик.

— Ишқилиб Акбарали боламни бир бало қилиб қўймаса гўрга эди.

Умматалининг ўзи ҳам шуни ўйлаб кетаётган эди. Сир бой бермаслик учун атайин ёлғонлади:

— Үнчаликка бормас-ов! Үғлинг бунақаларга бўш келмаслигини биласан-ку, нимадан хавотир оласан?

— Энди, дадаси, фалокат-да!

Иккови анча жойгача жим боришди.

— Болагинам қаерларда юрганикин?

Умматали уни силтаб ташлади.

— Қайси гўрда бўлса ҳам юргандир-да. Оч котармиди?

— Ҳолидан хабар олиш керак эди.

— Қайда бўлса ҳам санқиб-санқиб, қайтиб келади. Аммо ёнидаги лўқидони билан қаерга сиғади? Уйга кирицсак қишлоқ халқи нима дейди! Гапнинг ҳали бу төмомни ҳам бор. Бу шармандаликини ҳам бир бўйинга олиб қўйиш керак. Ке, хотин, кўчиб кетайлик.

Хотин кескин бош чайқади.

— Туғилган қишлоғимдан ўлигим чиқади. Ҳеч қаёқча кетмайман.

Умматали бу гапни алам устида, чорасизлик, иложисизликдан айтган эди. Бу ердан кетса қаерга боради. Баринир гап-сўз уни орқама-орқа таъқиб қиласевади.

Олдинда Умматали ўй ўйлаб тажанг бир қиёфада борар, хотини пиқ-пиқ йиглаб орқасидан келарди. Қўча муюлишинга келганда Умматали тўхтади. Хотинига қаради.

— Сен боравер. Мен Тогага бир учрай. Ҳар қалай юртнинг боши шу. Бирон жўялли гап чиқиб қолар. Тоға нима деса, шу. Ана ўшашига қараб иш тутамиз.

У шуидай дедиу гузар тарафга кета бошлади. Йўлда учраган кишиларнинг бетига қарамай салом берар, саломига билинар-билинмас алик оларди.

Зириллама, Тошлоқ, Яккатут, Заркент фақат шу тўғрида, Азизхон, Лутфиниса, Умматали, Акбарали, дегак гап билан овора эди.

Самоварда ҳам, магазинда ҳам, далада, шийпонда,
чорраҳаларда ҳам фақат шу гап.

«Азизхон Лутфинисани келинлик либоси билан девор
ошиб олиб қочибди».

Бирор боплабди, қойил қипти, дейди. Бирор бу ғирт
аҳмоқлик дейди.

— Қиз рози бўлмаса трактор билан судраб ҳам ои-
қочиб бўлмайди.

— Бу рост гап. Танача кўзини сузмаса, буқача ипини
узармиди.

Айтилаётгаш гапларниг барн рост, барни ҳақиқат
эди.

VI

Зирилламани алғов-далғов қплган Азизхон ҳеч нарса
бilmagандек Лутфинисани етаклаб қамишлар орасида
хотиржам борарди. Қамишлар ҳали сарғаймаган. Тун
шамолида шовиллаб ҷарчаган тўқай энди офтоб ҳаро-
ратида жимгина мудрарди. Кўлмакларда бақалар тин-
май қуриллар, ўрдак жўжалари нола қилгандек аянчи-
ли гақилларди.

Лутфинисанинг никоҳ кийимлари аллақачон тиканак-
ларга илиниб пора-пора бўлган. Ўндан ҳали ҳам атию
ҳиди гупиллаб турарди. Азизхон олдинда қамишларни
қайириб йўл бошларкан, орқасига ўтирилиб, Лутфи,
ҷарчамадингми, деб қўяр, далда бўлсин деб, бопладиг-а,
қойил қилдиг-а, деб тинмай жавраб борарди.

— Тан бердим, мардлик қилдинг.

Баъзан овози тиниб қолар, шунда бирдан шарт бу-
рилиб Лутфинисанинг олдига келар, белидан қучиб юз-
кўзларидан ўпиб оларди.

Иккни ошиқ қаёққа кетаётгандарини билишмасди.
Қаёққа боришади, энди нима қилишади? Бундан буёқ
тирикчилик нима бўлади? Бу уларниг ҳаёлларига ҳам
кёлмасди. Азизхонининг кисесасида сарниқ чақа йўқ. Улар-
га на бирон бошпана бор, на қўнарга жой.

Лекин улар бир-бирларининг дийдорларидан маст,
нафасларидан тўқ, меҳрларидан көшоналар қургандек
эдиллар.

Қамиш-қиёқларга тилиниб, кийимларини пора-пора
қўлиб, ботқоққа тиззаларигача ботиб ҳамон йўл юри-
шар, ора-сира Азизхон Лутфинисанинг белидан қучиб соч-

ларини силар, ўзи ҳам маънисига етмайдиган ғалати гаплар билан эркалаторди.

Қиз шод, баҳтиёр эди.

Қамишзордан балдоқдек ярим доира ясаган ялангликка чиқишиди. Ўнг тараф кўз илгамас тўқай, чап тараф сап-сариқ чўл эди. На тўқайниңг, на чўлниңг поёни кўринарди.

Яқпи орадан моторининг зардали гуриллагани әшитилди. Кейин тинди. Яна ўшқириб тириллади. Азизхон овоз келган тарафга қулоқ тутди. Овоз яқин орадан келарди

— Сен шаттан қимирамай тур, мен ҳозир билиб келамап.

— Сени тутиб олишса нима қиласман. Мен ҳам бора қолай.

Азизхон мақтандиганномо жавоб қилди:

— Овора бўлади. Кутиб тур, ҳозир келаман.

Азизхон балдоқ шаклидаги ялангликниң нариги бурчагига югурниб кетди. Қамишларни шитирлатмай ичкари кирди. Секин, худди овчи кийик подасини кузатаётгандек ялангликка қаради.

Ёши олтмишларга бориб қолган, соқолини чўқки кулаган бир рус чол икки қўлни белига қўйганича офтобда жимирилаган чўлга хомуш қараб турар, ёши ўттизлардаги гилам дўппи кийгаи, тожикми, ўзбекми билиб бўлмайдиган бир йигит қора машина моторини титкиларди. Машинанинг орқа ғилдираги лойга ботган. Чиқазиш учун кўп уршишган бўлса керак, икковининг ҳам кийим-бошлиари лой, шалаббо эди.

Усти брезент ёпқичли машина ёнидан ер ўлчайдиган аппаратининг уч оёғи чиқиб туринтн. Қапоти очиқ турган «Газик» радиаторининг оғзидан шиддат билан ҳовурчиқарди.

Азизхон ҳеч қандай хавф йўқлигиси пайқаб қамишлар орасидан чиқди. Оёқ товуши, қамиш шитирини әшитиган рус чол чўчиб ўгирилди.

Азизхон унга яқин келиб салом берди. Нима гап бўлганигини сўради.

— Эрта саҳардан бери оворамиз. Лойга ботиб қолдик. Чинқазолмаймиз, — деди чол соғ Фаргона шевасида.

Азизхон машина атрофидан айланиб, бир томони лойга ботиб қолган ғилдиракка қаради.

— Нима бўлти, бир уриниб кўрайлик-чи. Кўпдан қуён қочиб қутулмас деганлар-ку.

— Э, хап туссинла! — деди шофёр йигит унинг бепи-санда галидан энсаси қотиб.— Пуссатуна бўса тоттб кўруна.

Азизхон унинг галидан Наманган тарафлардан эканини дарров пайқади. У билагини ўшимариб машина орқасига ўтди.

— Сиз моторга зўр беринг, мен бу ёқда елкам билан суралман.-

Машина зўриқиб, бир силтанди. Шундан кейин Азизхон тиззасигача лойга кирди. Барийр елкасини олиб қочмади. Машина сурилиб қуруқликка чиқди. Унинг ҳаракатларини кузатиб турган чол, қойил қолиб: воязмат-э, деб юборди.

Шофёр йигит севинганидан шарт келиб Азизхонни қўлидан ушлаб силкитди:

— Шеддек экансила, ўттоқ. Бу машинада қиқ тўтта от кучи бор. Шу қиқ тўтта от саҳаддан, бу лойдан чиқолмутти. Аммо узунани кучуна отдан мўл-мўл экан. Қаёққа кетуттисила? Узуна бўмасаъна билмаъман эттагача қоламидук. Раҳмате, ўттоқ.

Инженер чол икки қўллаб унинг бақувват панжаларидан ушлади.

— Агар мен падишах бўлсам, тила тилагингин, дердим. К сожелению падишах эмасман. Инженер иррагаторман, холос. Мен учун ниҳоятда катта иш қилдинг, ўғлим. Республика ҳукумати раҳбарлари мени ҳозир Куйганёрда кутиб ўтиришипти.

У шундай дедиу билагидаги соатини шарт ечиб унга тутди.

— Ол буни, ўғлим. Тортинма, олавер!

Азизхон хижолатдан қизариб кетди. Инженернинг соат узатган қўлинин қайтарди.

— Йўқ, отахон, олмайман. Сизга бу жуда зарур буюм. Менинг соатга қараб қиладиган ишм ўқ. Ўзингизга буюрсин.

Инженер чол ҳам қайсаргина экан. Оласан, деб туриб олди.

— Менда бошқаси бор. Ён соатим бор.

Азизхон барнибир олмади. Чол уни нима билан хуреанд қилишини билмасди. У машина кабинасига бош су, қиб чамадонини титкилай бошлади. Азизхон бориб уни қайтарди.

— Отахон, битта гапим бор. Агар бирон буюм билан

хурсанд қилмоқчн бўлсангиз хафа бўламан. Машинанингизни қайтариб яна лойга тиқиб қўйман.

— Шундайми,— деди чол кўзойшагини қўлига олиб.— Одамлигинг учун раҳмат. Омадининг келсин!

Чол шофёрга қаради.

— Кетдик бўлмасам, болам. Қоратепага бориб но нушта қиламизу Шаҳрихон оралаб Ҳаққулобод тепасидан Куйганёрга йўл оламиз. Сен қаёққа борасан? — деди у Азизхонга.

Азизхон шу гапни кутиб турган эди, дарров жавоб қилди:

— Агар малол келмаса, бизни Қоратепага ташлаб ўтсангиз.

— Хайрният, — деди чол енгил тортиб. — Жиндереккина бўлса ҳам қарздан узиладиган бўлдим. Айтганча, биз, деганинг нима деганинг. Ахир бир ўзингсан-ку?

— Яна бир одам бор.

— Қани, чақир!

Азизхон қамиш орасига шўнғиб кетди. Зум ўтмай ҳансира Лутфинисани қўлидан тортиб чиқди. Чол қизни кўрдю яна кўзойнагини тақиб у ёқ-бу ёғини тўғрилаган бўлди.

— Ой, какая красивая. Ей богу, прямо... красавица!

Лутфиниса бегона кишидан ийманиб рўмолининг бир учини тишлаб юзини яшириб турарди.

Шофёр моторга ўт берди. Лутфинисани олдинга ўтқашиб, инженер билан Азизхон орқа ўриндиққа чиқишиди. Машина бақадек бир сапчишю яйин паст-баланд йўллардан силкиниб-силкиниб олдинга интилди.

Лутфиниса умрида энди машинага тушиши эди. Қўрққанидан дамини ичига ютиб ўриндиқни бор кучи билак ушлаб олганди.

Анчагина йўл юришгандан кейин инженер Азизхонни гапга сола бошлади.

— Бу тақир чўлда бирон ҳамроҳ билан гаплашиб кетмаса кўзни уйқу олади. Қозоқлар туюда қанчалаб километр йўл юришади. Ухлаб қолмаслик учун йўлда кўринтий парсаларга атаб ўлан тўқиб кетишади. Атайн ухлаб қолмаслик учун, ухлаб поёнсиз чўлда адашиб кетмаслик учун шундай қилишади. Биз ҳам ухлаб қолмайлик, йигит. Гаплашиб кетганимиз дуруст. Қани гапир. Ўзинг кимсан, қамишлар орасида қароқчига ўхшаб нима қилиб юрибсизлар?

Лутфиниса секин ўгирлиб, айтиб қўйма, дегандек кўрсаткич бармоини лабига босди. Азизхон бегона одамга достонимни очиб нима қиламан, деган ўй билан жим ўтираверди. Аммо кечаги тўполои, улар қочгандаи кейин нималар бўлганига ақли етиб туарар, дадаси билан онасининг ҳоли нима кечганидан кўнгли нотинчроқ эди. Кўнглига тугилиб қолган гапларни кимгадир айтиши, юрагини бўшатиши керак-ку, ахир. Бу одамга айтса гап шу билан кетади. Унутилади. Айта қолгани дуруст. Азизхон инженерга қаради.

— Отахон, қишлоқдан қочиб келяпмиз. — У Лутфинисага ишора қилди. — Тўйдан опқочиб келяпман. Кечаси билан тўқайда бекиниб ётган эдик.

Азизхон бўлган ишларни бир-бир айта бошлади. Шофёр ҳам бошини орқага ташлаб қулоқ солиб борарди. Чол бир кулар, бир жиддийлашарди. Азизхон ҳикоясини тугатгач, чол ўйланиб қолди. Шофёр бўлса бошини силтаб-силтаб куларди. Лутфиниса эгилиб кичкинагина бўлиб ўринидиқча сингиб кетганга ўхшарди.

Машина тоҳ тезлаб, тоҳ секинилаб сап-сариқ чўл гиёҳларини орқада колдириб борар, бегона товушдан огоҳланиб уясидан чиққаи малла ранг эҷкемарлар машина яқинлашганда думлари билан тупроқни чаңгитиб тўзон ичида йўқолиб кетишарди. Кимсасиз чўлининг тишик осмонида қанотларини тарағ тортган чўл бургутлари да йиқдек бепарво сузарди.

Машина овозидан ҳурккан ўрдаклар галаси ғақ-ғақ қилиб қўлчалардан нариллаб кўтарплар, жилғанинг шилдирашига ўхшаган овоз чиқазиб худди машина тепасидан ҳавони кесиб ўтарди.

Инженер ҳозиргина Азизхонининг ўз оғзидан эшиятган саргузаштлар таъсиридан қутулолмай, ўйлаб жимгини кўзини юмиб борарди.

Чолининг кийим-бошидан, уйқусизликдан карахт юзларидан бир неча кундан бери чўл кезаётгани билиниб турарди. Азизхонининг оёғи тагида алюмини қозонча, қорайиб кетган мис чойнак бир-бирига урплиб шақирларди. Машина кузови тепасидаги арқон билан чандиб боғланган брезент қоп тинимсиз лапангларди.

Чолининг озғин гавдаси буқчайган, ажин босган бўйинларидан майда-майда тер ёқаси ичига ўрмалар эди. У кўзини очмай галирди. Ухламаган экан. Ниманинир ўйлаб келаётган экан.

— Қишлоққа энди қайтмайсизларми? Қайтиб ҳам бўлмайди. Бу тарафларда уруғларингиз бўлмаса! Қийин бўлади сизларга. Шошма! Биз билан кетмайсизларми? Иш бор, уй-жой бор. Ҳеч нарсадан зориқмайсизлар.

— Қаерга борамиз? — деди ҳушёrlаниб Азизхон.

— Ҳозир Андижоннинг Куйганёрига. Кечқурун Уч-қўрғонга борамиз. Ана ўша ерда яшайсизлар. Уй бор. Секин-аста рўзгор тиклайсизлар. Сенга ўхшаган азамат йигит керак.

Азизхон ўйланиб қолди. Қоратепада тушниб қолмоқчи эди. Ҳўш, Қоратепада кими бор? Зирилламадан туриб чақирса овоз етадиган жой. Акбарали ҳид олса, уларни соғ қўярмиди. Бу одам тайёр иш, тайёр жой деяпти. Урислар ёлғон айтмайди. Бирорин алдамайди. Боргани дурустдир.

Азизхон энгасиб Лутфинисанниң қулогига шивирлади. У елка қисиб, ўзинг биласан, ишорасини қилди.

Чол ундан жавоб кутниб кўзларини юмганича мудраб кетарди.

— Бўпти, отахон. Майли, кетганимиз бўлсин. Аммо лекин юзингизни ерга қаратмаймиз. Қанақа иш бўлса ярайман. Тоғ қўпор десангиз, қўпораман.

— Ҳа, балли, — деди чол. — Тош қўпорасан. Норини ёқасидан бўғиб мапа шу ёқса оқизамиз. Қора дарёга жилов солиб икки дарёни қовуштирамиз. Шунақа ишга ярайсанми?

Азизхон чеҳраси ёришиб, қўлини кўксига қўйди.

— Одам қиладиган иш бўлса бўлди. Эплайман. Чол кулди.

— Баъзан одам қилолмайдиган ишлар ҳам бўлиб қолади.

Азизхон керилди.

— Ӯшанақа ишларни бизга буюрасиз-да, отахон.

Инженер маъноли жилмайиб қўйди.

Тўқайлар, чўлу кўлчалар тугаб қишлоқнинг қораси кўрина бошлади. Икки чеккаси гувалак деворлар, томларига гўзапоя, хашак босилган ўйлар оралаб Қоратепа гузарига етиб келишди. Сизот сувларидан авж олган кекса толлар пинжидаги чойхона жимжит эди. Тиззасида кир сочиқ билан ухлаб қолган самоварчи машинна овозидан уйғониб кетди.

Бу тарафларда камдан-кам машина юарди. Қишлоқ болалари аллақайдан шовқиң-сурон билан пайдо бўлишди. Бирш яланғоч, бъязилари ҳатто иштончан. Улар яқин орадаги ариқда чўмилаётган бўлсалар керак. Сочлари ҳўл. Офтобда тупроқда ётганларнинг қоринлари лой. Улар қоп-қора мунчоқ кўзларини жавдиратиб машинага тикиларди. Бирш капалак ушлаётгандек аста капотга қўл тегизади. Бирни қўрқиброқ сал наридан вахима билан қараб турипти.

Самоварчи патинисда нон, шафтоли, қанд келтириб меҳмонлар олдинга қўйди. Русча билишини намойиш қилмоқчи бўлди шекилли, инженерга: «Издирас, пажалиста, чай кушай», деб атрофга мақтанганим оқарб қўйди. Афсуски бу гапга қойил қоладиган одам атрофда йўқ эди.

Лутфиниса улар тўдасидан четроқда самовар сўрисига омонатгинга ўтириб потанини кишлоқ гузарини томоша қилларди. Ҳар қалай унга белгисиз, ҳатто тасаввур қилиб бўлмайдиган эртаси энди равшанилашгандек эди.

Рўмолиннинг бир учини тишлаб Азизхонга қарайди, кўзига у аллақандай афсонавий паҳлавонларга ўхшаб кўринади.

«Афсонавий паҳлавон» ниҳоятда очиққан экан, чойши қайноқлигича хўриллатиб ичар, бир бурда нонни бир ямлаб ютарди.

Шу алпозда ҳам у Лутфинисига чиройли кўринарди.

VII

Азизхон билан Лутфиниса Қоратепадан чиқишаёқ машинадан тушиб қолишди. Чунки кун ёруғида Қоратепа атрофида юриш хавфли эди. Бу тарафларга Тошлоқ пёлизчилари четанини тўлдириб арава-арава ҳандалак слиб келишар, Үрмонбек, Насриддинбек, Эшонтўпи қишлоқлари шу ердан бозор қилишарди. Биронтаси кўриб қолса, албатта, Акбаралига хабар қиласди. Бўлиб ўтган воқеа албатта атроф қишлоқларга овоза бўлганини Азизхон сезиб туарди.

Улар машинадан тушишгандага инженер иккни ошиқ-маъшуққа галати қараб илжайди. У бу тарафларигинг ўқтам йигитларини, ишқ-муҳаббат йўлида ҳеч нарсадан тоймасликларини биларди. Бу хил ошиқ-маъшуқлар тўғрисида жуда кўп эртаклар эшитгаш, китоблар ўқиганли.

— Иигит, — деди инженер чол. — Гапнингдан айнадинг. Аммо чакки қилдинг. Майли, агар қўнага жой тополмасаллар менинг олдимга келинглар. Куйганёрга ё бўлмаса Учқўрғонга бориб инженер Белявскийни қайдан топаман, десанглар, дарров айтиб беришади. Шундоқ қилинглар.

Шоффёр моторни ўчирамаган, силканиб-гурнлаб турганди. Машина бир қалқиб жойидан қўзғалди.

Азизхонининг нияти қош қорайгандан кейин Қоратепага қайтиб кириш эди. Қишлоқда бир бева холаси бўлгучи эди. Бормикин? Агар бўлса, ўша ерда тунаб, упдан кейин нима қилишни ўйлаб кўрмоқчи. Аммо қуёш теппада. Ҳали-бери кеч кирадигамиас. Қорин тўқ, қайғу йўқ. Кечгача ётарга жой топишса бўлгани. Азизхон Лутфинисани қўлидан ушлаб чўл тарафи а бошлади.

Бу йил баҳор серемгир бўлганидан чўл ўтлари тиззага уриб яшиаб тўради. Тўрғайлар худди одамнинг бошига теккундеқ бўлиб чулдираб сайраб ўтади. Ҳавода туриб иккитаси бир-бирига яқин келолмай, қанотларини пилдиратиб ишқибозлик қилишади. Енгил эсаётган шабада чўл гиёҳларининг илиқ ҳидларини димоққа уриб ўтади. Ора-сира шу кўм-кўк чўлнинг ҳар ер, ҳар ерида кал бошдек сап-сариқ тепачалар учрайди. Қайдандир келиб қолган баҳайбат тошлар тепасида чакмонини елкаснга ташлаган паҳлавондек чўл бургуги мудрайди. Гуллаб, ҳид таратиб ётган чўл гиёҳларига алам билан боқади. Агар бу ўтлар бўлмаганида ўрмалаб юргаи каламушлар, қуёпилар унинг ўлжаси бўларди.

Ҳозир шабадада силканиб турган чўл гиёҳларни орасида бутун бир ҳайвонот олами умргузаронлик қилмоқда.

Чўл ниҳоятда яшиаган пайт. Икки ошиқ-маъшуқ гиёҳларга, қушларининг чуғир-чуғирига маҳлиё бўлиб, ўтгани воқсаларни бир зум унтишди.

Офтоб ёнбошлаб қолган, уфқ қизариб, тепароги феруза тусга кирганди. Олисдан учта қора нуқта кўринди. Азизхон йўлни ўша тарафга солди. Анчагина йўл юришгандан кейини бу уч нуқта қирғизларнинг қора уйи эканини билишди.

Азизхон қирғизлар меҳмондўст, қўноққа жонини ҳам берадиган ҳалқ бўлади, деб эшиятган эди. Қандайдир умид учқуни хаёлида чақини чақиб ўтгандек бўлди. Қадамиши тезлатди.

Сарық дүйгүсүнүгүңг тарафида иккىн-уч юз йилки үтлаб юрар, дүңг этагида ўн чоқли туя чүкканича кавшаняпти. Башвоги ечиб ташланган учта елин қопли сиғир бузоги-иң эргаштириб ўт чимдиб юрпти.

Одам қорасини сезиб қора уй орқасидан ит югуриб чиқди. Олд оёгини тираб, орқа оёғи билан ер тимдалаб вовнллай бошлади. Уннинг ҳурнишидан яна уч-түртта ит пайдо бўлди. Улар ҳам чўлии остин-устин қилиб ҳуришга тушди. Азиҳон ҳам, Лутфиниса ҳам турган жойларида қотиб қолишли. Ўртадаги қора уйдан бир қирғиз кампир чиқди. Итларни ҳар тарафга қувиб нотаниш кишиларни яқнироқ келишгана унадди.

Лутфиниса Азиҳонининг орқасига яшириниб борарди.

— Келинглар қўнақтар? — деди кампир уларга синовчан боқаркан.

Азиҳон йўлдан адашганини айтди.

Кампир улардан хавфли бирон нарса сезмагач, йўл бошлади. Бу пайт икки қора уйдан икки қирғиз келинчаги уларга кўзлари яшнаб қараб туришарди. Бирни янги тушган келинчак бўлса керак, кийимлари яп-янги, томонғигача ўраган ёқаларига уқа тутилган, бўйинларида тангалар, чўлпилари жарапларди. Қизил баҳмал нимчаличининг ҳали оҳори тўқилмаганди. Иккинчиси йигирма беш ёшларда эди. Уннинг кийимлари одиийгина, нимадир қилаётган бўлса керак, енгларни шимарилган, этаги лашпа урилган эди.

Улар кўпдан бери бу чўлда йилки боқиб юрган бўлсалар керак, ташқи оламдан келган кишиларга қувонганилари кўзларидан сезилиб турарди.

— Азиҳон тортинмай кампир кетидан қора уй олдига борди. Лутфиниса унга эргашиб журъатсизлик билан қадам ташларди.

Дўнг орқасидан эркак кишининг йўталгани эшитилди. Қўлида жун қирқадига каттакон қайчи, олтмишлардан ошган, соқоли сийрак бир киши чиқди. Чол меҳмонлардан эсон-омонлик сўрагандан кейни келинларга чой буюриб, уларни ўтов ичига бошлади.

— Эмне жумиш мен... қўнақтар? — деди у савол навари билан.

Азиҳон нима дейишни билмай тил чайнади.

Чол кўпни кўрган кишилардан эди. Уларга бир-бир разм солиб ўтираверди. Ташқарига қараб қичқирди:

— Тамақ дайинданглар қўнақтарга!

Азизхон адашғанлариниң айтди. Чол ушинг бу гапыга үнчә ишонқирамай күзлариниң қисиб гилам попугини ўйнай бошлади. Келиннинг каттаси этаги билан қумғон бандидан ушлаб кирди.

Қирғиз билан қозоқ йиртиқ чориқда юрса ҳам чойнинг асилини пчади. Ичганда ҳам жаранглайдиган жонон пиёлада пчади. Қирғиздинг оёғи синса синсин, пиёлениси синмасин, деган мақол бекорга чиқмаган. Чой ичадиган пиёлада қимиз ичмайди. Қимизни заранг косада ичади. Кичик келин бир даста қызыл гулли пиёла олиб кириб чолнинг олдига қўйди. Чол чойни қайтараркан яна қисиқ күзларини айёронга қисиб Азизхонга қаради.

— Болам, сен туру жавоб бермедиңг, еле. Босқа жумуш еле юрген шигарсанг.

Азизхон чолни алдаб бўлмаслигини билib очиғинга кўчди. Бўлган воқеанин бирма-бир айтиб берди.

Чол ушинг гапларига энди ишонған эди.

— Э... жигитше жумуш бўпти еле, балам. Қирғиз бен қазақ қиз алип қачишибаса кўнгли тўлбайт. Эми, эмне қиласингдар?

Азизхон ушинг гапларига унчалик тушунмай серрайиб турарди.

— Эмен, қирғиз тилини тушунбайсанбу? Ундан бўлса даги ўзбекша айтагўяйни, еле. Куч-қуввати бор бола экансан, хор бўлмайсан. Кунингин кўрлаб кетасан.

Ташқаридан отлариниң кишинағани, душури, йилқинчи йигитларниң ҳайт-ҳуйт деган овозлари эшиналди. Чол ўриидан турди. Булар ҳам ушинг кетидан ташқарига чиқишди.

Офтоб ўчган. Чўлда ажиб бир гаштли ҳаво ҳоким эди. Узоқда икки отлиқ йигит йилқиларин ҳайдаб келар, туёқлардан кўтарилиган чанг ҳавода муаллақ туриб қоллар эди. Чол йўлга қараб турган келинларига деди:

— Сув дайнидангдар, күёвингдар жувиниб олсин.

Икки келин ўчоқ тарафга кетди Кичик келин кетаркан сочопугидаги тағгалар жиринглардид.

Тол пояларидан бир-бирига bogлаб қилинган четан қўрага отларни қамаб, йигитлар отасига салом берди.

— Жилқи омонми? — деди чол.

— Омон, омон, ота, бирни қулуплади. Қулуни омон.

Йигитлар мөҳмон билан омонлашиб хотинлари томон кетишди. Келинчаклар уларга сув қўйиб туришди. Ака-ука яхшилаб ювниб бўлгач, артиниб, кийиншишеб,

дастурхонга келіпведи. Кампир ташқарнға жой солиб уларни таклиф қилді. Үтиришгач, чөл заранг косага қиміз құйиб узатди.

Улар үтирган жойдан сал нарига кигиз ёзиб, хотиннеге алоқида жой қылинган эди. Келинчаклар Лутфинисаның гапга тутишарды. Ора-сира улар бир-бирларига қараб сулув, сулув экан, деб құйишар, буғи чиқиб турған гүштдан еб «әл-ол», дейишарды.

Чөл туриб ичкаридан фонарь олиб чиқди. Уни әқиб үтов әнбошидаги ёғоч учига илиб құйди.

Атроф жимжит. Чүл тарафдан ҳар хил қашаротлар-пинг ожиз овозлари тинимсиз әшитилиб турарди. Юлдүзлар бириң-кетин күз очаверди. Чүл үфқидан ой күтарилиді. Қаердадир ўрдак жүйесининг ғақыллагани, ёввойи бедананинг пітбилдиги әшитилди. Оқшомнинг бу тароватини бузиб бўри улиди. Лутфинисаның эти жимирлаб кетди. Ёнида үтирган келинчак дарров сезиб, уни алаҳсита бошлади.

— Қўрқпа, қўрқпа. Иштима бўлбайт.

Чөл ташлаган сүякни кемириб ётган штанинг қулоқтарни диккайди. Бўри улиган тарафга қараб бўйини чўзганча қимирламай туриб қолди.

Чөл овқатдан кейин дастурхонга фотиҳа ўқиб Азизхонга қаради.

— Болам, энді кеч бўлди. Борадиган жойини йўқ экан. Шу ерда қола қол. Үкаларнингга қарашиб юрасан. Қайлиғинг кампирга қарашади. Кетгинг келганда айтарсан. Бу ерда чўп кўп. Бирон ой йилқини шу ерга ёямиз. Қудайим жўлини берсе, бир кун кетарсан.

Азизхон маъқул ишорасини қияди. Бошқа иложи ҳам йўқ эди. Қишлоққа қайтолмаса, бошқа борадигаи жой бўлмаса, шу ердан бўлак кўздан узоқ жой йўқ. Үндан ташқари чолнинг юмушларига қарашиб еган-ичганини оқлаши мумкин. Ахир Лутфиниса ҳам қараб турмас. Яхшигина пазанда. Албатта чолга, болаларига, келинларига у пиширган овқатлар жуда маъқул тушади.

Чөл катта келинини чақириб, меҳмон бола билан менга очиқ ҳавога жой қилиб бер, қиз билан кампир ичкарида ётади, деб тайинлади.

Иигитлар анча чарчаб келишган эди. Үз үтовларига кириб жимиб кетишиди. Азизхон очиқ чўлда чөл билан ёнма-ён ётаркан чўлнинг тиниқ осмонинга қараб

узоқ ухлаёлмади. Чол бўлса бирпасда хуррак отишга тушди.

Ажаб одамлар, деб дилидан ўтказарди Азизхон. Дунёда шунаقا очик қўл, меҳмон учун бағрини очадиган кишилар борлигидан таъсиrlаниб кетди. Қачондир бу одамларга бир яхшилик қилишни дилинга тушиб қўйди. Уйи, дадаси, кечирган кунлари кўз олдидан ўтаверди. У қанчалик бевош, шўх бўлмаси, биринчи марта ўзини тақдир қучогига отиши эди. Узи ёлгиз бўлса ҳам майли эди-я, ёнида бировнинг қизи бор. Бир ўзининг боши ҳар қандай кавакка сиғиб кетади. Аммо икки киши, айниқса аёл киши билан бирон жойга суқилиши аича мушкул эди. Азизхон ана шулар тўгрисида энди, тани совиб, боши бир тошга бориб урилганидан кейингина ўйлай бошлади.

У ечиб бўлмас жумбоқлар чигалига ўралishiб ухлаб қолганини билмай қолди.

Бирон тиккайган дараҳт йўқ бу чўлда, офтоб тоңтиши биланоқ тифини санчади. Азизхон бошини офтоб қиздирганда уйғонди. Чол вақтли турған, отлардан, сингирлардан хабар олиб бўлган, ўғиллари ўтовдан чиқмай бир чойшак чойни бўшатган эди. Кампир каттакон ўзоққа осилган қозонда сут пиширади. Азизхоннинг димогига қайнаётган сут ҳиди урилиб, ютикли. Бошини кўтарниб атрофига қаради. Лутфиниса кампирнинг олдида алюмин тогорани олдига қўйиб хамир корарди. Чол бўласа иккита тунука бидон жойланган хуржунни эгарга ташларди.

— Ўғлим, турдингми? Манов отни мин. Анов оқ дўнгдан нари ўтсанг, Сари жўга деган катта ариқ бор. Идишларни тўлдириб сув олиб кел. Боравер, ўша ариқда бетингди ювиб оласан.

Азизхон от мишишни жуда яхши кўрарди. Бу гап чолининг оғзидаи чиқмаёқ узангига оёқ босди. Чол орқасидан жавраб қолди:

— Қайтишда этни чоптирма, сувни тўкасач.

Шу пайт осмоннинг бир четида нимадир гуриллади. Азизхон ўгирилиб қараса, бир аэроплан жуда пастлаб ўтов тепасига қараб келарди. Мотор шовқинидан ўтовдаги келинчаклар, йигитлар югуриб чиқишли. Аэроплан жуда пастлаб келарди. Ўтов тепасига келганда яна пастлади. Кўзойнак тақсан учувчи кабинадан қўлинн чиқариб силкитди. Кейин ниманидир уларга қараб иро-

ғитди. Иргитгап нарсаси сочилиб кетди. Осмонда сон-саноқсиз қофозлар уча бошлади.

Эрталабки шамол бу қофозларни чүл бүйлаб учира бошлади. Аэроплан ўтов устида яна бир доира ясаб вагиллаганича чүл осмонининг бағрига сингиб кетди. Отлар безовта типирчилар, итлар жазавага тусиб ақилларди.

Азизхон бу манзараларни эгарда туриб томоша қи-ларди. Чолнинг катта ўгли қозиққа бөғланган яйдоқ отни ечиб миндию қофозлар учаётган тарафга қараб шамолдек елиб кетди.

Азизхон чүлда зерникиб ўларман, деб ўйлаган эди. Мана, кўзини очиши биланоқ қанча воқеа бўлди. Бу ерларнинг тиник ҳавоси танини яйратса, бегубор кишиларининг меҳрибонлиги дилини яйратади.

У ҳам отга беозор қамчи босиб дўнг томонига йўртириб кетди. Чол кўрсатган тепалик у айтганча яқин ёмас экан. Тахминан уч-тўрт чақирим келарди. Азизхон отнинг бир маромда қамишларни кўкси билан ёриб боришига, ёлларини силкиб гижиглашига маҳлиё бўлиб йўл юрганини сира ҳам сезмади. Аниҳор шундоқинча дўнг орқасида экан, у бидонларни сувга ботиракан, бирдан болалиги тутиб чўмилгиси келди. Ечиниб ўзини сувга отди. Сув жуда совуқ эди. От ҳам сувга ичтилиб аста сўлиғи билан сув ича бошлади. Азизхон нариғи қирғоққа сузиб ўтиб атрофиги томоша қилди. Кейин яна бериги қирғоққа қайтиб от юганини олдию сувга торди. От ҳам шуни кутиб тургандек аста сувга туша бошлади. Азизхон отни сув ўмровигача келадиган жойга олиб бориб ҳовучи билан устига сув сочиб юва бошлади. Отнинг баданлари дириллар, бўйинин чўзиб томонининг тагларигача сувга тутиб берарди.

Яна бояги аэроплан гуриллаб Азизхонининг тепасидан ўтди. Учувчи яна қўл силтаб унга нималардир деди.

У танидан совуқ ўтгандан кейингина лаблари гезариб сувдан ниқди. От йўлни яхши билар эди. Азизхон тизгинини бўш қўйиб берди. Ўтовга яқин қолганда пиёздор ҳиди Азизхонининг димогига урилди. Икки тиззаси билан отни ниқтади. От йўртиб кетди.

Келинлар чолининг ўтвига ионушта тайёрлаб қўйишган. Лутфиниса ажаб бир таъмли қатлама тайёрлаган ёди. Ҳамма дастурхон атрофига чўқди. Аммо чолнинг катта ўглидан ҳали ҳам дарак йўқ. Чол икки марта

ташқарига чиқиб келди. Безовталаниб әнді жойига ўтирган ҳам әдпкі, от дупури әшитилди. Сал ўтмай йигит бир даста қоғоз билан кириб келди, пешаналаридан маржон-маржон тер қуярди. Йигит олиб келган қоғозларини дастурхон четига қўйиб, ювнингни чиқиб кетди. Чол қоғозларни қўлига олди. У хат танимасди. Бир донасими кичик ўглига узатди. Бола қоғознинг у ёқ-бу ёғига қараб, ўзбекча экан, деб Азиэхонга узатди.

— Үқи, болам, үқи, укуматиниг гапига ўхшайди. Ер ислоҳоти, колхоз тузиш пайтларда шұнақа қоғозларни аэропландан ташлашар әди. Қани үқи-чи!

Азиэхон қоғозларни олдинга тортиб қаради. Қоғозлар икки хил әди. Бирида «Катта Фарғона канали қурниши бошланди. Қурилишда ишлашни истаганлар ушбу қоғозда кўрсатилган участкаларга келиб ёзилишлари мумкин», дейилган әди. Қоғознинг орқа тарафнда каналининг харитаси чизилган. Иккинчи қоғоз кашалда чиқа бошлаган «Сталинча қурниши» газетасининг биринчи сони әди.

Азиэхон газета ва варақаини ёнига қўйиб, чой ҳўплади.

Чол яна гапга кирди:

— Болам, чойингди ишиб бўлиб казитни ўқиб берасан.

Лутфиниса пиширган қатлама ҳаммага ёқди. Мақтаб-мақтаб ея бошлашди.

— Ўзбек тамоқка уста бўлади. Бир палов пишириб берасан, қизим, ҳўпми?

Лутфиниса ийманиб ҳўп ишорасини қилди.

— Кампир,— деди чол қатламани у лунжидан бу лунжига оларкан.— Энди қозон-тавоқдан қутулдинг. Қудайим менга яна бир келни жетқазди. Шўмишди қўлингдан олади.

Нонуштадан кейин чолининг ўғилларни биттадан ишни белларига туғиб йилқи ҳайдаб кетишиди. Чол Азиэхонни, менга казит ўқиб беради, деб олиб қолди. Кампир бугун болаларга сартнинг қизи палов писириб беради, деб от миниб сабзи олиб келгани «Эшонтўп» қишлоғига қараб кетди.

Ўтовда чол билан Азиэхон қолди. Чол ёнбошлаб: «Қани, үқи, болам», деди.

Азиэхон шошилмай газета ўқишга тушиб кетди. У ўқирди. Аммо хаёли газетада ёзилган гапларга қўши-

либ канал қазыладиган жойларни кезарди. Бирдан унинг ўша тарафларга боргиси, кетмөннинг белини букиб ер қазигиси, ҳаммани ҳайратда қолдириб иш күрсатгиси келди. Борган сари унинг бу фикри қатъийлашиб борарди. Чол эса шошилмай чой ичар, ора-сира: «ия, ия, дуруст», деб қўярди.

Ташқариде келинчаклар Лутфинисани гапга солиб ҳиринг-ҳиринг кулишарди.

VIII

Куйганёр қадим-қадимлардан бери ёз кунларни гавжум бўлади. Миробод, Ҳаққулобод, Найман, Чинобод тарафлардаги деҳқонлар сувни шу ердан олади. Аслида Чинобод Қора дарё билан Норин қўшиладиган жойга яқин бўлса ҳам ҳамиша ташналик азобини тортиб келади. Икки дарё Чинободга бир томчи ҳам сув бермайди. Жуда пастликдан, суви у ёқда турсин, шабадасини ҳам тегизмай ўтиб кетади. Шунинг учун ҳам чинободликлар ўн беш-қирқ километр йўл юриб Куйганёрга сепоя ташлайди.

Эрта баҳордан то кеч кузгача чинободлик ва ҳаққулободликлар арава-арава шох-шабба судраб Куйганёр тарафга йўл оладилар. Кетма-кет шох судраб келаётган сон-саноқсиз аравадан кўтарилиган чанг Пойтуқдан кўринади. Дарёнинг ярмигача сепоя ташлаб шох босадилар. Сув кўтарилиб «Қипчоқ ариқ»ка чиқади. Кейин Сиза қишлоғини оралаб, неча жойдан бўғилиб, қанча жанжаллар, бош ёрилишларга сабаб бўлиб, аранг Чинободга етиб боради. Баъзаи мироблар ярим йўлга етмай туриб, сепояни сув уриб кетади. Улар яна шохшабба ортиб Куйганёрга қайтишади.

Куйганёрни бекорга «Мироблар бозори» деб аташмаган. Ёз бўйи эллик-олтмиш мироб бу ерда кўрпаштўшак қилиб ётиб олади. Уларнинг экин-тикинлари қишлоқ деҳқонлари бўйнида. Ўшалар чопиб, ўшалар экиб, сугориб, ҳосилни тайёр қилиб беришади. Бу ерда ҳар бир қишлоқдан иккитадан «ўлик мироб»³ дарё билан олишиб, сувни Эрқул мингбоши қаздирган ана шу Қипчоқ ариққа оқизадилар.

³ Улик мироб — сепояни кўриқлааб, бутун ёв маъсумини тўғон тепасида ўтказдинганди мироб.

Құйғанёр яқин атрофга самоварлари билан ҳам машхұр әди. Дарёнинг у бетида иккита, бу бетида ҳам иккита самовари бор. Шу самоварларшынг бири чино-бодлик сепоячилардан бұшамас, бири йұловчилар құниб ўтадиган карвонсарой вазифасини ўтарди. Дарёнинг үнг бетидеги самовариін пойтуқликларнинг үзлари очнш-ған бўлиб, сўриларга ипак гиламлар тұшалған, чойнак-пиёлалар ҳам, якан дозлар ҳам яп-янги әди. Үнга умр бўйи самоварчилик қилиб оламдан ўтган Ғани кал деган машхұр самоварчининг ўғлы әгалик қиласади. Яна бири андижонлик Беркинбой ҳофизнинг самовари. Санъет аҳли. Андижоннинг знёлилари тез-тез келиб шу самоварга тушишади.

Күйғанёр гузар қундуз кунлари сайнлгоҳга айла-нарди.

Беркинбой ҳофизнинг самоварида андижонлик ҳофизлар йигилиб балықчиллар билан басма-басга авж-нинг өнг юқорисига чиқышади. Пойтуқ, Тұртқұл, Чувама ҳофизлари уларни босиб тушишга нитилиб, фақат катта авжда юришади. Қассобларнинг құллари құлларига тегмас, баққолларнинг құллари тарозидан бўшамасди. Деҳқонлар арава-арава қовун-тарвуз тўкиб то пешингача сотиб бўлишади. Йкки новвойхонада иягини танғиб олған новвойлар куннiga етти-саккиз қоп унни ёпсалар ҳам етқизиб беролмайдилар. Аша шундай гавжум, құышқа, бозорга, шовқин-суронга тұлған Күйғанёр кеч кириши билан бирдан сув құйғандек жимиб қолади. Фақат пойтуқлик самоварчининг дўконида тош фонарь милтирас, узоқ-яқындан келған мусоғир чойхұрларгина чивинга таланиб тамадди қилиб ўтнришади. Бошқа самоварчилар отларини ҳам, сайдроқи беданаларини ҳам пашшахонага қамаб вақтліккіна уйқуга кирадилар.

Кўз очирмайдиган ғув-ғув чивинлару бақаларнинг тонг отар базми Күйғанёрга ҳоким бўлади.

Бу ернинг халқи содла, дўлвор кишилар. Қувлик нима, алдамчилик нима билишмасди.

Мирободликлар шунча азоб-уқубат билан сув чиқаз-ғап жойларига қалампир экишади. Бошқалар қовун-тарвуз ўстириб катта даромад олганларида, улар бэдринг экиб қопишиң иштирма тиийнга ҳам сотолмай қайтариб обориб қўйларга, молларнга едиришади.

Күйғанёр тұғрисида ажойиб афсона ҳам тұқынганлар.

Бир қипчоқ йигити оқёрлүк Ойжамол деган қизга ошиқ бўлиб ишқида куйиб-ёнади. Йигит қипчоқ уруғидан бўлганидан қизниңг ота-оналари розијтиқ бернишмайди. Йигит Ойжамол ишқида ўзини ёндиради.

Ана шунинг учун ҳам бу ернинг номини ўша йигит туфайли Куйганёр деб аташган. Куйганёр қишлоғининг биқинида Ойжамол деган қишлоқ ҳам бор.

Аммо бу гаплар афсона, холос.

Куйганёр қишлоғидаги Қора дарё ўтади. Дарё ўпирган қирғоқлар сонсиз жарликлар ҳосил қилган. Унда от мингган кишини ҳам кўрсатмайдигап қамишлар ўсади. Ҳар йили баҳорда шоликор деҳқонлар жарликлардаги қамишларни кўйдириб шолипоя очадилар. Ана шундан қишлоқпинг номи «Куйган жар» деб аталган. Туркий тилларда жар сўзи кўпинча ёр сўзи билан алмашади. Андижон атрофларидағи Ёрбоши, Оқёр қишлоқлари-нинг номлари ҳам аслида жар боши, оқ жар маъносини англатади.

Аммо куйганёрликлар ўз ойжамоллари, ўз куйган ёрларини фаҳр билан тилга оладилар.

Куз қирови тушпиши билан самоварлар ётади. Куйганёр ҳувиллаб, файзсиз бўлиб қолади. Биттагина карвон саройда онда-сонда бирон йўловчи тунаб ўтади. Биргина мачит мезанасидан муаззинининг уч маҳал нола қилгандек чақириғи эшишилади. Бу овозини кимсанисиз жарликлар ютиб юборади. Шаҳардан чиққан овчинларнинг онда-сонда ўрдак галасига отган ўқлари ҳамма ёқин гумбирлатиб жим бўлади.

Куйганёр ёзни шовқин-сурон билан, қишини мудраб ўтказади. Бу одат неча юз йиллардан бери ҳеч қандай ўзгаришсиз тақрорланиб келади.

Куйганёрнинг асрий жиҳмилиги бирдан бузилди.

Энди Куйганёр бекатига аравалар сиғмас, минглаб враваларда кўч-кўронини ортиб келаётгап йўловчилар бир дам қўниб ўтар, шима тўғридадир қизишиб торгизишарди.

Ҳамманнинг оғзида Қора дарё, Норин, Учқўргон деган гаплар. Куйганёрнинг ороми бузилди. Бир кунда минг-минглаб одам аравалардан юкини туширди. Қирқ аравада колган усталар ўттиздан ортиқ самовар, беш ишвойхона, йигирмадан ортиқ сартаровхона, ямоқчиллик дўкони, аптека, медпункт қурнишга тушниб кетнишди. Темир йўл ёқасига арава-арава кетмон, беллар, ломлар,

замбиллар тахлаб ташланды. Яшил күпrikининг ўнг тарафидан темир йўлга шахобча уланиб, қиргоқ бўйлаб ярим километрга тортиб борилди. Бу тарафларда ҳали ҳеч ким кўрмаган экскаватор исмли узун хартуми бор баҳайбат машина қалдираб келиб қиргоқда тўхтади.

Паровоздек тутун бурқситиб турған бу баҳайбат машина атрофида юзлаб одам ҳайрат билан қараб турарди.

Бирор уни, полвон, деди. Бирор, ерда юрадиган паровоз, деди. Яна бирин, темир фил, деди.

Шу пайт гуннелаб поезд кела бошлади. Паровоз еру кўкини ларзага солиб қичқирди-да, вагонларни бир-бирнга шарақлатиб уриб тўхтади. Вагонлардан кўрпа орқалаган, кетмон кўтарган кишилар туша бошлади.

Бугун эрталаб Фарғона область партия комитетининг пленуми бўлиб, унда гўза парваришининг бориши ва Катта Фарғона канали қурилишини жадал бошлаш, иш бошлангунча гўзаларни бешинчи чопиқдан ялпи чиқазиб олиш тўғрисинда қарор қабул қилинган эди. Узкомпартия Марказий комитетининг биринчи секретари Усмон Юсупов пленумда катта нутқ сўзлаб, ғўзасини бешинчи чопиқдан чиқарганиларга каналга бориб ишлашга рухсат берилганинг айтган эди. Мана, пленумдан чиқибоқ поездга ўтирган фарғоналикларининг дастлабки эшелони Куйғанёрга етиб келди. Куйғанёр халқи ҳеч қачон бунақа катта издиҳомини кўрмаган эди. Бир вақтлар Ёрқул мингбоши ўглини хатнага ётқизганида катта базм берган, базмга миплга яқин одам чақирган эди. Ушацда ҳам катта бедапояга ўттизга яқин сўри қурдириб, йигирма икки қозон тагига ўт қалатган эди. Уттиз йилдан берин ўша тўйининг таърифи тиллардан-тилларга ўтиб юрарди. Бугун эса канал, тўғон шарофати билан юзлаб чодир тикилди. Беиш мингга яқин одам кўрпа-тўшагичи орқалаб тўғон қурилишига ҳашарга етиб келди.

Тўғон штаби келганиларини жойлаштириш, кимининг қаерда ишлашини, нима иш қилишини аниқляш билак банд.

Майгири қишлоғи тарафда усти брезентли кул ранг енгил машина кўринди. Машина Беркинбой самоварчининг сўриси олдида тўхтади. Ундан инженер Белявский тушди.

Үтирганиларниң күпчилигиги Белявскийнин яхши тапир эди. Бирпасда шивир-шивир гап бўлиб қолди.

— Урис мироб келди.

— Сувтўра келдилар.

— Губренинг сувчиси келди.

— Хайрият, ҳаёт экан. Уни бандаликни бажо келтирган деб юрар эдим.

Белявскийга бир чол яхна чой тутди. У пиёланни қўлига оларкан, чолга ҳазил қилди:

— Илимилиқ чол, тирик экансан-да, а? Мен сени ўлиб кетган, деб юрардим. Ўлмай яхши қипсан. Манаунақа ишларни кўриб, кейин ўлсанг армонда кетмайсан.

Чол тишсиз оғзини очиб кулди.

— Атайнин тўғон битишини кўрай, деб ўлмай турибман. Битган кунининг эртасига ўлишга қарор қилдим.

Белявский пиёланни қайтариб бераркан, яна ҳазил қилди:

— Бу ишнинг ҳам дуруст. Ўлсанг ўзиш капал газетасига ўраб кўмиб қўяман.

Белявский «Илимилиқ» деб атаган чол асли учқўргонлик бўлиб, кейинчалик Урганижи қишлоғига келиб қўлган. У ҳозир саксондан ошгап бўлиб, ҳали ҳам хотини йўқ. У умрида тўрт марта уйланган, ҳар галгисида ҳам хотини икки-уч ой яшамай ташлаб кетиб қоларди. Кетиб қолган бир хотинидан: «Нега кетдинг, яхши одам эди-ку, эрининг», деб сўрашганда у: «Куёв илимилиқ экан, на иссанги бор, на совуғи, мироблик қилиб баданидаги ҳароратни сув сўриб қўйипти», деб жавоб қилган экан. Ана шундан берин унинг асли номи унутилиб, «Илимилиқ» бўлиб кетган эди.

Сўрини тўлдириб ўтирганиларниң ҳаммаси сепоячи мироблар эди. Белявский улар билан кўп гаплашган. Фарфона генерал-губернаторлигига сув нозири бўлиб ишлаган пайтларда ҳам у мана шу мироблар билан борди-келди қилар, тўй-ҳашамларидан қўлмасди. Белявский уларниң ҳаммаси билан ўзинга яраша муомала қилиб, унутилган лақабини эсга олиб, роса кулишди. Белявский кула-кула инженерлар проект муҳокама қилаётган қишлоқ совети биносига қараб кетди.

Кўпrik тепасида Азизхон билан Лутфиниса пайдо бўлди. Уларниң икковлари ҳам эсанкираб, тинимсиж ўтаётган машина ва от-араваларга қараб туришарди. Айниқса Лутфиниса шовқин-сурондан эсанкираб қолган,

Азизхонин белбогидан маҳкам ушлаганича спра қўйиб юбормас, юк машинаси ҳар сигнал берганда сапчиб тушар, кўпrikнинг гоҳ у ёғига, гоҳ бу ёғига қочиб ўтишар, шофёрлардан кетма-кет сўкиш эшитишар эди.

Улар билан ҳеч кимнинг иши йўқ. Қаёққа бориши, кимга учрашишини билишмасди. Иккови ғуж-ғуж одам ичидаги каловлаб чойхона ёнига келиб қолишиди. Бу чойхонага ҳозиргина поездда Фаргонадан келган қурувчиликлар тўдаси қўнган эди. Бири тугилган кўрпасини чатаноги орасига олиб, бири тугунини бағрига босиб бошлиқнинг буйруғини кутиб ўтиради. Азизхон биттасининг олдига бориб чўчиброқ сўради:

— Тоға, Тошлоқдан ҳам одам келганими?

Тунука чойнак жўмрагидан муздек булоқ сувини симираётган йигит мўйловига томган сувни кафти билан артиб жавоб қилди:

— Тошлоқликлар келишімади. Канал «Сув кесак», «Тожи қишлоқ» тепасидан ўтаркан, ўша ерда ишлашади, ука.

Азизхон, хайрият-э, деворишига оз қолди. Чунки агар тошлоқликлар бу ерга келгудек бўлса, Азизхон билан Лутфинисанинг яна қайгадир бош олиб кетиши керак. Акс ҳолда Акбарали уларни тинч қўймайди. Албатта Лутфинисанинг ундан юлиб олиб кетади. Катта жанжал кўтаради. Тошлоқликларнинг бу ёққа келмагани айни Азизхоннинг кўнглидагидек иш бўлган эди.

Азизхон нима қилишини билмай у ёқ-бу ёққа аланинг лаб турган эди, кимдир билагидан шарт ушлади. У чўчиб орқасига ўгирилганда каттакон тарвуз қўлтиқлаб турган шофёр болани кўрди. Белявскийнинг шофёри энди озода кийинига, соқолларини ҳам олдириб бир чиройли йигит бўлганди. Ундан гуп-гуп атир ҳиди келарди.

— Полвон почча, пуссатуна бўса битта чой ичмаймизми?

Азизхон кўпдан қидириб юрган кишисини топиб олгандек, юз-кўзлари яшиаб кетди.

— Бўпти, бўпти, оширажон. Узим сизларни қидириб келган эдим. Инженер тоғам, мени Кўйганёдан топасан, деган эдилар. Атайнин у кишини излаб келдик.

Шофёр бола уларни эргаштириб ошхона тарафга юра бошлади. Бу ошхона штаб ходимлари учун қурнилган бўлиб, эрта-азондан то қош қорайгунча очиқ эди. Ошпаз шофёр болани таниса керак, унинг имоси билан

учта косага лағмон сузиб, йўнилмаган тахтадан омонат ясалган стол устига қўйди.

Шофёр бола ташқарига чиқиб янгингина тандирдан узилган иссиқ ионни у кафтидаи бу кафтига пуллаб, ташлаб кириб келди. Нон ҳиди ошхона ичини тутиб кетди. Азизхон ҳам, Лутфишиса ҳам ўтган кечадан бери иссиқ овқат сийшмаганди. Шунинг учун ҳам олинг-олинг дейишга улгурмай косага қошиқ солишган, иштаҳа билан ея бошлаган эдилар.

Улар ҳали овқатланиб бўлмаган эдилар ҳамки, ташқарига шовқин-сурон эшилтилди. Азизхон косани бўшатган бўлса ҳам, Лутфишиса нимлашини кузатиб турарди. Нима гап бўлди экан, деб ташқарига чиқди. Одамлар самовар томон жадал юриб боришарди. Лутфишиса ҳам чиқди. Шофёр бола уларга, сизлар бемалол айланниб юраверинилар, Филип тога бўшаганларидан кейин сизларга нима қилишини айтадилар, деб ўзи машинасини сояроқ жойга олиб қўйиш учун кетди.

Ингитлик ғурури билан ҳеч нарсадан тап тортмайдиган, қиз олиб қочиш аллақандай мардининг иши, деб билган Азизхон ҳозирча иочор эди. Худди ўргатилган айниқка ўхшаб ўргатувчишининг қамчисини кутиб турганга ўхшарди. Агар мусофирилик гарданида бўлмаганда, бу жойлар ва одамлар сишаشتа кишилар бўлганда, у албатта бирон қилиқ қиларди. Ё бирор билан муштлашарди. ё зўравонлигини кўрсатиш учун биронта дараҳтни сугуриб отарди. Афсуски у, ҳатто келгинди итнинг ҳам думни хотига қисиқлик бўлади, деганларидек, мўмингиниа бўлиб, ўз тақдирини кутарди. Тақдирни эса тасодифан чўл ўртасида йўлиқкан рус инженерининг қўлида эди.

Улар тўдага эргашиб самовар тарафга юра бошлилар.

Новвойхонанинг томига чиқиб олган бир йигит граммафон карнайини оғзига қўйиб қичқиради:

— Кимда-ким полвонман, деса Беркинбой Файзневининг самоварига бораверсин! Кимда-ким полвонман, деса Беркинбой Файзневининг самоварига бораверсин!

Самовар олдидағи ялангликка одам сиғмай кетган. Кўпчилик нима гаплигини билмай бир-биридан сўрарди:

- Тинчликми? Полвонлар нима қилишаркан?
- Кураш бўлармиш.
- Шу иссиқда курашга бало борми? Бошқа гапдир.

— Полвонда пима ишлари бўлиши мумкин? Хамир қордириб лагмон чўздиришармиди?

Шу топда даврани ёриб йўғон гавдали, бўйин қалинилигидан гарданц бўртиб чиққан қора киши кирди. Унга қурилиш бошлиги Тешавои Мирзаев, Белявский ва лойиҳалаш бошлиси. Азизовлар ҳамроҳ бўлиб келишарди. Ҳамма бирдан жимиб қолди. Тешавои Мирзаев ҳам, даврага кирган раҳбарлар ҳам ўтиришмади. Улар ҳозиргина мажлисадан чиққан эдилар.

Мирзаевни ҳамма танирди. Москвадаги Қатта Кремль сарёйида ўз ишлари тўғрисида ганираётганда Молотов луқма ташлаб «Чин агроном», деган ва унга Сталин қўшимча қилиб: «... ва ажойиб потиқ» деб атаган эди.

Тешавои Мирзаев қўл кўтариб говурни босди. Оломси тишчиғандай кейин у салмоқлаб ганира бошлади:

— Биродарлар. Ҳозиргина штаб йигилиши бўлди. Эртадан бутун канал трассаларнида ялпи иш бошлашга қарор қилдик. Икки юз етмиш километрлик канал трасаси бўйлаб бир юз олтминг минг киши баробар иш бошладиди. Бу фақат Фаргона водийсигидагина эмас, бутун ўзбек халқи тарихида унтутилмас кун бўлади. Шунни яхши биллингки, каналнинг ҳамма жойида иш бир хил эмас. Полвонларгина бажариши мумкин бўлган оғир участкаларимиз ҳам бор. Ўзкомпартия Марказий комитети ва республика ҳукумати шомидан Усмон ота сизга қарата бир-икки оғиз ваъз айтишини лозим кўрдилар. Марҳамат, Ота, сўз сизга.

Усмон Юсуцов дастрўмоли билан терлаган гарданини арта-арта олдинга чиқди. У каналнинг аҳамияти тўғрисида узоқ гапирди. Унинг нутқидан Фаргона водийсигидекончилик тартиби, ер ва сув шароитини яхши билгани сезилиб турарди. У нутқининг охирида бугун кўтарилиган халқ оқимини канал қазишни қирқ беш кунда адо этишга аҳд қилганини, Куйганёр тўғони то канал битгунча сув ўтқазишга тайёр бўлиши кераклигини лўнда-лўнда қилиб гапирди.

— Биз бугун водий полвонларини алоҳида тўпладик. Беш юзга яқин полвон қурилишининг алоҳида участкаларида ўз кучларини кўрсатишлари керак. Учқўргон тўғони, Лугумбек шаршаралари ва шиҳоят Куйганёр тўғони сиз азаматларининг билак кучнингизга маҳтал бўлиб турипти. Канал қурилиши штаби полвонлардан

учта катта бригада тузиншга қарор қилди. Учқұрғон участкасида ишлайдиган бригадага Лоғон канали қурилишида ном чиқарған машхұр полвон Дұнан Дұсматов, Лұғумбек шаршара қурилишида ишлайдиган бригадага булоқбошилик Жұра полвон Фойипов бошчилик қилади. Күйгәнәр тұғони қурилишидаги бригадага избосканлық Али полвон бошчилик қилади.

Азизхон бир чеккада бу гапларни эшитиб ўтиаркан, Юсуповнинг кейинги гаплари унинг ҳамиятига теккан-дек бұлды. Наҳотки Фарғонадан биронта полвон бұлмаса! Фарғона полвонлари ҳали курашларда елкасини срга тегизмай соврип олиб келган бұлса-ю, мана шундай улуғ маъракада четда қолиб кетса!

Юсупов гапини тугатиши билан Азизхон ўрнидан турдиди.

— Мумкинми? Нега фарғоналиқ полвонлардан биронтасы бригадага бошлиқ бұлмади? Шуни тушунтириб берсанғиз.

Усмон Юсупов ўрнига Тешавої Мирзаев жавоб қилді:

— Қизишманг, ука, Фарғона пәлвонлари Толқудук құмларини кесиб ўтадиган канал қурилишига юбориляған. Ұлар ҳозир жазирама офтоб тигида қизиган құмлар орасида жонбозлик қилишяпты.

Олдинги қаторда ўтирган миқти Эш полвоц пичинги қилді:

— Ука, Фарғона полвонлари сал мундоқроқ бұлади. Ўннан яқинроқ жойда шшламаса, хотинини соғиниб қолади.

Бу гап Азизхоннинг жон-жонидан ўтиб кетди. Шарт бурилдію алоҳида курсида талтайиб бир ўзи ўтирган Эш полвоннинг тепасига келди.

— Япа бир марта айтинг шу гапнингизни, Полвон ака.

Эш полвон уни писанд қилмай, ўтавер, ўтавер, деб масхарали шлаждайди.

Азизхон титраб кетди. Яктагининг енгини ҳам шимармай уни курси билан құшиб шарт күтарди. Пилдираганча даврадан олиб чиқиб кетди-ю, күча ўртасига отти. Курси синди, полвон тупроққа қоришиди. Азизхон унга қарамади ҳам, қайтиб келиб үз ўрнига ўтирди.

Оломон гуриллади. Бир полвон Эш полвон туштан жойға югурдиди. Беляевский Азизхонга қараб, чакки қилдинг, болам, деган маңнода бошини сарап-сарап қилди.

Кейин Йўлдош Охунбобоевнинг қулогига нимадир деб шивирлади.

Бирпасда президпумдагилар орасида шивир-шивир бўлиб қолди. Аммо Эш полвон қайтиб даврага кирмади.

Тешавой Мирзаев полвонлар энді ўз ётоқларига бориб дам олишлари мумкинилигини айтиб, бригада бошлиқлари шу ерда қолишларини сўради. Ҳамма тарқади. Азизхон ҳам чиқиб кетаётган эди, бир йигит келиб Усмон ота сўраётганларини айтди. Азизхон катта одамлар билан умрида гаплашмаган эди. Тортиниброқ олдинга борди. У, албатта, ҳозирги қилған ишим учун дашном эшитсан керак, деб чўчиган эди. Юсупов уни кулиб қаршилади. Қўл олиб кўришар экан, унинг пишиқ жусасига, болаларча ийманиб турган кўзларига қаради.

— Қаерликсан, бола? — деди қизиқиб.

Азизхон Тошлоқнинг Зирнллама қишлоғидан эканлигини айтди.

— Райимбердининг колхозиданми? Ҳа, дуруст. Ориятли йигит экансан. Тошлоқликларнинг бари шунаقا. Бирорга на сўзиши беради, на ўринини. Кўпчилик келдингларми?

Азизхон ийманиб иккни киши келишганини айтди. Белявский унга қўшимча қилди:

— Қайлиғи билан келгаи, ота. Азамат йигит. Тўғон Қурилишига ташлаймизми?

— Узиндан сўрайлик,— деди Юсупов.— Қаерда ишлашни хоҳлайсан, бола?

— Қаёрин лозим топсантиз, ўшақда ишлаганим бўлсин. Аммо лекин ишнинг энг оғирини беринг. Фарғоналикларнинг қапақалигини бир кўрсатиб қўймоқчиман.

Йўлдош ота Азизхоннинг ёш болаларча бераётган жавобидан завқланиб турарди. Келиб елкасига қоқди.

— Менга қара, ҳамқишлоқ. Акбаралининг синглесини тўй куни олиб қочган сенимасмисан?

Азизхон индамай бошини эгди. Пастовоз билан деди:

— Гуноҳимдан ўтинг. Бир қошиқ қонимдан ўтинг, ота Унга сиз айтган бола менман.

— Қиз қаерда? — деди Охунбобоев.

Азизхон кўпчилик орасида юзини яшириб ўтирган Лутғинеа тарафга ишора қилди.

Учқўрғонда ҳам худди шундай йигин бўлиши керак эдӣ. Раҳбарлар ўшаққа отланиб туришилти, гапни узоқ

чўзишмади. Юсупов Жўра полвонни чақириб Азиҳон билан Лутфинисани унга топширди.

— Иссик-совуғи, ётиш-туриши сенинг гарданингда. Булоқбошиликлар ҳимматли бўлади. Оталингингга ол. Бу болада иш кўп.— Юсупов Азиҳонга қаради.— Уғлим, филдек кучинг бор экан. Бу кучни беҳудага сарф қилма. Юрт ишинга сарфла. Юрт бир ҳимматингга ўн ҳиммат билан жавоб қиласди.

Раҳбарлар машинага ўтириб Учқўргон тарафга йўл олишди. Кетаётган машина орқасидан қараб турган Азиҳоннинг елкасига бирор қўл ташлади. Азиҳон ўғирилди. Жўра полвон эди.

— Қойил қилдинг, ука,— деди илжайиб.— Эш полвон лунжига шўр пахта боғлаб медпунктда ўтирипти. Ҳозир олдига борамиз. Ундан узр сўра. Ҳар қалай сен ёшсан. Шундоқ қил.

Азиҳон қишлоқда шунча шўхлик қилиб умрида бирон марта узр сўрамаган эди. Келиб-келиб энди мутлақо нотаниш, унинг устига юртдошларини эрмак қилган кишидан узр сўрайдими? Азиҳон қўлини кўксига қўйиб узр сўрашга боролмаслигини айтди.

— Унақа қилма, бола. Полвон ҳалқи енгилган рақибини белидан олиб кўтариб қўяди. Таомил шунақа.

Азиҳон бу одамнинг таърифини жуда кўши эшигган эди. У ёғи Жалолобод, бу ёғи Чимкентгача довруқ солганинг биронида бирон марта даврадан елкасидан тупроқ қоқиб чиқиб кетмаган эди. Шундай олам ундан Эш полвондан узр сўрашни илтимос қиляпти. Азиҳон ноилож кўнди. Унга эргашиб медпункт тарафга юрди.

Медпункт олдираги скамейкада лунжи бойлангаш Эш полвон қайноқ кўк чой ичиб ўтиради. У Азиҳонга совуқ бир қаради. Кейин пислани ёнига қўйиб ўрнидан турди.

— Эш аканг ҳали бирон даврада бунақа шарманда бўлмаган эди. Аммо қойил қилдинг, ука.

Эш полвон шундай деб тагига босиб ўтирган янги, ҳали оҳори кетмаган тўнини олдию бир силтаб қоқиб Азиҳоннинг елкасига ташлади.

— Бу сенга Эш акангдан эсадалик. Яша, омадингни берсин!

Эш полвон бошқа гап айтмади. Ҳеч кимга ҳеч нима демай тўппа-тўғри кўприк тарафга қараб кетди.

— Энди қайтмайди,— деди кимдир.— Емон изза бўлди. Шу кетганча қишлоғига кетди. Эшини билмайсизлар, орнатли полвон. Ииқилганим — ўлганим дейдиганлардан. Кетди энди, бечора.

То у кўздан йўқолгунча орқасидан қараб қолиши. Ў кетаркан самовар сўриларини тўлдириб ўтирган чойхўрлар ундан кўз узишмас, ана йиқилган полвон, ана тупроққа қоришган полвон, деб шивирлашарди. Эш полвон бу гапларни эшитмаса ҳам сезарди. Шунинг учун бошини кўтармай, ҳеч қаёққа қарамай Қора дарё кўпргидан ўтиб борарди.

Азизхоннинг юраги жиз этиб кетди. Умрида биринчи марта қилган ишига пушаймон бўлди. Ич-нчидаи куйинди. Аммо энди кеч эди.

Енида турган Жўра полвон ҳам Эшининг бу аҳволидан таъсирланган эди. У индамай Азизхон билан Лутфиниссанн эргаштириб булоқбэшиликлар тушган қўра томонга юрди.

IX

Арслонбоб тепасида чақин чақиб еру осмонни ларзага солгудек момақалдироқ гумбирлади. Одамлар уйларидан чиқиб ана сел келади, мана дўл ёғади, деб вахимага тушиб қолиши. Аммо бир неча соат гумбирлаган момақалдироқнинг кучи сўниб, бемор йўталидек аста секинлаша бошлади. Одамлар хайрият, ёги берганда каналчиларни ташвишга солиб қўярди, деб хотиржам бўлиши. Аммо бу хотиржамлик кўпга бормади. Тоғ тарафдан йўлда учраган хас-хашакни кўкка кўтариб бўрон турди. Бўрон кучайгаидан кучайиб турроғни осмонга учирар, баланд кўтариб атрофга тўзгитарди. Узунлиги икки, икки ярим метрлик шох-шаббалар ҳам осмонда аэропландек учиб юрар, ҳеч нарсани кўриб бўлмасди, қуёш тўзон ичида, осмон худди малла тўн кийгандек.

Табнатнинг бу телба ўйини бир соатдан ортиқ давом этди. Бет-кўзларни чанг қоплаган кишилар уйларидан, қўраларидан чиқа бошладилар. Ҳали тўзони босилмаган осмонга қараб турган бир чол дўнғишиллади:

— Бошлаган ишимиз олло таолога ёқмади, юғи.

Тўзон ичида чақа пулдек қорайиб кўринаётган қуёшға қараб турган қўш белбоғли йигит шоша-лиша оғиздаги люснини тупуриб жавоб қилиди: „Энди на

— Наоборот бўлади, отам, аксинча, паоборотига олло таолога ёққани бу. Худо ёрлақаган бандаларнга раҳматини юборди. Худонинг ўзи канал қазишга келолмаганидан пушаймон бўлиб шамолнни юборди. Мана кўрасиз, икки ё уч кундан кейин дарёнинг суви яримлайди. Бу шамол тоғ қорини қотиради. Иккى-уч кун эрнай без бўлиб туриб олади. Сепояни ана ўшанда ташлаймизла, отам. Шунча ёшга кириб шуни ҳам билмабсиз-да, отецим.

Бу гапни айгган йигит Абдусамад мироб эди. У ўз умрини сув йўлларида, тўгоилар бошида ўтказган эди. Абдусамад мироб Қора дарё ва Нориннинг қутирган тўлқинлари билан олишиб қанчалаб сепоялар ташлаган, тошқинларга бас келган эди. Абдусамад область сув бўлимнинг бошлиғи Сувтўра деб ном чиқарган инженер Белявскийнинг энг яқин маслаҳатчиси. Ўнча-мунича русча қўшиб гапириш унга Сувтўрадан юқсан.

Шамолнинг сувга таъсири тўғрисидаги мулоҳазаси унинг кўп тажрибалари ва кузатишларидан келиб чиқкан.

Бўрон турган куни кеч пайти Куйганёр кўпригининг ўнг қирғонига араваларда, машиналарда ёғочлар туша бошлади. Шамол қулатган дараҳтлар илдизи билан тракторда судраб келтирилди. Эртаси тонг пайтигача шоҳ-шаббадан, ёғочлардан тоғ пайдо бўлганди.

Андижон тарафдан отлиқ сепоячилар кела бошлашди. Улар отларини саройга киритиб самоварга қўнишди. Сепоячилар орасида сўқоли кўксига тушган, саксон бўлмаса ҳам тўқсондан ҳатлаб ўтган бир чол ҳам бор эди. У битта чой ичдию қирғоқ бўйлаб юриб сув оқишини кузато бошлади.

У машҳур Ҳасан сепоячи эди. Ҳасан сепоячи шу узоқ умрида кўп дарёларга беш мингдан ортиқ сепоя қадаған, бутун водий сепоячиларига устозлик қиларди.

Чол ҳозир кексайиб қолишига қарамай сепоячилар қаторида от сурнб Куйганёрга келди. У ҳозир қирғоқ бўйлаб бораркан, кўпирниб, ҳайқириб оқаётгаш дарё билан гаплашаётгандек, куч синнашга чоги келиши келмаслигинн чамалаётгандек кўринарди. Унинг қошлари чимирнлган, хаёллари бўз йигит пайтларини изларди. У ўйларди: «Ким билади, бу менинг охирги жангимдири. Бу жангда ким енгаркин? Аммо жанг чакана бўлмайди. Шу пайтгача бўлган жангларнинг энг зўри бўлади».

Чол жиндек хавотир оларди. Қексалик кучини күр-
сатиб чап оёғидаги боди тез-тез құзғаб, унча-муша
томири тортиб ҳам құярды. Чол ана шүшдан нотинчроқ
әди. У самоварга күнглида қандайдир ғашлық билан
келарди.

Беркинбойнинг самовари ҳар галгидек гавжум. Маш-
хұр ҳофиз Жұра пистон ликоп билан катта ашула бош-
лаган. Ҳамма жим бұліб уннің құшиғини тингларди.

Пойтуқликлар самоварыда гурра-гурра күлгі күта-
риларди. У ерга бир тұда Марғилон қызықчилари тушган,
Юсуф қызық, Охунжон қызықлар ичак узды ҳикоялар
айтиб ҳаммани күлдиришарди.

Майдон ўртасига машина келиб тұхтади. Үндан
Сувтұра-Беляевский билан Тешавой Мирзаев тушди.

Сувтұра яқиннан турған одамға ҳам бақыриб гапи-
рарди. Җұндың шаршараларда, тошқынларда, сув шовқи-
нида мираблар билан күп гаплашған. Шуннинг учун ҳам
қаттық гапиришга ўрганиб қолғанди. Билмаганлар уннің
бу одатидан аччиқланишарди. Ҳатто бир-икки жойда
унға, гарант эмасмиз, бунча шанғиллайсан, деб дашином
ҳам беришган әди. Бир куни Шахрихансой шаршараасыда
сувнін нотүғри тақсим қилаётған миробға одати бүйнча
бақыриб гапиришанда у Сувтұраны қаттық ҳақорат құлғау
әди. Үшандада:

— Губрга нозиклик пайтларинг ўтиб кетған. Бақырма.
Э, губрнинг думи, генералнинг арзандаси! — деганди.

Сувтұра индамай құл силтаб отыға миниб кетавер-
ганди.

Инженер Беляевский мишиг түққиз юз иккінчи ғылда
Петербург Ирригация институтин тутаттанидан кейин
Түркестонга юборилади. Фарғона генерал-губернаторли-
гін уни сув ишлари нозири қилиб тайинлайди. Ана ўшан-
дан бери у гоҳ пиёда, гоҳ отлиқ бутун водийни кезади.
Харобага айланған сув иншоотларини тиклашга бел
боғлади. Халқ мирабларининг узоқ асрлік бой тажри-
баларини ўрганади. Күп илмий ишлар ёзади. Уннің бу
ақарлари Петербург, Москвада нашар қилинади. Туркис-
тон вилояті газеталарыда зөлөн қилинади.

Беляевский жуда күп мираблар, сепоячилар билан
дүстлашади.

Революция бўлиб Фарғона музофотида совет ҳокими-
яты ўрнатилғандан кейин ҳам Беляевский ўз вазифасинн
давом эттираверади. Илғары чор Россияси амалдорла-

ри тасдиқламаган, шул жарж қилишни истамаган лойиҳаларини қайта амалга ошириш учун қаттиқ бел боғлайди. Унинг нияти Учқўрғондан Норинни бўғиб, бутун водий бўйлаб катта бир канал ўтказиш ёди.

Белявскийнинг «Асосий Фарғона канали» деган лойиҳаси билан марказдаги мутахассислар ҳам танишиб чиққан.

Партия ва совет аппаратларида уни жуда ҳурмат қилишарди. Халқ унинг ўша эски номи Сувтўра, Ўрис мираб номлари билан ҳам атай бошлайди.

Канал штаби уни Учқўрғон участкасига бошлиқ қилиб тайинлади. Каналинг бош тўғони ўша ерда, Норинда қурилади. Белявский Қора дарёга сепоя ташлашни кузатиш, яхши сепоячиларни аниқлаш учун атайин келган.

Белявский машинадан тушиб дарров штабга кириб кетмади. Эски мираб ошналари, сепоячи дўстлари билан ҳазил аралаш саломлашиб ўтди.

— Ҳа, Чўтири мираб, омонмисан, Логонда думингди тутқазмаган эдинг, энди нахтангга сув керак бўти-да.

У бужир йигитининг қўлинин қўйвориб, бошқа баланд бўйли озғин қора йигитининг қўлинин олади. Бу йигит асли шаҳрихонлик уйгурлардан бўлиб Шаҳрихонсойга жуда кўп марталаб сепоя ташлаган, ўзи икки марта оқиб аранг ўлимдан қолган эди.

— Омонмисила, охун, келдинглами? Буни Қора дарё дейдил. Қимиз совутадиган Хўтам ариқ Анжанда қолди.

Бу уйғур мироби жуда жаҳлдор, бирорининг гапига кирмайдиган йигит эди. Бошқа одам тўғри маслаҳат берса ҳам ўзиникини маъқулларди. Фақат Белявскийга гап қайтаролмасди, холос.

— У бир куни Шаҳрихон гузаридаги самоварда чой ичиб ўтириб оёғига кирган тиканни шичоғининг уни билан қидираётган эди. Эрмакталаб чойхўрлар унга тегажаклиқ қилиб маслаҳат бера бошлайдилар.

— Э, охун, сал берироғидаи кавланг.

— Тикан сал юқорироқда.

— Ўнг тарафни кавланг, охун.

У, ишингла бўлмасин, деб ўзи билган жойни ковлай-веради. Эрмакталаблар бўш келишмайди..

— Бу ёғини кавланг!

— У ёғини кавланг!

У жаҳли чиққанидан пиҷоғини ғарч-ғарч, қилиб товошинга иккى-уч марта тиқиб ташлаиди. Товошларидан қой оқаркан, чойхўрларга қараб қиңқиради:

— Бўлдими? Тинчидинглами?

Ана шундан кейин у иккى-уч кун кўчага чиқмай оёгига латта бοглаб ётади.

Белявский ўша воқеани эслатмоқчи бўлди.

— Окун, тўғон битмай оёққа латта бοглаб қочмасинла.

Ҳамма гуриллаб кулди.

Ана шундан кейин Белявский штаб тарафга ўтиб кетди.

Сўриларни тўлдириб ўтирган чойхўрлар сухбат мавзунин ўзгартириб Белявскийни таърифлай бошладилар.

Унинг оқ подшо вақтида ҳам камбагалга қайнишгани, миробларининг қора шўрвасини нрганимай ичгани, тўйларга совға-саломлар олиб маржаси билан келгани, жанозаларга қатнашиб тобут кўтаргани бормиши — ҳамма-ҳаммасини ганира бошладилар.

— Ўрис бўлса ҳам ўзбекдай, коғир бўлса ҳам мусулмондай ўрис.

— Қизини ўзбекка берган Неварасининг отини, худэнинг қудрати билан Ойлошша қўйипти. Ановини қаранг-а...

Кўпrik тепасида енгил машина кўринди.

— Усмон отанинг машинаси,— деди кимдир.

Ҳамма ўша тарафга қаради. Машинна чойхоналар орасидан секинлаб ўтди. Машинада Усмон Юсуповининг ўзи ўйқ эди. Орқа ўринидиқда кўзойнакли қирра бурун йигит билан ўттиз ёшлар чамасидаги оппоққина йигит ўтиради.

— Үҳ!— деб юборди бир йигитча.— Еафур-Ғулом-ку. Ёнидагиси ким бўлди?

— Танимадишигми, Ҳамид Олимжон-ку.

Еафур Ғулом шофёрнинг елкасига қўл ташлаб тўхташга ишора қилди. Машинна тол соясига келиб тўхтади. Икки шоир машинадан тушиб тўппа-тўғри Беркинбой ҳофизининг чойхонасига қараб юра бошлашди. Ҳофиз қўлидаги чойнакни сўрида қолдириб улар истиқболига югурди.

Чойхўрлар икки шоирдан кўз узмай кузатиб турардилар. Еафур Ғулом ўз одатича ўнг елкасини чапаниларча сал кўтариб, ўнг оёгини ерга қаттиқроқ уриб борарди. У дўсти машҳур Ҳофиз билан бел олиб кўришгандан кейин Ҳамид Олимжонни унга таништирди,

— Танишинг, Беркинбай ака, Ҳамид Олимжон деган шоир шу йигит бўлади.

— Биламиз, биламиз, ўзларини кўрмаган бўлсак ҳам шеърларини кўп ўқиганмиз. Қани, келинглар. Битта чой қилиб берай.

Faфур Гулом ундан уэр сўради. Лугумбекда Ота уларни кутаётганларини айтди-да, машинага қараб юра бошлади.

— Дарёга сепоя ташлайдиган пайтда шу ерда бўламиз. Ушанда Узган гуручидан жувоз ёғида битта анжанча палов қилиб берасиз.

Шоирлар машинага чиқиб жўнаб кетишиди.

Қимдир, «Faфур Гуломнинг бурни катта экан-а», деди. Бошқаси қўшимча қилди:

— Ҳамид Олимжоннинг қулоғи катта экан.

Шу куни кечгача кўпприкдан гоҳ енгил машина, гоҳ автобус, гоҳ юқ машина тўла одамлар ўта бошлади. Унда машҳур артистлар, созандалар, рассомлар ўтиришарди.

Ҳамма улар орасидан Ҳалнмахоними қайси, Тамара-хоними қайси, деб бир-бирларидан сўрашарди.

Куйганёр худди каттакон вокзалга ўхшарди. Одам тинмасди. Бу ердан ўтганнинг ҳам, қўниб қолганнинг ҳам сон-саноғи йўқ.

Куйганёр Куйганёр бўлиб ҳали бунақа сайилни-ю, бунақа маросимни кўрмаган эди. Самоварчиларнинг қўли қўлига тегмас, чойхоналардан ҳофизларнинг қўшиғи, созандаларнинг машқлари тинмасди. Сомсапазлар, мантипазларнинг шовқин-суронлари, хотин-халаж, болаларнинг шовқини қўшиқни ҳам босиб кетар, яшил кўприк устидан еру кўкни ларзага солиб цемент, ёғоч, темир ортган поезд қалдираб ўтиб қоларди.

X

Азизхон ётниш-туришндан кўнгли тинчиб гузарга бемалол, беташвиш чиқадиган бўлиб қолдн. Жўра полвон уни қўшариқлик Орзикон ая деган кампирнишг уйига жойлаб қўйди.

Орзикон ая ёлгиз қизини шаҳарлик Эргашвой деган парк директорига берган, ўзи каттакон ҳовлида ёлгиз яшарди.

Лутфиниса кампир билан бирпасда апоқ-чапоқ бўлиб

кетди. Жўра полвон ҳовлига аравада ун-гуруч, қовунтарвуз тушириб берди.

Азизхон энди хотиржам. Кўнгли тинч. Эртадан Жў-
ра полвон йигитлари билан Луғумбекка кўчади.

Кунлар ҳам ниҳоятда исиб кетди. Минг-минглаб ки-
шилар офтобда қорайиб кетмон чопишар, тош орқалашар
эди. Сон-саноқсиз замбиллар пастдан юқорига тупроқ ва
тош билан интиларди.

Айниқса Куйганёр тўғони қурилишида кечаю кундуз
иши тинмасди. То тонг саҳаргача проҗекторлар дарё ичи,
қирғоқларни кундуздек ёритиб турар, тракторларнинг
шовқини, одамларнинг у қирғоқдан-бу қирғоққа қараб
бақириб-чақиришлари қишлоқларга ҳам эшитилар эди.

Дарё оқими тарафлардаги шоли тизза бўйи бўлиб
қолган, пашша-чивинлар куни билан офтоб тифида ишла-
гани қурувчиларни кечаси ухлатмасди. Офтоб қайдирган
елкалар ачишар, пашша чаққан ерлар жон-жондан ўтиб
кетарди. Эрталабгача қабарган баданин қашиб ухламай
чиқкан қурувчилар нонушта пайтида ҳам мудраб ўтири-
шар, трассага чиққандан кейингина ишга қизиқиб уйқу-
сизликни унутардилар. Аммо чивин чаққан ерлар изисиз
қолмасди. Каналчилар орасида безгак пайдо бўла бошли-
ди. Ана шундан кейингина юзлаб врачлар, санитарлар
үйма-үй, палатама-палата юриб қурувчиларга мажбуран
акрохин таблеткасини ичира бошлишиди.

Азизхон икки-уч кундаёқ катта-кичикнинг оғзига ту-
шиб қолди. Кечқурунлари ишдан бўшаб гузарда чой
инишига чиққанда сўрининг юқорисидан жой бўшатади-
гани, чойхўрлар уни бир-бирларига имлаб кўрсатадиган
бўлиб қолишганди. Азизхон бундан завқланар, юриши
ҳам аллақандай бошқача, гурурини қанча яшираман
деса ҳам гап-сўзларидан билиниб турарди. Лутфиниса
ҳам Орзихон ая билан ишга чиқиб замбилда тупроқ та-
ширди. Азизхон билан кечқурун кўришарди-ю, чарчагани-
дан дарров ёта қоларди.

Бугун Азизхон қош қораймай ишдан қайтди. Ҳаво
дим эди.

Куйганёрнинг табиати бошқа жойлардан фарқ қи-
лар эди. Кундузи офтоб ҳаддан ташқари қиздиради.
Кечга яқин шамол ётиб, ҳаводим бўлади. Дараҳтларнинг,
учлари қимирламай тек қотади. Ана шу пайтда чивин-
лар еру кўкни тўлдириб гингиллаб, жондор борки бир
чақиб ўтмасдан қўймайди. Ҳатто отлар ҳам безовта бў-

либ нұхтани узінб қочади. Фақат бефаҳм сиғирларғина маъраб ётаверади. Хүрәт бир чақыргандан кейингінә салқын шамол бошланади. Чивин зотини битта қўймай учиреб кетади. Қирғоқлардаги қизиган тошларни пуфлаб совутади. Саратон оқшоми бўлишига қарамай қалин кўрпа ёпиниб ётмаган киши совқотади. Тошкентдан келган лектор «Ойда ҳаёт борми?» деган мавзуда лекция ўқиб: «Ойда кечаси юз градус совуқ, кундузи юз градус иссиқ бўлади», деганди. Куйганёрни ҳам ойга ўхшатса бўлади. Кундузи ҳаддан ташқарни иссиқ, кечаси чидаб бўлмас совуқ.

Азизхон белбоги билан ўзини еллиб кириб келганда Лутфиниса кир чайқаб ўтирган эди.

— Ия, мендан олдин келибсан да,— деди Азизхон ажабланниб.

— Бригадамизни бошқа участкага ўтказишапти. Бу ердаги топшириқин бажариб бўлдик.

— Узоқроқмасми, ишқилиб?— деди у қизиқиб.

Лутфиниса янгигина синкали сувдан чиққан кўйлакларни дорга ёяркан: «билмасам», деб қўйди.

— Ювениб ола қолинг, пақирда сув иситиб қўйганиман.

Лутфиниса кружкада сув қўйиб турди, Азизхон оёғини кериб турниб ювина бошлади. Шу пайт ташқаридан кимнингдир чақирган овози келди. Лутфиниса кружкани пақирдаги қалқиб турган сувга ташлаб ташқарига чиқиб кетди. Зум ўтмай қайтиб кирди.

— Сизни бир киши сўраяпти.

— Қанақа киши?

— Танимадим, қоронгида бетини кўрмадим.

Азизхон елкасида сочиқ билан артина-артина йўлак-ха юрди. Анчадан кейинни бир нотаниш кишини эргаштириб кирди. Лутфиниса тош фонарни ёқиб айвон даҳаиига қўйгандагина уни тациди. Бу — Эш полвон эди. Бемаҳалда бу киши нима қилиб юрипти? Лутфинисанинг кўнгли ғаш бўла бошлади.

Эш полвон анча сўлиб қолган, илгариги ғурури йўқ, бошники эгиб гапини нимадан бошлашини билмай, этигининг учи билан ер чизиб ўтиради. Охири у бошни кўтариб Азизхонга қаради.

— Ука, сенда иккى оғиз гапим бор эди.

Азизхон унга, қулогим спизда, деган маънода қаради.

— Йўқ, йўқ, ука, холироқ жойда айтадиган гап.

— Азизхон Лутфинисага сен чиқиб тұр, галини әшитайчи, дегандек қаради. Лутфиниса уларни ғұлғыз ташлағаси йүқ, бу одам яхши ният билан келмаган, деб гумонсираади. Унинпә қимирламай ўтиришини күриб Азизхон яна деди:

— Сен бир айланиб кел. Биз гаплашиб олайлик.

Лутфиниса норози қиёфада уйга кириб кетди. Азизхон Эш полвонға яқынроқ сурилиб ўтиреди.

— Қани, әшнтайлик, ака.

Эш полвон дарров гап бошлолмади. Анча чайналиб ўтиреди. Иўталди. Бир-икки журъатсиз қараб, хижолатли илжайиб қўйди.

— Укажон, гапларимни малол олмайсан. Ўша кунги воқеадан бери қишлоққа боролмай юрибман. Каналга ҳам келолмадим. Атайн қошни қорайтириб, эл кўзидаи яшириниб бемаҳалда олдингга келдим. Сен ҳали ёшсан, билмайсан. Пигит кишининг боши эгилгунча ҳўқизининг бўйни синсин, дейдилар. Менинг бошимни сен эгиб қўйдинг. Эш акангнинг елкаси яқин орада ер искамаган эди. Мени ўлдирдинг, бола.

Эш полвоннинг кўзларидан дувва ёш оқиб кетди. Ориятидан бошини тескари ўгириб белбоғини ечди. Кўз ёшларини арта бошлади.

— Ўлдирдинг мени, бола, ўлдирдинг...

Азизхон ғалати аҳволга тушди. Нима қилишини билмас, уни юпатгудек бирон сўз тополмасди. Қап-катта одам, унинг устига елкаси ер кўрмаган донгдор полвон ҳўнг-ҳўнг йиғлаб ўғирса, жуда хунук бўларкан. Азизхон шундоқ мағрур одамии букиб, дунёни кўзига қоронги қилиб қўйганидан хижолат чекарди. Бирон нима билан қўнглини кўтариш қўлидан келсади, у албатта иккиланмай қиларди. Нима қилиш керак? Азизхон елкасига қўлинни қўйиб ачиниб сўради:

— Нима қилсам бўлади, Полвон ака, нима қилсам қўнглингиз жойига тушади?

Полвон ёшли кўзларини уйга қадади.

— Биттагина йўл бор. Жон ука, илло-билло йўқ демайсан. Сени ҳеч ким танимайди. Таниганда ҳам айб қилмайди. Эртага Урганжининг майдонида Тамарахоним канситидан кейин Жўра полвон даъвошилигида кураш бўлади. Сенга талабгор бўлиб чиқаман. Йиқилиб берасан. Жон ука, агар шундоқ қилмасанг, ўзимни ўзим чавақлаб ташлайман. Бола-чақамнинг уволига қоласан,

Азизхон жаҳл устида ўрнидан туриб кетди. Эш полвон ҳам турди. У бошлаган гапини совутмай босиб тушмоқчи бўлди.

— Нима десанг берай. Хўп де...

Унинг гапи оғзида қолди. Азизхон тутақиб ўдагайланча унинг даҳани тагига келди.

— Мени ким деб ўйладингиз? Мен сиз айтган номардлардан эмасман. Кучингиз бўлса, марҳамат, майдонга чиқинг, беллашамиз.

Эш полвон довдираб қолди:

— Укажон, ҳеч бўлмаса ажрим қилмай тенг куч билан ажрашайлик. Хўп дегни.

Азизхон ўйланиб қолди. Эш полвоннинг аҳволи оғир эди. Агар унинг гапига кирмаса, ўзини ўзи бир бало қилиб қўйиши ҳеч гап эмасди. Авзойи бошқача. Узини ча вақлашдан тэймайди. Азизхон полвонларнинг табиатини яхши билади. Даврадан бошини эгиб чиқиб кетган кўп полвонлар юртни ташлаб бегона элларда сарсон-саргардон юрганларини билади. Ҳатто ўзини осиб қўйгандар тўгрисида кўп эшитган. Азизхон сал шаштидан тушди.

— Бўпти,— деди у, бўлар иш бўлди, дегандек қўл силтаб.— Майли. Сиз айтганча бўлсин.

Эш полвон унинг икки елкасидан ушлаб кўксига босди.

— Раҳмат, ўғил бола йигит экансан. Давралардан бесоврин қайтугулик қилмасин сени. Гап битта, а?

— Ўғил боланинг гапи битта бўлади,— деди қатъий қилиб Азизхон.

Эш полвон уни дуо қилиб чиқиб кетди. Аммо Азизхон анча пайтгача ўзинга келолмай ҳовли бетида у ёқдан-бу ёқقا бориб-келиб турди. Бўлғиб ўтган гапларнинг баринн Лутфиниса эшитиб турган эди. Азизхон тўғри қиляптими, ё адашдими, деб мулоҳаза қиласди у.

Азизхон кечаси кўкка қараб ётаркан ўйларди: Эш полвон менга талабгор бўлиб чиқади. Кураш ажрим бўлмайди. Хўш, ким ютган бўлади? Талабгор бўлиб чиқкан киши енголмаган бўлади. Демак, мен ютгани бўламан.

Азизхон энди хотиржам бўлиб ухлаб қолди. Аммо эртаси у тўғонда тош таширкан, одамларнинг гапи қулогига чалинди.

— Эш полвон талабгор бўлиб чиқармиш. Азизхон

кўнгармикин? Агар кўнмаса кураш қоидаси бўйинча енгилгай бўлади.

Азизхон бу гапдан кулибина қўя қолган эди. Гап тагида гап бор экан. Бу концерт пайтида маълум бўлиб қолди. Икки йигит уни имлаб четга, тут тагига олиб келди. Қараса иккови ҳам пичоқ яланғочлаб турипти. Азизхон заррача ҳам чўчимади. Гапнингни айт, деб ўқрайди.

— Эш полвонга йиқилиб берасан. Агар йўқ десанг, ҳозир тамом қиласмиш.

Азизхон кулди. Бу кулги Йигитларнинг ҳамиятига тегди.

— Йўқми?

У эпчиллик билан бирининг иягига мушт туширли, иккинчисининг пичоқ ушлаган қўлига этигининг учи билан тепди. Пичоқ учуб кетди.

— Қўрқадиган номардни бошқа жойдан изла. Бориб полвонингга айт, кечаги гап — гап.

У шундай дедиу концерт кўраётганлар даврасига кириб кетди. Азизхон концерт пайтида ҳам титрофи бо-снлмай лабини тишлаб, мушт тушиб ўтирди.

Ниҳоят концертининг сўнгги номери олдидан кураш бўлиши эълон қилинди. Скамейкалар доира шаклида қўйиб чиқилди. Ўртага каттакон брезент палос ёзилди. Уч қават белбоғ бойлаган Жўра полвон Фойибов белидан пастини у ёқ-бу ёққа олифта силтаб ўртага чиқди. У бугунги курашда каналда ишлаётган Андижон, Наманганд, Фарғона, Исфара полвонлари қатнашишини айтиб, уларни номма-ном чақирди. Улар орасида Фарғонанинг Зирилламасидан келган ёш полвон Азизхоннинг ҳам номини айтиб чақирган эди, Азизхон давра ўртасига чиқмади. Жўра полвонга қараб, шаттаман, деган ишора қилиб қўйди, холос. Жўра полвон кураш шартларини айта бошлади.

— Бир марта йиқитганга қўнғироқли соат, икки марта йиқитганга битта патифон, «Рўмолим» пластинкаси билан. Пластинкани шу қўшиқни ижро қилган Тамарахоним опамиздининг ўзлари тақдим қиласидилар. Уч марта йиқитган ё бир марта йиқитиб талабгор чиқмаган полвонга битта «Украина» велосипеди соврик берилади.

Давранинг олдинги қаторида полвонлар чопонларини тагларига босиб талабгор кутиб ўтирадилар. Одат-

да курашпір бөшлаб олиш қынин. Ҳадегандя үзи отнляб чиқиб мен тушамаң дейдиганлар кам бўлади. Полвонлар рақибим ким бўларкни, деб жимгина ер остидан халойиққа қараб ўтиришипти. Эш полвон анча ташвишли кўриннарди. Журъатсизлик билан давра аҳлига кўз югуртириб ундан рақиби Азиҳонни изларди. Азиҳон ҳам боя жаҳл устида тугилган муштини ёзишини ҳам унудиб, ундан кўзини узмай турибди.

Жўра полвон даврани бир айланаб Азиҳоннинг олдига келди. Эпчиллик билан билагидан ушлаб ўртага тортди. Азиҳон нима бўлаётганини билмай силкиниб ўртага тушди.

— Заркентнинг Зириллама қишлоғидан чиқсан ёш полвон. Талабгор борми?

Унинг жуссаси у қадар кўзга ташланмас, бир қарашда полвон эканлиги билинмас эди. Полвошлар унга бе-парвогина қараб қўйишди. Эш полвон ўриндан турнишга чоғланаётган эди, даъвошилардан бири ўртада ўтирган миқти гавдали, Қоп-қора, кўкси аёлларбійкига ўхшаган ўрта яшар бир полвонни турғизди. У Азиҳонни писанд қилмай илжайиб қаради. Унинг бу қарашида, чайнамай еб қўяман буни, нима қиласизлар ёш болани увол қилиб, деган маъно барқ уриб турарди.

— Қалай, тушасаними? — деди Жўра полвон Азиҳонга.

Азиҳон бўпти, деди. Иккى тарафининг даъвошини белбоғларни бойлаб тугунини орқа тарафга ўтказиб икковини бел олдириб қўйишди. Қора полвон жуда бепарво эди. Болани бир кучантирай, мард бўлса кўтариб кўрсин, деб қўйиб бермоқчи бўлди. Азиҳон ортиқча мулозаматни билмас, қайси тарафдан ўнг келса ўша тарафга отадиган полвончалардан эди. У бир силкиниб Қора полвоннинг белини тортиб қолди. Полвоннинг, иҳ, единиг, бола, деган овози қулогига киргандек бўлди. Азиҳон парво қилмай бир интилиб уши тизза бўйи кўтардни айлантириб ўтирмай давра ўртасига обориб оёғини ерга тегизмай туриб босди. Қора полвоннинг икки елкасни ерга қадалди-қолди.

Жўра полвон Қора полвоннинг чангнин қоқиб. Азиҳонни белидан олиб икки марта кўтариб қўйди-да, даврага қараб, Ази полвон енгди, деб эълон қилди. Қора полвон ҳеч кимга қарамай даврадан этак силкиб чиқиб кетди.

Жўра полвон Азизхонни билагидан ушлаб давра айлантира бўшлади. Одамлар унга пул узата бўшлазди. Азизхон қип-қизарниб кетди. Умрида у бунақа қилмаган эди. Жўра полвонининг қўлидан юлқиниб чиқиб жойига ўтирмоқчи бўлди. Бир чол йўлини тўсиб чиқди.

— Жинни бўлма, болам. Бу курашнинг таомили. Олмасанг халойиқни хафа қиласап.

Азизхон унинг гапига қулоқ солмай четга бориб ўтириб олди. Аммо ўртага пул кўтариб тушаётган йигит-ялангларни қайтариб бўлмасди. Жўра полвон бир чорси пулни унинг олдига келтириб қўйди.

— Бу она сутидек ҳалол.

Азизхон уятдан бошини эгиб қнимирламай туради.

Даъвоши кураш узоқ чўзилмаганидан ёш полвон ҳали чарчамаганлигини биларди. Унга яна талабгор сўради. Бу гал бирор, мен, деб чиқмади. Азизхон ғалаба нашъасини сурарди. Энди унинг боқишилари ҳам, ўртада лапанглаб юришлари ҳам бошқача эди. Бутун тақинчоқлари билан давранинг олдинги скамейкасида ялтијолт қилиб ўтирган Тамараҳонимга қараб, салом берган-дек илжайиб қўярди.

Полвонлар бир-бирларини туртиб сен чиқ, сен чиқ, деб шивирлашарди. Бутун Фаргона водийсига Ёғоч полвон деб ном чиқарган, саксовулдек ташлари бужмайиб кетган новча полвон бир қўли билан ерга тиралиб, ё пирам, деб ўринидан турди. Давра аҳли бирдан уҳ тортиб юборди. Томошибинлар бу полвонни яхши билишарди. Шунинг учун ҳам ҳар ер-ҳар ердан овоз чиқа бошлади:

— Ҳой Ёғоч, тепгинг билан туш. Кунинг ёш болага қолдими?

— Эссиз шундоқ гавда. Қўй-е!

— Кенжа ўғлинг тенги бола билан беллашгани уялмайсанми?

Аммо қатор ўтирган полвонлар уни ишқаб, қайтмасликка ундашарди.

— Бир жигини эзиб қўй бу тирранчали. Чирончоқлик қиляпти. Бузоқнинг югургани сомонхонагача. Иккинчи кураш тушмайдиган қилиб, белини қирсиллатиб қўй.

Бу гапларни Азизхон эшитиб туради. Кўнглида шу мақтанчоқ билан беллашсам ҳам беллашаман, беллаш-

масам ҳам беллашаман, деб аҳд қилди. Шундан кейин, бас, даврадан обрўйим борида чиқнб кетаман.

Жўра полвон Азизхондан розимисан, деб сўради. Азизхон бош иргаб, хўп, деди. Одамлар икки тарафга бўлинниши. Бирор тушмасин дели, бирор тушсин деб шовқин кўтара бошлади. Боя пул йигишдан қочма, деган чол ўрнидан туриб қўлинни пахса қилганича Жўра полвон томон бақириб келарди:

— Эсинг борми, Жўра. Болани майиб қилмоқчими-санлар?

“ЧУ шундай деб Азизхоннинг олдига келди, ҳе йўқ, бе йўқ, уни туртиб даврадан чиқара бошлади. Азизхон кўнмади. Одамлар орасидан, қўйиб беринглар, боланинг ўзи туриб беряпти-ку, деган овозлар чиқа бошлагандан кейин чол бошини сарак-сарак қилиб ўрнига бориб ўтириди.

Азизхон Ёғоч полвоннинг курашини Марғилон боғи-да кўрган эди. Унинг бўйи, қўллари узун бўлганидан рақибига белини бермай даврада узоқ олиб юради. Бу полвон кўпинча қўлининг узуপлигига ишонарди. Азизхон бўлса унинг елкасидан келар, қўллари ҳам калтагина эди. Бу полвонни фақат куч билан, айниқсв билак кучи билан олниш мумкин эди.

Икки томоннинг белбоғи текширилиб бел олиштириши-ди. Даъвошилар орқага чекиниб икковини қўйиб беришди.

Ёғоч полвон Азизхоннинг белбоғини билагига икки ўраб ўзидан салкам бир метр нарида ҳадис оларди. Азизхоннинг қўли эса унинг белбоғини биқин тарафдан-гина ушлаган эди. Даврада яна шовқин кўтарилди.

— Белини берсин, бу қанақаси!

— Белбоғни биқинининг орқасидан ушлатсин. Бу қанақа фирромлик!

Ёғоч полвон қичқираётганларга масхараомуз қараб илжаяр, бекорга бақирияпсизлар, ҳозир полвоннингизни ҳам-ҳам қалиб қўяман, дегандек кўзини қисиб қўяди.

Полвоннинг қўли Азизхонни куч билан ўзига тортар, аммо бир қарич ҳам олдига сиљитолмасди. Даврани икки бор ҳадис олиб айланиб чиқишгандан кейин Ёғоч полвоннинг пешаналаридан тер қўйилиб кела бошлади. Аммо Азизхон ҳамон сал буқчайганича пайт пойлаб, оғирлнгшини у оёғидан бу оёғига ташлаб тебраниб уни давра бўйлаб судраб юради. Даврани тўрт айланишган-

да Ёгоч полвондан тер ҳиди бурқисиб кела бошлади. Бешинчи айланишда Ёгоч полвоннинг тўнидан Азизхоннинг қўлига тер нами сизиб чиқди. Азизхон ичиди, Ёгоч полвон энди ҳолдан тойди, деб ўйлади-да, бутун кучини билагига олиб ўзига торта бошлади. Ёгоч полвон қанча кучанмасин белини орқага қайтаролмасди. Борган сари Азизхоннинг билагига михлангандек олдинга суриларди. Азизхон бир силкинди. Шу сиљкиниш Ёгоч полвоннинг ёёгини судраб, белбогини Азизхоннинг кўкрагига олиб чиқди. Энди Азизхон чаққонлик билан ҳудди болалар ўйнайдиган пилдироқдек давра ўртасида чир айлантириб отди.

Ҳали Ёгоч полвон ўрнидан турмай Эш полвон ўртага чиқди.

— Мен тушаман. Мен ҳам бир тушиб кўрай.

Давра гуриллаб, шовқин сола бошлади.

— Тушма, бола! Бўлди! Чарчадинг! Иккитасини чархвалак қилдинг, етади!

— Ҳой, Эш, эсинг борми? Бир марта кўча ўртасига улоқтиргани каммиди?

Азизхон қизиқ бир ҳолга тушди. Агар курашмай деса Эш полвонга ваъда берпб қўйган. Тушай деса ўзи анча чарчаган, ундан ташқари Эш полвон атайлаб уннинг чарчашини кутаётгани билиниб қолганди. Азизхон бир сўзлийигит. Сўзидан қайтиш номардлик бўлади. Таваккал, нима бўлса бўлди, тушаман деб белбогини қайта Соғлади. Давра бирдан жимиб қолди. Уз обруси билан даврадан чиққани маъқул эди, деяётганилар ҳам нима бўларкин, деб қизпқиб қолишиди.

Бу орада чаққон бир йигит давра айланиб узатилган сонсиз қўллардан пулларни олиб чорсига тугди. Лутфиниса ўтирган жойга келтириб қўйди. Лутфиниса уялганидан ерга кириб кетай дерди.

Эш полвон ясама одоб билан келиб икки қўллаб у билан кўришди. Кейин акаларча елкаспга қоқиб, атай ҳаммага эшилтириб, „балли, азамат,” деди. Кейин катта бўлгани учун унга белбогини тутиб берди.

Азизхон белидан олди. Ҳали унинг кучи қанақа, бели қандай, эпчиллиги қандоқ, билмасди. Олдниги жанжал жаҳл устида бўлган иш. Уни ҳисобга олмаса ҳам бўлади. Ҳақиқий кураш бел олишганда бўлади. Азизхон бел олиб у билан баробар тебраниб бораракан, Эш полвон фирромлик қилмасмикин, деб ўйларди.

Күч сиңашыб давраны тұрт айланышты. Бу орада Эш полвон қарчадын, деб сиңаш үчүн бир-иккі белгидан тортыб қўйди. Азизхоннинг белк қотиб қолғандек на әгиларди, па букиларди. Иккі марта күттармоқчи бўлди, рақиби худди оёғига тош боғлагандек ердан узиқлмади. Бешинчи айланышганда Эш полвон уни енгишдан умидини узди. Азизхоннинг қулоғига секин шивирлади:

- Ваъданг эсингдами, укажон?
- Эсимда, — деди Азизхон ҳам шивирлаб.
- Яна иккى айлашамизу ажрашамиз.
- Йўқ, Полвон ака, овора бўласиз. Бир ёқли қилмай ажралиш йўқ.
- Ваъдангни унутибсан-да, бола?
- Агар ўртага қўш пичоқ ораламаганда, ўлай агар, ийқилиб ҳам берардим. Номардлик қилдингиз. Энди мардликни сизга ўргатиб қўйганим бўлсин.
- Укажон, ёш экансан. Тўйингга қарашиб юбораман. Битта қўй мендан. Хоҳласанг нақ иккى юз сўм бераман.
- Кам!
- Уч юз берай.
- Кам! Кам! Кам! — деди бақириб Азизхон.
- Секинроқ! Жинни бўлдингми! Хоҳласанг беш юз берай.
- Хўп! — деди Азизхон наъра тортиб.

У шу хўп дегандаёқ Эш полвонни тиэза бўйи кўтариб олган, аэроплан паррагидек айлантира бошлаган өди. Зум ўтмай Эш полвонни ерга босди.

Эш полвон ётган ерида сўкпиди.

— Номард, единг-а!

То Жўра полвон етиб келгунча давра улар устига ёпирилди. Азизхонни кўтариб кетишди...

Кураш тугаб, ҳамма ҳар тарафга тарқаб кетди. Эш полвон ўтирган ерида ўтираверди. Юрт олдида шу яқин орада иккى марта мулзам бўлиш қаддини букиб қўйган өди. Бу тирранча бола ваъдасида турмади. Отаси тенги одамни оёқ ости қилди. Ҳеч бўлмаганда, ажрим қилмай белбоғидан қўлинни олганда ҳам бошқа гап эди.

Эш полвон оғир гавдасини бир қўлига ташлаб тирабиб ўрнидан турди. Ёғоч учларига илингандан машъалалар ўчиб, сўхтасигина тутаб, қозон тагидаги кўйинидидек милтираб туарди. У аста-аста босиб катта йўл тараф-

га кета бошлади. Куйгапёр самоварларидан құшиқ, қийқириқ товушлари эшитилиб турибди. Күпрининг нареғида — очиқ майдондаги «яшил театр» деб атальмаш жойда Тошкентнинг Ҳамза театри «Вой ила хизматчи»ни күрсатыпти. Ҳамма үша ёқда. Ҳозир курашдан тарқаганлар үзларини самоварларга уришган.

Эш полвон күпчилік орасига боришига бети чидамай йўл четиңда қаёққа боришини билмай турарди.

Қоронги йўлдан икки-уч киши гаплашиб келишяпти. Товушидан уларнинг бири Али полвон эканлигини дарров билди. Али полвон кўп курашларда соврин олган чапдаст полвонлардан. Боя у ҳам полвонлар қаторида ўтирган эди. Нега у эски қадрдони Эш полвон енгилганида отилиб чиқиб, келгинди гўдакни ерга айлантириб урмади? Эш полвон шу топда бу қилмиши учун унга аччиқ-аччиқ гаплар айтиб, хумордан чиқмоқчи бўлди.

Али полвон шериги билан ниманидир қизишиб гаплашиб келарди. Бирдан Эш полвонга кўзи тушди.

— Эшмисан? Нима қилиб турибсан? Ҳали ҳам кетмадингмп?

— Очиқ гўрга кетаманими? — деди Эш алам билан, — қонилмане сизга.

Али полвон ушнинг нимадан куйинганини дарров пайқади. Улганинг устига тепган, дегандек гапига яраша жавоб қилди.

— Баттар бўл. Ҳарифининг кучини чамаламай бел олишадиган полвоннинг кўрадиган куни шу.

Эш полвоннинг дами ичига тушиб кетди. Бир оз тил чайнаб турганидан кейин журъатсизгина жавоб қилди:

— Мен сизга ишонган эдим, Али ака. Мени-ку йиқитди. Нега сиз дик этиб тура қолмадингиз? Қасдимни оларсиз, деб ўйлаган эдим.

Али полвоннинг жаҳли чиқиб кетди.

— Сира эсинг кирмади, кирмади-да. Полвон деган бирорининг кучига ишониб кураш тушадими ҳеч жаҳонда?! Аввал мундоқ бир чамалаб кўр, чоғинг келса, ака ундан кейин даврага туш.

Эш полвон миниғрлади.

— Эсингиздан чиқибди-да, Али ака. Сиз курагинизни ерга ишқаб қайтган маҳалларда Ўсар бориб ҳарифингизни чапараста қилиб келарди-ку. Сиз шунақасиз, ўзингизни ўйлайсиз.

Али полаон билан Үсар полвон Избосканнинг Тўрткўл қишлоғидан. Иккови ҳам кураш ҳадисини Али полвоннинг отасидан ўрганишган. Икковидан биронтаси курашда йиқилиб қолгундек бўлса, иккинчиси белини боғлаб, қайда кураш бўлса боради. Али полвон бор жойда ҳеч қачон Үсар полвон даврага олдин тушмасди. Шунинг учун ҳам водий полвонлари Үсарбойни «Запасной полвон» деб аташарди. Эш полвон шу гапларга ишора қилмоқчи бўлди.

— Эҳа; — деди. — Али полвон. — Бу бошқа гап. Шу гапни ўлғ қулоғу чап қулоғинг билан эшитиб қўй. Мен ҳеч қачон арзон обрў олишга интилмаганман. Енгилишига кўзим етган полвоннинг белини тутмайман. Чоғим келмайдигани билан беллашаман. Эшиганимисан: осилсанг ҳам баланд дорга осил, деган гапди. Сен бошқа, мен бошқа. Сен полвоннинг ҳолдан тойганини қидиравси. Мен кучга тўлганини. Үсарбойни тилга олдинг. Үсар ҳеч маҳал мени йиқитгац полвонни менинг кўзим олдида йиқитмаган. Узи бориб, янги давра, янги томошабин олдида енгиб келган.

— Биламан, бу бола сизни ҳам чархпалак қилиб уради. Шундан юрагингиз дов бермади.

— Эҳтимол. Лекин шуни билиб қўйки, бу бола ҳозир шер бўлиб туринти. Олдидан борсанг, олдингдан отади, ёнбошидан борсанг, ёнбошингдан отади.

Эш полвон очиқласига ўтди.

— Тўғриснин айтинг, Али ака, шу болани йиқита олармидингиз?

— Курашнинг бошидами, охиридами?

— Бу нима деганингиз? Тушунмадим.

Али полвон кулди.

— Чарчамасдан олдинми ёки чарчаб ҳолдан тойган пайтидами?

— Барийр. Қайси пайтда бўлса ҳам.

Али полвон салмоқлаб гап бошлади:

— Биринчидан, чарчаган полвонни йиқитиш менинг таомилимда йўқ. Иккинчидан, у билан бел олишмасдим.

— Нега? — жаҳл билан сўради Эш полвон.

— Отамнинг маслаҳати ҳам, васияти ҳам шу бўлган. Мен ўн етти ёшимда худди шу полвонга ўхшаб бир даврада етти азамат номдор полвонни алла қилганиман. Ҳионмасанг, мана, Юсуфжон ака шу ерда. Бориб сўра. Юсуфжон ака ўша курашда қизиқчилик қилганди. Қан-

ча соврину пуллар билан қишлоққа қайтганман. Отам раҳматлик совринга олган тұнұ пулларни орқалаб Марғилонга кетгандар. Йиқилған полвонларнинг елкасига ўша тұнларни ташлаб, боламни дуо қилинглар, сафларингда елкаси ер күрмай юрсин, деб катта қозонда ош дамлаб едириб келгандар. Қайтиб келгандарда мени олдиларнга ўтқазыб бир гап айтган әдилар. Ҳали-ҳали қулогніма жаранглаб туритпі бу гап. «Ә, нодон, улар сендан йиқиладынган анойи полвонлардан эмас, атайни йиқилиб беришган. Азбаройи орамизга битта навқирон полвон кирсин, дегандаридан шундоқ қилишган». Ана, әшитдингім?

Эш полвон ҳамон ўжарлық қилиб ўз гапини маҳкам ушлаб турарди.

— Йұқ, менга айтинг, ундан йиқилармидингиз?

— Очиғини билмоқчимисан? Йиқилмасдым. Йиқтардым. Агар шүндай қылсам авжи кучга тұлған, күзига дунё жильтырылған, тоғызылған, тоғызылған, тоғызылған бир навқироннинг бошини хам қилиб құярдым. Ана шуннинг учун тушмадым. Сен бұлсанг хафа бұлыб юрибсан. Менга қара, энди йиқилибсанми? Йиқилиб юрган полвонсан. Жа орнатинг зұр бұлса, узоқроқ жойда кураш туш. Йиқилганингни қишлоқдагилар билмасин. Зинхор, базындар қишлоқда туша күрмә.

Эш полвон ундан тасалли топадынган бирон гап әшитмагандан кейин құл силтаб, зарда билан жадал юриб кетди. Али полвон уннинг орқасидан, нодон, нодон, деганича қараб қолди.

Азизхон кечаси бир құлида будильник соат, велосипед әгарига патефон, уннинг устига бир чорси пул қўйиб уйга қайтди. Лутфиниса ундан олдин етиб келган, уннинг бу бемаъни полвонлигидан, айниқса пул йифишидан аччиғи келиб, чойшабни бошига ёпиб ётиб олган эди. Азизхонни хонага кундек ёришиб кирганин кўриб чиройи очилди. Азизхон патефон қулогини бураб ҳозиргина Тамарахоним ўз қўли билан берган пластинкани қўйди.

Ярим кечаси, ҳамма ширин уйқуда ётган саратон тунида «Рўмолим» қўшиғи янгаради. Лутфиниса туриб патефон мембрамасини кўтариб қўйди.

— Бўлди-е, одамлар ухляяпти.

Азизхон ўзидан-ўзи кулар, ундан боя Тамарахоним ўпгандада ўрнашиб қолған атир ҳиди гупиллаб келарди.

Мироббошининг гапи рост чиқди.

Бўрон бўлгапдан икки кун кейин дарё суви пасая бошлади. Ўкириб, қирғоққа сапчиб оқаётган дарё боши янчилгаи илондек аста ҳолдан кетди. Тун яримга борганда ўнг қирғоқ тагларидаи лойқа очилиб дарё ўртага қоча бошлади.

Сепоячилар қирғоқда шай бўлиб туришипти. Темир йўл тармоғи учун дўнг қўпораётган полвонлар ҳам ишни тўхтатиб шу тарафга келишган.

Соқоли кўксига тушган бир кекса яктагини ечиб, яланг оёқ, елкасида хода билан лойқага тушди. Соҳилдаги трактор фарасини ёқиб унга қаратди. Чолнинг оппоқ соқоллари янада оқариб кўриди. Бу Хирабек қишлоғидан келган, умрини сепоя ташлаб ўтказган Ҳасан ота Бўронбосев эди.

Чол лойқада тиззасигача ботиб тураркан, қирғоқдагиларга қараб қўлинни фотиҳага очди.

— Қани, бир омин деңглар. Юртимиз сувга сероб бўлсин. Сувга зор бўлиб ўтгаи ота-боболаримизниг арвоҳлари ёр бўлсин. Омин!

Ҳамма баробар фотиҳага қўл очди. Шундан кейин елкасига арқон, сим ўрамини ташлаган, хода, ёғоч, шоҳшабба қўлтиқлагаги кишилар бирин-кетин сувга сакраб туша бошладилар.

Ҳасан ота учта ходанинг учини бирлаштириб бошқа сепоячилар кўмагида сим билан бояглади. Бошқалар ҳам шундай қила бошлашди. Чол уни боғланган учта ходанинг бирини айирниб ўзига тортди. Уч киши керилган учта ходанинг учини елкалаб сувга тушишди. Ҳасан ота мўлжалдаги жойгача оқиб боргандан кейин ходанинг белига миниб сув тубига боса бошлади. Чолнинг бўйин томирлари бўртиб чиққани, няклари орқага тортилганни трактор фарасида аниқ кўрниб турарди. Ходанинг уни сув тубига етиб қадалди. Орқа тарафдаги икки хода сув бептида қалқиб олдинга шитилмоқчи бўлиб турарди. Икки азамат уни куч билан пастга босар, оқим уларга куч бермай ходани сув бетига қалқитиб олиб чиқарди. Лойқада турган йигитлардан яна икки киши сувга тушди. Чол проҗектор нурига панжаларини тутиб, ўчиринглар, ишорасини қилди. Трактор овози тинди.

Тонг ёришиб қолган, қирғоқ бемалол кўринарди. Чол

бошқа сепоячиларга ташланглар ишорасини қилди. Учи боғланган ходаларни судраб йигитлар дарёга туша бошладилар. Иккиси сепоянинг оёғи дарё тагига етмай сув тортиб кетди. Ходага миишиб олган йигитлар ҳам сувда қалқиб оқиб боришарди. Чол қичқирди:

— Азамат йигитлар бўлса, тушсин. Тез, тезроқ. Тез, деяпман!

Чол гайратига чидамай хода кўтариб келаётган йигитлардан бирини нари итариб оқиб келаётган ходага бир сакраб миишиб олди. Сув худди шу ерга келганда кўпириб, чарх уриб ўтарди. Сепоячиларга сен туш, сен турга тур, деб турган Абдусамад мироббоши калласини сарак-сарак қилди.

— Ота зря сувга тушди. Чарчаб қолган. Бўз болалар тушиши керак эди. Чол тушмагур, гайратига чидамади. Болалар, ҳушёр бўлиб туринглар! Биттанг ёнига сузиб бор, сепоянинг учини босишига чолининг чоги келмайди. Помогай қил!

Уч йигит жадал сувга тушди. Аммо тўлқин уларни ҳам пастга сурниб кетди.

Чол сепоя учини тубига ботирди. Аммо узоқ ушлаб туриш унга мушкул эди. Йигитлар бўлса унга етолмай оқиб кетишаётди.

Азизхон қиргоқдан анчагина юқорида томоша қилиб турарди. У шартта яктагини очиб Лутфинисага бердию от-арава қатнайдиган кўприкка қараб чопди. Томошабин одамлар орасини ёриб кўприк панжарасига чиқди. У ёқ-бу ёққа қарамай ўзини сувга отди. Сув сепоя ташланаётган тарафга шитоб билан оқарди. Азизхон қулочкашлаб оқим тарафга суза бошлади. Зум ўтмай оқим уни сепоячилар олдинга сурниб келди. Азизхон чол қўллари қалтираб босиб турган ходага тармашиб куч билан уни қуйинга боса бошлади. Чол унга қичқирди:

— Нариги оёқни бос, наригини!

Азизхон сепоя учига чиқиб, тепадан ходани босиб тушди. Чол яна қичқирди:

— Энди бунисини бос, бунисини бос, болам! Умрингдан барака топкур, тез бос!

Азизхон қулочини кериб уни сув бетида ҳамон қалқиб турган ходага миишиб олди-да, зарб билан босганидан ўзи ҳам сув тагига кириб кетди.

Ҳамма жим. Нафасини ичига ютган мироблару қирроқ тўла одамлар нима бўлишини кутиб туришарди. Сал

фурсат ўтиб сув бетида Азизхоннинг боши кўринди. У елкасигача сувдан чиқиб бошини бир силкиди.

Ҳамма баробар енгил тип олди.

Сувнинг энг ҳайқириб оқаётган жойида сепоя уч оёғини ерга мустаҳкам тираб олган, сув уни қимирлатолмай қолтган эди.

Азизхон чолга қараб илжайди. Ҳамон сепоя ходасини қучоқлаб турган чолнинг пешаналари тиришиб, бир томонга қийшайиб борарди.

— Болам, оёғимнинг томири тортиб қолди.

Азизхон сувда томир тортишининг нималигини яхши биларди. Сувда томир тортиши — ўлим. Энди чолнинг ўзи сузуб чиқолмайди. Оёғи чангак бўлиб уни сув тубига тортади. Қайтиб чиқиш мушкул. Азизхон чаққонлик билан чолнинг олдига интилди.

— Бўйнимга осилинг, осилинг, ота!

Чол оғриқ азоби ичидаги унга осилди. Бу унинг биринчи марта сувдан енгилиши эди. Ҳамма вақт сувдан ғолиб чиққан паҳлавон энди атрофда кузатиб турган минглаб кўзларга боқолмай, бошини Азизхоннинг елкасига қўйганича ҳаракатсиз қирғоққа келарди.

Азизхон Ҳасан отани опичлаб тўлқинлар бетида қалқиб-қалқиб қирғоққа томон суза бошлади.

Ниҳоят тёшга тармашиб чолни қирғоққа олиб чиқти. Бирпаста одамлар уларни ўраб олишди. Азизхон чолни ҳали офтоб тегмаган муздек қумга ётқизиб, букилиб қолган тиззасини уқалай бошлади. Елкасида сумка билан санитар хотин етиб келди. Нима бўлганини суриштириб ўтирамай паҳтага спирт томизиб чолнинг томири тортишиб қолган жойини ишқалай бошлади. Чол қанчалик азоб тортмасин, қанчалик жони оғримасин тишини тишига қўйиб, инграмай туриб берди. Кимдир Азизхоннинг елкасига тўн ташлади. У тўнни бир елка қоқиб тушириб юборди-да, одамлар орасига кириб кетди.

Орқадан одамларнинг ўзаро гаплари эшистилиб туради:

— Азамат йигит экан!

— Қаердан экан бу йигит?

— Шернинг кучи бор экан азаматда.

Азизхон ўзини кузатиб турган одамлар орасидан аллақандай ғуур билинганинг бўлганини кириб берарди.

Лутфинисаннинг бўладигапи бўлган экан. Азизхон келиши билан унга сал жон киргандек бўлди. Аммо ҳамон

Иккни тиззаси титтар, худди ичиди бир нимаси узилиб кетгандек, қаддини күтаролмай энтикарди.

— Совқотгандирсиз? Тез кийинг, кийинг яктакни.

Азизхон бу ишлар бизга чўт эмас, дегаидек бепарво яктакни кийиб олді. Шу пайт улар олдида Абдусамад мираббоши пайдо бўлди.

— Бу ёққа юр, брат, сени катталар сўрашяйтк.

Лутфиниса рўмолчаси билан унинг ҳўл бўлиб кетгани соchlарини, лойқа ўрнашиб қолган қошларини артиб қўйди.

— Этигингиэни кийиб олсаигиз бўларди, — деди Лутфиниса катталар олдига яланг оёқ боришини эп кўрмай.

Азизхон қўл силтаб олифта юриш билан мираббошига эргашиб кета бошлади. Лутфиниса ҳамон жаварарди:

— Ҳой, кийиб олинг, айб бўлади.

Азизхон унга бақириб берди.

— Яна сувга тушман, билдингни! Сен аралашмай тур!

Мираббоши уни дўнг олдига бошлаб борди. У ерда ҳукумат раҳбарлари ишни кузатиб турнишарди.

— Ия, ана холос, ўзимизнинг полвон бола экан-ку, — деди кулиб Белявский.

Азизхон катталар олдида одоб билан қўл қовуштириб тураверди.

Лутфиниса юзини рўмоли билан яширди. Юсупов бўлгани воқеани Охунбобоевдан эшитган, қотиб-қотиб куяган эди. Ҳозир иш тигиз бўлганидан ўтган гапни титкилаб ўтиргиси келмади. Фақат бу азамат йигитнинг жуссасига яна бир қараш, ҳозирги қилган ишига икки оғиз илиқ гауайтиш учун чақиртирган эди. Аммо Юсупов ҳазилкаш, ёддий одамлар билан деҳқонча гаплашмаса тўймай қоладиган эдати бор эди, Азизхонни гапга тутди.

— Нега ундоқ қилдинг, ўғлим? — деди Лутфиниса томонга ишора қилиб.

— Яхши кўраман-да, — деди Азизхон болаларча соддалик билан.

— Яхши кўрган одам совчи юборади, тўй қиласди.

— Акаси менга бермаса нима қиласай?

— Зўрликни қаранг-а! — деди Юсупов кулиб.

Белявский Азизхонни хижолатликдан қутқармоқчи бўлди.

— Гуноҳидан ўтинг, Усмон Юсупович. Бугунги қилган иши учун ҳар қанча гуноҳидан ўтса бўлади. Бу йигит-

да трактор күчи бор. Канал құрилишига яна битта экспедиция көзінде келди деса ҳам бўлади.

— Бўлти, — деди Юсупов тан бериб. — Канал биттадан кейин битта тўй қилиб ошингни еймиз. Аммо ўзингни эҳтиёт қил, бола. Сен бизга керак одамсан. Кейин бафуржга гаплашамиз.

Азизхон хўп деганча қўлни кўксига қўйиб сепоячилар олдига тушиб кетди. Юсупов уннинг куч ёғилиб турган жуссасига завқ билан қараб қолди:

Сепоя дарё ўртасигача ташланиши керак эди. Сувнинг ярим йўли тўсилиб тўғон ўрни қазилади, бетон қутилади. Ана ундан кейин қолган ярми тўсилиб, сув эски ўрнидан оқади.

Сепоячилар ҳамон сув билан олишиб сепоя ташлашарди. Азизхон якtagини ечиб Лутфинисага берди-да, ҳамманинг кўзи олдиди ўзини сувга отди. Дарё ичидаги волликка яқин йигит ходаларнинг учини сувга ботиришга уринишар, баъзилари эплаёлмай қўлдан чиқазиб юборар, баъзилари эса сепоя билан бирга оқиб дарёнинг этак томонидан аранг сузйиб чиқардилар.

Азизхон қайси сепояни бостириш қийин бўлса, ўша жойга сузиб борар, бутун полволлик кучини ишлатиб ходани сув тагига санчарди. Ора-сира тепада турган ҳукумат раҳбарларига, кўярпизларни, қойил қилянманни, дегандек қараб қўярди. Дарҳақиқат, уларнинг кўзлари Азизхоннинг чаққон ҳаракатларида, ажиб бир эпчиллик билан сепоядан сепояга ўтишига қадалгани эди.

Қирғоқда юзга яқин ёш-яланг шох-шаббаларни боғ қилиб сим билан ўрашарди. Тушга яқин йигирма учта сепоя ташлаб бўлинди. Полвонлар сув билан олишиб анча толиқишишган, танларидан совуқ ўтиб баданлари кўкариб жетган эди.

Мироббоши карнайни оғзига қўйиб дарё ичидагиларга команда берди:

— Бас энди, йигитлар. Дам олишга чиқинглар!

Қирғоқка сузиб чиқаётган Азизхон мироббошининг қўлидан карнайни олиб дарёга қараб қичқирди:

— Чиқмай туринглар, полвонлар. Ҳали иш битгани йўқ. Сепояларни бир-бирига сим билан боғлашимиз керак.

У шундай деб четга ташлаб қўйилган бир ўрам симнинг учини белбогига илиб сувга тушди.

Мироббоши «ҳой бола, жинни-минни бўлдингми», қайт

орқанға», деганича қиңқириб қолди. Азиҳон уцинг гапларига парво қилмай, белида сим уни билан энг охирги сепояга қараб қулочкашлаб суза кетди. Сувдан чиқаётган сепоячилар яна орқаларига қайта бошладилар. Ўлар ҳам симни ҳар ер-ҳар еридан ушлаб сепояларга торта бошладилар. Азиҳон сўнгги сепояга етиб келди-да, симнинг учини учта хода боғланган жойга ўрай бошлади. Кейин чаққонлик билан бериги сепояга ўтди. Симни таранг тортиб уни ҳам ўради. Қолган сепояларга тўрт-бештадан йигит чиқиб улгурган, улар ҳам симни таранг тортиб ўрай бошлаган эдилар.

Бу ғалати ишдан кўнгил узолмаган сон-саноқсиз томошабинлар қирғоқдан жиломлас эдилар.

Ҳамма сепояларининг бошлари бир-бирларига мустаҳкам боғланниб бўлди. Қирғоқдан туриб мироббоши: «Бўлди! Чиншиглар!»— деб команда берди.

Азиҳон сепоя учидан туриб сувга калла ташлади. Энди у қирғоққа эмас, оқимга қарши қулоч отиб сузиб борарди.

Иккى қирғоқдаги минг-минглаб томошабинлар ўртасидан сузиб бораркан; яша, азамат, қойил қиlldинг, умрингдан барака топ, деган олқишилар қулогига чалиниб турарди.

У сузаркан шу пайтгача қилган ишларининг биронтасидан юрга паф тегмагани, эндигина, шу бугун, шу соатда юрт ишига яроқли одам бўлиб қолганини сезар, яна аллақандай ишлар қилиб одамларининг олқишини олгиси келарди.

Тумонат одам ичида Лутғиниса унга қараб рўмол силкиб турибди.

Азиҳон шунча одам орасидан фақат уни кўрар, фақат уни қараб интиларди.

XII

Кечаси хўроз иккى қиңқирмай Умматали уҳ тортиб, ўринидан туриб кетди. Унинг безовта уйғонганини хотини билди. Иидамади. Нима ҳам дерди? Бир ҳафтадан ошдики икковининг ичини ари талайди. Углидан у хотиржам. Үғил бола қаерга борса, кунини кўриб кетаверади. Самовардами, даладами ётиб, тураверади. Аммо бирорванинг қизи билан қайси кавакка бошини сукади? Қишлоқдаги

маломатлар эрн бечоранинг бошинга кунига печа марсотабалаб ёфиляпти.

Хотин бошини кўтариб қаради. Умматали ҳовли ўртасидаги супада худди бирорвонинг уйига хижолатли бир иш билан кириб қолган одамдек омонат ўтирипти. Хотиннинг ҳам уйқуси қочди. Лекин ўридан туриб эрининг олдига чиқмади. Ўз ҳолига қўйиб берди.

Умматалини хаёли олиб кетганди. У боласини тугилган кунидан то қиз олиб қочган кунгача, барни, барни бир-бир эсларди.

Бу бола нега бунаقا чиқди? Уруғларида ҳам, қишлоқда ҳам, маҳаллада ҳам бунаقا одам бўлмаганди-ку! Кимга тортди бу бола? Умматали аввал боласининг шўхинкларидан завқланиб юрди. Бирон марта урмади. Яхши гап билан йўлга солишга уринди.

Заркент гузаридаги кинохонага «Чапаев» фильмни келганда Азизхон тенги қишлоқ болаларига худо берниб қолди. Үн-үн беш мартадан кўришди. Ана шундан кейин болаларнинг ярми «соқ», ярми «қизил» бўлиб эртадан-кечгача боғ қўрийдиган тартаракни пулемёт қилиб, томтошларда ҳаммани жонидан безор қилишди. Азизхон уларга бош-қош, Чапаев эди. Эски пўстакни елкасига ташлаб, жўхори попугидан мўйлов ёпиштириб, ёғочдан ясад олган «қилич»ни ҳавода ўйнатиб, болалар олдида урра-урралаб югуради.

Умматали бир куни уйига келса, Азизхон Турсунбойни остонаяга ётқизиб, қорнига «қилич» тираб, гапир хои', деб дўқ уряпти.

Умматали супа четида омонатгина ўтириб боласини ўйларкаш, унинг қилиқларини эслаб гоҳ илжаяр, гоҳ қайларда юрибсан, ёлғизим, деб хўрсиниб қўярди.

Упинг ичидан кучли бир хўрсиниш келди. Бу хўрсиниш олов ялаб чиққандек унинг бўғзини куйдирди.

Деразадан хотинининг боши кўринди.

— Дадаси, қўйинг энди. Ётинг! Бунақада дардга чалиниб қоласиз-ку!

Умматали индамади. Ўридан туриб у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

Хотин қоронғи ҳовлида кезиб юрган эрининг соясига маъюс қараб турарди.

— Тонг отай деб қолди, дадаси.

Умматали юрнишдан тўхтади. Бир қарорга келгандек деразадан бош суқди.

— Хотин, бир гап миямни пармалаб түрипти. Құнгым нотинч. Емон ҳаёллар васвасага соляпти.

Хотин ваҳимага тушиб әшик қөлиб дәразадан сарпой-чанг ошиб муздек ерга соқ бөсди.

— Вой, ўрай, тинчликмі? Өдамни құрқитманг.

— Құрқма, құрқма. Шайтон бир йұлдан урди. Үтиб кетди. Бориб жойингга ёт.

Умматали хотиннің бекор ваҳимага солғанини биљиб қолди. Юраги ёмон-а!

— Хотин, құнглингни тинч тут. Болаларга бир нима бўлдимикин, дегаи бемаъни ўй ҳаёлнимдан ўтибди. Нима бўларди? Болаигни билласан-ку!

Хотин ўзини ўнглади.

— Э, ваҳиманғиз ҳам бор бўлсанни. Утакамни ёрай дингиз-ку! Ўйлашимча Азиэхонингиз Ҳожимуқонининг олдига қочган. Бошқа қаёққа ҳам бораарди.

Умматали буни ўйламаган эди. Бенхтиёр, хайрият-е, деб юборганини билмай қолди.

— Тўғри айтасан, ўшаққа қочган болапг.

Умматали шуңдай деди-ю сал ўтмай бу фикрдаи ҳам вийниди.

— Йўқ, у ёққа бормаган. Борса албатта Ҳожимуқон уни орқасиңга қайтариб юборарди. Илгари қочганда уканг Туркистонга бориб Ҳожимуқонга, энді келса ҳайдаб юборинг, деб тайинлаган.

Хотиннинг жаҳли чиқиб кетди.

— Вой, эркак киши бўла туриб, менни овутиш ўрнига нега гулханимга фонарь ёғи селасиз? Хотин киши бўла туриб мен сабр қилиб ўтирибман-ку, нега сиэ бай-байлайсиз? Сал оғирроқ бўлинг-да. Дўст бор, душман бор. Аҳвэлингизни кўриб, баттар бўл, демайдими?

Ҳамма — дов-дараҳт, қурт-қумурсқа ором уйқусида. Фақат шу иккى одам бедор, беҳаловат.

XIII

Қора дарё сувни эндик шоҳ-шаббаларга тўқнаш келиб йўлини чап тарафга солган, дарёнинг ярмида тошлар, қумлар чиқиб қолган. Сепоя ташлаб сув йўлини ўзгартган жойда тахминан ўн беш-йигирма метр беридан тўғон учун пойдевор бошланиши керак. Бу ҳали ишининг ҳаммаси эмас. Бу тўғоннинг ярми, холос. Пойдевор қў-

йиб бўлингандан кейин шоҳ-шаббалар, сепоялар олиниб дарёнинг қолган ярмига ташланади. Сув Улуғнор билан «Қипчоқ ариқ»дан оқади.

Ҳозир бериги қирғоқ тарафдан пойдевор учун хандақлар қазиш бошланган. Минг йиллаб сув босими шиббалаб ташлаган қум, шагал қатламларини қазиб замбилда юқорига ташиб чиқиш осон иш эмасди. Мана мем, деган полвон тўрт пақир ҳўл қум солингган қопни юқорига аранг кўтариб чиқади. Дунёда ҳўл қумдек оғир нарса бўлмайди. Иш қанчалик оғир бўлмасин, барнибир қум, шагал юқорига чиқазилиши керак.

Қурилиш штаби пойдевор қазийдиганлар масаласида алоҳида кенгаш чақирди. Бу кенгашни Усмон Юсуповнинг ўзи олиб борди.

Қурилиш бошланган кундаи буён республика юқори органларининг деярли ҳамма раҳбарлари иш бошида эди. Республика халқ комиссарларининг ҳаммаси кенгашга қатнашардилар.

Штаб бошлиғи Тешавоӣ Мирзаев ишнинг бориши тўғрисида қисқача ахборот берди. У сўзининг охирида учта катта участкада иш ниҳоятда оғирлигини алоҳида қайд қилиб ўтди. Учқўргон бош тўғони, Лугумбек шаршаралари ҳамда Куйганёр тўғони қурилишида иш кўнгилдагидек кетмаётганини айтди.

— Нима таклиф қиласиз? — деди унинг сўзини бўлиб Юсупов.

Мирзаев бир оз ўйланиб қолди.

— Инженерлардан бирон маслаҳат чиқар дейман. Мана, Белявский оқсоқол, — деди у Сувтўрага қараб. — У киши маҳаллий шароитни яхши биладилар. Ундан ташқари проект ишларнда қатнашганлар. Шу киши бирон нима десалар яхши бўларди. Ундан ташқари Белявский Учқўргон участкасига бошлиқ. Бирон нима ўйлаб қўйгандир.

Юсупов Белявскийга қаради. У ёнидан блокнотини чиқариб кўзойнагини тақди.

— По-моему... — деб гап бошлаган эди, Юсупов луқма ташлади:

— Узбекча гапираверинг. Биласиз-ку.

Белявский соғ андижон шевасида гапира бошлади.

— Усмон ота, гапди бўладигонини айтсан, техникага ишониб вақтни бой бериб қўймайлик. Бутун қурилишда атиги бешта экскаватор бор. Унинг иккитаси ишламайди.

Виттаси бир соат ишласа, иккى соат тепасидан тутуу қайтариб кунди кеч қиляпти. Бир сменада оған тупроги түрт арава ҳам бўлмаяпти. Менимча, одамларнинг кучига таяниш керак. Мен Тешавойни бир-икки туртиб ўтмоқчиман. Одам танимайди. Ишлайдиганлар қолиб, сояпарварларга мукофот бериб юрнепти. Кеча Куйганёрга борған эдим. Усмон ота, ўзиниз кўрган эдингиз-ку, заркентлик болани. Лугумбекдан келиб тўғонда ишлалаяпти, бир кўтаргандага эллик-юз кило тошди слкасида кўтариб тепага опчиқиб ташлалаяпти. — Белявский блокнотини очиб ишманийлар қидирди. Кейин кўзойнагини олиб гапини давом этдириди.

— Азиҳон Умматалиев деган бола. Менимча, ана шунаقا азаматларин Куйганёрдаги полвонлар бригадасига қўшиб қўйиш керак. Бу ишлар забардаст кишилар кучи билан бўлади. Учқўргонда бунақа бригада аллақачон иш бошлаган. Унга ғалати бир полвон йигитини бошлиқ қилиб қўйдим. Дўнан деган йигит. Бир кунда ўн тўрт кубога етқазиб тупроқ қазияпти. Гапим шу. Эсимга келса қоганини яна гапираман.

У шундай деб жойига ўтириди. Юсуповга ушинг маслаҳати жуда ёқиб тушган эди. Кенгаш бир оғиздан Куйганёрдаги полвонлар бригадасини кучайтиришга қарор қилди. Белявскийнинг танқидидан диққати ошиб бир қўзини қисиб ўтирган Мирзаев дўнгиллаб-дўнгиллаб полвонлар бригадасига одам танлашини ўз бўйнига салди.

Шу билан кенгаш тамом бўлиши керак эди. Соғлиқни сақлаш ~~хади~~ комиссари Мўминов, бир оғиз гап, деб ўрнидан турди. Ҳамма унга қаради.

— Қурувчилар орасида безгак бошланиш хавфи бор. Олдини олмасак бўлмайди.

Юсуповнинг бу гапдан хабари бор эди. Энгашиб Мўминовга тикилди.

— Шоликор жойлардаги қурувчиларга акроҳин ичиряпмиз. Баринир, безгак кучин сўриб қўяди. Ундан ташқари куни билан ер қазиган каналчилар кечаси чивин азобидан қашиниб ухлаёлмаяптилар. Ухламаган одамнинг ишида унум бўладими. Шу масалада менинг бир таклифим бор эди. Агар ҳукумат харжини бўйнига олса, хусусий шолипояларни буздириб, эгаларнга ҳақини тўласа.

Юсупов столини чертиб ўйланниб қолди.

— Канални өз харж билан битказиши ниятида эдик. Бунақада отдан әгар қиммат бўлиб кетмасмикин? Белявский уни хотиржам қилди.

— Ота, бу ёғидан хотиржам бўлинг. Сизга битта мисол кўрсатай. Нориндаги Киров колхози территориясидан канал учун ер текислашга борганимизда иккичу хўжаликнинг томориқаси, боги бузилиши керак эди. Ҳар биринга олти юздан минг сўмгача ҳақ тўлайдиган бўлдик. Пулни чорсига тугиб борганимизда олишмади. «Ҳукумат бизга сув олиб келади» арзимаган чорбоғимизга пул оламизми», деб қайтарнади. Бу ҳам камлик қиғандек, биттаси гунажинини, иккитаси биттадан қўйни сўйиб уйини буэган тракторчиларга едирворди. Ҳалқ шолипоясига пул олмайди. Мана, кўрарсиз, шолипоясини ўзи бузиб ташлайди.

Кенгаш врач ва санитарлардан иборат зарбдор бригада тузиб, уларга аҳоли ўртасида тушунтириш олиб боришини юклайдиган бўлди.

Республика раҳбарлари, ҳалқ комиссарлари, участка бошлиқлари кенгашдан чиқиб келишаркан, устига юк ортилган учта түя оғиздан кўпик чиқазиб чўқкалаб туарди. Ундан сал нарида учта от, ёқаларига зар ҳошия тикилган, баҳмал камзул кийган икки отлиқ қирғиз йигити, ёши етмишларни ёқалаб қолган сийрак соқол чол турарди.

Чол машинага ўтираётган Юсупов олдига келди.

— Жусупов осиндами?

Юсупов, мен, деб у билан кўришишга қўл узатди.

— Жусупов ўзингизбе?

Белявский, шу киши Ўсмон Юсупов бўладилар, деб гувоҳлик берди.

— Нима иш билан келдингиз, оқсоқол? — деди Юсупов қизиқиб.

— Каналда ишлашга икки ўглимни опкелдим. Иккитсов, бес қўй, икки келинум ҳам келган. Ҳу анав жерде.

Икки ака-ука отдан тушиб улар олдига келди. Одоб билан салом бериб индамай туравердилар.

Юсупов уларга бошдан-оёқ қараб чиқди. Дарҳақиқат, иккови ҳам полвон йигитлар эди.

— Раҳмат, отахон. Ҳимматингизга балли. Бу яхшилингизга канал тўла сув билан ҳақ тўлайдимиз.

Юсупов йигитлар билан бирма-бир қўл олишиб Мирзаевга қаради.

— Тешавой, мана сенга икки қирғиз шунқары. Сенниг ихтиёрингга бердим. Оқсоқол, — дея чолга ўғирилди Юсупов, — энди бизинг мәҳмомимиз бўлинг.

— Жўқ, болам. Жилқилар ўзимге қолди. Қудаммен икковимиз манов балларнинг жумушини қилиб турамиз. Мен кетдим.

Юсупов кузатгани чиққанлар билан хайрлашиб машинага ўтирақкан, икки паҳлавон қирғиз йигитига, ўртада турган отасига мароқ билан қараб қўйди.

Машина Фарғонанинг чинорлар соя ташлагани серқатнов кўчаларидан кетаркан, Юсупов қирғиз чолнинг келишидан, Норнида уйи бузилган деҳқонларшинг ҳақ олишдан воз кечиб ўйларини теп-текис қилиб, бузиб ташлаган тракторчиларни калтаклаш ўрнига ғунажин, қўй сўйиб мәҳмом қилишларидан ниҳоятда таъсирланиб борарди. Бу сахий, ташти ҳалқ билан жуда буюк ишлар қилиш мумкин, бу ҳалқ пул, мол экан-ку, зарур бўлса жонини ҳам аямайди.

Инсон учун бир қултум сув жаҳоннинг энг катта хазиналаридан ҳам қимматли эди.

Юсуповнинг машинаси ярим соатларча йўл юриб Горчаково станцияси олдида тўхтади.

Станцияга одам сиғмасди. Кўрпа орқалаган, кетмоқ кўтарган кишилар яқингинада келгаи қизил вагонлардан тушиб араваларга, автобусларга ўтириб қурилишнинг Марғилон участкаси томон кетишарди. Қўқон араваларнинг ҳам тепасига «Канални қирқ беш кунда битқазамиз», «Азамат қурувчиларга оташин саломлар!» дегани шиорлар илинган эди. Станция тепасида ҳам шу шиор.

Юсупов одамларга, от-араваларга бир дам қараб тургандан кейин бўйни, иякларида пайдо бўлган терларни каттакон дастрўмоли билан артиб машинани Марғилон тарафга буришни сўради.

Горчаководан то Марғилонгача кўчага одам сиғмасди. Бутун ҳалқ кўчага чиққандек эди. Машина Учарин гузаридан отда туриб айрон ичаётган Райимберди тога ёнига келиб тўхтади. Райимберди хижолат чеккандан мўйловига теккан айрон юқинни ҳам артишни унутиб отдан тушди-ю Юсупов билан кўришишга ошиқди.

— Чанқабсан-да, Райим. Ишларинг қалай?

Райимберди ҳол-аҳвол сўрашгандан кейин пахтанинг аҳволи, канал ишлари қанақа кетаётганини гапириб берди.

— Одамларнг Найман участкасидами?

Райимберди тасдиқ ишорасини қилди.

— Эрта-индинларга участканға ўтиб қоларман. Би-лишимча, ишларнг дуруст эмасга ўхшайды. Зўр-зўр пол-вонларнг қочиб кетаётганмиш.

— Йўғ-э, унақа демасинлар, ота.

— Қиз опқочган боланг Куйганёри куйдирияпти.

Трактор билан беллашаман, дейди азамат.

Райимберди кулди.

— Аҳмоқ, бемаза иш қилди. Бутун қишлоқнинг боши-ни ерга эгиб кетди.

— Унақа дема, — деди Юсупов жиддийлашиб. — Ик-ки мусича бир-бирига қараб кукулашиб турса-ю, сенга ўхшаган қишлоқ катталари ўзини билмаганга солиб юрса. Опқочишдан бошқа иложи қолмаган-да. Яқин орада овозасини эшишиб қоларсизлар. Қишлоқнинг бошини ерга ёғди эмиш, бошини кўтарди, дегни. Хўп, майли, ишинг-дан қолма.

Иўл серқатнов, от-арава, велосипед, пиёдалар кўп бўлганидан машина тез юролмасди. Шунинг учун ҳам ра-диатор суви қайнаб кетган, бир тўхтагандан кейин ўт олп-ши анча қийин эди. Бу гал ҳам шундай бўлди. Машина анча вақтгача патиллаб, хўрсингандек пишқириб, кейин ўт олди.

Тизгини бўйинда қолган от ариқ бўйидаги ўтларни чимдиб анча нари кетганди. Райимберди отига яқин қол-гандада Учариқ самоваридан кўпчиликнинг хаолосаб кул-ганини эшилди, ҳали Марғилон китоб магазини олдидаFaфур Ғулом билан фарғоналик шоир Адҳам Ҳамдамни кўрганди. Демак, улар шу самоварга тушишган. Юсуф қизиқ Faфур кепти, деб пақирда луччак шафтоли кўта-риб кетаётганди.

Райимбердининг улар суҳбатидан жиндеқ баҳраманд бўлгиси келди. От жиловидан етаклаб аста самовар та-рафга кета бошлиди. Самоварнинг нариёғидаги қари толлар қуюқ соя ташлаган, кўчада Юсуповнинг машина-си турнитти. У отини толга боғлас сой устига ўринатилган сўрида майкачан ўтирган одамларга қаради. Булар Тош-кентдан келган шонрлар эди. Улар ичидан Faфур Ғулом-ни у дарров таниди. Деярли ҳамма суратларида тақиб тушган мугуз гардишли кўзойнаги, қирра бурни мана мен Faфур Ғуломмай, деб турибди. Юсуф қизиқ ёши олтмиш-ларга бориб қолган бўлса ҳам қадди тетик, қадам олиш-

лари чаққон бир киши эди. У кўзига сурма тортган, оқ жужун яктак устидан пушти чорси болгаб олган эди. Ойболта нусха қоп-қора соқоллари ўзига ярашган, гапирганди тўмтоқ қора қошларини кериб, ҳозир сени бир кулдираман, деганига ўхшаб, табассум билан одамга боқарди. Faфур Fуломнинг орқасида ўтирган Адҳам Ҳамдам уларни ёт ичиде энг кичиги бўлганидан хизматтага тайёр, ўйноқи кўк кўзлари яна хизмат борми, дегандек устозларига ҳушёр қараб турарди. Улфатчилик энди бошланай деб турганди, машинада лоп этиб Усмон Юсупов келиб қолди.

Юсупов машинадан тушар-тушмас Faфур Fулом улуғ киши олдида майкачан ўтириш иоқулайлигини билиб, жужун кителини шошиб кия бошлади. У кийинаркан, чап қўлини орқасига ўтқазиб кафтларини силкитарди. Адҳам унинг шамасини фаҳмлаб кўрпача ёнидаги ҳали оғзи онилмаган иккита шишани этагига яшириб илдамлик билан тол орқасига ўтди.

Юсупов ўтиришга унамади. Тик турганича бир коса яхши чой ичди.

— Faфур, эртадаи Куйғаиёрга кўчининглар. У ерда иш оғир. Шоирларнинг яхши сўзлари мадор бўлади. Ҳамид, сен Водилга бор. Ашрафий билан Яшин ўша ерда. Операнинг боришини бил. Кам-кўсти бўлса менга айтасан.

Юсупов бир чеккада кўзларини катта-катта очиб турган Ойбек олдига борди. Уни қўлтиқлаб машина тарафга юра бошлади.

— Қелганингиз яхши бўпти, домла! Қани энди мана шу бўлаётган ишлар тўғрисида «Қутлуғ қон»га ўхшаган битта катта нарса ёзиб берсангиз. Эринмай ҳамма трас-саларга борнинг, одамлар билан танишинг. Бу ерда кўрганингизни умрингизнинг охиригача ҳам ёзиб тугата олмайсиз, домла. Кеча «Қизил»¹даги «Оталар» очеркингизни ўқидим. Жуда яхши ёзибсиз. Илтимос, кўпроқ ёзинг. Қурувчилик учун сиздек зўр ёзувчишнинг гали қанот бўлади.

Ойбек сал тутилиб гапиради. Ҳозир Юсуповнинг салобати босиб, янада тутилиб гапини йўқотиб қўйганди. Унинг бу ҳолатини сезган Faфур Fуломнинг шайтошлиги тутди.

— Ота, бу билан таржимон орқали гаплашиш керак. Гапирсангчи, забоннинг борми, ўзи?!

¹ «Қизил»— Республика иартия газетаси «Қизил „Ўзбекистон“» ни ётказартиб айттилгани.

Ойбек унга ялт этиб қаралди. Жақл устида, «Рұдай-ған», деб юборди. Ойбек умрида бирорни сүкмаган, сү-кишни билмасди ҳам. Жуда жақли чиқып кетса «Рұдай-ған» дерди, холос. Бу унинг бисотидаги ягона аччиқ сүкк-ши эди.

Шоирларга қүшилиб Юсупов ҳам кулиб юборди. Ойбек ҳам ўзини кулгидан тиёлмади. Юсупов Ғафур Ғу-ломга үгирildи.

— Күйганергә сени бекорга чақираётганим йўқ. У ерда бир пойвон бола жуда галати ишлар қиляпти. Зар-кентдан чиққан. Тош қазишда, юқорига ташиб чиққиша ҳеч ким унга тенг келолмаяпти. Шунни бир яхшилаб газе-тага ёзинглар. Собир қўшиқ ёзади. Уста¹ куй басталағ-ди. Сен очеркми ё шеърми ёзасан. Шу болани бир ҳалқ-қа кўрсатиб беринглар. Бўптими?

Юсупов шундай дедиу машинага ўтириб жўнаб кетди.

Райимберди бир четда туриб, бўлиб ўтган гапларни эшигтаиди. У ҳамқишлоғи Азизхон тўғрисидаги гапдан жуда хижолат чекди. Чунки у боя Юсовга, бу бола қишлоқнинг бошини эгиб кетди, деганди. У ёмонлаган бола қўшиқ бўлмоқчи. Республиkaning энг табаррук шоирлари унга атаб газаллар битишмоқчи.

У ҳозир ҳам хижолатда, ҳам аллақандай ғурур огу-шида эди.

Ажаб, бир ўт, олов, бебош бола бугун бутун ҳалқнинг оғзига тушиб ўтиrsa-я! У бу севинчли хабарни Умматалыга етказади. Номус кучидан кўчага чиқолмай қолган ота қай аҳволга тушаркин?

Райимберди отига миниб Зириллама тарафга жадал йўл олди.

XIV

Қора дарёнинг суви саратонга келиб жуда пасайиб кетди. Дарё ўрталаридағи тошлар, шағаллар шундоққи-на очилиб қолди.

Күйганер тўғони учун сепоячилар, сузишга уста йи-гитларининг ҳожати қолмади. Бунда фақат бетончилар,

¹ Уста — Машҳур композитор Тўхтасин Ҷалиловини ҳурмат юзасидан шундай атардилар.

тұғон пойдеворинн қазиідиган азамат кишилар керак. Азизхонни пойдевор қазиётган полвоилар бригадасига құймоқчи бўлишган эди, күнмади. У қандайдир файри табиий, одам боласи бажариши қийин ишларии истарди. Илгариги куни Белявский унн Учқўрғон тұғонига олиб кетмоқилигини айтганды Азизхон күнмади. Бунга сабаб Эш полвон ўша ерда ўз бригадаси билан дарё йўлини тўсяпти. У агар Азизхон бу ёқقا келса бутун бригадам билан ишни ташлаб кетиб қоламац, дебди. У албатта шундай қилади. Азизхон икки марта юрт олдида унинг юзини ерга қаратди. Ҳали-ҳали у даврага кирмай, кураш бўлаётган жойдан қочади. Азизхон ўжарлик қилиб борадиган бўлса албатта унга бирон зарар етказиши ҳам турган гап. Аламзада полвоннинг қўлидан ҳар иш келади.

Азизхон Учқўрғонга қўрққанидан эмас, унга раҳм қилганидан, бормайман, деди. Ахир Эш полвон ҳам каналга ишлайман, ном чиқараман, деб келган. Майли, ишласин, ноумид бўлмасин. Бунинг устига Лутфиниса ётгандада ҳам, тургандада ҳам битта гапни такрорлайди:

— Шу Эш ўлгур билан ўчакишманг, тагии номардлик қилиб бирон кор-ҳол бошлаб юрмасин. Ӯшандан сал узоқроқ юрининг.

Азизхон нима қилишини билмай турғаш пайтда отда Жўра полвон бир боғлам газета кўтариб ўтиб қолдн.

— Ҳа, полвон бола, аҳволларинг қалай? Айчадаи берни поминг чиқмай қолди-ку.

Азизхон Куйғанёрда ишлагиси келмаётганини, Лугумбекка бориб ўз бригадасида ишлагиси келаётганини айтди.

— Жон дейман. Агар шушга аҳд қилган бўлсанг, кўрпангни кўтариб боравер.

— Сиз юр десангиз бўлди, кетавераман.

— Юравер бўлмасам.

Азизхон эрталаб етиб боришга ваъда берниб у билан хайрлашди. Ўйга келса Орзихон ая трассадан қайтиб энди овқатга уннаётган экан. Лутфиниса ҳали келмапти. Азизхон Лугумбекка кетиш ниятини Орзихон аяга нима деб тушунтиришни билмай ўйланиб турарди. Лутфиниса ҳам унга анча ўрганиб, иккови тил топишиб қолганди.

Азизхон Орзихон аянинг ҳовли бетида куймаланиб юршишини кузатаркан, ўз онасини ўйлаб кетди.

Умматали уйга келди дегунча хотини албатта унинг диққатини оширадиган гап топиб қўярди. Овқат устида

ҳам, кең кириб чироқ ўчганда ҳам иккенининг жанжалли битмасди. Бу жанжалларга мана шу Азиҳонининг шүхлиги, бебошлиги сабаб бўларди.

Бунаقا юзлаб жанжалларниң бири, зўри ўтган йилиюлиниң ўрталарида бўлганди.

Уларниң Тўхтавой деган агроном қўшилари аллақайдан уруги йўқ олма новдасини олиб келиб чорбоғидаги олмасига улаган эди, пайванд яхши амал олиб беш-ўнта гўра ҳам туккан эди. Азиҳон ўртоқлари билан бас бойлашиб танаси самовар карнайидек дарахтни бир зарбда илдиз-пилдизи билан суғуриб ташлаганди. Тўхтавой қилди жанжални, қилди жанжални, суғуриб ташланган дарахтни судраб идорага олиб чиқди. Раисга арз қилди. Раис Умматалини чақириб кўп гапларни айтди.

— Ахир бу тажриба учун уланган нарса, пайваңдии Прежевальск деган жойдан олиб келганди. Бу қандай бемаънилик. Бола деганини мундоқ тарбия ҳам қилиш керак-да.

Умматали идорадан қошлари чимирилиб, пешаналаридаги ажинлари тахланиб қайтди. Эспни таниб, колхозда ишилади, бригадир бўлди, кетмончи бўлди, дакки емади. Энди қариган чоғида ўғлидан юзи шамгин. Нима қилсан? Кўзинининг оқу қораси ёлғиз ўғли. Урса жони ачийди, урмаса бу дашном. Кела солиб хотининга ўдагайлади:

— Аиави ярамасиниң қани?

Хотини эринининг важкоқатидан ўғли бир бало қилганини дарров сезди.

— Шаттайди, дадаси, ҳозир сингирни етаклаб чорбоқ-қа кириб кетганди. Тағин урнб-нетиб ўтирмаши, жон дадаси.

— Хотин, ўғил болани уриб бўлмайди. Ўғил бола худонинг бир инояти. Арабистонининг аллақайси вилоятида ўғил бола туғилган куни подшонининг махсус фармони билан эрталабгача тўп отиларкан. Ҳиндистонининг аллақайси бир юртида ўғил туққан хотин бир куни кечгача подшонинг тахтида бола эмизиб ўтиаркан. Миссини сурни деган юртда ўғил бола түгнлса подшонининг хотини сарпо қилиб бориб, туққан хотинни ўз кажавасида шаҳар айлантиаркан. Кўрдингми, ўғил бола қанақа...

Азиҳон ҳозир Орзихон аяниниң ўчоқ бошида куймаланинг юришига қараб ота-онасими ўйлади ю кўнгли бу-

зилди. Нима қоплиб қўйдим? Энди қишиләққа қайтиб бориш йўқ... Уртоқларим қатори юрга ош берниб, ота-онанинг орзусини ушатиб ўйлансан бўлмасмиди? Бечоралар энди нима қилишаётганин? Ҳамиша касалдан боши чиқмайдиган онам айвон лабида кафтнин иягига қўйиб эшикка тикилиб ўтиргандир. Дадам бечора аламини газетадан олаётгандир. Йўқ, газета ўқиш ҳам кўнглига сифмай қолгандир. Газета чойхонада. У бечора юртнинг кўзига қараёлмай уйга қамалиб қолгандир-ов. Агар газета ўқиса биларди. Үғлишинг каналда нималар қилаётганини албатта газетдан биларди. Агар у Лутфинисани олиб қочмаганда бу ишлар бўлмасди. Шундоқ катта тўйни бузиб уни олиб қочдим! Лутфинисанинг акаси уларнинг эшигини тениб, тўй харжларини тўла, деб қистаётган бўлса-я!

Азиҳон бўй тўғрида эпди ўйлаши. Кексайиб қолган, қўл учнда рўзгор тебратадиган ота-онаси бу харжларин қандай тўлайди? Агар пули бўлса аллақачои тўй қилиб ўғлини уйлаб қўймасмиди?

Азиҳон сапчиб ўридан турди. Биттаю битта ўғли ота-онасини ташвишга, бошини жашжалга қолдириб бу ерда юриши қандоқ бўлди? Йўқ, бу ўғил боланинг иши әмас!

Азиҳон сергакланиб шошиб уйга кирди. Курашда тушган пуллар қийиқда тугилганича Орзихон аяннинг қутнисида турган эди. У қутнчани очдию тугунни супага олиб чиқди. Очиб шолча устига ёзиб юборди. Қизил ўттиз сўмликлар, беш сўмлик, ўн сўмликлар аралаш-қурашади. У тиззалаб ўтириб олдину санашга тушди. Қўлида ёғоч чўмич билан тепасига келган Орзихон ая ҳайрон эди.

— Нима қилиласан, болам? — деди у ажабланиб.

— Шошманг, шошманг, — деди Азиҳон ҳисобдан адашмаслик учун унга қарамай.

Охири у қийпқадиги пулларни тахлаб санаб бўлди. Кейин аяга қараб илжайди.

— Саккиз юз ўттиз икки сўм.

— Бу пулларни нима қиласан, болам?

— Керак, керак, ая. Ҳозир келаман.

У шундай дедиу пулларни қайта қийиққа туғиб кўчага отилди.

Азиҳон тўппа-тўғри Куйганёр почтасига борди. Почтахонанинг ичи у ёқда турсин коридорлари, зиналари-

гача газета ва ҳатларға тұлнб қетған әдн. Азизхон газета пачкалари устидан ҳатлаб түйнүкка бош тиқди.

— Опа, Заркентга қанақа қилиб пул жүнатса бүлади.

Күзойнакли татар хотин олдига сарық қоғоз ташлади.

— Манавини түлдириб, адресларни аниқ қилиб өзинг.

Азизхон тез юриб келганидан ҳансирар, энтикінб-энтикіб гапиради.

— Жөн опа, үзінгіз ёза қолинг, мен адашиб кетамап. Жоң опа.

Хотин түйнук оғзига ташланған бланкани қайтариб олди-да, Азизхон айтыв турған адрес ва пул миқдорини өзді.

— Вой-бү, шунча пулнин-я? Етти юз сүмнин-я? — деди ҳайрат билан аёл.

— Жұнатауеринг, жұнатауеринг, бор яна.

Хотин бланка устиға думалоқ штампн тап әтиб урди-да, бир нұсхасини Азизхонға узатди.

— Опа, иккі оғиз гап құшса бўладими? — деди ялиниб Азизхон.

— Айтинг, — деди хотин яшикка ташлаган бланкани қайта оларкан. Азизхон ўйлаб туриб айтди.

— Дадажон, мени кечиринг. Мен тиічман. Лутфи соғ-омон Бу пулларни Акбаралига бериб құйипг. Түйнинг төвөни. Етмаса яна юбораман.

Азизхон почтадан қүшдек енгіл бўлиб чиқди. У гүё ота-онасии шу пул билан хижолатдан қутқарғандек әди.

У эшикдан ҳовлиға жавраб кирди.

— Лутфи, Лутфи, бўлди, бўлди.

— Нима бўлди? — деди ариқда бет-қўлини юваётгани Лутфиниса ажабланиб.

— Акангга пул жүнатдим, пул жүнатдим. Тўй харжидан қутулдинк.

Лутфиниса, а-а, деб қўя қолди. Овқат устидан Азизхон Жўра полвон билан учрашганини, эрталаб Лугумбек участкасига ишга боришлигини айтди. Орзихон ая жиндек кўз ёши қилиб олди.

— Ўрганишиб қолған әдик. Шаттга ишлайверсанглар ҳам бўларди. Иссиқ-совуқларингдан ким хабар олади.

— Ҳаммаси тахт, аяжон. Үй ҳам, овқат ҳам бор. Мен қиласидиган иш ана ўша ерда экан. Бормасам бўлмайди.

Қаналнинг битишига ўттиз тўрт кун қолди. Иш кўрсатиб қолмасак, кейин армон қилиб юрамиз. Албатта келиб сизни кўриб тураман. Лутфи ҳозирча шатта туради.

Орзихон ая ўрнидан туриб ошхонага кириб кетди. Бирпастдан кейин тогорада ун олиб чиқди.

— Кетадиган бўлсанг қуруқ кетма, беш-олтита патир ёпиб берай.

Кеч кириб, Лутфиниса чироқ ёқиб айвон токчасига қўйди. Кўк кўпrik тарафдан қўшиқ янгради.

— Ҳалимахоним кансиш қўйяпти,— деди Лутфиниса.

— Найманда «Бой ила хизматчи» бўлади, бормаймизми,— деди ўрнидан туриб Азиҳон.

Ҳамир қораётган Орзихон ая гапга аралашиб:

— Эрталаб йўлга чиқасан, вақтлироқ ёта қол.

Лутфиниса уйидан чиққандан бери Азиҳон билан ўзига бошқа-бошқа жой соларди. Азиҳон супага тўшалган ўринга чиқиб ёнбошларкан, дўнғиллади:

— Акангнинг ҳақидан кутулдим-ку, бўлди-да.

Лутфиниса ҳовунини бетига тортиб кўрсатди. Бу унинг, никоҳ ўқитмасдан ёнимга йўлатмайман, дегани эди.

Орзихон ая то ҳамирни муштлагунча Лутфиниса гупала деворга тираб қурилган тандирга ўт қалади. Саратон офтобини еган гўзапоя зум ўтмай гуриллаб кетди. Бемаҳал ёлқиндан чўчиган қўндоқдаги шабкўр товуқлар қақалаб юборди. Тандир тепасида ётган мушук чўчиб ўзини томга отди.

Орзихон ая супра лабига тиззасини бостириб патирга тўқ-тўқ қилиб чакич уради. Азиҳон бу ҳаловатли оқшом манзарасидан маст эди. Худди ўз уйидаги ўтиргандек, тинниб-тинчимас онасининг ҳовли юзида кўймаланиб юришини кўраётгандек эди.

Кампир билан Лутфиниса тандир олдида нималарни дир пичирлаб гаплашишар, Лутфиниса эса қиқирлаб куларди.

Узөқда, Қуйганёр тарафда қўшиқ янгради. Ҳалимахоним «Ушшоқ»ни баланд авжда айтарди. Орзихон ая шамол қанотида учиб келган қўшиққа бир дам қулоқ тутиб жимиб қолди. Ашуланинг ҳазин садолари унга қаттиқ таъсир қилганди.

— Умрингдан барака топкурининг зап овози бор-да!

Тандир оғзидан учиб чиқаётган сон-саноқсиз учқунлар қоронгилик қаърига кириб бирин-кетин ўчади.

Лутфинисанинг олов тафтидан бўғриққаи юзлари ялти-
райди.

Азиҳон кўрпани бошига тортди. Баригир кўзига уйқу-
келмади.

Сал ўтмай ҳовлини иссиқ нон иси тутиб кетди. Азиҳон
саватдан битта патир олди-ю, тўшакка чордана қу-
риб маза қилиб ея бошлади.

Орзикон ая қоронгида пуф-пуфлаб иссиқ патир еяёт-
ган Азиҳонга қараб «Ҳалиям бола экансан-а», деб
қўйди.

И К К И Н Ч И Б У Л И М

I

Луғумбек участкаси қурилишининг энг оғир жойлари-
дан бири ҳисобланади. Бу ерда канал жуда баландлик-
дан келади. Агар шу қиялиқдан сув оқадиган бўлса уни
тўсиб ҳам, буриб ҳам бўлмайди. Луғумбек атрофидаги
далаларга сув чиқмай қолади.

Лойиҳа тузишда бу ерда ниҳоятда мураккаб канал
йўли очилиши кўзда тутилган. Сув тўққизта шаршара-
дан қўйилиб келади. Ҳар икки-уч километрдан кейин кан-
нал шаршара орқали етти-саккиз метр ластга бирдан
ташланади. Тўққиз жойда бунақа чуқур канал қазиш
анчагина катта куч талаб қиласди. Қазилган тупроқ ба-
ландликка бир неча километр трасса бўйлаб чиқарип
борилиши керак.

Андижон полвонларидан ташкил топган ўилаб брига-
далар шу ерда ишлайти.

Азиҳонни полвонлар бригадасининг бошлиғи Жўра
полвон Фойипов яна ўз қанотига олди.

Тупроқ отаётганиларнинг бетлари чангга беланган,
пастда ишләётганилар тўзонда мутлақо кўринмас эдилар.
Азиҳон яктагини ечиб тўзон орасига шўнғиб кетди. Жўра
полвон пастликда эди. У белкурак билан отган тупроқ
тўрт метр баландликдаги супага бориб тушар, у ердаги
уч йигит пастдан иргитилган тупроқни курак билан яна
уч ярим метр баландликка отарди. Икки мартадан ирги-
тилган тупроқ тўзғиб, шамолсиз дим ҳавода булутдек
муаллақ туриб қоларди.

Азиҳон кетмонига ҳам, белкуракка ҳам қўл тегизмади.
Чаккасини қашлаб ўйланиб турди-да, каттакон қанор оғ-

зини очиб Жўра полвоннинг белкурагига тўғрилади.

— Қапи, устоз, тупроқни бу ёққа ташланг.

Жўра полвон андак ўйланиб тургандан кейин илжайди. Азиҳон тутиб турган қанорга кураклаб тупроқ ташлай бошлади. Қанор ярим бўлгандан кейин, энди бас, деди. Азиҳон, солавернинг, устоз, деб кулди. Қанор бўгзингача тупроққа тўлгандан кейин Азиҳон, қани орқалатворнинг, устоз, деди.

Икки кишилашиб қанорни унинг орқасига қўйнишди. Одамлар бола ҳозир қорни билан ерга қапишшиб қолади, деган гумонда чанг ўтириб ҳўл бўлиб кетган оғир киприклариниң қимирлатмай қараб туришарди.

— Бола, майиб бўласан, кўпам чираима, — деди Жўра полвон.

Азиҳон индамади. Бир силкиниб қанорни орқасига ўнглади-да, пилдираганча тахтадан юқорига чиқиб кетди.

Ҳамма ҳайрон. Тойиб кетса ушлаб қоламиз, деб иккунч полвон йигит йўлнинг ярмида уни кутиб туришарди. Азиҳон уларга қарамай, чанг-тўзонга тўлган қирғоққа чиқиб кўздан гойиб бўлди.

Одамлар ҳанг-манг бўлиб қолишган эди.

Бугун эрталабдан берি Йўлдош Охунбобоев дўнг тепасидаги тут тагига курси қўйиб ўтириб олган, иш давомида қандай камчиллик сезса, тут шохига илиб қўйилган телефонда штабга хабар қилиб, бошлиқлар билан ҳал қиласарди. Унинг ёнида елиб-югуриб юрган шу район жирокомининг ранси Эшон ака номи билан машҳур бўлган Усмонхўжаев ҳали у ерда, ҳали бу ерда пайдо бўлиб, ишнинг боришини кузатарди.

Охунбобоев ўзидан катта қанор тўла тупроқ ташиб чиқаётган йигитга кўзи тушди-ю ўринидан турди.

Бу пайт Азиҳон елкада қанор билан тахта пиллапоя устида шошилмай, бир маромда қадам ташлаб юқорига чиқиб келарди. Чанг-тўзон орасида унинг гавдаси соядек кўринарди.

— Ким бу? — деди Охунбобоев ҳайратда.

Уша тарафдан кўзини узмай турган Эшон ака, билмадим, деб бош чайқади.

— Ким бўлса ҳам бас қиласин! Тупроғини тўккандан кейин бу ёққа чақиринглар.

Сал фурсат ўтиб Азиҳон илжайганча қанорни судраб Охунбобоевнинг олдинга келди.

— Ия, сенмидинг? Бу нима қилғанынг? Бас қил-е!

Азизхон илжайди.

— Ота, сал кунда канал битади. Ишлаб қолайлик да. Кейин армон қилиб юрмайлик.

— Қанча кило күтәрасан?

— Билмадим, — деди Азизхон. — Тортыб күрмаган ман. Қанча ортсанғыз күтәравераман.

Охунбобоев ҳанг-манғ бўлиб қолди. Кейин ҳазил ара-лаш, одаммисан, нимасан, деди.

— Ҳар қалай бир қанор тупроқ жуда оғир нарса. Үзингга эҳтиёт бўлганинг маъқул.

Азизхон, хўп, ота, деди-ю яна тўзон орасиңга кириб кетди.

Юқорида яна иккита шунақа қанор олиб тушишди. То Азизхон тупроқ тўла қанорни опчиқиб тўкиб келгунча икки киши бошқа қанорни тўлдириб турнишди. Азизхон шошилмас, на тез, на секин юради. Худди соат стрелкасидек бир маромда ҳаракат қиласарди.

Иш бошланганинга бирон соат ўтмай унинг иш жойидаги тўзонлар тарқаб кетди. Юқорида ер ўлчаб юрган, уйилган тупроқларни сураётганлар тез-тез Азизхон тарафга ўғирилиб, бу дев сифат бўланинг паҳлавонлнгига ҳайрат билан қаардилар.

Тушликка жом чалингандан Азизхон энди қанорни орқалаётган эди. Ҳамма кетмон ва белкуракларни ташлаб юқорига юра бошлаган пайтда у елкада қанор билан улар орасида тепага интиларди.

У юқорига етганда бирдан одамлар икки тарафга суримилиб унга йўл очишди. Азизхон мункайганича бориб тупроқ уюми устнга ажиб чаққонлик билан (жиндек мақтанганилик аралаш) силканиб қанорни ирғитди. Оғир қанор тушган тупроқ худди портлагандек тўзиб кетди.

Атрофии ўраб турган кишилар қийқириб чапак чала бошладилар. Давра орасидан ҳамма ёғи ялт-юлт тақинчиқларга бурканган Ҳалима Носирова қўлида бир коса айрон билан чиқиб Азизхоннинг қаршисида тўхтади.

— Ичинг, полвон укам!

Азизхон унинг қўлидан ихлос билан косани олди-да, битта шимиришда бўшатиб қайтиб берди. Ҳалима Носирова ўттан йили СССР ҳалқ артисти деган катта унвонга сазовор бўлган эди. Бу санъаткорнинг овози булбулни лол қиласарди. Пластинкаларда, радиода овозини эшиш-

ғанлар, узоқдан бўлса ҳам бир ўзини кўрсам, деб ният қиласдилар. Азизхон бўлса худди унинг ўз қўлидан айрон олиб ичди. Очигини айтганда, то тушгача эллик тўрт қанор тупроқ ташиб ўзи ҳам анчагина чарчаган, бели ҳам сал-пал зирқираб қўяётган эди. Ҳалимахонимнинг бу илтифотидан у чарчоқни унуди. Бундан ҳам оғирроқ қанор кўтариб унинг қўлидан яна битта айрон ичкиси келди.

Азизхон одамлар кузатувида чойхона тарафга қараб юаркан, Ҳалимахоним Жўра полвоннинг бошидаги қирғизча қалпогини олиб икки букладию оғзига тутиб ашулани бошлаб юборди. Бирдан ҳамма жимиб қолди. Азизхон ҳам юришдан тўхтаб анграйганча унга қараб турарди.

Қўшиқ тоғ қазиётган Фарҳод шаънига айтилаётган Шириннинг юрак дардлари эди. Азизхон хижолатликдан қизариб кетган, бу қўшиқ, бу обрў уни чинакамига маст қилганди.

Уша кунни Азизхон худди тушида кўргандек ўтказди. Овқатдан кейин яна ўн саккиз қанор тупроқни юқорига ташиб чиққанини ўзи билмай қолди. Кечқурун Жўра полвон айтгандагина билди.

Луғумбекнинг канал қазилаётган жойидан — илгари Мойли сувдан «Октябрь ариғи» тортиб келинган эди. Бу сув атиги иккита қишлоқни аракг сугориб, тупроқقا шимилиб кетарди.

Мана шу ариқ ҳозир каналчилар хизматида. Ариқ бўйига ўнлаб чойхона, ошхона ва новвойхоналар қурилган. Кечки пайт ишдан қайтган қурувчилар шу ариқда чўмилишарди. Баъзан шундай пайтлар ҳам бўлардики, ариқ ичига одам сиғмай кетар, бир-бирларига елкамамелка туриб чўмилишарди.

Азизхон ариққа тушганда беш-олти йигит оқимга қарши сувни шалонлатиб сузиб юришарди. Азизхоннинг аъзойи бадани тупроқ эди. Терлаганидан танига ўрнашган чанг-тўзон лойга айланиб кетган. Азизхон сувда мириқиб шўнғиб, қулочкашлаб сузиб юаркан, дўнг тепасида Жўра полвоннинг қораси пайдо бўлди.

— Ҳой, бола, қаёқдасан. Бўлди, чиқ. Сени сўрашяпти.

Азизхоннинг хаёлига ялт этиб дадасн билан онаси келди. Қидириб келишдимикин? Пулни олишган бўлса дарров етиб келишган-ов.

Азизхон артиниб ўтирмай шошилиб кийинди. Чакка-ларидан, бўйинларидан сув томиб чойхона тарафга югурди.

Новвойхона олдида Жўра полвон кўзойнакли бир йингит билан гаплашиб туради. Иигит озода кийишган, ўчиб қолган папиросинн ҳадеб гугурт чақиб ёндиролмасди. Азизхон бу кўзойнакли кишини қаердадир кўғандек бўлди. Юзи, кўзойнаги, қирра бурни унга жуда таниш эди.

— Келдингми, — деди Жўра полвон. — Бу кишини танийсанимп, полвон. Бу аканг машҳур шонрпмизFaфур aka Fуломов бўладилар. Танишиб қўй. Сен билан гаплашгани атайни кептилар.

Азизхон довдираб қолди. Шошиб икки қўлини бара-ваф чўзди. У Faфур Fуломнинг шеъру ҳикояларини кўп ўқиган. Мактабда дарсликларда унинг «Кўкан батрак» достонини алоҳида дарс қилиб ўқитишган эди. Айниқса унинг «Довдираш», «Ёдгор» қиссаларини маза қилиб ҳайта-ҳайта ўқиган эди. Азизхоннинг назаридаги Faфур Fулом оддий одам эмас, аллақандай гаройиб киши эди. Уни учратишини сира хаёлига келтирмаганди. Энди бўлса Faфур Fулом уни атайлаб йўқлаб кепти.

Fафур Fулом унга бошдан-оёқ қараб кулди.

— Жўравой ака, мепи лақиллатяпсизми? Полвон деб ёш болага рўпара қилдингиз-ку.

— Э, мулла Абдугафур, бу бола «Митти деманг бизни, кўтариб урамиз сизди», дегаплардан. Гавдасига қараб тўн пичманг. Болада гап кўп.

Fафур Fулом унга яна кўз ташлаб, ишонқирамагандек илжайиб қўйди.

— Кечаги қурилиш газетасини кўрдингизми,— деди у Жўра полвонга қараб,— Учқўргондаги полвонни ёзишишти. Ана уни полвон деса бўлади.

— Э,— деди Жўра полвон. — Ўқидим. Эшни ёзишишти. У ҳам яхши, зўр полвонлардан эди. Аммо манави бола каналга келгандан кейин Эшнинг дами чиқиб кетган. Бу бола Эшни икки марта тупроқча қориштириб ташлади. Эш бу тарафларга келолмайди. Учқўргонга келиб, ўша Учқўргондан кетади.

Fафур Fулом хахолаб кулди.

— Энди Эш полвонни Учқўргондан кўрарканмиз-да.

Ҳаммалари баробар кулиб юборишиди.

— Ука,— деди шонир,— штабдан тайинлашди, сен

тўгрингда бир ғалати очерк ёзмоқчимац. Нима дейсан? Қилган ишларингни бирма-бир айтиб берасанми?

— Нимани ҳам айтай, ака. Мана, устоз нима десалар шу. У киши айтган гапларди ёзсангиз дуруст. Мен елкада тупроқ ташишдан бошқа иш қилганим йўқ.

— Акаси, ичингдаги гапни кавлаб чиқариши ўзимга қўйиб бер. Сендақа полвонлар билан кўп гаплашганман. Жўравой ака, бизни биронта холироқ жойга олиб боринг.

Жўра полвон уларни қишлоқ шўросининг биносига бошлади.

Сув бўйинга қурилган омонат сўриларга сон-саноқсиз пашшахоналар тутилган. Очиқ майдонга давра қурган кишилар гур-гур кулишарди. Кечаки бу ерга Юсуф қизиқ билан Охунжон қизиқ келган, улар очиқ майдонда қизиқчилик қилиб одамларни кулдиришарди. «Октябрь ариғи»нинг нариги бетида азамат ёнгоқ шохига оқ чодир илиб кино кўрсатишяпти. Уртадаги сўрида ўнтача одамни тўплаб Тошкентдан келган лектор «Пиковая дама» операсида реалистик мотивлар» деган темада лекция ўқияпти. Тингловчиларининг кўпчилиги пинакка кетган, баъзилари лекция тезроқ тугасайди, деб қизиқчилик бўлаётган майдонга қараб қўйишарди. Лекторнинг ёнида рапйком секретари ўтирганидан кетолмай ноилож мудрасарди.

Райком секретари эса уларга билдиrmай оғзини мушти орасига олиб тинмай эснарди.

Пойтуқ тарафда кетма-кет мушак отилди. Мушакнинг кўк, сарқиқ, қизил шуълалари тупроқ уюмларини, чойхона томларини узоқ ёритиб турди-да, кейин аста сўнди.

II

Кунлар ниҳоятда иссиб кетди. Фир этган шабада йўқ. Канал чуқурлашган сарн ичи дим бўлар, ер қазиётгани йигитларнинг ташидан тер қўйиларди. «Оқ мактаб» болалари тунука чойнакларда, пақирларда кетма-кет яхна ташиб улгуролмасди. Ичилган яхна шу заҳоти тер билан чиқиб кетарди. Азиҳон иссиққа чидаёлмай қолди. Лойқа тер пешанасидан оқиб кўзларига кирад, томоги қақраб,

жадеганда ўзини яхнага урадди. Иш унуми ҳам сал пасайгандек күрнәрдид. Чүкүрликдаги кетмөнчилар ҳар ярны соатда юқорига чиқиб ўзларини елпид олишардид.

Шу күшларда тун жуда ойдид бўляпти. Машъала ёқ-масдан ишлаш мумкин эди. Жўра полвон участка бошликлари билан келишиб, полвонлар бригадасининг ишини кечасига ўтказди.

— Кечаси чанг-тўзи йўқ, ҳаво салқин. Эртага эрталаб ишга чиқманглар. Уч-тўрт кун кечаси ишлайсизлар.

Азизхон трассадан қайтгандан кейин юваниб Лутфийниса ишлаётган «Қирғиз овул»га бормоқчи эди, айниб қолди. Эртага кундузи бўшман-ку, гир этиб бориб келаман-да, деб овқатдан кейин чодирга кирнб тўшакка ўзини ташлади. Елкасуннинг офтобда куйган жойлари ачишар, боши оғирлашиб ёстиқдан узомасди, У анча вақтгача тўшакда тўлганиб, ухлаб қолди. Эрталаб қирғиз болалар понуштага ўйғотишганда аранг ўрнидан турди.

Керниди-да, яланғоч елкасига сочиқ солиб ариқ тарафга кета бошлиди. Сувининг у бетидаги будка олдида Вазира этагини липпа уриб, ерга кўлоблатиб сув сепарди. Азизхон унга: «Ҳорманг, синглим!» — деб ўтиб кетди. Вазира кўлида сув гўла мақир билан унинг орқасидан қараб қолди.

Вазира Пойиқудаги касалхонада санитар бўлиб ишлайди. Касалхона Лугумбек участкасида тўртта медпункт очган, шуларининг бирига Вазира қарайди. У елкасини офтоб куйдиргандарга мой берар, қурувчиликарга безгакка қарши мажбуран акрохин ичиради. Айниқса ёш жувонлар унинг будкаси олдида кўпроқ ўралашишарди. Сепкини кетқазадиган ҳар хил мой-упалар унда кўп бўларди.

У сув бўйндаги курсида пардозини жойига қўйиб, ўтган-кетгани йигит-ялангининг кўзини ўйнатарди. ҲаттоFaфур Ўлом ҳам унинг ёнидан лоқайд ўтиб кестолмаган. Сутга чайқалгандек опиоқ юзларига, анордек қип-қизил лабларига, инллек қора қош-кўзларига тикилиб туриб бирдан шеър айтиб юборган.

Юз қизил, лаблар қизил,
Бармоқ учи ҳам қип-қизил,
Қош қворо, кўзлар қаро,
Ҳеч бўлмасин баҳтиш қаро!

Фақат биргина Азизхон унга лоқайд қаради. Еніп турған күzlари бу йигит күksини күйдирмасди, құшиқ-дек майпін овозын қулоғына кирмасди. Мана, ҳозир ҳам у шундоқ чиройлы қызы олдидан беларвогина үтди, кетди. Мазза қилиб ювиниб, өздерін кирдінү өстиқ тағидаң яктағини олни киймоқчы бўлди. Қараса тұгмасын узилибди. Ҳамма вақт саранжом-саришта иш тутадиган қирғиз болалар иғна билан ғалтак ипни қайға қўйиншганинп билмай кўп қидирди. Охири тоқати тоқ бўлиб яктағини тұгмасиз кийиб Вазиранинг олдига чиқди.

— Синглім, тұгмам узилибди, иғна билан иппингизни беріб турсанды.

Вазира қулоғида райхон шохи билан селкиллаб кулди.

— Вой, полвон ака, иғна тутишга қўлингиз келишмайди. Үзим қадаб берамап. Ечинг, бирпасда бўлади.

Азизхон унга орқа ўғириб туриб яктағини ечиб узатди. Вазира яктакни оларкан, бақувват гавдасига, мускуллари бўртиб чиққан билакларига, кенг елкаларига маҳлиё бўлиб қолди. Ундан зўрга кўз узиб будка ичига кириб кетди.

Азизхон қовушмай курсига ўтириб, қирғоққа шапиллаб урилаётган сувга тикилганча қолди.

Бу жувон негадир унга жуда ўзини яқин олади. Агар ўз ўйлари билан овора бўлиб, унга қарамай ўтиб кетгудек бўлса, албатта жувоннинг ўзи салом беріб, қаратади. Қараганда ҳам кўзларини сузиб, қандайдир ғалати қараиди. Гапга солишга уринади. Яхна чой узатиб йўлдан тўхтатади. Сизни албатта мёдицина кўригидан ўтказишим керак, деб бир қўлини унинг елкасига ташлаб, ялангоч кўксига қулоғини босиб, юрак уришини узоқ эшигади. Шунда Азизхоннинг бўйинларига, елкаларига илиқ нафаси тегиб, вужудида ширин бир ҳузур қўзғалади. Вазира бўлса унинг олдидаги атайин иссиқдан нэлиб «бенхтиёр» оқ халатининг олди тұгмаларини ечиб ўзини елпийди. Ҳар хил тасмаю тұгмалардан холи кўксиги қалқиб-қалқиб кетади. Овози титрайди. Шундай кезларда (бұнақа кезлар иккүн-уч бор бўлган) Азизхон кетишга шошилмайди. Бу ширин, ҳушни оловчич дақиқалар узоқ чўзилишини истайди.

Азизхон шундай ўйлар билан банд экан, будка ичидан Вазиранинг аянчли қичқиргани эшитилди.

— Вой, вой, ўлдим, дод!

Азизхон будкага югурди. Вазира у ёқдан-бу ёққа тұлғанынб қуярарди.

— Ари, қовоғари ичимга кириб опти.

У шундай деб ёнида әркак киши борлигини ҳам унүтиб халатини ечиб отди. Азизхон унга қараганча безрайнб қолди. Вазиранның оппоқ бадани титраб турарди. Азизхон умрида аёл кишини яланғоч ҳолда биринчи құриши эди. Галати бўлиб кетди. Негадир у томон биринки қадам ташлади. Вазира ундан қўрқандек, тўзиб кетган соchlари билан қўкрагини беркитди.

— Келманг, яқин келманг!

Вазира шундай деб иннрагандек гапиради-ю, аммо овозинда қатъийлик сезилмасди. Азизхон ҳушнин йигиф болди.

— Қаерингизни чақди? — деб сўради. Унинг ҳам овови худди йиғлаётгандек титраб чиқарди.

— Елкамни, елкамни чақди, қуриб кеткур.

Азизхон яланғоч аёл киши билан гаплашиб турғанидан уялиб орқага қайтаётгап эди, Вазира тўхтатди.

— Халатими олиб беринг!

Вазира «жон аччиғида» халатини остонаяга нргитган эди. Азизхон энгашиб халатни олди. Ундан бармоқдек ариғиннилаб учиб чиқди. Азизхон халатни Вазира-га узатган эди, Вазира халатни унинг қўли билан қўшиб ушлади. Бирдан Азизхоннинг қони гупуриб кетди. Аёлнинг билагига чанг солди. Вазира силтаниб унинг бағрига келиб қолганини билмай қолди. Азизхон унинг очиқ оппоқ қўксидан ўпар, ҳансирағб өлкаларини силарди. Вазира қаршилик кўрсатолмасди.

Ташқарида машина моторининг гуриллагани эшитилди. Азизхон жувонни бағридан қўйиб юбормоқчи бўлди. Аммо Вазира унинг бўйнинг илондек чирмашиб олган, қўйиб юбормасди.

Азизхон бу жувоннинг кўнглида нималар кечаетганидан бехабар эди. Аёлнинг нозик билакларини осонликча бўйнидан олиб ташлади-да, ерга қараганча яктагини кўтариб ташқарига чиқди.

Сувнинг у бетидан машина тупроқ чангитиб ўтиб кетди. Азизхон бу бўлиб ўтган сирдан ҳеч ким воқиғ бўлмаганини сезгандан кейини юрак ўйноги сал босилгандек бўлди. Будкадан яланғоч чиққани эсида йўқ эди. Қўлидаги яктакка қўзи тушиб шошиб кия бошлади. Ариқдан пақирда сув олаётган самоварчи унга маъниоли қа-

раб, бир күзини қисиб қўйди. Азизхон хижолатликда кўзини ундан олди.

Будкадан Вазира чиқди. У тўзиб кетган сочларини дурра тагига олган, кўзлари ешгидимми, дегандек яшнаб турарди.

Азизхон ерга қаради.

— Ёмон экансиз-ку, — дели Вазира ўпкалангандек лабларини чўзиб.

Азизхон жавоб тополмай гудранди.

— Агар эрим билиб қолса, нақ икковимиизни пичоқ-лаб ташлайди-я!

Вазиранинг эри ўзидан ўн саккиз ёш кагта бўлиб, аввалги хотини ундан кўнгилсиз бўлиб ажрашган. Эрининг бир кўзи шишадан, камгап одам эди. Агар куни билан уйда бўлса фиринг деган овози чиқмас, бирон нарсадан диққати ошса, тўғри гапирмай жаҳл билан столни урарди. Эри яқин-яқинларда ҳам кўп ичарди. Станция буфетида кунини кеч қилиб, қоқ ярим тунда қайтарди. Шундай ичишларининг бирида муштлашиб, позик жойидан тепки еб, икки ҳафта касалхонада ётиб чиқди.

Вазиранинг яшнаган, гуллаган навқирон умри бекор ўтиб бораарди. У касалхонада одамлар орасида овуниб қоларман, деб ўйлаган эди. Аёллар ўз тирикчиликлари, эрлари, бола-чақалари тўғрисида гаплашгашиларида ужимгина қулоқ солиб ўтирас, улар билан ўзикини солиштираарди. Шунда бирдан кўнгли ўқсиб эзилиб ўйига қайтарди.

Канал бошланиб, Лугумбекда медпункт очилгандан икки-уч кун ўтиб у Азизхонга рўбарў келди. Бир кўришдаёқ юрагида от ўйнагандек безовталаниб қолди. Иўлни пойлайдиган бўлди. Узоқдан Азизхонининг қораси кўрнишин билан сочларини тузатар, бирон ишни баҳона қилиб у ўтадиган йўл ёқасига келиб турарди. Орадан уч-тўрт кун ўтиб оғзаки саломлашишдан қўл олиб кўришишга ўтди.

Азизхоннинг қайлиги билан келганини эшитиб ҳафсаласи пир бўлдию умидлари пучга чиқиб, уни кутмай қўйди. Аммо у ҳар қанча уринмасин, кўнглидан чиқазиб ташлашга тиришмасин, барнибир Азизхон томонга кетиб қолаверарди. Вазира ўзини ўзи енголмади. Қандай бўлмасин ўзини паҳлавон йигит қучоғига отиб, қайноқ нағасини туюшни дилига тугди.

Бугун у шу нияти томон биринчи қадамни ташлади.

Умматали билан хотини судралишиб Тоғанинг олдиға чиқышди. Тоға идора олдида энди «эмка»га ўтираман, деб турган эди. Уларни кўриб машинадан тушди.

— Э, келинглар, келинглар. Хизирни йўқласак бўларкан, сизларни йўқлаб кетаётган эдим ўзим.

Эр-хотин бу гапни эшитиб ҳайрон бўлиб қолишиди.

Умматалининг кўриниши анча ташвишли, хотинининг бўлса киприклирида ёш илиниб турарди.

— Энди, Тоға уятга қолпшга қолдик. Аммо бу ёғи сал хунукроқ кўринадиганга ўхшайди. Шу десанг, кеча Азизхондан дарак чиқди. Пул юборипти. Анча пул. Билмадим, бу пулларни у қайдан олди экан? Оз эмас, етти юз. Тўй ҳаржига тўлаб қўйинглар денти. Этта-меттан болаларининг онаси билан Акбаралининг эшигига бориб пулни олдига қўйдик. Тўйга қилган ҳаржинги ол, бу ёғига ёпиқли қозон ёпиқлигича қолсанн, дедик. У бўлса пулларни бетимга отди. Тўй ҳаржини күёвга бер, мен тўқилган обрўйим, ориятим учуп хун оламан, деди. Эр-хотин судралишиб Маргилон тушдик. Кўёвнинг дўконини қидириб топдик. У бўлса сизларни танимайман. Пулинг керакмас, қизни топиб келларинг, бир кун бўлса ҳам хотин қилмасам отимни бошқа қўяман, дейди. Ноңард ўглинг билан бақамти қиласан, дейди. Бошимиз қотиб қолди. Боламни бир бало қилиб қўймасалар деб қўрқяпман.

Тоға ўрнидан туриб уларни тинчтди:

— Мен сенга айтсам, Уммат, боланг хавфсиз жойда, ўглинг юрт оғзига тушнб қолди. Ҳукуматнинг катталари бу ишдан хабардор. Пўлдош отга канал битгандан кейин катта тўй қилиб бермоқчи. Бугунги «Қизил Ўзбекистон»ни кўрдингми. Мана, Ғафур Ғулом ёзибди. Бутун Ўзбекистонга достон қилибди. Менимча, энди Азизхонга бирор чурқ этмайди.

— Илоҳи айтганингиз келсанн, — деди Умматалининг хотини.

— Лекин бепарво бўлиш ҳам керакмас. Мен колхоз иши, канал иши билан бўлиб у тарафларга ўтолмаяпман. Ўзинг биласан-ку, Уммат, ғўзада одам кам қолди. Ҳа бўя-ҳа бўл, деб турмасанг, кузда ерга қараб қолиш ҳеч гапмас. Агар иложини топсанглар, машина берай, бир бориб

болаппі муборакбод қилиб,¹ құриб, айтадиган гапларни тайинлаб келсанглар ёмоп бўлмас.

— Майли, — деди Умматали. — Бор, десанг, борганимиз маъқул.

Эр-хотин Тоганинг гапидан анча таскин топишди. Эртага азонлаб Тоганинг машинаси уларни Азиз ишлайдиган жойга обориб келадиган бўлди.

Кампир кечга яқин хамир қориб оширгани қўйди. Кир токчадан ўглиниң кийимларини олиб тахлади. Умматали даҳлизда қўнжига пайтава тиқилганича турган этикни олиб яримта пиёзин қозон тагига тегизиб «мойлади». Хотини кўча бошидаги ҳовлидан янги дўппи олиб чиқиб ўзи тахтакачга босди.

Тонг қоронгига хотин тандирга ўт қалаб нон ёпди.

Халн кун ёйилмай Тоганинг «эмка»си эшик орқаснда сигнал берди. Эр-хотин тугун-терсакларни кўтариб машинага чиқишиди жўнаб кетишиди.

Она — она экан. Боласини кўрмаганига ўн беш-йиғирма куннлар бўлиб қолди. Бу орада у озиб, шундогам сўлғин юзлари баттар заъфарон бўлиб кетди. Машина бундан ҳам тезроқ юрса, учириб боласининг олдинга обориб қўя қолса!

Шофер машинани Қува марказида бир дам тўхтатиб сув қўйиб олди-ю, Асака тарафга елдек учиб кетди. Умматали шофер олдида ўтириб йўлни томоша қилиб борар, хотини орқа ўриндиқда тугунларини ёнига қўйганича мудраб борарди. Ҳаво қизнган, қора машина кузови баттар қизиб, уни лоҳас қиласди. Хотин кечаси билан ухламай, боласининг кийимларини қайта дазмоллаб, саҳар туриб нон ёпиб анча ҳолдан тойган. Уни уйқу әлтди. Андижон шаҳрини оралаб Қўшариқ гузарига яқин қолганда машина иккى отлиқ йигитга сигнал берниб ўтди. Отлиқлар сигнал товушидан эгарда туриб орқага ўгирилишди. Уларнинг бетини кўрдию Умматалининг юраги орқасига тортиб кетди. Отлиқларнинг бири Акбарали, бири марғилонлик куёв эди. Шофер ялт этиб Умматалига қаради. Умматали хотиним сезмасин деб бармоғини лабига босди.

Ҳозиргина қўнглини чоғ қилган дала манзаралари, йўл-йўлакай учраган шинам гузарлар энди кўз олдиндан қочди. Акбаралининг газабли қиёфаси тўгрисига келиб туриб олди.

— Нима қилиб юрипти? Тўйдан кейин кўчага ҳам

Чиқмай уйида чиллага ўтиргандек яккаланиб қолганди-
ку. Кече айтган ниятини амалга оширгани келяпти, қа-
сас олгани келяпти у.

Умматалининг юраги шиф этиб кетди. Шофёр моторга
газ бериб машинани яна илдамлатди. Куйганёр кўприги
олдига келганда шофёр тормоз бериб қўй етаклаган ки-
шидан еттнини участка қай тарафдалигини сўради. У'
Луғумбек йўлни кўрсатди.

Товар вагонлари шундоққина Куйганёр билан Пойтуқ
йўлида тўхтаган, ундан қоп-қоп цемент, темир-терсаклар
тушириларди. Машина ўтиши учун йўл йўқ. Фақат пие-
далар вагон тагларидан мункайиб ўтиб туришипти. От-
лиқлар, эшак минганилар состав охиридан айланиб ўтиш-
япти.

Умматали бетоқатлана бошлади. Шлагбаумнинг икки
тарафида от-арава, юқкаш машиналар тўлиб кетган, улар
тинмай сигнал бериб отларни ҳуркитишарди. Паровоз
машинисти бепарво, кабина деразасига тирсагини қўйиб
бемалол папирос тутатарди. Вагонларда бўлса ҳали юк
кўп. Бир-икки соатсиз уларни тушириб бўлмасли. Шофёр
ластга тушиб у ёқ-бу ёққа ўтиб тургани йўловчилардан,
Луғумбекка бошқа йўл бор-йўқлигини сўради. Үнга Май-
гир орқали ўтса бўлади, аммо сал олироқ деб айтишиди.

— Жон болам, ўшақдан юр. Тезроқ борайлик кўнг-
лимга ёмон хәёллар келяпти.

Шофёр машинани орқага қайтариш мушкуллигини
айтди. Чунки унинг орқасидан қанчалаб машинаю ара-
валар тирбанд бўлиб кетган эди.

— Бир бало қил, болам. Отанг ўргилсин, бир амалла.

Тоғанинг шофёри анчагина иш кўрган, кўпдан бери
ҳар хил машиналарни миишиб пишиб қолган эди. У кўп
уриниб барнибир эпломмади. Машинани қайтариш ни-
ҳоятда мушкул эди.

Араваси темир йўлнинг нариёғида қолган тўрт йигит
тарвузларни берниги тарафга қопда ташиб ўтишаётиди. Ҳар йигитларки, елкасида тўрттадан киши ўтирса бўла-
ди. Шофёр чаккасили қашиб туриб улар қопларини бў-
шатиб яна тарвуз олиб ўтишга кетишаётганда йўлларини
тўсди.

— Жон акалар, битта савобли иш қилипглар. Бешо-
вимиз бўлиб шу машинани орқага қаратиб қўяйлик.

Йигитлардан бири, пакана, калладори ҳайрон бўлиб
бир шофер болага, бир машинага қаради. Кейин кулиб,

қани бир кўрайлик-чи, дедиу қопиии четга отиб, шерикларини йўлдан қайтарди. Ўзи «эмка»нинг орқасига ўтиб тагига қўл сукди. Кўтаришга уринниб бир кучаниб кўрди. Машина ярим қаричча ўридан кўтарилиди

— Бўлади. Бешовлон бемалол бурворамиз. Қелинглар, акахонлар!

Йигитлар баробар ёпишишди. Машина аста кўтарилиди. Кейин чап томонга бурилиб сал ўтмай очиқ йўлга чиқиб қолди. Йигитлардан бири яктағидаги чаңгии қоқаркан, шерикларини эрмак қилгандек гапирди.

— Сенлар ҳам полвонман деб юрибсанлар-да. Агар Эш полвонни қулатган Азизхон бўлганда, битта ўзи буни беш метрга отворарди.

Бу гапни Умматали ҳам, шофер бола ҳам эшилди. Иккови бир-биринга маъноли қараб қўйишди.

Шофер йигитларга истойдил раҳмат айтиб, йўлни Сиза ариғи ёқалаб Майгири томонига бурди.

Йўл-йўлакай канал қазишга келган кишиларнинг чодирлари, ошхоналар, кетмон, белкуракларни пешлайдиган кўчма устахоналар учраб турарди. Умматали ўғлининг ташвиши билан бўлиб каналда шунчалик катта ишлар бўлаётганини хаёлига келтирмаган экан. Айниқса Кўйганёрдап чиқаверишдаги катта равот тепасида ўғлининг суратини кўриб эштиклиди.

Яхлил чойшабга жигар ранг бўёқ билан Азизхоннинг сурати ишланган бўлиб, тагига «Дўсматовчи Азиз полвонга тенглашинг!» деган чақириқ ёзилгали эди. Умматалининг кўзлари яшиаб кетди. Хотинига қаради. Қампир машинанинг орқа ойнасидан ҳамон суратга қараб келарди.

Буни қаранг-а, шўх, ерга урса осмонга салчийдиган, бебош боласи бугун юртнинг оғзиңга тушибди.

Машина паст-баланд йўлларда сакраб-сакраб эски Ҳаққулободга етмай ўнгга бурилди. Бу ердан Майгири машинада тахминан ярим соатли йўл эди. Туячи қишлоғига етай деганларида яна бояги икки отлиқнинг йўлини кесиб ўтишди. Машина жадал юрганидан отлиқлар чангтўзон ичидаги қолиб кетди.

Эшон қишлоқ, Оқмозор, Қорёғди қишлоқларнинг йўллари ниҳоятда серқатлов эди. От-аравалар тилимсиз ўтиб турипти. Минглаб кишилар ялангоч бўлиб кетмон чопишар, замбилларда, қопларда юқорига тупроқ билан интилардилар.

Шофёр машинани «Қорғиди мозор» қишлоғининг гузаридат тұхтатди. Чунки у ёғында машина бориши мушкүледи.

— Сизларни шу ерда кутаман. Бемалол бориб таплашиб келаверинглар. Раис кечгача рухсат берган. Қоронғи түшмай орқага қайтсак бұлғани. Мен ҳам бир томоша қилиб келаман, — деде орқа эшикни кампирга очиб берди шофёр.

Эр-хотин тугуи күтариб Азизхонни қидириб дүңглардан, тупроқ уюмларидан ошиб кетишді.

Күн пешинга оғиб, қүёш тиккага келған пайт. Бундай пайтда Луғумбек тарафларда ҳаво ниҳоятда дим бұлали. Айниқса пастдан юқорига отилған тупроқлар түзөни ҳавода муаллақ туриб қолаётғанга үшшар, одам одамни овозидан тусмоллаб танир эди.

Умматали кимдан Азизхонни сұраса, ҳали юрасиз, деб юқори тарафни күрсатарды. Шуниси ажабланарлықи, Умматали кимдан үғлини сұраса, у ким, деб үтирумай дарров қаердалыгиннайтади. Ота учун бундаң қувончли нарса борми. Беш-өлти минг одам ишлаётған, уннинг устига водийнинг ҳар бурцидан келған, бир-бирини танимайдыған кишилар гап уннинг оғзидан чиқмаёқ, э Азизхонни, полвон болами, палон жойда деб айтади.

Эр-хотин юриб-юриб чарчашибди. Кампирнинг маҳсиякавуши тупроққа тұлди. Умматалпининг тердан ҳұл бұлған яктагининг елкаларын өткізу мен түркесінде кетді.

— Сен чарчадинг, хотин, манави тол тағида үтириб тур, мен үглингни топиб келай.

Умматали хотинининг оёқ олишнега қараб юрадыған бұлса отлиқ келаётған Ақбаралынан олдиң Азизхонни топади, унга бирон шикаст етказадыған бўлиб тууларды. Аксига олиб хотинни, вой, нега чарчайман, юравераман, деб унга эргашди. Ақбаралы келаётғаннин унга айтгани йўқ. Айтса ҳушидан кетиб қолиши ҳеч гапмас. Нимжои нарса, юраги ёмон.

Елкасига иккита каттакон сумка осған йигит улар олдидан пилдираб қолди. У күтарған сумка ичи газетага тұла эди.

— Болам, Азизхон полвон ишлайдыған жойни күрсашиб қўймайсанми? — деди Умматали ялингаплек.

Йигит тұхтади. Унга бошдан-оёқ қараб кўзларини пирпиратди.

— Отакоп, сиз Азиз полвоннинг дадасимисиз? Дар-
ров танидим. Юринг, кўрсатиб қўйяй.

Иигит улар олдида пилдираб бораркан, тинмай Азиз-
хон қилаётган ишлардан сўзлаб бораради:

— Кечаги газитни кўрдингларми? Ғафур Ғулом ёз-
ган. Роса мақтабди. Рустам достон депти. Бугун Азиз-
хонни сўрамаган, сурнштиргаган одам йўқ десам бўла-
ди. Ҳозир Эшон қишлоқда ҳам у кишини икки отлиқ
сўради. Башарасидан бу ерининг одамига ўхшамайди.
Ўзоқдан келгани шундоққина билиниб турипти.

Умматалининг юраги шув этди. Оёқлари чалишиб
кетай деди.

Бундан чиқди Акбарали атайлаб уни издаб келяпти.
Унинг нияти бузук.

— Тезроқ юр, тезроқ. Тезроқ боламниг олдига олиб
бор. Жон болам, қадамингни илдамроқ ташла.

— Шундоғам етолмаяпсиз-ку, отахон.

— Юравер, югур. Етиб оламан.

Умматали хотинини орқада қолдириб, тупроқларни
тўзитиб, гандираклаб, телбадек каловлаб почтачи бола-
кетидан ошиқарди.

IV

Почтачи йигит Умматалини «Оқ мактаб» олдида янги
пайдо бўлган тупроқ дўнги тепасига олиб чиқди.

Пастда полвонлар тупроқ ташишар, терлаган елка-
лари офтобда ялтирас, тўзонлар орасида ғойиб бўлиб,
яна йилт этиб кўриниб қолишарди.

— Мана шу ерда бирпас кутиб туриш, отахон, ўғлин-
гиз ҳу авави тахта устидан юриб шу тарафга чиқади;
Мана шу турган тупроқ уюмини ўғлингиз олиб чиқсан.

Умматали оёқ остига қаради. У иккни том бўйин тупроқ
уюми устида турарди. Шу тупроқни ўғли эрталабдан бе-
ри ташиб чиқарган эди. У ҳайратдан ёқасини ушлади.

Тахминан ўн беш метр чуқурликда, тўзонлар ораси-
дан бир йигит елкаснда қанор билан тахта пиллапояни
шошилмай босиб, юқорига интила бошлади.

— Ана шу Азиз полвон бўлади.

Умматали пастга қаради. Дўнгга қия қўйилган тахта
лапанглар, ўзидан икки-уч баробар катта ушоқ кўтарган
чумолидек бўлиб ўгли юқорига шошилмай чиқиб ке-
ларди.

У' буқчайынб олганидан башараси күрнис, фақат қаңорнинг тагидан тескари узатилган қўли, таҳтага зарб билан тушаётган оёғигина күрнисарди. «Яхшиям онаси орқада қолиб кетди, агар боласини шу алпозда кўрса, билмадим, қай аҳволга тушарди», деб дилидан ўтказди Умматали.

— Азиз полвон шунаقا дўнгдан еттиласини тиклаб қўйди. Битта ўзи ўн йигитнинг ишини қиляпти.

Шу пайт Азизхон келаётган таҳтани босиб, бет-кўзи-ни тупроқ босган икки йигит илжайиб чиқиб кела бошлади.

— Қирғиз болалар, Азиз полвончиниг ўртоқлари. Азиз полвон қанордаги қопни дўнгга тўкиб тушгунча янгисини қанорга жойлаб турадиган шулар.

Бу пайт Азизхон елкада қанор билан дўнг тепасига етиб қолганди. У оёқ ташлаётган таҳтадан бошқа ёққа қарамасди. Умматали овоз чиқарай, деб бир-икки оғиз жуфтлади-ю, яна ииятидан қайтди. Боласи унга қарайман деб оёғи тойиб кетса, пастликка қулаши ё бўлмаса тупроқ тўла қанор тагида қолиши мумкни. Шунинг учун ҳам Умматали дамини ичига ютиб, қимир этмай тураверди.

Азизхон дўнг тепасига чиқиб бир силкинишда орқасидаги қанорни ёнбошига отди. Қанор тушган жойда тупроқ кўкка сапчиди. Кейин у қанорнинг таг тарафидан юқорига кўтариб, ичиди қолганини тўка бошлади.

Азизхон бўшагаи қанорни силкиб, тўзгиган чаңгдан ўзини орқага оларкан, бирдан дадасига кўзи тушди. Бу тасодифий учрашувдан эсанкираган Азизхон кўзларини пирпиратиб бир муддат туриб қолди. Умматалининг юраги туз сепгандек ачишли. Боласи озиб, қорашиб, кўзлари ҳам киртайиб, ич-ичига кириб кетганга ўхшарди.

— Дада, сизмисиз? — деди Азизхон.

— Менман, менман, болам.

Умматали шундай деб боласи тарафга иштилди. Тиззасигача тупроққа ботиб бир ёнбошига қиийшайнib қолди. Азизхон уни қўлидан тортиб чиқазаркан, зап кепсиз-да, дада, зап кепсиз-да. Аям яхши юрнитими, қишлоқ тинчми, деб тинмай жаврарди.

— Мени кечирасизлар-да, дада, бир шўхлинк қилдим. Хафа бўлмайсизлар-да.

Умматали бир сўз айтольмай, ўғлини бағрига босганича лой бўлиб кетган елкаларидан силарди.

— Аянг ҳам шатта, болам. Ҳозир етиб келади. Орқада қолиб кетдп. Манави дўнгга чиқолмай пастда қолган.

Азизхон тахта пиллапоядан чиқиб келган икки йигитга қаради.

— Овқатни ўзларинг сяверинглар. Мен ҳозир... — деганича «Оқ мактаб» тарафга тупроқларни тўзғитиб тушиб кетди.

— Ҳа, бўйниги наинг узилмагур-а, шўх, жуда шўх, боласи тушмагур...

Умматали орқасидан шундай деб жавраб борарди.

Лугумбекда иккита мактаб бўлиб, биттаси эски бинода машғулот ўтказарди. Бундан икки йил олдин қишлоқ совети колхозлар ёрдамида янги бир қаватли етийиллик мактаб қурган эди. Бу тарафларда уй оқлаш одат бўлмаганидан янги мактаб оққа бўялгандан кейин, халқ уни «Оқ мактаб» деб атай бошлиганди.

Умматалининг хотини тупроқ уюмларидан, паст-бандликлардан, иссиқда юрганидан чарчаб, мадори қолмаганди. «Оқ мактаб»нинг соя тарафида ўтириб эрини кутарди.

Одамлар орасини ёриб югуриб келаётган ўглини кўриб кампир ўрпидан турди. Шунча йўлдан авайлаб олиб келган тугуларини тупроққа поп этиб ташлаб ўғлиниг истиқболига югурди. Бошидан рўмоли тушди. Сийраклашиб аранг биттагина ингичка ўримга ярайдиган бўлиб қолган сочиға таққан сўлкавой юрганида у биқини билан бу биқини орасида аргимчоқ учиб борарди.

Она боласини багрига босди. Терлаб, тупроққа қоришган юзларидан тиимай ўпар, йиғлар эди.

— Оҳ, болагинам, болагинам.

— Йиғламанг-да, аяжон, маңа, юріпман-ку. Менга жин ҳам урмайди.

Она ҳамон уни багридан қўйиб юбормас, пешанала-ридан силар, юз-кўзларидан тиимай ўпарди.

— Раиги-рўйнигни қара, сенга нима бўлди, болам, Вой-бўй, кийим-бошларинг ҳам жулдур бўлиб кетибди. Нима сб, нима ичиб юрибсан, тентаккинам. Менгизнани күйдириб шақларда юрибман дегин.

Шу пайт Умматали етиб келди.

— Қўй эндп, онаси, дамини олсин, ишлаб тургаи жойидан чақириб келяпман.

— Вой, шошманг, дийдоргинасига бир тўйволай.

· Кампир бирдан лабларини чўччайтирди. Қошлари чи-
мирилди.

— Менга қара, аҳмоқ. Бу нима қилганинг. Бироннинг
пардадаги қизини қаёкларга обориб ташладинг? Қани у?
Е сен опқочмаганмидинг? Әмонлар ўлсин, ёмонгиналар
ўлсин. Лутфинисани сен опқочган гумон қилиб не-не ма-
заматларни қилишмади. Кўрдингизми, дадаси, боламда
гуноҳ йўқ экан. Қизни опқочган бошқа экан-ку! — Кам-
пир ўз гапига ўзи ишонмай қолиб, яна ўғлига журъатсиз
бир қараб олди.— Е ўзингмидинг? Ростини айт. Сен оп-
қочмагансан-а?

Азизхон сувсизликдан қуриб шилдираб қолган кўкат
учидан чўп синдириб ерга ниманидир чизаркан, хижо-
латли овоз билан деди:

— Мен эдим, ая. Мен эдим.

Умматали боласини хижолатликдан чиқариш учун
гапни бўлишга уринарди:

— Болам, юборган пулнинг олдик. Раисга учрашган
эдим, машина берди. Бориб кўриб келинглар, ундан ги-
намиз йўқ, хижолат чекмай, бемалол ишини қилаверсан,
деб айтди.

— Шундоқ деди, болам. Асти хижолат чекма. Айт-
ганча, Лутфиниса қаёқда?

— Шатта. Шатта ишлаб юрибти.

Кампир бирдан юзларини тимдалади.

— Вой шўрим, никоҳсиз, фотиҳасиз-а?

Азизхон ердан бош кўтармай жавоб қилди:

— Мунча ваҳима қиласиз, ая ҳали ҳеч гап бўлгани
йўқ-ку. Наҳотки сизларсиз мен уйлансан. Сизлар фогиҳа
бермасанглар асло уйланмайман.

Умматалининг назарида ўғли анча эсли, мулоҳазали
бўлиб қолгандек эди. Мусофиричилик, яккалик унга таъ-
сир қилган, эсини киритган, деб ўйлардин у.

— Болам, сенга айтадиган бир-икки оғиз гапим бор.
Холироқ жойда гаплашайлик. Онаси, сен шофер бола-
нинг олдига бориб дамингни олиб турсанг, ўглинг билан
бир-икки оғиз гаплашиб олардим.

— Мендан яширадиган қанақа гапинглар бор? Га-
пираверинг. Менам эшитай.

Умматали чаккасини қашиди.

— Эркаклар гаплашадиган гап. Сен боравер. Уша ер-
да бирга овқатланамиз. Азизхоннинг ўзи бизни кузатиб
қўяди.

Кампир шу пайтгача эриишиг бир гапини икки қилмайданди. Бу гал ҳам, хўп, деб ўрнидан турди. Тупроққа беланган тугуни олиб тозалади.

— Этигинги, кўйлакларнинг олиб келганди. Ундаи кейин патир, сомса ёниб келганман. Уртоқларнинг билан баҳам кўрарсан, деб.

— Бўпти, бўпти, бораверсанг-чи, энди. Мени мунча диққат қиласан, онаси. Ўлдирдинг-ку!

Эриининг бирдан тажанглиги тутганидан хотин ҳайрон эди. «Бирдашига туғақиб қолди-я!» Кампир индамай ўрнидан турдию дўнг соя ташлагани йўлга қараб кетди.

Умматали орқасидан, шофёрга айт, чой-пой тайёрлаб турсин, деб қолди.

Умматали яхшилаб ўришиб ўтириб олгандан кейин ўғлига қовогини солиб таънали қаради.

— Эсинг кирмади, сен аҳмоқиниг. Бошнизини балога қўйиб, ўзинг бу ёқларда тупроққа қоришиб юрибсан. Иш чатоқ, болам. Бу ердан кетмасанг бўлмайди. Шу бугун, ҳозирнииг ўзида кўрпангни кўтар. Кетинш керак.

— Нега энди? — деди Азизхон ажабланиб. — Бу ерга қочиш учун келмаганман. Ишлаб, шаттани одам бўлиб кетаман, деб аҳд қилиб қўйганиман.

— Орқангдан фалокат эргашиб юрибди. Акбарали қасос оламан деб, қасам ичган. Пичоқ чархлаб сени пойлаб юрипти. Атайнин, онанг ваҳимага тушмасин, деб олдида айтмадим. Ҳозир йўлда келатуриб Акбарали күёви билан отлиқ, шу тарафга келаётганини кўрдим. Почтачи боладан сени суриштирибди. Акбарали ориятли одам! Қасд олмай қўймайди. Қет бу ердан, жон болам. Ахир сен пешанамда биттагинамсан. Бирон кор-ҳол бўлса онанг ҳам, мен ҳам адойи тамом бўламиш.

Азизхон сапчиб ўрнидан туриб кетди.

— Бошга тушганни кўз кўради. Мен у ўйлаган анойилардан эмасман. Мард бўлса майдонга чиқсан.

— Э болам-э, э болам-э, мард бўлса аллақачон майдонга чиқмасмиди. У аламзада хилватда пичоқ қайраб юрипти, ўчакишиб бўлмайди. Эҳтиёт яхши, болам.

Азизхонга бу гаплар заррача ҳам таъсир қилмади.

— Сиз хотиржам бўлаверинг, дада. Қўлидан ҳемирилик иш келмайди. Бунақаларни кўпини кўрганман. Яқинда биттасининг додини бериб қўйдим.

— Ҳали бу тарафларда ҳам иш кўрсатиб юрибман, дегин. Нима қиласан ўзинингга душман ортдириб. Бир кун пайингни қирқади, улар.

Азизхон бепарво қўй силтади.

— Ташвиш қилманг, қўявернинг.

Боласининг бу гўдакларча гапларн отасини баттар ташвишга солди.

— Ахир Акбарали чув тушган куёви билан йўлингни пойлаб юрпти. Ахир кечасими, овлоқроқ жойдами панд бериб қўйиши мумкин-ку, нега гушунмайсан, аҳмоқ.

Азизхон дадасининг бетига қараб илжайганча тураверди. Умматали баттар тутақди. Аммо унга таъсир қилидиган биронта ҳам гап тополмади. Алам устида унинг бетига битта шапалоқ туширди.

Ўғил болани уриш гуноҳ деб биладиган Умматали бу гал ўзини тутолмади. Азизхон киприн ҳам қоқмади. Шапалоқдан олдин қандай илжайиб турган бўлса ўшандай тураверди. Умматали худди кулиб турган ҳайкал бетига шапалоқ ургандек, унда бирори ўзгариш сезмади.

Азизхоннинг бетидан кулги қочди. Жиддийлашди.

— Ўриб бўлдингизми? Е, яна урасизми? Урадиган бўлсангиш уриб олинг. Ундан кейин гапимни айтай.

— Э, сенга садқаён калтак кетсин. Калтак билан одам бўладиган бўлсанг, гаврон билан урадим. Барнибир фойдаси йўқ.

Азизхон бу хил гапларни дадасидан кўп эшитган. Яйраб кулди.

— Юр, аянгди олдига борайлик. Тезда қайтиб кетишимиз керак. Раисининг биздан бошқа ҳам ташвиши кўп. Машина зарур бўлиб қолса, хижолатли иш бўлмасин. Бечоранинг бир оёғи Найманда, бир оёғи далада.

Азизхон тугунларни орқалаб олдинга тушиб йўл бошлиди.

— Сизларни бир меҳмон қилай, десам, кутадиган жойим ҳам йўқ. Битта чодирда тўрт киши турамиз.

— Бу гапларни қўй, меҳмонга келганимиз йўқ. Лутфинисани чақириб кел, соғ-саломатлигини ўз кўзимиз билан кўриб кетайлик.

— Лутфиниса узоқда. Ҳозир уни толиб бўлмайди. Кечқурун келади. Бугун кечқурун келмаслиги ҳам мумкин. Қўшариқлик бир онахонимизнинг уйнга бориб бош ювиб, кир чайқаб келмоқчи эди.

Умматалии, шунақа десгин-а, дедиң шидамай кетаверді. У ўғли орқасыдан бораркан, йўл-йўлакай учраган кишиларнинг унга салом берниши, орқасыдан, «ана Эшни урган полвон, ана, ўзидан етти баравар оғир юк кўтарадиган», деб ҳавас билан қараб қолаётгани кишиларни кўриб, ўғлининг қуйинб қўйғандек гавдасига қарар, кўз тегмасини илойим сенга, деб пичирлар, бир зумда яна аллақандай қора ўйлар гирдобига чулғаниб, энтикарди.

«Октябрь ариғи» устига ўринатилган ўилаб чойхона, ошхоналарда одам қайнар, ашула, қарсак товушлари қулоқни қоматга келтиради. Чойхоналардаги хўрандалар, чойхўрлар Азизхонга ўғирилиб қарашар, бир-бирларини туртиб упни кўрсантишарди.

Азизхон бўлса қўлида тугун билан гавдасини гоз тутиб улар олдидан ўтиб борарди.

V

Азизхон арқон каравотда у ёқдан-бу ёққа ағдарилиб ухлаёлмади. У билан ёима-ён ётгани шериклари Тенгдик билан Бейшеноали аллақачон донг қотишган. Азизхоннинг кўз олдидан онаси кетмасди. Шу ўтгани йигирма тўрт кун ичида сўлиб, кичкинагина бўлиб қопти. Бечора.

Азизхон онасини ҳам, дадасини ҳам кўп қийинади. Динлига аллақанча озор етказди. Ёлгиз болам, деб унн коинишмади. Шу алфозда Азизхон кап-катта йигит бўлди. Бирон кун на дадаси, на онаси уйда хотиржам, яйраб ўтирганини билади. Қилғилиқни у қиларди-ю азобини дадаси билан онаси тортишарди.

«Дадам бекорга ташвиш тортияти, — деб ўйларди Азизхон.— Ахир мен ўзимни ўзим биламан-ку. Душманлардаш панд еб қараб ўтирмайман-ку. Аммо бу гапни аям эшилса борми, кетмай тўшагимнииг бошида ўтириб чиқарди».

Азизхон тамоман уйқуси қочиб ўринидан турди. Яланг оёқ чодирдан чиқди. Одамларнинг шовқин-суронлари эшилшилиб турипти. Бутун канал трассаси бўйлаб сонсиз машъалалар ёқилган, куни билан дамини олган қурувчиларнинг кечки сменаси ер қазирди.

Азизхон ўзи кундузи ташиб чиқазган тупроқ уюми устида чўнқайиб ўтириб олди. Пастликда чумолидек уймаланишаётгани каналчиларнинг ишларини кузатиб ўтиаркан, хаёли яна онаси билан дадасига кетди.

У каналга келиб юрт оғзига тушиб қолганиданми, катта-күнчек унга алоҳида ҳурмат билан муомала қилганиданми, ё атоқли шоир у түгрида каттакон очерк ёзиб, республикага овоза қилганиданми, ҳар қалай энди анча босиқ бўлиб қолган, шу пайтгача қилган ишларини эслаганда ўзидаи ўзи хижолаг тортарди.

Шунинг учун ҳам дадаси билан аясига етқазган озорларни эсига тушиб, юрагини ўртади. Атрофда машъалалар порлаб турган, ойнинг ярим ўроғи Арслонбоб чўққилиари устида жим қотган кечада дилига ширин ниятлар туғиб қўйди. Албатта аяси билан дадасини бошига кўтармоқчи, эл-юрт олдида ҳурматини жойига қўймоқчи. Улар шундоқ ўғил боққанларидан фахрланадилар. Ҳамма уларни дастурхоннинг тўрига ўтқазади. Фалончининг дадаси, фалончининг онаси, деб орқаларидан қараб қолади.

Дадаси билан аяси қариб қолишибди. Қолган умрларини ундан рози бўлиб ўтказишсин, энди...

Пастдан ташиб чиқарилган тупроқ деразасигача кўтарилилган новвойхонанинг мўрисидан аланга лоп-лоп кўтарилилар, ожиз учқунлари ним қоронги осмонда биринкетин сўнарди.

Азизхон тандирдан узилган нон исидан тамшаниб ичкарига бош сукди. Иякларини, қошларини қийиқ билан танғиб олган етти новвой худди қудуққа шўнғигандек тандир тўла олов ичига бош сукиб лоладек қип-қизил нонларни узиб устига сув сепар, оппоқ чойшаб ёзилган сўри устига беозор отарди.

Эшнк олдинга қўйилган табуреткада майкачан бўлиб ўтириб олган Эшон aka қайноқ кўк чойни пуллаб-пуллаб ичарди. У новвой сўрига ташлаган нонлардан бирини қўлнга олиб у ёқ-бу ёғини қааркан, кўзи ташқаридан мўралаётган Азизхонга тушди.

— Ия, полвон бола, нима қилиб ухламай довдираб юрибсан?

— Уйқум қочиб салқинда айланиб юрган эдим.

Азизхон нон ташланаётган сўри четидан чойшабни қайириб омонатгина ўтириди.

— Бола, сен тўйиб ухлашинг керак. Кечқурун штабга борган эдим. Сен тўғрингда зўр гаплар бўлди. Индинга ўн кунликининг якуни бўлади. Дўнан полвонга от миндиришади. Сенга ҳам катта мукофот мўлжаллаб туришипти. От бўлмаса ҳам той миндиришса ажаб эмас.

Эртага канал газетасыда Эш полвоннинг чақириғи чиқади. Сени мусобақага чақирипти. Қалай, беллаша оласанми?

Избоскан районжрокомининг ранси Бузрук Усмонхўжаев ҳамма ерда ҳозир-нозир, обрў-эътиборли одам.

Азизхон кулиб чаккасни қашиди.

— Бир уриниб кўрамиз-да, Эшон ака. Нотавон кўнгил, мен билан беллашгиси келаётган бўлса, майли. Эш ака кучаниб кўрсин. Ўзиб кетса, шундоқ қилиб қўлни кўксимизга қўямизу, қойилмиз, ака, деймиз.

— Бу галинг дуруст,— деди Эшон ака иссиқ нонни ушатиб унинг олдига қўяркан.— Бу мард одамнинг гапи.

Эшон ака шундай деб шимининг «ўғри чўнтағидан» ён соатини олиб қаради.

— Э-ҳа, иккидан ошибди. Манави чойни ич-да, бориб ёт. Мен қассобларни уйготай.— Эшон ака новвой-ларнинг кексароғига қаради.— Зувалани каттароқ олинглар, бу нима, шапарак қиворибсизлар. Тишлаганда лунж шишиб чиқадиган бўлсин.

У қайноғи сал қайтган нонлардан ўнгасини орқа-үнгига қараб қийиққа тугди-да, хайрлашмай чиқнб кетди.

— Эшон ака зап валломат, ҳаммабоп киши-да. Қаёқдаги тутилмаган гапларни топиб гапиради. Боядан берн ёшлигида бир лўли қизга ишқи тушиб Риштондан Уратепагача хуржун орқалаб пиёда борганини айтиб, ичагимизни узворай деди.

Азизхон бир бурда иссиқ нон устидан чой ҳўплаб ўрнидан турди.

— Мен борай. Эртага иш зўр бўладиганга ўхшайди. Эш ака мусобақага чақирган бўлса уятли бўлиб қолмай.

У чодирга кирганда қирғиз оғайниларидан бири чойшабин елкасига солиб ўтириб олган, тинмай қашнарди.

— Қаёқда юрган эдингиз, ака,— деди у ташвишлануб.

— Бир айланиб келдим. Ёт, ётиб ухла! Эртага нормани бугунгидан икки баробар оширамиз.

Бейшенали пўнғиллаб пўнғиллаб бошига чойшаб тортиб ётиб олди. Азизхон бошқа ҳеч нарсани ўйла-

Масликка ақд қилиб ечиниб ётди. Бошиң өстікқа тегмай пиш-ниш ухлады-қолди

Эрталаб тонг әришши билан ҳамма ёқ шовқин-сурон бўлиб кетади. Ҳеч ким туринглар, деб одамларни уйготмайди. Шовқиндан ўзлари уйғонишади. То ионуштагача ким ишма иш қиласди, қаерда ишлайди — прораблар, десятиклар тайёр қилиб қўйишади.

Лийниң комсомол бригадалари то ионуштагача бир, бир ярим норма ишлаб, кейин чойхонага келишади. Тошкентдан қурилиш техникуми, темир йўл институтидан келган десятинк болалар қизлар билан то ярим ке-часигача ҳирнинглашиб, яна азоnlаб ишга чиқиб кетаверишади.

Барвақт турган Азиҳон Тенгдик ва Бейшепалини уйготиб аяси олиб келган патир, сомса, банкадаги асалин ўртаға қўйиб ионушта қилишди. Қирғиз йиғитларни хурсанд бўлиб, мақтаб-мақтаб дастурхонга фотиҳа ўқишиди.

— Гап бундоқ,— деди Азиҳон.— Билиб қўйинглар, иш зўр бўлади. Аммо лекин ғиршиг демайсизлар. Қанорин учта қиласмиш. То мен қанорин тўкиб келгунимча бошқаси тўлиб туриши керак.

— Жонинг темирданми? Иккита қанор етади.

— Нўқ,— деди қатъий қилиб Азиҳон.— Учта, вас-салом! Тупроқни сенлар қазимайсанлар, Жўравой ака икки йигит беради. Улар қазиб туради, сенлар қанорга солиб менга орқалатаверасанлар.

Ака-ука қирғиз йиғитлар бир-биirlарига ажаблашиб қараб олишди. Уларниң бу қарашларинда ҳам ҳайрат, ҳам ҳавас бор эди.

Учовлари тепадан ошиб трассага келганларнда Жўра иолвон тахтадан қўлбола қилиб ясалган метр билан қазиладиган жойни ўлчаб йиғитларга кўрсатиб турган эди.

— Келдиларингми? Манави ердан, манави ергача сенларга.

— Сал қўшинг, устоз. Яна икки йигитни бизга беришгу, яна шунча ер қўшинг.

— Бола, майни бўлмоқчимисан. Шу етади, бас!

— Иўқ,— деди Азиҳон.— Ҳали кўрарсиз, Тешавой ака ишмизин кўргани келади. Эш ака мусобақага ча-қирипти. Бугунги газетада чиққан бўлиши керак, кечаси Эшон ака шундоқ деб қолдилар.

— Шу Эшга ҳам ҳайронмас-да. Пиқиулган курашга түймас, дегандек, піма қиласы сен билап беллашиб. Хүп, майли, сен айтганча бўлсин. Аммо ўзинингга эҳтиёт бўл, бола. Каналдан кейин ҳам яшашинг керак.

Жўра полвон газ чўп билан ерии ўлчаб, охирига қозиқ қоқиб қўйди. Кейин ерга ўтириб олиб этигини ечаётган йиғитга қаради.

— Азиҳон билан ишлайсан. Ўзининг яна битта шешик топ. Сенлар ер қазийсанлар, қирғиз болалар қанорлагб туради. Азиҳон тенага оичиқиб тўкади. Бўлдими?

— Бўлти, ака, полвон бола билан ишласак ишлаб-миз-да, шу баҳона бизнинг ҳам суратимиз газетада чиқиб қолсин.

Жўра полвон бригадасига андижонлик полвонларни танлаб олган эди. Аммо биронтаси Азиҳонга етолмас, унинг соясида қолиб кетарди.

У ёқда, Учқўргонда эса Дўнан полвон ҳеч кимни олдиға туширмай, кунлик нормасини етти юз процентдан ошириб бажаардиди. Бундан Эш полвон жизғинак бўларди.

Дўнан полвондан ўзишдан умидини узган Эш полвон Азиҳон билан беллашмоқчи бўлди.

Бутун, икки юз етмиш километрлик канал трассасида уч кишининг — Дўнан полвон, Азиҳон полвон, Эш полвонларнинг номи оғиздан тушмасди. Газета деярли ҳар кунгї сонида шу уч полвоннинг қазиган, чиқазган тупроги қанча бўлганини хабар қиласар, агитаторлар суҳбатнинг бошида уларнинг номларини тилга оларди.

Азиҳон икки марта Дўнан полвон ишлаётган участкага бориб ишини кўриб келди. Зўр. Жуда зўр иш қиляпти Дўнан полвон. Азиҳон аввал уни кўрмай, кучини чамаламай турди, Дўнан полвон нима бўлти, ундан ўтиб кетаман, деб ўйлаган эди. Ишини кўрдигу бу гапни ўйламай айтганини билди. Дарҳақиқат, Азиҳон Дўнан полвонга тенг келолмасди. Балки кураш тушса уни йиқитар, аммо Дўнан полвон унчалик оғир юқ кўтаролмас. Чунки у ер қазишнинг тилини билди олган, режани тўғри олиши, ўзини койитмай бир меъёрда кетмон уриши бошқа кишининг қўлидан келмасди. Чунки Дўнан полвон Лоғон каналида ишлаб чиниқкан эди.

Майли, ҳар ким ўз қўлидан келган ишини қиласи, Азиҳон ўзини юпатиш учун баҳона топди. Дўнан пол-

вон күп тупроқ қазишда бирнічн. Аммо лекин тупроқни күп күтаришда у Азизхондан ўтиб бўпти.

Ҳар қандай кишида ҳам ғурур бўлади. Айнікса полвон кишининг гуури бошқача. Азизхон ҳам ана шу хислатдан бебаҳра эмасди. У биронта полвонни олдинга ўтказмасликка қасд қилди. Мард бўлса, қани ўтиб кўрсингчи. Агар ўтиб кетгудек бўлса, Азизхон эртасига бугун кўтарган юнга баробар юк қўшиб кўтаради...

Иш бошланниб кетди. Тахта пиллапоя қанор тўла тупроқ ташиётгани Азизхонниң қадами зарбидан тинимсиз лапанглар, эгиллаб-букилар эди.

Азизхон қанордаги тупроқни дўйнгга тўкиб қайтаркан, тепалик одамга тўлиб кетгашини кўрдн. Ҳамма унинг пастан юқорига чиқишини ажаб бир иштиёқ билан кузатарди. Бу томоша унинг гайратига яна ғайрат қўшди. Болалик шўхлиги ҳали таиндан кетмаган бу ўспиринида яна мақтанишми, томошабинларга ўзини кўрсатишми, ишқилиб, аллақандай гўдаклик ғуури алангаланиб кетди. Қанорни тўлдириб турган Тенгдик билан Бейшеналига илжайиб қаради.

— Анавунисига ҳам тўлдири. Иккитасни орқалатасанлар.

Тенгдик кўзларини катта-катта очиб қаради.

— Жинди-минди бўлдингми.

Азизхон ўзининкини маъқуллардн.

— Жилла бўлмаса иккинчисини яримлатиб орқалат.

Ака-ука қирғиз болалар бу ўжарнинг гапини иккиси қилиш мумкинмаслигини билиб қолишган эди. Ноилож тупроқ тўла қанорни унга орқалатиб, унинг устига яна ярим қанор тупроқни бўйни, боши аралаш орқалатишиди. Азизхон турган жойида бир қалқиди. Бейшеналининг юраги орқаснга тортиб кетди. Уларнинг бу ҳаракатларини юзлаб канал қазувчилар ташвишланниб кузатиб турнишарди. Азизхон оёғи сал-сал титраётганини сезди-ю, аммо сир бой бермаи тахта пиллапоя тарафга юра бошлади.

Бир елка қоқиб қанорни ўнглади. Алпон-талпон қадам босиб, пиллапояни белидан ошди. Шунда унинг бошидаги дўпписи суриниб пешанасига тушди, кейин иккиси кўзини бекитиб қўйди. Юқорида турганлар баробар оҳ уриб юборнишди. Азизхон оёқ тагидаги тахтани кўрмай қолган, сал ножӯя, бемўлжал оёқ ташласа йўлдан то-

Лишип, пастга қулаши анық әди. Шу пайт бирдан ерданми, осмондаими Лутфиниса пайдо бўлди. Пешанасига илиниб қолган дўпписини юлқиб олди.

— Ташла, ташла қанорни! — деди у қичқириб.

Азизхон қанор боши тепасига келиб қолганидан Лутфинисага қараёлмасди. Мункайгаинича унга қичқириди.

— Қоч, қоч йўлдан!

— Ташла!

Лутфинисанинг овозини атрофда юрагини ҳовучлаб турғанларниң ҳаммаси эшилди.

— Қоч деяман! — Ичнда, ишқилиб шарманда бўлмай, шарманда бўлмай-да, деб пичпрлардии. Унинг қийин аҳволда қолганини юқоридагилар ҳам сезаб қолишиди. Қулоғига ҳар хил овозлар эшитила бошлади:

— Ташла!

— Ташла, қанорни!

— Майиб бўласан, бола!

Бу гаплар унинг ўжарлигига ўжарлик қўшди. Фуур, орнат танига яширинган кучни ташқарига олиб чиқди. Азизхон бир сникинди, гўё бу силкиниш танидаги чар-чоқликни тўккандек бўлди. Шаҳдам юриб, тепага чиқдила, бир интилиш билан иккала қанорни орқасидан дўнгга иргитди. Ҳамма енгил тин олди. Четда Азизхоннинг дўпписини ушлаб Лутфиниса титраб-қақшаб турарди. Унга Азизхоннинг жўзи тушди. Бирдан юзида табассум пайдо бўлди. Унга қараб юра бошлади.

— Келавер, келавер, дадам кетдилар. Бу ёғини боплаймиз.

— Э, бопламай кет. Одамлар бўлмаса, битта шапалоқ ердинг.

Азизхон илжайиб унга юзини тутиб берди.

— Майли, ура қол.

Шу топда трассанинг ҳар ер-ҳар еридан кетма-кет жом чалиниб, одамларни тушликка чақира бошлади.

— Юр, энди бир мазза қилиб овқатлашамиз.

Иккови ёш боладек бир-бирини қувиб югуришди. Фил кўтаролмайдиган юк кўтариб яна тойчоқдек гижинглаб кетаётган бу йигитга, унга етиб олмоқчи бўлиб талпинаётган қизга одамлар ҳам кулиб, ҳам ажабланиб қарашарди.

Иккови «Оқ мактаб» олдидан ўтишаётгандага хотин-халаж бир жойга тўпланиб, тиқилишиб нимадир қилиш-

ялган эди. Азиҳон нима тағиғи деб хотинлар орасига сүқилган эди, каттакон чамадонни ўртага қўйиб рўмол сотаётган чолни кўрди. Азиҳон уни танирди. У чортераклик Йлоят оқсоқол деган киши эди. Оқсоқол Заркент, Зириллама тарафларга ҳам ҳар хил буюмлар обориб сотарди. Эшагини сартарошхона олдидаги толга боғлаб қўйиб, елкада хуржун тўла баҳмал, атлас, ҳар хил тугма, зирак, балдоқлар билан маҳалла айланарди.

Ҳозир у фанердан ясалган қўлбола чамадонини очиб қўйиб, гўзапўчоқ гижим рўмол сотяпти.

Бирдан Азиҳоннинг рўмолдан Лутфинисага олиб бергиси келди. Ёнини ковлаб бор пулини чолнинг олдига ташлади.

— Кам, — деди чол. — Биттаси ўн олти сўмдан. Пулнинг ўн беш сўм-ку.

— Бир сўм кам бўлса нима бўпти. Узилиб кетармиз, — деди жаҳли чиқиб Азиҳон.

Чол пулни олдига отиб ташлади.

— Бор, гўсҳур йўқ сенга.

Азиҳон чолни бир дўппослагиси келди-ю, ўзини босди. У отиб ташлаган пулни олиб чўнтағига тиқди.

— Ҳа, чайқовчи.— У шундай деб хотинлар қуршовидан чиқди-да, индамай Лутфинисани қўлидан ушлаб, пулим чодирда қолганди, қўявер, бозордан яхисини оламиз, деганча дағдага қилиб кетаверди. «Октябрь ариғи»нинг ўнг қирғогида шоҳлари ҳар тарафга тарвақайлаб кетган каттакон ёнгоқ бор эди. Иноят оқсоқол эшагини шу ёнгоққа боғлаб кетган экан. Азиҳон эшакка қараб бир нимани ўйлаб қолди.

— Лутфи, сен кетавер, мен ҳозир бораман. Исталавойдан менга ҳам жой олиб тур. Орқангдан етиб бораман.

Лутфиниса индамади. Азиҳон бир эшакка, бир ёнгоқнииг баланд шохига қаради...

Иноят оқсоқолининг бозори чаққон эди. Хотинлар талашиб-тортишиб рўмол харид қилишар, чол неча пул сўраса савдолашиб ўтирмай, олдига пул ташлашарди.

Хотинларнинг қий-чуви орасидан эшакнинг мунгли ҳанграши эшитилиб қолар, оқсоқол ҳар замон қулоқ тутиб эшакнинг нолишини эшитаркан, ҳаром ўлгур мунақа ҳанграмасди-ку, ё бошқа эшакмикин бу, деб қўяр, қизиган бозорни ташлаб эшакдан хабар олишга қўли тегмасди.

Атрофда бирдан ҳиринг-ҳиринг кулги бўлиб қолди.
Ҳамма ёнгоқ шохига қараб тиззасига уриб кулар, қий-
қирапди.

— Ҳой, нима бало бўлди? — деб аланглади Иноят
оқсоқол.

Бир шўҳроқ йигит унга жавоб қилди:

— Оқсоқол ота, эшагингиз сизни обедга чақиряпти.

Оқсоқол чамадонини қўлтиқлаб эшак боғланган то-
монга югурди. Қараса, эшаги ёнгоқнинг шохидаги қорни-
дан осилиб турипти. Кимдир эгарини қорнига тушириб
устидан арқон боғлабди-да, ёнгоқ шохига осиб қўйипти.
Эшак бўйинни осилтириб, нафаси қисилганидан ғайри
табиий товушда чала ҳанграбди холос.

Оқсоқол нима қилишини билмай чамадонини қўлтиқ-
лаб, жавраганча у ёқдан-бу ёққа югуради.

— Бу қайси жувонмаргининг иши?

Одамлар аскияга олишарди.

— Амаки, эшакни роса ўргатибсиз-ку. Қаранг, ёнгоқ
тепасига чиқиб рўмолларингизга харидор чақиряпти.

— Иўқ, унақамас. Бозорчи амаким рўмолларни сотиб
бўлгунларича эшак қоровуллик қиляпти. Мелиса келса
ҳанграб хабар қиласа, деб чиққап.

Оқсоқол бу гапларга қулоқ солмас, аскияларга парво
қилмас, тинмай ғўлдираб сўқинар эди

Қилгуликни қилиб қўйган Азизхон одамларга қўши-
либ ҳаҳолаб куларди.

Азизхоннинг бояги қапор кўтаришини кинога олган
хроника операторлари асбоб-ускуналарини елкага ортиб
қайтишаётган эди. Эрмакталаб йигитлардан бири ёнгоқ
тепасини кўрсатиб, уларга гап қотди:

— Манави ҳангамани ҳам кинога олиб қўйинглар,
антика төмоша бўлади.

Иноят оқсоқол, кинойнинг бошингдан қолсин, деб ён-
гоқка тиrmаша бошлади.

VI

Усмон Юсупов кеч пайтида Фаргонага кириб келди.
Ў бугун куни билан Риштон, Олтиариқ, Тошлоқ ва Мар-
ғилон участкаларнда ишнинг боришини ўз кўзи билан
кўриб келяпти. Азамат чинорлар бағрига бурканган қў-
чаларда ёнган чироқларга қараб, ўй ўйлаб келарди. Иш
у ўйлагандан ҳам яхши эди. Тошлоқликлар аллақачон ер

қазиң ишларини тамомлаб, бошқа участкага ёрдамга ўтишган, бағоддилклар бўлса колхозларига қайтиб, дала ишларига уннаб кетишгап эди.

Юсупов область ижроня комитети биноси олдида машинадан тушди. Канал штаби шу биноға ўрнашган. Юсупов эрталаб Тошкентга жўнаб кетиши керак. Шунинг учун ҳам ишнинг боришини кузатиб хотиржам бўлмоқчи. Штабга кираверишда уни икки киши кутиб турарли. Юсупов уларни кўрибоқ таниди. Бирин — машҳур рус ёзувчisi Петр Павленко, иккинчиси — кино режиссер Эйзенштейн эди. Юсупов улар билан кўришиб ичкарига бошлиди.

— Чарчамадингларми, Петр Андреевич?

— Чарчаганимиз йўқ, Усмон Юсупович. Ўртоқ Мирзаев бизга яхши ёрдам беряптилар. Самолёт бердишлар. Икки марта Учқўрғондан то Конибодомгача трасса устидаги учдик. Жуда ажойиб манзараларни кўрдик. Эндиги учишимизда кинооператоримиз билан учамиз. Ҳужжатли фильмни Тошкент киностудиясида монтаж қўлмоқчимиз. Бадий фильм сценарийси охирлаб қолди.

— «Правда Востока»да сценарийдан парчани ўқидим,— деди Юсупов.— Менимча, сизлар съв учун курашнинг шу кунги ҳаракатига кўпроқ эътибор бернишигиз керак. Утмиш ҳақида ҳар қанча гал бўлса тарихдан топаверасизлар. Аммо, бугунги қаҳрамонликни тарихга ўтмай туриб илғаш керак. Мен ўқиган парчада, тошқин пайтида Тўхтасинларни тўғонга босиш воқеасини олиб-сизлар.

Юсупов айтмоқчи бўлган гапини ўйлаб қолди. У қандай сўз билан айтсан ҳечмонларга малол келмас экан, деб ўйланарди.

— Бу гаплар халқнинг ҳамиятига тегади. Кўряпсизлар-ку, халқ қандай ишлар қиляпти. Халқимиз ажойиб, уларга малол келадиган гапларни ёзмаслик керак.

Павленко билан Эйзенштейн бир-бирларига маъноли қараб олишди.

— Тўғри,— деди Юсупов мумкин қадар овозига мўлойимлик бернишга тиришиб,— шундай воқеалар бўлгандир. Лекин, мен бу гапларнинг ҳақиқатлигига ишошмайман. Афсона бу.— У шундай деб стол тортмасидан каттакон конверт олди-да, улар томон суриб қўйди.

— Яқинда бир фотограф ўртоқ келган эди. Узбекистон тўғрисида кўп тиражли фотоальбом қўлмоқчи экан.

Үнга яхши шаронт яратиб бердик. Мана олган суратлари.

Эйзенштейн конвертни очиб суратларни олди. Ўларнинг бирида мункиллаган бир чол эшак миниб кетяпти. Яна бирида Бухоро кўчаларида сув сотиб юрган, жулдир кийимли мешкобчи. Яна бирнада бозорниң пастқам жойида бир чолин курсига ўтқазиб, соқолиниң олаётган кўча сартароши тасвирланган эди.

Эйзенштейн бош чайқаб суратларни стол устига қўйди.

— Наҳотки фотограф бугунги Узбекистондан шуларнигина кўрди.

— Мен ҳам мана шунга ҳайронман. Наҳотки бугунги ўзбек шунаقا бўлса! — Юсупов астойдил қизнишиб гапиради, — мен ҳозирги рассомлардан, композитор, ёзувчи, киночилардан ўзбек халқининг бугунги порлоқ тақдирини, меҳнат зафарларини, илм-фанда, техника тараққиётида эришган ютуқларини кўйлашларини истайман. Дўнан Дўсматовни кўрдинглар-а, гаплашдинглар-а, қилган ишларидан хабарларини бор. Ана шу одамнинг ҳаёти бир роман эмасми? Илтимос, канал тўғрисида бўладиган кинога бошқа гап аралаштирунглар. Сиз суратга олаётган ленталар тарихдан тарихга ўтадиган буюк ҳужжат бўлиб қолишига ишонаман. Кечирасизлар, қизншиб кетлим. Ҳаммасиnga манави фотосурат сабабчи бўлди.

Юсупов узр сўраб илжайди.

— Қандай гапларнинг бор? Мендан қандай ёрдам керак? Сира тортинашай айтаверинглар?

Эйзенштейн боядан бери гапга аралашмай ўтирган эди. Юсуповнинг чеҳраси очилганини кўриб бемалол гапира бошлади:

— Ўртоқ секретарь, ҳеч нарсадаи камлигимиз йўқ. Фақат транспортдан қийналяпмиз. Бизга битта юк машинаси керак. Етти-саккиз прожектор, овоз ёзиш аппаратлари, бир нечта ассистентларимиз бор. Йўлда қолиб кетяпмиз. Айниқса, тунги сменадаги ишларни, халқ сайнилларини прожекторсиз лентага туширолмай қийналяпмиз. Агар иложи бўлса уч кунга битта аэроплан берсангиз. Иш қизнган пайтда тепадан бутун трасса бўйлаб учиб, суратга тушириб олайлик. Кейин бу манзараларни топиб бўлмайди.

Юсупов блокнотига пималарни дир ёза бошлади.

— Яна нима керак?

— «Правда» уст-устига иккита телеграмма юборди, — деди Павленко. — Материалларни телефон орқали беришимизни сўрабди. Алоқа бўлимидағи ўртоқларга тайинлаб қўйсангиз, баъзи-баъзида Москва билан боғланишимга ёрдам беришса.

Юсупов унинг илтимосини блокнотига ёзаркац, деди:

— Сўраган шарсаларингизнинг ҳаммасини бажо келтирамиз. Машина ҳам бўлади, аэроплан ҳам бўлади, телефон ҳам. Яна қандай илтимосларнинг бор?

Павленко билан Эйзенштейн ўриниларидан туришди.

— Раҳмат, ўртоқ Юсупов. Бошқа илтимосимиз йўқ.

Юсупов уларни эшик олдигача кузатиб қўйди. Кейин хонанинг у бошидан-бу бошига юаркан, ўзини лоҳас севиб, кители тугмаларини ечди-да, деразани очиб юборди. Хонага салқин оқшом шамоли кирди.

«Прямой провод» деб аталмиш телефон узоқ, шидатли жиринглади. Юсупов шошиб трубканни олди.

— Эшитаман, — деди Юсупов ўзиға хос бўғиқ овоз билан.

Бу телефон бошқа телефонлардан фарқли ўлароқ нарёқдаги гаплашашётган кишининг овозини бошқалар ҳам бемалол эшитса бўларди.

— Ўртоқ Юсуповми? Сталиннинг ёрдамчиси Постренишев гаплашяпти. Ҳозир сиз билан Иосиф Виссарионович гаплашадилар.

Юсупов қаддини ростлади. Бир муддат жимлик чўқди. Қия очиқ қолган эшикни Мирзаев орқа тарафдан зичлаб қўйди. Трубкадан овоз эшитилди:

— Ўртоқ Юсупов!

— Юсупов эшитади, ўртоқ Сталин!

— Соғ-саломатмисиз? Республикангизда пахта теримига тайёргарликнинг боришини билмоқчиман.

— Зарафшон водийси ҳамда реснубликанинг жаңубидаги колхозлар ялпи терим бошлиш арафасида турипти, ўртоқ Стадци.

— Фаргона водийси-чи?

— Фаргона водийсида пахта кечроқ етишади. Ялпи терим сентябрь ўрталарнда бошланади.

— Ўртоқ Юсупов, канал ишлари терим суръатига таъсир кўрсатмаслиги керак. Спёсий бюро бу масалага жиддий қарайяпти. Шунинг учун ҳам канал қазишини жадаллатиш мақсадида сизларга йигирма миллион сўм

пул ажратдик. Булардан ташқары тез күн ичида иккى юзта юк машинасы, олтмишта трактор, йингирмата движок ҳамда ўн минг тонна цемент жүнатган эдик, олдингларми?

Юсуповнинг кўзлари яшаб кетди.

— Сизга катта раҳмат, Иосиф Виссарионович! Олдик, сиз юборган трактор ва машиналар ншга тушиб кетган. Йингирмата движок тунги сменалар ишлайдиган жойларга ўринатилди.

— Халқниңг кайфияти қандай? Шунн билемоқчиман.

— Яхши. Ота-боболари сувга таша ўтган халқ бу ишга жон-дили билан кирнишиб кетди. Бутун-бутун оилалар ишлагани келяпти. Дам олиш кунлари шаҳарликлар ўз ихтиёрлари билан ҳашар қилишяпти. Киев, Харьков, Москва, Урал шаҳарларидан минглаб кишилар каналга келиб ишлаш хоҳишини билдириб ҳат ёзишияпти.

— Бу яхши. Аммо канал пшларига бошқа тарафлардан одам жалб қилмаслик керак. Сиздан илтимос, қурувчиларнинг манший аҳволига алоҳида эътибор беринг.

— Хўп бўлади, ўртоқ Сталин.

— Тўқимачиллик саноатимиз пахта экадиган республикаларнинг қўлига қараб турибди. Сиздан бу масала га жиддий қарашингизни сўрайман. Канал қурилишида ишнинг бориши ҳақида гапириб берсангиз?

Юсупов трубканни чап қўлида ушлаб, ўнг қўли билан кителенинг кўкрак чўнтағини титкилай бошлади. Блокнотини тониб столга қўйди. Кейин қулоғидаги трубканнинг бир учнин елкасида қиспб блокнотини варақлай бошлади.

— Бугун саккиз юз етмиш саккиз минг кубометр тупроқ қазилди. Иш бошланган кундан буён ўн уч миллион уч юз тўқсон олти минг кубометр тупроқ чиқарилди, ўртоқ Сталин. Ер қазиш ишлари саксон икки процентга етди.

— Ҳаммаси бўлиб қанча тупроқ чиқарилниши керак?

— Ўн олти миллион кубометр, ўртоқ Сталин.

— Бугун «Правда» да Дўсматов деган киши ҳақида ўқидим. Шу киши тўғрисида батафсилроқ гапириб беришингизни сўрайман.

— Дўсматов оддий колхозчи. Илгари Логон каналида ишлаб ном чиқарган эди. Энди бу ерда катта ишлар

қиляпти. Бугун күнлик ер қазиши нормасини саккыз юз оятмиш процент бажарди.

— Кече ватанимиз Алексей Стахановнинг ажойиб ҳаракати бошланганинг түрт йиллигини нишонлади. Стахановчилик ҳаракати мамлакатимиз сипоати ҳамда қишлоқ хўжалигини юксалтиришда оламшумул роль ўйнади. Канал қурнилишида дўсматовчилик ҳаракатининг қанот ёзишига эътибор беришингизни сўрайман.

— Худди шундай қиляпмиз, ўртоқ Сталин. Дўсматовчилик ҳаракати янги қаҳрамонларни юзага чиқазяпти. Тўқсон бир ёшли Хидиров билан ўн саккиз ёшли Умматалиев деган колхозчилар күнлик топшириқни етти юз процентдан ошириб адо этишяпти.

— Бу жуда якши. Бундай кишиларни авайлаш, қадрига етиш керак.

Трубка анча вақтгача жим туриб қолди. Сталиннинг йўталгани, паркет пол гичирлаб, оёқ товушлари эшитилди. — Эшитяпсизми, Юсупов?

— Эшитяпман, Иосиф Виссарионович! Қулоғим сизда!

— Индинга, йигирма саккизинчи август куни СССР Олий Советининг сессияси очилади. Кун тартибини олдингизми?

— Олдим.

— Уз мuloқазаларингизни ёзма равишда Михаил Ивановичга юборишингизни сўрайман. Сиз бу галги сессияга келмаслигингиз мумкин. Пахта терими яқинлашгани, канал ишларининг жадаллигини назарда тутиб, сиёсий бюро шундай қарорга келди. Ишларингизга муваффақият тилайман. Канал қурувчиларига менинг алангали большевиклик саломимни етказинг. Қурилиш ишлари тўғрисинда кун ора шахсан ўзимга хабар қилиб туринг. Хайр!

— Хайр, соғ бўлинг, Иосиф Виссарионович!

Овоз тингандан кейин Юсупов трубкани жойига қўйди. У Тошкентга бир кеча қўниб, Москвага учиб кетмоқчи эди. Энди боришининг ҳожати қолмади. Стол ёнбошидаги тугмани босди. Ердамчиси кирди.

— Охунбобоев қаердалар?

— Марғилон участкасидалар. Ҳозир сизни сўраган эдилар.

— Телефон қилинг!

Ердамчин чиқиб кетди. Зум ўтмай ёзув столи устидаги мироқ ёнди. Юсупов трубкани олди.

— Пўлдош ака, сизмисиз? Сессияга мен бормайдиган бўлиб қолдим. Москвадан шундоқ деб айтишиди. Майли, сиз бораверинг, мени кутманг. Битта илтимос, қайтгунингизча иш охирлаб қолади. Тошкентга тушмай, тўпса-тўғри Фарғонага учаверинг. Теримга кетадиганларин бир хурсанд қилишимиз керак. Ёрлиқ топширамиз. Ўзингиз топширасиз-да. Келгунингизча тайёр қилиб туришади. Хўп, яхши бориб кёлинг.

Юсупов трубкани қўйиб китель тумаларини қадади. Қабулхонага чиқиб бугунги сводкани текшираётган Мирзаев тепасига келди.

— Тешавой, зарур бўлиб қолсам Заркентдан топасизлар.— У шундай деб, узун коридор бўйлаб кета бошлиди. Қабулхонага анча вақтгача унинг гурс-гурс қадам товушлари эшитилиб турди.

Мирзаев бошини чайқаб қўйди.

— Бу одам қачон ухлади. Ҳозир у ёғи саксон, бу ёғи саксон километр йўл босиб келди. Яна кетяпти-я!

Ташқаридан машина гуриллагани эшитилди. Зум ўтмай унинг овози узоқлашиб, оқшом қўйнига сингиб кетди.

VII

Акбаралининг Лугумбекда узоқ тургиси йўқ. Одамларнинг назарига чалинмай тезроқ «ишини» битказса-ю, сувга тушган тошдек жимиб кетса. Ана шунинг учун ҳам у келганидан бери тушган қўрасидан чиқмади. Кечқурун қош қорайиши билан айланиб Азизхоннинг қаерда ётиши, қаерда ишлашини билиб келди. Куёви йўлга чиқаётгандарига жуда ғазабга минган, Азизхон учраб қолгудек бўлса ғажиб ташлайдиган бир аҳволда эди. Негадир, бу ерга келиб бўшашиб қолди. Одамларнинг шовқин-сурони уни гангитиб қўйдимикан? Ё Азизхоннинг довруги эсанкиратдими? Ҳар қалай камгап, у ёққа боради, уҳ тортади, бу ёққа келади, уҳ тортади.

— Нима, шаштингиздан қайтиб қолдингизми, кўёв бола?— деди кесатиб Акбарали.— Агар қасдимни олмасам Нормат отимни бошқа қўяман, демаганимидингиз? Майли, орқага қайта қолинг, отингиз бугундан бошлаб Нормат эмас, Номард бўла қолсин.

Бу гап Норматнинг нафсониятига тегиб ўтли. Қошлари чимирнилиб, бир нафас Акбаралнинг бетига қараб турди·да, кинояли илжайди.

— Шунақа денг·а. Майли, кўрамиз, ким марду ким номард экан.

У шундай деб ўринидан турди, четга ташлаб қўйилган хуржун кўзинга қўл тиқиб белбоққа ўралган узун нарсани олди. Белбоқни ечиб жез поинакли қиндан пи-чиқни чиқазди. Тигини тирногига тегизиб кўрди·да, этигининг қўнгига тиқиб индамай чиқиб кетди.

Акбарали йўлаккача кузатиб чиқди.

— Эҳтиёт бўлинг, сизни шатта кутаман.

Нормат индамади, қайрилиб қарамади ҳам. Муюлишдан бурилиб катта кўча тарафга кета бошлиди.

Кеч кириб трассалардан товуш келмасди. Кундузги смена ишдан қайтиб кечкиси ҳали ишга тушмаган. Тераклар учун зар суртилгандек йилтираб турипти. Ариқ тепасига ўринатилган ўнлаб чойхонаю ошхоналарда одамларнинг гангир-гунгурни, ошпазларнинг хўранда чақиришлари, ариқни тўлдириб чўмилаётган юзлаб қурувчиларнинг шовқинилари эшитилиб турарди.

Нормат Азиҳонлар ётадиган чодирга қараб юра бошлиди. Чодир олдида Тенгдик ерга шолча ёзиб чордана қуриб ўтириб олган, қўмизини кўксига тираб аллақаидай бир мунгли куйши чертарди. Беш·үн киши тик туриб унинг қўмизни гоҳ бошидан, гоҳ бўйнидан айлантириб чалишига маҳлиё бўлиб турарди. Нормат у ёқ·бу ёққа қараб улар орасида Азиҳонни кўрмади. Нима қилишини, уни қайдан қидириб топишни билмай бирпас ҳардамхаёл тургандан кейин тупроқ кечиб пастга тушиб кетди. Ҳамма ёқда одам, бири у ёққа қараб юради, бири бу ёққа қараб. Тупроқ уюмларнин тизза бўйи кечиб «Оқ мактаб» олдинга борди. Аммо учраганлар орасида у қидирган киши йўқ эди.

Нормат уни боя ишлаётган еридан топиш ниятида кўприкдан ўтиб дўнглик тагига келди. Дўнгининг тепасигина ёришиб турарди. Мана шу терак бўйи дўнгни Азиҳоннинг бир ўзи кўтарган.

Нормат юқорига қаради. Иккни кишининг соясига кўзи тушди. Ўтирганларнинг бирни эркак, бири аёл эди. Орқа ўғириб ўтирганларидан Нормат уларнинг кимлигини билолмади. Уларга қараганча туриб қолди. Қў..

силтаб орқасига қайғмоқчи бўлиб турган эди, аёл шарақлаб кулди. Нормат сергак тортди. Бу Лутфиниса-нинг кулгиси эди. Норматнинг вужуди титраб кетди. Бу унинг хотини. Тўй-томоша қилиб, қўш карнай, қўш сурнай чалдириб, қуёвнакарлар билан остонасига қадак қўйган хотини эди.

Нормат энгашиб этигининг қўнжини пайпаслаб кўрди.

Атрофда одам кўп. Ҳозир бирон тадбири кўришга ишқулай пайт. Қоронги тушинини, ўзи ёлғиз қолишини кутиш керак. Нормат орқага чекниб ёнгоқ тагига келди. Кекса ёнгоқ танаасига суюнганича ўй ўйлай бошлади:

«Шу топда, дўнг тепасида бир-бирининг пишига сукилиб ўтирган мана шу икки киши менинг баҳтимга зомни бўлди. Шу аёл, шу беномус аёл менинг хасмий эди. Юрт олдида юзимни ерга қаратиб, ёр-дўстларимга Эрмак қилдириб, тўй куни келиншилик лиbosлари билан қочди. Эр кпшига бундан ортиқ ҳақорат бўладими? У менинг уйимда, қўйнимда бўлиши керак эди. Ҳовлимда ёқилган гулхан ўчди. Хотинларининг ёр-ёри оғзида қолди. Келинни олиб келгани кетган аравалар бўш қайтди. Ичкари-ташқарни ҳовлини тўлдирган меҳмоқларининг бири кулиб, бири бош чайқаб тарқаб кетди. Эрталабгача қўшиқ, ёр-ёр айтплайдиган ҳовли тоиг отгунча ўлиқ чиққан уйдек сукунат ичида қолди. Бу аламлар, бу азоблар фақат қон билан ювилади. Фақат қон билан...»

Нормат ўйлаган сарн ишити қатъийлашиб борар, тезроқ қоронги тушинини, одамлар оёғи товсалинини бетоқат кутарди.

Қоронги тушди. Тепадаги соялар кўринмай қолди. Нормат ёнгоқ шохлари тўсган супача устида ғужанак бўлиб, ўлжасини кутган қоплондек қимириламай ўтиради. Дўнгдан тушган Азиҳон Лутфиниса билан бепарво тупроқ кечиб шу тарафга қараб келарди. Лутфиниса қўлида тол новдасини силкиб, тайтонглаб, қиқирлаб кулиб келяпти. Орқада Азиҳон уни билагидан ушлашга интилар, Лутфиниса қўлини силтаб гоҳ ўнгга, гоҳ чапга ўзини ташларди.

Нормат этигининг қўнжидан пичогини чиқарди. Уни шарт қинидан сугурдию олдинга бир қадам интилди. Оёғи ташлаган жойига тушмай гандираклаб бир қалқиб олди. Шунда у оёғи, қўллари қалтираётганини сезди. Чап қўлида турган пичоқ қини титраётган бармоқ-

ларидан түшиб кетди. Пойнаги тупроққа беозор сассиз санчилди. Нормат журъатсизлашиб орқага чекинди. Танини титроқ босиб, кўз олдида каттакон оловли доира айланга бошлади. Худди бирор учун чўғга айланган касовини кўзи олдига келтириб тинмай айлантираётгани ўхшарди.

Нормат умрида бирор билан ёқалашмаган, ҳатто уйларида қўй сўйишганда ҳам кўришга юраги дов бермай ё тескарн қараб олар, ё бўлмаса кўчага чиқиб кетарди. Бугун, энди у қўй эмас, одам сўймоқчи бўлиб пичоқ кўтариб келганди. Бўлмади, қўли қалтиради.

Азизхон худди унинг олдингинасидан Лутфинисани қувиб ўтди. Сал нари бориб тутди. Тутиб бағрига босди. Чўпиллатиб ўпди.

Нормат ҳамон ўзига келолмай титроқда эди. Азизхон анча нарига кетиб қолганда у ўзига келди. Энгашиб пичоқ қинини олди. Беихтиёр уларга эргашиб кета бошлади. У қаёққа кетяпти, эргашиб нима қиласди, ўзин ҳам билмасди. Кўприкдан ўтди. Машъала ёқилган чойхона олдига келгандагини қўлида пичоқ борлингини сезди-ю шошиб қўйнига тиқди.

Азизхон билан Лутфиниса ҳамон ҳиринглаб олдинда боришарди. Нормат ҳам улардан қолмай изма-из кетаверди. Гувала деворли қўра олдига келганда Азизхон билан Лутфиниса тұхташди. Азизхон қызни бағрига босиб узоқ вақт қўйиб юбормади. Иккови бир-бирларига ёпишганларича анча вақтгача туриб қолишиди. Есларидан ўтиб кетаётган кишиларнинг кулишларига ҳам парво қилишмасди. Нормат уларнинг бу аҳволига лоқайдигина қараб турарди. Охири Лутфиниса Азизхоннинг бағридан юлқиниб чиқди-ю, очиқ эшикка ўзини урди. Азизхон у кириб кетган эшикка анча вақт қараб турди. Кейин тилар-тиламас орқасига қайтиб кета бошлади. У яна Норматнинг олдидан ўтди. Унинг бетига бир қараб қўйди. Танимади. Нормат яна унга эргашди. Энди Азизхоннинг қадами тезлашди. Бирпасда чодирлар шаҳарчаси ичига кириб кўздан йўқолди.

Нормат боя уни қидириб бўрганда чодирини кўрганди. Қирғиз йингити қўмиз чертиб ўтирган чодир ичиди энди чироқ мілтилларди. Нормат чодир олдига келиб атрофга қаради. Ҳеч ким йўқ. Ҳамма «Оқ мактаб» орқасидаги майдонга концерт кўргаки кетган. Чодир ичидан патефонининг гириллаб айланниши, ундан кейин

«Рўмолим» қўшиғи эшилди. Нормат қўшиққа қулоқ солиб ичкаридаги одамнинг чиқишинн кута бошлади.

Чодирнинг чети кўтарилиб майкачан бўлиб олган Азизхоннинг сояси кўринди. Нормат сергакланди. Азизхон уни кўрса ҳам парво қилмай елкада сочиқ билан сув бўйига тушиб кетди. Сал ўтмай сув шалоплагани эшилди. Нормат қўшиққа қулоқ солиб ўтираверди. Патефон игнаси пластинка охирига этиб бир хил гириллай бошлади. Бирдан Норматнинг ҳуши ўзига келди. Бу ерда нима қилиб юрибман, деб ўзидан сўради. Ахир бу бола не-не полволларнинг белини букиб, елкасии туроққа қориштиряпти. Ахир мени икки ямлаб бир ютиб қўяди-ку!

— Шошма, Нормат! — деди ўзига ўзи. — Лутфиниса сенга тегаман деб сўз берганми? Аласининг сўзига кириб тўй қилдинг, шарманда бўлдинг. Энди яна унинг галига кириб қамалмоқчимисан? Калланг борми, Нормат? Хўш, орқасидан бориб бехосдан пичоқ ҳам урдинг дейлик, ундан кейин нима бўлади? Умринг қамоқда ўтиб кетмайдими? Қамалсанг-ку, майли-я, лекин огиласан, коқ пешсанангдан отишади. Қўзингни оч, Нормат! Хотин деганин бўнақа қилиб олмайди. Бахтинг очилса, ўзингга муносibi чиқиб қолар.

Нормат ўзи билан ўзи гаплашиб тураркан, ялангоч кўкракларини сочиқ билан ишқаб Азизхон чиқиб қолди. Чодир ёнида соядек қорайиб турган киши олдида тўхтаб, энгашиб унинг бетига қаради. Норматнинг жони товонинга тушиб кетгандек, ичп шув этиб кетди. Тили гапга келмай гудранди.

— Кимсиз? Келини!

Нормат ҳамон қимирламасди.

— Гап-манингиз борми, менда?

Азизхон уни танимади. Тўй куни узоқдап, куёвлик сарлоларида кўргап, башараси эсидан чиқиб кетган ёди. Эш полвон юборган «вакил»лардан биронтасидирда, деб ўйлади. Чодир четини кўтариб, киринг, меҳмон деб ичкарига уннади.

Нормат сеҳрлангандек унга эргашиб ичкарига кирди. Чодир ичиди тош фонаръ ёниб турилти. Патефон бурори тугаб тинган. Учта ёғоч каравот устидаги кўрпа-тўшаклар бесаранжом бўлниб кетган. Нормат Азизхон кўрсатган каравотга ўтирди. Ўтирди-ю, бошини эгиб ерга қадалганча қолди. Азизхон уни мастми, телбароқ одам-

ми деб гумон қилди. Бундан ташқарға полвонлигити эшитган Анижон йигитлари күргани келиб орқасидан әргашиб юришар, чодирга қовунми, тарвузми күтарниб келиб уни томоша қилишарди. Азиҳон ўшанақалардан биттаси бўлса ажабмас, деб ўйлади. Кутимаган мөхмонга тикилганча ўтираверди.

Нормат бошини күтариб унга қаради. Азиҳон чина-камига истарали, бутун вужудида аллақандай бир жозиба ўйнаб турарди. Нормат унииг кўпчиб турган кўкракларига, ҳар биринга биттадан йигит ўтирса бўладиган елкаларига маҳлиё бўлганча қотиб қолди. Азиҳонни у биринчи марта яқиндан кўриши эди. Еш, жуда ёш. Ҳали она сути оғзидан кетмаган нораста. Шундоқ кучта, шижоатга тўлган боланинг қонини тўкиш гуноҳ эмасми.

Нормат унга бошдан-оёқ яна бир разм солди. Бенхтиёр яктагининг қўйнига қўл тиқди. Пичоқни топди. Тусмоллаб пичоқнинг сопини ўнглаб ушлади. Шу алпозда ўринидан турдию, шартта қўйнидан пичоқни олиб Азиҳоннинг олдига отди. Пичоқ оёғи ёнинг тушди.

Нормат бир сўз демай ташқарига чиқа бошлади. Азиҳон нима гап бўлаётганига тушунмай, билагидан ушлаб қолди.

— Бу нима қилганингиз, ака. Бу нима қилиқ?

Нормат ўгирилди.

— Сени ўлдиргани келгандим, инятимдан қайтдим.

Жонни сенга худо берган, керак бўлганда ўзи олади. Бандаси оллонинг иродасидан чиқа олмайди.

Азиҳон унинг билагини қўйиб юборди. Нормат бошқа гап айтмай чиқиб кетди.

VIII

Кетмонтепадан бу ёғига Норин дарёси минг бурилишлардан ўтиб, минг бир пастликларга бош уриб, кўпирнб, қутуриб келади. Ниҳоят, Учқўрғонга келиб ҳолдан тояди, ювош бўлиб қолади.

Кетмонтепада бир кампир Норинга тушиб кетган экан. Болалари қирғоқ бўйлаб чирқиллаб, уни қидириб юришганда бир чол шундай дейди:

— Болам, онангни энди Учқўрғонда кўрасан.

Халқ орасида юрган «Онангни Учқўрғонда кўрасан» деган гап ўшандан қолган.

Катта Фарғона каналига сув берадиган асосий тўғон Нориннинг мана шу Учқўргонга келиб ёшлиб оқадиган жойига қурилади. Дарёнинг иккى тарафи қоя тошлари билан ўралган. Сув чиқазниши керак бўлган канал бир неча километргача дарёнинг эски ўзани бўйлаб бориши керак. Бунда ер қатлами тош, шағал билан босилиб ётибди. Уни қазишга на кетмон, на белкурак чидайди. Кетмон теккан жойда чақмоқ чақади. Белкураклар сопи қарслаб синади. Иккитагина экскаватор бир кун ишласа, уч кун «дам олади». Иш қанча оғир бўлмасин (барбири) кетмон, белкурак асосий иш қуроли бўлиб қолди. Элликдан ортиқ дурадгор фақат белкурагу кетмонга соп ясаш билан овора, йигирмадан ортиқ темирчи сандончасни ерга санчиб тиззалағанча кетмон пешлаш билан банд. Бу ер худди мисгарлар, темирчилар растасини эслатади. Қечасию куидузи тарақ-туруқ, жаранг-журӯнг қулоқларни қоматга келтиради.

Битта кетмон бир кунда иккى-уч марта соп алмаштириб, бир-икки марта темирчи сандонига тушади.

Бугун тонг Қоронғисидан Учқўргонга Намангани, Андижон тарафлардан отлиқ милиция отрядлари келэ бошлади. Улар харсанг тошлар, шағаллар билан қопланган бир ярим километр масофадаги қурувчиларни дарёнинг нарнги тарафига ўтказиб ўраб олишди.

Катта-кичик — ҳамма канал қазиладиган жойдан узоқдаги тошлар орқасига яширинди.

Тошкентдан келган «Узвзрывпром» ходимлари кечаси билан тошлоқ ерларни ковлаб, юзлаб жойга портлатгич моддаларини ўрнатишган эди. Уч юз йигрма тоннэ портлагич бир ярим километр масофадаги тошлоққа чуқур ўрнатилган. Милиция отрядлари портлаш бўладиган томонга ҳеч кимни ўтказмайди. Штаб радиоузелидан тинмай қурувчилардан тартиб сақлашни, ўзбошимчалик қилмасликни сўрашарди.

Ниҳоят портлатиш отряди командиришинг шиддатли командаси эштилди. У қўлидаги ракета тўпкончасидан осмонга қараб ўқ уздп. Кетма-кет отилгап мушак осмон кўксига нурли наиза бўлиб санчилди. Брин-кетин даҳшатли портлаш бошланди.

Ер силкиндни. Норин сувни чайқалиб, иккى-уч минут қирғоққа сапчиб турди. Тупроқ үюмлари тоғ бўйи кўтарилиб шамолсиз осмонда қимирамай туриб қолганга ўхшарди. Даҳшатли портлаш товушлари, ериннг тин-

май ғилкиниши, Норининг чайқалиши одамларни ваҳи-
мага солиб қўйди. Атрофни ҳалқадек ўраб турган мили-
ция ходимлари ҳам ўзларини панага олиши. Портла-
тиш штабининг бошлиғи безовталаниб катта харсанг
орқасидан бош чиқазди.

Қўйилган портлагичлардан иккитаси портламай қол-
ган эди. Ҳозир унинг олдига борниш хавфли. У қўлидаги
секундомерга қараб ниманидир кутарди. Шунда бирдан
слдинма-кетин икки жойда портлаш бўлди. Яна тупроқ
уюмлари осмонга сапчиди. Яна Норин суви безовта чай-
қалди. Одамларнинг оёқ таглари титради.

Ҳаво дим бўлганидан портлаш тўзонлари тарқалмай
туради. Ҳудди тоғ тепасидан лава оқиб келаётгандек
шошилмайmallabулут дарё қирғоғи томон босиб ке-
ларди. Одамлар қирғоқ бўйлаб яна юқорига қараб қоча
бошладилар.

Беш-олти минутлар чамаси вақт ўтгаидап кейин штаб
бинолари, чойхона, ошхоналар тепасига қуюқ тўзон ёни-
рилди. Ҳеч кимни ва ҳеч нарсани кўриб бўлмай қолди.

Қуюқ тўзон орасидан отлик милиционерлар жон ҳо-
латда отга қамчи босиб чиқиб кела бошладилар.

Портлаш овози ҳали ҳам тог қояларга уршилиб қал-
дираб туради.

Бирон соат ўтиб тўзон босилди. Томларда, чойхона
сўриларда тўпни бўйи билқ-билқ тупроқ эди.

Харсанг тошлар орқасига яширнган, қиргоқнинг
юқори тарафига ўтиб кетган кишилар аста қайтиб кела
бошладилар.

Чодирлардаги, чайлалардагилар эса кўрпа-тўшак-
ларини ташқарига олиб чиқиб қоқа бошладилар.

Шу куни то тушликкача трассага одам чиқмади.
Штаб атрофларини, «Яшил театр» деб аталмиш кинопо-
къядиган жойни, ошхона ва чойхоналарни тозалашга
киришиб кетган эдилар.

Ундан ташқари портлаш пайтида отилиб чиққан
тош-шагал яқин атрофдаги маҳаллаларга сув берадиган
ариқларни босиб қолган, от-арава, машиналар ўтадиган
қатнов йўлида икки юз метрча жой бекилиб қолган эди.

Қурувчилар сув йўлларини очиш, қатнов йўлини то-
залашиб билан банд бўлдилар.

Ниҳоят, тушлик тугаб ҳамма трассага чиқди. Энди
портлатишдан кўчган шағалли ерни қазпш, замбилига
ортиш анча осон бўлиб қолганди.

Бироқ дов·дараҳт түзөн оғирлигидан шохларини
эгіб маъюс туради.

Яна кетмөнларнинг гурс-гурс ерга урилиши, ломлар-
нинг қарсиллаши, одамларнинг бақириб-чақиришлари...

* * *

Чүккى соқол, жиккак инженер Белявский таҳтадан
құлбола қилиб ясалғаш метр күтариб трасса кездән.
Белявский 1915 йили «Асосий Фарғона канали» лойиҳа-
сини тузган эди. Аммо бу лойиҳа чиновниклар эътибори-
дан четда қолди. Бу лойиҳадан хабар топған Москва
мануфактурачилари ўз вакилларини юборадилар.

Москва мануфактурачилари пахтани Фарғона бойла-
ридан сотиб олишар, нархиниг қимматлигидан ўзлари
шу тарафлардан ер олиб пахта экдириши дилларнга ту-
ғиб қўйишган эди. Улар юборган вакиллар Учқўргон адир-
лардан анчагина ер сотиб оладилар. Норинни тўсиб адир-
ларга сув чиқаришга уриниб кетадилар. Аммо уларниң
бу уринишлари бекор кетади. Неча миллион сўм сарфлан-
гақ иншоот сув йўлини тўсишга ожизлик қиласди. Катта
насослар ўриятишга, нефть билан ҳаракатга келадиган
электростанция қуввати ёрдамида сув чиқаришига урини-
шади. У ҳам бўлмайди. Электр қуввати шу қадар оз эди-
ки, насос моторларини айлантиришга ожизлик қилиб қо-
лади.

Мануфактурачилар миллионлаб пулга кўзиб насос
станциясини, сотиб олган адирларини ташлаб кетишга
мажбур бўладилар.

Белявский мана шу воқеаларнинг барини ўз кўзи
билан кўрган Янги канал лойиҳаси мұҳокама қилинаёт-
ганда марказкомда батағсил маълумот бериб Учқўргон-
нинг ер шаронити, Нориннинг тезлигиги, фаслларда қанча-
дан сув оқиб ўтишини айтib берган. Қанал штаби Вод-
тўғон қурниладиган жойиниг ер-сув шаронтини биладиган
бу одамни Учқўргон участкасига бошлиқ қилиб тайин-
лайди.

Булардан ташқари Белявский Фарғона водийсизде
яшайдиган деярли ҳамма қишлоқ шеваларнда адашмай
гаплашар, уларниң урф-одатларини алоҳида ҳурмут
қиласарди. Ҳатто рамазон ойлари унча-мунча рўза тутиб
қўяди, деган гаплар ҳам бўлган эди.

Шу одам канал трассасининг энг оғир жойига раҳбарлик қўларди.

Оқ брезент фурожкасини бостириб кийиб олган Беляевский Эш полвон ишлаётган тошлоққа келиб атрофга бир қараб олди. Кейин газета тарқатиб юргани почтачи боладан икки-учта газета олиб, турган жойида саҳифаларга кўз югуртира бошлади. Бугун қўрилиш газетасида Азиҳон тўғрисида мақола чиқкан эди. Беляевский ойнаксиз хатга тикилганидан кўзларни жимирилашиб кетди. Кителининг чўитакларини титиб ойнагини тополмади. Газетани буқлаб чўитагига солиб кўйди.

Беляевскийниң кўзи олдига Азиҳонниң кулиб турган башараси келди. Худди улар Найман тўқайида биринчни марта учрашган пайтларидагинек болаларча жилмайиб турарди.

Беляевский уни каналга чорлаган эди. Келди, сал кунида кўпчилик оғзиңга тушди. Минглаб кишилар униң таржиман ҳолини, қилаётган ишларини билишга қизиқади. Бугун газета Азиҳон тўғрисида мақола чиқазипти.

Эш полвон кечакуни кўп тупроқ ташиб чиқаришда мусобақага чақирган эди. Беляевский Эш полвониниң Азиҳонидан енгилганини, аламзода эканини билади. Агар у тупроқ ташишида ҳам енгиладиган бўлса, канални ташлаб кетиб қолади. Эшниң ягона умиди шу мусобақадан эди. Беляевский шуларни ўйлаб Эш ишлаётган тошлоққа қаради. У катта-катта харсангларни белига қўйиб юқорига олиб чиқар, ажаб бир шитлиш билан харсангни ёнбошига иргитарди.

Беляевский ҳозир газетани унига кўрсатмоқчи эмас. Кўрса ҳафсаласи пир бўлиб қўли ишга бормай қолади. Ўчқўргон участкасида Дўнан полвон билан Эшниң олдинга тушадиган стахановчи йўқ. Шу иккенинга етишиш учун бутун участка бўйлаб ҳаракат бошланиб кетган. Агар у совиб қолса бу ёқдагиларниң суръатига таъсир қилиништурган гап.

Беляевский пастликка, Эш ишлаётган жойга тошлар устидан эҳтиёткорлик билан қадам ташлаб тушиб кетди.

Эш полвон бугунги «Сталинча қурилишда» газетасини дўпписига қистириб олиб яхна чой шимираётган эди. У Беляевскийни кўриб пиёлани тош устига қўйиб, ҳўл мўйловларини яктагининг енги билан артди.

— Келинг, оқсоқол! — деди у кўришгани қўл узатар-

кан. — Күркманг, оғзымпздаги ошымизни Азиз полвонга олдириб қўймаймиз. Кўриб қўйинг! — У шундай деб каттакои харсанг тепасига тираб қўйилган яхлит фанердаги ёзувни кўрсатди. Унда кўмири билан ёзилган шундай сўзлар бор эди:

«Иккинчи ўн кунликда Азиз полвондан ошириб тупроқ ташимасам, отимни бошқа қўяман. Эш».

Беляевский кулиб юборди.

— Нега куласиз, тўра? Ишонмайсизми?

— Ҳар эҳтимолга қарши ўзингизга яна битта запас от топиб турсангиз бўларди, полвон ака.

Бу гапин Беляевский ёнида газета ушлаб турган йигит айтди. Эш унга еб юборгудек бўлиб қаради.

— Нега ўқраясиз, полвон ака. Газетани кўринг. Дўплингизни тагига соявон қилиб олган газетани олиб ўқинг. Азиз полвон сизни алла қин қўйипти-ку. У кечанинг ўзида ўн олти кубадан тупроқ ташитти. Сиз ўн биттадан ошира олмадингиз. Отингизни қәфиядош қилиб Эш полвон ўрнига Меш полвон қўя қолинг

— У тупроқ ташитти, мен тош. Фарқи борми, йўқми, нодон. Эш акангин билмас экансан.

— Тарозга солса иккви ҳам бир.

Эш полвон гап тополмай бошидан газетани олиб ғижимлаб отди.

— Кўрамиз ҳали. Йхши от кейши чопади.

Беляевский Эшга дашном берадиган йигитни итариб нари сурис қўйди.

— Бор, ишинингни қил. Сенга ким қўйипти, полвонларга гап қотикини.— У шундай деб Эшга қаради.— Тўғри жавоб қилдинг. Сенинг енгиб чиқишининг нишонаман. Сен билан Дўнанинг ютуғи бутун участкамизининг ютуғи бўлади. Мухбири ҷақирига ман, сени ҳам яхшилаб ёzáди. Сувратингни ҳам газетада чиқазамиз. Айтганча, бугун иш тугаши билан кийиниб штабга кел. Куйганёрга борамиз. Ун кунликнинг якуннда ўзини кўрсатган қурувчиларга канал нишони топширилади. Сен ҳам мукофотландинг. Охунбобоевнинг қўлларидан нишонни оласан.

Беляевский унинг елкасига қоқиб: «Бўш келма азамат», деб тепага чиқиб кетди.

У кетаркан ўйларди. Эшда куч кўп, орнати зўр. Нима бўлса ҳам Азизхонни енгсам деб уриниб ётипти. Кечалари ҳам ойдинда ишга чиқиб кетяпти. Азизхон тушмагур у кечгача қиладиган ишин тушгача бажариб қўйяпти. У

бала ўзинга бирорни етказмайди. Фақат битта Дўнанвойни тан олади. Ундан бошқасини олдимга ўтказнб бўпман, дейди. Ажаб ғалати бола. Иш унга писандмас. Ишни худди эрмакка қилаётгандек қийналмай, кучанмай, кулиб турниб бажаради. Бир кунда ўн олти кубо тупроқ ошичиқини отнинг ҳам чоги келмайди. Ўн олти кубометр ўн олти катта юк машинага юк бўлади-я.

Белявский кўп полвонларни, азamat мирабларни кўрган. Аммо бунақа вужуди кучга тўлиб кетган полвонни биринчи кўриши. Улуг князь Петербургдан чақирган француз полвони Тошкентдаги Романовский боғида ўйип кўрсатган эди. У қорнида уч юз эллик кіло юк кўтарган. Азизхон бўлса «Кўйганёрда қорнига тахта қўйиб юк машинасини кўтарди. Елкасига уч яшар терак йўғонлигидаги темирни обкашга ўҳшатиб қўйиб, у ёғига етти-та, бу ёғига еттита одам осилиб ўша темирни эгишди. Азизхон қилт этмай туриб берди. Елкаси сал қизарди, холос».

Тўғонга бетон олиб тушган машина қайтиб чиқаётганди қияликда мотори ўчиб орқага кета бошлади. Ани-чиниб эскиб қолган машинанинг тормози ишдан чиққал эди. Агар орқага қараб шитоб гилдіраб кетадиган бўлса, поїдевор қолишиларини сипдириб, ўзи дарёга туниб кетиши аниқ. Азизхон шартта сапчиб турди-ю, илдам бориб елкаси билан машина кузовига тиразиб тўхтатиб қолди. Шофер то қайтадан ўт олдиргунча у машинани қилт эттирмай тутиб турди.

Бу воқеаларни Белявский ўз кўзин билан кўрган. Шундоқ полвонни енгиш Эшга осон тушармикин? Агар Эш Азизхон қилған ишнинг ярнига етса ҳам катта гап. Негани Азизхон ғайри табиий кучга эга бир йигит. Бунақаси бу яқин орада топилиши қийин.

Қурилиш газетаси редакциясига «Азизхон ким? Кунлиқ нормани етти юз-саккиз юз процентдан бажараётгани ростмий? Кичкинагина йигитчада шунча куч бўлишига ҳайронмиз, Азиз полвон тўғрисида батафсил мақола бошишларингизни сўраймиз», деган хатлар жуда кўп келарди. Редакция Азизхонининг олдига сухбатлашиш учун ёзувчи Адҳам Ҳамдами юборди. Аммо Азизхон унга ўзи тўғрисида аниқ бир гап айтиб беролмагани учун Адҳам Зирилламага бориб ҳамқишлоқларн билан гаплашди. Кўп гапларни билиб қайтди. Бугунги газетада унинг Азизхон тўғрисида каттакои мақоласи босилди.

Мақолада Азизхоннинг саккиз ёшидан бўён қилган ишлари, кўрсатган «ҳунарлари» битта қолдирмай ёзилашади.

Азизхон ўн беш ёшларда эди. Тошкентга Ҳожимуқон деган қозоқ полвони келганини эшишиб қолади. Ҳожимуқон қорнига тахга қўйиб устидан юк машинасини ўтка зармиш, елкаснда темир йўл рельсини обкашга ўхшатиб эгиб букармиш. Азизхон бу томошаларни ўз кўзи билан кўргиси келиб уйдагиларга билдирамай кечаси Горчаковдан поездга чиқиб Тошкентга қочади. Дадаси билан онаси бир кун кутишади, ундан дарак йўқ, икки кун кутишади, дарак йўқ. Иккови бетоқатланиб у ёқ-бу ёқдан суриштира бошлашади. Уни кўрдим деган одам бўлмайди.

Азизхон шу кетгапча икки ой йўқ бўлиб кетади. Оғонаси қидирмаган жой қолмайди. Милицияга хабар қилишади, барибири дараги чиқмайди. Азизхон Ҳожимуқонга эргашиб Қозогистон тарафларга кетади. Машҳур полвон ундан кимсан, ота-онанг борми, деб суриштирганда, ҳеч киммим йўқ, етимман, детдомда ўсганман, деб жавоб қиласди. Ҳожимуқон уни синаб кўради. Боланинг кучига ҳайрон бўлади. Узи кўтарадиган тошларни кўтартириб кўради. Азизхон қилт этмай кўтариб отади. Шундан кейин Ҳожимуқон унинг қорнига тахта қўйиб аввал бузоқ, кейин эцак, ундаи кейин от чиқазиб кўради. Азизхон кўзини нирпиратмай, чимани чиқазса, кўтараверади.

Ҳожимуқоннинг ўзи бу ҳунари жуда кўп машқ қилиб ўрганиган эди. Яниги тугилган бузоқни то сигир бўлгунча кўтариб катта қилган, ўзини оғир юк кўтаришга шу усулда ўргатган эди. Ана шундан кейин машҳур полвон уни ўзига шогирд қилиб олади. Оғир юк кўтариш сирларини ўргага бошлайди. Самарқанд, Бухоро ва Тошкент шаҳарларидағи ўйинларнда уни ассистент қиласди.

Ўша кезларда милиция бутун Совет Иттилоғи бўйлаб қидириув шуъбасига хабар қилган эди. Азизхон Туркистон шаҳрида милиция қўлига тушиб, алоҳида одам таъқибнда қишлоққа олиб келинади.

Дадаси урай деса уни билмайди, сўкай деса уни билмайди. Бу ўжар бола яна қочиб кетмасини деб ялинишга тушади. Онаси йиғлаб энди қочиб кетмайман, деган ваъдасини олади.

Азизхон эса Ҳожимуқондан олган таълим минни кечаю кундуз чорбоқда машқ қиласди.

Газетадаги мақолада мана шуларнинг ҳаммаси ёзил-

ган, газетхопларининг биронта ҳам саволи жавобсиз қолмаганди.

Белявский «контора» деб атальши будкасига кириб стол устида қолган кўзойнагини олди. Дераза яқинига келиб Азиҳои тўғрисидаги мақолани ўқий бошлади. У мақоладан кўз узмай, вой азамат-э, вой боласи тушмагур-э, деб юборар, гоҳ-гоҳ бош чайқаб, «неужелий», деб қўярди. У газетани ёнига қўйиб, бир неча минут столни чертиб, ҳозир ўқиган нарсалари таъсиридан чиқолмай туриб қолди.

Бугун у Куйганёрда бўладиган ўп кунлик якунида ахборот беради. Бўлаётган ишларни яна бир бор кўздан кечириш учун участканинг ҳамма жойларини кезиб чиқди. Қайси ерда иш ёмон кетяпти, қайси ерда яхши. Штаб катталаридан қандай ёрдам сўрайди. Шуларни мулоҳаза қилиши керак. У газетани стол тортмасига солиб ўз ишлари тўғрисида ўйлаб кетди.

У битта нарсага аминки бутун трасса бўйлаб ўртага ташланган шиорда Учқўргон участкаси тилга олинади. Чунки машҳур ер қазувчи, кунлик ср қазиш нормасини тўққиз юз процентга етказни бажараётган Дўнан Дўсматов шу ерда, Учқўргон участкасида ишлайди.

Бугун тўрт кун бўлдики, каналининг барча участкаларида дўсматовчилик ҳаракати бошланиб кетган, Дўсматовнинг ўзи эса бу шомга яраша меҳнат қилиб, ҳамон қурувчиларининг олдида борарди.

Азиҳои Умматалеев — лугумбекликларининг сардори. Эш полвон — иорниликлар етакчиси.

Мана шу уч азамат канал машъали бўлиб ҳамманинг кўз олдида эди. Белявский гарбиyl таҳтадан омонатгина қурилган конторада ўтириб, ўзича ўйларди. Бу уч азаматни канал юзага чиқарди. Канал бўлмаганда булар юрт кўзидан четда, майда, оддий ишлар билан шуғулланаб юраверардилар. «Халқ ҳаракати яшги қаҳрамонлар яратади», деб бежиз айтишмаган экан.

Белявский блокнотини очиб ёзувларига тикилди.

Ташқарида бўлаётган шовқин-сурон, кетмон ва белкуракларининг овози, тошга қадалаётган ломларнинг қарсллаши, кетмон пешлайтган темирчиларнинг жаранг-журунги тахта девор тирқишидан ўтиб Белявскийга аниқ эшитилиб турарди.

Бу чол водийга сув чиқаришни йигирма беш йил ўйлади. Мана ишоят у иштияга етди. Қалб қўри, билими,

Гайратини бағышлаган ишиниң амалга ошаётганидаң у инжөйтда хурсанд әди. Кечаларни ҳам ўзича алланималарни ҳисоблаб чиқар, асосий лойиҳадаң ўзи күчириб олган иусха устига яна белгилар қўярди.

Хозир ташқаридаң келаётгани шовқинлар орасидан у одам қўли билан барпо бўладигани каналдан оқажак сувининг жилдирашини, қиргоққа шаниллаб уришни, шаршаралардан гувиллаб кўпик сочиб тушиши эшитаётгандек әди.

IX

Лутфиниса аёллар бригадаси билан «Қирғиз овул» участкасида тупроқ таширди. Азиҳхонининг номи Дўнан Дўсматов билан баробар тилга тушиб турганда Лутфиниса қўл учиди иш қилишни эп қўрмасди. Участкадаги аёллар Азиҳхон билан икковлари ўртасида бўлиб ўтгани гаплардан аллақачон хабар топишган, полвон боланинг қайлиги деб иззат қилишарди. Кечқурун ишдан чиқиб чайлага келишганида хотинлар уни гапга солишарди. Айниқса аёллар бригадасининг бошлиғи, Избосканда пилладан кўп ҳосил олиб қатор-қатор орденлар олган, Узбекистон Олий Советига депутатликка сайланган Хайриниса Боқибоева деган ҳам кўхлик, ҳам эркакшода аёл уни кўпроқ гапга соларди.

— Менга қара, иккита эрга теккасану ҳали ҳам қиз боладексан-а! Ё тавба!

— Вой, нега унақа дейсиз,— дейди Лутфиниса астойдил куйиниб.— Бир марта ҳам куёвга чиқмаганимап.

— Ҳо, марғилонлик эринг эсингдан чиқдими?

Лутфиниса куйиб-пишиб бўлган воқеани бошқатдаң айтиб беради. Аёллар бу гапни печа марталаб эшишган бўлсалар ҳам яна қулоқ тутадилар.

— Никоҳ ўқитмасдан қочганимиз-у. Қуёвнинг бетини узоқдан ҳам кўрмаганимап.

— Ҳўп, майли. Бу гапнингга ҳам ҳўп дейлик. Азиз полвон билан қочиб тўқайда бир кеча, қирғизнинг ўтоворида уч-тўрт кун қолиб кетганиларинг-чи. Бизни лақиллатмай қўя қол. Шундоқ шўх, осмонда учиб кетаётгани бургутни бир сапчишда қашотидан тутадигани йигит сен балиқдай килкиллаб ётганингда ишдамай тасбеҳ ўғириб ўтирганимкип. Йўқ, бу бирор ишонадиган гап эмас. Бизни лақиллатмай қўя қол.

Лутфиниса бўғилади. Қуйиб-пишиб тушунтиromoқчи бўлади. Худо урсин, каломулло урсин, деб қасам ичади. Барibir Ҳайриписа «ишонмайди». Шундан кейин Лутфиниса аламига чидамай йиги бошлайди. Хотин-халаж ўртага олиб аранг юпатишади. Бригадир ҳазил қилди. атайин кулги бўлсин, деб сени лақиллатяпти, дейишади.

Эртасига ишдан кейин яна шу гап. Яна қасам, яна йиги.

Лутфиниса уч-тўрт кун шунақа эрмак бўлгандаи кеини бу гапларга эътибор қилмай қўйди. Ҳатто Ҳайрииси-санинг гапига бурнини қнишайтпрадигаи бўлди. Бу ҳам етмагандек, ҳа, рост, яқинда туғиб бераман, сизларга нима, деб гапни чўрт кесадиган одат чиқарди.

Лутфиниса оппоқ, юрса сўлқиллайдиган, икки қошинииг учи бир-бирига тугаш, бўйи сал пастроқ, тўлагина қиз. Тошкентлик Баҳром Ҳамданий деган рассом атайин штабдан суратини ишлагани мойли бўёқларини кўтариб келган эди. Лутфиниса кўнмади. У неча мартараб фоторичлар суратини олмоқчи бўлганда рўмоли билан юзини тўсиб қолган. Унинг сурат олдиրмаслигига Азизхон сабабчи. Агар суратингни олдиранг кўрасан мендан, суратчи ҳам, сен ҳам калтак ейсанлар, деб тайишлиб қўйган.

Бундан бир йил олдип Лутфиниса Марғилондаги катта фотохонада сурат олдирган эди. Сурат яхши чиққанидан фоточи бир нусхасини каттакои қилиб ойнасига ёпишириб қўйган эди. Азизхон бу суратни кўриб қолиб, ойнани синдириб суратни йиртиб ташлагани, катта жапжал чиқиб, зўрга милиция қўлидан қочиб қолган эди.

Азизхон ҳеч кимнииг Лутфиниса дийдорига тўйиб қарашини истамасди. Агар Лутфиниса биронтаси билал қўл бернишиб сўрашиб қолса, унинг жони ҳиқилдоғига келар, ҳа, сеними, деб бир яниб қўярди.

Азизхоннинг бу феълинн билғанидан, сурат олдиримасам эт-бетим камайиб қоладими, деб суратчини кўрса юзини тескари қиладиган бўлиб қолганди.

«Сталинча қурилишда» газетаси Лутфиниса тўғрисинда бир марта «Полвон қиз» деган очерк, яна бир-икки марта мақола босиб чиқарди. Аммо суратини чиқаза олмади.

Кўпинча Азизхон смепадан чиқардни адир ёқалаб «Қирғиз овул»га чопарди. Хотинлар унинг қораси кўриниши биланоқ чаіладан Лутфинисаси чақиришарди.

— Тура қолнинг, келин пошша, поччам келяптилар.

«Поччам» ҳам тортниши билмайдиган, хотинлар ётоғига худди ўз уйидек бемалол кириб келаверадиганлардан эди. Саратон кечида, айниқса офтоб ўчиб, энди ним қоронги бўлиб келаётган пайтда ҳаво бир дим бўлиб оларди. Ҳар қандай жонвор ҳам чидамайдиган дим ҳавода хотинлар уст кийимларини ҳам ечиб ташлаб ётоқдаги ўринларига чўзилиб олишарди. Азизхон пўшт дешини билмас, ҳатто ўйталмай ҳам чайлага кириб кетаверарди. Хотинлар қий-чув билан устларига кўйлак борми, чойшаб борми, тортишарди. Шупинг учун ҳам хотинлар уни «хира почча» деб аташарди. Азизхоннинг узоқдан қораси кўриниши билан ҳаммаси шошиб-пишиб кийиниб олишарди.

— Ахир эрингга айтсанг бўлмайдими, чайлага киразётганда ҳеч бўлмаса йўталиб қўйсин.

Лутфиниса ҳам уларнинг гапига боплаб жавоб қиласди:

— Мени қанча эрмак қилгандинглар. Энди ўзларнинг ҳам эрмак бўлиш қашақалигини билиб қўйинглар. Атанин қиласди. Узм тайнинлаб қўйганман.

Шадодроқ бир келинчак бўш келмай гапига яраша жавоб беради:

— Шунаقا қиласдан бўлса, қўлдан ушлаб каравотга босамиз. Эрталаб бурнини шўлтиратиш, оёғини судраб чиқиб кетишини томоша қиласан.

Ётоқда қийқириқ-кулги бўлиб кетади. Боқибоева ёстиқдан бош кўтариб бу гапни айтган келинчакни жеркиб ташлайди.

— Э, айнимай ўл. Бас қил-э. Ҳали эринг келса айтиб бераман, худди қўйворади-я!

Келинчак яна бўш келмайди.

— Тили қисиқ, индолмайди. Кимдандир, қиши бўлса бурун қутурар, ёз бўлса хотин, деган гапни эшишиб қолган экан. Саратонда мендан қочиб томга чиқиб ётади. Қувиб чиқмасин, деб шотини ҳам томга тортишиб қўяди.

Хотинлар унинг гапларига ҳирининг-ҳирининг кулишади. Куни билан офтоб тифида ишлаб чарчаганларига қарамай, тиззаларининг, билакларининг зирқирашига қарамай, аллапаллагача ҳангамалашиб ухлаб қолганларини сезмай қолишади.

Лутфиниса Азизхон имлаб олиб чиқиб кетганича улар ухлаганда келар, оёқ учида юриб, жимгина ўринига

кириб ётарди. Эрталаб қизиқчи келинчак ўрнидан туриши билан Лутфинисанинг чойшабини очиб ташлар, «Хотинлар, ревизия!» — деб қичқиради. Лутфинисанинг иягидан күтариб томоғини күрарди. Хотинлар уйқудан кулги билан биш күтаришарди. Лутфиниса уялганидан бошига чойшаб тортиб ғужанак бўлиб оларди.

Чайла ёнбошида душхона бор эди. Хотинлар трассадан қайтишгандан кейин сочиқларини, тоза кўйлакларини олиб душ тарафга кетишарди. Бир куни Лутфиниса бошидан душнинг игнадек ингичка ёмғирини оқизиб, яйраб чўмилаётган эди. Қизиқчи келинчак кириб қолди. Униг қўйиб қўйгандек бегубор, қўл тегса қайтариб ташлайдиган баданига, ҳали бола оғиз солмаган таранг кўкракларига қараб илжайди.

— Полвон боланинг омади бор экан. Ҳа, жонингдан! — деди ю белидан қучди.

Лутфиниса нима қилишини билмай эсанкираб қолди, унинг олдида эркак киши бордай, унга таҳдид қилаётгандай, панжаларини ёзиб, кўкракларини тўсди.

Келинчак ҳамон ҳазил қиласди.

— Агар эркак киши бўлганимда, ўлай агар, опқочиб кетардим.

Ана шу воқеадан кейин яна икки-уч кун Лутфинисанинг қадди-қомати ётоқда достон бўлди.

Қизиқчи келинчак гапга қанчалик чечан, шаддод бўлса, ишга ҳам шундоқ эди. Бирга замбил күтаришгандарни шошириб қўярди. Агар ўзи замбилининг олд тарафидан кўтарса орқадагини судрар, орқа тарафдан кўтарса замбилгалтак қилиб итариб олиб кетарди. У қайнанаси билан тотув турса керак, қайнанаси униг бўйнига туморлар осиб ташлаган, нимчасида ҳам, кўйлак ёқасида ҳам кўзмунчиқ ялтираб турарди. Униг қайнанаси кунора «Қирғиз овул»га келиб чайлага ҳам, хотинларга ҳам исириқ тутатиб кетарди. Бу ерда ишлайдиган хотинларнинг ҳаммасидан гуп-гуп исириқ ҳидиксларди.

Баъзан чайла олди тўйхонага ўхшаб кетади. Хотинларнинг эрлари, қайнана-қайнаталари, болалари, келинкуёвлари келншарди. Ҳаммасининг қўлида тугуи, тоғора. Ўртага катта дастурхон ёзилиб, уйдан келган тансиқ овқатлар қўйиларди. Фақат биргина Лутфинисага ҳеч ким ҳеч нарса олиб келмас, бошқалар овқатига ҳадеб шерик бўлаверишга ийманниб, ўзини четга оларди. Бо-

қибоева унинг ийманаётганини сезиб, қайда бўлса топиб дастурхон тўрига ўтқазарди. Лутфиниса бир куни Азизхонга шу тўғрида оғиз очиб қолди.

— Жуда хижолат бўляпман. Ҳаммаларининг уйла-ридан овқатлар келади, мендан ҳеч ким хабар олмайди. Овқатларига шерик бўлишга уяляпман.

Азизхон уни юпатди.

— Қўявер. Эртага ҳамма қарзларинги узамиш.

Азизхон айтганини қилди. Ўша куни кечаси чодпрада ётмай Орзихон аянникига кетди. Нои ётириди. Куйганёрдаги дўкондан ўн бештacha атири, ўн бештacha «Гулжа-ҳон» деган совун, аллақанча дастрўмол олди. Қабобазнинг қўрасидаги ҳамма кабобни каттакон тогорага сидиртириб бошига қўйдию «Қирғиз овул»га олиб келди.

Кабоб тўла тогорани, дастурхондаги ионларни сўрига қўйиб, бир қийиқ совуш-атирларни чайладаги каравотга сочиб юборди. Хотинлар қий-чув қилиб талашиб кетишди. Қизнқчи келини бунга ҳам гал топди. Атири-совунни Азизхоннинг олдига қўйиб ўзи каравотига бориб тескари қараб ўтириб олди.

— Ҳа, ая, опкелган нарсам ёқмадими? Яхшп со-вун-ку.

Келин лабларни атайин буриб мингиллади:

— Эримнинг димоги ҳид билмайди. Тўйимизнинг эртасига совғага иккى бўлак кирсовун олиб келган. Бир куни қоронғида оқ ёғ ўрнига лампа мойни қозонга қўйворган эканман, билмади. Маставани хўриллатиб ичиб, боллабсан хотин, жуда ширин бўлғи, деса бўладими. Лампа мой билан оқ ёғни билмаган одам атировунни билармиди. Майли, совғангизни оламац, половон бола. Фақат битта шарт билан. Штабдан суратчи чақирганиз, ҳаммамиз эсдаликка битта суратга тушиб қўймоқчимиз. Эртами-индин ҳар тарафга тарқаб кетамиз. Шунга рози бўлсангиз совғангизни оламац.

Аёллар бригадасининг табелчини эркак киши эди. Азизхон унга ер остидан қараб қўйди. Келинчак буни сезиб дарров жавоб қилди:

— Вой, Латифжоннинг олдида ич қўйлакда ўтирамиз-ку. Бирам юмшоқ, бирам ипакдек майин нарсаки. Агар эркак бўлса Лугумбекка бориб ер қазимасмиди. Хотинларга табелчи бўлармиди. Бу тарафдан хотиржам бўлинг. Боқибоева опам унга соч ўрдирадилар-ку.

Кулғи үстінға күлғи бұлғып кетді. Азизхон құпдан бері бунақа кулмаган зди. Қорнини ушлаб мукчайиб қолди. Бұлты, бұлты, деворганини үзи ҳам билмай қолди.

Азизхон кетаётганида Лутфиниса адир әтагигача күватиб борди. Азизхон уннинг елкасига құл ташлаб борар-кан, ҳамон илжаярди.

— Жуда қизиқчи хотин экан-ку, а?

— Жуда антиқа жувон, — деди Лутфиниса елкасидағи құлнинг бармоқларини үйнаркан. — Шунақа қизиқ гапларни топиб гапирадики, кулавериб ичакларимиз узилаң дейди. Айтганча, сизга ҳам лақаб құйған.

— Ия, — деди Азизхон. — Қанақа лақаб?

— «Хира почча» дейди. Бир марта күйлагини ечиб ётганда кириб қолған экансиз. Ҳалигача айтқиб кулдидиради.

Азизхон ҳам, Лутфиниса ҳам бахтиер әдилар. Агар қүйін берса то оппоқ гонг отгунча шундоқ, сира тұхтамай кетавергудек әдилар. Аммо әрталаб уларни зүр, жуда ҳам зүр иш кутарди.

Адир орқасида машъалалар порлайди. Қайдадир ногора-чирманда тарактайди. Яқын орада чирлідоқнинг бир мақомда чириллаши әшигтилиб турипти. Азизхоннинг құли ҳамон Лутфинисалың елкасида.

X

Лутфинисалың күйлакларынға ямоқ тушди. Азизхон аёл кишининг кийим-кечаклари эркакнинг бүйніда әканидан бехабар зди. Лутфиниса ҳам кийимларим түзіб кетди, деб бир оғиз гапирмади. Улар ишдан чиқиб қоронғы тушганды учрашиб юргаплари учун ҳам Азизхон күйлагы қай ахволдалигини билмасды.

«Оқ мактаб» олдода Ҳалимахонимнинг концерті бұладиган күн хотинлар ишни вақтли тугатиб, бош ювиб бир-бирларига соч үрдириб қолишиди. Тугундан атлас, шохи күйлакларини олиб, чүян дазмолға ўт қалаб юборнышди.

Азизхон тиззасигача тупроққа ботиб Лутфинисаны концертта обараман деб келиб қолди. Қараса Лутфиниса чайла олднда мунғайиб ўтирибди.

— Бүлмайсанми, воҳлироқ бориб олдидан жой олиб қўяйлик.

Лутфиниса ердан бошини кўтармай секин деди:

— Қизиқсиз-а, шу аҳволда қандоқ бораман. Қўла-гимни қаранг, концерт у ёқда турсин, шатта кийиб юришга ҳам ярамай қолдн-ку.

Азизхон бундоқ қараса, Лутфинисанинг устидаги кўй-лак бир аҳволда. Ҳайрош бўлиб қолди.

— Нега шу пайтгача индамадинг?

— Айтишим шартмиди? Қўзингиз бор-ку, ахир.

Азизхон тилини тишлаб қолди. Ахир дадасига юборган етти юз сўмдан ташқари яна юз саксон сўм пулш бор. Ётоқда болиш тагида турибди. Чекмасам, ичмасам, нима қиламан пул йиғиб, деб ўзини койиди.

— Кечир мени, Лутфи. Башарангга, қош-кўзингга қарайвернбману, бу ёғи эсимга келмапти. Бу хатони дарров тузатамиз. Мен кетдим. Луғумбекда «бозори шаб» бўлади. Сайёр дўконлар ярим кечаснгача совда қилишади. Бўпти, ўшаққа кетдим. Сен қимирамай, мени шатта кутиб тур.

Азизхон пилдираганича орқасига қайтиб кетди. Лутфиниса умрида бирордан тамъ қилмаган, келин аясининг эски-тускиларига қаноат қилиб келганди. Акаси шу бечора стимча синглим-ку, онагинамдан ёдгор-ку, деб бошини силамаганди. Ҳайит, байрам кунлари ҳам Лутфиниса ўқсиб қоларди. Бугун Азизхонга аҳволини айтдию юрак-бағри эзилиб кетди. Азизхон кетган тарафга қараб ўтириб, бир-икки киприк қоқди; кўзларидан дув ёш тўкилди. Бу вақт ташқарида хотинлар бир-бирига гап қотиб кулишар, дазмол талашиб, жиқиллашишарди.

Бирон соат чамаси вақт ўтиб ташқари жимиб қолди. Ёш жувонлар гажак қўйиб, кексароқлари соч фарқини тўғри очиб, одмигина кийиниб концертга жўнаб кетишиди. Бир гапириб, ўн қийқирадиган келинчак уни қўлидан тортиб, турмайсанми, нима қилиб ивирсиб ўтирибсан, деб бирга боришга қистади ҳам. Лутфиниса чарчаганини баҳона қилиб, ўрнидан турмади.

Келинчак:

— «Хира поччам»ни кутаётгандирсан. Ичингдан пишгансан-а, — деб маъноли илжайиб, чиқиб кетди.

Ошпаз кампир фонарь ёқиб, ўзоқ бошига кетди. Куни билан офтоб тифида ишлаб чарчаган кексароқ хотинлар ўринларини ташқарига опчиқиб ётиб олишди. Ошпаз

хотиннінг, концертта бормайсизларми, деган сўрогоғиға: концертни ёш-яланглар кўришсн, деб қўя қолишиди.

Ташқаридан Азизхоннинг; ҳо кампир аялар, ҳорманглар, деган овози, гурс-гурс қадам ташлаши эшитилди. Лутфиниса ўриндан турди. Чайла оғзида қўлида тугун билан Азизхон кўринди.

— Лутфи, қаёқдасан, қоронғида нима қилиб ўтирибсан, чиқмайсанми?

Лутфиниса ташқарига чиқди. Азизхон тугуپни фонаръ тагида еча бошлади.

— Мана, мана, топдим.

У шундай деб иккита шиппак, кўйлак, рўмолларни унга узата бошлади.

— Ичкарида кийиб чиққин. Пойтуқ дўконида яхши кўйлаклар бор, дейиňшапти. Эртага бирга бориб оламиз. Ҳозирча сатин бўлса ҳам шуни кийиб тургин.

Лутфинисанинг кўзлари яшиаб кетди. Азизхон олиб келган нарсаларни бир қутоқ қилиб ичкарига кўтариб кириб кетди. Сал ўтмай кийиниб чиқди.

— Ана, айтдим-ку, ўзингга лойиқ деб. Шиппакка гарч солинган, деб айтди. Юриб кўргин, ростмикин?

Лутфиниса у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Сотувчининг гапи рост чиқди. У юрганда шиппак гарч-фурч қиласарди.

Лутфиниса онаси оламдан ўтгандан буён энди оҳорли кийим кийиши эди. Тўгри, тўйда унга янги лиbosлар кийдиришганди. Аммо у кийимлар кафандек совуқ гуолган эди. Үнинг устига ўша кийимлар эртасига ёқ тўқай қамишларига илиниб, тилка-пора бўлган. Бугун читдан бўлса ҳам, сатиндан бўлса ҳам бу кийимларни унга энг яқин кишиси олиб берган эди.

Азизхон янги кийинган Лутфинисанинг қадди-қоматига, юз-кўзларида яшнаган қувончга қараб дили ёришиб кетди.

— Ҳали қараб тур. Жуда ғалати нарсалар оламиз. Уҳ-ҳў, ҳали пулим кўп. Яна юз қирқ сўм бор. Биласанми, унга қанча кўйлак келади? Роса кийинтираман.

Азизхон шундай деб шимининг чўнтагига қўл суқиб бир қисим пул олди.

— Манавунга нимани хоҳласаңг шуни ол! Узингга нима кераклигини ўзинг биласан.

— Узингизга ҳеч нарса олмайсизми? — деди Лутфиниса хижолатлик билан.

— Э, ғалатимиссан? Мукофот устига мукофот олиб турибмап. Икки-үчта янги тўним, яктакларим бор. Битта гарч солнинган этик олсам бўлди. Пул кўп ҳали.

Уларнинг болаларча суҳбатларига қараб пиёс тўғраб ўтирган ошпаз хотин бошини сарак-сарак қилиб куларди. Арқон каравотларда ётгани хотинлар бошларини буркаб ухлашолмасди. Охири биттаси бошини кўтариб бақириб берди:

— Ухлатасашларми, йўқми? Нешқинвозлик қилишга бошқа жой тополмадигларми?

Лутфиииссаннинг дами ичига тушиб кетди. Азизхонни қўлидан ушлаб оёқ учидага трасса томонга юра бошлади.

Атроф қоронги. Ҳали ой кўтаришмаган. Дўинг орқасидан оппоқ шуъласигина ёйилшиб келарди.

— Сизга бир гап айтмоқчи эдим. Кечакор Орзихон ая бир гап айтдишлар. Ҳайрон бўлиб қолдим.

— Нима дейди? — деди қизиқиб Азизхон.

— Маҳаллада қўни-қўшнилардан хижолат бўляпман. Никоҳсиз остона ҳатлаб кириб-чиқишиларинг қандоқ бўларкин, гап-сўзга қўйманглар мени, дедилар. Қуёвнингга айт, битта ошининг харжини чорсига тугиб келсии. Маҳалладан уч-тўрт эркакни чақириб, олдига битта товоқда ош қўйиб, никоҳ ўқитиб қўяйлик, дедилар. Бу гапга нима дейсиз?

Азизхонининг бу гапдан дили ёришиб кетди.

— Аяннинг гаплари тўғри. Никоҳни ўқитиб қўяйлик, тўй қочмайди.

Иккови шу оқшом ой тиккага келгунча айланиб юришиди. Азизхон канал битгандан кейин нималар қилишини тўлиб-тошиб гапиради.

— Эшон ака шатта қоласизлар деяптилар. Райводхозга ишга оламан, уй бор, маоши ҳам яхши, келин болага ҳам иш топилади. Боқчагами, яслигами ишга ўринатиб қўяман, дедилар. Совхоз директори бўлса бизга кел, хоҳласанг қурилиш бригадасида ишлайсан, хоҳласанг бўлимга ишга юбораман, дейди. Хуллас, икковимиз избоссанлик бўлиб қоладиган бўлдик. Совхозда қоладиган бўлсак икки ойлик маошини икковимизга олдиндан берармиш. Совхоз янги уйлар қурган, рўзгор буюмлари ҳам тахт.

— Олдиндан ҳовлиқманг-да, Эшон ака билан масла-ҳатлашиниг. У киши сизга ота ўринида оталик қилияптилар. Ҳар қанақа иш бўлса у кишининг чизигиндан чиқманг.

— Бу гапнинг ҳам тўғри,— деди Азизхон.— Аммо сен боқчада ишлаёлармиансан?

— Наҳотки шу ишни эплолмасам. Қасқдаги кампирлар эплашаётган иш-ку.

Шу пайт «Қирғиз овул» тарафдан хотинларнинг қийчуви эшитилиб қолди.

— Концерт тугапти,— деди ташвишланиб Лутфиниса.— Энди кетинг, хотинлардан балога қолдим.

— Шошма, шошма,— деди Азизхон уни қўлидан тортиб.— Битта, биттагина ўпид қолай.

Лутфиниса силтаниб унинг қўлидан чиқди.

— Бўлди, ҳаддингиздан ошманг.

Азизхон тўлиб турган эди. Уни қўлидан силтаб ўзига тортид.

Азизхон уни қучиб юзларидан, томоқларни тагидан тўйиб-тўйиб ўпди. Кетмон дастаси қабартирган дағал кафтлари билан соchlарини силади.

Одатда ошиқ-маъшуқлар учрашганда ювиниб-тараниб, атирга беланиб келишади. Қиз сочидан ғалати хуш бўй соч мойи, атирсовун иси келади. Булардан эса ачимсиқ тер ҳиди гупиллаб кслиб туритти. Аммо уларга бу ҳидсира унудиб бўлмас балофат ҳиди, ёшлиқ, навқиронлик ҳиди бўлиб туюларди.

Бир вақтлар келиб, бола-чақалик, кексалар айтган ола хуржин бўйинга тушган пайтлар келганда ҳам бу ҳид линоқда туради. Ажиг хотираларни уйқудан уйғотади. Ҳўрситниради. Бу кунлар кўзни тиндирадиган аллақандай биллурий нур ичида тушдек, эртакдек олисдан кўринади. Кўзларни қамаштиради. Имлаб ёшлиқ кўчалирига, қайноқ бағрига чақиради.

Уларнинг бу дамлари тирик кўшиқ эди. Бу нурдан, кўшиқдан, камалакнинг етти хил рангидан, баҳор ёмгиридан, кўз очган чечаклар багридан, тошқин сувларга тўш уриб учаетган қалдирғочнинг оппоқ кўксидан, норас-та гўдакнинг нафасидан яралган онлар эди.

Бироқ бу икки баҳтиёр ошиқ-маъшуқ олдинда тақдирнинг қандоқ ўйинлари борлигини билишмас, ҳозир азим чўқиулар сари сузиб бораётгап бир товоқ қаймоқдек оппоқ ой эртага яна чиқадими, Лутфинисанинг соchlарига, елкаларига яна кумуш ёғдуларини сочадими, бу уларнинг хаёлларига асло келмасди.

Улар бир-бирларининг нафасларидан маст, сарҳуш эдилар.

Қурилиш штаби аәллар бригадалари учун алоҳида күчма қызил байроқ таъсис қылғаи эди. Боқибоева бригадаси қанча уринмасин, байроқ ооломасди. Штаб Үчкүргондаги бригадаларниң ишига алоҳида аҳамият берар, у ернинг табиий шароити оғирлиги сабабли тошшағал қазиш ишидагиларни тез-тез рагбатлантириб турарди. Боқибоева Тешавой Мирзаевни кўпчилик ўртасида ўсал қилиб қолди.

— Кўзингиз Үчкүргонни кўраркан-да. Бу ўн кунликда ҳам сизни Учкүргондан кўрадиган бўлсак, нақ Усмон отанинг олдиларида пўстагингизни қоқамиз. Қанн, кўрамиз, қайси бригада олдимизга тушаркан?

Боқибоева бригадаси ҳақиқатан ҳам бу ўн кунликда жами аәллар бригадасидан ўзиб кетган, ўн кунлик ер қазиш ва тупроқ ташиб чиқиш нормасини тўрт юз қирқ икки процент бажариб қўйгап эди. Штаб уларниң ютуғига тан бермай иложи йўқ эди. «Сталинча қурилишда» газетасида «Байроқдор бригада» деган мақола ҳам чиқди.

Бугуң тушлик пайтида штаб вакилларни инженер Лебедев, бош инженер Азизов, Избоскан раийжрокомининг раиси Усмонхўжасвлар трассадаги жами қурувчиларни сада тагига тўплаб, кўп илиқ-иссиқ гаплар билан байроқни Боқибоевага топширишди. Боқибоева байроқни қабул қилиб олди-да, икки оғизгина гап айтди:

— Энди бу байроқни то канал битгунча биздан оламан деганлар номаъқул бузоқниң гўштини епти. Мана шу жойдан Норин суви Қора дарёга етиб боргунча сувнинг олдида шу байроқни кўтариб канал ичидан кетамиз. Гап тамом.

У байроқ билан давра четига чиқаркан, Усмонхўжавга шама қилди:

— Ҳимматингиз шуми, Эшон ака? Бу қизларга совға-повға олиб келмадингизми?

Усмонхўжаев ҳазил билан қутулмоқчи бўлди.

— Ҳаммасининг бошида биттадан эри бор, нега мен уларга совға берарканман. — Давра аҳли қиқирлаб кулиб юборди. Эшон ака каттакон қутичани кўтариб ўргага чиқди. — Синглим, совғанинг зўри биизда-да.

У шундай деб ённidan бир қоғоз олиб ўқий бошлиди:

— Катта Фаргона канали қурилиши трассаларида алоҳида жонбозлик кўрсатгани учун қўйидаги ўртоқларни Ўзбекистон Олий Совети президиуми «БФК» деган канал ишони билан мукофотлади.

Усмонхўжаев йигирма аёлнинг номини айтиб чақириди. Эҳтиётлик билан уларнинг кўкракларига ишон тақа бошлади. Навбат Хайрийиса Боқибоевага келганда у қизиқчилик қилиб иккى билагини шимариб олди.

— Кураш тушмоқчимисиз, Эшон ака? — деди қизиқчи келин.

— Боқибоева катта орденларга ўргангани, буғи писанд қилармакни. Агар менин савалаб қолса, ҳушёрроқ турай, деяппан-да, синглим.

У ишон тақаётгандага ишмадир қилди шекнлли, Боқибоева сапчиб орқага чекниди, уннинг қўлини туртиб ташлади.

— Ҳа, шўхлпгнингиз қурсин, сира қолмади-да.

Даврада қийқириқ, кулги бўлиб кетди Усмонхўжаев кулгидан ўзини аранг тийиб унга қаради.

— Эски жазмакнингизман-да, қўлим қалтираб кетибди, кечирасиз...

Бу бригада аёлларининг иши ҳам, митинги ҳам, овқати ҳам кулги билан, ҳазил-мутойиба билан ўтарди. Бу ҳазиллар, кулгилар зумда тандан чарчоқни қочиради. Айниқса Усмонхўжаев келган пайтларда улар жуда жуда яйраб кетишарди. Бу одам Избоскан районидаги кўп йиллардан берпи ижрокомга ранслик қилар, аҳолининг каттадан-кичигини худди ака-укаларидек яхши танирди. У қатнашмаган тўйи, маърака йўқ эди. Азаларда тобутни елкага олар, тўйларда бош бўларди. Бирини опа, бирини ака деб сийларди. Эшон ака келди, деган даврага зумда файз кириб кетарди. Хотинлар ҳам даладами мажлисдами у билан баробар аския айтишавернишарди. Ҳеч қайси аёл бегонасирамас, эридан шикояти борми, қайнана сидан ҳасрати борми, идорасига бориб ўтирмай кўча-кўйда ҳам арз қиласверарди. Бугун байроқ топшириш маросимида Эшон аканинг келиши, ўзи ишон топшириши уларни жуда «суйилтириб» юборган эди.

Хайрийиса Боқибоева районда каттадан-кичикка гапини ўтказдиган, ҳатто Охунбобоев, Усмон Юсуповлар билан bemalol гаплашадиган шаддод аёл. Бундан уч кун олдин бориб колхоз ранси Абдусамад Тиллабоевини гап билан узиб-узиб олган эди.

— Уялмайсизми, оқсоқол. Аёллар рўзгорни ташлаб, бола-чақасининг кир-чирига қарамай тупроқ қазияпти. Бошқа колхозлар ишләётган аёлларни бошларига кўта-ришяпти. Сиз бўлса нимайинки мукофот бўлса эркакларга сочяпсиз. Велосипед борми, патефон борми — эркакларга. Ҳали қараб туринг, канал ҳам битар, ундаи кейин «Хой хотинлар, қайдасиз, пиллага қаранглар, чеканкага чиқинглар», «Аёллар — колхозда катта куч, чаққон-чақ-қон қимилланглар», деб қоларсиз... Сиз билан ўшандагаплашамиз.

Тиллабоев лом-мим деб оғиз очолмай қолди. Унинг жавобини ҳам кутмай Боқибоева кабишиет эшигини қар-силлатиб ёниб чиқиб кетди.

Бугунги маросимга Тиллабоев ҳам қўлтиғига катта-кои тугун қистириб келган. Навбат кутиб турипти. Боқибоева, ҳа, гапим жон-жонингдан ўтиб кетган экан, деб ўйлади.

Эшон акадан кейин кўкрагига канал нишонини тақ-қан хотинларининг елкасига Тиллабоев биттадан атлас ташлади. Қизиқчи келин яна гап қистириб қолди:

— Раис бува, бу атласиниг шоми нима?

Тиллабоев хотинлар билан пачакилашишни ёқтирмасди. Келинчак атайин унинг шу феълини билиб гапга тортмоқчи бўлганди. Тиллабоев қип-қизариб кетди. Сўзга ботир Эшон ака унинг ўрнинг жавоб қилди:

— Билмайсанми, пучуқ, буни «қичиқ атлас» дейдилар. Жа, сен боп атлас.

Яна кулги бўлиб кетди.

Эшон ака кетиш олдида Хайрийнисани четга ча-қирди.

— Полвон боланинг қаллиги қайси бири? Гапим бор эди.

Боқибоева чугурлашиб бир-бирининг атласини тортқилаб кўришаётган хотинлар орасидан Лутфинисани чақирди. Эшон ака унга маҳлиё бўлганча қараб қолди.

— Полвон боланинг диди зўр-ку. Опқочса арзийди-ган сулув экансан. Эҳтиёт бўл, анжан йигитлари шўх бўлади, отга ўнгариб опқочмасин, қизим. Э, Хайри, шундоқ нарсага тупроқ ташитиб ўтирибсанмис. Менга қара, қизим, сенга битта секрет гап айтиб қўйай. Бугун бригадир сенга ишдан вақтлироқ жавоб беради. Қечқурун Куйганёрда метинка бўлади. Усмон ота қайлигингга от

миндирадилар. Атайн Самарқанддан иккита қораба-
йир олдириб келгәнлар. Биттаси Дүнанбайға, Әйттаси
АЗИЗ ПОЛВОНГА. Кийиниб, тараниб, метинкага бор, хұпми,
қызим.

Шундан кейин Усмонхұјжаев Тиллабоевнинг извошига
үтириб жүнаб кетди.

Лутфинисанинг юраги гупиллаб урар, күкраклари қу-
вончдан қалқиб турарди.

Хотинларга сир айтиб бүлмайди, деган гап ростта
ұшаб қолди. Усмонхұјжаевнинг секрет, деб айтган гапи
бирпасда бутун бригадага тарқади. Иш устида ҳам, дам
олиш пайтида ҳам Лутфинсага маслаҳат берадиганлар
күпайиб кетди.

— Сочингни майда үрдир. Учиға пилик қилмай, нам-
лаб туриб қаламга үрасанғ жингала бүлади.

— Фарқингни сал чап тарафдан оч.

— Баланд пошна туфли бұлса жуда боп бұларди-да.

Шу куни Боқибоева, митингга борадигаш бүлсанғ
юшиниб-тараниб ол, деб үнга ишдан жавоб берди. Лут-
финиса түгунчасини құлтиқлаб пиёда қизиң күприк
тарафға кетди. Қизил күприкнинг у ёғи пиёда ярим
соатлы йўл эди. Үндан ташқарι, Куйганёрға бу тараф-
лардан тинмай от-арава, машиналар ўтиб туради. Қў-
шариқ қочиб кетибдими, бирпасда етиб олади.

Хотинлар яна ишга шұнғиб кетишиди. Қизиқчи келин-
чак кимга тегажаклик қилишни билмай эркакча юріш
қилиб замбильғалтакда тупроқни юкоринг опчиқар, бом-
ба, деб бақириб тупроқни ағдарарди. Тўкилган тупроқ
тўзғиб, орасида ўзи кўринмай кетарди.

Боқибоева қизил баҳмал байроқни чайла тепасига
үрнатган. Шамол йўқ, ҳаво дим бўлғанидан байроқ
ҳилпирамас, зардан ясалган оғир гажимлари унча-мун-
ча шабадага ҳилпиратгани қўймасди. Боқибоева табел-
чи Латифжонни байроқ тагига ўғазиб қўйди.

— Табелчи қиласидигаш иш қолгани йўқ. Бекорга
пашша қўриб ўтирма, манави байроқни қимирлатиб
тур.

У шундай деб байроқни олди-да, манавуидоқ қил,
деб Латифжоннинг қўлига берди. Энди Латифжон дўшиг
тепасида байроқни у ёқдан бу ёққа силтаб ҳилпирато
бошлади. Боқибоева иккى-уч кетмөн уриб байроққа қа-
раб қўяр, чаққон-чаққон қимирланглар, деб аблларни
ишга ундарди.

.Кечқуруп Эшон ака бутун Фаргона водийсига маш-хур Сүлтән, құшиқлари пластинкага түшгаш Бидонхон билан Раҳима Эрматовани иккى ўйинчиғи билан юбо-рибди. Чайла олдидеги ялағлилікка гулхан еңгизил алла-паллагача базм бўлди. Бидонхон Фаргона яллаларини ажаб бир күн овоз билан ижро этар, унга Эрматова жўр бўлиб, қийқириқларга, олқишиларга кўмилиб кетарди. Раққосага қўшилиб қурувчи жувонлар ҳам ўйинга тушишар, ҳар хил муқомлар қилиб йўргала-шарди.

Агар Боқибоева, энди бас, тонг азондан ишга чиқа-сизлар, деб базмни тўхтатмагандан ўйин-кулғи тонг отарга уланиб кетиши ҳеч гап эмасди.

Қиёниқчи келинчак ўрнига ётаркан ёнидаги арқон каравотга қараб қўйди. Бу каравотда Лутфиниса ётарди.

— Бугун келмаиди, бу ўйинқароқ. Ошиғи билан ҳозир дарё бўйидами, дўнг тепасидами ойга қараб ҳўрсип-наётгандир.

У жавраб-жавраб ухлаб қолганди.

Эрталаб кўзини очганда дарров ёнинга қаради. Лутфиниса келмаган, ўрни бўш эди. Атрофига қаради. Энди тонг ёришиб келаётганидан чайла ичиғиришира ёруг эди. Боқибоева чайла устуннинг суюлиб, оқарниб келаётган уфқи қараб шимманидир ўйлаяпти. Келничак унга қаради.

— Лутфиниса келмапти-ку! Ҳали келсин, томоқларининг тагини қарайман. Агар кўкарған жойи бўлса газе-тага ёзаман.

Унинг бемаврид ҳазилидан Боқибоеванинг қошлиари чимнилди.

XII

Орзихон ая Лутфинисани гинахонлик билан кутиб олди.

— Холагинанг ўргилсин, шунақаям ҳаяллаб кетсанми? Довриғингни эшитаман, ўзингни кўрмайман. Полвон болам-ку қорасини кўрсатмай, сувга тушгандек ғойиб бўлди. Сенгина келиб дийдорининг кўрсатиб кетсанг нима қиласарди.

Лутфиниса бу очиқ кўнгил, борини меҳмон олдига сочиб ташлайдиган, бир оғиз гапи билан бегонани ҳам

ўа жигаридек қилиб оладиган қампирни опасидек кўрарди. У билан гаплашганда олисларда қолиб кетган бўялалик онлари бирдан жонлангандек бўларди. Қампир холанг ўргилсин, тентаккина, норастагина, деб у билан гаплашаркан. Лутфинисанинг кўз олдига лоп этиб онаси келар, бир дамгина унинг овози эшитилгандек бўларди.

Қурилиш ишлари жадаллашиб кетгандан берине келиб Орзихон аянинг ҳолидан хабар ололмаган эди. Қампир унга ўрганиб қолганидан йўлига кўз тикиб ўтирган эди.

— Менин зориқтирмай лип этиб бўйингни кўрсатиб кетсанг-ку бўлади-я. Эртага ўзим бориб келмоқчи эдим.

Қампир уни бағрига босиб кўришаркан, озиб кетибсан-ку, чўп-устихон бўлиб кетибсан-кувой болам-э, ҳамма ёгингдан тер ҳиди келяпти-я, бош-мошингни ювиб олмасанг бўлмайди, деди.

Лутфиниса унинг бағридан чиқиб тугунчасини айвонга улоқтирди.

— Аяжон, сув иситиб берсангиз бош ювиб олардим. Бугун Куйганёрда метинка бўлади. Азиҳон акамларга Усмон ота от миндирадилар. Ўшанга бераман.

— Вой, хўп, хўп, болам. Сен бош юvasану мен сув иситиб бермайманми.— Орзихон ая пилдираб ўзоқ бошига кетди. Самоварга сув қўйиб теша билан тараша учира бошлади.— Сочингни ўзим қирқ кокил қилиб ўриб қўяман. Ҳой болам, ўсма узиб офтобга ташлаб қўй. Сўлиб турсин.

У самоварга тараша ташлаб ўт оғдиракан оғзи гапдан бўшамасди.

— Шу десанг, канал битгандаи кейин ҳамманлар ҳар тарафга тарқаб кетасизлар. Бир ивирсиқ энам бор эди, деб эслармикансизлар?

Лутфиниса шарақлаб кулиб юборди.

— Ахир холажон, биз ҳеч қаёққа кетмаймиз. Шатта қоламиз.

— Қани энди шундоқ бўлса, биттагина қизим иккита, биттагина куёвим иккита бўлиб бағригинам тўлиб қоларди-я!

Самовар ўти гуриллаб кетди. Ҳатто қувуридан ҳам ўт лоп-лоп қилиб, бир қарич юқорига ўрлади. Лутфиниса тугунни ечиб, бугун колхоз раиси елкасига ташлаган атласни кампирга кўрсатди. Орзихон ая атласни

ёриққа солиб товланишиниң күрди, негадир чет тарағинни қафтлары орасында олиб үқалады.

— Яхши атлас. Кудунги ҳам жойида. Яхши күнларингга буюрсии.

— Бугун беришди. Тиллабоев ака топшырдилар. Ингирма уч аёлга шунақасидан беришди.

— Буюрсин, буюрсин, болагинам. Тўйларингда кий, яхши кунларингда кий. Бу томонларга келмаганингда, юрга аралашмаганингда сенга бу иззат-икромлар қаёқда эди. Утирадинг сочинг супурги, қўлинг косов бўлиб. Ҳукуматдан айланай, ҳукуматгинадан ўргилай, сен билан менга ўхшаган мунглиларни одам қаторига қўшиб қўйди. Умригашанг узоқ бўлсин, тўйларингда ўзим кўршаларингни қавий.

Самовар вақирлаб қайнаб кетди. Қампир Лутфинисанинг ўзим қилай, деганига қарамай, икки пақир ча-пиштирилган сувин ўра олдига қўйинб, пиёлада қатиқ олиб чиқди.

— Қатиқлаб ювмайман, аяжон, эртага яна тупроқ қазийиз, чаңг ёпишиб тўғифиб қолади.

Қампир ўзинг биласан, бўлам, деб қатиқни қайтариб олиб кетди.

Лутфиниса бош ювшага тушди. Узун соchlари бошидан, юз-кўзларидан ошиб тогорани тўлдирган эди.

Қампир айвон лабида ўтириб ундан кўзларини узмасди. Лутфинисанинг сув тегиб шалаббо бўлган кўйлаги елкаларига ёпишган, олд тумалари ечиб ташланганидан очиқ ёқалари оралигида кўкраклари тебраниб турипти. Чўккалаб ўтириб ювинаётганидан этаклари кўтарилмич, тирсиллаган сонлари тиззаларининг букилишидан гарангашган. Унинг бутун вужудидан ёшлиқ, навқиронлик, балогат тантанаси акс этиб турарди.

Лутфинисанинг авжий гулга кирган баҳори эди, кўзлари ҳам аллақандай мастона, лаблари бўсага интилгандек қовушиб турар, овози титратётгандек нотекис чиқарди. Қимдир ўи саккиз яшар қиз ўтган кўчадан муҳаббат ҳиди келади, деган эди Лутфиниса апа шу ёшда, айни ширага тўлгац, йигит-яланг кўксида ишқ уйготадиган фаслини кечиради.

Орзихон ая унга тикилиб ўтириб бу гўзаллик, бу тароват, инқиб турган навқиронликни сезмасди. Аёл кинини кўзи бу жозибадан тўлқинланмасди. Маст бўл-

моқ учун, қонларни жунбушга келтирмоқ учун айни
күчгә тұлған йығит құзы керак зди.

Лутфиниса сочини тароқлаб сочиқни бошига чамбар
қилди. Орзихон ая севикли қызын күевникидан келиб үз
үйнде, қадрдан ҳовлисіда яйраб юргандек қувонарды.

Хали офтобнинг дами қайтмаган, Құшариқнинг кат-
та күчасидаги азамат тераклар томдан ошиб ҳовлига
түрт энликкина соя ташлаган пайт зди. Орзихон ая
Лутфинисани айвоннинг қоқ ўртасига ўтқазиб шошил-
май соч ўра бошлади. Қампирнинг үз қызы Сабохон ҳар
жума уйга келнб шунақа бosh юварди. Қампир худди
шунақа қилиб ўтқазиб ҳафсала билан соchlарини ўрнб
құярди. Ҳозир у қызы келгандек мәхр билан соч ўради.

— Унақа қиркта қилиб ўтируманг. Йигирмата бұлса
жам майли, барибир бошимга чамбар қилиб оламан,—
дерди Лутфиниса.

Соч ҳам ўрилди. Офтоб тераклар орқасига ўтиб
ҳовлига беқасам соя ташлади. Қүйганер тарафдан одам-
ларни митингга чақириб карнай ғатиллаб қолди. Лут-
финиса шошиб ўрнидан турдиию кийингани ичкарига
кириб кетди. Сал ўтмай атлас күйлак, амиркоң шиппак
билан чиқди.

— Шуни айтади-да, болам, одамга лиbos, деб. Олов-
дек ёняпсан-а.

У шундай деб лапанглаганича ошхонага кириб кетди.
Куракчада бир сиқим исириқ билан чиқиб уни ерга қўй-
ди. Кейин самоварни кўтарнб оташхонасини куракчага
тўғрилаб силкнтиди. Икким-учта чўғ исириқ устига тушди.

— Ҳозир, ҳозир, қизим. Ёмон кўздан асрасин.

У чўғни пуфлаб-пуфлаб Лутфинисанинг олдига кел-
ди. Куракчадан буралиб-буралиб тутун чиқарди, Орзихон
ая уни Лутфиниса атрофида айлантириди, этакларни
остига тиқиб тутунга тұлдирди.

— Ана, энди борсанг бўлади. Ҳар қалдоқ ёмон на-
зарни даф қиласи бу исириқ.

Орзихон ая куракчани ўйлакка қўймоқчай бўлиб
кетаётган зди, эшикни кимдир журъатсизгини тақиллат-
ди. Қампир қўлида куракча билан кўча эшигига югр-
ди. Қўчадан от туёғининг тошга урилгани, кейин киши-
нагани эшиштилди.

Лутфиниса ўзи билан овора бўлганидан бунга эъти-
бор қымади. Қампирнинг,вой, шунақами, ундоқ бўлса
хўш келибсиз, кириңг, кириңг, ўргилай, деганини эши-

тиб бөш күтарди, эшикка қаради. Қарадио ҳайкалдек қотно қолди.

Иұлакдан Ақбаралы кириб келарди. Үз акасини күриб жойидан қимирламай турған Лутфинисага кампир таъна қилди.

— Вой, болам, ақаңг келди. Жой қил! Құрпача солмайсанми?

Ақбаралишыннан башарасыда бирон әмоппияни шиғонаси үйүк әди. Илжайиб синглисін томон келаверди.

— Бормисан, Лутфи? Түнч юрибсанми? Биттагина ақаңман-а, шунақа бемеҳрмисан?

Лутфиниса бирдан бұшашиб кетди. Тишли ғапта келмай бир-нкки қадам олдинга босди.

— Атайни үйүқлаб келдим,— деди Ақбаралы.

Орзихон ая шошиб айвонга якандоз солди. Уни үтиришга таклиф қилди.

— Келинг, үргіллай, келинг. Болагипам мусофирларға үхшаб қолган әди. Үйүқлаб келиб, заб иш қылдингиз.

Ақбарали кампир солған якандоз четини қайриб омонатгина үтиреди. Лутфиниса ҳамон бирон гап айтнишга тиши айланмай, мұлтираб унга қараб турарди.

— Үтири, синглим,— деди акаси,— сенға айтадынған гапларым бор.

Лутфиниса бейхтиёр акасшының қаршиисига үтиреди. Ақбарали гапни нимадан бошлашыны билмай анча бақтагача тиіл чайнағ үтири. Охири бошиниң күтариб синглисига қаради.

— Шунча санқиб юрганнан етар. Тапбаңға таянғап-дирсан. Энди бас. Олиб кетгани келдим.

Лутфиниса бөш күтариштайды:

— Кетолмайман, ака. Энди менга Зириллама ҳаром.

— Унақамас. Раҳматлы онам сени менга ташлаб кетгани. Эл-юрт олдида бошимни хам қилиб кетдинг, орқандан құвмадим. Марғилон үйлнини менга берк қилиб кетдинг, индамадим. Жигарчилик, деб чидадим. Энди эсингни йиғ.

Лутфиниса акасининг бетига тик қаради.

— Қистамаң, ака. Кетолмайман. Бирон ҳафтадан кейин каналга сув очилади. Мен шу ерда бұлишим керак.

Ақбарали истеҳзоли күлди.

— Тавба, сен бұлмасанг каналга сув келмай қолар-канми. Ахмөқ бұлма!

Орзихон ая тапга аралашди:

— Болам, шунча иш қилиб, энди оғзи ошга етганды ташлаб кетадими? Бу ерда катта тўй бўлади. Ўйнаб-кулсин-да!

Акбарали кампирга ёмон қаради.

— Сиз аралашманг, кампир, сиз бегонасиз, жигар жигар билан тил қопишади. Икки ўргатда сизнинг аралашганингиз қолади. Тўйни ташлаб кетмасин, дейсиз. Бу ўзи шунақа, тўйларни ташлаб қочишга ўргаиган. Бизни ўз ҳолимизга қўйинг!

Орзихон ая нима дейишини билмай туриб қолди, кейин ака-сингилнинг галига мен пима қилиб аралашяпман, деб чорбоққа чиқиб кетди. Кампирнинг оёқ товушк тингандап кейин Акбарали кўзларини олайтириб синглисига қаради.

— Кетмайсанми?

— Йўқ! — деди Лутфиниса қатъий қилиб

— Яна бир марта сўрайман, кетмайсанми?

— Кетмайман!

— Энди ўзингдан кўр! — дедио Акбарали шарт ўрнидан туриб кетди.

Лутфиниса ҳам ўринидан турди. Акасининг авзойи бузук эди. Аммо Лутфиниса ҳам қизишган, сарсон-саргардонликларининг алами бутун вужудига ҳокимлик қилиб қўлларини муштга айлантирган эди.

Акбарали этигининг қўнжига қўл юбориб пичоқ сувурди.

— Йигит бошимни эгдинг, онамнинг арвоҳини чирқиллатдинг, бутун авлодимизни иснодга қўйдинг. Мана шулар учун, мана шулар учун...

Акбарали синглисими қўлидап бураб силтади, Лутфиниса гандираклаб акасининг кўксига елка тираб қолди. Акбарали пичоқни зарб билан уннинг кўкрагига икки марта санчдию қўйиб юборди. Лутфиниса буралиб-буралиб ерга йиқилди.

Акбарали мушукдек сапчиб йўлакка бориб қолди. Орқасига ўғирилиб қаради. Лутфиниса муккаси билан тушган, бош кўтаришга уринар, аммо дармони етмасди. У бор кучини йиғиб бош кўтарганида акаси йўлакда йўқ эди. У алам билан бир ингради-да, бошини ташлади. Унинг кўксидан сизиб чиқаётган қон ерда худди илондек ўрмалаётганга ўхшарди.

XIII

Күйгәнәрнинг «Яшил театри»да ҳар күни гомоша қўйилади. Тошкент театрлари навбатма-навбат спектакллар кўрсатишади. Бугун эса театр ғалида катта тантана. Кейинги ўн кунда яхши ишлаб юм чиқаргай икки юзга яқин қурувчига янги таъсис қилинган канъя нишони топширилади. Саҳна тегасига «Катта Фаргона канали қурувчиларига алангали салом!» деган шиор илинганд. Саҳнанинг бир тарафида Дўнан Дўсматовнинг чап тарафда Азизхон Умматалиевнинг сурати икки метр узунликдаги оқ сурпга ишлаб осиб қўйилган. Ҳамманинг кўзи шу суратда. Зални тўлдириб ўтирганлар бу иккى донгдор қурувчини кўришга бўй чўзиб қаравади. Саҳнада ҳукумат раҳбарлари, халқ комиссарлари, инженерлар ўтиришипти. Йигинни қурилиш бошлиғи Тешавой Мирзаев очаркан, залга қараб кимнидир қидиради.

— Дўнан Дўсматов билан Азизхон Умматалиевларни саҳнага таклиф қиласмиш.

Дўнан Дўсматов ўрта қатордан, Азизхон орқа қатордан кўтарилиб саҳна томон юра бошлади. Театр ичи.govur-guvur бўлиб кетди. Улар то саҳна пиллапоясига етгуналарича чапак тинмади. Усмон Юсупов уларга ёндан жой кўрсатди.

Азизхон умрида бунаقا иззат-ҳурмат кўрмаган. Қўриш қаёқда, ҳатто колхоз клубининг саҳнасига ҳеч ким йўқ пайтида ҳам чиқмаганди. Ҳамманинг кўзи унда. Пастдагиларнинг шивир-шивир гаплари қулоғига чалиниб қолади.

«Ҳали ёш экан-ку», «Эшни йиқитганига одамнинг ишонгиси келмайди», «Усмон ота ёнига ўтқазди-я!», «Худо кучдан берган экан», «Э, гап кучдамас, омадда, омадинг келса нимжон бўлсанг ҳам полвон қаторига ўтаверасан...»

Азизхон бу гаплардан маст эди. Қулоғига ўзининг номи аралашмаган гап кирмасди. Қурилиш бошлиғи мажлиси очиб нима деди, бу ўн куниликда еттинчи участка қайси ўринга чиқди, у яхши эшифтмади. Фақат ўз номи аралашган жойлари қулоғига кирди, холос. У ўтирган ерида залдан Лутфинисани қидиради. Аммо у кўринмасди. Кўриниб қолса албатта, кўряпсанми, дегандек бир ишора қилиб қўярди. Биринчи қаторда ўти-

ган Эш полвон ҳар замон унга ўқрайиб құяр, сен бола, мен ўтиришм керак бұлған жойга чиқиб олдинг, туш пастига, деётгандек бўларди.

. Азиҳон Тешавой аканинг гапи тугагандан кейин эди нишон топширишса керак, деб турган эди, бош инженер Лебедев минбарга чиқиб узоқ гапирди. У ким қандай ишлагани түғрисида лом-мим деб оғиз очмали. Фақат қайси участка лойиҳадан чиқиб кетаётгани, қаерда ишнинг сифати ёмонлиги түғрисида гапирди. Бу гаплар Азиҳонни унчалик қизиқтирмасди. Тезроқ кўкрагига нишон тақишини истарди. Лебедев ярим соатча гапириб Белявскийни бир-ицки туртиб ўтди. Белявский ўтирган еридан унга жавоб қиласди. Йиккови андак қизишиб ҳам олиши. Юсупов ўрнидан туриб Белявскийни тартибга чақирди.

— Ўртоқ Лебедевнинг гаплари тўгри. Учқўргон лойиҳадан чиқиб кетипти. Сиздан лойиҳага аниқ амал қилинингизни сўраймиз. Агар зътирозингиз бўлса, марҳамат, чиқиб гапиринг.

Белявский ўрнидан турди.

— Майли, гапирай. Ўртоқ Юсупов, лойиҳани ҳаммамиз тасдиқлаганмиз. Мен ҳам қўл кўтарғанман. Аммо маҳаллӣ шароит билан ҳисоблашмай иложимиз ўйқ. Лойиҳа қофоздаги нарса. Иш ерда. Тошлоқ ерда. Шагалли ер лойиҳада кўрсатилган миқдорда сув ўргазмайди. Йиғрма процентдан ортиғини ер остига тортиб кетади. Шунинг учун канал таги шиббаланиши керак. Тупроқ билан шағал қатламини текшириб кўриш учун мутахассислар беришингиз керак. Ундан ташқари Қорадарёдан лойқа сув келади. Шағал жойларга лойқа ўтириб шиббалashi мумкин. Аммо Норин суви булоқдек тиниқ. Шағал бетини лойқа босмайди.

Саҳнанинг орқа тарафида ўтирган инженерлар тўғри, тўгри, деб Белявскийнинг гапларини тасдиқлашди.

Юсупов Лебедевга қаради:

— Бу гапга нима дейсиз?

Лебедев жавобга тайёр эмас экан шекишли, андак довдираб қолди.

— Буни иш тепасида текшириб кўриш керак, ўртоқ Юсупов.

Юсупов Белявскийга қаради.

— Сиз нима қилиш керақ деб ўйлайсиз?

Белявский ўйланиб ўтирмай жавоб қилди:

— Мен бир усулни таклиф қилмоқчиман. Агар бизга йигирмата кучли насос берсаныз, шу насослар ёрдамида бир ярим километр масофада тошлоқ трассалар тагига лойқа оқнэсек. Лойқа оққан жойларни шиббалаймиз. Қейпичалик сув оқызылганда бу лойқалар шағал ораларига кириб сув шимилишидан сақлады.

Залдагилар қолиб саңнада тортишув бўлиб кетди. Эртадан бошлаб Учқўргонда қазилган канал йўллари алоҳида ўрганиладиган, Белявскийнинг таклифи текшириб кўриладиган бўлди. Ана шундан кейин катта гина қутичани саңнага кўтариб чиқишиди. Президиум столига қизил қутичаларни териб ташлашди. Охунбоев биринчи бўлиб Дўнан Дўсматовнинг кўкрагига нишон тақди. Азиҳон ҳозир менин чақиради, деб юраги дукиллаб уриб турганда Охунбобоев уни эмас, Белявскийни чақиради. Азиҳонга етти кишидан кейин навбаг келди.

— Дўнан Дўсматовнинг шогирди, юк кўтаришда ҳеч кимни олдинга ўтқазмаган, донгдор қурувчи Азиҳон Умматалиев!

Азиҳон ўрнидан турди. Эсанкираб Охунбобоев томон юра бошлади. Пастда қийқириқ, чапак тинмасди. Олий Совет раиси унинг кўксига нишон тақаркан, яша азамат, нишон қуллуқ бўлсин, деб уни бағрига босди. Азиҳон жойнга бориб ўтиракан бирдан дадаси, онаси эсига келди. Нега уларга кетаверинглар деди. Қолишганда бугун улар бу тантаналарни ўз кўзлари билан кўришарди.

Охунбобоев юзга яқин кишига нишон топшириб чарчади. Кейин у ҳар қайси участка бошлиқлари нишонларни трассада, иш тепасида Ўзбекистон Олий Совети номидан топширишларини айтди. У гапини тугатиб жойнга ўтираётганида, залга иккита ясатилган қора от ёниб киришиди. Ҳамма бирдан жимиб қолди. Усмон Юсупов ўрнидан турниб залга мурожаат қилди.

— Ҳурматли дўстлар. Азамат қурувчилар. Бугун биз канал қазинида ажойиб ҳаракат бошлаб берган, канал қазин суръатини оширишга, қазин муддатини теззлатишга ташаббускор бўлган икки донгдор қурувчига от миндиromoқчимиз. Ўзингизга маълум, қурилиши мизнинг энг донгдор ёр қазувчиси Дўнан Дўсматовдир. Қурилиш штаби Дўсматовга от миндиради.

Тешавой Мирзаев саҳнадан тушиб от жиловидан олди.

— Қани, Дўшанбой, келинг!

Дўсматов саҳнадан тушиб келаркан, ҳаяжонланатгани билиниб турарди. Йкки йнгит уни билагидан олиб от минишига қарашиб юбориши. Юсупов ажойиб мақтов сўзлари билан Азизхонни от ёнига чақирди.

Азизхон бунаقا бўлишини кутмаган эди. Қўрқиб кетди. Менми, бошқа одамми деган ўй билан ён-верига қаради. Орқасида ўтирган Жўра полвон «Турмайсанмп тентак», деб туртди.

Азизхон турай деса орқаси стулга ёпишиб қолган-дек сира узилмасди. Охири у турди. Маст одамга ўхшаб гандиралаганича саҳнадан тушиб от олдинга келди. Қайдандир пайдо бўлган Тепгдпк блан Бейшенали уни тирсагидан кўтариб эгарга олиши. Ёлларига ҳар хил ленталар тақилган от бошини сплкиб олдинга бир интилди. Азизхон қалқиб кетгандан кейингинна ўзини ўнглади.

Зални тўлдирган кишилар қийқиришар, тинмай чапак чалишарди. Тешавой Мирзаев иккала отнинг жиловини жуфтлаб зални бир айлантириб чиқди-да, яна саҳна олдинга келиб тўхтади. Илдам юриб саҳнага чиқди-да, Юсуповга нимадир деди. Шундан кейин залга қараб баланд овоз билан мажлис тамом, озроқ танафусдан кейин катта концерт бўлади, деб эълон қилди.

Азизхон нима бўлаётганини билмас, табриклашга узатилган сон-саноқсиз қўлларни сиқарди. От бош сил-киб олдинга интилмоқчи бўлардик-ю, аммо даврадан чиқолмасди.

Жўра полвон одамларни у ёқ-бу ёқ қилиб отни стаклаб ялангликка олиб чиқди. Кекса тол тагида кўпчиликка аралшмай хомуш турган Эш полвонга Азизхоннинг кўзи тушди. Кўнгли алланечук бўлиб кетди. Агар Азизхон бўлмаганда, албатта, бу отни Эш полвонга миндиришарди, Азизхон унинг йўлига тўғаноқ бўлди. Бирдан Азизхоннинг одамгарчилиги тутиб отдан тушдни олдам бориб Эш полвонни белидан кўтарди.

— Эш ака, хафа бўлмайсиз. Сизга тан бераман. Сиз менинг устозим бўласиз...

Азизхоннинг гани оғзида қолди. Эш полвон уни кўксидан итариб дўнгиллади:

— Тиранча, сен ҳали чучварани хом санаяпсан.
Мени майна қиляпсанми?

У шундай дедиң ерни гурс-гурс босиб чойхона та-
рафга кетди.

Азишон ўсал бўлди. Эш полвон унинг одамгарчи-
лигини писанд қилмади. Майли, алам устида шундай
қиляпти. Ўрнида Азишоннинг ўзи бўлганда, у ҳам шун-
дай қилармиди?

«Яшил театр»да концерт бошланиб одамлар ўшақ-
қа қараб гурра-гурра кета бошлашди. От жиловидан ҳа-
мон ушлаб турган Жўра полвон Азишонга яқин келди.

— Кўявер, Эшинг ўзи шунаقا. Бир кун совиб қола-
ди. Мен концерт кўрмоқчиман. Сен участкага кетавер.

Жўра полвон от жиловини тутқазди. Азишон нима
қалишини билмай хаёл суреб қолди. Участкада шу топ-
да нима қилади. Лутфинисани топиши керак. Бугун у
мажлисда кўринмади. Кўрганда қандоқ яхши бўларди.
Нишон таққанини, от минганини кўрганда бу тараф-
ларга бекорга келмаганини биларди. Азишон уни ал-
батта қидириб топишга аҳд қилди. Лутфиниса Куйган-
ёрга келмаган. Келганда албатта ҳозир рўпарасида
илжайиб туриб оларди.

Азишон шартта отга миниб, от бошини Қўшариқ та-
рафга бурди. От яхши совутилган, яхши отбоқар қўли-
дан чиққани билиниб турарди. Юриши ҳам жойнда.
Туёғини ерга чирманда чертганга ўҳшатиб уради. Ази-
шон кўприкдан ўтиб узангига оёқ тираганича қаддини
ростлади-да, толдан навда синдириди.

Барглари ерга тегай-тегай деб бир ўтов ерни энлаб
ётган мажнунтол тагида тўрт-беш улфат сирланган
тогорани ўртага қўйиб шопириб-шопириб қимиз ичиб
ўтиришарди. Улардан бири чинни косани тўлдириб қи-
миз узатди.

— От қуллуқ бўлсин, ука. Ўзи ҳам отмисан от экан.
Пойгаларга ярасин, яхши йўлдош бўлсин, укам. Мана
шу қимизни бир оқ уриб беринг.

Азишон қўлини кўксига қўйиб узр айтди.

— Мен ичмайман, акалар. Үмримда ичкиликни оғиз-
га олган бола эмасман.

Улфатлардан яна бири ўрнидан турди.

— Укажон, бугунги сиз кўрган обрўни Рустами дос-
тон ҳам кўрмаган. Ичинг буни. Бу оғнинг сути. Отнинг
ўзи ҳалолу сути ҳаромми? Олинг!

Азизхон бугунғи обрұ гаранглиғи, ёшлик ғуурури қайнаң турғанидан қамчи ўрнига ушлаб турған навданың тақимига босиб туриб косани олди.

— Бүпті, ақалар. Бунақа күн ҳадеб бўлавермайди. Умрда битта бўладиган гап. Ичсам ичиман-да.

У шундай деб қимнзни шимириб, косани йигитга қайтариб берди. Йигит косани оларкан, ҳавас билан отнинг бўйнин силади. Яғринига шапиллатиб уриб ҳам қўйди.

— Омадингиз келаверсин, ука.

Азизхон отга беозор новда тегизди. От аста жойдан қўзгалди. Йўл-йўлакай одамлар унга ҳавас билан қарашар, айниқса «от жиннилари» ундан кўз узолмай қараб қолишарди.

Азизхон Қўшариқ йўлидаги дўнгга чиққанидан кейин орқасига ўғирилди. Ўзоқда одамларнинг қийқириқлари бақирган-чақирган товушлари эшитилиб қоларди. Азизхон энгашиб от бўйнидан қучоқлади. Ёлларини силади. У ўз бахтига, ўз обрўсига ишонмасди. Тушимми, ўнгими, деб ўзидан ўзи овоз чиқазиб сўради.

У от йўргасини, чопишини билмоқчи бўлиб биқинига ниқтади. От сапчиб олдинга интилди. Кимсасиз тош йўлда от туёклари тарақ-тарақ овоз чиқазар эди.

Қимиз кайфи, от миниш завқи унга гўё қанот пайдо қилиб учирарди. Ҳозир дунёда ундан бахтли одам йўқ. От елдек учар, яктагининг барлари шамолда ҳилпирар, қимнздан қизиган бетларига оқшом салқини тегиб яйратарди.

Азизкон Қўшариқ гузарини кесиб ўтиши билан Орзихон аянинг эшигига кўзи тушди. Эшик олдида бир от ер тепиниб турибди. Қим келди экан, деб дилидан ўтказди Азизхон. Аянинг куёви келдимикан? У ҳали ўйлаб ўйнига ҳам етмаган эди эшикдан бир киши бесаранжом чиқиб отга минди, икки-уч аччиқ қамчи босди. От жон аччиғида олд оёқларини девор баравар кўтариб сапчиди. Бир зумда ғойиб бўлди. Азизхон нима гаплигига тушунмай эшик олдига келди. Ичкаридан Орзихон аянинг аламли фарёди эшитилди:

— Вой болам, бемаҳал ҳазон бўлган болам...

Азизхон отдан сакраб тушиб ичкарига кирди. Айвон олдида Лутфиниса қонга беланиб ётарди. Азизхон югуриб бориб уни кўтарибди. Лутфинисанинг кўзи ҳали очиқ, танаси совимаганди. У Азизхонга нурсиз кўздари-

ни қадаб нимадир демоқчы бўлдн. Лаблари қимирила-
мади. Ияк ташлади.

· Азиҳон нима қилишунн билмай шердек ўкириб ат-
рофга қаради.

-- Ким, ким у номард?!

Орзихон ая титраб-қақшаб жавоб қилди:

— Акаси, акаси келганди. Гаплашиб олишсин, деб
чорбоққа чиқиб кетибман-а. Бир лаҳза, бир лаҳзаги-
нада...

Азиҳон Лутғинисанинг жасадини кўтариб айвонга
олиб чиқди. Кўрпачага ётқизди. Орзихон ая бошига ёс-
тиқ қўйди.

Азиҳон коптоқдек отилиб ташқарига чиқди. Бир
сакраб эгарга миндию боя отлиқ киши кетган тарафга
ог бошини буриб, қамчи босди.

XIV

Акбарали ҳар қанча уринса ҳам отни ўзига бўй-
сундиролмасди. Қон ҳидини туйған от безовталанар,
орқа оёқлари билан сакраб устидаги эгасини силкиб
ташламоқчи бўларди. Аммо эгарга маҳкам ўришиб
ўтириб олган Акбарали уни ўз ҳолига қўймасди. От
кишнар, бошларини силкиб худди маст кишидек йўлнинг
гоҳ у тарафига, гоҳ бу тарафига ўтиб борарди.

Акбарали Сой маҳалласига етгунча қора терга тушиб
кетди. Олдинда шаҳар чироқлари йўлларни кундуздек
ёритиб турипти. У жаҳл билан жиловни тортди. Шуида
у бармоқларининг бир-бирига пилч-пилч ёпишаётганини
сезди. Кафтини кўзи олдига келтириб тикилди. Тикил-
дию бирдан бутун вўжудига титроқ кириб сесканди.
Унинг қўллари, кийим-бошларида синглисанинг ҳали
қотмаган қони шундокқина кўриниб турарди.

Шу алпозда шаҳар оралаб ўтиш ҳавфли. Дуч келган
киши унинг нима иш қилганини дарров билади. У шо-
шиб от бошини чап тарафга бурди. Бу Харкўп йўли эди.
Бу йўл Найман, Дардақ, Жалақудуқ тарафларга олиб
борарди. Аммо Акбарали бу тарафларни яхши билмас-
ди. Нима бўлса ҳам шаҳарга кирмаслик учун йўлни шу
тарафга, солди.

Дала йўли жимжит. Кўргонларда чироқлар милти-
раб ёниб турипти. Онда-сонда ўт орқалаган кишилар-

Нининг қорасиң кўриниб қолади. Душида птдек қон исинни тез пайқайдиган жонивор бўлмаса керак. Йўл-йўлакай неча марта унга ит эргашди. Акиллаб отни ҳуркитар, анча жойгача қувнб бориб, кейин орқасига қайтарди. Шундоғам безовта юраётган от эгасига бўйин бермай устидан ирғитиб ташлашга уринарди.

Акбарали минг азоб билан дала йўлига чиқсандан кейингина кўнгли хотиржам бўлди. Ҳозиргина адир орқасидан кўтарилиган катта мис баркашдек қин-қизил ой унинг қонга беланган кийимларини янада қизил қилиб ёритарди. Биронта ариқми, соймн учраса юваниб олиш ниятида Акбарали отни ўз ҳолига қўйиб шошилмай кета бошлади. Акснга олиб йўлда на бир ариқ, на бир кўлмак учарди. Акбарали орқасидэн ҳеч ким таъқиб қилмаётганига ишонгандан кейин отдан тушиб жиловни ушлаганча бигта-бигта босиб кета бошлади. Ҳозир у қаёқка кетаётганини ўзи билмасди. Шу алпозда у анча йўл юрди. Боя қонга белангандек қизарип чиқсан ой энди сутдек оқариб теппага келган эди.

Акбарали қилиб қўйган ишининг даҳшатини энди сезди. Лутфиниса уйдан қочиб кетган кундан буён у фақат «йигитлик» номусини, бу «беномус» спинглиснин ўлдириб, эгилган йигитлик қоматини кўтаришни ўйлаганди. Мана, у ниятига ҳам етди. Аммо қадди кўтариладими энди? У бу «йигит қаддини» қайси кўчада, қайси гузарда гоз тутиб юради? Шу пайтгача у ўзига ўзи бунақа савол беролмаганди. Шу топда кимсасиз қоронғи кечада, кийим-боши қонга беланган пайтда шу саволни ўзига беряпти. Бу саволнинг жавоби ғоятда даҳшатли, ғоятда аянчили эди. Акбарали йўлдан тўхтади. Бенхти-ёр қўллари от ёлинни силашга узатилди. Қон ҳиди анқиб турган қўлдан от бошини тортиб силкиниди.

Энди у ҳеч нарсанн ўйламай, нима бўлса ҳам узоқроқ манзилга етиб олмоқчи бўлди. Бир сакраб эгарга кўиди. Алам билан иккни-уч аччиқ қамчи босди. От олди оёқларини осмонига пргитиб сапчиди-да, шамолдек учнб кетди. Акбарали қўзларини чирт юмиб олган, фақат қулоқларига тупроққа тегаётган түёқ товушигина эшишилар, қўллари тишмай огга қамчи босарди. Шу аҳволда у анчагина йўл босди. Олисада келаётган товушлар ҳушини ўзига келтириди. Қўзини очди.

Йўл бошида сонсиз чироқлар порлар, дарё устидаги Яшил кўприкдан гупиллаб поезд состави ўтарди.

Акбарали жон-жақди билан жилювни тортди.

Ахир бу Қүйғанёр-ку! Айланиб яна ўша, синглиснинг қонини түккан жойдан чиқибди-ку. Одамларнинг қотилин қон тортади, түккан қони чақираверади, деган гаплари ростга ўшайди. Акбарали ҳозиргина шу ердан қочган эди. Яна қайтиб кепти. У эпчиллик билан от бoshини орқага бурди.

Терлаб кўпирриб кетган от энди унга ортиқча бўй бермай қўйди. Ҳар қанча қамчиламасин қадамини тезлатмас, баъзан тўхтаб, туриб оларди.

От гоҳ юриб, гоҳ тўхтаб Кўйғанёрдан анчагина узоқлашди.

Қаршидан бир отлиқ келарди. Бегона йўловчи олдида ҳаяжонини сездирилмаслик учун Акбарали ўзини ўнглашга, хотиржам кўрсатишга уринди. Отлиқ борган сари яқинлашарди.

Яшил кўприк тарафдан кетма-кет иккни-уч марта мушак отилди. Қизил, кўк, яшил нурли чизиқ осмони фалакка чиқиб поп-поп қилиб ёрилди. Кўзни қамаштирадиган нур ҳамма ёқни ёритиб юборди. Акбарали отлиқ йўловчини таниди. Бу Азизхон эди.

Иккови ҳам бир-бирини таниди. Акбарали шошиб отнинг бош-кўзи аралаш қамчи босди. Аммо от жойидан жилмади. Азизхон шошилмай у тарафга бемалол келарди. Акбарали отни жилдиролмаганидан ғазаби тошди, эпчиллик билан этигининг қўнжини пайпаслаб пиҷогини тоғди. Пичоқ қинни билан чиқди. Пичоқса теккан қон қинда ивиб қолган экан. Акбарали зарда билан қинини ажратиб улоқтирди. Азизхон уч-тўрт метр яқинига келиб қолган эди.

— Яқин келма! Үлдираман! Кўряпсанми? Қонингга ташна бўлиб турипти.

Акбарали пичоқни гижинглаб турган от боши устига келтириб унга кўрсатди. От қон ҳидини яна тўйди, сапчиб кетди. Акбарали унга яна аламлни қамчи босди. От силкенинг силкенинг уни устидан иргитиб ташлади. Акбарали тупроқча ёнбоши билан тушди. Ёмон сўкинди. У ҳозир Азизхон мени қамчи билан савалайди, отига бостиради, деб ўйлаган эди. Азизхон ундей қилмади. Шошилмай отдан тушди. Акбарали эмаклаб нари кетди. У эпчиллик билан бир сапчиб йўлнинг нариги тарафига ўтдию кучининг борича чопа бошлади. Азизхон изма-из қувни бораверди. Чунки у бу ўтлари қовжираб

қолған даланинг охир қайга олиб боришиш яхши биларди. Орзинхон аяннида ётиб юрган көзларнда у Лутфиниса билан шу далага келишарди. То дарё бүйилача бориб ўша ерда соатлаб ўтиришарди. Йүлдә териб келган ясси тошларни дарё түлкүнларыга отиб тошин сув устида ким күп сакратиш ўйнашарди. Акбарали чамаси ўн беш минутларча қочиб дарё бүйидан чикиб қолди. Энди қочадынган бошқа жой йўқ эди. У сувга орқа ўгириб Азизхон келишини ҳансираф кутарди.

— Яқин келма. Жоғингдан умидинг бўлса яқинимга келма!

Азизхон жавоб бермади. Яқин келаверди. Акбарали шердек ўкириб унга ташланди. Азизхон жон аччигида унинг қорнига тепди. Акбарали чалқанчасига йиқилди. Азизхон эпчиллик билан пиçoқ ушлаган қўлинн оғзи билан босди. Акбарали ингроқ аралаш сўкинди. Азизхон кўхрагини чап тиззаси билан босиб кўзларига қаради. Ой нурида унинг кўзлари мушук кўзицек саргимтил нурланиб турарди.

— Номард, жаллод! — деди газаб билан Азизхон.— Ахир Лутфиниса марҳум ота-онангдан ёдгор эди-ку! Уз қонингни ўзига тўқднингми, ифлос!

Акбарали хириллаб жавоб қилди:

— Унақа синглим йўқ! У фоҳиша!

Азизхон қўли қандай қилиб Акбаралининг кекирдагига бориб қолганини билмай қолди. Бор кучи билан уни бўға бошлади. Кейин бирдан ўзи қилаётган ишидан ўзи чўчиб қўлинн олди. Еқасидан тортиб ўрнидан турғизди.

— Йўқ, йў-ў-ўқ, сени осонликча ўлдирмайман. Аввал қилган ишингни кўзингга кўрсатиб қўяман... Қани юр! Юр, оллимга туш!

Акбарали жойидан жилмади. Азизхон уни ёқасидан олиб судради. Акбарали юришга унамай орқага тисарилар, аммо бу забардаст, бутун гавдасида куч қайнатётган йигитнинг темирдек бақувват қўлларига чонелик кўрсатишга ожизлик қиласарди.

Яшил кўпrik тарафда ҳамон мушак отилиб юсмони фалакни рангларга бўяр, дала-тошни бир дамги ёрнтиб сўнарди.

Акбарали ҳолдан тойиб ерга утқириб олди.

— Тўхта! — деди у ҳорғин "говушда". — Ни? — үйлмоқчисан? Гапларимга қулок сол. Сен, болажа клик

қиляпсан. Лутфи сенга муносіб әмас. Үз акасинн юзи-
та оёқ тираган қыз сенга вафо қилармиди.

— Яна нима гапинг бор, айт, айттың қол! — деди
алам билан Азизхон.

— Сенга онаси ўпмаган қыздаринн топиб бераман.
Кел, оға-ини бўлайлик. Сенга қиёматлик ака бўлаи.
Катта тўйлар қалиб уйлаб қўяман. Лутфи иш ўлимшинн
топди. Йистасанг Қашқарга олиб кетай. Жияним ўша ёқ-
да. Тиш доктори. Шу кучинг билан сен у ёқларда тилла-
га ботасан. Юр, кетайлик. Кўп ишлар қиласиз.

• Азизхон қаҳр-ғазаб билан деди:

— Овэра бўласан! Сен ўйлаган хоннлардан әмас-
ман!

Азизхон ғазабидан титраб-қақшаб унинг дуч келгани
жойига мушт тушнира бошлади. Акбарали ҳар гал мушт
текканда бир-икки қадам шарига учиб тушарди. Охири
у ўрнидан турдию орқасига қараб тирақайлаб қоча
бошлади. Азизхон уни қиргоқча ярим метрча қолганда
тутди. Эпчиллик билан белидан кўтардию бошидан
ошириб қачондир кесилган кекса тол тўнгагига қў-
раб отди. Акбарали тўнгакнинг шундоққина ёнгинна-
сига бориб тушди. Шошиб турдию сувга сапчиди. Азиз-
хон уни туттиб қолишига улгурмади. Оёғидан ушлаган
эди, холос. Бир пой этиги қўлида қолдию сувга шалоп-
лаб чўкиб кетди.

Ойиннг совуқ шуъласида тўлқинлар муз парчасидек
бир чақнаб сўнди.

Азизхон сув мавжларига тикилиб турди-да, қандай-
дир бир жирканиш, ғазаб, қониқмай қолган ўч алами
билан орқасига кескин бурилиб, қуриб-қовжираб қолган
гиёхларни шитирлатиб орқага қайтди.

Ой оғиб қолган, адирларнинг ойга терс тарафи қоп-
қора девордек бўлиб туарди. Кимсасиз далада икки
от бир-бирига яқин келолмай ўт чимдид юрипти. Азиз-
хон чарчаган, асаблари бирдан бўшашганидан ҳолсиз-
ланиб от тарафга юриб әмас, судралиб борарди. Қанал
трассалари жимиб қолган, Куйганёр тарафдан шовқин-
сурон эшитилмас, машъалалар ҳам сўнганди.

Қанал бошлангандан буён бунаقا тинчликни Азиз-
хон энди кўряпти. Ё бунаقا пайтда трассага чиқма-
ганидан билмагаимикан? Балки гонг отарга яқин ҳар
куни шунаقا бўлар.

Азизхон отга минмади. Жиловидан ушлаб аста юриб

Найман йўлига чиқди. Яшил кўпrik чироқлари мілтираб кўрина бошлади. У ярим соатча юргандан кейин кўпrik устидан ҳайқириб поезд ўтди. Паровоз олдидағи пројектор кимсасиз далани қиличдек кесиб бораради.

Сал ўтмай яна жимлик бошланди. Бу жимлик Азизхон учун ниҳоятда даҳшатли эди. Қаршисида Лутфинисанинг хиралашаётган кўзларни пайдо бўлар, Акбаралининг хириллаши қулоғига эшишиларди.

Азизхон ҳар қалай ҳали ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотмаган, ўлни нима, жон бериш нима — кўрмаган эди. Ҳозир эса, кеч кириб, қоронғиллик туша бошлагандан тонг ёришгунча икки ўлимни кўряпти.

Азизхон қандайдир ваҳима, қўрқинчли ўйлар гирдо-бida қоронғи кеча қўйнида келяпти. Ҳали Лутфиниса хиралашаётган кўзларини унга тикиб алвидо, деяётгандек, ҳали Акбарали хириллаб ўлим билан олишаётган бир ҳолатда кетидан эргашарди.

Бу аҳволда имиллаб юрадиган бўлса хаёллар уни эзғилаб ташлаши турган гап. Азизхон отга минди. От ҳам шуни кутиб тургандек олдинга интилди. Яхшилаб совиб, тўйиб ўт еган от энди Азизхон тагида ўйноқлаб йўргаларди.

Тонг отар пайтда Азизхон Кўшарик гузарига етиб келди. Битта муюлишдан кейин Орзихон аяннинг эшиги кўринади. Азизхоннинг юраги хаприқиб кетди. Бирдан қулогига хотили кишиннинг мунгли йигиси эшишилди. Бу Орзихон аяннинг товуши эди. Азизхон ич-ичидан эзилиб кетди. Бўшашиб от жиловини силтади. От оёғи илдамлашди.

Эшик олдида икки-уч кишиннинг қораси кўринди. Азизхон отдан тушиб жиловни эгар қошига ташлади-да, мотамсаро бир қиёфада эшик томонга юра бошлади.

Ичкари жимжит. Азизхон йўлакдан ўтиши билан айвон ўртасида устига оқ чойшаб ёпнлган Лутфинисанинг жасадини кўрди. Узини тутолмай ичидан бир олов келдию томогига қадалиб туриб қолди. Бирдан бу ўт портлагандек томогидан йифи бўлиб отилиб чиқиб кетди.

Азизхон алам-ситам билан Лутфиниса жасадига ўзини отди. Қимдир уни тирсагидан олиб кўтармоқчи бўлған эди, Орзихон ая:

— Майли, қўйиб беринглар, улар бамисоли Лайлн-Мажнун әдилар. Майли, йигласин, тўйиб йигласин. Армонларини тўқиб йигласин,— деди.

Тоға бошчиллигида келгап ҳамқишлоқлар белшни бое-лаган Азиэхонга таъзия изҳор қилиб, бир четга бориб турдилар. Икромжон бўлган воқеани Тоғадан эшитгани учун ундан, нима бўлди, қачон бўлди, деб сўраб ўтирамади.

Тоға Азиэхонга қараб туриб, кўнгли бузилиб кетди. Симобек бекарор, куч-гайрати танига сиғмаган ўтолов йигит энди сўлган, тақдирининг бемаҳал зарбасидан эсанкираб қолганди.

Юртга оталик қиладиган, кўп азаларда етимларнинг бошини силаб, кўз ёшини тиидирган Тоға Азиэхонини овутиш учун бисотидан бирон жўяли гап тополмасди. Нима дейди? Нима деса бу боланинг дарди енгиллашади? Буидай сўзи топиш қийин эди. Тоға Азиэхонининг елкасига қўлнин ташлаб: «Қандай қиласан, болам, одамнинг умри шу экан-да, чидашдан бошқа иложимиз йўқ», дейишдан бошқа гап тополмади.

Иўлакда турган тобут устига сариқ атлас ёпилган. Бу атлас Лутфиписанинг биринчи меҳнатига келган мукофот эди. Тиллабоев унинг елкасига атласни ташларкан: «Яхши купларнингга буюрсии, қизим, яйраб-яшнаб, тўю томошаларда кий», деганди.

Ичкарида Зирилламадан келган хотинлар бирорга аралашолмай худди гуноҳкордек мунгайиб туришарди. Азиэхонининг оиласи айвон лабида бир иуқтага тикилганча қимирилмай ўтиришти. Чайладами, иш тепасидами, овқат пайтидами Лутфинисага тинмай тегажаклиқ қиладиган қизиқчи келин энди дастрўмолини лабига босиб пиқ-пиқ йиғлайди.

Ташқаридан Эш полвон офтоб тигида терга ботиб, оғир гавдасини аранг кўтариб турипти. У белбоги билан бўйни, юзидан қуйилаётган терни дам-бадам артади. Эшнинг икки кўзи жиққа ёшга тўлган, тинмай ҳиқилларди. Не-не курашларда соврин олиб, не-не курашлардан бошини эгисб чиқиб кетган, қаҳрп қаттиқ, бирорнининг дардини билмайдпган, ҳиссиз бўлиб кўришадиган бу одам аслида бунақа эмасди. Салга кўзига ёш кёладиган, мұхтож-ночор одамлар олдидан ўтганда кўнгли бузилиб, юракларини эзилиб кетадиганлардан эди.

Куйганёр тарафдан одамлар тўда-тўда бўлиб кёла бошлидилар. Тўғонда ишлаётганилар тўппа-тўғри тўрас-

садан чиқиб таъзияга келаётган эдилар. Уларнинг чангтўзиға беланган кийим-бошлари тердан ҳўл бўлиб лойга айланиб кетган эди.

Ҳаво қизигандан қизиб, деворлар, тому тошлардан, лип-лип аланга учарди.

Бир зумда кўча бетини одам босиб кетди. Ҳамма пичирлаб гашлашар, бел боғлаб, бош эгиб турган Азизхонга эзнилиб қараб қўярди. Ичкаридан хотинларнинг айтиб йиглашлари бу жимликин бузар, сукунат багриниң тилиб мотамсаро кишиларнинг елкасидан эзарди.

Кеча оқшом юрт катталари олдида, минглаб қурувчиilar олдида меҳнат тантанасидан маст, қорабайир от миниб ҳаммадан баландда кўринган Азизхонга ҳамма ҳавас қилганди. Унга яқин келиб қўлини қисиб қўйишга, бир оғизгиша илиқ гап билан муборакбод қилингига иштилган кишилар энди унинг гам-алам эзив ташлаган қоматига йигидан қизарib кетган ёш тўла кўзларига ачиниб қараб туришарди.

Тобут кўтарилди.

Мотам маросими Қора дарённинг «Яшил кўпринги»дан ўтиб Пойтуқ томон йўл олди. Трассаларда ишлаётганилар тупроқ дўнгларида ошиб юқорига чиқа бошладилар. Ер қўпораётганилар, қоп-замбилларда тупроқ ташиётганилар маросим олдиндан чиқиб галма-галдан тобут дастасини елкага олишар, сал нари бориб узатилган бошқа қўлларга беришарди.

Лугумбекдаги Туячи қабристонига етгунча тобут ўш мингдан ортиқ кишининг елкасидан ўтди.

Азизхон каловлаб қолган, вужуди карахт, нималар бўлаётганини идрок қиломасди. Лутфинисани қабрга қўйиб тупроқ тортаётганиларида у гайри табинӣ бир товшуда фарёд уриб ўзини қабр дўнгига отди. Халойиқ бир дам жимиб қолди. Қабрни қучиб кола қилаётган Азизхонни Тога келиб билагидан кўтарди.

— Бўлди, бўлди, ўғлим. Ўзингни тут. Ахир сен мард боласан-ку!

Азизхон бошини чайқар, юлқиниб қабрга интиларди. Умматали бўлса эсанкираб қолган, ўғлининг орқасидан қалтираб эргашар, атрофдагилардан мадад сўраётгандек кўзларини ҳасратли жавдиратарди.

Қабристон дарвозасидан чиқишганда Тога Икромжонни ёнига чақирди.

— Дўстим, мана, аҳволни кўриб турибсан. Азизхонни

елғиң ташлаб кетгим келмаяпти. Сен Тұлан билан қоя. То канал битгүнча ёнида бұлинглар, Ұзинг биласан, бугун-эрта теримга түшиб кетамиз. Шундоғам колхозда одам кам. Иигитларимиз найманликларға қарашибаны трассага чиқиб кетишган. Азизхонни шу ақвозда ташлаб кетсак, қишлоқ ақлипинг маломатига қоламиз. Үни юпатиб, ишга чиқариб юбормасанглар бұлмайди. Едгиз-лиқда ғам еб қүяди. Бұлтими? Үйларингдан хотиржам бұлинглар. Үзім хабар олиб тураман, Эшон ақа билан гаплашдим. Жұра полвон бригадасига сизларни ўтқазиб қүядиган бұлди.

Икромжон бош ырғаб хұп пшөрасини қилди. Тұлаңбой ҳам рози эди.

Ана шундан кейин Тоға Азизхонни бағриға босиб хайрлашди-да, зирилламаликлар келган автобусга чиқди.

Умматали боласининг олдидә қолди.

Бир одам оламдан кетди. Аммо ҳаёт ўз оқимидан бир нафас тұхтамасди. Офтоб — ўша офтоб. Кече қандай бұлса бугун ҳам үшандай порлаб турипті. Дарә ҳеч нарса сезмагандек қирғоққа бош уриб пишқириб оқяпти.

Бироқ, биринчи муҳаббатини тупроққа күмгап Азизхон кечаги Азизхон әмасди. Үннинг назаридә қуёш қоғоздаги ёғ томчисидек хира, бұгдойи ўриб олинган сап-сарық адирлар тобуттаға ёпилған малладек совуқ, хунук эди.

У ЧИ Н Ч И Б Ұ Л И М

I

Азизхон камгал бўлиб қолган, бирор билан очишлиб гаплашмас, эрта билан қопини судраб трассага чиқиб кетар, кечқурун ишдан қайтиб бирорға аралашмай, чодирига кириб кетганича қайтиб чиқмасди. Үннинг ичидә шималар бўлаётганини билиб турган Икромжон ўз ҳолинга қўйиб берарди. Кечқурун Тенгдик қўмизини ташқарига опчиқиб аллақандай мунгли бир күйни бошлар, Икромжон ҳам, Тұланбой ҳам жимгина ўтириб ўй ўйлаб кетишарди.

Икромжоннинг кўнгли нотинч. Хотинининг оғир оёқлигидан хаёли қишлоқда, уйида эди. Қайтиб кетай деса, Тоға уни атайни қолдириб кетган. Қолай деса, хотинидан кўнгли тинчимайди. Турсунбой онасини қийнамаётганимкин? Уй ишларига қарашаётганимкин?

Бу ёқда Азизхоннинг илгариги шашти йўқ. Уз ғами билан бўлиб ишга ҳам қўли бормай қолди. Дўнан полвон билан Тожимат Хидиров қурниш бўйича энг олдинда боришарди. Эш полвон улар орқасидан изма-из қувиб боряпти. Ҳар куни газеталар шу икки полвоннинг қанчадан тупроқ қазиганни ёзиб турибди. Ора-сира Эш полвон ҳам газетада кўрлиниб қоларди.

Куннiga янги-янги қаҳрамонлар пайдо бўларди. Эртасига яна янгиси чиқиб кечагисини орқада қолдириб кетарди. Фақат биргина Дўнан Дўсматов ҳеч кимни олдига ўтказмай, бир мақомда ишлаб, кубометр устига кубометр жамлаб борарди.

Аммо Азизхон бўлаётган воқеаларга бепарво. Ким қанча ишляпти, радио нималар деяпти, қизиқмасди. Чодирнинг бир чеккасида ғужанак бўлиб, икки кўзини бир иуқтага тиккашича қимириламай ўтиради. Икромжон яхши гап билан йўлга солмоқчи бўлди, Азизхон унинг гапларини эшитишга эшилдию лом-мим деб жавоб ғайтармади. Тўланбой унинг елкасига қўлини қўйиб, дилдилидан чиқазиб, насиҳат қила бошлаган эди, Азизхон шарт ўрнидан турди-ю, ташқарига чиқиб кетди. Анҳор бўйидаги толга суюнганича яна қимириламай туриб олди. Сувининг нариги бетида ўтирган Вазира Азизхонни кўриб қўзлари яшинаб кетди. Нимадир, деб қўл силтади. Азизхон қарамади. Вазира қўлидаги ойнакчасида офтоб шуъласини қайтариб унга туширди. Азизхон юзини тескари ўгирди. Вазира жаҳл билан чодирга кириб кетди.

Вазира барибир чодирда узоқ ўтиrolмади. Сочларини тузатиб, ҳарир —«Роҳати бадан» кўйлагини кийиб, тақишикоқлар билан ялтираб чиқди. Унинг атрофини йигитяланг ўраб олди. Вазира бир гапириб, ўн кулар, кўз қири билан дам-бадам Азизхонга қараб қўярди.

Азизхон ҳамон унга қарамас, ҳатто шу яқин орада у борлигини билмасди ҳам.

Курсида бемалол ўтириб олган Бейшенали аллақандай шўх бир куйини қўмиизда тимдаларди. Тендик қошлиарини, елкаларини учирриб минг хил муқом билан қўшиқ айтарди. Тўланбой э, бўлди-е, деб жеркиб ёнидан ўтиб кетди. Ака-ука Тўланбой орқасидан ҳайрон қараб қолишди.

Икромжон Азизхоннинг аҳволини кўриб уши қандай қилиб йўлга солишни билмас, қандай бўлмасин уши иш

билан овутини ўйларди. Бирок озиб, қорайниб кетган Азизхон шу алпозда илгариги мавқенин тиклаб олиши қийинлигини билганидан кейин ўзи енг шимариб ишга киришмоқчи бўлди. Шу ниятда Тўланбойни чодирдан ташқарига чақириб чиқиб дўнгда узоқ гаплашишиди.

— Тўлан, бу юришниизда зирилламаликларининг обрўсини уч пул қилиб қўямиз. Азизхон бу аҳволда. Сен билан биз уни овутишдаи бошқага ярамаймиз.

Тўланбой чаккасини қашиб анча пайтгача индамай ўтириди. Кейин бир йўталиб Икромжонга қаради.

— Сен билан биз елка ташлаб Луғумбекка келганиниза, ана, Азиз полвоннинг ҳамқишлоқлари келишиді, полвон зоти энди уларга тенғ келиб бўпти, дейишган эди. Тўғрими?

Икромжон тасдиқ ишорасини қилиб бош силкиб қўйди.

— Уининг бошига тушган ташвиши билмаганлар орасида шивир-шивир гап ўрмалаб қолди. Зирилламадан кслгани полвон қарқиноқдан чиққан булбул экан. Кечаги келганилари пўкиллаб қолди дейишяпти. Қанал битишига жиндек қолди. Наҳотки «ё, пирам», деб бир кетмон уролмаймиз.

— Битта шарт бор. Азизхон Эш полвонни олдига ўтказмаган эди. Азизхон учун уни қувиб етамиш, олдига ўтиб оламиш, бўптими?

— Э, «ми»спни олиб ташлаб гапир, оғайни.

Икки ҳамқишлоқ дўнгда ўтириб гапни бир жойга қўйиб чодирга қайтишди. Тенгдик ҳамон қўмизини гингиллатиб паст, ширали овоз билан хиргойи қиласарди. Тенгдик тоғлар чўққисига тўш уриб учаётган бургутлар, пастликка шиддат билан оқсан шаршаралар, чексиз яйловлару, сўнгиз ўрмонлар тўғрисида куйлардн.

Икромжон чодир ичига киргандага Азизхон икки қўлини боши тагнга қўйиб қўзларини бир нуқтага тикканича қимирламай ётар, пешаасига қўнган пашшани ҳам кинприк қоқиб учирмасди. Икромжон тўшакка омонатгина ўтириб унга қаради.

— Менга қара, полвон. Бунақада бўлмайди. Улим ҳақ. Ҳеч ким ундан қочиб қутулмайди. Бир кун келиб ҳаммамиш ҳам кетамиш. Ҳеч ким дунёга устун бўлмайди. Беш кунлик ўмрни иш билан, дунёнинг нашъу намоси билан ўтказиш керак. Ахир ўзиниг танангга бир ўйлаб кўргин. Лутфи шу каналдан сув оқишини кўрмоқчими-

ди? Сени жами полвонлар олдига ўтиб олганингдан, ном чиқарганингдан қандоқ қувонган эди-я. Бу аҳволда сувга тушган бўлка нонга ўшаб бўкиб ўтирганингдан руҳи ранжимайдими? Арвоҳи чирқилламайдими? Қўй, бу ишингни. Лутфининг арвоҳи шод бўлсин, десанг ўзингни меҳнатга ур! Аввал қандоқ бўлган бўлсанг, энди ундан ўн чандон юқорига чиқ.

Азизхон индамади. Аммо бир-иккى киприк қоқиб, томоқ қириб қўйди. Бу Икромжоннинг гапи мўлжалга бориб теккани эди. Гап билан яна босиб тушмоқчи бўлди.

— Учқўргонда Эш полвон орқангдан жиртак чалиб юрибди. Бузоқининг юргургали сомонхонагача, зирилламаликлар инига уриб кетди. Энди кавагидан ҳали-вери чиқолмайди, деяпти.

Азизхон сапчиб ўршидан туріб кетди.

— Ким инига кириб кетган экан? Менми? Йўқ, мен ҳали у тирриқ полвоннинг елкасини яша тупроққа қоришираман. Бошимга тушган ғам-ташвишларимдан фойдаланмоқчи бўптими? Овора бўлади. Азизхон кимлигини унга кўрсатиб қўяди.

Азизхон чодирнинг у бошидан-бу бошига икки-уч асабий бориб келгандан кейин оёқ остида турган бўш пақирни даранглатиб тепиб ташқарига чиқиб кетди.

Икромжон бунчалик бўлишини билмаган эди. Эш полвонни ўртага солгани Азизхоннинг қитиқ парини юлгандек бўлганди. Унинг орқасидан чикди. Азизхон дўнг тарафга шитоб билан кетарди. Орқасидан ҳайрон қараб турган Тўланбой Икромжонга ўгирилди.

— Нима бало қилдинг?

Икромжон нимадир деди. Тенгдик куйпинг авжини олаётган эди.

— Нағмангни тириглатмай тур! — деди Тўланбой унга зарда билан. Кейин Икромга юзланди: — Нима бало қилдинг?

— Бўлди. Суриштирма,— деди Икромжон ҳамон Азизхон орқасидан қараб туаркан.

Трасса тарафда машъалалар ёнди. Кечки смена аллақачон иш бошлаган. Одамларнинг шовқин-суронлари барада эшиклиб турипти. Кундузи саратон офтобида яғринини куйдириб ер қазиган каналчилар чойхона сўриларини тўлдириб дам олишарди. Ҳар қайси чойхонада

алоҳида созанда-ю, ҳофизлар концертларини бошлашгаш эди.¹ Бейшенәли каттакон тоғорада' лағмон олиб келиб чөдир олдига омонатгина қилиб йүнилган таҳтадан ясалған столга дастурхон ёди. Азизхонни кутиб овқатга құл урмай узоқ кутишди. Аммо Азизхондан дарак бўлмади. Шундан кейин унинг овқатини алоҳида чиннига сузиб ўзлари ошпазни мақтайдар мактайдар овқатлана бошлашди. Икромжон боя Тўланбой билан қилган маслаҳатнiga кўра, эрта саҳарлаб ишга чиқишлари, Азизхон даражасида ер қазишлари керак. Шунинг учун ҳам вақтлироқ ётмоқчи бўлишди. Аслида ўйинқароқ бўлган Тўланбой концергга бормоқчи эди. Икромжон уни жеркиб ташлади.

— Концертда нима бор, тентак. Ёт. Эртага саҳарлаб ишга чиқамиз.

Тўланбой гапини қайтаролмади. Ечиниб ётаркан тўнғиллади:

— Тамараҳоним роса оляпти. Аммо боплайди-да, шу хотин.

Икромжон индамай бошига чойшаб тортди.

У кўзини юмгани билан дарров уйқу ола қолмади. Хаёли уйига қараб учди.

— Тентаккинам нима қилаётганкин? Баққа келаётганды эшикка кириб ўтолмадим ҳам. Жаннатнинг ҳоли нима кечдийкин? Ишқилиб омон-эсон қутулсинг-да. Битта Турсунбойим ёнига қўчқордек ўғил қўшилса бўларди-да. Ишқилиб, омон-эсон дунёга келсин-да!

Икромжон шундай хаёллар билан ухлаб қолди.

Луғумбек уйқу нималнгини билмасди. Кечасию кундузи лойларнинг гурсиллаши, кетмоиларнинг тошга тегиб қарсиллаши, одамларнинг бақириқ-чақириқлари, бир зум бўлса-да, тишмасди. Кеча тунга, тун тонгга уланиб кетарди.

Икромжон безовта ухлар, ҳар замон Тўланбойнинг хуррагидан сапчиб буш кўтарар, андек гангиг туриб янга ухлаб қоларди.

Ниманингdir тарақлашидан у бирдан кўзини очди. Азизхон қоронғида тик турганча шапиллатиб совиб қолган лағмонни ерди. Ундан тер ҳиди анқирди. Икромжон чойшабни елкасига илиб ўтириб олди.

— Қаёқда юрган эдинг, тентак? Соат неча бўлди?

— Ҳали замон тоиг ёришиб қолади, амаки.

— Қаёқларда дайдиб юрган эдинг деялман?

Азизхон дарров жавоб қилмади. Оғзидаги лағмонин үтиб жавоб қилди:

— Трассада эдим. Эш полвонин шига тиқиб келяп-ман.

Икромжон ушинг жавобини бошқача тушунди. Энти-киб олдинга интилди.

— Урдингми? Вой эси йүг-э.

Қоронигда Азизхон отга ўхшаб пишқириб жавоб қилди.

— Тупроқ қазиб дүнгга ташидим. Иигирма түрт кубо тупроқ ўпнрдим. Үпирганимни юқорига ўзим ташидим. Техниклар ўлчаб күришди.

Икромжон ўриндан туриб елкасдан қучди.

— Вой азамат-э. Вой эси йүг-э.

Азизхон турган жойида мудраб бораради. Икромжон гүгүрт чақиб тошфонарни ёқди-да, ўринин солиб берди. Азизхон ечинмай ўзини түшакка ташлади.

Боши ёстиққа тегиши биланоқ донг қотиб ухлаб қол-ди. Икромжон устига чопонини ташлаб тошфонарни ўчирди-да, чодирдан ташқарига чиқди.

Уфқ чети аста ёршиб келарди. Эрталабки салқин шабада күк бетіндеги соңыз іолдузларни бир-бир пүфлаб ўчираётгашга ўхшарди. Ой чүқілар томонга оғиб бораради. Трассаларда шовқин төссилиб қолган. Иш нормасини тугатғанлар аллақачоң чодирларига, құраларига қайтишған, кечикканларигина тоңг салқында сүнгги кубометр тупроқларни тепага тұзитиб отишарди.

Икромжон әнді Азизхондан күнгли тинчигандек бүл-ди. Чунки Азизхон Эш полвон номини шешитганидан кейин орыншы қўзиб яна ўзини ишга урди. Бир кечадаёқ иигирма түрт кубо тупроқин қазиб чиқарибди. Бу уичамунча одамшынг қўлидан келадиган иш эмас. Бу болада шер күни бор. Аммо ҳозир дармондан кетган, ҳолдан тойған, бу ғайрати қанчагача чида бераркин? Чидайди! Авжи күчга, ғайратга түлған пайти.

II

Тупроқ тұла қанорни уч кишилашиб Азизхоннинг ор-қаснiga қўйишаркан, Икромжон:

— Энди бас, ишни тамом қилайлік,— деди.

Азизхон ўғирилмаї жавоб қилди:

— Яна икки ҳодка қилай, шундан жейни бас. Икки мартадаң кейин кечагидаң түрт кубо ошади.

Унинг бир гапини иккى қилиб бўлмаслигини Икромжон яхши биларди. Индамай янги қанорга тупроқ сола бошлади. Белкурак билан Бейшенали қанорга тупроқ ташларкан, гуп-гуп тушган тупроқ Тўланбойнинг башрасига урилар, дам ўтмай акса уради.

— Тупроқ ялаб, гувала туфлайдиган бўлдим, ошна.

Икромжон ҳазил қилди:

— Бугун эрталаб оғзингдан балчиқ ҳиди келаётган эди. Ичингда лой бижгиб қолган шекилли.

Атрофдагилар ишини тугатиб юқорига чиқиб кетишган, трассада фақат шу беш киши ишлалепти. Терлаган бетига тупроқ чаңгларидан фақат икки кўзию оғзигина лой бўлмай қолган Тўланбой дод деворай деди.

— Э, рикордингдан ўргилдим. Нима, мени ўлдирмоқчимисан. Бўлди-да.

У шундай деб қанорини четга иргитди. Кейин юқорига чиқа бошлади.

— Тўлан ака, жон Тўлан ака, бу охиргиси. Шу биттани опчиқай, йўқ деманг, ака!

Тўланбой тўхтамади. Қўлинин силтаб тупроқ уйини орқасига ўтиб кетди.

— Майли,— деди Икромжон.— Тўлан чарчади. Бурнининг икки тевинги тупроқдан битиб қолиб, оғзи билан нафас оляпти, бояқиш. Бу ёгини ўзимиз тўлдириб берамиз.

АЗИЗХОН ОХИРГИ ҚАНОРИНИ ЮҚОРИГА ОЛИБ ЧИҚҚАНДА ТЎЛАН ҚИЛГАН ИШИДАН ПУШАЙМОК БЎЛИБ, КЕГОЛМАЙ ДҮНГ ОРҚАСИДА АРАЗЛАГАН БОЛАДЕК ҲИҚИЛЛАБ ўТИРАРДИ. ИКРОМЖОН КЕЛИБ УШИ ҚЎЛИДАН ТОРГИБ ўРНИДАН ТУРГАЗДИ.

— Юр, юр. Ҳали ҳам боласан-да, Тўлан Биламан, чарчаднинг!

Тўланбой индамай унинг орқасидан эргашиб кетаверди. Икромжоннинг иегадир бугун кайфи яхши. Йигитларга ҳазил қилгани қилган эди.

— Тўлан, жиннинвой, Зирилламага боргандада ҳам ниқиллайверма Хотининг эрим мушук бўлиб қопти, деб таёқ билан уриб юрмасин.

Тўланбой оғзи билан нафас олиб лой орасида аранг кўринниб турган кўзларини йилтиратиб, бу гапга кулиш-

ни ҳам, кулмасликни ҳам билмасди. Икромжон ҳазнлини қўймасди.

— Тўлан, эртага сени офтобда ишлатмаймиз. Агар офтобда ярим соат турсанг ичагига тўлгап лой қуриб қотиб қолади. Эгинолмай юрганин.

Энди Азизхон ҳам гапга аралашди:

— Ташвиш қилманг. Икром амаки, Тўлан тоғамини куритиб қўймаймиз, ҳар ярим соатда сув нуркаб турармиз.

Булар сув бўйига келишганда трассадан қайтган қурувчилар аллақачон юваниб бўлишган, ариқда фаяқат бир-иккита одам қолгаиди. Биринчи бўлиб Тўланбой кийим-боши билан ўзини сувга отди. У шўнгиган жойдан бошлаб қуйига лойқа сув оқа бошлади.

— Ўзинг ҳам бир кубодаш ортиқ тупроқни олиб келган экансан, Тўлан.

Сувдан бош чиқазган Тўланбой энди илгариги, эрталаб ишта чиққан Тўланбойнинг ўзи бўлиб қолган' эди. Икромжон ҳам сувга тушди. У сувни шалоплатиб ювишаркан, булардан сал олдин ювингани чиқиб кетгани Тенгдик қирғоқча келди.

— Оғай, сизга қат бор.

У қўйиндан қофоз олиб Икромжоннинг сувдан чиқшини кута бошлади. Икромжон шошиб юванди-да, сувдан чиқди. Белбоғига артиниб Тенгдикнинг қўлидан хатни олди.

«Икром, Зирилламага қайт! Жаннатни тўлғоқ тугиб туғруқхонага олиб кетиши. Умматали!»

Икромжон ҳайрон бўлиб қолди. Унинг ҳисобида Жаннатнинг кўзи ёришига ҳали вақт бор эди. Ёки...

Жаннат етти боласини тупроқка қўйган. Иккитаси ўлик туғилган. Бештаси бир-иккпи ёшга етиб-етмай оламдан ўтган эди. Шунинг учун ҳам ёлғизи Турсунбойга шамолни раво кўрмасдилар. Нима бўлди экан? Узи омонмикан? Бола соғ-омон дунё юзини кўрганимикин?

Зириллама бу ердан олис. У ёққа на поезд боради, на автобус. У нима қилишини билмай ҳайрон бўлиб турганда Азизхон унинг қўлидан хатни олиб ўқиди.

— Менга қаранг, амаки, албатта боришингиз керак экан. Ҳозир Қўшариқча тушингу Орзихон аянникидан менинг отимни олиб йўлга чиқинг. Қайтишда отни дадамга ташлаб келарсиз.

Икромжоннинг кўзлари яшнаб кетди. Азиҳоннинг от мукофот олганини биларди. От ёлларини силаб йўрғасини ҳам кўрган эди. Аммо шу топда от мутлақо хаёнига келмаганди.

— Раҳмат, ўғлим. Отинг кунимга яраб қолди. Бўлмасам мен кетдим. — У шундай деди-ю, ечиниб тоза яктагини кийгани чодирга қараб кетди.

...Икромжон кун ёйилмай Зирилламага этиб келди. Қишлоқ ҳар галгидек ўз ташвишларни ўз тирикчилиги билан баид. Ҳамма далага кетиб бўлган, самоварлар ҳувиллаб ётибди. Қишлоқнинг бўз йигитлари Найман йўлидан ўтадиган канал трассасида. Аёллар дала-да, болалар мол-ҳолларни ўтлатгани олиб кетишган.

Икромжон ўз кўчасига бурилганда Расул буванинг фарнб супасига кўзи тушдн-ю, юраги шув этиб кетди. Икромжон ўз ташвишлари, ишлари билан бўлиб Расул буванинг оламдан ўтганини эсидан чиқазиб қўйган эди. Супани кўриб кўнгли алланечук бўлиб кетди. Расул бува эрталаб шу супада ионушта қилар, кун қизиб кетган дагина андаккина мизгиб олиш учун ичкарига кириб кетарди. Сула ён-верига кўлоблагаб сув сепилган, супурилган, ораста бўларди. Энди кампир бувини ўртанча ўғли Қопчигайга олиб кетган, эшикка қулф тушиб, сула усти, атрофларини хазон босиб кетибди.

Икромжон от жиловидан ушлаб супа олдидан эзилиб ўтди. Ҳамма вақт гавжум бўладиган кўчадан аста-юриб уйи остонасига келди. Эшик очиқ, ичкаридан шиманингdir тиқиллагани эшитиларди. Икромжон от жиловидан пастга тортиб, пастак эшикдан энгаштириб олиб кирди. Жиловни эгар қошнга ташлаб, ўз ҳолига қўйди-да, у ёқ-бу ёққа аланглади.

Турсушибой ошхона олдига ерга ўтириб олиб велосипедига инқиллаб ел берар, орқасига қарамасди.

— Турсун! — деди Икромжон.

Дадасининг овозини эшитиб Турсунбой бошини кўтарди. Ҳозир, деди-ю, яна ғилдиракка ел бераверди. Ҳозир мени соғинган болам югуриб келиб бўйнимга осилади, деб кутиб турган Икромжон ўғлининг бунақа нияти йўқлигини билиб, ҳа, феъли шунаقا, деб уни койиб ўтирайтепасига келди.

— Нима қиляпсан?

— Камер тешиilib қопти, 'тузатяпман!'

— Ойнгни ахволи қалай?

— Яхши, — деди Турсунбой ишидан бош күтармай.

Икромжон атрофга қаради. Ҳовли супурғи бетини күрмаган, ҳамма ёқ ивирсиб ётибди. Икромжон уйга кирди. Жаннатнинг ўрни ҳали ҳам йигилмаган. Овқат юқи идиш-товоқлар хонтахта устида. Икромжон яна ҳовлига чиқди. Девор тагидаги ўчоқда қозон тувоғи очиқ қолганидан иккى-учта мусича бир-бираға ҳурпайиб қозон ичнда қотиб қолган овқатни чўқиляяпти.

— Аянг қачон касалхонага кетди?

— Беш кунми, олти кун бўлди.

— Сен нима еб, нима ичиб юрибсан?

Турсунбой иши битиб ўринидан турди. Ариқни чатаноғи орасига олиб, қора бўлиб кетган қўлинни юваркан, жавоб қилди.

— Умматали амаки овқат чиқазяптилар.

Икромжоннинг кўнгли сал тинчигандек бўлди.

— Аянгнинг касалхонага кетганига беш кун бўпти, нега менга хабар қилмадинг, эси йўқ?

Турсунбой дадасининг бетига қарамай жавоб қилди:

— Ишим кўп эди-да.

— Э, ишиниг қурсин! Ишиниг ишма бўларди, кўча чангитиб велосипед минишми?

Турсунбой индамади.

— Бор, қозонни юв! Бирон иссиқ овқат қилайлик, аянгга обoramiz.

— Бугун ўзлари келадилар.

Икромжоннинг юраги шиф этиб кетди.

— Нима?.. Тинчликми ўзи? — Икромжон журъатсизлик билан секин сўради.— Аянг ўзи тинчми?

— Тинчлар. Укамни Умматали амаким билан қўшиллар кўмиб келишиди.

Икромжон турган жойнда бир қалқиб кетди. Бу бола нималар деяпти? Наҳотки, наҳотки боласи яна нобуд бўлган бўлса. Икромжон ўзини тутолмай бақириб юборди:

— Дурустроқ гапирсанг-чи, нима гап бўлди?

Ўғли довдираб жавоб бергунча сабри чидамай кўчага югурди. Умматалининг эшигини қоқди. Умматали бир оёғида этик, бир оёғида калиш билан чиқди.

— Ия, ия, келдипгми? Келдингми? Этигиминиң пошнасига нағал қоқаётган әдим. Қани кир! Кир! Азизхон тинчми? Хайрият кепсан. Эшигандирсан, шунақа ишлар бўлиб кетди.

Икромжон ичкари кирмади. Нима бўлганини сўради.

— Жаннат оғирроқ юк кўтариб қўйилти. Турсуннингга болохонадан озроқ шоли оп тушиб, келида оқлаб бергин, деса кўнмапти. Узи салкам бир қоп шолини шотида елкасида олиб тушиб, келида оқлаган экан. Кечга бориб тўлғоқ тутиб қопти. Келининг шунақа хабар топиб чиқди. Дарров арава топиб балнисага ўзим обориб қўйдим. Эрталабга бориб бола ўлик туғилипти. Ўзимиз уч-тўрт киши бўлиб жойига қўйиб келдик. Ўзинг нега бунақа кечикиб келдинг? Балнисага жўнатибоқ Турсуннингга хат ёзиб берган әдим. Саҳарлаб дадангга етказдегандим.

— Хатни кеча кечқурун олдим. Олдиму Азизхоннинг отини елдириб келаётганин шу.

Иккови жим қолишиди. Икромжоннинг пашжалари туғилиб муштга айланди. Яна ёзилди. Умматалига бир оғиз гап айтмай орқасига қайтди. Турсунбой кийиниб велосипедига суянганича эшик олдида турарди.

— Дада, мен кетдим.

— Тўхта! — деди Икромжон. — Умматалин амакнинг хат ёзиб берган экан, нега ўша куни менга етказмадинг?

— Ишим бор эди.

— Аҳмоқ, ярамас. Онанг шу аҳволда ётса-ю, сен... — Икромжон гапини давом эттиrolмади. Агар ўғли бир нима деб оғиз очгудек бўлса, қулоқ-чаккасига шапалоқлаб юбориши ҳеч гапмасди.

— Йўқол. Кет, кўзимга кўринма!

Турсунбой гуноҳим нима экан, дегандек елка қисиб эгарга минди.

Икромжон ҳовлига кириб этигини ечди. Яктағини беҳи шохига илиб ҳовли супуришга тушди. Ўчоқ кулини олди. Қозонни ювиб тагига ўт қалади. Ўйларци йигиштирди. Ҳамма ёққа кўлоблаб сув сепди. Супа ёнбөшидаги райҳон, қашқар гуллар экилган гулхонага ариқдан сув очди.

Ҳовлига файз киргандек бўлди. Ошхонага кириб у ёқ-бу ёқни титкилади. Гўшт қолмапти. Томорқага чиқиб

Бир гала бўлиб юрган товуқларин тирқиратиб қувиб, бирини тутди. Сўйинб, патларини юлди. Қозонга ташлаб боятдан бери молхонада маъраб жаги тишмаётган сигирбузоқса сув бериб, олдига ўт юлиб ташлади. Кейин отни стаклаб кўчага чиқди-да, эшикка қулф урди. Отни Умматалига топшириб, ўзи касалхона тарафга қараб кетди.

Касалхона ҳовлисидаги тол тагида Жанинат тугунчасини тиззасига қўйиб эшикдан биронтаси келиб қолар, деб кутиб ўтирган экан. Эрини кўриб қувониб кетди. У ишча сўлиб қолган, кўзлари ичига ботиб кетган, овози ҳам аллақандай ҳазин әшитилаётгандек эди.

Икромжон бўлиб ўтган гапдан хабардор бўлгани учун ортиқча сурнештириб ўтирмади. Фақат аҳволиниг қалай, қийналмадингми, мен бу гапдан кеча кечқурун хабар тоғдим, деди, холос.

— Боламиниг аҳволи қалай? Ичига иссиқ кирмай ранг-рўйи бир ҳолатда бўлиб қолгандир.

— Болангга жин ҳам урмайди. Умматали овқатидан хабар олиб турнти.

Икромжон унишг қўлидан тугунини олиб, катта кўчага олиб чиқди. Уткинчи машиналарга қўл кўтарниб, тўхтатолмади. Аслинда идорага кириб Тогадан машина сўраса бўларкан. Ҳеч бўлмагандан извош берарди-ку.

Устига икки-уч боғ беда ташлаган арава келиб қолди. Аравакаш Икромжоннинг илтимосини қайтармади. Жанинатни аравага чиқазди-да, ўзи пиёда арава орқасидан гузарга қараб кета бошлади.

Кўчада одам кўпайнib қолган. Бу йўл Найманга олиб борарди. Канал трассаси шу тарафда бўлганидан отарава, машина тиннисиз қатнаб туарди. Арава шағал тўкилган йўлда қалдириб силкишарди. Икромжон хотининиг рангига, аҳволига қараб ичи эзилиб борарди.

Жанинат эрининиг авзойидан нимадандир тажанглигни биллиб туарди. Нима бўлди, ота-бала ўртасида бирон ган ўтдими? Дадаси болагинамни койигани койиган. Ахир Турсунгинам бола-ку. Унинг нимасидан гина қилади? Ўир кун эси кириб, қуйилиб қолар ахир! Уғил бола деган шунаقا бўлади. Бирдан ялт этиб, олам бўлиб қолганини билмай қоласан.

Арава эшик олдида тўхтади. Икромжон хотининиг тушишинига ёрдамлашиб эшик қулфини очди. Жанинат

үйим пиверсиб кетгандир, ҳовлига супурги тегмай ҳамма ёқ ҳазонга тұлғандир, деб үйлаганди. Кириб ҳайрон бўлиб қолди. Эрига таънали қаради.

— Болагинамдан хафа бўлишингиз чакки, дадаси. Мана, кўрдингизми, ҳамма ёқин орастат қилиб қўйипти. Узига қолса ҳамма ишни қиласди. Сиз билан биз бор эканмиз, эркаланади-да, дадаси. Мана беш кунгагина рўзгор қўлига қолганидикни, бинойндең үтирибди.

Икромжон хотинининг қувончини бузгиси келмади. Ечинмай томорқадан сабзи юлиб чиқди-да, супа лабида үтириб арча бошлади.

— Жиндаккина товуқ шўрва ташлаб қўйган эдим. Ҳозир тагига ўт қалаб юбораман.

Икромжон арчган сабзиларини ариқда ювиб қозонга ташлади. Үчоқ тагига шох ташлаб пуфлади. Кейин жам бил керти.

У ҳозир чима қилса ҳам бутун умидлари пучга чиқ-қан, сал кам тўққиз ой бағрида асраган боласидан жудо бўлган, изтироб, аламдан ранги заъфарон бўлган хотинининг кўнглини олиш пайдида эди. Жаннат эса эрини аяр, унинг кўзларига тик қараёлмай ерга боқарди. Ахир у етти марта фарзанд ваъда қилиб уйга мотам олиб келди. Ҳаф гал боласини тупроқса қўйганида, шу хил, бир-бирининг кўнглини олиб, аламларини яшириш, йигидан ўзини тийиб, ич-этини ейиш уларни эзғилаб ташларди. Ҳозир ҳам иккови шундай алам оташида ёнишарди. Иккови бир-бирини аяшарди.

Икромжон чинни кўтариб ўчоқ бошига кетаётганди Жаннат уни тўхтатди.

— Қўйинг, ўзим сузиб кетаман. Сиз үтиринг, узоқдан чарчаб келгансиз. Мен анча дармонга кириб қолганиман, үтиринг. дадаси!

Икромжон қўлида чинни билан ҳовли ўртасида тўхтаб қолди.

— Болагинамга битта чиннида олиб қўйинг.

— Етади, етади, ҳачмамизга етади, хотин. Наҳотки арзандангни эсимдан чиқазсам.

Жаннат аста юриб келиб чинниларни Икромжонининг қўлидан олди-да, ўчоқ тарафга кетди. Эшик орқасида от кишинади. Сал ўтмай Үмматали кийим-бошлари шалаббо бўлиб кирди.

— Э, кел, кел, Үмматали, қайнананг суйган экан. Опқат устига келиб қолдинг.

Умматалии ариқдан құлнии юниб белбогига артынан артина супа ёнига келди.

— Шу десаңг, отни аңхорга обориб чүмілтирдім. Жонвор яқни орада сув күрмаган шекишли, сира аңхордан чиққиси келмайды.

Иккі құлида чинни білан келаётган Жаннат Умматалини күриб күзларн яшиаб кетди. Эри бу одам билан жуда чиққашади. Киприб қолғанин яхши бўлди. У ёқ-бу ёқдан гаплашиб юрагининг чигилини ёзади.

Умматали бўлса отни таърифлаб Икромжонни гапиргани қўймасди.

Уларининг олдинга овқат қўйған Жаннат, Умматали от олибди гумон қилиб: «Вой, от қуллунқ бўлсин, қанчага олдингиз?»— деди. Умматали билан Икромжон бир-бirlарига маъниоли қараб олишди.

— Менда отга шул қаёқда, синглим, Азиҳонимга Усмон ота миндириштилар. Тумонат ичида, юрт катталари олдида иззат-икром билан от миндиришти.

Жаннат эрига ялт этиб қаради.

— Боя сизга нима дегандим. Үгил бола шўхлик қилиб, шўхлик қилиб, бирдан қуйилиб, эл қаторнiga кирганини билмай қоласан. Азиҳонигина ерга урса осмонга сакрайдиган бола эди. Мана қарабсизки, лоп этиб қўзга кўринди-қолди. Ишқилиб Турсунбойгинамга ҳам худо инсоф берсии-да.

— Ҳа,— деди Умматали.— Болани жудаям эрка қилиб қўйдинглар.

— Нешанагинамизда биттагина-да, ўргилай, биттагина. У ҳам ўртоғига ўхшаб қуйилиб қолар.

Умматали таъиали оҳангда деди:

— Синглим, сен балинсага кетишишиг билан, дадаңгга етказ, деб хат битиб бергандим. Турсунбой тўрт кундан кейин бирордан бервонити.

Икромжон бошини кўтаролмай дастурхон попугини ҳимарид ӯтиради. Ҳаммалари бир неча дақиқа сукутда қолишди. Умматали яна гап бошлади.

— Икром, табиб табиб эмас, бошпдан ўтган табиб дейдилар, болағаш сал тартибга солиб қўй. Ҳозир қайириб олмасанг, кейин ўзларининг қийнаб қўяди. Мен бегона одамман. Аммо айтиб қўйиш қарзим. Жигаримдек бўлиб қолгансизлар.

Умматали чинни тагида қолтап шўрвани хўриллатиб, юзига фотиҳа тортди.

— Мен энді бәрай.

Умматали шундай деб күчага чиқып кетди. Сал ўт-
май уннинг чұх-чұх дегани, туёқ товуши әшитилди.

Эр-хотин бир-бирларининг бетларига қараёлмай қо-
лишганди. На ундан, па бундан садо чиқади. Бу жим-
ликни охири Жаннат бузди:

— Гапини қаранг-а, бирорнинг боласини ундоқ-бун-
доқ дейиш осон. Ахир Азизхонининг қылган ишлари эсиин-
гиздан чиқдими? Ҳаммани жопидан безор қылган эди-ку!
Икромжон индамади.

III

Бугун тушки овқат пайтида йигирма бир агитатор
чойхона-ошхоналарда, агитпунктларда дунё хабарлари-
ни газеталардан үқиб бердилар.

СССР билан Германия ўртасида бир-бирига ҳужум
қылmasлик түгрисида битим тузилибди. Германия ташқи
ишлар министри жаноб Фон Риббентроп Москвага ке-
либ битимга құл қўйибди. 24 август куни Риббентроп
Москвадан жўнаб кетибди. Уни кузатиб қўювчилар ора-
сида Германиянинг Москвадаги фавқулодда ва мухтор
элчиси граф фон-дер Шуленберг ва Италияниң Москва-
даги элчиси Руссо жанблари бўр экан.

Биринчи сентябрь эрталаб соат ўнда Берлинда рей-
хстаг мажлиси бўлибди. Гитлер кечака Москвада Герман-
Совет битими имзоланғанлигни ва бу битим Германия
ҳукумати томонидан ҳам ратификация қилинганини
расман эълон қилибди.

Тўртнинчи сентябрь куни Гитлер рейхстагда Герма-
ниядаги янги совет элчиси ва ҳарбий атташе вакили
Шкворцов билан Пуркаевни қабул қилиб, Совет — Гер-
ман битими юзасидан узоқ сұхбатлашибди.

Анқарада чиқадиган «Вақт» газетаси Совет — Гер-
ман битими Туркияниң советлар билан чегара район-
ларида ҳам тинчликни таъминлайди деб ёзибди. «Нью-
Йорк геральд трибун» газетасининг сиёсий шарҳловчиси
Маккензи бу битим Европада тинчликка гаров, дебди.
Германия ташқи ишлар министрлигининг расмий органи
«Дейче дипломатиш политише корреспондентс» газета-
си бу битим Германия аҳолисида чуқур қониқиши ҳосил
жилди, деб ёзибди.

Юзаки қараганда дунё тинч, осойишта кўринарди.

'Аммо ер куррасининг кўп қитъаларида бомбалаг пори: лар, минглаб қурбонлар кўксидан қон оқарди.

Хитойнинг ҳамма вилоятларида япон босқинчиларига қарши жанглар давом этар, Герман — Польша чегараларида тинимсиз жанглар бўлниб турган эди.

Аммо совет юрти ўзининг тинч ижодий меҳнати билан банд эди. Донбассда Алексей Стаканов рекорд устига рекорд қўйиб, мамлакат меҳнаткашларини янги меҳнат зафарларига чорлар, граждан ҳаво флотининг учувчилари Шебанов, Матвеев ва Байкуловлар «Стал —7» аэропланида ерга қўнмай беш минг олтмиш саккиз километрлик масофани 12 соату 30 минутда учиб ўтиб жаҳон рекордини ўрнатган, муддатли хизматда бўлган оддий аскарлар составининг ишчи-дэҳқон Қизил Армияси сафларидан узоқ муддатли отпускага бўшатни тўғрисида СССР Мудофаа Ҳалқ Комиссари Ворошиловнинг фармони чиққан осойишта кунлар эди

Ўзбекистонда мевалар гарқ пишган. Полиизларда қовун-тарвузлар ширага тўлган, ишкомлар ҳосилдан бели букилиб қолган — тўкин, баракали куз боши эди. Бутун ҳалқ Конибодомдан Учқўрғонгача чўзилган қурилишда тиним билмай меҳнат қилар, ер билан, тошу шағаллар билан олишарди.

Жаҳоннинг қаерида ўт чақнайти, қаерида оғат — ўлат одам боласини қийратяпти, қасрда замбаракларга ўқ қуйиляпти, ҳеч кимнинг хаёлига келмасди. Улар асрлар бўйи қақраган чўл билан олишар, сувга қондириш ниятида тер тўкишарди.

АЗИЗХОН НИМА БўЛСА ҲАМ АТИГИ БИР ҲАФТАГИНАДА БИТАДИГАН ҚУРИЛИШДА ИШ КЎРСАТИБ ҚОЛИШ, ЛУТФИНИСА ҲАЁЛАН ТАСАВВУР ҚИЛГАН МАНЗАРАНИ ЧИШАКАМИГА БАРПО ҚИЛИШ НИЯТИДА ҲАММАДАН КЎП ТЕР ТЎКАР, ҲАММАДАН КЎРА КЎПРОҚ ФАЙРАТ ҚИЛАРДИ.

Бундан бир ойгинча олдин кеч кириб, атрофни аста қоронғилик босиб келаётган, ой шом еб адир устига энди ўрмалаб чиқаётганда улар икковлон дўнгга чиқиб Нушкон адирларига жимгина қараб ўтиришганди. Болалар қўлидан чиқиб кетган пуфакдек ой аста ҳаволанарди. Сада қайрагочлар орқасидан ой нури тушиб, худди кумуш ҳошия туттандек кўринарди. Йиккалалари ўз ўйлари билан банд эдилар. Йиккалалари ҳам узоқ истиқбол

эмас, шу бугун-эрта, атиги икки ой кейиннеги күнлариниң күз олдилариға келтиришарди.

Ой теппага чиқиб олиб дамини олгандек қимирламай турарди. Қайсиdir трассада ер портлатиши. Үннинг кучли оғози адирлардан адирларга қайтиб, анча вақт-гача қалдираған турди. Иккөвіннеги ҳам хаёли узилди.

— Нимани ўйладинг? — деди Азизхон Лутфиниса томоныға сурнили.

Лутфинисаның юзлари ой ёруғида ажиб күрінарди. У жағоб бермади.

— Узинг нимани ўйладинг? — деди жағоб ўрнига.

Азизхон гапни орқа-олдига қарамай айтиб юбораве-ради. Дарров жағоб қылди:

— Эш полвон билан яна беллашибман...

Лутфиниса ундан ишқ-муҳаббаттаға алоқали гап күт-ган эдн. Худди менга ұхшаш бир хил ўй суряпти, деб ўйлаганди. Ҳафсаласи пир бўлиб, э, гапирмай қўя қол, дегандек қўл силтади.

— Пўқ, йўқ, шошма-да. Бу ёғини ҳам эшит. Тўйимиз бўлганига бир ойми, икки ойми ўтганиши. Мана шу ерда турниб қаерга уй қурамиз, деб маслаҳатлашаётган-мизмиз. Сен манави ерга, — у ердан кесак олиб икки-уч метр нарига отди, — уй қурамиз, ёнига айвон сола-миз дебсан. Тандирни ҳуанави ерга, айвонни ёнига қуриб берганишман. Сен нон ёпяпсан. Ҳиди бирам зўрки.

Лутфиниса шарақлаб кулиб юборди...

...Лутфинисаны дағы қилганларндан буён у бир дақи-қа бўлсин уни ҳаёлидан нари кеткізмади. Юрса ҳам турса ҳам Лутфиниса шундоққина рўпарасида тоғи ил-жайиб, тоғи гина билан қошларини чимириб қараб турали. Уша ойдин кечадаги шарақлаб кулиши қулоқларида доимий қолиб кетгандек.

Икромжон ёнида бўлганда ҳар хил гаплар билан үннинг ҳаёлини қочириб, алаҳситиб турарди. У Зирил-ламага кетиб қолгандан бери, яна ўз ҳаёллари гирдобига шўнгигиб кетганди. Тўланбой сергапи на йигит бўлса ҳам Азизхон билан унча иши бўлмай қўйди. Ишдан қайтди дегунча марғилонлик аскиячилар тўпланган жойга ке-тиб қолади. Қоқ ярим кечада келиб уни уйқудан қўяди. Қўқонлик аскиячилар марғилонликларни боплагани борми, масхарабоз Ака Бухоринеги ҳикоялари борми, ҳи-ринг-ҳириңг кулиб гапириб беради. Эрталаб яна эл ка-

тори туралди ю, ишга тушиб кетади Мана ҳозир ҳам, айни дам оладиган пайтда кинно олаётганиларин томоша қилгани пастликка тушиб кетган.

Танаффус тугаб ҳамма ўрнидан турди. Азизхон совиб қолган кўк чойни симнириб индамай иш жойпга қараб кетди. Икромжон Зирилламадан қайтиб келиб чодирда иш кийимларини кияётган экан. Икромжон амакининг қарашлари жиддий, нимадандир хафароқ кўринарди. Азизхон ботиниб, пима бўлди, леб сўраёлмади. Икромжон ичидаги гап яширолмайдиган одам Бир фурсати келиб ёрилади.

— Даданг, аянг салом айтпб юборишиди. Тоза кўйлакларнингни, яиги этик тикитириб қўйишган экан, ўшани бериб юборишиди. Ашави тугундаги тоғорачада сомса бор. Еб ол!

Азизхон тугундаги этники олиб ҳавас билан қаради. Қўнжаларнинги гижимлаб кўрди.

— Ишларнинг қалай, болам? — деди Икромжон қийини тараңг қилиб болларкан.

— Ёмонмас, амаки. Сиз кетган куни ўн тўққиз кубо чиқазганимидим? Кечга йигирмадан оширдим.

— Бу ишинг дуруст, азамат. Қурилишда ер қазпш сакеон процентдан ошибди. Сал кунда иш тугайди. Отингни қамчилаб қол, болам.

— Бўш келмаймиз, хотиржам бўлинг, амаки. Қишлоқда нима гап?

— Қишлоқ сув қуйгандай жимжит. Каналга келмаганлар пахта билан олишиб ётишибди. Кундузи Зирилламада қуш ҳам учмайди. Кечга бориб самоварларда сал-пал одам гавжумлашади, холос.

— Турсунбойни ола келмабеиз-да. Уртогимни бир кетмошга солардим.

Азизхоннинг бу гапи Икромжоннинг яраланган жойига туз сепгандек бўлди. Иккиси қошининг ўртаси тугунчак бўлиб, бетида э, уни қўйсанг-чи, деганга ўхшаш ифода пайдо бўлди. Буни Азизхон дарров сезди.

Икромжон сир бой бермай гапида давом этди:

— Зирилламада ҳамманинг оғзида сен. Каттакон сурупга ишланган суратингни клуб тенасига илиб қўйишти. Тоғанинг гапига қараганда, шунақа суратинг Шаҳрихонда, Кўқону Қувада кўчаларга илинганди. Айтганча, дадаңг от юборганингга жуда қувоциб кетди. Гижинглатиб милиб юрнти. Ҳар куни сойга

оп тушиб чўмилтиради. Бояқиши шунча ёшга кириб отга етишолмаганди. Битта от дардида неча марта пул йиғиб, неча марта рўзгорга кириштириб юборган эди. Барақалла, дадангининг боши кўкка етди.

Иккови у ёқдан, бу ёқдан гаплашиб трасса томонга кетишарди. Икромжон яна битта гап айтди.

— Акбаралндан ҳалигача дарак йўқ. Топишолмаяпти.

Азизхон нигдамади. Кўз олдига ҳу ўша даҳшат ва аламга тўлган тун, Акбаралининг қон қотиб қолган панжалари, ойдинда ялтираган карки сопли пичоги кўриниб кетди.

Пешанасини қийиқ билан бoggлаб белкуракка бағрини берниб кутиб турган Тўланбой уларни кўриб қичқирди:

— Мунча имиллайсизлар, чаққон-чаққон юрсангларчи. Олд одамлар иккни кубодаш тупроқ қўпориб қўйди.

Икромжон ишга муқкаси билан кетган Тўланбойга мамнун қараб қўйди.

— Ҳа, дуруст, канап ишқи юрагинги ўртаб қопти. Энди одам бўласап, Тўлан.

Икки том бўйи кўтарилган тупроқ дўнги тагида яна иш бошланиб кетди. Тупроқ гўзгиб бирорни бирорга кўрсатмай қўйди. Худди булат орасидан бургут учиб чиққандек, чашг-тўзонлар ичидан Азизхон елкада тупроқ тўла қанор билан юқорига кўтарилар, ўзи тўккан тупроқ тўзонида ўзи кўринмай кетарди.

Тўланбойнинг кўксопга ўхшаш йўтали, Икромжоннинг «ҳа бўл, ҳа бўли», Азизхоннинг «бос, яна бос», деган товуши эшитиларди.

Шу чанг, шу тўзон, шу шовқин-сурон орасида бугун яна бир янги рекорд туғилаётганди.

Тахта пиллапоя оғир лапанглайди. Қанор оғзидан қутилаётган тупроқ тўғонни ўпирган тошқин сувга ўхшайди.

IV

Иўлдош Охунбобоев Икромжоннинг Лугумбекда ишлаб юрганиндан бехабар эди. Бундан ўн кун аввал Заркентга борганинда Икромжон ҳамқишлоқларни билан Сувкесак участкасида ишлаётган эди. Заркентликлар ер қазиши ишларини тутатиб, аллақачон далага чиқиб кетганлар. Охунбобоев Икромжонни ҳам терим тараддутида юрипти, деб ўйлаган эди. Бугун уни ялангоч бўлиб ер қазиётганини кўрди-ю, ҳайрон бўлиб қолди. —

— Ха, сенга нима бўлди? «Сувкесак»да ишлаб юргандинг-ку?

Икромжон тер босган пешаналарини, бўйинларини қийини билан артаркан, Азизхон гарафга бир қараб қўйди.

— Полвон болани ёлғизлатиб қўймай, деб келгандим.

— Э, омон бўл, бу бола ёлғизлайдиганлардан эмас. Сени нима жин урди? Полвоининг шуҳратига шерик бўлтинг келдими? Зирилламаликларнинг бунаقا одати бўлмасди-ку.

Икромжон «мени Тоға юборди, Азизхоннинг кўнглини кўтариб тур, деб тайинлаган», деган гапни айтольмади. Охунбобоевнинг дашноми малол келса ҳам, тишини тишига қўйиб жим туришга мажбур бўлди.

— Менга қара, Икром. Модомики канал битгунча ишлабгинг кептими, сенга бошқа иш топиб бераман. Зирилламаликларнинг шаънини Азизхоннинг ўзи боплаб туради. Олтинчи шалолага бориб бир ишлаб берасан! Гап шу!

Икромжоннинг хўп, дейишдан бошқа иложи қолмади.

Икром олтинчи шалоланинг нималигини билади. Норин дарёсидан қазиб келинаётган канал «Қизил кўп-рик» орқасига етганда Қора дарёга бориб уланади. Шу ерда тахминан ўн метр баландликдан Норин суви Қора дарёга қўйилиши керак.

Шалола қурилиши ҳозир энг орқада. Қурилиш газетасида кун эра «Шалола қурилиши ўпирилишда», «Судоралганлар», «Хўп бўладини еб бўлмас» деган сарлавҳали мақолалар босилиб турарди.

Охунбобоев кетаркан, тўхтаб орқасига қаради.

— Тушдан кейин ўшаққа бор. Сенларга ўзим бригадирлик қиласман.

Икромжон, хўп, деди. Охунбобоев тепаликка тиззасига таяниб чиқиб кетгандан кейин Тўланбой Икромнинг олдига келди.

— Ота нима деяптилар?

— Яхшиям сени кўрмадилар. Қўргацларида сени ҳам қуввлаб қолардилар.

Тўланбой гап нимадалигини билмай кўзларини пирпиратди.

— Иккавимиз ажрашадиган бўлдик. Олтинчи шалолага борасан, деб кетдилар. Ўша ерда ишлайман, ба-

рибір» сизлар билан ётиб-турман. Ораси иккі қадам, бориб келаверман-да.

Икромжон тушликни чала-чулпа қилиб, яктагини елкасига ташлаганича шалола қурилиши тарафға кетди.

Кекса қайрагоч тағида Али полвон билан Эш полвон ниманидир қизишиб гаплашардилар. Икромжонни күриб иккови ҳам бирдан жим бўлиб қолиши.

Икромжон улар билан саломлашиб, яктагини сўрига ташлади.

— Шерингиз қани, меҳмон? — деди Али полвон.

— Бир ўзим келдим, Ота шаққа бор, дедилар, келавердим.

. — Полвон бола келмадими?

— Йўқ, Лугумбекда ишлайверсин, дейишди, — деб жавоб қилди Икромжон.

Али полвон билан Эш полвон бир-бирларига маъноли қараб олиши.

— Мен сенга нима дегандим, Эш. Энди хотиржам ишинингни қилаверасан.

Али полвоннинг бу гапидан хижолат тортган Эш полвон унга зардали қараб олди.

— Нега хўмраясан? Азиз полвон келадиган бўлса, мен қайтиб кетаман, деб ҳозир оби дийда қилиб турган эдинг-ку.

Эш полвон этагини қоқиб ўрнидан туриб кетди.

/ — Ҳеч ичингиизда гап ётмайди-да, уста.

Эш полвон Икромжоннинг бетига қараёлмай қолди. Яхна ичишини баҳона қилиб, сабзи тўғраб ўтирган ошпаз томонга кетди.

— Жуда галати феъли бор-да, бу Эшининг. Гапди олд-орқасига қарамай айтвораверади. Кейин нима дегани эсидан чиқиб кетади. Дилида губори йўқ бола. Фонарь ёғига ўҳшаб лоп этиб бир ёнади-ю, пис эгиб яна ўчади.

Али полвон ўтирган жойга офтоб келиб қолған эди. У ўрнидан туриб: «Юринг, меҳмон, бошқалар келгунча битта чойни майдалаб турайлик», деди-да, чайланинг соя тарафидаги супага бошлади.

Супа баландликда бўлиб, шалола қурилишида ишләётгандар бемалол кўришиб турарди. Иккови супадаги шолчани бери торғиб ўтиришди. Али полвон ўтирган жойида қичқирди:

— Ҳо.. Эш, қайтишингда битта аччиқ чой дамлаб кел.

Эш полвон мингирилади.

— Оббо, ҳали бир кетмои тупроқ чиқармай ўзиши чойга уришини қаранглар.

Чой келгунча иккоти у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиришди. Али полвонининг гапига қараганда, шалола қурилиши зарбдор участка деб эълон қилинибди. Охунбобоевнинг ўзлари бригадирлик қиласмишлар. Бригадага Йўлдош мироб номи берилганиниш.

Икромжон, Йўлдош мироб ким бўлди экан, деган маънода Али полвонга қаради.

— Йўлдош аками билмайсанми? Ия, у кишини билмаганлар ҳам бор экан-ку.

Шундап кейин полвон миробин таърифлаб кетди.

— Йўлдош акам асли Кампирровотининг Найнаво қишлоғидан бўладилар. Бутун Фаргона водийсида у кишига тенг келадиган мироб бўлган эмас. Русчани қиниб қўярдплар. Петербурглаги гимназияда ўқиб, сув техникини деган шаҳодатнома олганлар. У кишининг сухбатларида кўп бўлганман. Доно одам эдилар. «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган сувчи» деган уйвонлари ҳам бор эди. Худонинг қудрати билан у киши Қора дарёга, бу ёқ-қа юр, десалар юрарди. Ҳар йили Йўлдош акам шу дарёга бир ярим минг, икки мингтадан сепоя ташлардилар. Жуда зиёрак мироб эдилар, у киши. Сепояга қулоқ босиб, таги чириган, чиримаганини дарров айтиб берардилар. Сувтўрани кўргансиз-а. Белявскйни айтяпман. Ҳатто у ҳам Йўлдош акамининг маслаҳатлари билан иш тутарди, Ҳозир миробларининг зўри мен бўлманан деб юрган Абду самад мироббошилар у кишининг олдиларида ҳеч гал эмасди. Пўлдош акамини кўрганда икки қўлинин қовуштириб турарди. Унақа мироб бундан кейин дунёга келтирилди, йўқми худонинг ўзи билади.

Икромжон унинг гапларини эшитиб ўтирас, сув билан, тўлқинлар билан олишиб дарё ўртасида сепоя боғлаётган азамат, наҳлавон миробин кўз олдинга келтирарди.

Эш полвон иккита пиёла билан кўк чой келтириб, супага чордана қурди. Энди унинг бетидан тажанглик, боя айтган гапларидан хижолатлик излари қочган, илжайиб Али полвонининг гапларига жим қулоқ соларди.

Араваларга кўрпа-тўшакларини ортган полвонлар

кела бошлашді. Үлар Шаҳрихон, Асака, Олтінкүл участкаларыда ишлаб нөм чиқазған әдилар. Икромжон буларга мен бас келармеканман, Азизхон ҳам келгандай дуруст бўлармиди, ҳар қалай Заркент билан Зирилламанинг обрўси ошарди, деб ўйларди.

Ошпаз йигит қайрагоч тагидаги катта сунага жой қилиб дастурхон ёзди. Қовун-тарвузларни, узуму шафтолиларни тўкиб ташлади.

— Қани, ҳўй, полвон акалар, бир тамадди қилиб олинглар. Ота келганларидан кейин ошга гуруч соламан. Ҳозирча машавуларни еб, чанқов бости қилиб туринглар.

У гапини тугатмаган ҳам эдикн, орқасидан тўзон кўтариб қора машина келди. Ундан Охунбобоев, Тешабой Мирзаев тушди.

— Үҳўй, жамоат жам-ку,— деди Охунбобоев илжайиб.

Кейин полвонлар билан бирма-бир кўрнишиб, ошпаз қўйиб берган курсига ўтириди. Тоғин урса талқон қиладиган азамат полвонларнинг қоматига ҳавас билан бир-бир қараб чиқди.

— Тешавой, энди ишининг юришади. Бу азаматларнинг ҳар биттаси биттадаи тракторнинг ишини қилади.

У шундай деб Али полвон узатган пиёладаги яхнани бўшатди-да, мўйловини кафти билан артиб қилинадиган ишлардан гапириб кетди:

— Биродарлар, сизларга бир эркалик қилдик. Хафа бўлмайсизлар, аммо иккى юз етмиш километрлик капални қазиш ҳам бир бўляпти, шу шалолани қазиш ҳам. Прораб бизни алдаб юрган экан. Уни ишдан олдик. Бригада бошлиғи ҳам бекор бўлди. Гапнинг очигини айтсан, бу ишда менинг ҳам, Тешабойнинг ҳам айби бор. Битта арақхўрга иш тошириб қўйиб, хотиржам юрган эканмиз. Газетада ўқиган бўлсанглар керак, Москва бизга катта ёрдам қилди. Ўн минг тонна цемент юборди. Ингирма миллион сўм пул берди. Иккى юзта юк машинаси билан олтмиш трактор олдик. Партия-ҳукумат нима десак, йўқ, демай бериб турипти. Бирон ҳафта ичиде шалолани қазиб битирсак, у ёғи бетончиларга қолади. Нима дейсизлар, шу ишни қўламиزمи? Биламан, чарчагансизлар, бола-чақаларни соғингансизлар. Қирқига чидаган, қирқ бирига ҳам чидаб берсанглар ёмон бўлмасди.

Эш полвон бир қўзғалиб қўйди.

— Бир нима демоқчимидингиз, полвон?

— Нима ҳам дердим. Биз каналга ишлагапи келганин, қандоқки иш бўлса айтаверинг, йўқ деган номард. Эрта-индин канал ҳам битиб кетади. Ана ундан кейин бунақа ишни қайдан топамиз, Ота.

— Гапнинг ўғил боласини айтдингиз, полвон. Сиздан худди шунақа жавоб кутгани эдим. Балли!

Шаҳрихонлик уйгур йигит гапга аралаши:

— Ота, менга бир кунгина уйга бориб келишга жавоб берсангиз. Болаларни жуда соғиндим. Ундан ташқари, болаларнинг онасига ҳам жиндек гапим бор эдн.

Ҳамма баробар гуриллаб кулиб юборди. Али полвон унинг елкасига шапиллатиб бир туширди.

— Ҳа, гапинг қурсин, қазо бўлган гапларингни йигиб юр, боргана ҳаммасини бир қилиб айтасан.

Охунбобоев тиззасига уриб қотиб-қотиб кулар, бопладинг, бопладинг, бу лағмонхўр Охунни, дерди.

Уйғур мироб, қизиқчиликпи бопладимми, деб ён-веридагиларга мақтаниб қараб қўярди.

Полвонлар топшириқни мўлжалдагидан ҳам зиёда бажаришларини айтиб, Охунбобоевни ишонтиришди.

Икромжон ўтирганларнинг кўпчилигини танимас, бир чеккада яккаланиб жимгина ўтиради. Охунбобоев унинг аҳволини сезиб турган экан:

— Биродарлар, ичингизда менинг битта ҳамқишлоқ қадрдоним бор. Ёлғизлатиб қўйманглар. У ҳам ишлайдиган болалардан. Аямасдан ишга босинглар, фиринг демайли,— деб тайнинлади.

Икромжон қўлинни кўксига қўйиб, Охунбобоевга қуллуқ қилди.

Охунбобоев ошга турмай кетишга отланди.

— Тешабой, сен уларнинг ётар-турарларини тўғрилаб, иш жойларини кўрсат. Ҳар куни битта қўй сўясан. Пойтуқлик ҳофизлардан уч-тўрттасини шу ёқقا юбораман. Кино ҳам келади. Менимча, Али полвонни иш боши қилиш керак. Сен эртага штабга қочасан. Ишни кимдан талаб қилишимизни билиб олайлик. Розимисизлар, полвонлар, Алининг иш боши бўлишига.

— Розимиз, розими,— деган овозлар чиқди.

Охунбобоев улар билан хайрлашиб машина томон юаркан, уйғур миробининг гапини эшишиб қолди. «Ҳофизларни нима қиласиз, артисткалардан келсин-да!»

Охунбобоев кулди.

— Охун, ўзинг хотинингдан қочиб бу тарафларда юрибсан-ку, нима қиласан гапни айлантириб.

Тешабой Мирзаев унга нимадир деди. Шундан кейин Охунбобоев орқасига қайтиб трасса томонга тупроқ кечиб кетди. Сал нари борганда Ўйғур миробнинг қўшигиги эшитиб қолди:

«Қашқарнинг бозоринда, жинимо,
Сетиб оған қулингман...»

— Зап қувноқ йигит-да, бу Охун,— деди Охунбобоев.
Қизиқчиликка тоқати йўқ Тешабой Мирзаев минифирлади:

— Узи яхши бола-ю, сал бачканалиги бор-да.

Охунбобоев унинг феълини билгани учун, шунақами, деб қўя қолди. Орқа тарафдан келаётган қўшнқ ва кулгиларга қулоқ тутиб индамай борарди.

У, Гулойим,
Журўгим куйди доимим,
Қулингману қулингман,
Богда битган гулингман,
Қашқарнинг бозоринда, жинимо,
Сетиб оған қулингман.

V

Пўлдош Тўхтакўжаев номидаги зарбдор бригада бир-икки кундаёқ оғизга тушиб қолди. «Сталинча қурилишда» газетаси деярли ҳар сонида бу бригада ишлари тўғрисида катта-катта мақолалар берадиган бўлиб қолди.

Икромжон шалолада куни билан ишлаб, кечқурун Лугумбекка — ҳамқишлоқлари олдига келиб ётарди. Азиҳонни шалоладаги ишлардан кўра Эш полвоннинг қандоқ ишлаётгани қизиқтиради. Икромжондан унинг қанча тупроқ қазигани, қанча килодан юк кўтариб чиқаётганини бирма-бир сўрарди.

Икромжон ўз ишлари қолиб Эш полвондан гапираварди, холос. Азиҳон ҳамон ўша қайсарлигидан тушмаган. Эш полвон уч юз кило кўтарса у тўрт юзга чиқазаман деб уринар, айтганини қилмасдан қўймасди.

Шалолага келганды Икромжонин Эш полвон гапга соларди. Азизхоннинг қанча тупроқ қазиганин-ю. Қанча күттарганинни суршишиарди. «Сеп тирранчага юк күтариш қанақа бўлишини кўрсатиб қўйман», деб инқиллаб уч юз килодан ортиқ тупроқни қанорга босиб орқалаб юқорига интилади. Тўрт-беш метр баландга етганда инқиллаб, қанордаги тупроқнинг ярмини елкасидан ошириб тўқади-да, қолганини дўнгга опчиқиб кетади. Али полвон унга пишиб қиласди:

— Ҳой, Эш, олақарғаниннин юришинин қиласман, деб чумчуқнинг пути йирилган экан, чоғиннинг келадиган ишин қилсанг-чп.

Эш полвон бари бир унинг гапларига қулоқ солмайди.

Икромжон бўлса уйгур йигит билан бирга ишлайди. Унинг асли исми Рўзц бўлса ҳам ҳеч ким отини айтмай, Охун деб чақиради. Агар у бирон соат кўринмай қолса, дарров ўрни билинади. Иш пайтида ҳам, дам олиш соатларида ҳам у ширали майин товушда ўзи билган ўша битта ашулани айтгани айтган. Бу ашула ҳеч кимнинг кўнглига тегмайди. Лагар Охун жимиб қолса, ишлаётгандар орасидан овоз чиқади:

— Ҳа, Охун, нега жимиб кетдинг? «Гулойим» бўлсин!

Охун «шошмасинлар!» дейди-ю, дўйиписини буқлаб оғзинга кўндалаш қўяди-да, «Гулойим»ни бошлайди:

У, Гулойим,
Журўги куйди доийим,
Қандоқ қиласми Гулойим
Қашқарнинг бозориндан, жинимо,
Сетиб оған қулингман.

Икромжон мундоқ ўйлаб қараса, бу артистмижоз шериги билан ишлайдиган бўлса, сира косаси оқармайдиган. Ахир уни Охунбобоев қанча байту ғазал билан мақтаб Али полвонининг олдига қўйиб кетди. Энди келса има дейишади? «Манаву Охун қўшиқ айтяпти, зирилламалик полвонингиз унга чирманда чалиб бериб турипти», дейишмайдими?

Икромжон оғзи ашуладан бўшамай қолган Охунга гапининг очигини айтиб қўя қолди:

— Охун, энди икковимиз қозон-товоқни бўлак қила-миз. Баққа ишлагани келганман.

Охун нима дейниншии билмай серрағанча қолди Бу гап қулоғига киргап Али полвон ҳамма эшитадиган қилиб асқияга олди:

— Ҳа, Гулойим, пима бўлди? Яна бева бўлиб қолдингми?

Охун ҳам гапга бўш келмайдиган хилидан эди. Дарров жавоб қилди:

— Қашқар қизининг қўлидан дон еган чумчук Маккатуллодан саккиз марта қайтиб келади. Бунинг чумчук ҳам эмас, ювошгини мусича экан, Маккатуллодан қайтиб келиш у ёқда турсин, уйини топиб кетса ҳам жон деявер.

Икромжон асқияга иўноқ бўлганидан жавоб беролмай одамларининг кулгисидан қип-қизил лавлаги бўлиб кетди. Иш жойини ўзгартириб кетмонини чопаверди. Азизхон Зирпламанинг бошини осмонига етказиб турганда мени оёқ ости қилмай, деб жооп-жаҳди билан ишга шўнғиб кетди. Узи тупроқ қазнийди, ўзи қоплаб орқалаб юқорига опчиқиб ташлайди. Кечга бориб қазиган ерини ўлчатганда Охун билан иккви қазиган, юқорига чиқазган тупроқдан бир ярим баробар ортиб кетибди.

— Бор экансан-ку,— деди Али полвон.— Иш деган мунидоқ бўпти. Кучнинг Гулойим сўриб ётган экан-да. Эшга стай деб қопсан. Яша оғайнин, Отани ерга қаратмайдиган бўлдинг.

Бу гап Икромжонга қанот бўлди. Кечқурун Луғумбекка бормай шу ерда қолди.

Дарё тепаси ажиб баҳаво жой. Кечга яқин ҳаво бир димлаб кейин гириллаб шамол эсади. Қора дарёнинг лойқа сувлари қирғоққа шалоплаб урилади. Кечаси ўрдаклар базми бошланади. Тонг отгунича гақ-гуқ товушлари тинмайди. Шамол эсишин билан қурувчилар пашашоналарини очиб ташлаб, кечки салқинда ором оладилар. Куни билан офтобда лунжаларини шиншириб, бўйин томирларини бўрттириб катта авжда хониш қилгай ҳофизлар донг қотиб ухлаб қоладилар. Фақат Охунининг ширави, шикаста овози аллапаллагача эшитилиб туради. У ҳамон қайдадир қолган, юрагига ўчмас излар ташлаб кетган Гулойимни қўмсаб, ўртаниб, ёниб хиргойи қиларди. Гоҳо унинг овози худди йиғлаганга ўхшаб титраб кетади. Икромжон қоронғилик қаъридан келаётган бу нолишга астойдил қулоқ тутади. Ой қайрағоч панасиға ўтиб кетади. Бир-бирига айқаш-уйқаш

бўлиб кетган қайрағоч шохидаги уйқусирагап мусиҳа ҳар замон бир питирлаб қўяди. Дарё шовиллайди. Пойтуқ билан Кўйганёр оралигига оғир юк тортган павознинг кучаниб қичқиргани, вагонларнинг бир-бирига урилиб шақирлагани эштилади. Зум ўтмай унинг ҳам овози секин-секин йўқ бўлиб кетади. Икромжонни хаёл олиб қочади. Уйини, Жаннатини, Турсунбойни ўйлайди. Уларнинг ҳоли нима кечди экан. Дараксиз кетган Икромжонни Тоға нима деб ўйладикки? Суриштириб билгандир. Икромжоннинг хаёли хаёлига уланади. Кўзидан уйқуни ҳайдайди. Энди у эртага қиласиган ишини, кўпчилик ўртасида юзни ерга қаратмайдиган иш қилиш тўгрисида ўйлайди. Охири у ҳам ухлаб қолади. Куни билан чанг-тўзонга тўлган, одамларнинг шовқин-суронлари билан тинчини йўқотган соҳилда энди эрта куз шамоллари, тупроқ уюмларига ўзини урар, сирпаниб дарё оқими тарафга йўлини буради.

Эрталаб ҳамма гангир-гунгир билан ўрнидан туради.

Шалолада мўлжалдаги иш ярмидан ошиб охирига яқинлашай деб турибди. Бутун штаб, прорабликнинг кўзи шу тарафда. Ким қандоқ ишляяпти, ким қанча тупроқ қазиди, қанча чиқазди, раҳбарларга маълум. Охунбобоев келгандаги Али полвон Икромжонни мақтаб қолди.

— Ҳамқишлоғингиз дуруст. Мақтаганингизча сор экан. Боёқиш кучининг борича ишлаб, Эшга етай деб қолди. Эш ҳозир Азизхон билан Икромжою оралигига турибди. Сал интилса Азизхонга етади, сал бўшашса Икромжондан қолиб кетади. Хулласи, иккита зирилламалик Эшни искаижага олиб турипти.

Охунбобоев мамиун илжайди-да, чой ичиниб ўтирган Эш полвон олдига келиб елкаснга қоқди.

— Ориятингга балли, Эшмуҳаммад. Сендан жуда хурсандмиз.

Охунбобоев шундай деб чўнтагидан кафтдек қутича олиб очди. Бу кумуш ён соат эди.

— Атайнин Фаргонадан исмингни ёздириб келдим. Бу сенга канал штабининг мукофоти. Азизхон билан сенинг мусобақанг минглаб қуруувчини оёққа турғизди. Раҳмат, биродар, канал сувини ичадиган, экинини сурорадиганлар сени сира эсдан чиқазмайди.

Эш полвон фақат иш билан бўлиб, Азизхондан ўтаман деб атрофига қарамаган экан. Бровдан бунчалик

илиқ-иссиқ гап ҳам әшитмаган әди. Охунбобоевнинг бу сўзларидан кейин бир-икки марта киприк қоқди-ю, кўзи-га ёш қалқиб чиқди, ҳиқиллаб гапиролмади, лаблари титраб кетди.

Унинг бу ҳолидан Али полвон қотиб-қотиб куларди.

— Э, нодон, нодон, ёш бола десам, болага ўхшамайсан, катта одам десам, каттага ўхшамайсан.

Охунбобоев уни хижолат қиласлик учун Норин суви қуйилиши керак бўлган каналнинг сўнгти участкасини кўргани Қора дарё бўйига тушиб кетди.

Яна уч кундан кейин бу ерда бетон ишлари бошлиниши керак. Ҳозир ер қазиётганларнинг чайлаларига бетончилар кўчиб келади.

Дарё бўйига машина боролмайди. Шунинг учун ҳам арава ва бричкаларда тахта, ёғоч, қоп-қоп цемент ташияпти.

Охунбобоев кетиши билан Али полвон Эшни қучоқ-лаб астойдил қутлади. Дўстининг бу мартабаси, обрўси уни чиндан ҳам қувонтирган әди. Эшнинг қўлидаги соатни олиб буради, чайла учига илиб қўйган шимининг чўнтағидан узун занжирли соатини олиб неча бўлганинги билди-да, Эшнинг соатини унга тўғрилади. Кейин қулогига тутиб кўрди.

— Буюрснин, ошнам. Бу сенга, бола-чақаларнингга бир умр эсадалик бўлади.

Соат қўлдан-қўлга ўтди. Эш полвон энди ўзини тутиб олган, соатини қулогига тутаётганларга мамшун илжайиб қараб турарди.

Али полвон Икромжонга имлаб қўйди.
— Эшнинг ишлашини энди томоша қиласан, паровоз бўлиб кетади, бу.

Дарҳақиқат, Эш полвон тушликтан кейин шер бўлиб кетди. Отанинг юзларини ерга қаратмайман, муксфотга яраша иш қиламан, деб чунонам ишлаб кетдики, қани энди уни тўхтатиб бўлса. Худди ўзидан катта ушоқ кўтарган чумоли сингари қанор тўла тупроқни юқорига пилдираганича опчиқиб кетар, илгаригидек йўлда тўхтаб тупроқнинг ярмини тўкиб ташламасди. Инқилламасди, қайтишда калтак ега одамдек судралиб тушмасди.

Икромжон ундан анча узоқда бўлганидан унинг қилаётган ишларидан бехабар, у ҳам зўр бериб ишлаётган әди.

Кечқурун қайрағоч тағига келишганды ҳамма Эш полвонни табрикларди.

— Қойил қилдинг, Эш. Азиз полвондан ўтган бүлишинг керак.

Тиzzасига дафтар қўйиб нималарнидир ҳисоблаб ўтирган табелчи йигит бир гап айтди. Бу гап гўё ловиллаб ёниб турган гулхангага сув сепгандек бўлди.

— Эш акам бугун ўн тўққиз ярим кубо тупроқ қазиб чиқаздилар. Икромжон амаки чоракам йингирма кубо.

Эш полвон қизиқ аҳволга тушиб қолди. Боятдан бери ғолиблик нашъаси порлаб турган кўзлари бежо бўлиб кетди. Гоз қомати сал букилгандек, пешаналарига қават-қават ажинилар тахлангандек бўлди.

— Ия,— деди Али полвон,— Азиҳонпинг шериги сени ясаб қўйипти-ку!

Эш полвон Али полвонга еб юборгудек бўлиб қаради.

— Иши сиз расво қилдингиз, Али ака. Қазиб қўйган уч қанор тупроғим бор эди. Энди бас, етар деб мени йўлдан урдингиз. Агар ўша тупроқларни ҳам тўкиб тушганимда, бу келгинди мендан ўтиб бўпти эди.

— Оғзингни чакки қилма, подоп,— деди зарда билан Али полвон.— Келгинди деганинг нима деганинг?! Тилим сунксиз, деб гапираверасанми?!

Эш полвон: «Э, қўйинг-е!»— деб ўриидан туриб кетди. Али полвон Икромжонга узр билдириган бўлди.

— Хафа бўлманг, меҳмон, Эш ўзи шунаقا.

Икромжон хафа бўлмаганини билдириб, қўлинни кўксига қўйиб илжайди.

VI

Усмон Юсупов мухбирлар илтиғосига кўра матбуот конференцияси ўтказмоқда эди. Азиҳон билан Икромжон ҳам шу йиғинга таклиф қилишган, аммо улар отувов бўлмаганидан йўловчи автобусни кутиб, анчагина кечикиб келишган эди. Бу пайт Юсупов президиум столи олдига чиқиб, ниманидир қизишиб гапиради. Орқа қаторда ўтирган кексароқ бир рус скамейка четига сурилиб Икромжонга ёндан жой кўрсатди.

Азиҳон жой излаб аланглаб тураркан, юқорида ўтирган Белявский уни имлаб юқориңга чиқишини сўради.

Азизхон кейиниgi пайтларда президиумларда ўтирибсүр-
гангаи, паstда қолиb кетгап пайтларда мажлисга көлғасы-
дек бўлмасди. У такаллуф қилиб ўтирмаи юқорига қараб
юра бошлади. Одамлар гур этиб орқага ўгирилиб қа-
рашиди. Юсупов ҳам бир дам сўзини тўхтатиб, унинг жой
топиб ўтиришини кутиб қолди. Мухбирлар орасида:
«Азиз полвон, Азиз полвон шу бўлади», деган шивир-ши-
вир эшишилди. Азизхон бу гапларни эшитиб сал хижолат
бўлгандек қаддииш букиб ўзига жой изларди. Ниҳоят,
Дўнан полвон ёнидан жой кўрсатди. Азизхон ўтириди.
Юсупов кутилмаган бу танаффусдан фойдаланиб, стол
четида турган чойнакдан яхна қўйиб симирди, кейин
қўлидаги савол ёзилгани қараб сўзини давом
эттирди:

— ... Шундай қилиб, Сувайш канали милоддан ол-
динроқ қазилиб асрлар давомида қум тагида қолиб кет-
ди. Фиръавилар бошлаган канал 1856 йилга келиб Санд
пошто даврида қайта қазила бошланди. Француздар бу
каналдан 99 йил текин фойдаланиш шартни билан қазиб
берадилар. Канал қазишда қирқ минг фаллоҳ ишлаган.
Ун йил мобайнида шулардан йигирма минг киши оғир
меҳнат азобидан ўлиб кетади. Яқинда, яъни яна ўн етти
йилдан кейин француздар бу каналдан текин фойдала-
ниш ҳуқуқини йўқотадилар.

Яна иккинчи мисол. Жапубий Америка билан Шимо-
лий Америка оралигида қурилган машҳур Панама канали
ирригация тарихида катта ўрин эгаллаб келмоқда.
'Атиги 81 километр масофада қазилган бу канал ўттиз
олти йил давомида қуриб битказилган эди. Тўрт йилниш
ўзида ўн беш минг қурувчидан 9800 киши сарниқ вабо ка-
салидан қирилиб кетгап.

Мен бу мисолларни нима учун келтиряпман? Сиз
матбуот кишилари ҳар қандай дабдабали сўздан кўра
ҳақиқат юзини равшан кўрсатадиган рақамларни афзал
курасиз.

Энди ҳозиргина мен мисол қилиб айтган каналлар қу-
рилишини ҳозир биз қазиётган Фарғона канали қурили-
ши билан таққослаб кўрайлик.

Катта Фарғона канали Панамадан уч ярим баравар.
Сувайшдан иккى баравар катта. Сувайш иккى ярим
минг йил давомида қуриб битказилди, Панама ўттиз ол-
ти йилда, Фарғона канали қирқ беш кунда... Панамада
9800 киши, Сувайшда 20000 киши ҳалок бўлди. Катта

Фарғона каналында бир киши ҳам шикастлашмады. Бундай қурилишини, бундай ялпи құттарынлишини ҳали тарих күрмаган. Буни Социалистик тузумимизининг буюк гала-баларидан бирн деб биламан. Марҳамат, яна кімдә са-вол бор?

Үрта яшар рус йигити ўриндан турди.

— «Правда» мухбири Борис Агапов,— деб таништири-ди у ўзини.— Марҳамат қилиб, айтиб берсанғиз, ўртоқ Юсупов. Сиз ҳозир жағонининг эш катта каналлари қаш-дай қазилганини, қанчалаб құрбонлар берилганини айтиб бердингиз. Ҳозир биз ўз күзимиз биләп күриб турған Катта Фарғона канали ўз күлами биләп, эксплуатация қудрати билан ҳам буюк деб аталмиш ўша каналлардан ўн баробар буюкдир. Қандай қилиб бу ишга жүръят қи-днингиз? Е аввалроқ бу хил ишлар эксперимент тариқа-сида сиңаб күрилганими?

ЮСУПОВ. Шундай саволни күтгандым. Ұзбек халқи қадим-қадимлардан бүен ҳашар усулида жуда күп иншо-отлар барпо қылған. Бева хотинлар, иочор онлалар учун маҳалла кишилари бирлашиб үй қуриб берардилар, әкіп ерларини ҳайдаб, дон сочиб берардилар. Ҳатто бевалар-нинг қызларини күёвга чиқарыш ҳам маҳалла аҳлиниң вазифасы ҳисобланарди. Хоразмда лойқа босған сув иш-шоотлари ҳашар йўли билан тозаланаарди.

Биз шундай катта ишга қўл уришдан аввал Логон каналини қазиб «репетиция» қилиб кўрдик. Логон канал 1 жуда тез муддатда қурилиб, ишга туширилди. Халқ жуда улуг ишларини ҳашар йўли билан бажара олишини намо-йиш қылған эди. Биз ана шу ажойиб ҳаракатга суюниб иш бошладик. Натижасини мана, ўзининг кўриб турибсиз. Шунинг учун ҳам биз буни «Халқ қурилиши» деб агадик.

Тилла кўзойнак таққан оқ сарық бир йигит ўриндан турди. У ўзини «Правда»нинг маҳсус мухбири Петр Павленко деб таништириди. Бу машҳур совет ёзувчиси Осиё мамлакатларини күп кезган, Үрта Осиё республикалари ҳаётидан анчагина ҳикоялар ёзган, яқинда унинг атоқли кинорежиссёр билан ҳамкорлықда яратган «Александр Невский» фильмни экраиларга чиқиб жуда машҳур бўлиб кетган эди.

— Ўртоқ Юсупов, қурувчиларга медицина хизмати тўгрисида гапириб берсанғиз. Панама каналида 9800 киши сарық вабо касалидан ҳалок бўлганини гапириб бердингиз. Жанубий Америка билан Шимолий Америка

оралиғида жуда күп тропик ботқоқлпклар бор, чивни, пашшалар турли вабо касалликларини тарқатиб, қурувчиларнинг ярмидан кўпини қириб ташлади. Ҳозир биз кўриб турган Фаргонга канални трассалари ҳам жуда күп ботқоқ ерлардан ўтади. Шоликор ерларда пашша, чивнилар кўп. Ялпи безгак касали тарқаш хавфи ҳам бўлиши мумкин эди. Бундай хавфи қандай бартараф қилдилгиз?

ЮСУПОВ. Биз республикадаги энг яхши медицина ходимларидан 700 кишини канал ишига жалб қилдик. Беш юз қирқ икки медпункт ишлаб турипти. Уч юз саксон кўчма аптека бу ҳисобга кирмайди. Шошилинч медицина ёрдами учун 260 «тез ёрдам» машинаси трассалардаги медпунктлар ихтиёрига берилган. Республика соғлиқни сақлаш ҳалқ комиссари бу ишларга шахсан раҳбарлик қилиб турипти. Ботқоқлик, шоликорлик зоналарида безгакка қарши чоралар кўрилди. Ҳамма қурувчиларга акрохин таблеткаси берилди. Биз уни «Акрохинлаш операцияси» деб атадик.

Паст бўйли, кўзойнак таққан, қора тўридан келган йигит ўрнидан турди. Бу «Қизил Ўзбекистон» ҳамда «Сталинча қурилишда» газеталарининг масъул муҳаррири Сулаймон Азимов эди.

— Уртоқ Юсупов, қурилишда олиб борилаётган маданий-манший ишлар тўғрисида гапириб берсангиз.

Юсупов блокнотини варақлаб бир оз туриб қолди. Қеинин шошилмай гапира бошлади.

— Ўзбекистон, Тожикистон ва Қирғизистоннинг етакчи санъаткорларидан иккى минг киши трассаларда ўз талантлари билан қурувчиларни маминун қилишапти. Булардан ташқари колхоз ва совхозларнинг ҳаваскор санъагкорларидан иккى мингдан ортиқ созанди ва ҳофизлар, асқиячи, қизиқчилар тушлик пайтларда, кечқурунлар томошалар кўрсатиб турништи. Тошкентдан келган Ҳамза номли Академик театrimиз «Бой ила хизматчи», «Ўйғониш», «Макр ва муҳаббат» сингари драматик асарларни, Свердлов номли опера ва балет театри «Лайли ва Мажнун», «Гулсара», «Аршин мол-олон» сингари музикали асарларни очиқ саҳналарда намойиш қилмоқдалар. Айниқса СССР ҳалқ артисти Ҳалима Носирова, Ўзбекистон Ҳалқ артистлари Тамараҳоним, Қори Ёқубов, Абдор Ҳидоятов, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артистлар Лутфихоним Саримсоқвалар каналчиларимизни жуда

мамнун қилемшілікпен Участкалаарда очилған саводсизлик ва чала саводликки тұтагиши курсларида үкіб 14 минг 552 киши тұла саводлы бўлди. Энди маңынан хизмат масаласига ўтсак, бу соҳада ҳам айттышга арзирлар гапларимиз бор. 2 минг 509 савдо тармоги қуруувчиларга ҳар ўн кунда 35 миллион сўмлик мол сотяпти. Қурилиш бошлангандан берни 1 минг 650 вагон мол сотилди.

Кун исиб кетгани, қылт этгани шамол эсмасди. Юсупов иссиқдан лоҳас бўлиб, тез-тез яхна хўплаб турарди. Каттакон рўмолчаси билан бўйин терларини артиб гапини давом эттиради.

— Жавобимда рақамлар кўпайиб кетди. Атайн шундай қилдим. Бу рақамлар ҳар қандай баландпарвоз гаплардан қудратли ва рад қилиб бўлмас фактлардир. Мен ҳатто иккинчи даражали фактларни айтмадим Масалан қурилишдаги баъзи кашандаларининг ташвишини ҳам кўриб қўйгандик. 75 та иносвой дўкони, 62 папирос дўкони борлигини айтсан ҳайрон бўлманг. Ҳар бир қуруувчининг эҳтиёжини олдиндан ҳисобга олганимиз.

Кези келганда кутимаган бир гапни ўртага қисгириб қоладиган Faafur Fuolom бир кўзиги қисиб гап ташлаб қолди:

— Усмон ота, ҳар бир қуруувчининг эҳтиёжини олдиндан ҳисобга олганимиз дедигиз. Менимча, баъзи бир эҳтиёжлар унтулганга ўшайди.

Ҳамма баробар гуриллаб кулиб юборди.

Юсупов бу луқма ва кулгининг маъносига тушуниди. Узи ҳам силкиниб узоқ кулди.

— Оббо, шайтон-е, — деди Юсупов Faafur Fuolомга қараб.— Бунақа эҳтиёжини ҳисобга олганимиз. Бутун Фарғона водийсидаги жами арақ-виполарни вагонларга ортиб ташқарига чиқариб юборганимиз. Каналга сув қуядиган куннимиз арақ-виполар қайтиб келади

Кулги билан чарчоқ ҳам, иссиқ элтган ланжлик ҳам тарқалгаңдек бўлди.

Шоир Ҳамид Олимжон ўрнидан турди.

— Усмон ака, Қатта Фарғона канали қанча ерни сув билан таъминлашини айтиб берсангиз.

Юсупов бунақа саволни кўпдан кутаётган бўлса керак, блокнотига қарамай дарров жавоб берди:

— Норин сувин то Қора дарёга қўйилгунча Учқўргон адирларидан 58 минг 300 гектар ерни, Қора дарёга қўшилиб, Куйганёр тўғонидан кўтарилгандан кейин то Ко-

нибодомгача 209 минг 373 гектар ерни сүгоради. Бу фаяқат каналнинг дастлабки йилларда сүгорадиган жойлари, холос. Бир-икки йилдан кейин Толқудуқ, Ёзёвоп, Наймал чўлларидаги минг-минглаб гектар ерлар сүгорилади. Бу канал Фарғона водийсизда пахтачилликнинг кескин ривожланишига сабаб бўлади.

Сергей Эйзенштейн ўрнидан турди. Бу машҳур кино режиссёри бутун дунё танирди. Унинг «Октябрь», «Потёмкин зирҳли кемаси» сиёғари кинофильмлари дунё экранларини айланниб чиқкан эди. Сергей Михайлович Катта Фарғона канали қурпилиши тўғрисида Пётр Павленко билан бадиий фильм олиш учун трассаларни кезинб юради. Ҳатто у Дўнан Дўсматов ролини ижро этиш учун машҳур киноартист Николай Черкасовни ҳам олиб келган эди. Эйзенштейн канал ишлари тўғрисида Усмон Юсупов билан кўп гаплашган, ундан талаӣ маслаҳатлар олган эди.

— Уртоқ Юсупов, мен саволни қаҳрамонимиз Дўнан Дўсматовга бермоқчиман. Рухсат этсангиз.

— Марҳамат, марҳамат,— деди Юсупов.

— Уртоқ Дўсматов, сиз оддий бир деҳқон одамсиз. Ҳаммадан кўп ер қазишга, ҳаммадан кўп тупроқ ташиб чиқишга сизни пима мажбур қилди? Бошқалар қатори куплик топшириқин бир меъёрда бажариб юраверсангиз бўлмасмиди? Мен шуни билмоқчи эдим?

Бақувват гавдали, аммо қарашибари мулойим, ёқимтой чеҳрали Дўсматов ўнғайсиз аҳволга тушиб қолди. Бу одам гапга нўноқ эди. Довдираб Юсуповга қаради. Ҳамид Олимжон Эйзенштейннинг саволини таржима қилиб берди:

— Гаппинг, Дўнанбой,— деди Юсупов унга далда бериб.

Дўсматов ўрнидан турди. Нима дейиншини билмай эсанкираб туриб қолди. Аввал икки қўлини белбоғига сукди, кейин чиқариб, негадир кафтига туфлади.

Ғафур Ғуломнинг шайтонлиги тутиб яна гап ташлади.

— Гап кетмонмас, кафтингизга туфламай айтавернинг, Дўнан ака.

Яна кулги бўлиб кетди. Дўсматов довдираб бутунлай гапини йўқотиб қўйди. Юсупов бош бармоғини силкитиб шонрга таҳдид қилди.

— Сен жим тургин, нима қиласан уни гапдан чалгитиб.

Дұсматов шундан кейин сал үзінни үнглаб олди. Яша кағтини оғзига обориб қайтариб олди.

— Биз гапга йўқроқмиз-да, Ота. Онамиз ишга туққан. Ишдан бошқасини билмаймиз. Бу сўроққа нима деб жавоб беришимни билмай қолдим. Гапнинг очигини айтсам, нега шунақа қилаётганимни үзим ҳам билмайман. Балким сабрим чидамай шундай қилаётгандирман. Ота-боболарим Норин бўйида яшашган. Бутун умр елкаларидан обкаш тушмаган. Эшикка ярим бўйра эни ўсма эккан бўлсалар шуни ҳам обкашда сув ташиб сугоришган. Ҳаммамиз дарё бўйида ташна яшаганимиз. Ҳукумат сришга сув чиқариб берамац, экининг энди сувга ёлчиди, ота-боболаринг ичмаган сувни сен ичасан, бола-чақаларинг ичади, кетмошиниң кўтариб чиқ, деди. Чиқдим. Мана, ишляпман. Агар бошқалардан кўп пилаётган бўлсан, бу севнингдандан, болаларимниң ризқиниң ўйлаганимдан, далаларимга сув чиқишига қувонганимдан бўлса, ажабмас. Менинг-ку, битта жоним бор. Агар ўнта жопим бўлганида ҳам юртга сув бераман дегангага башлавораман. Гапим шу.

Ҳамид Олимжон унинг гапларини Эйзенштейнга таржима қилиб турарди. У энгалиб Черкасовниң қулоғига нимадир деди. Черкасов бош ирғаб қўйди.

Юсупов яна кимда савол бор, деб атрофга қаради. Бўйига бир йўла учта фотоаппарат осган йигит ўриндан турди.

— Георгий Зельма. «Огонёк» журналишинг махсус фотомухбириман. Ижозат берсангиз мен ёш полвон Азизхон Умматалиевга бир-инкита савол берсам.

Юсупов, марҳамат, маъносида бош ирғаб қўйди.

— Ўртоқ Умматалиев, Сиз энди ўн етти-ўп саккиз ёшга киргансиз. Бошишизда рўзгор ташвиши йўқ. Сувсизлик азобини ҳам тортмагансиз. Очигини айтсам, сиз бир гўдаксиз. Аммо каналда энг кўп тупроқ қазнганилариниң биттаси сиз бўлиб турисиз. Дўсматов орқасидан измайиз келяпсиз. Ҳўш, сизни бундай қаҳрамонликка нима мажбур қилди?

Азизхон ўриндан турди. У мухбирлар билан учрашавериб пишиб қолган, президиумларда ўтиравериб ўзиши тутиб олган эди. Довдирамай жавоб бера бошлади:

— Гапнинг тўғри. Мен дунёниш ташвишларини кўрмаганиман. Сувсизлик нима, тирикчилик цима, билмаганман. Дадаминиш қарамоғида эрка ўгил бўлиб ўсган-

лардапман. Ошнгани айтсам, каналга бир күчимни күрсатиб қўйяй, полвэнларни доғда қолдирай, деб келгандим. Бошида шундоқ бўлди ҳам. Аммо кейинчалик килаётган ишимнинг маъносига етиб қолдим. Одамларнинг завқ-шавқ билан ишлашларини кўриб, канал битгандан кейин қанақа бўлишини, бу иш ўйин эмас, жуда улуғ мақсад билан қилинётганини сездим. Ўзимга ўзим: «Э сен бола чучварани хом санаб юрган экансаи, қилаётган ишингдан юртга катта наф тегаркан»,— дедиму, аввалгидаи ҳам кўпроқ тупроқ қазишга тушиб кетдим. Гап шуки, шу канал мени одам қилди. Шу канал мени юртга қўшди. Шу канал менга обрў берди. Мана бу ёгидан ўзларинг маъни чиқариб олаверинглар.

Усмон Юсупов уннинг гапларига ҳайрон бўлиб қолди. Бу бола каналга янги келган пайтларида гаплари энтактептак, ўзи довдиргина эди. Энди гапларига маъни кириб қопти. Ўзи босиқ, бир чиройли йигит бўпти.

Мухбир саволларига қаноатланарли жавоб олганини билдириб жойига ўтириди.

Конференция то тушгача давом этди. Мухбирлар инженерлардан Белявский, Аскочинский, Азизовларга ҳам саволлар беришли.

Охирида Юсупов мухбирларга канал қурилишини актив ва ҳаққоний ёритаётгандари учун Марказком номидан ташаккур билдириб конференцияни ёпди.

Азизхон шунча обрў, шунча мақтовларга сазовор бўлса ҳам барибири бола эди. У Александр Невский ро-лида ўйнаган Черкасовга энгашиб қарап, қаёққа борса, ўшаққа борарди. Икромжон қўлидан ушлаб автобус томони етаклаганда ҳам у Черкасовдан кўзини узмасди.

VII

Бугун 25-сентябрь. Кечқурни Куйганиёр радиоузели бутун трассаларга қилинган ишлар тўғрисида ахборот эшиктирияти. Учқўргондан Конибодомгача бўлган икки юз етмиш километрлик трассада иш бошланган кундан буён қазилган тупроқ ҳажми 15 миллион 734 минг 275 кубометрга етди.

Кўп қурувчилар қишлоқларига қайтиб теримга тушиб кетган, баъзилари ҳали топшириқни бажариб улгурма-

ган участкаларга ўтиб, жадал ишламоқда эдилар. Учқўрғон трассасида ҳам иш тугаб, беш минг кишпга зиёфат берилди. Луғумбек участкаси тўққизта шалолани тамом қилиб, от-ара ва юриши учун канал ёқалаб Учқўрғонгача ўн тўрт километрли йўл очиб, тупроқларни ётқиза бошлиди.

Иўлдош Тўхтахўжаев номидаги ҳамда олтинчи Қирғиз овул ташлама қурилиши олдинги участкаларга етиб олиб ишни тугатган, ажиг бир гайрат билан ишлагани полвонлар велосипед, патефон, соат сингари мукофотлар билан ўз участкаларнига қайтиб кетган эдилар. Энди Куйганёр тўғони билан Луғумбек шаршараларида бетон ишлари жадал бошлиниб кетган эди.

Боқибоева бригадасининг аёллари аллақачон иш кийимларини сабиб ўзларини пардоэзга уринган, бир-бирига соч ўрдирлаб, гажак қўйиш билан овора эдилар. Бола-чачасидан кўнгил узолмаган оналаргини дугоналари билан хайр-маъзур қилиб, Избосканнинг ҳар тарафига — ўз қишлоқларига қайтиб кетишган эди.

Бир юз олтмиш минг киши ажиг галати тўй бўлишини сабрсизлик билан кутарди. Прораблар, техник за участка бошлиқларининг гапларига қараганди, яна иккундан кейин иш бутунлай тугайди.

АЗИЗХОН ЭРТАЛАБ ЧОДИРДАН ЧИҚҚАНДА Аллақачон кун ёйнилиб кетган, атроф жимжит эди. Ҳар куни шовқин-сурон, одамларининг бақириб-чақиришларидан уйғонадиган Азиҳон учун бу жимлик галати туюлди «Оқ мактаб»дан то дўнг орқасигача чанг-тўзонига бурканадиган жойлар эндиг жимжит, елкада қоп билан тердан шўралаб кетган яктак кийиб, чодир олдиндан ўтадиганларининг эгисларидан синкага солинган оппоқ хом суруп яктак, бошларида янги дўппни...

Тўланбой сўрида чордана қуриб ўтириб олган, пичоқни тахтага тақ-тақ тегизиб сабзи тўғрайяпти. Икромжон гуваладан омонат ясалган ўчоқ тепасида, қўлида капгир билан туритпи.

— Қалла пишдими, Полвон? — деди Тўланбой сабзи тахтадан бош кўтармай.

АЗИЗХОН ОРҚАСИННИ ЎГИРИБ БИР КЕРИШДИ-Ю АРИҚ ТАРАФГА КЕТДИ. «Октябрь арифи»нинг суви энди ҳар кунгидек лойқаланиб оқмас, Майлисойдан қандоқ чиққан бўлса ўшандоқ тиниқ, ўшандоқ совуқ эди. Сув бўйидаги сўриларда озода кийинган чойхўрлар бамайлихотир гаплашиб

ўтиришипти. Ҳар бир сўрида алоҳида ҳофиз, созанда. Азизхон эринибгина бет-қўлини ювиб қайтиб келганда, Икромжон жаз-буз қилиб сабзи-пиёз қовуради.

— Тўлан, бу ёгини ўзим қиласан. Сен полвонни ўтқазиб, бир сочини, соқолини қиртишлайсан. Киночилар, фоточилар уни қидириб юришипти. Суратга сал одамга ўхшаб тушсин.

Азизхон кераги йўқ, деб чодирга кириб кетди. У бу жимлика сира кўниколмасди. Энди шима қилади? Қишлоққа-ку қайтиб бориш нияти йўқ. Бу ерда у қиладиган иш энди қолмаган Бирдан-бир овунчоги Лутфинисаки энди кўрмайди. Агар у бўлганда яна қайгадир омад излаб кетарди. Азизхоннинг бугунига, эртасига Лутфиниса жуда-жуда зарур эди. Энди унинг кўнгли ҳувуллаб қолган, атрофда ҳокимлик қилаётган жимлик совуқ, файзсиэ эди.

Отда Жўра полвон келиб Азизхонни сўради. Шу ердалигини билиб эгардан тушди-да, Тўланбойнинг ёнига ўтириди. Жўра полвоннинг овозини эшитиб Азизхон чодирдан чиқди.

— Ҳорма энди, полвон бола. Мана, канал ҳам кончилил бўлди ҳисоб Яша, ўғил бола.

Жўра полвон ўрнидан туриб, Азизхонни оталарча бағрига босиб, қўйиб юборди. Азизхон гангигб кўзларни пирпиратганича қимирамай турарди. Икромжон қозонга сув қуйиб, улар олдига келиб ўтириди.

— Полвон, шундай қилиб қурилишда ким биринчликни олди? Бизнинг полвонча нечачи ўринда?

Ундан олдин Тўланбой жавоб қилди:

— Нечачи бўларди, Азизхон биринчи бўлади-да.

Жўра полвон кулди.

— Ундоқмас. Дўнан Дўсматов биринчи ўринни эгаллади. Тожимат ота билан Азиз полвон иккинчи ўринда.

Азизхон шошиб сўради.

— Эш полвон-чи, Эш полвон?

— У ҳам ёмонмас. Учинчи ўринни етти киши баробар эгаллашди. Шулар ичиди Эш ҳам бор. Аммо лекин Эш қаттиқ ишлади. Айниқса сендан ўзаман, деб етти қават пўсти шилинди.

Тўланбой томоғини тақиллатди.

— Войвой! Катталар энди қиттак-қиттак қилишга рухсат бернишса ҳам бўларди.

Тўланбойнинг бу гапига сабаб бор эди. Қашалда ялпи иш бошланишидан уч кун олдин Үсмон Юсупов савдо ташкилотларининг раҳбарларини тўплаб, шчилик сотишни ман қилган, агар бирон дўконча дўкончи ичкилик сотса, қаттиқ жазога тортилишини уқтирган эди. Жўра полвон Тўланбойнинг гапига салмоқлаб жавоб қилди:

— Шундақа соғиниб қолдингизми? Ичишга мен билан мусобақа қиласизми? Беллашаман, десангиз яна икки-уч кун сабр қиласиз. Кўйганёрда етти минг кишилик базм бўлади. Ана ўшанда яйраб қоласиз, оғайни.

Учқўргон, Луғумбек, Кўйганёр, Шаҳрихон, Асака, Марғилон, у ёги Конибодомгача яна ўн тўрт жойда қурувчилар учун катта зиёфат тайёргарлиги кўрилаётганди. Андижон, Марғилон, Қўқоннинг энг яхши пазандалари, юзлаб шогирдлари билан ўчоқ тепасида маслаҳатда эдилар.

Жўра полвон ёнидан дафтарчасини олиб варақлай бошлади.

— Қелганингдан бери қанча тупроқ қазиганингни айтиб берайми? Ҳозир айтаман. Уттиз тўққиз куп ишлабсан. Шу давр ичидаги 2874 кубометр тупроқ чиқазисан, акаси. Бу ҳазил гапмас-а.

— Ҳисоблаб юрган экансиз-да, а, полвон ака?— деди Тўланбой.

— Үсмон ота сўраган эдилар. Табелчиларга ҳисоблатиб, ҳозир Отанинг секретарларига бериб келяпман. Индинга бўладиган метинкада дакалат қиласидилар. Ўшанга керак бўлгандир-да. Ўзлари эрталаб Учқўргонга ҳамма катталарни, инжинеру наркомларни олиб кетгандар. Ҳамма трассаларни сув қўйишга тайёр-тайёр маслигини кўриб чиқадилар. Бирон соатдан кейин шаттани ўтадилар. То Конибодомгача боришибоқчи. Кўйганёр тўғонининг бошлигини қаттиқ койидилар. Комсомол участкасидаги қурувчиларни эрталаб Қамолов олиб келди. Чумолидек ишга ёпишиб кетишди. Мен атайин сени йўқлаб келган эдим, Азизхон. Баққа ўтири!

Жўра полвон шундай деб ёнидан қофоз, қалам олди.

— Менга туғилган йилинг, ишлайдиган колхозинг, ҳаммасини айтиб бер. Яхшилаб ёзиб оламан. Фамилиягни точний қилиб айт! Бошпутингда қанақа ёзишлаб бўлса, ўшандоқ қилиб айт. Катта рўйхатга қўшилади бу. Кейин Маскопга кетади.

Азизхон айтиб турди. Жўра полвон шошилмай, шундокми, шундоқми, деб ёзиб олди.

— Бўпти, шунга кетгапдим.

Жўра полвон ўриидан тураркан, Тўланбой сўради:

— Нимага ёзяпсиз?

— Э, ука, шундоқ канал қазилади-ю, ҳукумат тақдирламай қўядими! Ҳукумат яхши ишлаганларга орден беради. Шунга рўйхат тузилияпти.

Жўра полвон отига беозор қамчи тегизиб жиловин силтади. Азизхоннинг кўнгли ғалати бўлиб кетди. Кўз олдида дадаси, қишлоқ кўчалари, болаларни тўплаб кўрсатгап «томоша»лари, юзкўзлари кўкариб муштлашган пайтлари, Лутфиниса билан жиимжит сой бўйларида кўнглнга эрта келган муҳаббат тўлқинини тўхтатолмай айтган энтак-тентак гаплари, Акбарали қўлини боғлаб гузарга опчиқсанидан тортиб тўқайда Лутфинисани ишкоҳ кўйлаги билан етаклаб юрганларигача кўрининб кетди. Қаник эди Лутфиниса шу топда ёнида бўлса... Азизхоннинг кўнгли муздек бўлиб қолди. Бирдан ҳамма нарса рангини, шаклини йўқотди. У бу кўнгларга Лутфиниса билан бирга етишмоқчи эди. Шунга аҳд-паймон қилишган эди. Лутфиниса ёнида экан, гул ҳам, гиёҳлар ҳам куйлар, япроқларнинг шитирлашию сувларнинг жилдираши унга ғалати, юракларни тўлқинлатадиган, энтиклирадигап, ҳисларни түғёнга келтирадиган ажиб бир олам яратарди. Энди у йўқ. Бу шодликларга ким шерик бўлади? У юз олтмиш минг киши ичидан ажralиб юрт кўзига кўриниб турипти. Бутун республика катталари уни иззат қилиб тўрга чиқазиш япти. Кўксига орден тақишимоқчи. Лутфинисасиз бу обрў-эътиборлар унинг кўнглига шодлик олиб киролмасди.

Икромжон ҳали қозонга гуруч солмаган эди. Чойхона сўрнларида майшат қилиб ўтирган қурувчилар гурра ўрииларида турдилар. Ҳамма сўридан тушиб «Оқ мактаб» тарафга қараб турарди. Азизхон ҳам бенхтиёр ўшаққа қаради.

Шаршара тепасида ўттиз чоқли киши у ёқ-бу ёқларга синчиклаб қараб нималарнидир қизишиб гаплашишарди. Азизхон қўл силтаб гапираётган кишини дарров таниди. Бу—Усмон Юсупов эди. У Охунбобоевга ниманидир гапиряпти.

Қанал четлари текисланиб сув сепилгани, озода эди.

Трассани кузатиб келаёттган раҳбарларининг кийим-бошлигига гард юқмагаш

Юсупов шаршарани кузатгандан кейин қаноат ҳосил қилди шекилли, йўлининг бу ёғида турган Усмонхўжаев ёнига келиб тўхтади.

— Ҳа, Эшон, ишларининг қалай? Ҳорма энди.

Усмонхўжаев жавоб қилгунча сабри чидамагаш Юсупов сўзини давом эттирди.

— Яхнаиг борми?

Самоварчи елкада сочиқ билан сирланган пақирда яхна кўк чойни кўтариб олдинга интилди. Юсупов у тутган ииёланни пақирга ботириб Охунбобоевга узатди.

— Олинг, Щўлдош ака, чўллагандирсиз.

Охунбобоев, олдин сиз ичининг Усмонали, деб қайтарди. Юсупов унга маъноли қараб қўйди. Усмонхўжаевининг шайтон қулгиси қистаб қиқирлаб кулиб юборди. Юсупов қалқиб кетди. Ён-верпидагилар ҳам бирдан кулиб юборишиди

Юсупов билан Охунбобоев ўзаро аския қилиб туршиарди. Уларнинг лақабларидан Усмонхўжаевининг хабари бор эди. Исми Бузрук бўлгани учун уни ҳам «Туя» лақаби билан аташарди. Охунбобоевини ҳам шунаقا эди. Юсупов Усмонхўжаевга қараб бош бармоги билан таҳди қилди.

— Эшон, Йўлдош акам қирқ кунгача сувсизликка чидайди, демоқчимисан?

Усмонхўжаев ган келганда отангни ҳам аяма, деган қабилда тилга келганини шартта айтадиганлардан эди. Юсуповининг ўзини ҳам аскияга илкинтириб ўтди.

— Энди бу бечора ҳам шима қиласин, то ҳўк, демагунча ичмайди-да.

Тешабой Мирзаев Усмонхўжаевга себ юборгудек бўлиб қаради. Секин қулоғига пичирлади. «Шундоқ одамга аския қиласанми, нодои!»

Бу ганин Юсупов эшишиб қолди.

— Ҳой, Тешавой, унақа дема, Эшон ҳаммани бир кўзда кўрадиганлардан.

Қийқириқ қулги бўлиб кетди. Тешабой Мирзаевининг бир кўзи сал қисиқроқ бўлганиндан тенгдошлари аскияда «Кўр» деб аташарди. Агар ҳозирги ганин Юсуповдан бешқа одам айтганида у албатта милиция чақириб, бешиб юборишидан ҳам тоймасди. Унинг ҳазилга тоқати

йўқ, кўз аралашадиган гапни ўзи сира ишлатмасди Ҳозир қип-қизарип, қисиқ кўзи баттар қисилиб кетганди.

Боядан берин улар олдига келишга журъат қилолмай сўрида турганлар гурра-гурра кулгига қизиқиб, эндик уларни ўраб олишиди. Давра кенгайиб кетди. Бирнада уч-тўрт юз киши тўпланиб қолди. Пойтуқ, Пахтабобод, Ҳаққулобод аскиячиларини тортиб ўртага олиб тушиши. Аския бошлаган Усмонхўжаевининг ўзини буйдалаб кетишиди. Пайровда бирорга соврин олдирмайдиган Охунбобоев талон бўлаётган Усмонхўжаевни ҳимоя қиласман, деб ўзи илиниб қолди. Эски ҳаққулободлик Эчки лақабли аскиячи чол мингирилаб-мингирилаб туриб бирдан мўлжалга урди.

— Йўлдошвой, Бузрук эшонни маҳкам ушланг. Бўйнига ким қўнгироқ осса кетаверадиган бўталоқлардан.

Охунбобоев уни яхши танирди. Бу тарафларда ҳалқни жонидан безор қилган Азимҳожи деган босмачи йингитларни тутиб бернишда болдиридан яраланиб Майгир орқасидаги қамишзорда ўн тўрт кун қонга беланиб қолиб кетгани эди. Тузалганидан кейини бир оёги оқсайдиган бўлиб қолган. Эчки лақаби эса унга соқолининг сийраклиги-ю, оқсаганида эчкига ўхшаб сакраб-сакраб юриши учун қўйилганди. Охунбобоев кулги босилиши билан дарров жавоб қилди:

— Бузрук эшонга тил тегизманг, Бузрук эшонни шамол учирса, сизни осмонда кўрамиз.

Одамлар қотиб-қотиб кулишар, Тешабой Мирзаев яна аскияга тушиб қолмай деб ўзини панага оларди.

Чамаси ярим соатлар аскиядан кейин Юсупов кула-кула машина тўхтаган тарафга қараб юра бошлиди. Бирдан четда, бирорга аралашмай турган Азизхонга кўзи тушиб тўхтади.

— Бери кел, болам! Омонмисан?

Азизхон илдам юриб унинг истиқболига келди. Одоб билан салом берди. У Юсупов билан биринчи марта учрашига ёнида Лутфиниса бор эди Юсупов уни гапга солиб, тўйдан келин опқочиб келганини билган эди. Юсу́пов канаал битгандага катта тўй қиласми, деб уни юпатган эди. Бўлиб ўтган воқеалардан Юсуповининг хабари бор, ёш, навқирон қизенинг ўлимидан қаттиқ қайғурган эди. Ҳозир Азизхонни тасодифан учратиб, шунча одам олдида уни юпатишни лозим кўрмади. Елкасига қўлини қўйиб, айтадиган гапни ўйлаб, апдак турпб қолди.

— Раҳмат, ўғлым. Қилған ишларининг ҳаммасидан хабаримиз бор. Юрт, ҳукумат, асло бу хизматларингни шунутмайди. Инсоннинг бошида кўп савдолар бўлади. Сен энди ҳаётга киряпсан. Биринчи зарбдаёқ белинг букилмасин. Ҳали олдинда имтиҳон кўп, ўғлим.

Азизхон киприк қоқмай унга қараб турарди. Юсупов Охунбобоевга қаради.

— Йўлдош ака, ҳалқимизнинг қанақа азамат ўғлонлари бор, а! Бунақа азаматлар бор экан, юкимиз ерда қолмайди.

Юсупов Азизхоннинг елкасига қоқиб машина олдига борди-ю, ҳеч кимга қарамай эшикни очиб ўриндиқа чиқди.

Энди унинг юзи жиҳдий, бояги табассумдан асар ҳам қолмаган эди. Охунбобоев ённга ўтиргандан кейин машина жойидан қўзгалди.

VIII

Тога одам юбориб Тўланбой билан Икромжонни олдириб кетди. Тенгдик билан Бейшепали оталари бошка яйловга кўчганини эшитиб, Азизхон билан оға-ишиларча хайрлашдилар.

Чодирда Азизхоннинг бир ўзи қолди.

Лугумбек чойхоналарида ошхўрлик, аскиябозлик аллапаллагача давом қиласарди.

Кўп вақтдан бери ваъда қилиниб олиб келинмагац киндо бугуп келди Ҳамма участкаларда бу кино кўрсатниб бўлинган, негадир Лугумбекка кечикинб келган эди. Бу кинонинг таърифини Азизхон эшитган эди. Қурилиш бошлангандан бери ўралишиб юрган кинооператорлар Тошкентга бориб ҳамма олнинган ленталарни ишлаб яхлит кино қилиб келган эдилар. Жўра полвон: «Кинода сен ҳам борсан, жуда антиқа чиқибсан», деб айтган эди. Ушацдан бери Азизхон бу кинони кутарди.

«Оқ мактаб» деворига чодир осиб киночи татар йигит қачон қоронғи тушади, деб ўтиради. Охирги пардоз ишларини қилиб юрган қурувчиларнинг бири ерга чордана қуриб, бири тик туриб, бошқаси ўзи кўтариб келган курсига ўтириб, кино бошланишини кутарди.

Азизхон боргандага тумонат одам ҳамма жойни эгаллаб олган, тик туриб олганлар парданни қўрсатмай қўйган эдилар.

Азизхон у ёқ-бу ёққа юриб, орага киришга қулай жоқ
қидира бошлади. Сен у ёққа тур, сен бу ёққа тур, деб
корчалонлик қилиб юрган Мулла Умрзок уни күриб
қолдн.

— Э, полвон бола, баққа юр!

У Азизхонни қўлидан ушлаб одамлар орасини ёриб
иҷкарига бошлади. Эгнида оқ халати билан курсида
ўтирган новвойнинг елжасига қоқиб турғизди

— Хаҳ, сен кино кўрмасанг нима эди. Жойни полвон
болага бер!— Новвой норози бир қиёфада тўнғиллаб-
тўнғиллаб ўрнидан турди.

— Ўтир, полвон!

Азизхон хижолатлик билан бир новвойга, бир Мулла
Умрзоқча қараб курсига ўтирди. Мулла Умрзоқ меха-
никка қараб қичқирди.

— Бошла! Давай, бошла!

Аппарат аввал шипирлаб, кейин ёнгоққа илинган кар-
найиғириллади. Оппоқ чодирда ёмғир ёғаётгандек том-
чилар жуда тез ўта бошлади. Кейин экранда от-аравалар,
поездлар, машиналар кўринди. Поезддан, аравалар-
дан, машиналардан кўрпа орқалаган, кетмон елкалаган
кишилар туша бошлади.

Баланд бир тепалик портлади. Чанг-тўзон осмонга
сапчиди. Норин дарёси тоғ ораларидан буралиб, кўпирни
оқиб чиқяпти. Қора дарё лойқаланиб қирғоқларни ўпи-
риб оқяпти.

Экранда ёзув пайдо бўлди:

«Азamat ҳалқ мана шу ўжар дарёга жилов солгани
отланди».

Сон-саноқсиз кишилар кетмон билан ер қўпоряпти.
Юз минглаб кишилар замбилда тупроқ ташишяпти.
Экранда яна ёзув:

«Учқўрғондан то Конибодомгача икки юз етмиш
километрлик масофада бир-бирига занжиридек уланиб
кетган юз олтмиш минг қурувчи кечани кеча, кундузни
кундуз демай ер қазияпти».

Кинонинг шу жойлари самолётда олинган бўлса керак.
Куйганёрдан бошлаб пардада кети узилмай, узоқ
вақтгача трассадаги одамлар чумолидек бўлиб кўрина-
верди.

Экранда яна ёзув:

«Канал қурилиши янги қаҳрамонлар яратди».

Дўнан Дўсматов кўринди. Бўйи, эни беш метрдан

келадиган оппоқ пардада Дүнан полвоннинг башараси. Ү куляпти, пешаналаридағи терлар и ялтирайди. Кулганда оппоқ тишилари янада оқариб күрнинади.

Томошабинилар бирдан қарсак чалиб юбордилар. Азизхон ҳам беихтиёр чапак чаларди. Энди экранда Тожимат ота Хидиров күриндин. Кино шабада пайтида олинигандыкан. Уннинг оппоқ соқоллары ҳиллирайди. Сийраклашиб қолган тишиларини күрсатиб кулади.

Экранда ёзув:

«Дүнан Дўсматов, Тожимат ота Хидировлар қурилишда кунлик топшириқни минг процентдан адо этдилар. Ыу жойиб ватанпарвар қурувчиларниң олижаноб ташаббуслари қурилниш бўйлаб қанот ёзди».

Экранда Азизхон пайдо бўлди. Чапак устига чапткянгради. Азизхон ўзини кўриб ҳайрон бўлиб қолди. Кинога чанг-тўзои ичинда олишган экан, башараси ғалатироқ чиққанга ўхшайди. Киприклари, қошлари тупроқдан сқариб, икки кўзи милтираб турипти. Кулганда тишилари ялтирайди.

Экранда яна ёзув:

«Дўнан Дўсматовнинг шоғирди, ажойиб полвон Азизхон Умматалиев кунлик нормасини тўққиз юз ўттиз процентдан адо этиб, ўн минглаб ёш қурувчиларни ажойиб меҳнат намуналари кўрсатпшга чорлади».

Яна Азизхон кўриниди. Уннинг елкасида каттакон қанор тўла тупроқ, устидан ўртача қопда яна тупроқ билан тахта пиллапоядан юқорнга кўтариляпти. Атрофда одамлар ҳайрат билан қараб туришинти. Диктор овози янгради.

— «Сиз кўриб турган ушбу дамда Азиз полвон бутун қурилиш бўйинча рекорд ҳисобланган юқ билан юқорига интилмоқда»

Азизхон шошилмай юқориляпти. Оёғи тагидаги тахта лапанглайди. Ана, у бир қалқиб кетди. Елкасидаги қанор тепасидан тупроқ тўла қоп бир тарафга оға бошлади. Азизхон бир елка қоқиб уни ўнглаб олди. Аммо елка қоққанда дўпписи пешонасидан сирпаниб икки кўзини беркитиб қўйди. Атрофдагилар, ташла, юкни ташла, деб қичқиришяпти. Азизхон йўлни пайпаслаб топиб юқорига чиққапти. Азизхон олдида Лутфиниса пайдо бўлди. Кўзинга тушиб қолган дўпписини олиб кафтига уриб қоқди-да, яна кийдириб қўйди. У ҳам Азизхонга нимадир деб қичқириди. Азизхон унга қарамай юқорига илдам чиқиб кетди.

Кинонинг бу ёғида нималар бўлди, кимларни кўрсатди, билмайди. Лутфиниса кўриниши билан юраги орқага тортиб, кўзи тинган, қулоқлари ҳеч нарсани эшитмай қўйганди.

Лутфиниса тириқдай кўринди. У Азизхон олдида орқаси билан юриб дўпписини қайта кийдирди. Нимадир деди. Ушанда унга нима деганди?

Азизхон ўтирган жойида ерга сингиб кетгандек ҳеч нарсани сезмасди. Кўз олдида фақат Лутфиниса қолганди.

Кино тугаб чироқ ёнди. Ҳамма ўрнидан туриб Азизхонни қидира бошлади. Азизхон даврадан чиқиб кетган, ўз чодири олдидағи омонат скамейкада панжаснни ияги-га тираганча қимирламай ўтирас эди.

Кинодан қайтаётгандар унга қараб, яша полвон бола, худди ўзинигни тушнирпти, деб олқишилаганларга қарамас, ниятига етмай хазон бўлган Лутфинисани ўйлар эди. Энди уни юнатадиган Тўланбой ҳам, Икромжон ҳам йўқ. Улар аллақачон Зирилламага кетиб қолишган.

Лугумбек чойхоналарининг сўриларида яна ўйин-кулги, ҳофизларнинг хониши бошланди. Ҳамма бугунги кўрган киноси, қилган ишлари, эрта-индин бўладиган катта тўй тўгрисида аллақандай яйраб гаплашарди.Faқат Азизхон бу суҳбатларга, бу шодликларга аралашолмай бир четда, чироқ ёқилмаган чодир олдида афтодаҳол ўтиради.

Яна унинг кўзи олдида Лутфинисани етаклаб чиққан кунидан бошлаб босган излари, қилган ишлари бирмабир ўтарди.

Икковининг қанчадаи-қанча орзулари бор эди. Иккоти қандоқ бахтиёр эди. Шу кичкинагина, қисқагина вақт уни болаликдан, шўх, олов, фақат шўхлик билан ёмон отлиқ бўлган, бебош болани юрт кўзида номдор кишига айлантирган эди. Мана шу ўтган қайноқ кунлар, олам шодликларига тенг қувонч, одамлар хотиридаи сира ўчмайдиган ном, сомон йўлидек олисларга чорлаган, йигитлик қалбини тўлқинлатган севғи дақиқалари, ҳаммадан ҳам юрт ишига яроқли қилган завқли меҳнат дамлари юракни ўртовчи оғир жудоликдан хира тортарди.

Мана у ним қоронги дўнг устида ёлғиз ўй суреб ўтирипти. Кўзларидан оқаётган алам ёшларини тўхтатолмас, ҳеч қаочон Лутфинисасиз тасаввур қилолмаган эртанги кунини қиндоқ кутиб олишини ўйлапли

Азизхон узоқ вақт күз ёшларига эрк бернб қимирла-
май ўтириди. Адир орқасидан ой салмоқланиб күтарилиди.
Аввал қип-қизил бўлиб кўринган ой аста бўзарни ранги-
ни йўқота бошлади. Сарғимтил тусга кирди, ундан кейин
кўм-кўк шиша тусига кириб қолди.

Азизхон иккى тиззасига тирагиб машаққат билан ўр-
нидан турди. Қаёққа боришни ўйламай дўнгдан тушди.
Аста кета бошлади. Аллақачои чироги ўчган чойхона
олдидан ўтди. Сўри тепасидаги тўрқовоқда бедана типир-
чилади. Қовоқ силкинди. Гиламга шитирлаб дон тўкил-
ди. Новвойхона тандирининг прамонидан лоп этиб аланга
кўтарилиди. Ҳамма ёқни бирдам ёритди-ю, яна сўнди.

Азизхон ҳеч қаёққа қарамай битта-битта босиб кетар-
ди. У Туячи маҳалласидан ўтганда деворлари нураган
жимжит қабристон тепасидаги чинорда бойқуш хунук
сайдари.

Азизхоннинг эти жимирилаб кетди. Тўхтади. Мана шу
деворнинг нарёғида Лутфиниса ётибди. Азизхон ҳозир
девор наҳрасидан ўтиб, ҳали гиёҳ ўсмаган қабрни қучиб
ўкириб-ўкириб йигланмоқчи. Дилядаги аламларини фарёд
урниб чиқазмоқчи. —

Муюлишдан чиққан машина чироги ялт этиб унинг
бутун гавдасини ёритиб юборди. Азизхон олдида пайдо
бўлган иккита нурли доирага бардош беролмай қўллари
билан кўзларини тўсди. Машина унинг ёнгинасида тўх-
тади. Эшик очплиб, баланд бўйли бир киши тушди.

— Нима қилиб юрибсан бемаҳалда?

— Бу Усмонхўжаевнинг овози эди.

Азизхон кўзларидан қўлинин олди. Нима дейишини
бilmай эсанкиради.

— Чиқ, машинага!

Азизхон бир сўз демай машинанинг орқа ўриндиғига
чиқди Усмонхўжаев димоғида аллақандай бир куйни
хиргойи қиларди. У орқада Азизхон ўтирганини унугиб
қўйган, ҳамон ўз қўшиғи билан банд эди. Бирдан эсига
тушиб қолди-ю, ўғирилди.

— Бунаقا кечаларда девоналарга ўхшаб дайдиб юр-
магин. — У Азизхоннинг нима ниятда юрганини пайқаган
эди. Гапининг бу ёғини бирдан айттолмай туриб қолди.—
Чидамай иложинг йўқ. Қайтиб келса бошқа гап эди. Сал
эсингни йигиб иш тут.

Азизхон индамади Йўлшинг бу ёғига иккови ҳам ин-
дамай кетишиди. Машина боя тўрқовоқ силкинган чойхона

олдида тұхтади. Иккови түшишди. Усмонхұжаев шоферга: «Сен ётиб ухлайвер», — деди-да, Азизхонни етаклаб новвойхонага кірди.

Тұрт-беш новвой тапири-тупири қилиб чакиң уришар, иягини қиынқ билан боеңлаб олган новвой, ичи лахча чүг бўлиб турған тандирга боши билан шўнғиб нон узарди.

— Эшон ака, кечроқ йўқлаб қолдингиз? — деди новвой узган ноннин саватга ташларкан.

Усмонхұжаев оғзининг таноби қочиб жавоб берди:

— Янги меҳмон кўрдим, ўртоқ.

— Ия, ия, қутлуғ бўлсин! Уғилми?

— Саломат бўл. Қизалоқ. Ишқилиб умрини берсан. Пойтуқдаги туғруқхонада, яхши гап эшишиб кетай, деб кутиб қолдим. Битта аччиқ кўй чой дамланглар. Полвон бола билан қаймоқлашайлик. Болаларнинг онаси билан овора бўлиб туз тотиганим йўқ.

Тандир оғзига қўйилган қўмғондан чой дамлаб ҳозиргина узилган нонни ушатиб қўйишганда Усмонхұжаев ўтирган ерида мудраб хуррак ота бошлаган эди.

— Э, туринг, Эшон ака, чой совуб қолади. Туққан аямми ё ўзларимн?

Новвойнинг ҳазиридан Азизхон пиқиллаб кулиб юборди. Усмонхұжаев кўзини очди.

— Чойдан қуй, бола!

Азизхон чой қуйнб узатди. Усмонхұжаев қайноқ чойни ҳўплаб-ҳўплаб уйқусини қочиргандан кейин Азизхонга қаради.

— Сен боланинг ҳеч гапдан хабаринг йўқ. Бугун Қизил Армия Польша чегарасидан ўтди. Польша ҳукумати Герман қўшинларининг зарбасига бардош беролмай қочиб кетди. Ҳукуматимиз Польшага ўтиб қолган Украина ва Белоруссия ерларини озод қилиш учун армияга фармон берди. У тарафда жуда кўп украинлар, белоруслар яшар экан. Молотов радиода гапириб ҳаммасини тушунтириб берди.

Азизхон ҳушёrlанди. Энтикиб сўради:

— Уруш бошландими?

— Шунақа деса ҳам бўлади. Аммо армияга қаршилик қиладиган Польша қўшинлари пароканда бўлиб қолган. Қўмондони қочган қўшиннинг қўлидак нима иш келарди.

Азизхоннинг ўша тарафларга боргиси келди. Шошиб сўради:

— Армияга одам олишадими?

— Унисини билмадим,— деди Усмонхўжаев.— Яна ким билади, дейсан. Бўти, қайноқ-қайноқ чой ич-да, бориб ёт. Эртага қурилишда ер қазиш тугагани тўғрисида рапорт берилди. Ҳамма участкаларда митинг бўлади. ВКП(б) Марказий Комитетига шоирлар шеърий хат ёзишган, митинглардаFaфур Fулом, Ҳамид Олимжонлар ўқиб беришади. Соқол-поқолларингни олиб, яхши кийимларингни кийиб, тайёр бўлиб тур. Ҳамма ном чиқарган полвонларни минбарга чиқаришади.

Азизхон қўлидаги пиёланни бўшатиб, хайрлашиб чиқиб кетди. Тўппа-тўғри чодирга келди-ю, ўзини тўшакка ташлади.

Аллақачон ой оғиб кетган. Чодир тирқишидан тони ёруғлиги аста ўрмалаб киради.

IX

Азизхон кун бўйи ер парчин бўлиб ётди. У ўзини боши берк кўчага кириб қолгандек сезарди. Бир ҳафтага қолмай каналга сув очилди. Шаршарапардан, ташламадан гуриллаб оққан сув Қора дарёга қуйнлади. Куйганерда яна йўли тўснлиб, асосий канал орқали водий бўйлаб оқиб кетади. Офтоб тиғида ер қўпорған кишилар қишлоқларига қайтиб, уйларига, бола-чақаларининг бағрига борадилар. Азизхон-чи? У қаерга боради? Энди у Зирилламага қайтмоқчи эмас. Ҳамқишлоқлари, номард, Лутфини қайга ташлаб келдинг, дейишмайдими? Ахир Зириллама Лутфинисасиз унга ўз маъносини йўқотган, боғлар, сой бўйлари, пастқам кўчалар, юлдуз тўла қишлоқ туилари энди файзсиз, маъносиз унга.

Буларниг барчасидан кўз юминб, нима бўлса бўлди, одамлар икки-уч кун жавраб, жағи толгандан кейин барини унтишиади, дейиш ҳам мумкиндири? Аммо никоҳ тўйидан опқочиб, осмони фалакдан баланд баҳт, офтобдан иссиқ муҳаббат ваъда қилгани — Лутфиниса она қишлоғидан узоқда, жимжит қабристонда қоладими? Ахир Лутфиниса Азизхон, деб жонидан кечмадими? Уни ташлаб кетиш мардликдан бўлармики?

Азизхон Лугумбекдан узоқча кетмасликка аҳд қилиб қўйди. Лекин бу ерда нима қилади? Лутфиниса ёнида бўлганда бошқа гап эди. Иккови ўз хаёллари, орзуларидан тиклаган нурли қаср ичида яшардилар. Энди

у қаср қулаган, вайрон бўлган. Ёлгиз ўзи қолган. Ёнида Тенгдик билан Бейшекали ҳам йўқ. Икромжон билан Тўланбой колхозда пахта терими билан банд. Ҳар замон келиб турадиган Жўра полвон ҳам ҳозир Булоқбошида. Биргина Эшон ака ҳар замон келиб ҳолидан хабар олиб туради.

Азиҳон каналга сув қўйнлиш кунини сабрсизлик билан кута бошлади, Қўйганёр тўғони тезроқ бўла қолса эди, сув қўйиларди. Ана уидан кейин Азиҳон Эшон ақадан шу яқин орадаги колхозлардан биррида қолиб ишлашни сўрайди.

Азиҳон шундай ўйлар билан кечқурун чодирдан чиқди.

Ҳамма ёқ жимжит.

Азиҳоннинг юраги сиқилиб кетди. Шундай кезларда, Лутфиниса ёди ўртаган, юрагининг туб-тубида ўт ёнаётгани пайтларда самоварларни тўлдирган кишилар билан овунарди. Қирғиз болалар унинг дардини сезиб қўмизни қўлга олиб шўх бир қўшиқин бошлаб юборишарди. Азиҳон баъзан юрагини алам ўртаганда уйқуси қочиб чодирдан чиқарди. Биргина уйғоқ кишилар новвойлар олдинга бориб, улар билан гаплашиб кўнглини ёзарди.

Энди новвойлар ҳам йўқ. Азиҳон ўз аламлари билан ўзи қолганди. У канал бўйларидан анча вақтгача айланаб юрди.

Азиҳон дунёда биронта яқин одами йўқ кишидек эзилиб қайтаркан, чодир олдидаги бироннинг шарпасини сезди. Ким бўлниши мумкин? Илдам чодир олдинга келди. Курсида тиззасига тугун қўйиб бир аёл киши ўтиради.

— Ким? — деди Азиҳон ҳайронликда.

— Мен, мен, полвон ака.

Бу Вазиранинг овози эди. Азиҳон ундан иккни-уч қадам берида тўхтади. Узини йўқотиб, тили гапга келмай қолди. Бу хотин нима қилиб ўтирипти? Унда нима иши бор?

Чодир атрофи қоронғи. Қалини толлар орқасига ўтиб кетган ойнинг бу ерга нури тушмасди.

— Нима қилиб юрибсан? — дей олди Азиҳон.

Вазира жавоб қилмади. Оҳиста ўрнидан туриб тутунини курсига қўйди. Икковиц ачагача сўзсиз туриб қолишди. Азиҳон зарда билан орқасига бурилмоқчи бўлиб турганди, Вазира титраб-қақшаб гапира бошлади.

— Наҳотки сезмасангиз? Ахир бир ойдирки юрак-бағрим ёнади. Ахир сиз йигит кишисінз-ку, қаны әрли-гингииз, қаны мардлігингиз...

Кейіннегі сұзлар уннинг оғзидан йиги аралаш отиличиқдін. Гапиролмай ҳұнграб юборди.

Азизхон эсанкираб қолди. Ҳұ, үша яктағига тұгма қадаган оқшомдан буён у Вазирата рұпара келмасликка, бұлыб үтган воқеани бутунлай унұтишга уринарди. Лекин барибир баъзи-баъзида хаёлидан лип этиб үтиб қоларди.

Азизхон ўзини күч билан босди. Аста унга яқин келіб ётиғи билан гапира бошлади:

— Опажон, сиз үйли-жойлы хотинисиз. Унақа алдамчи хәётларга бормаңг. Менден нега умид қиласыз? Қечагина бошимга тоғдек күлфат тушган одамман. Бир одам мен учун жошини фидо қилди. Наҳотки уннинг хотираси бир ой бұлмай унұтилса! Ҳали Лутфиниса-нинг тупроғи совугани йүғ-а! Ўзингиздын тутиң!

Вазира йигидан тұхтаб қаддини ростлади.

— Азизхон ақа, дүнеда ҳамма нараса унұтилади. Ким дүнедан тоқ үтибиди, сиз үтасыз. Сизни деб үйимни ташлаб чиқдым. Ҳеч қайтиб бормас бұлыб чиққанман. Қаёққа юр, десангиз — бораман. Дүненинг у бурчагигача борышга розиман. Фақат, фақат сиз билан бўлсан бўлгани.

Азизхон уннинг гапини бўлди:

— Мен ҳеч қиёққа кетмайман. Лутфинисаны ташлаб кетолмайман. Энди умримни Луғумбекда үтказишга қарор қилдим.

Вазира унга томон интилди. Елкасига қўлни ташлади. Бармоқларидаги узуклар толлар орасидан үтиб тушган ой тангаларига урилиб қақнаб кетди. Азизхон-нинг димогига қалампир мунчоққа оміхта атир ҳиди урилди. Бир дам ўзини йўқотиб эсанкираб олди. Елкасидаги қўлни билагидан ушлаб аста олиб қўймоқчи бўлди. Вазиранинг қўлларп оташдек қизиган, қулоқларп остида уннинг қайноқ нафаси уфуриб турарди. Үндан ҳиссу ҳисснёт оташда куяётгани аёл иси келарди. Азизхон қизиб турган юмшоқ билакни дарров қўйиб юборолмади. Нега ушлади, нима қўлмоқчи эди, унұтиб туриб қолди. Шунда рўпарасынга Лутфиниса келиб туриб олди. Азизхон шошиб Вазиранинг билагини қўйиб юборди. Вазира ҳансирар, қисқа-қисқа нафас оларди. Азизхон сесканиб кетди.

— Узингизинп боснинг, опажон,— деди у кескин то'вушда.

Вазира яна унинг елкасига қўл ташлаб, кўксига бошини қўйди. Унинг тўэгиб кетгани сочлари Азиҳоннинг иялгига урилди. Азиҳон аста тирсагидан олиб ўзидан нари итарди. Азиҳоннинг бу ҳаракати аёлнинг иззат-нафсига теккандек бўлдн. Конкокдек сапчиб нари кетди. Ҳурпайиб олди. Энди у аламдан титраб-қақшаб гиради:

— Сени деб уйимдан, рўзгоримдан кечдим. Кечалари ухламай сени ўйладим. Юрсан ҳам, турсам ҳам кўз олдимдан бир нафас нари кетмадинг. Энди мени аросатда ташлаб кетмоқчимисан. Қаёққа борсанг орқангдан соядек эргашаман. Сени деб йўлимга жонини тиккан ис-не ўқтам йигитларни ташлаб келяпмас. Нега бошнингга қўнган бахт қушини калтак олиб қувладсан. Сенга вафодор хотин бўламаси, деган, бошнингга келадиган бахтии ҳам, кулфатни ҳам бирга баҳам кўраман, деб аҳд қилган аёлни, бутун аёллик гурурини оёғинг тагпига ташлаётгани бир бечоранинг кўкрагидан нега итарасан, пошукур банди. Бу кўз ёшлар, бу иолишларнинг уволи тутмайдими?

Азиҳон бу жувонининг ичидаги шунча гап борлигига, ўз инятларига стишмоқ учун ҳар қандай синовга тайёрлигига ҳайрон бўлиб қолган эди. Азиҳон табнатан кўнгилчан йигит, иккни оғиз гапдан ёгдек эриб кетадигилардан эди. Аммо Вазиранинг гаплари қанчалик тъясирчани, тошини ҳам эритадиган ҳароратга эга бўлмасини, Азиҳон Лутфиниса хотирасини оёқ ости қилолмасди. Ҳозир унинг Вазира томонига бир қадам босиши Лутфинисанинг қабрини босиши билан тенг эди. У эҳтирос оловинда жизгинак бўлаётгани жувонига ётиғи билан тушунтиromoқчи бўлди:

— Менга қаранг, ахир мен сизни умидвор қиладиган бирон гап айтмаган бўлсан, нима қиласиз ўзингизни ҳам мени ҳам қийнаб. Ахир мен азадор одамман.

Ой толлар орасидан ўтиб чодирнинг олд тарафини кундуздек ёритиб турарди. Вазиранинг елкалари, бошибдаги зар рўмоли, қулоқларидаги балдоқлари ялтиради. Кўйлак бурмаларини туртиб турган кўкраклари қисқа-қисқа нафас олганидан тинмай қалқирди.

Азиҳон йигитлик ҳисснёти гирдобига тушиб қолмаслик учун:

— Қўйинг! — деди кескин товушда. — Яхшиликча дўст бўлиб хайрлашайлик-да, қайта юз кўришмасликка сўз берайлик.

Аммо Вазира ундан кўнгил узолмасди. Аёллик на вскати, ншвалари билан йигит қонини кўпиртиromoқчи, йўлдан тойдирмоқчи бўлди.

— Шунақа денг,— деди у бўшашиб.— Мен сизни йигит деб ўйлаган эдим. Онангиз ўғил бола қилиб туғмаганидан бехабар экамман. Қандоқ қиласай, пешанам шу экан. Бирорнинг кўнглига зўрлик билан эга чиқиб бўлмайди. Хўп майли, хайрлашайлик.

Вазира шундай деб Азиҳоннинг бўйнига осилиб, юз-кўзларидан ўпа бошлади. Азиҳон серрайиб турар, димогига энди на атир, на қалампир мунчоқ ҳиди ки рарди. Унинг елкаларига, бўйинларига аёлнинг қайноқ кўз ёшлари томар, иссиқ нафаси пяклари тагида сези либ турарди. Азиҳон енгилди. Бақувват билакларини вёлнинг белларидан ўтказиб ўзинга тортди. Вазира елкаларини силар, тўзғиб кетган соchlарини унинг бўйнига ўради.

Бир пайт Азиҳон уйқудан уйғониб кетгандек ҳушёр тортди. Аёлнинг белидан қўлни шарт олди-ю, юлқиниб бағридан чиқди. Худди маст одамдек гандираклаб-гандираклаб чодирдан узоқлашди. Тўхтади. Кескин ўғирилиб Вазирага қаради.

— Кетинг, кетинг, бўлди!

Вазира ёлворгандек илтижо билан у томон қўлларини чўзди.

Азиҳон унга қарамасди. Фақат бир сўзни қайтарарди.

— Кетинг! Кетинг!

Вазира жойидан қимиrlамади. Азиҳон қўй силтаб қоронғилик қаърига кириб кўздан йўқолди.

Вазира турган жойида пиқ-пиқ йиғлар, рад қилинган, юзага чиқмай хазон бўлган севги аламидан хўрлиги келиб, боши қўйи с линганича тақдирини қаргарди.

Қаничалар ишқ дард-аламлари битилғаш, кўз ёшлари томган мактубларни жавобсиз қолдирган, не-не бўз йиғитларни оппоқ тонг отгунча юлдузларга тикилиб оҳ урдирган, не-не ошиқларини рад қилган бу гўзат жувон, энди бир бўз боланинг икки оғизгина ширин сўзинга зор бўлиб, қоронғилик қаърига умидсиз тикилиб турарди.

Вазира бўйнига етиб кўзга кўришиб қолган ўйлари

Йигитлар уннинг эшиги олдидан қўшиқ айтиб ўтишарди. Шу тояда ўша қўшиқнинг бир банди қулоғи остида янграгандек бўлди:

Оҳ уарман, оҳ уарман,
Оҳларим тутгай сени.
Кўз ёшим дарё бўлпб,
Балиқлари ютгай сени.

Бир вақтлар уннинг ишқида йигитларни қон-қон йиғ-латган бу қўшиқ энди ўз тилидан учайдигандек, бағри-ни ўртаётгандек бўларди.

X

Шаҳар тарафдан чиққан бир юк машинаси йўл берклиги учун чирогини ўчириб тўхтади. Пассажир поездни гуриллаб ўтиб кетди. Азиҳон шофёрдан Пойтуққача олиб кетишини сўради. Шофёр уни танир экан, илжайиб ёнидан жой кўрсатди.

— Ҳа, полвон бола, ҳорманг энди. Мен сизни аллақачон кетиб қолган, деб ўйлаган эдим. Ҳали шатта экансиз-да.

Азиҳон капалга сув қўйилганидан кейин кетишини айтди.

— Учқўргондаги курашда кўринмадингиз. Эш полвон роса иш кўрсатди. Икки полвонни урди. Ўтирганлар, оҳ, қани энди Азиз полвон бўлгандами, Эшининг бир жигини эзиг қўярди, деб кўп кутишди. Ҳозир тўп-па-тўғри Пойтуққа борасизми?

— Луғумбекка бораман. Айрилишда ташлаб ўтсангиз бўлди, у ёғига ўзим кетавераман.

— Ия, қизиқмисиз, полвон. Фидирак деган нарса айланаверади. Борадиган жойингизгача обориб қўяман. Ё эшикка олиб кетайми? Хоҳласангиз юринг. Гаплашиб ётамиз. Шийпонга жой қилиб бераман. Эрталаб бир анжиҳурллик қиласиз. Анжир роса бўлиб берган. Жонворнинг шираси оқиб туритти. Асал дейсиз, асал.

Азиҳон миннатдорчилик билдириди. Машина Пойтуқ айрилишига келганда тўхтади. Шофёр кабинадан бош чиқазиб, кузовдаги тўнига ўралиб ўтирган йўловчига қичкирди:

— Хў, биродар, етдингиз. Биз Лугумбек тарафга кетамиз.

Йўловчи йигитнинг, мен ҳам ўшаққа, деган овози ўшилди. Машина яна силкини йўлга тушди. Шоффёр орқаворатдан Азизхон билан танишишни, бир яйраб гаплашишни дилига туғиб қўйганлардан экан. Оғзи гапдан бўшамади.

— Ҳозир турган жойингизни кўриб келаман, кейин бир келиб олиб кетаман. Боқиб юрган битта қўзим бор, шуни сўйиб бир меҳмон қиламан. Аммо лекинига йўқ демайсиз. Сувратингизни кўп кўрганман, довруғингизни кўп эшитганман. Муни қаранг, нияти холис болаларданманда, ўзингизға рўпара келиб турипман. Ё ҳали ҳам бўлса эшикка қайтамиزمи?

Бу пайт машина совхоз кўчасидан ўтиб Туячи маҳалласига кирган эди.

Азизхон шоффердан машинани тўхтатишни сўради.

— Бу ёғига оёқнинг чигилини ёзиб, пиёда кетай.

Шоффёр ноилож тормоз берди.

— Ваъдангизни олиб қолай, қачон гаплашамиз?

Азизхон қачон келсангиз «Оқ мактаб»дан топасиз, деб у билан хайрлаши. Кузовда мудраб келаётган йўловчи ҳам гуп этиб ўзини ерга отди. Машина девор-тошларни ёритиб бурнлдида, орқага қайтиб кетди.

Азизхон икки қўлини орқасига қилиб шошилмай бораркан, нотаниш йўловчи унга эргашиб қорама-қора келарди.

Азизхон уни ўтказиб юбормоқчи бўлиб қадамини секинлатди. Йўловчи унга ёнма-ён келганда тўхтади.

— Биродар, Азизхон деган полвон болани қайдан топсам бўлади?

Қоронги бўлганидан Азизхон унинг бетини кўролмади. Аммо овози жуда таниш туюлди.

— Нима ишингиз бор эди? — деди Азизхон қизиқиб.

— Учрашмоқчи эдим. Атайнин Марғилондан келяпман. Жуда зарур гапим бор эди.

Азизхон дарров эслади. Бу Лутфинисага уйланмоқчи бўлиб тўйи бузулган куёв Нормат эди. Азизхон ҳушёр тортди. Нима ниятда келдикин? Лекин узоқ ўйланиб турмай:

— Уша сиз йўқлаб келаётган Азизхон мени бўламан. Нима гапингиз бор эди? — деди дадил.

Нормат тасодифнй учрашуудан қайратланиб, дарров гапиролмади.

— Йўғ-э, муни қаранг-а, ўзингизми?

— Ҳа, ҳа, — деди Азизхон. — Гапингизни айтаверинг.

Нормат гўё уларнинг гапларини бирор эшитиб қоладигандек овозини пастлатиб аста деди:

— Хотиржам айтадиган гап. Аммо жуда зарур гап.

Азизхон Норматнинг Луғумбекка келганини эслади.

Ушанда у каттакон пиçoқни унинг оёғи тагига ташлаб, ниятимдан қайтдим, деб чиқиб кетган эди.

— Ҳа,— деди Азизхон афсусли оҳангда,—аҳмоқлик қилдим. Лутфинисани асрар қололмадим. Узимни ўйлабману, ундан хотиржам бўлиб юраверибмади. Энди қанақа гапингиз бор? Бўлар иш бўлди. Лутфиниса тупроқда ётибди.

Нормат аста келиб унинг билагидан олди.

— Э, ука, ҳали сизнинг кўп гаплардан хабарнингиз йўқ. Бўлар иш бўлди, ўлган ўлди, қолган қолди. Аммо меннинг бошимни балога қўйдинглар. Шу кеча сиз билан гаплашиб оламан-да, орқага қайтаман. Менга жавор бўлди.

Иккови қоронгида анча жойгача индамай боришди.

— Менга қаранг,— деди тўхтаб Нормат.— У ёғига мен бормай қўя қолай. Айтадиган гапимди шатта айтиб орқамга қайтай. Келинг, ўтирайлик.

Иккови йўл четидаги ажриқقا ўтиришди.

— Бир ҳафтадан берн мени мелиса сўроқ қиляпти. Лутфинисани сен ўлдиргансан, деб айб қўяяпти. Йўқ, десам сира ишонишмайди. Бир ҳафта қамаб, тилхат олиб қўйиб юборишди. Марғилондан бир қадам ҳам нарига чиқмайсан, деб тайинлашган.

Азизхон Лутфинисани у ўлдирмаганини билади. Ундан бекор шубҳаланишилти.

— Лагар керак бўлса мени сўроқ қилишсин, шундоқ деб айтаверинг. Уни акаси Акбарали ўлдирди. Узи ҳам жазосини тортди. Асфаласофилинга кетди ўзиям.

Нормат бошини кўтарди.

— Нима дедингиз? Йўқ, янглишибсиз. У тирик.

Азизхон сапчиб ўринидан турниб кетди.

— Нима?

— Шундоғ, — деди афсус билан Нормат. — Акбарали тирик. Энди у сизнинг пайингизга тушган.

— Тирик қолиши мумкин эмас, — деди Азизхон ўзининг гапига ўзи ишониниқрамай.

Норматишиг елкасига ой нури түшиб туар, башараси күрнинмасди.

— Уша хунук воқеани эшиктиб пима бўлади, деб ташвишланиб юрган эдим. Уч кунми, тўрт кунми ўтиб, кечаси мелиса олиб кетди. Сўроқ қилди. Мен Марғилондан чиқмаганимни айтдим. Уша воқеа бўлган куни самоварда эдим. Кечаси ўн бирларда эшикка қайтиб борган ёдим. Самоварчидан, уша куни чойхўрлик қилган жўраларимдан сўранглар, дедим. Улардан сўрашмапти, паққос, мени қийнашади. Утган куни қоқ ярим тунда эшик тиқиллаб қолди. Яна мелиса олиб кетгани келди, деб динқатим ошиб чиқсан, Акбаралининг қайниси олазарак бўлиб турипти: Ичкарига олиб кирдим. Қўлимга бир хат тутқизди. Шошиб чироққа солиб ўқисам, тезда етиб кел, деб ёзиپти: Қаёққа бораман, деб сўраган эдим, қайниси мен билан юравершиг, деди. Олдига түшиб индамай кетавердим.

— Хат кимдан экан? — деди сабри чидамай Азизхон.

— Кимдан бўларди. Акбаралидан-да.

— Ундан кейин қаёққа бординглар?

Нормат энтикиб-энтикиб гапира бошлиди:

— Катта кўчага чиқсан, тол панасида битта эски ёмка машинасп туринти. Иккита қизил ўттиз сўмликка гаплашиб қўйган экан. Шу машина бизни Олтинкўлга ташлаб қайтиб кетди. Пиёда аллақандай қишлоқлардан ўтиб тўқайга кирдик. Қамиш оралаб анча юрганимиздан кейин ялангликка чиқдик. Қайниси шу ерда қамиш бузиб қовун эккан. Тонг оқариб атроф ёришиб қолган ёди. Акбарали қумрон тагига ўт қалаётган экан. Бизни кўриб ўрнидан турмоқчи бўлди. Туролмай инграб яна ўтириб қолди. Унинг аъзойи бадаии кўкариб кетган, яктагининг очиқ ёқасидан елкалари бoggлангани кўриниб туарди. Бирга ионушта қилдик. Қайниси арава қўшиб кечқурун узиб қўйган қовунларини ортиб жўнаб кетди. Чайлада икковимиз қолдик. У мендан срӯф жаҳонда нималар бўлаётганини сўради. Мен айтиб бердим. У бетимга қараб туриб бирдан:

— Сен ўғил бола эмассан, ҳезалаксан, деб қолса бўладими?

Жон-поним чиқиб кетди. Еворгудек бўлиб бетига қарадим:

— Сени деб шу ақволга түшиб ўтирибман. Сени деб синглиши чавчақлаб ташладим. Сени деб қишлоқ бетини,

бала-чақаларнини күролмайдиган бўлдим. Сен нима қилдинг? Ниятингдан қайтдинг. Қўлингдаги пичоқни ташладинг. Уятсиз! Ҳезимкаш! Биласанми, яланғоч сувдан тоймас, дейдилар. Қўлга тушсан, пешанамдан отишади, шундоқ экан, биттасини ўлдиридим нима-ю, иккитасини ўлдиридим нима. Ярамас Азиznи ўлдиримагунча армонимдан чиқмайман. Ўлдириласам, гўримда тикка турамап.

Акбаралининг-ку, ишти маълум. Аммо мен унга нега керак бўлниб қолдим? Билолмай ҳайрон эдим. Ҳўш, сиз-ку уни ўлдиримоқчисиз, мен нима қилай? Одам ўлдириш қўлимдан келмайди, дедим.

У индамади. Ер чизиб ўтириди. Кейин бетимга афсуслангандек қаради.

— Шундақами? Чучварани хом санабсан, Азиzn сен ўлдирасан. Агар уни ўлдириласанг, сени ўзим ўлдираман.

Жон-поним чиқиб кетай деди.

— Сал кучга кирай, мендан қутулиб бўпти, у ярамас.

Акбаралининг кўзлари чақнарди. Аламига чидамаӣ ўрнидан турпб кетмоқчи бўлардид-да, яна инграб жойига ўтириб қоларди. Чайлада икковимииздан бошқа ҳеч ким йўқ. Атроф шовиллаган тўқай. Қаёқдан ҳам қайнисига өргашиб келдим, деб ўзимни ўзим сўкаман. Ахир мен Бу ишларга нега аралашиб юрибман? Ўз аламим ўзимга ётмасмиди? Қариндош-уруг, маҳалла-кўй, гузарга шарманда бўлганим каммиди? Энди бир камим одам ўлдиришмиди? Э, худо қандоқ кунларга қолдим, дейман.

Акбаралининг феъли менга маълум. У ярамас, бир кун эмас бир кун ўлдириб кетишдан ҳам тоймайди.

Акбарали бошини кўтариб қатъий қилиб деди:

— Уч кун, ё тўрт кунда ўзимга келаман. Одам боришини кутмай шатга келасан. Икковимииз бориб уни бир ёқлик қиламиш. Гап шу. Агар йўқ десанг, ё сотиб қўйсанг, бу дунё билан хайрлашавер.

Шу гапни эшишиб кўзларим тиниб кетди. Унга ёлво-риш, ўтишиб тавба қилинининг фойдаси йўқ эди. Қўнишдан бошқа иложим йўқ. Хўп, дедим. Уша куни тушга қолмай орқага қайтдим. Икки кундан бери ўйлайвериб бошларим ёрилиб кетай деди. Ухласам ҳам, кўзимни очсан ҳам аллақандай азрониллар тўғримда туриб олади. Охири ўйлаб-ўйлаб бу гаплардан сизни хабардор қи-

лишга аҳд қилди. Кечлатиб йўлга чиқди, мана, бўлган ган шу, акаси.

Азизхон бу гаплардан ҳанг-манг бўлиб қолди. У ёқбу ёққа асабий юриб сўкинди. Охири бир фикрга келгандек, юришдан тўхтади. Норматниң тўғрисига келиб туриб олди.

— Бир яхшилик қиласиз, ака. Ҳозир мен билан борасиз. Акбаралининг олдига олиб борасиз. Ҳозироқ олиб борасиз.

Нормат ҳайроц бўлиб қолди. У Акбаралининг кўзига кўринмоқчи эмасди. Ӯзини чарчаганига солиб кўрди. Азизхон гапида туриб олди.

Ҳали тонг отишинга анча бор. Ой анча оғиб қолган. Азизхон Норматни қўлидан ушлаганича катта йўл ўртасида судрагандек шитоб билан бўради.

— Ҳой, секин, секинроқ юринг, ука, мен чарчаганман. Икки кундан бери ухламайман-а!

Азизхон унинг гапларига қулоқ солмас, кўзларидан ўт чақнаб, ғазаб оташнда куйиб-ёниб югуради эди.

XI

Қайниси бир арава қовун ортиб тонг қоронғисида бозорга кетиб, Акбаралининг ўзи чайлада ёлгиз қолди. У куни билан чайладан чиқмас, похол устига тўшалган эски кўрпода у ёқдан-бу ёққа ағдарнилиб ўйлаганин ўйланган эди. Унинг бу ерга келганига ҳам анча бўлди. Гаплашадиган бирон одам йўқ. Қайниси бозорга кетганича кечлатиб егулик у-бу олиб қайтади. Кечаси ҳам у билан гаплашгани қўли тегмайди, етилган қовунларин узади, йигади, жўякка сув очади ярим кечасигача уриниб, ётади-ю, дарров ухлаб қолади. Эрталаб нонушта ҳам қилмай жўнаб кетади.

Бугун Акбаралининг тушига марҳума онаси киритти. Эгнида аллақандай жулдур кўйлак, соchlари тўзғиб кетган эмиш. Ӯғлига ўпкали қараб, пега синглингни юбординг, энди ўзинг кел, деярмиш.

Акбарали уйқудан жуда ланж уйғонди. Худди онаси-нинг арвоҳи шу атрофда чирқиллаб айланиб юрганга ўхшайверди. Юраги сиқилиб ташқарига чиқди. Атроф жимжит. Бу юракин сиқадиган жимликдан 'у дод деб юборай деди. Бирдан уйнга, болаларининг олдига боргиси келди. Улар нима қилишаётганин? Қайниси

опамга хабар қиласми, деганда у рози бўлмаганди. Хотин кишининг кўнгли бўш бўлади, ичиди сир ётмайди, деб қўрқсан эди. Энди бўлса ўша тарафга боргиси келиб, бирпас бўлса ҳам туғилиб ўсган уйини, онасининг қўли теккан буюмларни кўргиси келди. Бироқ у тарафларга энди умрбод йўл беркилган эди. Акбарали шуларни ўйлаганда сиқилиб кетар, бу ишларга сабабчи бўлган Азизхонни гажиб ташлагиси келарди. Синглисни ўлдирган тунда у Азизхонга дуч келди. Нега унга пичоқ санчмади? Нега қўли қалтиради? Уша тундаги еган калтагини эслаганда тишлари ғичирлаб, тани ларзага тушарди. Азизхон уни тўнкага отиб урди. Ундан кейин нима қилди, Акбарали эслеёлмасди. Ўзинга келганда дарё четидаги қумда ётарди. Оғриқ азобидан инграб кўзини очганда, тонг ёришиб қамиш попуклари офтоб тифида лов-лов ёнаётганга ўхшаб кўзни оларди. Ўнинг тани зирқираб оғрир, айниқса бели шундай оғрирдикни, асло чидаб бўлмасди. Кийимларни ҳўл. Худди ёнгимасида дарё суви кўпирлиб, буралиб-буралиб оқарди. Бу ерга қандай келиб қолган, буни у билмасди.

Пишқириб оқаётгани дарё тўлқинлари уни аллақапча жойгача оқизиб келиб қумга ирғитиб ташлаганидан бехабар эди.

Акбарали минг мاشақкат билан ўриидан турди. Атрофга қаради. Нотаниш жойлар. Узоқдан қандайдир куй эшитиларди. Қулоқ солди. Қандай куйлигини билолмай қирғоқча чиқишига интилди. Тиззаси букилмай пастга қулади. Илдизга осилиб қолди.

— Ҳой, эҳтиёт бўл, бола. Дарё билан ҳазиллашиб бўлмайди-я!

Акбарали қўрқиб кетди. Ким бу? Бу овоз қайдан келди?

У илдизларга осилиб-осилиб тепага чиқди. Ёввойи жийда орқасида бир чўл белкурак билан аравага қум ташларди. Акбарали унга ҳайрон бўлиб қараганча қолди.

— Нима қилиб бу тарафларда ивиришиб юрибсан, бола?— деди чол ишидан тўхтамай.

Акбарали индамади. Чол уни балиқчилардан бўлса керак, деб гумон қилди шекилли, илжайиб сўради:

— Қалай, илинаман дейдими?— деб қолди.

Акбарали унинг гапига тушунмай ҳамон тикилганча турарди. Шамол тўғон тарафдан яна бояги куйни олиб

келди. Чол ўша тарафга қулоқ тутиб бошини сарак-са-
рак қилди.

— Жони жаннатда бўлсин! Каналга сув қўйилгани-
ни кўрмай кетди-я!

Акбарали унинг гапларига тушунмади. Чол гапира
бошлади:

— Бир истаханопчи қизни кечаси битта ярамас ўлди-
риб кетибди.

Акбарали бир чайқалди, гандираклаб-гандирəклаб
жийда танасига суюниб қолди.

— Бола бечоранинг умри қисқа экан.

Акбарали кеча қилган ишининг бутун даҳшатини
янди сезди. Танидаги титроқни яшириш қийин эди. Аста
сирғилиб ерга ўтириб қолди. Чол унинг аҳзолини кўриб
ҳайрон қараб турарди.

— Э, ёшлар-а, ёшлар-а, шу ичкилнк сенларни бир
кунмас, бир кун ҳароб қилади. Ичкилликка мунча ружу
қилмасаларинг. Иккита қилтириқ балиқ тутиш баҳона
ичишга пана жой қидирасанлар. Мана, шерикларинг
маст-аласт қилиб, ташлаб кетибди-ку. Бўри еб кетса
нима бўларди? Биласанми, бу тарафларда нақ эшакдек
келадиган бўрилар бор-а. Тағинам худо бир асрабди.
Арақ деган ўлгур шишанинг ичидаги жим туради. Ҳамма
ҳунарини шишадан чиққандан кейин кўрсатади. Шўр
дарёни ҳам ютаман, деган не-не зўрлар шиша тагига
етолмаган.

Чолнинг қўли белкуракда аравага қум ташлар, тили
гапдан тўхтамасди.

— Биласанми, бу дарёда йилига нечта ўлик оқади?
Санаб саноғнига етолмайсан. Битта қармоқни кўтариб
балик тутаман деб келишади, жишдек ичиб олгандан ке-
йин зўрлиги тутиб, нариги ёққа сузиб ўтгиси келади. Э,
бунақалардан қанчасини сув ютган.

Чол «Яшил кўприк» томонга яна бир қараб олди.

— Қайси уйинг куйгурнинг қўли борди экан, тиғ
уришга. Ҳукумат анойи эмас. Топмай қўймайди. Топади.
Бунақа оқпадар, каллакесарларни пешанасидан отиш
керак.

Акбарали кўзини ундан олиб, оёғининг тагига қаради.
Шунда бир пой этигининг йўқлигини билди. Чол қумни
ортиб бўлган, чўнқайиб шалоплаб оқаётган лойқа сувда
бетини юва бошлаган эди. Акбарали овозидаи титроқни
сездирмасликка уришиб аста сўради

— Ота, манави йўл қаёққа олиб боради?

— Э, шўринг қурсин. Роса пиёниста экансан. Қелган йўлингни ҳам билмайсан-а. Манави йўл Куйганёрга, манави қирғоқдан кетган йўл қамиш оралаб Олтинкўлга, Чинободга олиб боради. Арава юролмайдиган йўл бу. Пиёда қатналади. Маст нима-ю, кўр нима. Үндоқ десам, кўр ҳам бир марта юрган йўлини топиб кетади. Аммо, маст тополмайди.

Чол от жиловидан олиб, чу, деди. От кучаниб аравачи юқорига тортиб кетди. Акбарали унга анграйганча қараб қолди.

Ёлғиз оёқ йўл Олтинкўлга олиб борса, Акбарали учун айни муддао. Унинг қайниси шу тарафда тўқайдай ёр очиб қовун эккан. У Куйганёрга келишидан икки кун олдин қайнисининг олдига от билан келган, чайлада бир кеча ётиб қишлоққа икки хуржун қовун олиб кетган эди. Акбарали севинганидан бир оёғида қолгаи этикни ечиб ташлашни ҳам унтушиб, оқсоқланганича қамишлар оралаб кетди.

Кун пешиндан оққандан тўқай тугаб, яланглик бошланди. Қамиш бузиб, очилган ерлар бўлса керак, экилган фўзалар заҳкашлик қилиб ола чиққан, бир-неки қарич бўлиб кўсак туккап эди. Узоқда икки-уч аёл белига этак тутиб пахта териб юрипти. Акбарали уларнинг кўзига тушмаслик учун ўзини яна қамиш орасига олди. Нима қилишини билмай узоқ турди. Қаердандир тез-тез машина гуриллагани эшитиларди. Демак, яқин орада катта йўл бор. Нима бўлса ҳам кеч киришини кутиш керак. У ён соатини олиб қаради. Ичига сув кириб тўхтаб қолган экан. Шимининг ён чўнтағидан чарм ҳамёнини олди. Очган эди, ичидан бир ҳовуҷ сув тўкилди. Үнда саксон сўмга яқин пул бор эди. Ивиб кетибди. Акбарали бирон кунимга яраб қолар, деган ниятда пулларни олиб офтобга ёди. Ўзи пулларга тикилганича икки тиззасини қулоқлаб то кун ботгуңча қимиrlамай ўтирди. Қорни оч, танаси кечқурунги калтаклардан ҳамон зирқираб оғрир, уйқусизликдан вужуди караҳт, ҳўл қумда ётиб қолганидан беллари чидаб бўлмас даражада оғрирди. Акбарали бу оғриқ, бу караҳтликларга ҳабот билан тишини тишига қўйиб чидарди. Ў' кечаги бўлиб ўтған ишларин ўйламасликка, ўзини алаҳситишга уринарди.

Тўқай устига тун қоронғилиги аста бостириб келаёт-

гап пайтда у қамишлар орасыдан чиқди. Боя машина овози келган тарафга юра бошлади. Йүл яқынғаша экан. Онда-сонда от ё эшак мингас, гоҳо велосипед эгарига бедами, ұтми ортғаш кишилар учаради. Қоронги тушганидан бирор бирорни танымасди. Акбарали разм солиб қараса, бу Андижондан Олтинкүл орқали Қинободга үтадиган катта йүл экан. У Олтинкүл гузарига етмай үйг тарафға бурнады-да, қайнисининг полизи тарафға қараб кетди.

Чайлада фонаръ мильтирардин. Атрофии қовун ҳиди тутиб кетгани. Чайла олдидаги гувала ўчоқдан буралыб-буралыб тутун күтарилади. Қайниси чүнқайиб үтириб нимадир қиляпты.

Одам шарпасини сезган каттакон оқ ит чайла орқасидан үқдек отилиб чиқди. Акбарали чўчиб кетди. Қайниси ўридан туриб ит югуриб кетган тарафға қаради. Ит Акбаралидан икки метрча нарида тўхтаб, олд оёқлари билан ер тимдалаб ҳура бошлади. Акбарали жон аччигида Али, Али, деб қичқирди. Поччасининг овозини таниган йигит югура келиб итни қувиб юборди.

— Ия, почча, нима қилиб юрибсиз?

Акбарали, от машинадан ҳуркиб олиб қочди, деб баҳона қилди.

Ана ўша кундан берин Акбарали чайлада. Қайниси қишлоққа тушгандан нима гаплигини билиб чиқди. Аммо Акбарали унга, менинг бу ердалигимни ҳеч ким билмасин, опангга ҳам айтма, деб тайинлагани.

Хозир Акбарали бўлган воқеаларни эслаб эндиғи ишларига режа тузиш билан банд. Индинга Нормат келади. Ана унда иккови бир бўлиб Аэзизхонни бир ёқлик қилишади. Шундагина у аламидан чиқади. Кейин боши оқкан тарафға кетади. Олам кенг, бирон жойда ризқини териб еб юраверади.

Акбарали эндиғи ҳаётини ана шундай тасаввур қиласади.

У яктагини ечиб чайла орқасидаги офтоб қиздирған тупроққа ҳалигача оғриб, жонини қийнаётгаш ёнбошини босиб ётган эди, занжирдаги ит безовта ҳура бошлади. Акбарали биронта одам келяпти гумон қилиб, жон талвасасида ўридан турди-ю, йўлга қаради. Ёлғиз оёқ йўл

бошида бир одам келарди, Акбарали тикилиб қаради. Қаради-ю, юраги шув этиб кетди. Бу Азизхон эди. Акбарали белбогига құл юборди. Азизхон шошилмай келарди. Акбарали беш-үн қадам олдинга босиб тұхтади. Қочсаммикин, деган үй хәлидан ялт этиб үтди. Бироқ ү қочиншіп үзінга әп күрмади. Нима бұлса бұлды, бу охирғы түқнашувым бұлади, деб қатың үйлади. Азизхон әллик метрча масофага келиб қолғап эди. Занжирдаги ит типмай ақиллар, ер тимдалаб тупроқни тұзғитарди.

Акбарали Азизхонга қараб ғазаб билан қичқирди:

— Яқин келма, келма, жонингдан умидинг бұлса. Яқин келма!

Азизхон пипагини бузмай унга томон келарди. Акбарали кескин бурнади-ю, келиб итни занжирдан бұшатди.

— Бос, Қоплон!

Ит шамолдек учыб кетди. Уннинг орқасидан Акбарали бос, бос, деб овозининг бориша қичқирарди. Ит бир ярим метрча беридан Азизхоннинг бетига сапчиди. Азизхон әпчиллик билан құлни олдинга узатиб орқага сал чекинди. Шунда панжалари итнинг кекирдагидан қопқондек қисиб қолди. Азизхон иккінчи құли билан орқа бүйнідан тутди. Ит яғрні билан ерга гурс этиб тушди. Азизхон шу топининг үзідаёқ этиги билан итнинг томоғидан босди. Ит хириллаб тұрт оёғини баравар силкінта бошлади. Азизхон күчининг бориша томоғидан босарди. Акбарали құлида пічоқ билан унга яқинлашиб қолғап эди. Азизхон ит томоғидан оёғини олди. Ит хириллади. Бошини күтариб аранг үнгарилди-ю, худди ис теккандек судралиб чайла тарафға кета бошлади. Акбарали Қоплонқи күриб тұхтади. Юраги шув этиб кетди. Азизхон у тарафға тишиларини гичирлатиб борарди. Акбарали орқасига чекинди.

— Келма, яқинимга келма!

Азизхон унга яқин келиб қолди. Акбарали бирдан шарт бурнади-ю, орқасига қараб қоча бошлади. Чайла яқиннің етганды құмғонга қоқилиб йиқилді. Үрнідан турніб Азизхонға қаради.

— Бизни хонавайрон қылғанинг етмаганмиди. Яна нима қасдинг бор?

Бу гаплар Азизхоннинг қулогига кирмас, алам-ситам билан у томоқ борарди. Бирдан Акбаралида куч пайдо бўлгандек далиллашди. Азизхон томон бир-икки қадам босди.

— Хүш, пиятнингни айт? — деди бутун ғазабини, нафрatinini тўкиб.

Азиҳон индамади. Кўзлари чақнаб унга тикилди. Унинг бу қарашида яқин бир ой ичида тортган изтироблари, тўлғаниб чиққан уйқусиз тунлари, етолмаган орзуларининг алами бор эди.

Акбарали ҳансирар, панжалари пичоқ дастасини шундай қаттиқ қисиб ушлаган эдик, бўғинлари кўкариб, қон талашиб кетган эди.

— Жонингдан умиднингни уз, жаллод! — деб бақирди Азиҳон.

Акбарали пинагини ҳам бузмади. Уни эрмак қилгандек бақрайиб қараб тураверди.

— Бир марта қўлимдан омон қутулиб кетган эдинг. Бу охирги учрашувимиз.

Акбарали унга еб юборгудек бўлиб ўқрайди.

— Чучварани хом санабсан, ифлос. Мени онам ўғил бола қилиб туққан. Бироннинг қўлида жон берадиган анойилардан эмасман. Мени отам дунёга келтирган, аммо бу дунёда туришим ҳам, кетишум ҳам ўз ихтиёrimda!

Азиҳон энди гапирмади. Қўлларини олдинга чўзиб унга томон интилди. Шунда бирдан Акбарали тутиб турган пичоқни ўзининг яланғоч кўксига санчди.

— Мана, мана!

У пичоқни шарт сугурдию, киндиги тепасидан суқиб кўксига томон зарба билан тортди. Азиҳон қон сизиб чиқаётган қорнига қараёлмай беихтиёр орқага чекинди. Энди унинг қўлидан пичоқ тушган, ўзи чайқалиб турарди. Гавдасини тутолмай боши Азиҳон томонга ўгирилди.

— Худойимга минг марта шукур. Душманимга оёқ ости бўлмай, тигини танимга тегизмай кетяпман...

У шундай деди-ю, ёнбошига йиқилди.

Азиҳоннинг кўз олди қоронги бўлиб кетди. Оёқ-қўли бўшашиб гандираклади. У шу алпозда қанча турди билмасди. Яқин орадаги тўқайдан ўқ овози эшишилди. Кимсасиз қамишзорда овози қалдираб, анча вақтгача айланиб юрди. Ўқ овозидан чўчиган бир гала ўрдак ҳуштак чалгандек чийиллаб, чайла тепасидан ўтиб кетди.

Азиҳон аста бурилди-ю, боя келган тарафга аста кета бошлади. Акбаралига рўпарэ бўлишга юраги дов бермай жийда орқасида қолгани Нормат боядан бери

бүлгән воқеаларин күриб, сөң-күлида дармон қолмай, қалт-қалт титраб уни кутиб турарди.

Азизхон унга қарамай ўтиб кетди. Түқай орасынга кирганды Нормат орқада қолиб кетганды.

Бирдан Азизхоннинг ўпкаси тўлиб томоғига бир нишма қадалгандек бўлди. Хўрсниб-хўрсниб, ўкириб йиғлаб юборди.

Қамишларни қайириб, қулаган жийда тўнкаларига қоқилиб бораркан, кўзларидан дув-дув ёш оқарди.

XII

Сувга тўймаган дараҳтлар тагида хазон оралаб қолди. Ипакдек ялтироқ мезон иплари шошилмай учун келади-да, дараҳтлар бўйинги осилади. Тонг саҳар тушган шабнам то офтоб ялаб олгунича маїса қиёқларидан титраб туради.

Боглардан беҳи ҳиди келади. Деҳқон чайласи тепасида қип-қизил қалампир шодаси офтоб тифида лов-лов ёиади. Осмони фалакда ҳакка ёнғоқ отиб ўйнайди. Оғиздан тушириб юборган ёнғоқни илиб ололмайди, тунука томга тарақлаб тушишини алам билан кузатиб қолади.

Азизхон шабнамдаи оғирлашган тупроқдан аста юриб борарди. Ҳаққулободнинг пастқам кўчалари сокин. Гувала деворларга тирсагини қўйган олма шохлари қисирлайди. Одди шох-шабба билан тўсилгаи чорбоқлардан мевасини кўтара олмай қадди букилган аиорлар, сўриларга териб ташланган ош қовоқ, қирқма қовунлар кўриниади. Бир кампир липпа уриб тандирга гўзапоя қалаб гугурт чақди. Тандир прамонидан аввал кўм-кўк тутун бурқсиб, кейин лоп этиб аланга сапчиди. Ёшгина бир жувон дорга кир ёяди. Урта яшар хотин кўйлак енгларини билагигача шимариб, тўқ-тўқ қилиб келида шоли оқлади...

Бу уйлар, одамлар, чорбоқлар Азизхонга қадрдон уйини эслатди. Дадаси ҳам унга шоли оқлатиб, ўзи кўтойинак билан курмак терарди. Онаси тандирга ўт қалаб то у оқаргунча супада кафтларини ияғига тираганича ишмаларнидир ўйлаб ўтиради. Шоли оқлаётгани хотинга қараб туриб Азизхон бенхтиёр илжайди.

У дадасининг қиини-қистовидан кейин, келини ҳовлига опчиқиб зарда билан дастани тўқиллатиб шоли

оқларди. Дадаси унинг дастани зарб билан уришини кўриб:

— Ҳой, секин, аста-аста ур. Келини ёрворасан,— деб ёлворарди.

Азизхон бир гал шунақа шоли оқлашда дастани шундай куч билан урган эдик, тут тўнкасидан қилингани кели иккига ажralиб кетган эди. Шунда дадаси, қачон одам бўласан, деб уни остонаяча қувиб чиққанди.

У жимжит қишлоқ кўчасидан шошилмай келар-каш ҳассасининг учи билан йўл четларидаги қозоз парчаларини титиб келаётган чолга кўзи тушиб тўхтади. У букчайиб қолган бўлса ҳам қўлидаги ҳассага оғирлигини ташламас, жуда енгил юрарди. Азизхон унга салом бериб, Эш аканинг уйи қайдা, деб сўради. Чол юравер, деб ишора қилди-ю, боягнча йўлда учраган қоғозми, гугурт қутисими, ҳасса учида титкилаб йўлида кетаверди. Муюлишга етганда ҳассаси билан икки тавақали эшикнинг бир қанотини итариб ичкарига қичқирди:

— Ҳо, Эшмуҳаммад! Эшмуҳаммад ҳой, болам, меҳмон келди, баққа чиқ!

Ичкаридан, лаббай, деган овоз чиққандан кейин чол япа йўлига кетаверди. Ерда ётган бир бурда ноини олиб қўзинга суртди, пахса девор ковагига қўяркан, тўнғиллади.

— Ҳа, боласи тушмагурлар-а, боласи тушмагурлар-а!

Эшик орқасида гурс-гурс қадам товуши келди, зум ўтмай остонаяда Эш полвон кўринди. У Азизхонни кўриб ҳанг-манг бўлиб қолди. Нима дейишини билмай, ия, аnavини қаранг, ия, ия, деярди, холос.

Иккови бир муддат ҳайрон қараб туришгандан кейин Эш полвон уни қўлидан сиқди:

— Ке, ке, ука? Тинчмисан, омонмисан? Зап кепсанда. Қани, қани, ичкарига кирайлик.

Азизхон киришга унамади. Ҳайрлашиб кетмоқчилигини айтди.

— Жинни бўлдингми, Эш акангникига келган меҳмон бир пиёла чойини ичмай кетган эмас.

Азизхон кўнмади.

— Шатта жиндек ўтириб гаплашайлик, ака,— деди.

Эш полвон ноилож йўлак олдидағи супага ўтирди, ёнидан унга жой кўрсатди. У Азизхоннинг бетига қараб ўйланиб қолди. Азизхон у кўрган кундан бери бутунлай

ўзгариб кетганга ўхшаб туюлди. Юзлари чўзилиб, кўзлари сал ичкарига чўккандек, ияклари бўртиб қолгандек. Азизхон у кўргандаги пораста болага ўхшамасди. Босиқ овозида, ўйчан боқишлирида юрт кўрган, тирикликининг аччиқ-чучугини тотиган эркак иуқси сезилиб қолганди.

— Хўш, гапир! — деди Эш полвон.

Азизхон пешанасини уқалаб гапни нимадаи бошлашни билмай андак ўйланиб турди-да, гапира бошлади:

— Эш ака! Тентак укангизни кечира оласизми?

Эш полвон нимадир демоқчи бўлиб лабини гапга жуфтлаган ҳам эдикни, Азизхон уни гапиргани қўймади.

— Йўқ, аввал айтинг, кечира оласизми? Мен сизни кўп қийнадим. Давра тўрларинда юрган, бирорга сўзини бермаган сиздек одами юрт олдида уятга қўйдим.

Эш полвон ялт этиб унга қаради.

— Эси йўқ бола экансан. Наҳотки Эш акаигининг кимлигини шу пайтгача билмадинг. Феълим шундоқ бир пов этиб ёнаману дарров ўчаман. Аксинча, сен мени кечиришинг керак. Нодонлик қилиб қўйиб, пушаймоним ичимда эди. Мана бугун кўзнигга қараб туриб айтгман.

Азизхон шу пайтгача Эш полвонни юрагида гина сақлайдиган одам деб юрарди. Унинг ҳозирги айтган гапларидан жуда таъсирланиб кетди.

— Ака,— деди у кўзлари яшнаб.— Мен энди кетяпман. Эҳтимол қайта юз кўришмасмиз. Кўнглингизда мендан бир хираклик қолмасин, деб атайнин хайрлашгани, узр айтиб кетгани келдим.

Эш полвон қаёққа деб сўрамади. Унинг елкасига қўлини қўйиб, меҳрибон бир товушда таъсирланиб, деди:

— Укажон, қайда бўлсанг омон бўл. Бошинг тошдан бўлсин. Мен кўп давраларда бел олишганман. Ийқитганиман, йиқилганиман. Полвончилик ҳам бир омад иш. Йиқитсанг пошшосан. Йиқилсанг бир-инкни кун ич-этингни еб юрасану яна курашни қўмсаб қоласан.

Азизхон унинг гапларини индамай эшилди.

— Бир илтимосим бор. Эртага Майгирда кураш бор. Шунда охирги марта бел олишсак. Үлай агар, туриб бераман. Бир йиқитиб хумордан чиқинг. Мен ҳам хотиржам бўлай. Шундай қилинг, ака!

Эш полвон бош чайқади.

— Сендеқ азаматни йиқитадиган полвоннинг бўйни ўзилсин. Бу гапинги қайтиб ол. Асло елканг ер искама-

сии. Даврадан бош эгіб чиққулик қылмасин, худойим. Розиман, минг марта розимаи сендан.

Азизхон шарт ўрнидан турди-ю, Эш полвонин супадап юлиб олди. Белидаи бақувват билакларин ұтқазиб ердан узды. Иккі айлантириб ерга қўйди. Қўйди-ю бағридан бўшатмади. Юзларини елкасига ишқаб туриб қолди. Шунда яктағига Азизхоннинг иккі томчи кўз ёши тушди.

Эш полвон унинг бу болаларча қилиқларидан тъсрланиб кетди.

— Бўлди, бўлди, тентак. Боламисан, дейман, бўлди.

Азизхон уни бағридан қўйиб юбориб юзини тескари ўғирди.

— Хайр эндп, ака.

Азизхон орқасига қарамай жадал юриб кетди. Эш полвон ишмадир демоқчи бўлди, айтишга улгурмади.

Азизхон кўприкдан ўтиб, тут ниҳоллари орқасида кўришмай кетган эди.

Офтоб ёйилниб, ердан шудринг кўтарилган. Эрталаб кийилган тўплар энди бувлаб елкага ташланган пайт эди. Азизхон қачонлардан бери дилини эзиб ётган ғамдан қутулгандек, енгил юриб катта йўлдан кетмоқда эди. У бирон олам орқасидан ёмонлаб гапиришини истамасди. Ҳеч қайди ўзидан ёмон хотира қолдиргиси келмасди. Тортган озорлари уни шунақа қилиб қўйган эди. У шу топда кимининг дилига озор берган бўлса, оғига йиқилиб узр сўрашга тайёр эди.

Ҳаққулобод — Тўрткўл йўлидан тинмай пахта ортган машиналар ўтиб туринти. Азизхон автобус бекатига шошилмай келарди. Олдидан «Тез ёрдам» машинаси шитоб билан ўтди-ю, бирдан зарб билан тўхтади. Орқадан кўтарилган чаңг машина устига ёнирилди. Азизхон нима бўлди экан, деб қараб турган эди, машина эшити очилиб оқ ҳалат кийган Вазира тушибди.

Азизхон нима қилишини билмай серрайганча қолді. У худди ўғрилик қилиб қўлга тушган кишиидек эсанкирарди. Вазира кўпдан йўқотган кишисини тасодифаи учратиб қолгандек у томонга қувонч билан кўзларни яшнаб кела бошлади.

— Вой, қаёқларда юрибсиз? — деди Вазира кўришгани қўл узатаркан.— Лугумбекка пкки марта бориб тополмадим-а! Шунақаям бўладим!

Азизхон унинг дарднни билганидан сувуққина жавоб қилди:

- Юрибман, тупроқдан ташқарида.
- Қаёққа кетяпсиз, юринг, юринг, обориб қўяман. Тайёр машина бор!

Азизхон қўлни кўксига қўйиб миннатдорчиллик билдириди.

Вазира оқ халат енгидан богочларини ечиб билаги-гача кўтарди. Тангадек тилла соатига қаради. Унинг билаклари оппоқ, эр кишининг иштаҳасини қўзғайдиган ажаб эди.

— Ўҳӯ, мен ҳозир...

— У шундай деди-ю, «Тез ёрдам» томонга кетди. Юмишоқ тупроқда туфлиси пошнасидан ҳасса учидек излар қолди. Вазира халатини ечиб кабинага улоқтириди. Шоферга нимадир деди. Шундан кейин машина гуриллаб жўнаб кетди. Вазира қайтиб келди.

— Пиёда кетамиз. Сменам тугади. Энди кечгача бирга бўламиз. Хўп-а?

Азизхон ҳайрон эди. Бу жувон нега бунчалик ишонч билан гапиради. Ахир Азизхон унга бирон марта бўлсин илиқ муомала қилмаган эди-ку!

Азамат қайрағочлар соя ташлагаш катта йўл четидан иккви жимгина кета бошлишди.

Вазиранинг эгнида шафтоли гулига монанд кўкси очик, елкасига пахта қўйиб тикилган ёқасиз шоҳи кўйлак. Енги тирсагидан тўрт эшилик юқорида: Машина кабинасига мотор тафти уриб унинг юзлари, бўйинлари худди ҳозир ҳаммомдан чиққандек бўғриқиб кетган.

Вазира дугоналари билан Арслонбобга борганини, ўттиз метрли шоввани бориб кўрганини, тоғдан ёввойи жамбил терганини энтикиб-энтикиб гапиради. Бу гаплар Азизхонни қизиқтирумас, у кўрган жойларни тасаввур қилиб кўрнишга уринмасди ҳам.

Колхоз ўрикзори олдига келншганда Вазира тўхтади. Үн гектарча келадиган ўрикзор жимжит эди. Июль ўрталарида ўриклар териб олингандан кейин бу жойга ҳеч ким келмасди. Ҳозир шохлари бир-бирига тулашиб кетган, сув қўйилмаганидан тагларидаги ўтлар қовжираб қолган бу хилватгоҳда энди тўрт-бешта қўй ўт қидириб бошини сердан кўтармай тентиради.

— Шатта жиндак дам олмаймизми? — деди Вазира Азизхонни қўлидан ушлаб.

Унинг қўллари иссиқ эди. Азизхон бир лаҳза ўзини йўқотди. Вазира пахса деворининг қулаган жойидан уни ичкарига бошлади. Иккovi энди бир сўз демай салқин боғ ичидан кетишарди.

Бетини кўм-кўк бақа тўни босиб кетган ҳовуз бўйни даги сўри усти хазон билан бекилиб кетган. Азизхон хазонларни қўли билан сидириб икки киши ўтирса бўладиган саҳи очди.

— Утириинг, чарчадим деяпсиз-ку, — деди Азизхон бепарво.

Вазира сумкасини хазон устига иргитиб, чамбарак қилиб олган сочини ечиб юборди-да, бошини бир сил-киб, қўксига тушган икки ўрим сочини елка ошириб орқасига ташлади.

Шунда бирдан галати, жуда ҳам галати ҳид, фақат эҳтирос қонини гупиртирадиган, навқирон аёл кишидагина бўладиган бир ҳид атрофни тутиб кетди. Бу ҳид Азизхоннинг бошини айлантирди. Зимдан Вазиранинг бўйниларига, ёқасиз кўйлагининг тумаларини итариб турган кўкракларига қаради. Кўзи тикиб кетди.

Вазира унииг ҳолатини сезиб туради. У шундай бўлишини аввалдан билар, шу пайтгача ўзини бепарво тутишга уринган, илтижоларини назарига илмай қийнаган йигит юрагига ўт солмоқчи, қийнаб-қийнаб ўзига бўйсундиromoқчи эди. Азизхон сеҳрлангацдек кўзини ундан ололмай туради. Вазира сўрига ўтириб бир тиззасини кўтарди. Болдиригача очиб ишак пайпоқни гугиб турган резинкани «Вой, жоним қийналиб кетди-е», деб пастга сурисиб қўйди. Резинка излари сонларини қонталаштириб, қизгимтири бинафша из қолдирган эди. Вазира этагини бепарво тушириб тиззасини яширди. Кейин Азизхонга ўпкали қараб «боринг-е, қараб турганмидинги, уятсиз», деб лабларини бурди. Утирган ерида Азизхоннинг чап ёнбошидаги хазон уюмидаги ётган сумкасига ёнбошлаб қўл узатди. Тирсаги Азизхоннинг тиззасига тиради, елкаси кўксига тўғри келиб қолди. Вазиранинг бўйнидан яна бояги илиқ ҳид тараалди. Азизхон икки қўлинни орқасидаги таҳтага тираганича қимирлаёлмасди. Вазира сумкасини олди. Очиб ичидан чети ғажимли қулупнай гул рўмолча чиқазди-да, терлаган пешоналарини

артди. Энди атир ҳиди ҳамма ёқин тутыб кетди. Азизхон яна қимир этмади.

Вазира бирдан чаёш қишидек сапчыб туриб кетди-да, соchlарини чайгальлаб үзини хазон уюми устига отди. У ётган ерида илондек тұлғанар, бетларини хазонға ишқаб, ингреб йингларди.

Азизхон құрқиб кетди. Тепасиға келиб, сизга шима бўлди, деди титраган товушда.

Вазира бошини күтарди. Энди унинг соchlари тўзгиб кетган, кўзларida ўт чақнарди.

Шу пайт ўрикзор тепасидан жуда пастлаб аэроплан учиб ўтди. Азизхон осмонга қаради. Бир-биринга тұташиб кетган қуюқ сербарг шохлар орасидан аэропланни кўрлмади. Унинг қулоқини қоматга келтирадигап кучли гуриллаши зум ўтмай тинди. Узоқ-яқинда ёш-ялангларининг қий-чуви бошланди.

Вазира ўрнидан турди. Унинг бетига афсус-надомат билан боқиб нари кетди. Энди у орқасини ўғириб олган, слкаси тинмай силкинарди.

— Эссиз йигитлик, эссиз бошдаги дўппи-ю, белдати қийиқ. Э, худо дарди йўқ кесакка мени мунча зор қилмасанг.

Унинг бу шидоси шиятига етолмаган, армони ичида қолган, юрак-багрини ўртаган туйгуларни поймол бўлган аёл кишининг шидоси эди.

Азизхон ҳурпайиб турган Вазираға сўнгги бор бир қарди-да, оёқ остидаги ажриқларни аямай босиб ўрикзордан чиқиб кетди. Вазира иккى қўлини у томонга чўзганича илтижо билан пиқ-пиқ йиглаб қолди.

Азизхон катта кўчага чиққандай ҳамманинг кўзи осмонда эди. Азизхон ҳам бенхтиёр осмонга қаради. Кузнинг зангори осмони тип-тиниқ, унда соп-саноқсиз оппоқ қогоз парчалари учарди.

Аэроплан қишилоқлар, шаҳарлар устида қогоз сочиб юрарди. Азизхон Ёзёвон чўлила, Қирғиз ўтози олдида турган пайтда аэроплан ташлаган қозозларни эслади. Ушанда канал қурплишига чорлаган варақалар чўл осмонини тўлдириган эди.

Ўрикзорлардан болалар яна чуғиллашиб чиқиншди.

Терак бели баландликка түшиб қолтан бир варақ қогоз Азизхонининг тепасида қайиққа ўхшаб чайқалиб-чайқалиб йўл четига қараб сузиб келарди. Азизхон дўпписини қўлига олиб қогоз тушаётган тарафга юра бошлади.

**Ниҳоят, қөгөз ариқ бүйндагы чим устига оқиста қўнди.
Азизхон шошиб уни олди.**

Бу каналда чиқадиган «Сталинча қурилишда» деган газетанинг энг сўнгги сони эди. Биринчи саҳифада Ўзбекистон ҳукумати раҳбарлари имзо чеккан Москвага, Марказкомга ёзилган рапорт бор эди. Азизхон тик турганча ўқий бошлади. Рапортга икки юз етмиш километр масофадаги Катта Фарғона каналида ер қазиш ишлари тамомлангани, қурплиш бошлангандай буён қирқ беш кун ичида ўн олти миллион кубометр тупроқ қазиб чиқазилгани, Катта Фарғона капали Норни дарёсидан сув олишга тайёр қилиб қўйилгани ёзилган эди.

Азизхон газетанинг ички саҳифасини очди. Унда Гафур Фулом билан Ҳамид Олимжоннинг қурувчиларномидан ВКП(б) Марказий Комитетига ёзган шеърий хатлари босилган эди.

Азизхон орқа саҳифага қаради. Қаради-ю, ғалати бўлиб кетди. Саҳифа тепасида Дўнан Дўсматов билан унинг сурати ёнма-ён босилган эди. Сурат тепасида катта-катта ҳарфлар билан шундай ёзув бор:

«Канал баҳодирларига шон-шарафлар бўлсин!»

Азизхоннинг кўзларидан ёш чиқиб кетди. Тиниқ, бегубор куз осмонинг қаради. Қиттак ҳам булут йўқ. Жуда олисларда, далаларнинг уфққа тулашиб кетган жойлашида ҳам оппоқ қогозлар капалакдек пилдираб учар, гоҳо енгил шамол bogлар устидан уларни очиқ далаларга қараб суриб кетарди.

Шу қоғозлар бетига сурати туширилган ўн минглаб Азизхон бутун водий тепасида, булутлардан ҳам баландда, олмос чўқцилар, сап-сариқ алирлар, соисиз жилғалар устида сузарди.

Азизхон энтикди. Ҳамиша иягини икки кафтига тираб ўтирадиган дардчил онаси, қачон одам бўласан, тентағим, деб нолиидиган дадаси кўз олдида пайдо бўлди. «Ляжоним, дадажоним, мана, одам бўлдим-ку, энди коинманг!»— деб қичқиргиси келди.

Осмони фалакда қогозлар учарди. Болалар қичқириарди. Бутун водий өзгизда достон бўлган Азизхон йўл четида йигиндан кўзлари қизариб, ҳиқиқлаб борарди.

Кўйганер, 1971 йил.

ИККИНЧИ КИТОБ

ҲИЖРОН КУНЛАРИ

БИРИНЧИ БҰЛЫМ

I

Чаросга ранг кириб қолди.

Офтоб қиздирған дала йұлида чап құлшы шохі қи-
йиқ билан бүйніга осиб олған йигірма ёшлардаги бір
йигит соғ құли билан велосипедини етаклаб келмоқда.

Дала жимжит. Девор-тошлардан лип-лип аланга чи-
қади. Қушларнинг ҳам овози тинган. Қизиган тупроққа
бағриши бериб ётган мусича эриниб күкүлайди. Пахса
депорға чапланған қовун уруғини ари талайди. Устиға
офтоб келиб қолған сиғир орқага тисарилиб арқонни уз-
моқчи бұлади. Ішіл ёқасидаги қовун поліз чайлаеининг
соя тарафыда ётган каттакон ит тишлип осилтириб ҳаш-
сирайди.

Пигит ниҳоятда исиб кетған. Пешонасі, юзларидан
тиммай тер қуйлади. Қулогига тегай-тегай деб учіб ўт-
ған қалдирғоч орқасидан сарғымтири уфққа қараб қо-
лади.

Саратон қиздирған дала ўртасида билқиллаб ётған
тупроқ йұлидан келаркан, у тезроқ анхорға етиб олишга
шошиларди. Анхор ҳали олисда.

Пигит велосипедни ёнбошлатыб туриб әгарға минзи-
да, бір құллаб рулға тирады көздеңді.

Гилдирак қайноқ тупроқда сассиз пилдираб кетті.
Пигиттің очиқ күксига иссиқ шамол урилди. Ү чумчук-
лар чирқілланаған қайрагоч тағида сарық түмшүқ жұжа-
ларини қаноти тағига олиб ётған товуқни қақалатыб ўт-
ди. Ниҳоят, күпприк олдига келиб әгардан түшди.

Четларіда жиідалар, мажнунтоллар ўсған анхәрга
жавас билан қаради. Сув қыроққа шалоплаб уриліб,
осилиб қолған повдаларни тортқылаб оқмоқда.

Иигит велосипедини майсага ётқизиб, сув бўйнга тушди. Бўйнидан шоҳи қийини олиб юзларини, бўйниларини муздек сувда ювиб олди-да, анхорининг беозор оқишига ҳавас билан қараб қолди.

Бирдан нимадир шитирлаб кетди. Иигит у ёқ-бу ёқка аланглади. Унинг кўзи тўнка устида ётган чит кўйлакка тушди. Бу кимни экан? Яна аланглади. Ун-ун беш минут кутди, кўйлак эгасидан дарак бўлмади. У энди кетмоқчи бўлиб бурилаётган эди, мажнунтол новдаси силкниди. Иигит бенхтиёр ўша тарафга юра бошлади. Унинг қаршисида тўзғиб кетган соchlари билан ялангоч кўкракларини тўсиб бир қиз турибди. Қўрқанидан қизнинг кўзлари дум-думалоқ бўлиб кетган эди.

— Қарама! Қарама, деяман, Низом!

Иигит эсанкираб яна бир-икки қадам олдинга юрди.

— Низом, Низомжон, келма, дод дейман! Қанақа уятсиз боласан!..

Низомжон турган жойинда қотиб қолди. У нима қилишини, нима дейиншини билмасди. Қиз тол тагидан чиқиб юргурганича ўзини сувга отди. Низомжон унинг орқасидан опоқ болдирларини савалаган тўзиқ соchlарини кўриб қолди, холос.

Ана шундан кейингина Низомжоннинг ҳуши ўзига келди. Бу қиз унинг синфдоши Дилдор эди. Дилдор сувдан бошини чиқариб ғазаб билан унга қаради. Қизнинг соchlари сув бетида худди қора соябондек доира ҳосил қилган эди.

Низомжон ундан хижолат бўлиб, кўпrikининг парёгига ўтиб кетди.

Дилдор билан Низомжон орасида ишқ-муҳаббатга ўхшашроқ галати муносабат ўшинчида ўқиб юрган пайтларидан ёқ бошланган эди. Содда қишлоқ боласи дилига тугилган гапларни айтольмай, кўн вақт ич-этини еб, саросимада юрди. Унинг юрагида бўлаётган гапларни қиз сезарди-ю, аммо унга сир бой бермасди. Умуман, Дилдор унинг маъюс боқишлиарига, учрашиб қолган пайтларнда гап тополмай эсанкирашларига бенарвороқ қаарди. Низомжон бировга аралашмайдиган, камгапроқ бола бўлганидан синфдошлари уни «инدامас» деб чақиришарди.

Уруш бошланган кунларни ёқ кўпгина ўртоқларини фронтга кетишди. Мактабдош қизлар битта звено бўлиб далага чиқишиди. Шаддод, гапини бировга бермайдиган, эркакшода Асрора звенога бошлиқ бўлди. Дилдор звено

қызлари орасида ҳам энг күңлиги, ҳам энг бүшашгани эди.

У ҳусніга ортиқча бино құйғаниданми, ҳар қалай звенода әркароқ эди. Аммо Асрора уннінг ноз-фироқларында қарамай турткылаб-турткылаб ишга соларди. Низомжоннинг энг қалин ошнаси Каримжон ҳам фронтта кетди. Синфдошлари орасидан битта ўзи ажралиб, Низомжон колиб кетди. Бир құли майиб бўлгани учун уни ҳарбий хизматга олишмади. Низомжон далада кетмөнини чопиб юраверди. У далада кезаркан, ўзидан-ўзи довдираб қизлар звеносига бориб қолар, қызлар бир-бирларини туртишиб: «Ана почча келяптилар!» деб қулишларини билмас эди. Шундай ловдираб келишларидан бирнида Асрора йўлини тўсив:

— Сен ўлгур нима қилиб хира пашшадек баттан кетолмай қолдинг? — деди.

Адолат деган қызынга кўзини қисиб, маъноли илжайиб қўйди:

— Ҳой опа, унақа дема. Низом поччамиз-ку.

— Ҳали шунақами? Унақа бўлса ҳу анави боғдан шафтоли ўғирлаб келсанг, почча қиласми.

Адолат уни жўрттага эрмак қилди.

— Поччанинг юраклари сал қуёпласигароқ.

Низомжоннинг жаҳли чиқиб кетди.

— Опчиқолмайманми? Опчиқолмайманми? Мана қўрасанлар.

У шундай деди-ю, гыриллаганича боғ тарафга қараб чопди.

Орқадан қараб қолгац қызлар Асроранинг бу ишидан сал ранжигандек бўлишди.

— Нимага унақа қиласан. Богбон амаки ушлаб олса, чатоқ қиласди.

— Атайнин қилдим, — деди Асрора. — Шафтоли опчиқолмайди. Богбон амаки нақ гаврон билан тириқтиради.

Сал ўтмай боғ томондан ит вовиллагани, боғбоннинг сўкингани эшитилди. Девордан сакраб тушган Низомжон жон ҳолатда теракзорга қараб қочди. Омбордан чиққан ит уни анча жойгача қувиб борди. Кейин тилини осилтириб орқага қайтди-да, қойил қилдимми дегандек, у ёқ-бу ёққа қараб олди.

Асрора қотиб-қотиб кулди. Диlldор қошларини чинмириб шийлонга чиқар экан, Асрорага гинали қараб олди.

— Ҳа, поччами хафа қилганимиз сизга ёқмадими?

— Яхши әмас-да бирорнин шунақа қилиш.

— Оббо,— деди Асрора уни масхара қилиб.

Шу-шу бўлди-ю, Низомжон қизлар звеносига йўла-
май қўйди. Бу орада Диlldорни икки-уч марта кўриб,
уялганидан бошини эгиб ўтиб кетди.

Мана, бугун қизни жуда ноқулай пайтда, чўмилаёт-
ганида кўриб қолди. У ўзининг беҳаёлигидан жуда-жуда
хижолат бўлди.

Низомжон нима бўлганини аввалига эсанкираб би-
лолмаган эди. Албатта ундан узр сўраш керак, деган ўй
 билан орқасига қайтганда, Диlldор сувдан чиқиб кийи-
ниб олган, харсангга чўнқайиб оёғини юваётган эди.
Низомжон унинг юзига қарамай минғиллади:

— Кечир, Диlldор, бехосдан шундай бўлиб қолди.

— Уятсиз, энди бетингга қандоқ қарайман,— дели
Диlldор ва индамай катта йўлга чиқиб дала тарафга қа-
раб кетди.

Ана шу воқеадан кейин Низомжон билан Диlldор уч-
рашиб қолгудек бўлса, бир-бирининг кўзига қараёлмас
эди. Умуман, Диlldор Низомжонга кўринмасликка ҳара-
кат қиласади. Аммо Низомжон унинг тўзғига қоп-қора
 соchlарини, мармардек оппоқ билакларини хайлдан кет-
казолмасди. У дала йўлларида кезиб қизнинг йўлни
пойлар, бутун вужудидан ёшлик — балофат тарозати
барқ уриб турган қизни тинимсиз қўмсарди.

Олисда қонли уруш бормоқда, шаҳарлар ёнмоқда,
одамлар ёвуз душман билан жон талашмоқда эдилар.
Бу осойишта қишлоқ ҳам юрт қатори уруш даҳшатларини
кечиради. Қишлоқнинг азамат йигитлари фронтда,
дала ишлари аёллару, ёш болаларга қолгаи.

Ҳар қандай шароитда ҳам ҳаёт ўз оқимини давом эт-
тиради. Утдами, сувдами умр ўтаверади. Болалар ба-
лоғатга етаверади, кексалар умрини ўтказаверади.

Низомжоннинг ҳам балофат ёши уруш бошланиб ҳам-
қишлоқлари олис юртларда жон олиб, жон берадиган
пайтга тўғри келган.

Юрт бошида ташвиш, Низомжон юрагида тушуниб
бўлмайдиган галати ҳислар.

Йигитчанинг уйқуси бузилди. Кечалари юлдуз тўла ос-
монга тикилиб, тунни тонгга улаб, қушлар нағмасидан,
сувлар шилдирашидан кўнгилга аллақандай юпач излар-
ди. Унинг кўзига бутун бир олам Диlldор бўлиб кўринарди.

Низомжон чидамади. Юрагида тўлиб-тошган гаплар-

ни узил кесил тўкиб солмоқчи бўлиб, қизни позаб яна далага қараб кетди.

Дилдор дала шийпонида бир бош ҳусайнин узумни олдига қўйиб эринибгина ғужумлаб еб ўтиради. Қизлар пайкал оралаб гўза чопик қилиб юришибди. Дилдор Низомжонни кўриб секин шийпондан тушди-да, ер сузганча ариқ томонга ўтиб кетмоқчи бўлди. Уша анҳор бўйидаги воқеадан кейин у Низомжоннинг юзига қаролмасди. Низомжон уни тўхтатди. Қиз ердан кўзини узмай турниб қолди.

Йигит гапини йўқотиб чайналди. Қизга ялингандек жавдираб қаради. Дилдор сочини бошига чамбарак қилиб олган. Орқа соchlари юқорига тортилиб, кишини маст қилувчи бўйни аллақандай кўринарди.

— Нима ишининг бор эди?

— Ўзим шундоқ...— деди тутилиб Низомжон.

— Ишинг бўлмаса кета қол. Қизларнинг кўнглига гап келади.

Низомжон гапини айтольмай ҳамон эсанкиради.

— Сенга бир гап айтмоқчи эдим. Билмадим, айтсам шима деркинсан. Уришмайсанми, хафа бўлмайсанми?

— Эмон гап бўлмаса, нега хафа бўлай. Айт!

— Кейин айтаман. Вақт топиб, кечроқ ҳув ўша анҳор бўйнга бор. Борасанми? Рост айт, борасанми? Бора қол!— Низомжон кейинги гапларни ўпкаси тўлиб айтди.

— Гапинг бўлса ҳозир айта қол.

— Хотиржам айтадиган гап. Борасанми, а?

Дилдор ўйланниб қолди. Унинг бошини бир томонга сал эгиброқ, узун киприклири жуфтлашгунча кўзларини юмиб, ўйланниб туриши бирам чиройли, бирам чиройли!..

Низомжон унга маҳлиё бўлиб, қимиirlамай жавоб кутарди. Охири қиз унинг кўзига эмас, тут кесаётганда теша узин кетган бармоқларига қараб жавоб берди:

— Хўп, майли, бораман.

Низомжон аясидан ҳайитли олган боладек диконглаб кунни кеч қилди. У ёққа борди, бу ёққа борди, калонлаб самоварга кирди. Чой чақириб қўйиб чиқиб кетиб қолди. У уйга келганда ҳали қоронги тушмаган эди. Акасидан хат келибди. Дадаси кимга ўқитишини билмай тургани экан. Үқиб берди. Акаси Аъзамжон ярадор бўлиб госпиталда ётганини, бирор ойлардан кейин отпускага бориб қолишнини ёзган эди. Низомжон конвертни дадасининг қўлига берди-ю, физнллаганча чиқиб кетди.

Узоқ-яқиндаги чайлаларда чироқ мильтираб колған. Аңхор қирғоғи гира-шира ёргуғ. Низомжон у ёқдан-бу ёққа юради, сал товуш келса дарров аланглайди. Мана, ниҳоят, Диңдорнинг қораси күринди. Икки соя бир-бирига жуда ҳам яқин турибди. На унда, на бундан садо чиқади. Шошилмай ой күтарилді. Уннинг оппоқ ликопчаси аңхорга тушиб чил-чил синди.

Шундай шонронга, шундай ошиқона маңзарага «хол» бўлиб, гўё бу ошиқ-маъшуқларни масхара қилиб яқинингнада бир эшак ҳанграб юборди.

Низомжон юрагида туғилиб ётган гапларини айтольмай дудуқланар, гапириш ўрнига нуқул хўрснинар эди. Негадир йиглагиси келарди.

Дилдор мажнунтол новдасини синдириб бир сиқим баргни уннинг бошндан сочиб юборди-да, қиқирлаб кулиб қочди. Низомжон уни қувниб кетди. Шу баҳона бўлди-ю, Низомжон қизни шартта қучоқлаб, ўпиди олди.

Шу оқшом Низомжон дилига туғилиб ётган чигилини ечиб ташлади. Шундан кейни қанча байту ғазаллар ўқилди. «То ўлгунча!» деган аҳду паймонлар бўлди. Ҳатто улар таниш-билишлардан яширинча Олтиариқнинг гузарига тушиб бошларини бошларига тираб сурат олдириб ҳам келишди. Келаётинб Низомжон қизни қўлтиқлади-да, астойдил таъкиллади:

— Сени ҳеч кимга бермайман.

Қиз тегажаклик қилди:

— Бошқа одамга тегиб кетсан-чи?

— Агар шунақа қилсанг, ўша одамни болта билан чопиб ташлайман.

Икковлари қотиб-қотиб кулишди. Дунёда улардан баҳтиёр, улардан зўр йўқдек эди. Нимага узатса қўллари етадигандек, кўнглиларига келганинг ҳаммасини қила олишадигандек...

Сал кун ўтмай Аъзамжондан: яқинда борнб қоламан, деган хат келди. Низомжонлар уйи бир кунда шодликка тўлди. Дадаси Иноят оқсоқол бозор-ӯчарини йифишириб, одамлардаги насилярини ундириш билан овора бўлиб қолди.

Ўғлим фронтдан келяпти. Чиқим кўп бўлади. Пулимини беринглар.

Кўпчинлик станцияга чиқиб Аъзамжонни кутиб олди. Дилдор ҳам чиқди. Уннинг эгнида ўша пайтларда энди расм бўлган пушти крепдешин кўйлак, оёгига баланд

пошнали туфли. Бошига сочларини турмаклад олган эди. Аъзамжон вагондан тушнаб ҳамма билан қучоқлашиб кўришди. Низомжонни бўлса ердан азод кўтариб олдила, бир айлантириб яна ерга қўйди.

— Ўҳ-ҳў, жуда азamat бўлиб кетибсан-ку, уйланиб олганинг йўқмн? Қўлинингга нима қилди?

У укасидан жавоб кутмай, Диlldорга қаради:

— Вой пучуғ-эй, баришна бўп кетибсан-ку!..

У шундай дерди-ю, Диlldориниг бўртиб қолган кўк-ракларидан, тирсиллаб турган билакларидан кўзларини узмасди.

Низомжон ўз бошига тушадиган савдолариниг худди шу дақиқадан бошланишини қаёдан билсин. Пигитча фронтчи акасининг келишпдан, уйн тўлиб қолишидан қувончи ичига сифмасди.

Келди-кетди бўлиб Низомжон уч-тўрт кун Диlldор билан бафуржа учрашолмади. Йўл устида шошиб кўришиш, бир-икки оғиз сўрашишлардан нари ўтишолмади. Ниҳоят, уйдан меҳмонлариниг оёғи узилди. Акаси ҳам қишлоқ айлангани чиқиб кетадиган бўлди. У ўзи ишлаган далаларда, боғ ва қирларда кечгача айланарди. Қайтиб келганда юзлари, кўзлари аллақандай қувончдан порлаб турарди. Албатта бу соғининг қишлоғи манзараларига тўйиншдан, ёр-биродарлар билан дийдор кўшишдан.

Мана бугун Низомжон яна Диlldор билан учрашиди. Икковлари кеч салқинда адир этагида битта-битта юриб кетишияпти. Низомжон йигилиб қолган гапларини энти-киб, шошилнб гапирав, Диlldор бўлса бепарвоғина унинг гапларига қулоқ солиб борар эди. Умуман, Диlldор ке-йинги кунларда сал бошқачароқ бўлиб қолган эди Низомжонни кўрганда бир қизарив оларди-да, пилдираб қочиб кетарди. Бугун у бундай қилолмади. Ноилож қолди. Шу пайт жуда яқинда мотоцикл патиллаб тишиди. Бир оздан кейин пастдан Аъзамжон чиқиб келди. У нимадандир ҳаяжонланар, Диlldорга ёмои қарап эди.

Низомжон нима бўлаётганини билмай ҳайрон бўлди. Акаси бир унга, бир Диlldорга қараб турди-да, бирдан орқасига бурилиб пастга қараб чопиб тушиб кетди.

Диlldор унинг орқасидан қараб тураркан, шамол кўйлагини баданига қапиштириди. Низомжон дадилланиб, унинг пекки билагидан маҳкам ушлаб ўзинга қаратди.

Дилдорнинг гавдаси ўгирилли-ю, юзи, кўзлари ҳамои Аъзамжон кетган томонда эди.

— Қўй, қўй, жинни бўлма.— У Низомжонни кўкрагидан итариб ташлади.

Дилдор унинг чантагидан юлқиниб чиқди-да, олдинга қараб чопди. Низомжон уни қувди, столмади. Қиз этакларини ҳилпиратиб олдинда шамолдек елиб борарди.

Низомжон ўша купи аллақандай ланж кайфият билан уйга қайтди. Акаси супада этигини счаётган эди.

— Бақقا кел, этикни тортиб юбор!

Низомжон хоҳланқирамай акасининг олдига бордида, этикни тортди. Акаси унга синовчан кўзларини тикиб турарди.

— Ҳа, мунча қовоқ-тумшуғинг осилиб қолди?

— Ҳеч-да,— дели Низомжон.

Кейин у кўзларини юмиб ниманидир ўйлаб кетди.

— Дилдор яхши қиз бўпти. Аммо...

Низомжон акасининг гапига тушунмади. Үрнидан турди-да, ҳардамхәёллик билан кўчага чиқиб кетди.

Кеч кириб атрофни қоронгилик босган. Осмонда бирин-кетин юлдузлар кўз оча бошлаган ёз кечаси. Низомжон оғир изтиробли ўйлар билан жимжит боғ кўчалардан ўтиб дала йўлига чиқди. Чигирткалар тинимсиз чириллайди. Шабада қуриб қовжираб қолган ўтларни ёқимсиз шитирлатади.

У ўйларди. Соғинтирган акаси келнб уйи обод бўлди, ёр-биродарлари олдида кўпни кўрган акаси билан фахрланади. Бу яқин орада ундан баҳтли одам йўқ...

Акаси нима қилмоқчи? Дилдор билан яқинлиги унга ёқмаяптими? Нимага? Балки Дилдорнинг бирор қилиғи акасига ўтириш маётгандир...

Низомнинг калласига кутилмаганда бир ўй келди. Ё акаси Дилдорни севиб қолдимикин? Йўғ-э! Эҳтимол унинг севишини билмас?

У миасига келган бу ўйдан қўрқиб кетди. Борди-ю, у Дилдорни севган бўлса, эшигандар нима дейди? Акаси нима дейди? Низомжон ўйлайвериб қийналиб кетди. Ўйнинг охири шу бўлди. Уч-тўрт кун акасининг кўзига кўринмай қўя қолади.

Икки кундан кейин Низомжон ўроқчиларга қўшилиб қирга кетиб қолди. Қирда одамларга зор бўлиб туришган эди. Қора терга ботиб буғдой ўрди. Чодир олди-

ла кечалари юлдузларга қараб хаёлан Дилдор билан гаплашди. Илиқ қир шабадаси унга аллақандай афсона-ларни сұзлаб бераётганга үшшар, уни янада Дилдорға яқин қилиб қүяр эди.

Пигирма кун деганда Низомжон қорайиб, озиб қирдан қайтиб келди. Эшикдан кириб келиши билан дадаси уни койй бошлады.

— Қанақа бегам боласан? Эртага түй бўлса-ю, бу тентак аллақаёқларда дайдиб юрса.

— Қанақа түй?

— Акангни уйлантиряпмиз. Кеча түй юбордик. Эртага тумонатни бошимизга йигамиз.

Низомжон бирдан севиниб кетди, акаси уйланса ўзи билан ўзи овора бўлиб уни ортиқча тергамай қўяди. У дадасидан секин сўради:

— Акам кимни оляпти?

— Хабаринг йўқми? Юнусали отанинг қизини келин қиляпмиз...

Бу — Дилдор эди! Дадасининг гапи оғзида қолиб, Низомжон сапчиб ўрнидан туриб кетди-ю, бенхтиёр биринки қадам босди. Унинг бу ҳолатидан Йноят оқсоқол ҳайрон эди.

— Нима гап ўзи? Жинни бўлиб қолдингми, бола?! Низомжон гапиролмас, дир-дир титрар эди. Шу пайт куёвлик сарполарини кийиб олган Аъзамжон кириб келди. Укасининг важоҳатини кўриб ҳайрон бўлди.

— Сенга нима бўлди, ука, тобинг айниб қолмадими?

Аъзамжон унинг елкаснга қўлинин ташлаб, меҳрибонлик билан юзига тикилди. Низомжон зарда билан унинг қўлларини олиб ташлади.

— Эсинг жойидами?

Низомжон унинг кўзларига газаб билан тикилди-да, кўчага отилди.

Ака билан ука бир-бирининг кўнглени билмасди. Низомжон муҳаббат билан номус ўтида қовуришларди. Аъзамжон бўлса түй, тантана ҳавосида ўзини қўярга жой тополмасди. Ўлим ёқасида жон олиб, жон берган йигит бу кунларни озмунча ўйлаганмиди! У ниятига етди. Қишлоқнинг там-там қизига уйланяпти. Аъзамжон кўркем йигит. Ҳозир у кусвлик сарполарида чипакам очилиб кетган. Уни шу туришида кўрган ҳар қандай қиз ҳам ҳушини йўқотиши турган гап.

Аммо уларнинг тўйлари бу қадар тезлашиб кетиши

сабабини Низомжон тушунмасди. Ҳамон ўз ёғига ўзи қовурилар, аламини кимдан олишини билмас эди. Ҳатто у акасининг кўзига тик қараб «Дилдорни мени севаман, уни ўз ҳолига қўй!» деб айтишга ҳам тайёр.

У уйидан чиқиши билан телбадек каловлаб Дилдорнинг уйига қараб чопди. Бу беор, бу субутсиз қизни оғзинга келган аламли гаплар билан ҳақорат қилмоқчи, бирга тушган суратини кўзи олдида бурда-бурда қилиб йиртиб ташламоқчи бўлди.

У жаҳл билан кўча эшикни очганда супани тўлдириб ўтирган кексаларни кўриб тўхтади. Ўтирганлардан бири:

— Э, кел, қуда бола,— деб ёнидан жої кўрсатди.

Низомжон нима қилишини билмай серрайиб туриб қолди. Қейин ўтирганларни ҳайрон қолдириб яна чиқиб кетди. Бирор ундан, нега келдингу, нега кетяпсан, деб сўрамади.

У гузарга чиқди. Ҳамма ўз иши билан банд. Самоварларда осойишталик. Радио қўшигини бош эгиб тинглаётгандарнинг ҳам ичидаги укикига ўхшаган дард борми-кан? Биргина Низомжоннингни ичини ари талаюпги.

II

Асрора Низомжоннинг гапини эшишиб ҳайрон қолди.

— Вой, писмиқ, вой, ичингдан пишмай ўлгур Дилдор! Мингирилаб юриб қылган ишини қаранглар.

Эрталаб Асрора правлениега кетганида Дилдор звеноға келиб ҳамма қизларни тўйга айтиб кетган эди. Дилдорнинг Низомжон қолиб Аъзамжонга тегаётганини эшишиб жигибийрони чиқди.

— Ҳой, қизлар,— деди Асрора шийпонда нимчасини кия туриб,— сенлар ишларнингни қиласверларнинг, ҳозир бориб у бебурдининг додини бериб қўйяй. Вой, тусингни ел егур.

У пирпллаганича қишлоққа қараб учди.

Дилдорнинг уйида тумонат одам. Бирор ўчоқ ковляяпти. Бирор ўтип ёряпти. Новвой чол пешонасини бойлаб тандирга ўт қалаяпти. Асрора ҳовлига кириши биланоқ энди ишини тўхтатиб бўлмаслигини пайқади. Шундай бўлса ҳам Дилдорни узиб-узиб олмоқчи бўлди.

Томорқадаги супада Низомжоннинг опаси Рисодаҳ Дилдорни тик тургизиб қўйиб атлас кўйлакининг ёқасини ўлчаяпти. Дилдор уни кўриши билан севиниб кетди:

— Үртоқжонгинамдай айланиб кетай, қарашгани келдингми?

— Тўйингни бузгани келдим.

Унинг гапини ҳазилга олган Рисолат ҳпринглаб кулди:

— Битта шунаقا одам тополмай турган эдик.

Асрора то Рисолат кўйлакнинг белли, енгини ўлчаб бўлгунча қараб турди. Охири Рисолат ишини битказиб чиқиб кетди. Икки қиз ёлғиз қолишди.

— Нима қилиб қўйдинг? — деди Асрора.

— Нима қилибман!

— Юр, баққа! Иш бор.

Дилдор, звенода бир гап бўпти, деб ўйлаб, индамай унинг олдинга тушиб кўчага чиқди. Ёнгоқзорга етншганда Асрора нимчасини ечиб майсага ташлади-да, ёнбошлиди.

— Утири!

Дилдор ўтириди.

Асрора ўзининг шўхлиги, оғзи ботирлиги билан бутун қишлоқда ном чиқарган эди. У хонаси келганда ҳеч кимни аямасди. Мажлисларда кимнинг камчилиги бўлса, шартта юзинга айтаверарди. Ундан раис ҳам ҳайиқарди. Қизлар-ку зириллашарди. Асроранинг звеносида бирон қиз ишдан кеч қолмасди. Қизлар Асрора, тур, деса туришарди, ўтири, деса ўтиришарди.

Бу шаддод қизнинг билмаган ҳунари, қилмаган иши йўқ эди. Раис баъзан: «Ўғил бола бўлиб туғилишинига бир баҳя қолган экан», деб кулиб қўярди.

У ёшлигнда текканга тегиб, тегмаганга кесак отарди. Атлас кўйлагини қорамойга белаб тракторчиниғ орқасида эргашиб юрар, у тушликка чиққанда сўрамай тракторини ҳайдаб қоларди. Раиснинг шофёри сал кўзи шамғалат бўлса, машинасини ғизиллатиб ҳайдаб қоларди. Қишлоқ кўчаларини чангитиб, товуқларни қақалатиб яна жойига келтириб қўйиб, гойиб бўларди.

Қиз болани ёмон гап билан сўкиб бўлмаса, уриб бўлмаса, шофёrlар ичнда сўкиниб, мушт ўқталиб қўя қолишарди.

Унинг бунаقا ишларини кўрганлар:

— Бу қиздан бир бало чиқади. Унта ўғилнинг ўрини босади, дейишарди.

Асрора Низомжонлар билан бир синфда ўқиган. Улар бир-бирлари билан сенлашиб гаплашарди. Унинг Низомжонга алоҳида яқинлиги бор эди.

Асрора Низомжоннинг энг яқин ўртоғи Каримжон деган болани яхши кўради. Каримжон — бўш-баёвнига, ўлгудек содда, бўшашибган эди. Ҳатто қишлоқдагиларнинг ўзлари уни «қишлоқи» деб масхара қилишарди. Шу бўшашибган қишлоқи болани ҳам Асрора одам қилди. Соч қўйдирди, галстук тақаднган қилди. Асрора уига кашта тикилган дастрўмоллар тикиб берди. Даэмолниз кўйлак кийса, эгнидан ечиб олиб аясига билдирамай ўйнада дазмоллаб чиқиб кийдиради.

Каримжон урушга кетгач, Асрора бирон ой телбанимо бўлиб юрди-ю, дарров ўзини ўнглаб олди. Низомжон билан дардлашадиган, келган хатларни бирга ўқидиган бўлиб қолишиди. Чунки Каримжон Асрора одамлар олдида хижолат бўлмасин, деб унга ёзган хотини ҳам Низомжонга жўнатар эди.

Дилдор Асроранинг ённга ўтирди. Иккови анча вақтгача индамай қолишиди.

— Гапир,— деди Дилдор.— Нима гапинги бор? Нимани чатоқ қилиб қўйибман.

Асрора унга ғазаб билан қаради:

— Аъзамжонга тегяпсанми?

— Ҳа.

— Укасига ўптириб, акасига тегасанми?

Дилдор чўфек қизариб кетди. Юзини ўгириб олди. Аммо чурқ этолмади.

— Гапирсанг-чи, нега ундаи қиладинг?

Дилдор унга қарамай жавоб берди:

— Билмадим, билмадим...

— Низомнинг юзига қандоқ қарайсан?

Дилдор жавоб бермади.

— Ака-уканинг бир-биридан бегона бўлниб кетишини ўйладингми?

Дилдор бир сесканди-ю, гапиролмади.

— Бу гаплар Аъзамжоннинг қулогига етиб қолса турмушининг заҳар бўлишини ҳам ўйлаганмисан?

Дилдор бу тўғрида ўйлаб кўрмаган эди. Кўз олди қоронғилашиб кетди.

Асрора нима қилишини билмай унинг тепасида икки қўлини белига тираб уришишга чоғланган хўроздек туарарди.

— Ҳозир тўйни тўхтатасан. Тўхтатмасанг, қишлоқни бошимга кўтариб шовқин соламан, шармаидангни чиқарамап.

Унга жавдираб боққан Дилдорнинг кўзларидан дувдун ёш оқарди. Унинг бу ҳолини кўрган Асрора қарши сига чўккалади.

— Айт, нима бўлган?

— Тўй бўлмаса, шарманда бўламан. Бир ҳафта бўлди, бир ҳафта... Аъзамжонга текканман...

— Шарманда!

Низомжон қирга чиқиб кетган кунларда, Аъзамжон Дилдорнинг йўлини пойлайдиган бўлиб қолган эди. Қора қош, кўкракдор, хушбичим бу йигит Дилдорнинг ҳам ҳушини ўғирлаган эди. Айниқса, Аъзамжон ҳарбий формада жуда аломат кўринарди. Дилдор Аъзамжонни кўрди-ю, Низомжон кўзига бир ёш бола, гўдак бўлиб кўринди-қўйди.

Қоқ туш пайти эди. Дилдор даладан қайтаётиб йўлни яқин қилиш учун атайлаб тутзор оралаб келарди. Кела туриб тут тагидаги қоқ кесакка қонга ўхшаш бир нима томганини кўрди-да, тўхтади. Биронтаси чуғурчиқ отган бўлса, қони томгандир, деб ўйлади. Шу пайт тепдан кимпингдир йўталганини эшишиб юқорига қаради. Тут тепасида майкачан бўлиб олган Аъзамжон шоттут еб туарди. У бир қўли билан шохга осилиб кафтида шотут узатди. Қиз уни ийманиб олди-ю, битта-битта оғзига сола бошлади. Аъзамжон пеш терганини унга пеш узатаверди. Охири ўзини гуп этиб ерга отди. Унинг майкалари, билаклари шотут сачраганидан дор бўлиб кетган эди. Аъзамжон Дилдорга яқин келиб илжайди. У шундай қулай учрашувни кўпдан ният қилиб юрарди. Мана бугун ниятига етди. Титраб-қақшаб қизнинг билагига қўл узатди. Қиз аввалига қаршилик кўрсатди. Кейин иккови бошлашиб кимсасиз тутзор оралаб кетишиди. Уша куни улар тутзордан кечга яқин чиқишиди. Дилдорнинг қовоқлари қизарган, кўзлари бирорга дадил қараёлмасди. Эртаси Аъзамжон яна унинг йўлини пойлади. Қилмиши учун ундан узр сўради. Дилдор йиғлади. Аъзамжон шу сир сирлигича қолишини, яқин орада тўй қилиб унга уйланишини айтиб, қизни тинчитди.

Асрора олисларга термилиб туриб алланималарни ўйларди. Асрора бир нарса тўғрисида фикр юритса дарров қарорга келарди-ю, шартта айтиб қўя қоларди. Дилдор қилган иш унн ҳам ўйлантириб қўйган, нима дейиши, нима қилишини билмасди. Охири у шундай деди:

— Шармандаликни бўйниигга олибсан. Ака билаг укани бир-биридан жудо қилибсан.

Дилдор ўрнидан туришга турди-ю, кетолмай унга бақрайиб қараб қолди. Бирдан ҳўнграб йиглаб юборди. Дилидаги гапларни ўпкаси тўлиб кетганидан айта олмасди. Асроранинг ўтли кўзларига боқиб туриб гапира кетди:

— Нима қилай, нима қил, дейсан? Аъзамжонни яхши кўриб қолдим. У фронтдан келган кундан бери телба бўлиб юрибмап. Кўзимга ундан бошқа ҳеч нарса кўринмайди.

— Низом-чи? — деди Асрора.

Дилдор ерга қаради.

Асрора ўйлаб қараса, кўнгил ишн нозик нарса экан. У Дилдорни шима деб айблайди? Иккови бир-бирини севибди. Аллақачон эр-хотин ҳам бўлиб олишибди. Иккни орада Низомга қийин...

Асрора Дилдор билан хайрлашмай ўтларни раҳмсиз босиб ёнгоқзордан чиқиб кетди.

Шинайон олдида уни Низомжон кутиб ўтиради. Асрорани кўриб бирон яхши гап топиб келди, деган ўй билан ўрнидан турди.

Асрора унинг юзига ҳам қарамай шийпонга чиқиб кетди.

— Кўрдингми, гаплашдигми?

— Э, бор-э, — деди энсаси қотиб Асрора. — Оғзингдаги ошни олдириб қўйиб, оби дийда қиласан-а. Отингни эртароқ қамчиласанг ўлармиднинг! Кечикдинг!

Низоминнг боши эгилди.

— Йигит киши ҳам шунаقا латта бўладими!

Низомжон бўшашиб, кета бошлади, Асрора уни тўхтатди.

— Қаёққа?

— Кетаман.

— Қаёққа кетасан? Қочяпсанми?

— Билмадим. Бу ўїда, бу қишлоқда туролмайман.

— Қишлоқ сенга нима гуноҳ қилди?

Низомжон нима дейишени билмай эсанкиради.

Асрора қараб туриб раҳми келди. «Нима қилсан унинг кўнглини оларкинман?» деб тикилиб қолди.

— Менга қара, кетма. Қочган билан дардинг енгиллашмайди. Узингни ишга ур. Иш билан овunasан. Иш кимларни овутмаган.

Низомжон жавоб бермади. Бошини эгганича индамай сўқмоқдан кетди.

У нима қилишини билмай, яна довднраб гузарга келиб қолди. Кекса қайрагоч тагидаги кўримсизгина буфетга кирди. Бу ерда ҳам хеч ким йўқ. Буфетчи арманни чол бир чеккада мудраб ўтирибди. У Низомжон кириши билан бошини кўтариб ҳайрон бўлиб қаради.

— Кел, ўғлон! Аканг юбордими? Тўй виносини олиб кетасанми?

Низомжон индамади. Шиша балондаги винодан стакапга қуя бошлади.

— Низомжон чимисан?

— Ҳа, ичмоқчимаш.

— Манатинг вор?

Низомжон ёнидан пул чиқариб столга ташлади-да, стакапдаги винони симнириб, чиқиб кетди.

У ичкилик деган нарсани ҳали оғзига олган бола эмас эди. Ичакларигача ловиллаб кетди. Бирпасда боши гувиллаб, кўнгли ғалати бўлди.

Кўринган кишига дардини айтгиси келаверди. Танишларни кўрса гандираклаб олдига борар, энди гап очиши билан оғзидан гупиллаб вино ҳиди келарди-да, ураттган киши қўл силтаб кетиб қоларди.

— Ҳеч ким дардимни эшитмайди. Ҳамма шунаقا. Ҳамма ўзини ўйлади.

Бирдан зардаси қайпаб, бирор билан уришгиси келаверди. Файрати қўзғаб уйга қараб чопди. У бориб акасининг ёқасидан бўғиб олмоқчи, уни то қўли оғригунча дўппосламоқчи. Гандираклай-гандираклай уйга кириб борди-ю, сунага етмай йиқилди.

Аъзамжон укасининг аҳволини кўриб даст кўтарди-да, айвонга олиб бориб ётқизиб қўйди.

— Аҳмоқ. Сенга ким қўйибди ичишни! — Опасига таъна қилди. — Уни расво қилибсизлар. На гапга киради, на иш буюрсанг қиласди. Талтайтириб юборибсизлар, опа!

Қўли хамир юқи Рисолат ошхонадан чиқиб айвонда ётган Низомжоннинг тепасига келди.

— Буни ҳеч ким талтайтиргани йўқ эди. Узи учтўрт кундан бери ғалатироқ бўлиб юрибди.

Низомжон нимадир демоқчи бўлди. Гапиролмай гўлдиради. Ана шундан кейин у цима бўлганини билмайди. Кўзини очса, ой тепага келган экан. Узоқ-яқинда хўроз-

лар бир бирини чақиришарди. Уйдагилар аллақачон донг қотиб ухлаб қолишган. Атроф жимжит. Низомжон ўрнидан туриб чойнакдан совуб қолган чойни шимирди. Айвоннинг лабида ўй ўйлаб кетди. Нима қилсан? Тақдирга тан бериб ўтираверсинми? Эртага Диlldор шу ҳовлига келин бўлиб тушади. Бундан бу ёқ у бир умр шу уйда акаси билан яшайди. Низомжон унинг юзига қандай қарайди?

Низомжон ўрнидан туриб супада ухлаб ётган акасининг тепасига келди. Ҳозир уйготади, ҳаммасини айтади, тўйни тўхтатади.

Аммо акасини уйготиш учун унинг елкасига қўл чўзганда журъатсизлик қилиб шаштидан қайтди. Акасига қараб туриб унга раҳми келгандек бўлди.

Тамом, кетиши керак. Қишлоқдан бош олиб кетиши керак.

У қоронгида тимирскиланиб кийим-бошларини йиғиштирида-да, кўча эшикни ланг очганча, катта йўл томон ўқдек учиб кетди. У югуради. Диљнга озор берган муҳаббат туйғуларини орқада қолдириб акасини, опасини, дадасини ташлаб қочарди.

Тугилиб ўсган қишлоқ, дилига биринчи муҳаббат учқунини ташлаган сой бўйлари қолиб кетди.

III

Қирқ биринчи йилнинг қиши кирди.

Жанубий фронт қўшинлари шиддатли жанглардан кейин Ростов-Дон шаҳрини озод қилдилар. Партизан қнз Зоя Космодемьянскаяни фашистлар дорга осди. Бир варақ кепак қофозда кечикиб чиқадиган республика газетаси Марғилонга икки кундан кейин келарди. Бирдан-бир янгиликни радио айтиб турибди. Комбинат дарвозаси олдида ҳар куни эрталаб соат саккиз яримда одамлар ғуж бўлиб симёгочдаги карнайга қулоқ солишади. Ҳамма ўз ўйни билан бўлиб, жимгина цехларга кириб кетади.

Низомжон шу ерда. Қиладиган иши пиллакашларнинг қозоига ўт қалаш. У неча марта фронтга интилди, бўлмади. Юрт ишида ҳам, шахсий ҳаётидаги ҳам унинг омади келмади. Уйни, жойи, иззат қиладиган қишлоғиги бўла туриб бегона жойларда юрибди.

Үзүн қиши кечалари бошланди. Низомжон каттакон пеңда қорамой аралаштирилған күмир кукунининг лөвиллаб ёнишига қараб жимгина ўтирибди. Ташқарпда қор бўралайди.

Шу пайт фронтда нималар бўлаётган экан? Совунқ бўронларда окопда ётган тенгқурлари нималар қилишаётган экан? Қаримжон нима қилаётган экан? Низомжон бўлса иссиққина ҳужрада, ланғиллаб ёнаётган печь олдида ўтирибди. Агар бармоқлари бутун бўлганда шундай қилиб ўтирамиди?

У шундай хәёлларга берилган онларда виждони қийналиб кетарди. Тақдиран дод деб юборарди. Унинг устига деярли ҳар куни бирон ишчи аёл қора кийиниб келарди. Низомжон уларни кўриб турибди. Қора хат олган хотин бош эгиб жимгина дастгоҳи тепасига келар, кўз ёшини атрофдагилардан яшириб қабр устига энгашгандек бош кўтармай ишига уннаб кетар эди. Уруш, ғам одамларни бир-бирига ҳамдард қилиб қўйган эди. Бугун боласидан ё эридан қора хат олган хотинни овутган аслнинг ўзи эртасига ўғлидан қора хат оларди. Ҳамма бир-биридан кўз ёшини яширади.

Шу тариқа қиши ҳам яримлади. Низомжон кечаси цех бошлиғининг кабинетида, жилти тўзиб кетган диванда ётарди. Кечалари ухламай радио карнайга қулоқ тутиб, олис фронтда бўлаётган хабарларни эшитарди.

Мана, бугун Янги йил. Одамлар уруш насибаси — ғарибгина дастурхон устида кўп умидлар ваъда қилгани қирқ иккинчи йилни кутиб Москва радиосига қулоқ солмоқдалар.

Қишлоқдагилар нима қилишаётган экан? Улар ҳам ҳозир дастурхон атрофида Москвани эшитишаётганмани? Низомжон ўтган дам олиш куни этик олгани Маргилон бозорига тушганда қариялар чойхонаси олдида ўтиб кетаётган Адолатни учратган эди. Адолат Аъзамжонининг яраси тузалнб, бундан бир ярим ой олдин яна фронтга кетганини айтган эди.

Радиода таниш дикторнинг овози тантанали янгра-моқда эди:

«Қўшинларимиз Қавказ фронтида илгари силжиб бориб, қаттиқ жанглардан сўнг Феодосия шаҳрини ҳамда Керчъ қалъасини ишгол қилдилар. Калуга немис босқинчиларидан тамомила тозаланди».

Низомжон түнини апайл-тадил кийинб цехга югурди. Тунги смена тапаффусга чиқсан, ҳамма бир-бирини янги йил билан табриклиётган эди. Низомжон у ёқдан-бу ёқса югуриб радиода эшитган гапларини айтар, уларни ўз қувончига шерик қыммоқчи бўлар эди.

Бу қувонч ҳам узоқса бормади. Дарвоза олдида пўстинга ўралиб ўтирган қоровул чол унга бир қоғоз тутқазди:

— Бир шофёр бериб кетди.

Бу ёзув унга таниш. Асроранинг дастхати. Низомжон хатни кўрди-ю, қувончми, аламми, билиб бўлмайдиган бир ҳис вужудини қамраб олди. Хатни ўқиркан, қўллари қалтираб, кўзлари бежо бўлиб кетди.

— Нима гап, тинчликми, болам?

Низомжон гапиролмади. Қўлидаги қоғозини ғижимлаб электр лампаси атрофида капалакдек айланастган қор учқунларига тикилганча туриб қолди.

Чол ташвишланиб яна сўради:

— Гапирсанг-чи, тинчликми?

— Акам...

У гапиролмади. Томоғига бир нима тиқилди-ю, энтиктирди. Шу кўни анча тургач, битта-битта босиб комбинат дарвозасидан чиқиб кетди.

Асрора Аъзамжоннинг ҳалок бўлганни ҳақида хабар келганини ёзган эди.

Низомжон урушда эри, ўғли ҳалок бўлган аёлларни кўрган. Уларга ич-ичидан куйинарди. Аммо бу жудолик ўз бошига тушишини, тушган тақдирда қандоқ қилиб чидашини хаёлига келтирмаган экан. Мана энди акаси йўқ..

Низомжон қандай қилиб тонг оттирганини билмади. Низомжон цех бошлиғидан ижозат олиб тонг ёриши билан Олтиариқ йўлига чиқди-ю, ўткинчи машнига қўйкўтарди.

У Чортеракка кун ёйилганда кириб борди. Том-тошларни қор босиб ётибди. Изғирин кўз очирмайди. Анҳор бўйидаги мажнунитол бутунлай қорга кўмилиб кетган. Кўпrik устидаги қайрагоч новдаларини булдуруқ ўраб, танасигача оппоқ қилиб қўйган. Аммо Низомжон бу соvuқ, ноxуш манзарага парво қыммасди. У уйга, жигарининг мотамига шошарди.

Йўлда одам учрамасди. У маҳалла кўчасига бурилгандағина ора-чора одамлар йўлиқа бошлади. Улар кўпдан бери кўринмай кетган Низомжонга совуққина

қараб қотишарди. Баъзиларининг кўзида ачишишни, раҳмдилликни, аллақандай ифода бор эди.

Унинг қадами тезлашди. Муюлишда уйнинг бир тавақали эшиги кўринди.

Аммо ўостонага келганде ерни босиб ётган қор устида саноқсиз оёқ излари борлигини сезмаган эди. Ўқдек отилиб ҳовлига кирди. Кирди-ю, ошхона олдида бели боғлиқ опасига кўзи тушди.

— Вой, акангдан айрилиб қолдик! Жигаримдан айрилиб қолдик!

Рисолат югура келиб уни бағрига босди-ю, тўлиб-тўлиб йиглади. Ичкаридан буқчайнб қолган дадаси Иноят оқсоқол чиқди. У Низомжонга совуқ бир назар ташлаб жойидан қимирамай тураверди.

— Қаёқларда төнтиб юрибсан? Арслонимдан жудо бўлдим.

Низомжон ҳам караҳт бўлиб қолгандек жойидан қимирламасди.

— Акангдан ажралдик. Олис юртда, бегона тупроқда қолди. Уз қўлини билан жигарингни қабрга қўймадинг. Бу кунлар дилингга армон бўлиб қолади.

Рисолат унинг елкасидан қўлини олиб дадасига қарди.

— Нима қиласиз, дада, боланинг юрагини эзиб. Ҳар қанча гап бўлса, мана, келди. Бафуржа гаплашасиз.

Ниҳоят, оқсоқол бир сўз демай ичкарига кириб кетди. Сал ўтмай уйдан қорининг қуръон тиловат қилгани эшитилди.

Қуръон товуши ҳеч қачон баҳтли кунларни эслатмайди. Унинг ҳар бир сураси қабристон жимлигини, бой-қушлар кўзи чақнаган мозор даҳшатини эслатади. Ҳозир Низомжоннинг ҳам кўзига қорга бурканган оппоқ қабристон кўринарди.

У ҳамма нарсани унутди. Худди шу соат, худди шу дақиқадан бошлаб, ўзининг болалиги тамом бўлганини, бирдан катта бўлиб қолганини сезмасди.

Орқа томонидан оёқ товушини эшитиб Низомжон бенхтиёр ўгирилди.

Остонада сочини ёзиб, белини боғлаган Дилдор турарди. Унинг қовоқларн шишган, уйқусизликдан бўлса керак, ранги оппоқ оқариб кетган эди.

Низомжон бенхтиёр орқасига тисарилиб унга йўл

берди. Дилдор бошини әгиб гуноқкорона бир вазиятда ёнидан ўтиб кетди.

Қорининг овози ўчди. Уйдан кишиларнинг йўталиши эшитилди. Низомжон ичкарига кирди. Деразалари қипров бойлаганидан қоронғи бўлиб қолган хонада тўртта чол ғўнир-ғўнир гаплашмоқда эдилар. Иноят оқсоқол пойгаҳда чой қўйиб ўтирибди. Низомжон кириши билан чоллар ўринларидан қўзғалиб қўйишди. Курсиси олиб ташланган сандал чўғига қўлинни товлаб ўтирган чол Низомжоннинг дадасини юпатарди.

— Энди, қандоқ қилайлик, Иноят. Пешонага шундоқ битилгандан кейин иложимиз қанча? Уч-тўрт ойгина бўлса ҳам дийдорига тўйдириб кетди. Тўйини кўриб қолдингиз. Биз шўринг қурғурларнинг олло таоло олдида шунча гуноҳимиз бор эканмики, доғи ҳасратда ётибмиз. Болагинамни кўрмадим. Болаларимизнинг қабри қайда, жасади қайда, бир оллонинг ўзи билади. Шу бир парча қоғозга қараб аза очиб ўтирибмиз. Эҳ-хе, сиз билан мешдақалардан қанчаси қон-қора қақшаб ўтирибди.

Чолнинг юзлари бужмайиб, серажин бетлари кичкина бўлиб кетди. Низомжон чолнинг ўғли ҳалок бўлганидан бехабар эди. Низомжон уни яхши танирди. Урушдан олдин МТС да грузовик ҳайдарди. Жуда чиройли йигит эди. У кирган уй тўлиб кетарди. Самоварда у ўтирган сўрига одам ёпириларди. У билмайдиган афанди латифаси йўқ эди. Кўчада биронта танишини учратиб қолса, машинани тўхтатиб: «Битта янгисини топиб қўйдим, айтиб бераман», деб латифа айтиб кулдириб ўтиб кетарди. Ашулани ҳам яхши айттарди, овози ширали эди. Шундай қувноқ, шундай кўркам йигит ҳам ҳалок бўлибди.

Чоллар фотиҳа ўқиб ўринларидан туришди. Низомжон дадаси билан уларни остонаягача кузатиб чиқди. Қайтиб дадаси уни уйга бошлаб кирди-ю, ўтқизиб тергов қила кетди.

— Қаёқда юрибсан, аҳмоқ? Сенга нима гуноҳ қилган эдик? Қапи, айт!

Низом энгашиб тек ўтираверди. Чол бошини сарак-сарак қилиб, унинг жавобини кутарди. Үғлидан жавоб бўлмагач, яна ўзи гап бошлади:

— Хўш, шунча тентиб юриб нима орттирудинг? Усга бошингпинг исқиrtleлигидан нима орттирганингни кўриб турнибман. Қариганимда қўлтиғимга киарсан, рўзгоримнинг бир чеккасидан кўтаришарсан, деган эдим. Э, эсиз,

ясиз берган тузим. Сен тенгилар пул топиб рўзгор теб-ратаяпти, бола чақа боқяпти. Қани, айт, энди нима қилмоқчисан?

Шу пайт опаси дастурхон йиққани кирди. Ота-бала ўртасида ўтаётган гапнинг маъносига тушуниб, у ҳам ўтиргди.

— Опагинанг айлансан. Биттангнинг доғи ҳасратинг ҳам етар. Нимадан, кимдан дилинг оғриганини билмайман. Аканг дадам бечоранинг белини букиб кетди. Энди сен куйдирма. Эс-хүшинингни йиғ. Енига кир. Бу уруш ўлгур ҳамма ёқни қийратяпти. Дадамнинг ҳам беш кунлиги борми, йўқми, ёнида бўл. Акангнинг азаси деб бор буд-шуддан айрилдик. Етиб еганга тоғ ҳам чидамайди. Ўзимизнинг колхозда ишла. Диlldор — келин аянг, оғир оёқли. Ишга ярамай қолган. Эртами-индин кўзи ёриса бир-икки йил колхоз ишини қилолмайди. Дадам ўзингга маълум. Мендан умид қилманглар, болаларимни ўзим эплаб, қўлларингга қарамай турганинг шукур қилинглар. Жон ука, шу ерда қол. Ҳозир бирордан гина қила-диган пайт эмас. Яхши гапдан бошқа ёрдамим йўқ.

Низомжон опасининг гапларини чин юракдан эши-тиб ўтиради. Тўғри, қолиб шу ерда ишлаши керак. Рўзгорни ўзи қўлга олиши керак.

Бироқ, бироқ Диlldор яшаётган уйда туришни у ўзи-ни ўзи ҳақоратлаш деб биларди.

Дилдорга ҳам у билан бир жойда туриш осон бўлар-микан?

Қанчалик қийин бўлмасин, Низомжон қишлоқда қо-лишга, кексайиб қолган дадасига тиргак бўлишга аҳд қилиб қўйди.

— Хўп. Қоламан, опа.

IV

Низомжон Марғилонга тushiб, уйдаги аҳволни ту-шунтириб, ишдан бўшаб келди. Отаси Иноят оқсоқом яна тирикчиликнинг пайига тushiб эртадан-кечгача қў-лига омбур, сим олиб супурги бойлади. Эшакка ортиб ўзи пиёда қор кечиб Марғилонга қатнайди. Рисолат ҳа-мон таъзиянинг расм-русларини тўла-тўқис қиламан, деб рўзгорда борини барбод бермоқда. «Шундай укем тупроқда ётаверадими, ҳеч бўлмаса ўз топгани ўзининг маъракасиnga ярасин», деб Диlldорнинг бисотидаги бор-

ни битталаб бозорга чиқаряпти. Иноят оқсоқол ёшлигидан бир гапини иккى қымаган қызини бунаقا харжлардан тиёлмасди. Оила измини бутунлай унинг қўлига топшириб қўйган эди.

Низомжон Каримдан келган хатин Асрорага олиб борган эди. У билан анча гаплашиб, тушга яқин табнати равшан тортиб уйга келди.

— Дунёда нима гаплар бор, болам? — деб қолди отаси.

Низомжон энтика-энтика гап бошлади:

— Утган куни Фарбий фронтдаги қўшиниларимиз пойттахт яқинидаги Можайск деган шаҳарни озод қилишган эди. Энди Москва области душмандан бутунлай тозаланибди.

Чол бу гапдан оғзини очганича анграйиб қолди.

— Шу билан уруш тамом бўладими?

— Йўқ, дада. Немис ҳали бизнинг еримизда?

Чолининг юзлари яна бурушиб кетди. У соқолининг учини бармоғига ўраганича тиззасига тикилиб қолди.

Рисолат Низомжоннинг олдига бир коса мастава келтириб қўйиб, айвон устушига суюшганича унинг хўриллатиб овқат ичишига қараб турарди. Оқсоқол ҳассасини дўқиллатиб кўчага чиқиб кетгандан кейин кўрлачага ўтириб, укасига тикилди.

— Низомжон, менга қара, укажои, — деди у журъатсизлик билан, — жигар жигарга ёмонлик раво кўрмайди-а?

Низомжон унинг нима демоқчилигини билолмай ҳайрон бўлди. Елкасини қисди.

— Йўқ, аввал шуни менга айт. Жигарнинг жигарга ёмонлик раво кўрганини эшитганимисан?

Низомжон бош чайқади.

— Балли, ука. Мен опангман-а? Мен ҳам сенга ёмонлик қилмоқчимасман, дадам ҳам шундоқ. Кўп ўйладик. Ўйлаб-ўйлаб бир қарорга келдик. Энди гап сенда қолди. Йўқ десанг, илло-билло юз кўрмас бўлиб кетамиз.

Низомжон опасининг феълини яхши билади. У тутган жойидан кесадиган хотинилардан. Унинг дастидан поччаси дод дерди. Қилдан қийиқ топиб, жанжал чиқарди. Шу феълидан иккى марта қўйди-чиқди бўлиб, уйга кўчини ортиб келган, беш боласини кўзи қиймаган поччаси ялиниб-ёлвориб яна кўчириб олиб кетган эди.

Албатта у Диlldорга ҳам кўп кўргилларни солған бўлиши керак. У Диlldор кўчага чиқдими, дарров уйга кириб қутисини ковлаб нимаси бор, нимаси йўқлигини билиб оларди. Унга қайнагачилик қилиб иш буюар, қилган ишидан албатта хато топиб, койир эди.

Низомжон опасининг гапни узоқдан бошлаб, даромад қилаётганидан бирон кўнгилсиз гап борлигини билиб, юраги шув этиб кетди. Агар шунчаки гап бўлганда у бобиллаб гапириб ташларди. Йўқ, у ялинганга ўхшаб, шартнин аввал ўртага ташлаб гап бошлайти. Нима гап экан?

Опаси гапдан олдин жиндек кўз ёши қилиб ҳам олди.

— Аъзамжонинам қандоқ йигит бўлган эди, қандоқ йигит бўлган эди-я. Қарчиғайдек укамдан айрилиб ўтирибман. Менга осон тутма, ука. Сен ҳали ёшсан, биттагина болага ота бўлгин, жудоликнинг қанақа бўлишини биласан. У кетди. Ундан нима қолди? Худди дунёга келмагандек кетди. Суқсурдеккина хотини қолди. Эртами индин Диlldор албатта кетади. Бисот-бағални шинниб, уйни шиншийдам қилиб кетади. Ёш умрини беваликда ҳазон қилармиди? Укамдан ҳомиласи бор. Бола дунёга келса кимларнинг қўлига қарайди?

Унинг гаплари Низомжонининг жигар-бағрини эзив юборди. Бошини эгганча лиқ-лиқ йигларди у.

— Ойдеккинажувон қўлдан чиқиб кетмаса, дейман. Укагинамнинг боласи бирорларнинг эшигида хор бўлмаса, дейман.

Низомжон опасининг гапларидаи, Диlldорни кетқизма, шу уйда тураверсин, деган маъно англаб:

— Шу уй уники, даъвом йўқ,— деди.

— Йўқ, бошқа гап айтмоқчима! Шариатда шарм йўқ, Диlldор қўлимиздан чиқиб кетмасин, дейман. Акангнинг боласига ота бўлиб, нешонасин спласанг дейман. Шариат бунга йўл беради. Дадам уламолар билан гаплашиб китоб кўриб келди.

Низомжоннинг танасига электр токи ургандек вужуди зирқираб кетди. Опаси нима деяпти? Акангнинг хотинига — келин аяигга уйлан, деяпти! Бу қандай гап! Бу гапни бирор эшилса нима дейди? Унинг, юрт урушда жон олиб, жон берадётган пайтларида бирон хизмати билан шу курашга ҳисса қўшолмай, майдада ишлар билан уриниб юрганинг етмагандек, энди акасининг хотинига

үйланиши қолғанмиди? Наҳотки унда вијдон бўлмаса, наҳотки иззат-нафс деган нарса бўлмаса! У опасининг, дадасининг гапига кириб шу ишга рози бўлса, бир умр вијдон азобида қолиб кетмайдими? Қандай яшайди? Одамларнинг кўзига қандай қарайди? Эрта-индин уруш ҳам тугаб қолади. Омон қолғанлар қайтиб келишади. Шунда улар: «Сен нима қилдинг?», деб сўрашса, нима деб жавоб беради? «Келин аямга үйланиб, бурчак-бурчакда тирикчилик қилиб юрдим», дейдими? Ҳеч ким сўрамаса ҳам, Карим сўрайди.

Наҳотки опаси Дилдорга шунчалик меҳрибончилик қиласётган бўлса? Наҳотки акасининг ҳали туғилмаган боласига шунча меҳрибонлик қиласа? Йўқ, унинг дарди бошқа. Низомжон опасининг дардини билади.

Дилдор кексайиб қолган Юнусали отанинг ёлғиз боласи. Ота қизини тўқис-тугал мол билан узатган. Унинг устига дардчил чолнинг беш кунлиги борми, йўқми. Оқ тунука томли ичкари-ташқарили ҳовлига Дилдордан бошқа меросҳўр йўқ. Опаси ана шуларни ўйлаб, уни укасига раво кўряпти.

Наҳотки Дилдор бу гапларга рози бўлган бўлса?

Низомжоннинг сукутга кетганини опаси ризо аломати деб ўйлади-да, унинг елкасига қоқиб ганирди:

— Хўп дейишингни билардим. Энди гап шу. Дилдорнинг кўяглини ол. Уни бундан бу ёқ келин ая, деб чақирма...

Низомжон шердек бўкириб ўрнидан туриб кетди. У қалт-қалт титрар, кўзлари қинидан чиқай деб опасига ўқрайиб қарап эди.

— Мени ким деб ўйлаяпсиз? Шу гапни нима деб гапирдингиз? Одамгарчиликдан чиқсан деб ўйлаяпсизми? Вијдонсиз деб ўйлаяпсизми? Узимни осиб қўйсам қутуламанми?! Узимни чавақлаб ташласам қутуламанми?

Унинг бўғиқ, аламли бақиришидан йўлакда турган дадаси ҳассасиз, энгашганича ариқ лабига келди.

— Нима гап? Нимага бақирияпсан, аҳмоқ?

Унинг важоҳатидан қўрқиб кетган опаси қочиб дадасининг орқасига яширинди.

— Мусулмонман дейсиз, дада. Шуми мусулмонлик?!

— Бақирма! Битта-яримта эшишиб қолса нима дейди?

— Акам гўрида тик турмайдими? Ҳеч бўлмаса арвоҳ хотира қилипг.

— Арвоҳ хотираси деб шу ишни қиляпмиз. Раҳматлик акангнинг биргина ёт-бегоналар қўлида хорзор бўлса, майлими?

— Бу замонда ҳеч ким хор бўлмайди, зор бўлмайди.

Шу пайт чорбоғдан эчки етаклаб Диlldор кириб келди. У ота-бала ўртасида нима гап бўлаётганини билолмай эшик олдида тўхтаб қолди. У, Низомжоннинг шунча вақт йўқ бўлиб кетганига чол уни энди қийин-қистоққи оляпти, деб ўйлади. Иноят оқсоқол унга ёмон ўқрайди.

— Болам, сен ишингга қарайвер. Бу ўзаро гап.

Дилдор эчкини беҳига боғлаб, яна чорбоққа юра бошлаган эди, чол унга ўдағайлаб берди:

— Ҳой, эчки беҳининг пўстлогини шилиб ташлайди-ку!

Дилдор чурқ этмай, эчкини ечиб кўчага олиб чиқиб кетди.

— Бола, шуни яхши билиб қўйки, менинг айтганимни қиласан.

Низомжон шу ёшга кириб дадасининг гапини иккι қилган бола эмасди. Ҳамма вақт нима деса бош эгиб, хўп, деб келган. Иноят оқсоқол болаларини аямасди. Уларни бирон марта илиқ-иссиқ гап айтиб эркалатмаган. Акаси Аъзамжон гожроқ эди. У дадасининг гапига хўп дерди-ю, кейин ўзи билганча иш тутиб кетаверарди. Низомжон унақа эмас, соддалигидан, тўғрилигидан дадасига чап беролмасди. Мана, у умрида биринчи марта ота юзига тик қарайпти. Унинг ёмон қарашидан Рисолат безовталаниб қолди. Бирон кори ҳол бўлмасин, деб ота-бала ўртасига кирди.

— Ҳой бола, жинни бўлма. Хўп, де!

— Йўқ!— у дадасига юзланди.— Дада, уялмайсизми, андиша қилмайсизми? Акамнинг тупроғи ҳали сувимай туриб-а?..

— Дадангга шунақа дейсанми, ярамас!

Чол унга ўдағайлаб яқин келди.

— Хўп, десанг, деганинг, бўлмаса...

Юрагининг аллақаерида бир нима узилиб кетгандек Низомжон энтиқди. Кўзлари тиниб, олам қоп-қора зиистонга айлангандек бўлди. Икки тиззасида дармоқ қолмай оғир калтаклардан шалайим бўлиб йиқилиб, ўриндан турганга ўхшарди. Дадаси нима қилмоқчи, оқ қилса-я. Унда дунёда кими қолади? Нимаси қолади? Энди унинг одам бўлиб яشاшидан нима маъно чиқади?

Низомжон кўзларини жавдиратиб дадасига қаради.

— Дадажон, ўйлаб кўрсангиз-чи? Уз болангизга шу кунни раво кўрасизми? Бунақада мени тириклайнин кўмасиз-ку. Акамнинг ўрнига мен ўлиб кетсам бўлмасмиди!

— Кошки эди...

Низомжон ҳўнграб йинглаб юборди.

— Жон дада, инятингиздан қайтинг. Барнибир мен бунга кўймайман.

— Шунақамн?

— Дурустроқ ўйлаб кўринг...

— Шунақами?

Низомжон изтироб билан қичқирди:

— Ҳа!

— Оқ қилдим, сени! Сендақа болам йўқ! Оқиадарсан! Йўқол бу уйдан!

У, бир муддат дадасининг ўт чақнаётган кўзларига маъюс боқиб турди·да, битта-битта босиб йўлак томонга юрди. У бирдан тўхтаб орқасига ўғирилди. Ёш тўла кўзлари билан туғилган уйига, ҳовлига, болалик йилларида эмаклаб бориб сув ичган ариққа, чумчуқ боласини оламан деб тирмашиб чиққан кекса ўрник шохларига, варрак учирган том бўйотларига тикилганича туриб қолди. Оғилхона олдида занжириланган Олапар унга қараб думини ликпллатар эди. Низомжон бориб унинг бўйнидан қучоқлаб, бошларини, қулоқларини эзғилади. Зийрак ит бир нима сезгандек, Низомжоннинг эзғилашларига туриб берди. Низомжон унинг бўйнидаги занжирини ечиб юборганда ҳам, жойидан қимирламай маъюс қараб ётаверди.

Низомжон уйга кириб онасининг рамкага солинган суратини олиб чиқди·да, кўкрагига босганича ҳеч қаёқка қарамай кўчага югурдн.

У қайрағоч тагига етганда девор раҳнасидан ошган бўлса керак нимчалари, тирсаклари тупроқ бўлиб кетган Диlldорининг йўл ўртасида турганини кўрди:

— Нима бўлди?

Низомжон унга ёмон қаради:

— Айт, нима бўлди?

— Хонадонимизга кулфат олиб келдинг, шумқадам!

Низомжон йўлинин тўсиб турган Диlldорининг юзига қарамай ўтиб кетди. У алам билан йиғлаб қолган Ди-

дорга қайрилиб қарамади. Шамолдек елиб бораркан, қулоғида ҳамон, «оқпадар», «оқпадар», «оқпидар» сүзи тақрорланарди.

У маҳалла күчасидан чиқиб дала йўлига ўтиши билан қадами секинлашди. Ичидан келгин кучли хўрсанини томоғини куйдирди. Бир нима шитирлагандек бўлди. Ўгирилиб қараса, орқасида бошини эгиб Олапар эргашиб келяпти. У яна унинг бўйнидан қучди.

— Сен қол, сен қол. Сен оқпадар эмассан. Қол! Қол!

Ит унинг гапларига тушунмади. Яна эргашаверди. Низомжон ердан кесак олиб унга отди. Тегмади. Ит яна эргашди. Охири у каттакон тошни олди-ю, кучининг борича унга улоқтирди. Ит ангиллаб орқага қайтди-да, нарироқ бориб ўтириб олди. Низомжон кўздан йўқолгунча орқасидан маъюс тикилганча қолди.

Қишлоқдан узоқтаб кетган Низомжон қўйнидан она суратини олиб тикилди-да, ҳасрат-надомат билан ингради.

— Ал, аяжон! ..

И К К И Н Ч И Б У Л И М

I

Ердан қор кетган бўлса ҳам, кўлмак сувларнинг бети эрталабга яқин пиёс пўстидек муз бойларди.

Баҳор баҳор экан. Олисда ўт ёнишига қарамай, шаҳарлар вайрон бўлишинга, одамлар ўқса учнишига қарамай барибир баҳор одамлар кўнглига аллақандай илиқлик олиб киради.

Ҳар якшанба тўн кийиб, этигини мойлатиб Марғилонга тушадиган қишлоқ йигитлари энди олисда — урушда.

Бу томонларга эндини расм бўлган баланд пошналли туфлилар сандиққа тушган. Кийганда кўзни оладиган қичиқ атлас энди қизларнинг кўнглига сиғмайди. Ҳамманинг кўзи фронт йўлида.

Зириллама гузаридаги катта қайрағоч шохига илинган радиокарнай тагига кунига тўрт маҳал одами йигилади. Одамлар жим. Ҳар ким сукут ичидан фронт йўлларидан, вайрон бўлган қишлоқлардан, олинган шаҳарлардан ўз боласини, акасини, укасини қидиради. Шундай сукут билан яна тарқаб кетади.

Мана, тагин баҳор келди. Ҳувиллаб қолған дарахт шохларига құшлар чүп ташиб ин қура бошладилар. Зиррлама гузари ҳам секин-секин гавжум бўла бошлади. Баҳор одамларни уйдан етаклаб чиққан, офтоб заҳ уйларнинг деразасидан мўралаб қишидаи қолған рутубатни ҳайдамоқда.

Деворлари нураб қолған ҳовлиниң кунгай томонидаги айвонда кексагина бир хотин камзулига тугма қадаб ўтирибди. Офтоб қиздирган қора кўрпачада ҳурпайиб ётган мушук унинг қатим тортаётган қўлларига қараб хуриллайди, ғалтак ипни олиб қочишига пайт пойлайли.

— Қўй, Мош, бу сенга ўйинчоқ эмас. Йўқотиб қўйсанг, кейин ипни қаёқдан топаман?

Мушук унинг гапларига тушунгандек, яна хуриллайди.

— Сен ўлгур гапга тушунармидинг, сенга ўйин бўлса.

Хотин ишини битказиб ўрнидан турди. Устун олдига келиб бўй чўзиб кўча томонга қаради. Кўчадап гупчагига мой тегмаган арава ғициллаб ўтаётган эди. Эгарда ўтирган киши буқчайиб ниманидир мингиллаб хиргойи қиласади. Арава эшик олдига келиб тўхтади. Эгардаги киши арава шотиснга оёқ тираб девордан қараб қичқирди:

— Ҳо, Жаннат хола, уйдамисиз?

— Кираверинг, Умматали, кираверинг.

Умматали гуп этиб ўзини ерга ташлади-да, ҳовлига кирди.

— Раис юборди,— деди у, у ёқ-бу ёққа аланглаб.

— Аравангизни деворга тўғриланг. Ана, олиб кетаверинг!— Жаннат хола девор тагидаги буғи чиқиб турган гўнг уюмини кўрсатди.

Умматали ташқарига чиқиб аравани тўғрилади-да, қайтиб кириб паншахи билан раҳнадан ошириб аравага гўнг ота бошлади. Лотин унга разм солиб туриб ичи эслиб кетди. Қандоқ юарди-я! Қишлоқда уни каттадан-кичик «Умматали паратка» дерди. Кийган кийимнига гард юқмасди. Чий бахмал шимчасининг кўкрак чўнтағидан соат занжири осилиб турарди. Энди буқчайиб қопти. Кийимлари ҳам бир ҳолатда. Азизхони урушга кетди-ю, шу кўйга тушди.

Жаннат хола айвон лабига ўтнриб унга тикиларкан, кўнгли алланечук бўлиб кетди. Ўрнидан туриб олдига келди.

— Азизхондаш хат борми, ўргулай?

Умматали паншаха дастасига бағрини беріб анча туриб қолди, унга қарамай, бир хұрсинаш олди-да деди:

— Анча бұлди келмаганинга.

Жаннат хола негадир бош қимирлатди.

— Менникідан ҳам хат йўқ. Қандоқ қиласын, ўргулай.

— Икромжондан-чи? — деди Умматали ерга қараб.

— Яқинда хат келган эди. Тинчман, дебдилар.

— Хайрият.

Умматали бошқа гап сұрамади. Ишини битказиб әгарга минди-ю, хайр ҳам демай жұнаб қолди.

Ховли жимжит. Мушук ҳамон хуриллайди. Қампир айвонда кафтини иягига тираганича ўтирибди.

Боласи турмай-турмай, якка-ёлғыз арзандаси Турсунбойни шамолни ҳам раво күрмай авайлаб боқиб катта қылди. Кечалари ухламай, шу ёлғизимнинг умрини узуп кил, деб худога нола қилиб чиқарди. Ҳозир қаерларда юрган экан? Дийдорини бир күриб ўлса. Турсунбойннинг алплек қоматини бағрига бир босиб ўлса армони қолмасди.

Кампирининг дилида, тилида кеча-ю кундуз шу гап.

Аммо Турсунбойдан хат ҳам, хабар ҳам келмасди. Дадаси ҳар хатида: «Турсун қалай, армияга чақирилмадими? Қасал-пасал бўлгани йўқми, нега хат ёзмайди?» деб сўрарди.

Ота унинг армияга кетганидан бехабар эди.

Турсунбой кетаётган куни онасига қараб турганда кўзларида ёш йилтирагандек бўлган эди. Жаннат хола ҳалигача билмайди — ўшанда ўғли йиғлаганмиди, ё пешонасидан томган тер йилтираб шунаقا кўринганмиди?

Она кўзи олдида ўғлининг қоп-қора қошлари, қаңиаган кўзлари қолди. Йигирма бир йил атрофида парвона бўлиб, айланиб-ўргилиб боқсан боласини уруш бағридан юлиб олди. Ҳозир у қаёқларда юрган экан? Очминкан, тўқмикан? Лекин она кўнглига таскин берарди: «Болам юрт ишига яраб қолди. Кўпга келган тўй экан, қандоқ қиласай, қирқ йил қирғин бўлса, ажали етган ўллади, ишқилиб, ёлғизим соғ-омон келсин!»

Жаннат хола ўрнидан турди-да, битта-битта босиб кўча эшигидан ташқарига қаради.

Дала офтобда яшнарди. Кимдир тўқ-тўқ теша уриб ишкомга поя кесяпти. Катта ернинг охиридаги тош йўлдан юк машинаси гуриллаб ўтиб кетди. Қампир автомо-

биль овозини эшитмаганинга ҳам анча бўлиб қолган эди. Бу токуш негадир унга урушдан аввалги пайтни эслатди. У Турсунбой билан шунақа машинада Марғилонга тушган эди. Эри Икромжон Москвадан келаётганда она-бала уни ўша ерда кутиб олишган.

Кампир кўчага чиқди-ю, беихтиёр гузарга қараб юра бошлиди.

Бугун иегадир Зириллама жуда гавжум. Идора олдида қора машина турибди. Каллакланган толларга саккиз чогли от бойланган. Кампир ҳайрон бўлиб самовар сўрисига ўтиди. Чойхўрлардан бири:

— Ота анча озиб қопти-я,— деди.

— Йўлдошвойга ҳам осон тутиб бўлмайди,— деди унга бир мўйсафид.— Бошида юртнинг ташвиши, уйқусининг мазаси йўқдир. Ўзимиз мисол, кичкинагина рўзгор деб не кунларни кўряпмиз.

Кампир уларнинг гапидан Зирилламага Йўлдош Охунбобоев келганини билди. У Охунбобоевни яхши танирди. Акаси билан бирга катта бўлишган. Икромжон билан бўлса яқин оғайнини эди. У ҳар гал Марғилон келганида албатта Икромжонни суриштириб, ўзи Зирилламага келолмаса, албатта олдириб кетиб, бирнас чақчақлашиб, Андижонгат ўтиб, кетар эди.. Зирилламага келган пайтларида Икромжонни чақиртириб ўтирмай, ўзи тўппа-тўғри эшикни очиб кириб келаверарди. Ўтган йиғи Жаннат холанинг акаси Содиқжон вафот қилди. Йўлдош ота эшитгапмискан?

Идорадан Охунбобоев билан Райимберди тоға чиқди. Уларга эргашган раислар сал орқароқда қолишиди. Ота Тоғани қўлтиқлаб олиб чойхона томонга юра бошлиди. Улар қандайдир зарур гапни қизишиб сўзлашарди. Охунбобоев ишмадандир жаҳли чиққандек, Тоғага қаттиқ-қаттиқ гапираварди.

Улар сўрига яқинлашаркан, ҳамма ўрнидан турди. Бирдан отанинг кўзи Жаннат холага тушди.

— Ия, ия, синглим, тинчмисан?.. Эшитдим. Икром фронтда экан. Ҳат борми? Эркатой қалай, яхши юрибдими?

У устма-уст савол берганидан Жаннат хола нима деб жавоб беришни билмасди.

— Турсунбойингиз ҳам кетди.

— Битта ўзинг қолибсан-да? Содиқ ҳам қазо қилибди...— Охунбобоевнинг кулиб турган юзи бирдан жид-

дній бўлиб қолди. Икки қошининг ўртасига тугунчак тушди. Кўзлари бир нуқтага тикилганича индамай гурриб қолди. Қейин дард, алам билан сўрнига келиб ўтириди.— Кўпни кўрган киши эди. Яхши одам эди.

Бошқа гап айтмади. Узатилган пиёлани олиб индамай ўтираверди.

Ким билади, у Содиқжон билан ўтказган йигитлик йилларини эслаетибдими, йўқотган азиз оғайниси учун ичидан йиғлаляптими. У шу кўйи анча жим ўтиргандан кейин совиб қолган чойни ҳўплаб, Жаннат холага қаради:

— Якка қолганинг ёмон бўлибди. Улар келгунча Тошкентга олиб кетайми? Бизникида тура турасан.

Жаннат хола бош тебратди.

Охунбобоев ўрнидан қўзғалди.

— Майли, ўзинг биласан. Райим, хабар олиб тур. Зориқтириб қўйма. Икром келганда уятли қилма бизни. Менга гапинг йўқми, синглим?

— Йўқ. Сизни кўриб акамни кўргандек бўлдим.

Йўлдош ота ўтирганлар билан ҳазиллашиб ўтиб кетди. Улар негадир шаҳар томонга эмас, далага қараб кетишиди.

Жаннат хола ўрнидан турди. Яна уйга қараб йўл олди. У энди негадир ўзини сира ёлғиз қолганга ўхшатмасди. Бу ерда кимидир борга, кимнингдир нафаси юнмоғига тегиб турганга ўхшайверди. Хаёлидан ёмон ўйлар нари кетди.

Хувиллаб қолган уйда ёлғиз яшаш қийин. Ҳовли ютман дейди. Аммо Жаннат хола ёлғизликка кўнишиб қолганди.

Кеч кирди. Чироқ ёқиб айвонда яна кундаги ўтириши бошланди. У ёлғиз эмас. Хаёлида эри билан, арзандада боласи Турсунбой билан худди тўғрима-тўғри ўтиргандек гаплашарди.

Ой чиқди. Яланғоч новдалар орасидан ўтгунча бети тимдалангандек ҳориб-чарчаб терак учига чиқиб олдида, қимирламай туриб қолди.

Қўшни ҳовлида хўroz қиңқирди. Қаердадир ит улиди. Кимнингдир боласи биғиллаб йиглади.

Бирдан эшик тагнда ит вовиллади. У гўё уйга кириб қолган нотаниш кишини таламоқчилик жон-жаҳди билан вовилларди. Жаннат хола чўчиб кетди. Яна эшик томонга кулоқ солди. Эшик ҳалқасини кимдир қоқарди.

— Ким? — деди Жаннат хола безовталаниб.

— Мен, мен, Жаннат. Оч!

Бу өри Икромжоннинг товуши эди.

Жаннат хола қандай қилиб эшик олдига борганини бўлмайди, зулфинни тополмай довдиради.

— Очсанг-чи, нима бўлди?

— Ҳозир, ҳозир.

Жаннат хола титраб-қақшаб аранг зулфинни топдида, эшикни ланг очиб юборди.

Еғоч оёқли Икромжоннинг боши ва елкаларини ой ёритиб туарди.

II

Эрталаб Райимберди тоға келди.

У Икромжоннинг бир оёғи йўқлигини кўриб, юраги жиз этиб кетди. Аммо буни унга сездирмади. Қучоқ очиб кўришаркан: «Хайрият, хайрият тирик кўрдим!» — деди.

Ховлида хотин-халаж кўп. Эркаклар бирни кириб, бинри чиқиб туришибди. Ҳали нами кўтаришмаган супага ҳам бўйра тўшаб, шолча ёзилган. Эркаклар шу ерда. Самоварга тараша ташлаётган чол раисга чаккасидағи бир даста бинафшани олиб узатди. Тоға тўйиб ҳидлади-да, Икромжонга берди.

— Мана, баҳор нишонаси. Ҳидла, соғингандирсан,

Бинафша қўлдан-қўлга ўтди. Шу бинафша баҳона бўлди-ю гап баҳор, дала, бу йилги қилинадиган ишлар тўғрисида кетди.

— Тога,— деди чой қўйиб ўтирган Умматали Райимбердига қараб,— кеча ота келган эканлар. Тинчликми ишқилиб?

— Тинчлик. Езёвонга чиқиб келдик. Иш катта бўладиган. Бизга Наймандан ер беришяпти.

Найман — чўл тўқайиннинг ўртасида. У томонларда дехқончилик қилиш осон иш эмас.

— Тўқайда нима қиласиз? Пахта битармиди? Турган-битгани ботқоқ, пашшанинг уяси!..

Райимберди эндигина оқ оралаб келаётган мўйловини силаб илжайди:

— Ҳукумат бир иш қиласа билиб қиласи. Чўлга чиқамизу, пахта экиб кетаверармидик? У жойларда пахта битишига икки қовун пишиғи бор.

Икромжоң гапга аралашмай бир чеккада жимгина ўтирибди. Райимберди чойни шимириб, пиёла четини-енгига артди-да, дастурхонга қўйди.

— Азбаройи колхозчнга мадад бўлсин, егулигин ўзи-дан чиқсин, деб шундай қиляпмиз. Аввал икки йилги-на шоли экамиз. Аммо лекин, Найманга кўчиш ихти-срый. Ота айтдиларки, чўлга кўчиб чиқсан оиласларга кузга қолмай бошпана қилиб берилади. Ҳар бригада-дан икки оила кетса — ўттиз тўрт хўжалик бўлади. Бинойидек қишлоқ қуриш мумкин. Аммо кузгача чайлада яшаб туришга тўғри келади. Ҳар бир оиласга ўн олти сотих томорқа, ўзинга шоли экиб олади. Даромад тақ-симотида қанчадан тушса, бошқалар қатори яна ола-ди. Менингча, бу ишга кўнмайдиган одам бўлмаса ке-рак. Аммо лекин, бошқа колхозлар ҳам шундай қиляпти.

Раиснинг бу гапи кўпчиликни ўйлантириб қўйди. Чойга фотиҳа ўқилгач, ҳамма ўрнидаи турди.

Шу куни келди-кетди бўлиб Икромжон қўчага чи-қолмади. У туғилиб ўсган далаларига чиққиси келар-ди. Фронтда юраркан, бу ерларни тушида ҳам, ўнгидан ҳам кўз оядидан нари кетказолмаган эди. Сал осек узилди дегунча оstonага чиқиб дала томонга қаради. Ҳали барг ёзмай сўррайган ялонгоч новдалар дала-нинг йироқ-йироқларини тўсолмас, уфққача аниқ кў-риниб турар эди.

Кеч кириб, келувчиларнинг оёғи узилиши билан, у қўчага чиқди.

Дала жимжит. Танга ёқадиган эрта баҳор шабада-си гир-гир эсиб, одам кўнглига аллақандай түйғулар солади. Икромжон айланиб юриб анҳор олдидан чиқиб қолганини сезмади. Кеч гира-ширасида сув қўрошин-га ўхшаб қорайиб оқарди. Икромжон бу анҳорда неча марталаб чўмилган. Үғли Турсунбой бир нафас кўз-дан йироқ бўлса, уни қидириб шу ердан топарди. Бо-ла камгап, қиладиган нинни бирорга айтмасди. Отабола жимгина уйга қайтишарди-да, иккови икки уйга кириб кетишарди. Эр-хотин супада ўтириб, ёлғиз бола-га узоқ умр тилаб ухламай тунни тонгга улашарди.

Турсунбой қаёқларда юрган экан? Кетар олдида Икромжон уни бағрига босолмади. Бу кунлар дилига армон бўлиб қолмасин ишқилиб. Икромжон ўз хаёли-дан ўзи қўрқиб кетди.

Қизил баркашдек ой шошилмай осмонлай бошла-

ди: Икромжон фронтда, окопда ётганида ҳам ой шунақа бўлиб чиқарди. Ўшанда у аллақандай бола хаёлларга берилиб, шу ой Зириллама тепасида қандай кўринаётганини ўйларди.

У жимиб қолган далада яраланиб, қонсираб ётаркан, тепасида дум-думалоқ бўлиб турган ойга қараб, шунақа хаёлларни кўп сурган эди. Ўшанда ҳам ой қонга белангандек қип-қизил бўлиб кўринган.

Анҳор суви аввал қизғиши бўлиб, кейин бир қорайиб олди-да, жилвалари эртилган кумушдек оқаридек кетди.

Суви секин шилдирамоқда. Ёшлигини, шўх олов болалигини оқизиб кетган шу анҳор ҳамон кимлар нингдир болалигини оқизарди. У гўё: юр, олисларга қараб олиб кетай, деб Икромжонни чақираётганга ўхшарди.

Саратон офтоби танини куйдирган ўт болалар қийчув, шовқин-сурон билан бу қирғоқларда жавлон үршарди. Бир-бирларига сув сочиб қувлашишарди. Сувдан тез чиққанларнинг танасига лой суртиб қочиб уни бошқатдан чўмнилишга мажбур қилишарди.

Уларнинг шўхликларни ана ўшанда шу тўлқинларга миниб узоқларга оқиб кетган. Энди улғайиб бири урушда жон олиб, жон беряпти. Бири қандайдир юргишини қиляпти. Турсунбой-чи? У ҳам урушда!

Урушнинг нималигини Икромжон яхши билади.

У камгап, ҳамма вақт кимнингдир раҳнамолиги бўлмаса ўзини эплолмайдиган боласини шерга айланаб кетган сезди. Турсунбой ҳаммадан олдинда, арслондек наъра тортиб ёв устига ташланаётгандек туюлди.

Оталар ўз болаларини дунёдаги болаларнинг энг зўри, энг хушбичими, деб билишади.

Дарҳақиқат, Турсунбой ниҳоятда кўркам йигит бўлган эди. У ўзишишг шунақалигини билиб кўп бино қўярди. Ўзини сипо тутарди. Қизларга зимдан назар ташлаб, уларнинг қараётганини билиб гердайнброқ, писанд қилмайроқ турарди. Үнга кийим жуда ярашарди. Ҳозир шинелда қандоқ юрган экан? Ярашгандир.

Отага у савлатли командирлардек бўлиб кўринарди.

Икромжон болалик излари тушган йўллардан, тор кўчалардан ёғоч оёқ билан аллавақтгача кезиб уйига

қайтди. Хотини ухламай тиқ этса эшикка қараб ўтирган эди.

Икромжон ётмади. Эр-хотин чойин майдалаб шу бир-икки йил ичиде бўлиб ўтган воқеаларни гаплашиб ўтиришиди.

— Умматалининг Азиҳони ҳам кетди дегин? Чўкинб қопти бечора Умматли... Айтмоқчи, Қўчқорниг ўғли мендан олдин кетган эди, хат-хабар борми ундан?

— Қишида қора хат келган. Аза очишди.

Икром бир нафас жим қолди. Кейин яна сўради:

— Олимдан-чи, Олимдан хабар борми?

— Ярадор бўлган экан, бир ойча туриб кетди.

Икромжон ёғоч оёгини чиқариб қўйган эди, суриниб бориб айвон устининг тираб қўйган қўлтиқтаёғини тушириб юборди. Уни олиб, тут тагига бориб маҳорка ўради-да, жойидан қимирламай тек туриб қолди.

Жаннат хола эрининг қўлидаги қоронгида нурли чизиқ бўлиб қимирлаб турган чўқقا қараб ўйланиб қолди. Эри чекмасди, фронтдан чекадиган бўлиб келибди. Унга осон эмас. Бир ёқда оёғи бу аҳволда, боласи урушда. Не-не ниятлари бор эди бечоранинг, бу йил тўй қилмоқчи эди. Ишқилиб, кўп қатори болагининг ризқи уйидан узилмаган бўлсин. Вой отинг ўчгур уруш, не-не ёстиқларни кўз ёшдан ҳўл қилмаяпсан-а!

Икромжон чекиб бўлган маҳоркани ерга урди. Ожиз учқунлар атрофга сачраб, сўнди. Кейин Икромжон айвонга келиб бир қўлига тиralиб ўтирди.

— Менга қара, хотин. Бунақада сиқилиб кетамиз. бир пимадир қилиш керак.

Жаннат хола унинг гапига тушунмади. Нима қилиш керак экан? У эрига кўзларини катта-катта очиб қаради.

— Тоганинг гапини эшилдингми?

Тоға, бу — Райимберди. Кўпчилик уни шундай деб атарди. Жаннат хола унинг бояги гапларини эшилтмаган эди. Шунинг учун бошини чайқади:

— Колхоз Наймандан ер опти. Яқинда ўттиз тўрт оиласи кўчирма қилармиш. Борайлик, хотин. У ерда иш кўп, зора овунсак.

Жаннат нима дейишини билмади. Қандоқ бўларкини? Борса дуруст бўлармикан? У эрига савол назари билан қаради:

— Не ният билан уй қилган эдик. Болам келса қи-
дириб сарсон бўлиб қолмасмикан? Шундоқ жойни
ташлаб чўлда, тўқайда нима қиласми? Яхшироқ ўйлаб
кўришг, дадаси.

— Э, хотин. Иморат, уй кўзга кўринадиган пайт-
ми. Не-не саройларнинг кул бўлганини кўриб келдим.
Одамлар ертўлаларда оч-наҳор яшашипти. Менга
қолса, борганимиз дуруст. Тўғри, чўлда тайёр уй йўқ.
Бу ёз чайлада кун кўрамиз. Кузга бориб битта бош-
пана тиклаб олармиз. Уйинг ҳам тураверади.

Жаннат хола эрининг раъйиниң қайтаролмай кўнса-
да, уйни ташлаб кетгиси келмасди. Ҳовлининг ҳар бур-
чидан, уйнинг ҳар хонасидан Турсунбой кўриниб турган-
дек. Сандиқни очиб унинг кийимларига куядори сепгиси
келмасди. Назарида, боласининг ҳили кетиб қолаётгани-
дек. Шунинг учун ҳам кийимларини офтобга ёймай
уйнинг ўзида қоқиб, шамоллатиб, яна сандиқка солиб
кўярди. Ошхона қурганларида дадасининг дўки билан
Турсунбой деворга ўзи лой чаплаган эди. Қўлининг изи
шундоқцина турибди. Жаннат хола уни яқинда кўрди.
Шундан бери ҳар гал шу девор олдига келганда: «Қўл-
инангдан ўргулай» деб шувоқقا юзларини суртади.

Ўғлиниг ҳили келиб турган, деворида боласининг
қўл изи қолган уйни ташлаб қаёққа кетади?

— Яхшилаб ўйлаб қаранг. Зирилламадан Тоға иш
топиб берар,— деди у ялингансимон.

— Иш ҳар ердан топилади. Қаёққа борсанг бағри-
ни очиб кутиб олади. Ҳали Тоға унайдими, унамайди-
ми. Ишнинг бу томони ҳам бор. Майли, ётайлик энди.
Эртага бир маслаҳат чиқиб қолар.

Икромжон ечиниб ўрнига кирди-ю, қаттиқ чарча-
ган экан, дам ўтмай хуррак торта бошлади. Аммо
Жаннат холанинг уйқуси қочиб кетди. Дам у ёнбоши-
га, дам бу ёнбошига ағдариларди.

Ой томдан ҳатлаб ўтиб, тут соясини ариқ бўйнга
олиб бориб қўйди. Ариқда сув қўнгироқ чалиб оқиб
ётибди. Беҳи шохида мудраётган товуқ қанотини бир
патиллатиб, жим бўлди.

Ҳамма нарса — жонлн, жонсиз уйқуда. Фақат Жан-
нат холанинг кўзига уйқу келмайди. Ү киприк қоқмай
яланғоч новдаларнинг енгил шабадада бир-бирига бе-
озор урилишига қулоқ солиб ётибди. Унинг хаёллари
жуда олисларда. Йўлга кирмай тупроққа қўйган бола-

лари, эрининг бола етаклайдиган кунларини кутиб ўтказган пайтлари, ниҳоят, Икромжон Турсунбойнинг қўлидан етаклаб Зирилламага олиб чиқиб кетгани, боланинг гузардан этаги тўла ширишиклар билан чуғиллаб кириб келгани, ана ўшанда эрининг юзидағи бир чиройли табассум, Турсунбой эртага мактабга боради, деган куни эр-хотин кечаси билан кийим дазмоллаб чиққалини, ўша оқшом эрининг болани сартарошга олиб чиқиб сочини олдиргани, бола дарсдан чиққунча мактаб остонасида ўтирганлари, эрининг фронтга кетиши, унинг йўлига кўз тикиб ўтган кеча-кундузлари, Турсунбойга повестка келганда йиғлаганлари, шулар ҳаммаси бир-бир кўз олдидан ўтаверди.

Уз оёғи билан уйдан чиқиб кетиб эри ёғоч оёқда суюниб кириб келди. Ўғли нима бўлади? Омонмиқаи? Бутун қайтармикан? Шу уйларда тўй-томоша бўлармикан? Боласини куёвлик сарпосида кўрармикан?

III

Уруш чақмоги чақиб, одам ўлиб, шаҳарлар ёнаётган кунларнинг бирида кимсасиз Найман чўлига қараб икки отлиқ борарди.

Қамишлар орасида уларнинг боши гоҳ кўринади, гоҳ сувга шўнгигандек йўқ бўлиб кетади.

Бўриларнинг этни жимираштирадиган улиши, тўпгизларнинг кўксов йўталидек ёқимсиз товуши, эчкемарларнинг мурда нигоҳидек совуқ боқиши, ҳар ер-ҳар ерда қолган илон пўстларининг ожиз йилтираши ва ниҳоят, дўнгликларда ҳайкалдек қотган саҳро сultonи — чўл бургутларининг: бу менинг масканим, одамга йўл йўқ, дегандек виқорли боқиши бу икки йўловчининг юрагига ваҳм сололмасди.

Олдинги отда Райимберди тоға. У елкасидаги қўштиғни қўлига олиб олисларга бўй чўзиб қараб қўяди. Орқада кўпдан бери сукут ичида аллакималарни ўйлаб, маҳорка тутатиб келаётган Икромжонга ҳар замонда бир ўғирниліб ўқарайди, ууингинг ҳаёлини бўйлмаслиқ учун яна отга беозор қамчи тегизиб жимгина кетаверади. Йўл гоҳ қуруқ, гоҳ ботқоқ оралаб ўтади. От ҳар ботқоқ кечгандан қорнига сарғимтир кўлмакнинг муздек суви сачраб тегаётганидан эти дириллайди. Қулоқларини силкитади. Тоға Икромжонга қандайдир жуда зарур бир гап айт-

моқчи, аммо айтгани юраги дов бермайды. Шу бир гапи уннинг бутун вужудини ларзага солиши, ҳатто тақдирини ўша онда ё у ёқли, ё бу ёқли қилиши мумкин. Айтсанми?

Яқинда ҳарбий комиссарликдан одам келиб унга Турсунбойнинг фронтга жўнаётган эшслондан қочганини айтиб, бу томонларга келган-келмаганини сурнштирган эди.

Айтса, Икромжоннинг ҳоли нима кечади? Мана шу қоюқ — уннинг битта-ю битта боласи. У фақат шу боласи учун яшаб юрибди. У шу ўғлини юрт ишига яроқли мард бола бўлганидан фахрланади. Эҳ-ҳе, уннинг кўнглида ҳали қанча орзулари бор.

Агар Тоға шу гапин айтса... Йўқ айтмагани дуруст. Вақти келиб, мавриди келиб ўзи биллиб олар.

Тоға от жиловини дўнгликка бурди. Ёввойи жийда шохларини, қуриб қолган қамишларни қасир-қусур бошиб от тепага чиқди. Дўнгда чакмонини елкасига ташлаб ўтирган одамдек турган ваҳималии бургут беозор қанот силкниб, худди сувда сузаётгандек тик осмонга кўтарилди. У иккι отлиқ тепасида бир айланди-ю, қамишзорга санчилгандек шўнгиб кетди.

Улар турган дўнгликдан чўлнинг узоқ-узоқлари кўринарди. Йилнинг бу фаслида чўлнинг ҳамма ёғи бир тусда бўлади. Қум ҳам, тўқай ҳам, ботқоқ юзида зардоб бўлиб ётган кўлмак ҳам сап-сариқ. Сал кун ўтмай баҳор жалалари бошланади. Қамишзорлар яшилланади, қирларда лолақизғалдоқлар гулхани ёнади. Аммо қум малла тўнини ечмай тура беради.

Хозир ҳамма ёқ сап-сариқ бўлганидан чўл қаердан бошланиб, қаерга туташишини биллиб бўлмасди.

Райимберди тоға бу томонга кўп келмаган. Ёшлигинида болалар билан мол боққани унча узоқ бормасди. Бўридан, эчкемардан қўрқарди. Кейин колхоз тузилган йиллари бу ёқларга келишга қўли ҳам тегмади, келишга зарурат ҳам йўқ эди. Мана, ҳар иш ўз мавриди биллаи бўларкан. Энди кетяпти. Бутун бошли бир қишлоқ тузгани кетяпти. Қишлоқ қаерда бўлади, қаерга иппма экилади, шу бугун ҳал бўлиши керак.

Соф оёгини узангига тираб от устида тик туриб чўлга тикилаётган Икромжон уннинг хаёлларини бўлгиси келмай, яна эгарга ўтирди. Халтачасидан маҳорка олиб ўрай бошлади. Тоға ўғирилиб унга маъноли қараб қўйди.

— Икром, илгари келганимисан?

Икромжон маҳоркаснин ўт олдириб бўлиб бир-икки тортгач, бафуржга жавоб берди.

— Келганман. Кўп келганман: Қумга етмасдан чапга бурилсак катта яланглнк бор. Ана ўша ерда Йўлдошбой акам икки туп тол экканлар. Қуриб қолмаган бўлса, катта тол бўлиб кетгандир. Канал қурганимизда, бир кун юр, деб қолдилар. Унда кунлар исиб, лолақизғалдоқлар қовжираб қолган пайт эди. Икки кун шу чўлнинг у бошидан кириб, бу бошидан чиққанимиз. Ўша толни топсак бўлди. Агар бошқа колхозлар биздан олдин келиб ташлаб қўймаган бўлса, ўша жой бизники. Ундан ташқари, каналга яқин жой, сув олиб келиш осон бўлади.

Кун ёйилиб, елкани офтоб қиздира бошлади. Узоқяқиндан ўрдакларнинг гақ-ғуқи эшитилди. Қаердадир бўри улиди.

Райимберди отдан тушиб, хуржунни ажриққа ташлади-да, кўлмакда қўл ювиб, белбогига арта бошлади.

— Туш, Икром, ионушта қилиб олайлик. Қорининг ҳам очгандир.

У хуржунни титкилаб тушука чойнак билан кружка олиб ўртага қўйди. Икромжон ҳам эгардан тушди. Икковлашиниб жийда шохидан уч оёқ ясад чойнакни илишиди. Хуржуннинг бир кўзидаги катта шиша баллондаги сувни авайлаб олиб чойнакни сувга тўлдириб, тагига ўт қалаб юборишиди.

— Жуда ов боп жойлар,— деди Икромжон.— Ўрдакнинг кони.

— Балиқни айтмайсанмн!

— Ҳа. Балиқ ҳам, қуён ҳам, тўнғиз ҳам бор. Қум томонларга ўтсанг кийик сероб. Аввал кўчиб олайлик, гўштга қийналмасмиз. Сув сал тахчил бўлар дейман.

Тоға ўйлаб ўтирумай жавоб қилди:

— Ишни каналдан ариқ очиб келишдан бошлаш керак.

Чой қайнади. Икромжон белбогининг учнга тугуғлик чойдан бир чимдимгинасини чойнакка ташлади. Тога ион ушатаркан, Икромжоннинг ёғоч оёғига қараб бир муддат киманидир ўйлаб қолди.

— Кўп қийналдингми?— деди у аллақандай ачиниш оҳангиди.

— Қирт-қирт кесяптиямки, тентак Турсунбойим кўзимга кўринади. Ҳудди мени кимга ташлаб кетяпсац, деяётганга ўхшайверади. Йўқ, ёлғизимнинг толенга ўл-

мадим, омон қолдим. Келсам, у ҳам кетибди. Кетар олдида дийдорини кўролмай қолдим. Ишқилиб, омон қайтсин. Агар худо кўрсатмасин, унга бир нима бўлса, тамом бўламан...— Икромжоннинг овози титради.

Тоға унга қараб туриб ич-ичидан ёнарди.

Билмайди, билмайди бечора, Турсунбойнинг қочганини у билмайди. Қидириб юришганини билмайди.

— Ишқилиб, мен бу ёқларда юрганимда болам қайтиб келса уйдан тополмай сарсон бўлиб қолмасин-да. Келиб қолса, Тоға, ўзинг Найманга бошлаб келасан-да.

Райимберди бош иргаб қўйди.

Урниларидан туришди. Яна тўқай, ботқоқ оралаб кетишиди. Тўқай орасига суқилиб кирган қумликдан ўтишгач, олисда ҳали барг ёзмаган дарахтнинг новдалари чувалашган қизғимтирип илдек бўлиб кўринди.

— Тол, ўша тол!— деди Икромжон.— Йўлдошбой акам эккан тол.

Тоға отга қамчи босди. Улар етиб келган жой олти-етти гектарлардан мўлроқ яланглик эди. Шу сайҳонликнинг ҳар ер-ҳар ерида тўдалашиб қамишлар ўсиб ётарди. Икромжон от жиловини эгар қошига омонатгина чулғаб тол тагига келди. Иккала толнинг танаси ҳам йўғонлашиб, шохлари тарвақайлаб кетибди. Тоға толнинг бужур танаснга шапатилааб уриб қўйди.

— Мана шу ерда қишлоқ бўлади!

Кейин у ёқдан-бу ёққа юриб атрофин томоша қила бошлади. Шу юришида у кўп нарсаларни хаёлидан ўтказарди.

Бу ботқоқларда тирикчилик қилиш осон бўлмас. Чивинига чидашни айтинг. Бошпана тиклаш, ускуна ташиб келтириш. Келишга келиб қўйиб, қочиб кетадиганлар ҳам чиқиб қолар. Қийини шу бир йил. Бир йилда эпақага келтириб олишса марра уларники! Иморат ускунасини қайдан топса экан?— Уннинг хаёлига уруш бошланиши олдидан девори кўтарилиб, усти ёпнлмай қолиб кетган маданият саройи келди. Сарой учун аллақанча тахта, ёғоч, тунука олдириб қўйган.

— Икром, эсимга борми, Новосибирга икки вагон узум, бир вагон анор олиб борганинг?

— Эсимда, эсимда — деди Икром.— Ушанда роса ёғоч босиб келган эдик.

— Ҳа, балли, ўша ёғочларнинг биттасини ҳам бегона

қилмаганиман. Сарой қуришга асраб юрган эдим. Уруғи тугасин, сарой ҳам бўлиб кетади. Ўша ёғочларни шу ёққа ташитамиз. Нима дейсан? Етмаганига терак кестирамиз. Тунука бору, етмайди. Майли, тунука бўлмаса ҳам, ҳозирча қофоз ёпиб турамиз.

Икковлари ҳам қизишиб кетишди. Қаердан кўча очилади, қаерга уй тушади, қаерга контора бўлади, қаерга қудуқ қаздириш керак, у ёқдан-бу ёққа юриб жой танлашарди.

— Пойдеворга семон қўймаса, ғишт шўр босиб уқаланиб кетади. Семонга қалайсан, Тоға?

Райнмберди кулиб қўйди:

— Бу томонидан хотиржам бўлавер. Қувасойдан ташитамиз. Нима семон кетарди, ўн беш машина келтирасак бемалол етади. Эртагаёқ Абдухалилни Қувасойга жўнатаман. Шартнома қилиб келсин. Майли, ишчиларга нима керак бўлса биз ҳам юборайлик. Қовун дейишса қовун, узум дейишса узум. Йўқ, дейишмас. Ғишт керакмас, семон пойдеворнинг устига пахса урса жуда антиқа чиқади. Аммо лекин, ҳамма ўз деворини ўзи уради. Бола-чақаси билан уннаса, бўлиб кетади. Бўлди. Иш битди.

Қуёш тепага келган. Қумлик томондан илиқ шабада эсади.

— Биляпсанми, Икром, кўклам шабадаси юриб қолди. Энди куртаклар уйғонади. Ер уруғ сўрайди. Деҳқоннинг иши энди бошланади. Қани, кетдик.

Тога узангига оёқ қўя турниб яна қайтди.

— Битта ишни чала қилибмиз, шошма!

У кўрак чўнтағидан дафтар-қалам олиб тиззасига қўйди-да, йўғон-йўғон ҳарфлар билан шундай деб ёзди: «Бу жой Заркент колхозининг Найман участкаси-дир».

Кейин у Икромжонга қараб, қалай дегандек илжайди.

— Шундай қилмасак, бошқа колхозлар ҳам бугун-эрта жой қидириб келиб қолнишади. Олиб қўйишмасинда. Охунбобоев отанинг гапларига қараганда, юздан ортиқ колхоз чўлдан жой оларкан. У томони Анжон, бу томони Наманган, Қўқон тараф, хуллас, чўлни доира шаклида ўраб, ўзлаштириб келинавераркан. Бизники шу жой. Тамом!

Хат ёзилган қофозни тол ковагига суқиб бир қараш-

да кўринармикан, дегандек орқароққа қайтиб қаради. Қозо бемалол кўриниб турибди. Шундан кейингина хотиржам отга миниб орқага қайтишди.

Улар йўлиниг ярмига етмасданоқ, қуёш ботиб кетган, осмони фалакда сузиб юрган увада булутларни қип-қизил чўққа айлантирган эди. Зум ўтмай бу шафақлар ҳам сўнди-ю, бутун олам қора чодирга ўралгандек бўлди-қолди.

— Йўлдан адашмадикми? — сўради Тоға.

— Йўқ, от адашмайди. Келган йўлдан кетяпмиз.

Болалар қўлидаги шардек қип-қизариб ой аста кўтарила бошлади. Бўрнларнинг ваҳимали улиши авжига чиқди. Чирилдоқлар темир эговлагандек товуш чиқаради, қамишлар орасидан чиябўрнларнинг кўкимтири кўзлари учади, ёнади...

Райимберди ваҳимали товушларга қулоқ солиб борар экан, аллақандай гурур ё ички бир туртки олиб чиқкан товуш билан деди:

— Эсингда бўлсин, ошна. Мана шу товушлар қулоғинда турсни. Шу жойларда қамиш ёқиб, ботқоқ қазиб, чивинга таланиб қишлоқ қурамиз. Болаларимиз урушда жон олиб, жон беришашётганда биз бекор турганимиз йўқ. Шу эсингда турса бас.

Икковлари ҳамон қамишларни шитирлатиб йўл босишар, ҳали қишлоқ чироқлари кўринимас эди. Олдинда ҳам, орқада ҳам бўрнларнинг увилаши-ю, чирилдоқларнинг товуши ҳоким эди.

Аммо Икромжон на бўри товушини эшитар, на юзларига урилаётган қамишларнинг шитирлашини сезар эди. У фикран ўғли билан гаплашар, тоғ уни йўқотар, тоғ оловлар ичидан топиб бағрига босар эди.

IV

Тумани осмонда ой худди дока чодир орқасида ёқиљган шамдек шаклинни йўқотган. Зирнлама гузаридаги биттагина симёгоча электр чироқ ёниб турибди. Движокнинг бир маромда айланмаганидан у ҳам кўз қисаётгандек липиллайди. Четларнда тераклар ўсган кўчадан иккни отлиқ чиқди. Уларнинг бири Тоға, бири Икромжон. Тоға правление олдида отдан тушди-да, кутиб турган қоровулга отнинг жиловини тутқазиб Икромжон билан хайрлашиб қоронғи йўлка бўйлаб кетди.

Икромжон совқотганидан бир пиёлагина аччиқ кўк чойга зор бўлган эди. Шунинг учун ҳам у от жиловини са-мовар томонга бурди.

Чойхўрлар йўқлигидан чойхона барвақт ётган, ичка-рида самоварчи тогорага қайноқ сув қўйиб жўмрагига жез қоплаган чойнакларни, чегалана бериб олапес бўлиб кетган пиёлаларни юваётган эди. Икромжон отини толга бойлаб ичкарига кирмоқчи бўлиб турган эди, сў-рида мукка тушиб ғужанак бўлиб ўтирган бир одамга кўзи тушиб тўхтади. Унга яқин келди. Икромжон бирон йўловчи бўлса керак, ўткинчи машинани кутиб ухлаб қолган бўлса ажаб эмас, деб ўйлади-да, индамай ичка-рига кириб кетди.

— Бахайр, бемаҳалда йўқлаб қопсан, иним,— деди самоварчи чол уни кўриб.

— Битта аччиқкина қилиб дамлаб беринг!

— Хўп, хўп, иним! Эндигина дамлаб қўрга тиқиб қўйган эдим.

У оташхонадаги чойнакни олиб, тагини кир сочиқ билан артиб, Икромжоннинг олдига қўйди.

— Совқотибсан, иним. Маълонга тушганимдинг?

— Наймандан келаяпман, отахон. Тоға билан ўшақ-қа борган эдик.

— Ов қилдингларми? Қашқалдоқ сероб пайт ҳозир.

Чол ўзининг бола пайтларида Найман чўлига кўп борганини гапириб кетди.

— У пайтларда тўқайга одам киролмасди. Еввойи тўнғиз демаган қайнаб ётарди. Урдак ов қиласман деган мерган Найманга борсин. Маълонда комбинат энди қурилаётган пайтлар эди. Үрнис техниклар валасапит миниб елкасида қўштиғ билан Наймандан тўнғиз уриб келишарди. Билмадим, ҳозир Найман қапдоқ бўлиб кетган экан. Тўқайда ўн қадам олдинроқ юрган отлик-нинг боши кўринмай кетарди.

Икромжон чой ҳўплар экан, ташқаридаги сўрида ўтирган киши энгага тушди. Биронта ногирон фронтовик бўлмасин, тағин.

У пиёланни наматга қўйиб, ташқарига чиқди.

Туман сал тарқаб, гира-шира ойдин бўлиб қолгани эди. Нотаниш киши энди иккни тиззасини қучоқлаб қоронғиликка сокин тикилганича қимиrlамай ўтиради.

— Ҳа, меҳмон, йўл бўлсин?— деди Икромжон унга яқин келиб.

Нотаниш киши бошини күтариб унга қаради: ёшгина йигит.

Бу — Низомжон эди.

— Марғилондан келаётган эдим. Айжон томонга машина бўлиб қолармикан, деб кутуб ўтирибман.

Низомжоннинг овози титраганидан Икромжон уни совқотган гумон қилиб ичкарига таклиф қилди.

— Бемаҳалда бу ерда ўтирма. Ичкарига кир, ука. Бирон пиёла чой ич!

Низомжон итоаткорлик билан ўрнидан туриб ёнбoshiдаги тугунчасини күтариб унга эргашди. Икромжон ёруғда боланинг башарасига қараб қўрқиб кетди. Боланинг юзлари сарғайган, ўзи титрарди.

— Бола, безгак тутганга ўхшайди сени.

Икромжон унинг пешонасига қўлини қўйиб кўрди.

— Истиманг баланд-ку.— Унга қайноқ чой тутди. Ич, иш буни! Айжонда кимнинг бор?

— Ҳеч кимим йўқ.

— Қаерликсан?

— Чортеракданман. Тарихим узоқ, амаки. Бошим оққан томонга кетяпман. Акамнинг таъзиясидан келяпман. Ундан — қора хат келган.

Икромжон унинг бу гапларидан ҳеч нарса тушунмади. Шу аҳволда, иситма жазава қилиб турган пайтда қаёққа боради? Қўнадиган бошпанаси бўлмаса.

— Аҳволинг чатоқ, бола. Қани, тур, бўлмаса. Сени уйга олиб кетмасам, бирон дардга чалиниб қоласан.

Низомжоннинг кўпдан берп энди илиқ сўз эшитиши эди. Қайга борса оёғининг тагидан бирон фалокат чиқиб туради. Ҳали оқ-қорани дурустгина танимаган йигитча бу қийинчиликлар, виждои изтироблари олдида савдо-йидек каловлаб, тақдирнинг аёвсиз ўйинидан гараш бўлиб қоларди. Ўз уйнга сиғмаган, жигарлари бағридан жой тополмаган Низомжон бу нотаниш кишининг уйига сиғармикан?

У минг хил хаёллар билан кичкинагина тугунчадан иборат бисотинни қўлтиқлаб Икромжоннинг орқасидан ташқарига чиқди. Низомжонни чинакамига безгак тутган эди. У қоронгида нотаниш киши орқасидан бораркан, икки тиzzасида мадор қолмаганидан юраётганга эмас, судралаётганга ўхшарди.

...Улар бир тавақали эшик олдида тўхташди. Икромжон қамчи дастаси билан эшикни беозор тақиллата

бошлади. Хотин кишининг «Ҳув!..» деган товуши эши тилди.

— Келдик, ука,— деди Икромжон от эгаридан хуржунни оларкан.

Эшик очилди.

— Қаёқда қолиб кетдингиз, хавотир олиб ўлдим.

— Меҳмон бошлаб келдим, хотин.

Икромжон шундай деди-ю, жиловдан тортиб, отни йўлакдан бошлаб кирди.

— Меҳмонни уйга олиб кир, мен отга пича ем ташлаб қўйяй.

Айвонда чироқ ёниб турганидан Низомжон хотиннинг юзини аниқ кўрди. У элликка етмаган бўлса-да, юзларини ажин босган эди.

— Қани, юраверинг, болам, юраверинг.

Олдига брезент чодир тутилган айвон четида сандал бор эди. Хотин илдам чиқиб янги якандоз ёзди-да. Низомжонни юқорига унадди. Низомжон пойгаҳга омонатгина ўтириди. Ҳали қоронғида Низомжон сезмаган экан, Икромжон айвонга чиқаётганда бир оёғи ёғоч эканини кўрди. Урушда бўлганини пайқади.

— Кампир, аччиққина хўрда қилнб бер, меҳмон болани безгак ушлаб қолибди. Кўряпсанми, аъзойи бадани қақшаб кетяпти.

Кампир Низомжонга бир назар ташлаб шошиб ошхона томонга кетди. Икромжон сандал кўрпасини кўтариб бош суқди-да, оловни очиб қўйди.

— Бола, сен унақа ийманиб ўтирма. Мана бу ёққа ўтиб жойлашиб ўтири. Ҳозир безгак кўп. Қўявер, ташвиш қилма. Давоси осон. Аччиқ хўрдадан ичиб, битта терласант, зора тузалиб қолсанг.

Сандал иссиғи баданига ўтиши билан Низомжоннинг кўзи илинаверди. То хўрда сузилиб келгунча у бир томонга қийшайнб ухлаб қолган эди.

— Ўйготмай қўя қол. Эрталаб иситиб берарсан. Бола кўп уринган кўринади.

— Ким ўзи, бу бола, дадаси?— деди Жаннат хола секингина.

— Бир бандайи мўминнинг боласн-да, ким бўларди. Бечора кўп уринганга ўхшайди. Бошидан кўп савдолар ўтган кўринади.

— Ҳали уни танимайсизми?

— Гузардаги самовар сўрисида гаригина бўлиб

үтирган экан. Күриб юрагим эзиліб кетди. Етимга ўхшайди. Ақасининг таъзиясидан келаётган экан.

Икромжон куни билан түқай кезиб қаттық чарчаган зди. Овқат ичиб туриб ҳам иккى марта эснаб олди.

— Жой қилиб бера қол, хотин, ётай.

Жанинат хола оёқ томониниң сандалга түгрилаб унга жой солып берди. Низомжонининг бошиниң күтарыб ёстиқ қўйди. Устига кўрпа ташлади. У боланинг бошига ёстиқ қўяётганида юраги жиз этиб кетди. Назарида, Турсунбойни келгану, чарчаб сандал четида ётиб қолган...

Худди аёзда ҳовлида қолган челяк бетидаги муздек ой кўкда танҳо, фаригина сузаётган кечада Жанинат холани хаёл аллақаёқларга судраб кетди.

Уз боласининг нафаси, ҳиди келиб турган бу бегона бола бошида ўтириб ёлғизи Турсунбойниң ўйларди.

Турсунбойга қизамиқ чиққандада эр-хотин кечалари унинг бошида ана шундай тонг оттиришарди. Елғиз ўғил Турсунбойни ер-кўкка ишонишмасди. У салгинна иситма чиқазса, эр-хотининиң рангпда қон қолмас, еган-ичганлари ичларига тушмас зди. Турсунбой қизамиқ чиққандада уларни кўп қийнаган зди. Эрка ўсган болани парҳезда тутиш жуда қийин бўлган. У туфайли эр-хотин кўп уришишарди. Дадаси койиса, онаси уни пуф-пуфлаб оутар, онаси койиса, дадаси бола қолиб онасига ёпишарди.

Турсунбой соғлом ўсади. Уларининг толенга у ҳар қандай дардни ҳам енгил ўтказарди. То кўкийтал бўлгунча Икромжон далама-дала кезиб кўкқарга овлади. Она, болам ҳали хом, шу кўкийталдан ҳам омон-эсон ўтиб олса зди, деб ташвиш тортарди. Турсунбой бир-иккى кун йўталниш билан бу дардни ҳам ўтказди. Кўкқарғанинг пати ҳам даркор бўлмай қолди.

Пешонадаги битта-ю битта болани эр-хотин ана шундай ташвиш, ана шундай меҳрибончилик билан катта қилишди. Уруш бўлмагандага аллақачоноқ уйлантириб қўйишарди. Мана, шамолини ҳам раво кўрмагап ёлғизларни урушда. Ўқлар портлаган, ҳар дақиқа ўлим таҳдиц қилиб турган фронтда ҳоли нима кечди экан?

Жанинат хола бегона, нотоб бола тепасида ўтириб ўз боласиниң ўйларкан, кўзларидан думалаб тушаётган қайноқ ёшлари ажинли юзларини куйдиради.

Низомжон ингради. Жанинат холанинг ҳуши ўзига келди. Бенхтиёр пешонасига орин қанжаларини қўйди. Ҳали ҳам куйиб ёняпти.

Низомжон алаҳлай бошлади.

— Дилдор, Диңдор! Қандай чиройлисан! Қасофат Диңдор! Сен бизни хонавайрон қилдинг! Ака, ана Диңдор! Дадамга айтинг, ака, дадамни йўлга солинг. Опами ни уришиб қўйинг. Айтинг, Диңдор кўнмасин! Диңдор, Диңдор... Оқпадар! Ким оқпадар? Кет, кет, Олапар! Кет, кет, Олапар! Қайт уйга, сен оқпадармассан!.. Қайт! Иўлимни тўсма, Диңдор..

Жаннат хола унинг гапларидан ҳеч нарса тушунмади. Дарров ўрнидан туриб сочиқни ҳўллаб пешонасига босди. Низомжон яна нималардир деб жим бўлди. Ингради.

У ҳар инграганда Жаннат холанинг юраги эзилар, кўзига Турсунбой бўлиб кўриниб кетар эди. Турсунбой қонга беланиб бегона кишининг уйида ётибди. Но-таниш хотин унинг бошида ўтириб ярасига малҳам қўяяпти.

Оналар шундай бўлади. Улар учун боланинг бегонаси бўлмайди. Бола зотики бор, она кўнглини эртади. Оналар боласини чертган кишини, «қўлинг сингур», деб қарғайди.

Бола ҳатто кексайнб неча-неча боланинг отаси, бобо-си бўлганда ҳам боши ёстиқقا етгундек бўлса, тани сал оғригудек бўлса даставвал, «она» деб чақнради. Аллз-қачон қабрга қўйилиб, тупроғи совуган онасини чақнради.

Низомжон у ёнбошидан бу ёнбошига ағдариларкан, «ая, аяжон!» деб ингради.

Жаннат хола, бенхтиёр:

— Энагинанг айласин, бўтам, сенга нима бўлди? — деб юборганини сезмади.

V

Низомжон кўзини очганда айвонда ҳеч ким йўқ эди. Брезент чодир орқасида кимдир тўқ-тўқ қилиб ўтин ёрарди.

У қаерда ётганини, бу ерга қандай келиб қолганини билмади. Сандал четида кўзини очмай уйғоқ ётганича шу яқин кунларда кўрган-кечирганларини унутиб, аввалгидек ўз уйимдаман деб ўйлаган эди. Кўзини очса, бегона уйда экан. Дарҳол, танини зпрқиратган, юрагини

бурда·бурда қилган кечмишини эслади. Тушига уйи, дадаси, акаси, Дилдор кирибди.

Аъзамжон ҳовлида ўркка суюниб, маъюс турганмиш. Дадаси билан опаси унинг юзига қарашолмасмиш. Дилдор дераза олдида пиқ-пиқ йиғляяпти. Онаси кўча эшигига туриб остоидан ўтишга уиамай Аъзамжонни чақиряпти.

— Юр, юр болам, кетайлик, кеч бўлиб қолди.

У ота билан ака ўртасида нима қилишини билмай турган Низомжонга ташвишли бир қараб қўйди.

— Энди сенга жабр бўлади, болам, ўз ўйлингни ўзинг топ, кетимиздан борма!

Низомжон марҳум онаси ва акасининг юзларини шундоқцина кўрди. Ўзгармаган, аммо негадир икковининг ҳам бўйи жуда узун бўлиб кетганмиш.

Низомжон хомуш ўтириб онасини эслаб кетди. Назаридан онаси ҳозир ошхонада ўтин ёряпти. Нега ўзи ўтин ёради? Утикни ҳамиша Низомжон ёриб берардикку? Шу пайт кўйлагини липпа урган Жаннат хола хонандозда лангиллаб турган чўғ олиб келди.

— Вой, кўзингни очибсан-ку, болам. Ҳозир сандалини бозиллатиб бераман.— У олов солаётуб, сандал ичиндан гўнғиллаб гапнрарди:— Кечаси жуда қўрқитвординг, иситманг баланд эди. Қасалинг безгак, болам. Мен ҳам бу ўлгурнинг дардини кўп тортганман. Амакинг ғузарга чиқиб кетди, ҳозир дори олиб келади.

Амаки, ким бўлди? Низомжон у одамни кўрмаган, эшифтмаган-ку!

Кеча Икромжон уни самовар сўрисида ғужанак бўлиб ўтирганда олиб келганини эслайлмайди. Марғилондан Зирилламагача узоқ йўлни иситма аралаш пиёда босиб келганидан қаттиқ чарчаган, кечадан бери туз татимагани ҳам ўз кучини кўрсатган эди. Ушанда Низомжон ўзини билмасди.

Ҳозир у шу ўтиришда ўйлаб ўйига етолмади. Бу меҳрибон кишиларнинг кимлигини билолмади.

— Кечаси ҳўрда-мастава пишгунча ухлаб қолдинг. Ушани иситяпман, серқалампир қилиб ичиб олсанг, терлаб тузилиб қоласан. Безгакнинг давоси шу. болам. Нега амакинг ҳаяллаб қолди-я. Бу аптекдан тополмаган бўлса наригисига кетдимикан?! ..

Жаннат хола токчадан коса олиб, бир ғоздан кейин мастава кўтариб келди.

— Муручиниң күпроқ сепиб қўйибмал, майли фойда қилади.

Низомжон ийманиб косани қўлидан олди. Қампир, бола тортина масин деб ўзи ташқарига чиқиб кетди. Низомжон қошиқ солиб маставани хўр-хўр ичаркан, тишига қумга ўхшаш бир нима тегиб ғичирларди. У, гуручида майда тош кўпроқ экан, деб ўйлади. Шунга қарамай хўрдани тагигача ичди.

Низомжоннинг хабари йўқ, бу оддий хўрда эмас эди. Жаннат хола қора қўниғизни оташкуракда куйдириб кукунини мурчга аралаштириб сепган. Буни Низомжонга билдирамаган эди.

Низомжон бирдан лоҳас бўлиб яна ёстиқقا бош қўйди. Бадани гўё куйиб кетаётгандек бўлди. Бу одамларга ортиқча ташвиш бўлди-ку. Энди кўрмагани шу қолдими?

Кўзи илиниб уйқуга кетди. Жаннат хола унинг устига Икромжоннинг тўнини ёпиб ёстигини тузатди. Низомжон гарқ терга пишган, чаккаларидан маржон-маржон тер қуяпти.

Эрталаб шошганидан ёғоч оёғини киймай, қўлтиқтаёғи билан чиқиб кетган Икромжон чап томонига зарб билан ташлаб ариқдан ҳатлаб ўтди. Ҳали нами кетмаган ерга қўлтиқтаёқнинг уни ботиб эшикдан то айвонгача чуқур излар қолдириди.

— Мунча ҳаяллаб кетдингиз? — деди Жаннат хола пичирлаб.

— Иситмаси қайтдимикан?

Жаннат хола эрининг ташвишли кўзларига қаради.

— Хотиржам бўлинг, ҳозир дори қилдим. Энди тузалади.

Икромжон шолча устида эмаклаб бориб Низомжоннинг пешонасидан ушлади. Лабини тишлаганича анча вақтгача бир қўлига тиравиб туриб қолди,

— Бироннинг арзандаси, ишқилиб, шифо топиб кетсин-да, хотин.

Эр-хотин айвон лабида пичирлаб гаплашиб ўтиришарди.

— Биламан,— дели Икромжон,— сен бошқа нарсани ўйлајпсан. Қанақа бола, бирон набоп одам эмасмикан, деб гумонсираյпсан.

Жаннат хола яна инламади.

— Емон йўлга кирган бола бўлса ҳам одамга ўхшаб

тапирсанг, одамга ўхшаб муюмала қплсанг, ёмонлигини қилмайди. Зада бўлган одам ёмонлик қилади. Биласанин, фронтда кўрганларимни айтсам оғзинг очилиб қолади. Немиснинг қўлида қолиб кетган юртлардаги хотинлар нималар қилишаётганини сен билмайсан, хотин. Куршовда қолиб кетган аскарларимизни, сен кимсан, миллатнинг қанақа, кимнинг боласисан, деб сўрамай йўларига яширишяпти. Улимдан, дордан қўрқмай эски қўрғонларга яширинган аскар болаларимизга овқат ташиб беришяпти. Ўқ-дори ташиб беришяпти. Ярадорларни ертўлаларига яшириб парвариш қилишяпти. Ана шунақа, хотин. Бошига мушкул тушган кишиларнинг қўлидан тутиш керак. Бу боланинг ҳам бошнда оғир мушкули бор. Кейинчалик билиб олармиз, билишимиз ҳам шарт эмасдир. Бир кун ўзи ҳам айтиб қолар.

Эшик қаттиқ тақиллаб Икромжоннинг гапи бўлинди.

Жаннат хола шошиб йўлакка югурди. Бир оздан кейин кўчадан эркак кишининг товуши эшитилди:

— Кечқурун идорада мажлис бор, соат еттида. Албатта боринглар. Жамики аъзоларнинг бориши мажбуриймиш.

Жаннат хола қайтиб келди.

— Эшитдингизми? Тинчликин?

— Тинчлик, хотин. Найманга кўчадиганлар масаласи бўлса керак. Кейин, фронтдан колхозимизга хат бор, дейиншади, шуни ўқиб беришса керак. Ҳай, майли, Тоға йўқлатган экан, идорага бир чиқиб келай, боланинг иситмаси тушмаса, менга хабар қил, доктор чақириш керак бўлиб қолар. Сеннинг турканга дорингдан бир иш чиқадими, йўқми. Бу доринг бир таваккал гап.

Икромжон тахмон четига тираб қўйилган ёғоч оёғини кийиб кўчага чиқиб кетди.

Сал ўтмай эшикдан Умматалининг хотини уч бурчак хат билан кўзойнакни қўшиб ушлаганича кирди.

— Азиҳонгинамдан хат олдим.

Жаннат хола кўз қири билан сандал четида ётган Низомжонни кўрсатди.

Умматалининг хотини шошиб-пиншиб шивирлади:

— Хат келди, хат келди, айланай.

Жаннат хола сўриннинг шолча ёзилмаган тахтасига кўрпача ёзиб унн ўтқизди.

— Нималар депти Азиҳон? Ишқилиб, омон-эсон бўлсин. Болагинангизга қасд қилган паст бўлсин, Тўти-

хон. Умматалигинна ҳам кутавериб адойк томом бўлди. Яқинда кўрган эдим, озиб чўп бўлиб кетибди. Шундоқ ринд, шундоқ паратка одам гўнг ташияпти. Ўқинг, ўқинг Азизхонгинамнинг хатини.

Тўтиҳон кўзойнагини тақиб хатни қўлига олди.

Азизхон хатда улар хизмат қилаётган қисм уч ойдан ортиқ қуршовда қолиб кетгани, қуршовдан чиқиш учун кўп жанглар бўлганини ёзарди.

Тўтиҳон хатни ўқишдан кўра кўпроқ йиғларди. Олис йўл босган бу уч бурчак хат унга боласининг нафасини, бўйини олиб келган эди. Шу уринган, сарғайиб кетган гижим қоғоздан ўғли кўриниб турарди. Тўтиҳон хатни кўзларига суртар, ўпар, ҳидлар эди.

Икки ҳижронзада хотиннинг кўзлари жиққа ёшга тўлди. Тўтиҳон кўз ёшларини артиб, Жаннат холага таскин бера бошлиди.

— Кўп ташвиш қилманг, айланай, Турсунбойингиздан ҳам хат-хабар келиб қолади. Мана, мени айтди, дерсиз.

— Айтганингиз келсин, ёлғизгинамни тўйини кўриб ўлсан деган ниятим бор. Оҳ, ўша кунларни кўрармиканман.

— Кўрасиз, кўрасиз, ўргулай. Ҳали невара·чеваралар орасида қолиб кетасиз.

Уларнинг ҳар иккovi ҳам индамай қолнишди. Тўтиҳон Азизхонини, Жаннат хола Турсунбойини ўйлаб кегган эди. Бу жимликни Тўтиҳон бузди.

— Эшитдингизми, айланай, районимиздан армияга кетган бир бола қочиб келганмиш.

— Хабарим йўқ. Ким экан?

— Билмадим. Кимлигини айтишмади. Шунақасидан худо асрасин. Ота-онасиниям, бутун қишлоғиниам шарманда қиласи-я. Умматалингиз кеча шу гапни топиб келди. Умматалингизнинг гапига қараганда, қочганларни отишга ҳукм қилармиш. Ҳа, номард бола! Ота-опаннинг юзини ерга қаратиб қўйдинг-а!

VI

Урушдан олдин Тоға соқолини олдирамай, нш кийими билан келганларни клубга киритмасди. Мабодо шунақалардан биронтаси кириб қолгудек бўлса, кўпчилик ўртасида уялтириб чиқариб юборарди. Энди Тоғанинг

ўзи соқол-мўйлови ўсгаи, тирсаклари қирилиб кетган миср тўнда ўтирибди.

Залдагилар тўппа-тўғри даладан келишгани учун лой бўлиб кетган этик, тақир қулоқчин, телпакларда ўтиришарди.

Зал жимжит. Тоға ҳалигача мажлисни очмай, ён соатини дам-бадам олиб чироққа солиб қарап, кимпидир кутмоқда эди.

Эшндан лейтенант формасини кийган йигит кирди, ҳамма ўгирилиб унга қараб олди. Лейтенант саҳнага қараб юрди. У Тоғанинг олдига келиб ўтиаркан, узр сўрагандек қўлини кўксига қўйиб, нимадир деди. Тоға ўрнидан туриб залга қаради:

— Умматали шу ерда бўлса саҳнага чиқсин! Икромжон, сен ҳам чиқ!

Икромжон олд қаторни айланиб саҳнага чиқди. Умматали залда йўқ экан, кимдир уни ташқаридан чақириб келди. У ҳам чиқиб президиум столининг четнга омонатгина ўтириди. Тоға яна ўрнидан турди.

— Уртоқлар, мажлисимиизни бошлашдан олдин раённи ҳарбий комиссарлигимизнинг ходими лейтенант ўртоқ Исмоилов фронт аҳволларидан гапириб беришларини сўраймиз.

Лейтенант ўрнидан туриб шинелини ечди-да, ўтирган стулининг суюнчиғига ташлаб қўйиб, қогозга ўроғлиқ бир нарсани кўтариб минбарга чиқди.

У сўзини Фарбий-Шимолий фронт қўшиллари Стравя-Русса районида душманининг ўн олтинчи армиясини қўршаб олганидан бошлади. Ҳамма жим бўлиб қолди. Нотиқ совет жангчиларининг Смоленск области шаҳарларини озод қилишда кўрсатган мислсиз қаҳрамонликлари ҳақида гапирап экан, тингловчилар нафасларини ичларига ютиб тек қотиб туришарди. Лейтенант энди Ленинград фронти тўғрисида гапиради. У қуршовда қолган азамат шаҳар аҳолисининг аҳволи, уларнинг энг даҳшатли кунларда ҳам жонажон шаҳар учун жооп олиб, жон бериб курашаётганларини батафсил айтиб берарди.

— Қуршовда қолган шаҳар аҳлининг болалари Ўзбекистонга келтирилди. Ўзбек халқи Ленинград учун озиқ-овқат эшелони юборди.

Лейтенант фронтнинг бошқа участкаларнадаги аҳвол ҳақида ҳам гапира бошлади.

— Керчъ ярим ороли атрофида ҳам шиддатли жанглар бормоқда. Бу жангларда бошқа қардош халқлар қатори ўзбек халқининг фарзандлари ҳам жасурлик намуналарини кўрсатмоқдалар.

Лейтенант фронтда ном чиқарган бир неча қаҳрамон ўзбек жангчиларининг номини санаб ўтди. У сўзининг охирида шундай деди:

— Бу азамат жангчилар орасида сизнинг колхозининг издан кетган йигитлар ҳам кўп. Улардан бири — Азизхон Умматалнев.

Ҳамма бараварига Умматалига қаради. Умматалининг ўзи бу кутимаган гапдан эсанкираб ўрнидан туриб кетди. Чапак устига чапак. Одамларга қўшилиб Умматалининг ўзи ҳам чапак чаларди. Лейтенант қўлини кўтариб шовқинни босди.

— Қалугани озод қилишда кўрсатган мардлиги, жасорати учун Азизхон Умматалневга Совет Иттифоқи Қаҳрамони деган фахрий унвон берилди. У Ленин ордени ҳамда «Олтин юлдуз» медали билан мукофотланди.— Лейтенант минбардан тушиб Умматалининг олдиға келди-да.— Шундай қаҳрамон ўғил ўстирганингиз учун раҳмат!— деб уни қучоқлади.

Бир неча киши саҳнага чиқиб Умматалини ўраб олди. Улар Умматалини бирма-бир ўпиб, қучоқлашишгандан кейин, Тога уларни ҳайдагандек қилиб саҳнадан тушириб юборди. Лейтенант яна минбарга чиқди.

— Юртоқлар, колхозимизнинг кекса аъзоси, Ватан урушининг қатнашчиси Икромжон Усмонов Москва остоналаридаги жангларда кўрсатган мардлиги учун «Қизил Байроқ» ордени билан мукофотланган эди. У ярадор бўлиб қайтиб келгани сабабли, қисм унга мукофотни топширомаган. Рухсат этасиз, ўртоқ Икромжон Усмоновга мукофот топширишни.

Икромжон мукофотлангапндан бехабар эди. Ҳайрон бўлиб ўрнидан турдп. Лейтенант қизил қутичадан орденини олиб унга томон кела бошлади. Икромжон бўлса саҳна ўртасида тўхтаб, менгамикаш, адашаётгани йўқмикин, дегандек иккиланиб турарди. Лейтенант келиб унинг кўкрагига орденини тақиб қўйди.

Залда яна ғовур-гувур, тўполон, қарсак бўлиб кетди.

Икромжоннинг кўзларидан ёш думалади. Шу қисқагина муддат ичида болалигидан то шу кунгача кўргани-кечиргандари кўз олдидан ўтди. Уруш кўчаларида

қолиб кетган бир оёғи яна ўрнига битгандек, тўкилган қонлари яна томирларига қайтиб келгандек бўлди. Мана, дўстларни, болалик ўртоқлари, бирга кетмон чопишган жўралари унга қараб чапак чалишяпти.

Зал сал тинчигандан кейин Тога Умматали билан Йикромжонни табриклаб, сўзиши баҳорги ишларга бурди:

— Биродарлар, далага қўш чиқаришдан олдин қиладиган ишларимиз бор. Езёвонининг Найманидан ер олдик. Шунга ўттиз хўжаликни кўчирма қилишимиз керак. Уз ихтиёри билан ёзилганлар эллик тўрт хўжаликка етди. Шунча хўжаликни бу йил юборолмаймиз. Колхоз иши орқага суримаслиги керак. Экишини вақтида бошламасак, кейинги кўрадиган роҳатларимиз татимай қорлади. Мен правление билан келишиб йигирма тўрт хўжаликни рўйхатдан ўчирадим. Индешга Найманга юриш бошлаймиз. Ҳозирча бола-чақани олиб кетиш шарт эмас. Эркакларнинг ўзлари боришади. Етар-туар жойини эплаштирганимиздан кейин бола-чақани олиб кетамиз. Шу масала юзасидан сўрайдиган гапларинг бўлса, сўранглар.

Орқа қатордан ўрта яшар киши қўл кўтарди.

— Найман тўқайнга бу йил шоли экилади, деган гап бўлган эди. Шу гап рост бўлса, омборда уруғлик борми? Томорқага экадиган аъзолар уруғликни қаёқдан олишади? Шуни тушунтириб бер, Тога!

— Бу жуда тўғри савол,— деди Тога.— Ер тўқай, ботқоқ бўлгани сабабли бу йилча уига пахта экиб бўлмайди. Шоли экамиз. Ўртоқ Охунбобоев келганларида шундай деганлар. Ҳар бир аъзога қирқ сотиндан ер берилади. Уруғлик шоли то ҳосил олгунча аъзоларга қарз берилади. Бундан ташқари, аъзолар меҳнат кунларига ҳам шоли оладилар. Правленнеда ўтириб хомчўт қилиб кўрдик. Томорқасидан олган ҳоснлдан ташқари, меҳнат куннинг олган шолининг чораги қарзга бемалол етаркан. Томорқадан олинганд ҳосил учун ҳеч қандай қишлоқ хўжалиги солиги тўланмайди. Яна қандай саволлар бор?

Боласининг чопонинни бошига ёпиниб олган хотни ўтирган ерида сўради:

— Найманга кўчганларнинг бу ердаги уй-жойи нима бўлади?

— Ўзида тураверади. Ҳеч ким тегмайди. Ҳоҳлача сотиб кетиши ҳам мумкин. Колхоз ҳақини тўлаб олади.

Агар бошқа саволларинг бўлмаса, мажлисни ёпамиз.

Эшик олдида турған қора соқол киши гап ташлады:

— Битта гап чала қолди, Тога. Иккін-үч кундан берін қишлоқда дув-дув гап юрибди. Районимиздан бир одам армиядан қочиб келгәнмиш. Мана, военкомат укамын шу ердалар, айтсалар, ким экан ўша қочган ярамас?

Тоғанинг қошлары чимирилиб кетди. У ҳеч кпмдан бунақа савол кутмаган эди. Нима қилишини билмай, алча вақтгача жим туриб қолди. Бутүп зал гүё битта қулоққа айланып унинг оғзига қараб турарди.

— Бунақа гап йўқ! — деди Тога қатъий.

Тога шундай деди-ю, қизарниб кетди...

* * *

Бахтиёр одам ҳаммани ўзига ўхшатади. Икромжон ҳозир шундай кайфиятда эди. Ёр-биродарлари олдида кизи ёруғ бўлди. Ватан учун қилган хизматлари олий мукофот билан тақдирланди. У бу мукофотини ўз қишлоғида, бирга меҳнат қилган, бирга тер тўккан жўралари олдида кўкрагига тақди. Ҳозир унинг кўзига бошқалар ҳам худди шундай бахтиёр, шундай шод туюларди. Ҳали мажлисда қандайдир ярамас бир бола тўғрисида гап бўлди. У ярамас бола армиядан қочган. Қишлоғини, ота-онасини хижолатга қўйган. Негадир Икромжон бунга унча парво қилмади. Бу гапларнинг унга мутлақо алоқаси йўқ. У тақдирланган, зое кетмаган меҳнатларининг гашти билан маст эди.

Клубдан чиқсан кишилар тўда-тўла бўлиб симёғоч тагида гаплашиб турishiбди. Хотин-халаж аллақачон тарқаб кетган. Тога ҳарбий комиссарликдан келгаш лейтенант билан пачаги чиқсан қора «эмка» машина олдида ниманидир шивир-шипир гаплашиб туриди.

Икромжон уларнинг гапига халал бермаслик учун ёпларидан тез ўтиб кетди. У ҳозир самоварга кириб битта чой ичмоқчи. Клуб ичи дим бўлиб кетганидан терлаб, чанқаган эди. Шолча ёзишмаган яйдоқ сўрида чой ичини ўтирганилар олдидан ўтиб ичкарига кираётган эди, ғалати бир гап эшишиб тўхтади. Дераза тарафга қараб ўтирган йигит нимадир деяпти. Икромжон тарафга қараб ўтирган кексароқ киши унга юз-кўзи билан қандайдир ишора қилди. Йигит унинг ишорасига тушумади, гапини давом эттираверди:

— ...Дунёнинг ишлари қизиқ экан-да, лекининг Тога маладес, айтмадп. Айтганда Икром пўст ташлаворарди.

Битта-ю битта боласи қочоқ бўлиб ўтиrsa-я. Вой, менинг болам шунаقا қnlса, шартта калласини узиб ташлардим...

Йигит гапини тўхтатмаганидан диққати ошиб кетган ҳамсухбати жаҳл билан:

— Э, қўйсанг-чи, қанақа бефаҳм одамсан,— деб ўрнидан туриб кетди.

Шундагина йигит ўгирилиб орқасига қаради-да, Икромжонни кўриб қизариб кетди, жуда катта гуноҳ қилиб қўйганини билиб бошини эгиб ўтираверди.

Икромжон гаранг бўлиб қолган эди. Елкасида оғир юк бордек мashaққат билан унинг олдига келди.

— Нима дединг? Айт, айтавер!

Йигит гап тополмай унинг юзига қараб анграйганча тураверди.

— Сенга айтяпман,— деди Икромжон бақириб.—

Айт, нима дединг, айт!

Икромжон унинг ёқасидан бўғиб олди. Бирпасда уларнинг атрофини одам ўради. Бу можаро устига етиб келган Тоға йигитнинг тирсагидан тортиб Икромжоннинг қўлидан бўшатди-да, уни койиди.

Икромжон жавдираб Тоғага қаради:

— Ростми, Райим...бу қанақа гап?

Тоға унга жуда ҳам босиқ жавоб қилди.

— Рост гап, дўстим, рост гап.

Бирпасда Икромжоннинг қадди букилди қолди. Тоға атрофии ўраганларга жаҳл билан қаради. Унинг бу қарашидан нима демоқчилигини англаган кишилар секин-секин тарқаб кетишди. Биргина Умматали Икромжоннинг елкасидан омонат ушлаб турарди.

Тоға Умматалнга қаради.

— Сиз бориб кампирни суйинтиринг, Умматали.

Умматали иккиланиб турди-да, оғир-оғир қадам босиб нари кетди.

— Бўлди, ошнам,— деди Тоға титроқ товушда.— Шунаقا бўлишини билганимдан айтмаган эдим-да. Қандоқ қиласан, чидайсан, чидайсан-да, оғайнни.. — Тоға шундан бошқа гап тополмади.

Икромжон бошини сарак-сарак қилди, жаҳл билан кўкрагига муштлади. Мушти қаттиқ бир нимага тегиб оғриди. Энгашиб кўкрагидаги орденни кўрди. У орден олганини унуттиб қўйган эди. Жон ҳолатда орденини кўксидан юлиб олди:

— Ол, олиб қўй, Тоға. Тақишига ҳаққим йўқ.

— Жинни бўлма!

— Ҳа, шундай. Бош кўтариб қишлоқда юришига ҳам ҳаққим йўқ. Одамларнинг юзига қандай қарайман? Нима деган одам бўлдим энди? И-их! Қани энди, у ярамас шу топда олдимда бўлса, тилка-тилка қилсам. Бўғиб ўлдинурсам.

— Юр, юр, Икром, бас энди, кетайлик.

Тоға унинг тирсагидан ушлаб йўл бошлади. Икромжон бир силкиниб ундан тирсагини бўшатди.

— Қўявер, ўзим кетаман.

— Бирга кетайлик, унақа қилма, ошна.

— Йўқ, ўзим кетаман.

Икромжон дадил юриб қоронги кўчага кириб кетди. У эшигига етганда тўхтади. «Хотинимга нима дейман?» деган ўй бошидан ялт этиб ўтди-ю, у ёқ-бу ёғини тузатди. Қаддини ростлаб остонодан ҳатлади.

Айвонда Жаннат хола билан Низомжон гаплашиб ўтиришарди. Жаннат хола сандал устида турган сурагни қўлига олиб Низомжонга кўрсатар, ўғлининг болаликдаги шўхликларини кулиб, йиғлаб гапирар эди.

Икромжон айвон лабига ўтириб ёғоч оёғини еча бошлиди. У ўтирганда қизил қутичани ёнига қўйган эди. Низомжон бунинг нималигини биларди. Ҳамқишишлоги Асрора орден олганда кўрганди. Жаннат хола эрини чарчаган билиб секин сўради:

— Майлисинглар узоқ чўзилди чоғи. Чарчабсиз. Мехмон бола ҳам, худога шукур, тузалиб қолди. Айтдим-ку, менинг дорим дарров тузатади деб. Унга Турсунбойгинамниңг суратини кўрсатаётган эдим.

Икромжон ундан кўзини яширди.

— Болагинам, шундоқ эрка эди, шундоқ эрка эди, то мактабга боргунча ҳам дадасининг елкасидан тушмади. Опичиб гузарга олиб чиқардилар, опичиб магазинга олиб кирадилар.

Икромжон ғайри табиий интилиш билан бир оёқлаб ўриидан туриб кетди.

— Бас қил! Овозингни ўчинр!

Жаннат хола қўрқиб кетди. У ўттиз йиљ бирга яшаб эридан биринчи марта бу хил гап эшитиши эди,

— Бунақа ўғлим йўқ! Бефарзанд одамман!

— Вой, нега унақа дейсан? Тавба денг! Сизга нима бўлди? Сизга нима бўлди?

Жаннат хола нима бўлганкни билолмай, деворга суюнганича даг-дағ титраб туарди.

Икромжон бир оёқлаб узоқ туролмади. Гандираклаб айвон олдига териб қўйилган ғиштга ёнбоши билан йиқилди. Низомжон сапчиб туриб унинг олдига келдида, азод кўтариб кўрпачага ётқизди. У беҳуш эди.

Жаннат хола нима гаплигини билмай деворга суюниб ранги қум-қум оқариб туарди.

VII

Зириллама қишлоғи бу тонг уч воқеанинг шоҳиди бўлиб уйғонди: Азизхон Совет Иттифоқи Қаҳрамони, Турсунбой қочоқ, ўттиз хўжалик Найманга кўчади.

Ҳамманинг оғзида шу гап. Азизхонининг жасорати қишлоқ аҳлини қанчалар қувонтирган бўлса, Турсунбойниң қилмишн шунча хафа қилган эди.

Эрта билан далага кетиши олдидаи Умматалининг уйига уни муборакбод қилгани ҳамқишлоқлар турнақатор бўлиб оқиб келишарди.

Икромжоннинг уйидан икки ҳовли наридаги бу уйда тўй.

Тоға ҳам шу ерда. Тут тагидаги сўрида созандалар, ҳофизлар ўтиришибди. Олма шохига оёғидан осилган қўйининг терисини қассоб шилнб олмоқда. Ер ўроқдан ғўзапоянинг алангаси гуриллаб кўтарилади. Тўти хола ҳали у уйга киради, ҳали бу уйга киради. Кирганчиқканларга: «Қуллуқ, айланай! Қуллуқ, ўргилай!» деб яна ошхонага ўтиб кетади.

Супада республика газетасининг Фарғона мухбири тиззасига дафтарчасини қўйиб Умматалини гапга солмоқда.

Умматали кўзларини юмб Азизхоннинг болалигини кўраётгандек секин-секин гапирмоқда. Мухбир тез-тез ёзиб турибди.

Ташқаридан машина овози келди. Ҳамма гур этиб кўча эшигига қаради. Эшик олдида обкомнинг мойланавериб тошбақа нусхасига кириб қолган эски «эмка» си туарди. Ундан бўйнига аппарат осган «фото Пенсон», гилоф кийдирилган танбурини кўтариб Маъмуржон ҳофиз тушди.

Тоға уларни эшик олдида кутиб олди.

Кўпчилик ўрнидан туриб уларга сўридан жой кўр-

сатди. Маъмуржон ҳофиз созандалар тўдаснга қўшилди.

Шу пайт почталои кириб одамлар орасидан Тогани топниб телеграмма узатди.

Тоға телеграмма қатини шошиб очиб ўқий бошлади. Ҳамма унга қараб турарди.

— Умматали, сени ўртоқ Охунбобоев табриклаб телеграмма юборибдилар. Ма, ол, ўқи! Умматали ундан қоғозни оларкан, қўллари қалтиради.

Пенсон пайтдан фойдаланиб унинг ҳар бир ҳаракатини чиқ, чиқ суратга олиб турарди.

Ҳоғизлар қўшиқ бошлиниди. Одамлар жимгина бош эгиб тинглашарди. Қўшиқнинг авжини ширали овоз билан Маъмуржон ҳофиз якка айтарди:

Ур, деганда помард қочур,
Мард қолур майдон ичинда...

Бу қўшиқ ҳаммадан ҳам Умматалининг юрагини эзиб юборди. Унинг кўзига ҳовлисидан чиқолмай ғарбиана бўлиб ўтирган Икромжон кўринниб кетди. Чунки қўшиқ худди шу қишлоқдан чиққан бугунги тўй ви бугунги хижолатлик ҳақидадек эди. Мард майдонди қолди, номард қочди. Бу Азизхон, бу Турсунбой.

Ҳоғизларнинг овози Икромжонлар уйигача эшитилмоқда. Икромжон ўша ўзи доим ўтирадиган айвон лабида қўлтиқтаёғпин тиззаснга қайнқ эшкагига ўхшатиб қўйиб олганича, ёғоч оёғига белини кўтариб сўйкалаётган мушукнинг шикоятли миёвлашига лоқайд қараб ўтирибди.

Низомжон супа олдида тик турибди. У сал дармонга кирса бу яхши, меҳрибои одамларга мингдан минг раҳмат айтиб яна боши оққан томонга қараб кетмоқчи эди. У кетишини ўйлаганида хотирига дарров ГЭС қурилиши келарди. Қурилиш одамга зор. У борса жон деб қабул қилишади. Балки Низомжон баҳтини ўша ердан топар. Аммо бу иккни аламзада, якка-ю ягона боласи етказган аламдан буқчайиб қолган қарнияларни ташлаб қаёқса боради? Уларнинг ёнида бўлиши, ҳамдard бўлиши керак. Бегонага уйидан жой берган, хаста жонига жонини пайванд қилган кишиларни шу аҳволда ташлаб кетиш инсофдан бўлмас, деб ўйларди у.

Хофизлар ҳамон қўшиқин баландлатишарди. Улар ишқ, вафо, мардлик ҳақида кўйлашарди. Кўчидан Умматалининг уйига қараб оқаётган кишиларнинг гаплари, оёқ товушлари эштилиб турибди.

Икромжоннинг назаридаги, улар унинг эшиги олдидан ўтаётгандаридаги нечундир овозларини пасайтириб гаплашаётгандек туюларди. Ҳатто бу ердан оёқ учидаги юриб ўтишаётгандек.

Ингирма бир йил сурган энг өзгу ўйлари, ҳар соатини баҳт тилаб ўтказган кунлари шу кечада тугагандай. Икромжон адойи тамом бўлган эди. У бир кечадаёқ қариб қолганга ўхшарди.

Бу кечада у кўз юммади. Турсунбойнинг болалик йилларидан тортиб ўзи фронтга кетаётганида станцияда қўлларини силкиб қараб қолганингача ҳаммаси кўз ўнгидан ўтди.

У боласинни мард бўлади, деб ўйларди. Юзимни ерга қаратади, деб њеч ўйламаган эди.

Мана, ёр-дўстларининг юзига қаролмай қолди. Уй остонасидан ҳатлаб кўчага чиқолмай қолди. Нега, ни ма учун?

Сен учун, сен учун, ярамас бола! Сен жувонмаргни болалигингда акалариниң қатори дард олниб кетса бўлмасмиди! Сени опичлаб кўтарган отангнинг беллари қарсиллаб синиб кетса бўлмасмиди! Қандоқ қиласди, қандоқ қиласди. Энди қандоқ яшайдп! Сен жувонмаргини яхши яшасин, деб уруш кўчаларига бир оёғини ташлаб келди! Лахта-лахта қон ютди. Музлар устида эмаклаб душманнинг ёқасидан бўғди! Сен жувонмарг туғилган кунингдан бошлаб ниманки қилган бўлса ҳаммаси сен учун, сени одам қилиш учун уриниди. Ҳар бир томчи пешона тери сен жувонмаргининг бахтинг бўлармикан деб қилинди. Мана, меҳнатларининг мукофоти!

Икромжон ич-ичидан, овозини чиқармай йигларди. Йиғларди-ю, бу бедаво дарддан қутулиш иложини ҳам қидириб кўради.

Сен жувонмаргининг догнингини нима билан юради? Қани, оёқлари бутун бўлса-ю, шамолдек учидаги уруш бўйронларига кирса, фашист уясига олов бўлиб отилса, газандаларнинг кескирдагидан тишлаб, миясини мажалаб хумордаи чиқса. Афсус, бундай қилолмайди. Энди у йигитлик қайди, энди у оёқлар қайди! Қексайганида тириклай гўрга тиқдинг-а! Гўрга тиқдинг-а! Эвоҳ, эвоҳ,

бевафо дунё, биргина бошкга шунча тош отасаними?

Унинг кўзлари ҳовли юзини маъносиз кёзарди. Бирдан ошхона деворига тикилганича тўхтаб қолди.

Унда Турсунбойнинг лой чаплаганидаги беш панжасининг изи қолган эди. Жаннат хола кунига неча марта бу бармоқ изларини табаррук нарсалек қўллари билал сийпаб кўзларига, юзларига суртарди.

Икромжон шаҳд ўриппдан туриб ўша ерга борди. Бармоқ изларига узоқ тикилиб турди. Кейин бурилиб тандир тагида ётган кетмонин олди-ю, деворни гурсиллатиб чопа бошлади. Жаннат хола ўқдек отилиб келиб унинг қўлларинга ёпишиди:

— Нима қиляпсиз, нима қиляпсиз?..

— Тегма менга, тегма менга! Бу уйда унинг изига ҳам ўрин йўқ. Изларини қириб ташлайман! Сидириб ташлайман!..

У силтаганда Жаннат хола ярим метр жойга отилиб бориб ўтириб қолди. Бирпасда девор ўпнрилиб ошхонанинг ичи кўринди. Икромжон кетмонин четга отиб жойига бориб ўтиреди.

Низомжон нималар бўлаётганига тушунолмай, ҳамои супа олдида гаранг турарди.

Икромжоннинг алами босилмасди. У энди нима қилишини билмай, айвон токчаларига кўз югуртира бошлади. Бирдан сандал устида турган Турсунбойнинг суратига кўзи тушди. Яна сапчиб туриб суратни қўлига олди. Ойна солинган рамка ичидан қора қош, юзлари худди моҳир ҳайкалтарош бор санъатини ишга солиб ясаган ҳайкалига ўхшаш жуда ҳам кўркам Турсунбой кулимсираб турарди. Икромжон суратни юзларига суртиб ҳўнг-ҳўнг йиғлади. Ойнада унинг кўз ёшлари думалаб рамка четида ҳалқоб бўлиб турди-да, пилдираб пастга оқиб кетди. Унинг майнин табассуми Икромжонни эрмак қилаётганига ўхшарди. Суратни куз томони билан ёғоч оёғининг тиззасига бир урди. Ойна чил-чил бўлиб кетди. Жаннат хола додлаб келиб унинг қўлидан суратни тортиб олди. У тортаётганда шиша синиги Икромжоннинг қўлинин қонатиб юборган эди. Аламнга чидаёлмай пешонасига шатиллатиб ураверди. Қошли панжалар мозинни ҳам қонга белаб қизартириб юборган эди. Жаннат хола суратни олиб, даг-даг титраб турарди. Охири Икромжон чарчаб сандал курсисига ўтириб қолди.

Жаннат хола суратын күксидан олиб тикилди.

Ота қони Турсунбойнинг бетларига ҳам сачраган эди. У синиган, парча-парча бўлиб кетган ойна орасидан ҳамон илжайиб қараб турарди. Унинг бу қараши вайрон бўлган, қонга белангани уйнинг синик деразасидан мўралаб эрмак қилаётганга ўхшарди.

Ҳарна қилганда ҳам она — она. У ўз боласини бир парча этдан катта қилгунча не машаққатлар тортмаган! Боласининг яхшилиги ҳам, ёмонлиги ҳам унга уччалик билинмайди. Она ҳамма нарсани унутса унутадики, боласини унотолмайди. Ўз боласини ўлимидан, баҳтсизлнгидан қувонган она ҳали дунёга келмаган, келмайди ҳам.

Эшик тарақлаб очилиб соchlари тўзгиб нимчасининг устидан белларигача осилиб тушган бир қиз кирди. У узоқ жойдан югуриб келганидан бўлса керак, нафасини ростлаёлмай ҳансираради. Қиз ариқдан ҳатлаб ўтиб тўхтади. Аввал сандал устида юзини панжалари орасига олиб ўтирган Икромжонга, супа олдидা тик турган Низомжонга, деворга қапишиб суратга тикилиб қолгани Жаннат холага қараб нима қилишини билмай қолди. Кейин ухлаб ётган одамларни ўйғотиб юборишдан қўрққандек, оёқ учнда юриб Жаннат холашиниг олдига борди.

Бу Турсунбойнинг севгилиси — Зебихон эди.

Бу хунук хабарни эшитганда қиз бутун борлигини унуглан, эсанкираб нима қилишини билмай тонг отгунча юриб чиқкан эди. Эрталаб у бекитиб қўйган жойдан Турсунбойнинг бир ярим ой бурун ёзган хатини олиб далага чиқиб кетди-да, сой бўйнга тушиб йиглай-йиғлай яна ўқиб чиқди.

Бу хатда Турсунбой самимий юрак дардларини изҳор этган эди. Бу хатларга самимий, инсоний туйғулар битилган эди. Бу хат Зебихонга анҳор бўйларида, теракларнинг аллақандай сирли шинирлашларига қулоқ солиб жимгина кечиргани ойдин кечаларни эслатди. Ҳшанда ой худди оқ қоғоздан доири қилиб қирқилган дек қўринареди. Саратон куйдирган кунларда анҳор ёқалаб қамишлар орасидан оқимга қарши қирғоқ бўйлаб кетганларида Турсунбой уни биринчи марта бағрига босиб ўпган, «Севаман, сендан бошқага қайрилиб қарамайман!» деган эди. У армияга жўнаб кетаркан, Зеби билан яна шу кўм-кўк қамишлар орасида учрашган эди. Эҳтимол, ҳозир шундай туюляптими, негадир ўшанила

Турсунбойнинг кўзлари бежо эди. Илгариги қайноқ сўзлар ўрнига совуқ, жуда совуқ гаплар айтар эди. Кўзларни илгаригидек чақнамаган эди ўшанда. У Зебихоннинг билагини ушлаганда илгаригидек қўллари қайноқ эмасди. Худди фассол қўлидек совуқ эди. Ўшанда Турсунбой бир гапни қайта қайта тақорорлаган эди:

— Келаман, қайтиб келаман. Мени кут, Зеби. Сен учун қайтиб келаман.

Зебихон ўшанда бу гапларининг маъносига тушунмаган экан. Зеби унинг бу гапларини, голиб бўлниб қайтиб келади, деб ағглаган экан. Турсунбойнинг ўшандәёқ армияга журъатсизлик билан кетаётганини, юрт учун жонбозлик қилгани кетаётган эмаслигини сезмаган экан.

Зебихон энди бу гапларининг чин маъносини чақди. Турсунбой ўзишининг қўрқоқлигини севги ниқобига яшироқчи. Қўрқоқликдан эмас, Зебихоннинг висолига етишмоқ учун қайтиши керак эмиш. Йўқ, у қочоқ! Бу хил номарлар севги қадрига етмайди. Ўз ота-онасини, юртини севмаган одам муҳаббат ҳисларини ардоқлай олармиди?

Зебихон бу уйга, номард бола тукқан онага, хони бола ўстирган отага аламли сўзлар айтгани келган эди.

Хозир у ўз ёғига ўзи қовурниб ётган бу бахтсиз, боласи туфайли шармандан шармисор бўлган оиласининг изтиробларини кўриб шаштидаи қайтди. Бир сўз демай орқасига бурилди-да, эшпкка қараб юра бошлади.

У остонаяга етганда тўхтади. Чўнтағидан буклангаш қогоз олиб бурда-бурда қилиб йиртиб ташлади. Бу Турсунбойнинг хати эди.

Шамол қофоз бурдаларини ҳовли томонга супуриб кетди.

VIII

Райнберди тоға Умматалининг уйида ҳофизларниро хонишинг қулоқ солиб тиззасига уриб тебраниб ўтиради. Гоҳ баланд, гоҳ паст пардаларда фарёд қилаётган оҳанглар уруш оловларни, тинч-осуда кунларни кўз олдида гавдалантиради.

Райнберди тоғанинг ҳам ўғли урушининг бошнадаёқ фронтга кетган.

Ўғли Тошкентда университетининг иккинчи курсида ўқирди. Ноябрнинг бошларинда ундан кетдим, деган хаг

келди-ю, икки ой ўтиб, жангга кирилмани деган иккинчи хатни олди. Тога ўғлидан, яраландим, гаспителда даволаняпман, деган мазмунда охирги хатни қишида олган эди. Сал кун ўтмай, ҳарбий комиссарликдан, ўғлингиз Ватан учун жангларда қаҳрамонларча ҳалок бўлди, деган хат олди. Тога ўз ёғига ўзи қовурилди. Озиб, чўп бўлиб кетди. Аммо бу сирни хотининг билдирилди. Хотини, хат-хабар келмай қолди-я, деб безовта бўла бошлини билан у бирорвга ўғли иомидан хат ёздириб эски конвертга солардид-да, келиб ўқиб берарди. Қишидан бери аҳвол шу.

Ҳозир у куй мақоминга тебралиб ўтиаркан, ич-ичидан эзилиб ўғлини ўйларди. Болагинасининг бир сиқини тупроги қаерларда қолиб кетди экан?..

Урушдан олдин тикдирган шевинот костюмини, янгинина тахтакачдан чиққан дўпинини кийиб олган Умматали келиб унинг қулогига шивирлади:

— Обкомдан айтишибди, биринчи секретарининг ўзи-га телефон қиласмишиз.

Тога ўринидан турди. Қўлини кўксига қўйиб, ашула пайтнда туриб кетаётганига созаңдалардан узр сўрадида, ҳеч қаёққа қарамай чиқиб кетди. У Икромжоннинг уйи олдидан ўтиб кетаётгандан эшикка келиб қулоқ солди. Жимжит. Нима бўлди? Бирдан унинг юрагини ваҳм босди, остона ҳатлаб ичкарига кирди.

Бу пайт Низомжон ошхонада ўчоққа ўт қалаб, нимадир пишираётган эди. Икромжон ҳали ҳам сандал устида бир қўлини пешонасига тираганча ўтирибди: Жаннат хола супада бир тиззасига бошини қўйиб, девор тагила дои талашаётган мусичаларга хомуш тикилиб қолган эди. У Тогани кўриб бошини кўтарди-да, орқасига йигилиб қолган этакларини тушириб ўринидан турди.

Тога ўн бир йилдирики колхозга раис. У кўп тўйларга бошчиллик қиласиган. Кўп азаларда олдинга тушиб тобут кўтарган. Қанчадан-қанча етимларнинг бошини силаб овутган. Адашганларни йўлга солган.

Аммо Икромжонни овутнишга у ожизлик қиласди. Уни нима деб юпатади? Одамзоднинг бисотида бу дартни енгиллатадиган гап борми?

Икромжоннинг ягона таянчи, ягона умиди шу бола эди. Энди у йўқ. Мабодо у дардга чалиниб ўлганда, унда юпатиш учун бирор сўз топилиб қолиши мумкин эди. Бу ярамас бола ўз отасини шармандаликка ташлаб кет-

ди. У бир умр бу додган қутулолмайди. Шунинг учун ҳам Тоға гаранг эди.

Жаннат хола унга салом бериб, эрига қаради.

— Дадаси, турнинг, Тоға келдилар.

Икромжон бошини кўтариб уни кўрди-ю, машаққат билан ўрнидан турди. У чарчаганидан, уйқусизлигидан дармонсиз. эди. Аммо ўзини тутди. Ҳовлига тушиб Тоғанинг истиқболига чиқди.

Тоға унинг кечадан бери ухламаганини, ўша мудҳиши хабарни эшитгандан бери шу аҳволда телба бўлиб юрганини сезди-да, бошқа бирон нарсага алаҳситмоқчи бўлди.

— Юр, сенда гапим бор,— деди-ю, ўзи эшикка қараб юрди. Аммо унга нима демоқчи, қаёққа олиб бормоқчи — буни ҳали билмасди.

Икромжон ариқда бетини ювиб қийигига арта-арта унга итоаткорлик билан эргашди.

Кўчага чиқишди. Ҳаво тоза. Осмонда қиттак ҳам булат кўринмайди. Пахса девор ковагида бақа қуриллаяни.

Тоға олдинда, Икромжон қейинда бир-бири билан гаплашмай катта кўчага етишди. Тоға тўхтади.

— Эртага Найманга одамларни ўзинг олиб кетасан!

Икромжон дарров жавоб бермади. У ўйларди. Боргани дуруст бўларми? Ё қишлоқдан бошини олиб кетсинми? Қаёққа боради? Қаёққа бормасин, барибир, бу алам уни тинч қўймайди. Найманга боргани маъқул бўлар. Ҳар қалай одамларнинг кўзидаш, таънасидан узоқроқ бўлади-ку.

— Майли, Тоға, сен бир нарсани билиб айтгаётгандирсан. Менга ёмонликни раво кўрмайсан-ку. Ҳўп.

Икковлари бошлишиб идорага киришди. Тоға стол тортмасидан рўйхатни олиб унга узатди.

— Борадиганлар шуулар.

У шундай деди-ю, трубкани олиб коммутатордан Фарғонага улашни сўради. То Фарғона жавоб бергунча Икромжонга қанча одам бориши, ишни аввал нимадан бошлишини тушунтириди.

— Ишни новвойхонадан бошлайсан. Ҳар куни қишлоқдан ион ташнига арава топиб беролмайман. Иккита-гина машинанинг бошқа ишлари кўп. Қурилиш бригадасидан ўн беш кишини олдинроқ олиб кетасан. Ошхона, новвойхона, чойхона қурасизлар. Ўттизта палатка-чодир

топтириб қўйдим. Уни ҳам ола кетасизлар. Хотинлар ҳозир бориши майди. Бордон тўқишига беш киши ажратдим, бобойлардан. Озиқ-овқат масаласи ҳам ҳал бўлган....— Телефон жирикглаб, Тоғанинг гапи оғзида қолди. У шошиб трубкани олди.—Мен, салом. Раҳмат, яхши. Ҳа, энди хурсанд бўлмаймизми? Колхозимиздан герой чиқади-ю, биз хурсанд бўлмай, ким хурсанд бўлсанни! Ҳа, албатта. Қачон? Э, отанинг ўзларни ўтказадиларми? Хўп, хўп. Албатта бораман. Ҳа, бораман. Ким келади, дейсиз? Бугуни ми? Бўшти... Бўпти. Кутнб оламиз. Идорадан жилмай тураман. Албатта шундай қиласиз, хотиржам бўлиниг!— Тоға трубкани жойига қўйиб Икромжонга қаради.—Рўйхат билан танишиб чиқдингми? Қалай, бўладими? Ҳаммасини олиб кетарсан-а? Е ёқмайдиганлари ҳам борми?

Икромжоннинг одам танлайдиган ҳоли йўқ эди. Узимдан бошқа шумшук одам атрофда йўқ, деб ўйларди.

— Агар рўйхат маъқул бўлгага бўлса, кечқурун Абдухалишинг олдига борасан. Топшириқ олган. Ҳамма нарсани тахт қилиб қўйди. Аравалар ҳам эрталаб идора олдида бўлади. Кетадиганлар ҳозир далада. Ишдан қайтганларида уйларига бориб эртага кетишларини билдириб қўй. Идиш-товоқ, бир сидра кийимдан бошқа нарса олишмасин.—Тоға ўйланиб туриб қолди. У ниманинир унутгандек бармоғи билан столини чертиб ўтиради.— Рўйхатга қўштиги борлардан ҳам қўшганман. Ов қилишларинг мумкин. Узинг ҳам берданкангини ола кет. Ҳафа бўлмасанг, сенга битта иш буюрмоқчиман.

— Буюр, Тоға. Нима хизмат?

— Бизнинг эшикка айтиб ўтиб кетсанг, меҳмон келарниш, тайёрлик кўриб қўйсин. Гап шу. Боравер, ошиам. Тўхта, кетадиганлар билан гаплашинб бўлганингдан кейин, қай маҳал бўлса ҳам мени топиб учраш.

Икромжон идорадан чиқиб тўппа-тўғри Тоғанинг уйига қараб кетди. Тога унга шунича кўп иш топширган эдикни, бошига тушган ташвишни ҳам унутаёэди. Унинг фикри зикри Найман чўлида бўлиб қолди. Ишни нимадан бошлаш керак? Олдин тўқайга ўт қўйишданими, зовур қазиңдаими? Палатка қурган билан захерда ётиб бўлармикан? Айтганча, Тоға, қариялардан беш кишини бордон тўқишига қўшпб бераман, деди. Тоға тадбирли одам. Ҳар балога ақли етади. Олисни кўрадиган одам бу Тоға!

Икромжон раиснинг уйнга меҳмон келишини тайинлагач, тўппа-тўғри колхоз саройига кирди. Омборчи Абдухалил қаёққадир чиқиб кетган экан, уни кутиб, сарой ичиди айланиб юрди. Бундан уч-тўрт кун олдин Тоға билан Найманга боришганда, у маданият саройига атаб Сибирдан олиб келган ёғочларни тилдирмай асраб қўйганини айтган эди. Шу гап эсига келиб Икромжон темир-терсак уйиб ташланган майдонга ўтди. Ҳақиқатдан ҳам ўша ёғочлар қандай тахлаб қўйилган бўлса ўшандай турибди. Икромжон бу ёғочлардан қанча тахта тилдириш мумкинлигини чамалаб кўрди. Борадиган хўжаликларга қуриладиган уйлардан ортиб қолади. Йўғ-э, тахта бўлади-ю, ортиб қоладими? Кўпrik, отхона, молхонага ҳам керак бўлади. Гап ҳали Тоғанинг бу ёғочларниң ҳаммасини беришида қолган. Беради. Бермаганига қўймайди Икромжон.

Отларниң еми нима бўлади? Тоға бу масалада њеч гап айтмади-ку. Ҳали уйга борганда эслатиш керак. Ердан гиёҳ қиёқ чўзиб чиққунча етадиган ем олиб кетишмаса бўлмайди.

У саройни айланиб келса, Абдухалил омборни энди очаётган экан. У омборга бошлаб кириб эртага чўлга олиб кетиладиган нарсаларни кўрсатди.

— Таандир йўқ. Ўзингиз топниң, харажатини бухгалтерия тўлайди. Қозон бор, самовар бор. Қуруқ чой йўқ. Олмачой бераман. Бошқа ҳамма нарса бор. Хотиржам бўлинг. Эртага ҳаммасини аравага ортамизу кетаверасизлар.

Икромжон ушинг олдидаи анча кўнгли хотиржам бўлиб чиқди. Энди кетадиган аъзоларни огоҳлантириш керак. Таїёр бўлиб туришсин.

Анча кеч кириб, салқин шабада этни жунжита бошланган эди. Икромжон самоварга кириб битта чой ичди-да, қўлидаги рўйхатга қараб кетадиганларниң уйларига жўнади.

То ишини битказиб қайтгунча қоронги тушиб қолган эди. Рўйхатдагиларниң биронтаси ҳам «йўқ» демади. Бунинг сабаби бор эди. У ким билан гаплашмасини бечора алаҳсиб қопти, Тоға ишга шўнғитиб қўйибди, йўқ, десак кўнгли ранжиди, деб «хўп» деяверишган эди.

У ишлариниң яхши юришганидаи табиати равшан тортиб Тоғанинг уйнга келди.

Катта уйда потаниш бир киңи столга құлда ясалған харитани ёзіб Тоғага нималарни дір күрсатарди. Икромжон ичкарига киришга истихола құлиб, дераәзані чертди. Тоганинг үзи әшикни очди.

- Келдингми, кир, киравер!
- Пүк, шеттән қайта қолай.
- Жияни бұлдингми, киравер.

Тоға уни құярда-құймай ичкарига бошлады. Мәхмөт үнга үгірилиб қарады. Икромжон у билан саломлашиб, бир чеккага ўтируды. Мәхмөт Икромжон кириб узилиб қолған сүзини давом эттируды. Уннинг гапларидан Охунбобос ҳозир Фарғонада эканнини, бир-икки кундан кеңін Езёрон масаласыда катта йигін бўлнишни кераклигини англады. Тоға Икромжонга чой қуйиб узатди-да, әшикка чиқиб кетиб анча ҳаяллаб қолди. Мәхмөт Икромжонға қарады.

- Үзлари ҳам шу колхоздан бўладиларми?
- Шундоқ,— деди Икромжоп.
- Сизларга қойилман. Колхозларнингдан қаҳрамон чиқди. Бутун республикага довруқларинг кетди. Эртага газетани кўраснэлар, ҳаммаси сизларга бағишланыб чиқади. Қизиқ, бири қаҳрамон, бири қочоқ.

Икромжоннинг юраги шув этиб кетди. Уни кимдир гүё электр токи билан ургандек бўлди. Тили гапга келмай, нималардир деб ғўлдиради. Кейин қизариб кетди.

Икромжон қандай қилиб әшикка чиқиб қолғацини билмайды. Ош олиб кираётган Тоғага урилиб кетди. Үгірилиб үнга бир қаради-ю, ўқдек отилиб кўчага югурди.

Атроф қоронғи. Осмонда на ой, на юлдуз бор.

Назаридә, бу қора кечадан бир умр оқармайдигандек эди.

Икромжон ҳар қанча изтироб чекмасин, эр киши сиғатида хотини олдида үзини дадил тутуши, кўз ёшини яшириши, бирон ҳаракати билан алам чекаётганини билдириб қўймаслнги керак. Бу қийин. Аммо иложи қанча?

Икромжон әшикдан чеҳрасини очиб кирди. Жаннат хола кечадан бери супурғи тегмай ивирсиб кетган уйни йигиштираётган эди. Эрининг авзойини кўриб кўнгли салтаскин топгандек бўлди-да, айвон лабига келиб, якандозни қоқди.

— Кеч ҳалдида нима қиласан, уй супуриб,— деди Икромжон унинг кўзларига қарашга бодинолмай.— Бу ишларингни қўй, хотин. Утири, ишдан гаплашайлик. Тайёрмисан? Эртага Найманга кетамиз.

Жаннат хола эрининг ёнига келиб ўтирида, ҳардам-хаёллик билан жавоб берди:

— Қандоқ бўларкин? Дурустроқ ўйлаб кўрдингизми?

— Дурустроқми, дурустроқмасми, ишқилиб, ўшақقا кетсак ёмон бўлмайди. Мени айтди дерсан. Шу иш менга маъқул тушниб турибди. Энди кўнглинигга келмасину. Гапнинг спрасини айтиб қўйганим дуруст.— Икромжон гапишинг давомини ўйлаб бир муддат жим қолди. Кейин Жаннат холанинг кўзига тик қаради.— Урушда ҳар нима бўлади. Бирор ўққа учади, бирор яримжон — майиб бўлиб қайтади. Тўртсеркалик муаллим ошнам бор эдик, танийсан, оти Ганижон, ўшанинг ўғлидан қора хат келганда бечора йиғлаб-сиқтаб аза очган эди. Йўқ, яқинда ўғлиниг ўзидан хат кепти. Кўрдингми, урушда шунақа чалкашликлар бўлиб туради. Ажаб эмаски, Турсунбой масаласи ҳам шундоқ бўлиб чиқса.

Жаннат холанинг кўзлари чақнаб, аллақандай умид учқунлари ёнгандек бўлди. Ялт этиб эрига қаради.

— Айтганингиз келсин, айтганингиз келсин, илойим.

— Энди, гапнинг бу ёгини эшит. Ростми, ёлғонми, шу гап бўлиб турганда эл олдида бош кўтариб юришга қийналяпмиз. Найманга кетсак, шу таъналардан салузоқроқ турармиканмиз, дейман-да.

— Майли,— деди Жаннат хола.

Икромжон бир чеккада ғариб бўлиб ўтирган Низомжонга қаради:

— Бу ёққа кел, бола. Уз ташвишларимиз билан бўлиб, ҳолингдан хабар ололмай қолдик. Хўш, энди сен нима қилмоқчисан?

Низомжон ўрнидан турди. Секин келиб бошини эгиб жавоб берди:

— Тузингизпи ичдим. Ҳеч ким қилмаган меҳрибончиликларни қилдинглар.

— Бу гапларни қўй. Нима қилмоқчисан, шуни айт.

Низомжонининг овози титради. У қаттиқ ҳаяжонга тушганиндан гапини йўқотиб, турган жойида оғирлигини, гоҳ ўнг оёғига, гоҳ сўл оёғига ташлаб энтикарди.

— Утири, ўтириб гапиравер, болам.

Низомжон улар қаторига қўшилиб айвон лабига ўтириди.

— Кимлигимни айтиб берай, кетиб қолсам, у ким эди, нима қилиб юрган эди, деб ўйлаб юрманглар. Менинг ҳам бошимда сизларни кичка бўлмаса ҳам анчагина кўргиликлар бор. Уйимдан қочиб келяпман...

У бошидан ўтган воқеаларни ипга чизгандек бирмабир гапира бошлади. Дилдорни севгани борми, унга акаси уйлангани борми, жаҳл билан уйдан кетиб қолиб, акаси ўлгандан кейин қишлоққа қайтиб келгани борми, ҳаммасини гапирди.

Унинг саргузаштларини кампир ҳаяжон билан тингларди. Икромжонга бу воқеалар қанчалик таъсир қилмасин юзида, кўзида ортиқча ажабланиш сезнлмасди. Низомжон опаси ва дадасининг Дилдорга, ўз келини аясига уйлантириш ниятида уни қийин-қистоққа олганларини айтганда Икромжон ягона тиззаснга шапатилаб уриб ўрнидан туриб кетди.

— Оқ қилдими, а? Дадаңг оқ қилдими, а? Е тавба бу қандоқ шармандалик! Нима учун бундай қиласди? Е яхши келинни қўлдан чиқариб юборгиси келмаганими?

— Гап унда эмас, амаки. Дадам билан опам Дилдорнинг мулкига эга чиқишмоқчи.

— Эҳа, гап ҳали бу ёқда дегин. Хўш, энди нима қилмоқчисан?

Низом пешонасини уқалаб, бирпас жим турди-да, жавоб берди:

— ГЭС қурилишига борсам дейман. У ерда одамга зор бўлиб туришибди, деб эшитдим.

— Тўғри, бизнинг Зирилламамиздан ҳам йигирма одам кетган. Уша ёққа борсанг ёмон бўлмайди. Буни яхшилаб ўйлаб кўришимиз керак. Менга қара, биз билан Найманга кета қолмайсанми? Яхши йигит экансан, ёлизлатиб қўймаймиз. Бахтинг очилса, шу ерда уй-жойли бўлиб кетарсан.

Жаннат хола гапга қўшилди:

— Шунақа қила қол Амакнинглар билан бўлсанг бир-бирларингга далда бўласизлар. Йессиқ-совуғингдан ҳам хабар олиб турадиганлар бор бу жойда. Шу маъқул гап, болам.

Низомжон ўйлаб қараса, дарҳақиқат, бу жўялик гап экан. Ҳар қалай, бу одамлар билан анча сирдош бўлди. Бирор, шу ерда қол, деб қўйнини, кўнглини очиб турса-ю,

у қаёққа кетади? Бормаган, кўрмаган олис жойда ҳали нима гапу, нима сўз. Ундан ташқари, ўзидек дин-шикаст бу онлани ташлаб кетниши ҳам инсофдан эмас.

— Хўп, амаки, қоламан. Сизлар сабаб бўлиб зора йўлимини топиб кетсан. Илло, юзларингизни ерга қараг-майман.

Икромжон унга қараб илжайди.

— Халитдан тўи бицма, бола. Бирга тургандан ке-йин аччиқ-тиззиқ гаплар бўлмай иложи йўқ. Уришамиз, сўкишамиз, ярашамиз. Ҳаммаси ҳам бўлади. Иш бор жойда жаңжал ҳам бўлиб туради. Одамлар ҳозир жуда асабий бўлиб кетишган. Уларга иккита гап кўплик қилидди, битта гап камлик қиласди. Чидамай чорамиз йўқ. Сенга ҳам маслаҳат шу.— Икромжон Жаннат холага қаради.— Овқат-повқатнинг борми, опкелсанг-чи, ўлдир-динг-ку сириб.

Жаннат хола ўриндан туриб ошхонага кетди. Чироқ ёқиб, ўчоққа ўт қалади. Ошхона эшигидан бош чиқазиб деди:

— Шавла қилган эдим, совиб қопти. Ҳозир иситиб бераман, жиндек сабр қилиб туринг, дадаси.

Икромжон ариқдан қўл ювди-да, якка-ю ягона оёғини сандалга тиқиб ўтириб олди. Низомжон қайноги ўлган самоварни силкиб оташхонада кул босиб қолган чўғни аллангалатиб юборди. Зум ўтмаӣ самовар сурнай чалаётгандек иола қилиб жигиллади. Жаннат хола то-воққа шовла сузиб келди.

Бу онланинг иккни кундан берин энди дастурхон атро-финг йигилиши эди.

Икромжонга чарчоқ билиши. Сандал иссиғи бадлинига ўтиб кўзи илнина бошлади. У овқатдан кейин иккни пиёла чойин қайнок-қайнок ҳўплади-да, мудраб кетди. Орқасидаги ёстиқни ёнинг тортуб бирпасда ухлади қолди. Жаннат хола Низомжонга ҳам ўрни солиб берди-да, чироқни ўчириб ичкари уйга кириб кетди.

Аммо Низомжоннинг кўзига уйқу келмасди. Ҳаёли уни ҳали у ёққа, ҳали бу ёққа судраб кетаверди.

У ўз тақдирини ўйларди. Ўлмаса, дардга чалиниб қолмаса, бу саҳоватли кишиларга бир яхшилик қиласин, шундай яхшилик қиласинки, бу ногирои — хаста киши дилига ўчмас алам солган боласининг доғини унутсин. Унга боласидан афзал яхшиликлар қиласди. Ҳеч ким уни

га хоининг отаси деб таъна қилмасин. Унга отиладиган таъна тошларига Низомжон кўксини тутиб беради. Шунда у, ўглим бор экан, у мана, дея олсин.

Низомжон бошига келган бу ўйдан руҳланиб кетди. Бошини болишдан секин кўтарниб Икромжон ётган томонга қаради. Кеча қоронги бўлганидан у кўринмасди. Фақат пиш-пиш нафас олаётгани аниқ эшитилиб турарди.

Низомжон яна болишга бош қўйди. Эсига қишлоғи, уйи, дадаси келди. Улар нима қилишаётгани экан. уни эслашаётганимикан? Дилдор кетиб қолмадимикан?

Бирга катта бўлган ўртоқлари бир-бир кўз олдидан ўтарди. Ўқиган мактаби, охирги имтиҳон, уруш бошланган кундаги қишлоқдагиларнинг ҳаяжонли кўzlари, дадасининг ўша куниёқ магазиндан икки қоп шакар, беш қоп ун, олтмиш литр пахта мойи олиб келгани, опаси омонат кассага қўйган ҳамма пулларини қайтариб олгани, ҳаммаси, ҳаммаси хаёлига келди. Айниқса, ўша куни Каримжон деган ўртоғи уйга келганда чой дамлаб патнисда иккита нон олиб чиқиб олдига қўйганда, дадаси уни четга чақириб, юзига иккى тарсаки уриб патнисдаги нонни қайтариб уйга олиб кириб кетгани сира эсидан чиқмайди. «Энди очарчилик бўлади. Эшикдан кириб кетамиз. Ошхонада қаттиқ нон бор, икки бурда олиб чиқиб қўй!» деган эди дадаси. Ушанда Низомжон хўрлиги келиб кўз ёшини оқизмай йиғлаган. Бу ҳангомани кўриб турган Каримжон секингина кулиб кўя қолгани эди.

Дўстим Каримжон фронтда. Низомжон уни Асрора билан ҳарбий комиссарликда грузовойга чиқиб жўнаб кетгучча кузатиб қолган. Ундан Низомжон олти марта ўт олди. Бошқа ўртоқлари қаёқда? Ҳаммаси фронтда. Битта Низомжон қилар ишининг тайини бўлмай тентиб юрибди. Иўқ, энди у тентимайди. Фронтга бориб душман билан олишишга ярамаса ҳам шу ерда, меҳнат фронтида жанг қилади. Ўртоқлари қайтиб келишганда улар олдида ерга қарагулик бўлмайди. Ишлайди. Бор кучи билан ишлайди. Роҳатидан кечади, уйқусидан кечади. Ишлайди, ишлайди...

Низомжон ана шундай хаёллар билан ухлаб қолди. ...Аяси бошини силайди «Ўқинма, болам, йўлингни топиб юр!» дейди. Аллақайдан Дилдор пайдо бўлади, уни қараб жиртак чалаётгандек илжаяди. Низомжон ти-

килиб қараса бу илжаяётган Дилдор эмас, бугун эрталаб күрган қыз... У мотоцикл ушлаб туребди...

Ниманингдир пат-патлаганидан уйғониб кетди.

Ариқ бўйида бўйинин чўзиб турган хўroz икки ҳанотини силкиб, бирдан қичқириб юборди. Низомжон бошини кўтариб ҳовлида ивирсиб юргани Жаинат холага қаради. Унинг онаси ҳам шунаقا барвақт туриб ҳовли супурарди. Низомжон тушлида онасини кўрди. Унинг болалик хотирасида қолгаи узуқ-юлуқ қиёфаси равшанилашиб кўз олдида намоён бўлди. Низомжон сапчиб ўрнидап турди-ю, уйга кириб тугунчакдан онасининг суратини олиб дераза олдинга келди. Алам, хўрлик, изтироб билан унга тикилди.

Низомжонлар оиласи жуда почор яшарди. Иноят оқсоқол рўзгорини, оила аъзоларини худди қисимлаб ушлаб тургандек сира панижасини ёзиб эркин қўйиб юбормасди. Биринча Низомжон ўзини эркинроқ тутарди, холос. У шўхлик қилган, сўзига кирмаган кезларда дадаси тутикаиб кетарди. Хотинига ўдағайларди:

— Болани расво қилияпсан. Кўтарсан, бунинг бола эмас, бало бўлади!..

Марҳум онаси ҳар жиҳатдан дадасига муте эди. Унинг бир гапини икки қишлишга қўрқарди. Низомжонининг онаси раңгизигина, юзларига жуда эрта ажин тушиб, қадди букилган хотин эди. У эрининг феълинн яхши билгандан аччиқ гапларни эшигандага ҳам чидаб тураве рарди. Оқсоқол кўчадан келиб омборхонага калит солиб овқатга масаллиқ олиб бермагунча, айвон лабида маъюс ўтираверарди. Оқсоқолнинг измисиз бу рўзгорда ўчоққа ўт ёқилмасди. У доимо эшак миниб, қишлоқ-ма-қишлоқ чорбозорчилик қиласарди. Ҳеч қачон бирорни кида ётиб қолган эмас. Қаерда бўлса ҳам уйга етиб келарди.

Оқсоқол фақат ҳоплидаги аштархон гилос билан оқ ўрик пишиб тугамагунча уйдан кўчага чиқмасди. Уларни териб, саватга битталаб жойлаб, ириган-чинригапларини уйдагиларга қолдирниб бозорга олиб кетарди.

Лекин рўзфорда ҳар қандай қиийинчиллик пайтида ҳам уларнинг қозони қайшаб турарди. Омборхонада ҳамиша бир-икки ойга етадиган масаллиқ бўларди. У доимо бир гапин такрорлашни яхши кўрарди:

— Озиқлик от ҳоримас. Нафсини тийган узоққа бо-

ради. Тома-тома күл бўлур, бугун бир бурда тежасанг, эртага ионнинг икки бурда бўлади.

Оқсоқолнинг деярли ҳар куни омборхонадан шиша банкада мөш ё пўхат ўлчаб берадиганда айтадиган гапи хотинининг жон-жонидан ўтиб кетарди. Ҳатто бир куни чидамай иолиб ҳам қолди:

— Э, тежалмай ўлсни. Дунёга одам икки марта келадими? Эшикдан бирор кирса юрагим ўйнаб кетадиган бўпти, одамларга ўхшаб бровининг олдига иккита ион қўёлмасам. Бу қанақа тирикчилик бўлди. Бошқалар бинойинек тўкин-сочин яшашипти. Э, ош авлиё-ю, ион пайгамбар бўлмай қуриб кетспи.

Оқсоқол ўшандада хотинининг гапига жавоб тополмай ўшқирган эди.

— Ҳой, аҳмоқ хотин, ҳой, иодон хотин, азиzlарга тил тегизма! Бу кунинигни ҳам кўп кўриб қўймасин!..

Маҳаллада тўй ё аза бўлса ўша куни уларнинг уйида қозон осилмасди. Оқсоқол маърака ўтгунича қозоннинг тепасидан кетмасди, болалардан уйига бир-икки товоқ ош чиқарарди. Узи қайтишда қийинига ушатилган бурда нонларни туғиб келарди.

Низомжон апа шу оиласда, ҳамиша тараңг рўзгор ичидан ўсган.

Шу топда у суратга қараб ўтириб, мунис, ҳамма вақт кўзида ҳаётидан иолиш сезилиб турган онасини эслаб кетди. Онаси камдан-кам куларди. Кулганда ҳам ичидан куларди. Баъзан у Низомжонин етаклаб тогаларини кирига олиб бораради. Низомжон ўша ёқларга боргандада сира уйига қайтиб келгиси келмасди.

Мана ҳозир опа суратига тикиларкан, унинг юзи даги таниш, кўп воқеаларнинг шоҳиди бўлган ажинилар, ҳеч қачон кулмагаш қисиқ лаблар, ҳасрат тўла кўзлар Низомжолига: «Болагинам, менисиз ҳолинг не кечадиган экан, йўлинига топгуннингча багримда тутолмадим. Қайда бўлсанг омон бўл. Емонга ёндашмал» деяётгандек.

Омон худди янгигина оҳак суртилган девордек сенин-секин оқарниб келарди. Кўкка бўй чўзган ялангоч теракларнинг учи бирдан худди ўтда қиздирилган симдек қинп-қизил бўлиб кетди.

Кўчадан оёқ товушлари ҳам эшитилиб қолди. Атласдек товланган Омон беғубор ҳаво Низомжон кўксидаги оғир, ҳазни ўйларни тарқатиб юборгандек бўлди.

X

Зебихон у қадар чиройли әмасди. Аммо унинг икки кўзи... Бу кўзлар қараганин кўйдиради. Зирилламалик йигит борки, унинг эшиги олдидан тегажаклик қилмасдан ўтолмасди:

Сурма қўймай мунча ҳам, жоно қародир кўзларинг,
Ҳар бирни жон қасдига боқсан балодир кўзларинг.
Ошно бегоналарга, бир умр хуш-хуш нигоҳ,
Ошноларга ғараз поошнодур кўзларинг...

Зебихон супада бу қўшиқларин әшитиб ётарди. Опаси унинг тепасига келиб бир ёстиқ бўлиб тўзиб кетгани сочларини йигиштириб унга меҳр билан тикиларди-да, ҳамиша бир гапни айтарди:

— Сен ўлгур, ноз қилавермай биттасини танлассанг бўларди. Поччангни биласан-ку, гап кўтармайди.

Зебихон поччасининг феълнин жуда яхши билади. У опаси айтгандек тажанг одам эмас, жуда мулоийим. Опаси унга тегиб икки болалик бўлди ҳамки, уларнинг орасида биронта совуқ гап ўтганини билмайди. Жаҳли чиқиб турганда ҳам гапига матал қўшиб галиради. Опаси бир куни ўртоғи эрга тегаётганида тўйга кетиб ярим кечасигача қолиб кетди. Аксига олиб Зебихон ҳам мажлисда эди, келса поччаси қўлига ҳали йўлга кирмаган болани кўтариб олни ҳовлида алла айтиб юрибди. Эркак кишиига алла айтиш шунақаям ярашмас эканки, Зебихон хиринглаб кулиб юборди. Қагта ўғли тўрт яшар Омонжон дадасининг этагидан ушлаб эргашиб юрибди. У дод дейди, чақалоқ чириллаб йиғлади, поччаси дўриллаб алла айтади.

— Нима гап, тинчликми, почча?

Поччаси индамади. Бир оздан кейин тўнғиллади:

— Эгачим овга чиқди, кетидаи ғовга чиқди. Қилган ишини қаранг, болаларга овқат-повқат қилмай кетаверибди. Қозопга ўт қалай десам, манави қўлимдан тушмайди. Буниси этагимга ёпишиб олди. Жонимдан тўйиб кетдим.

Зебихон дарров овқат пишириб, жиянларига едиради. Болалар очиқканларидан йиғлашаётган экан. Тўйиб дарров ухлаб қолишиди. Опаси икки хўроз чақиргандада келди.

— Қаёқда қолиб кетдинг, опа, поччам бечора қийналиб кетибди-ку?

Опаси бўйнидан марваридини, қулоқларндан иснр-галарини ола туриб ҳиринглаб кулди.

— Қўявер, бола боқишининг қанақалигини бир билиб қўйсин.

Поччаси ётган ерида тўнғиллади. Уйқуси жуда пишиб турган экан, айтган матали унча келишмади:

— Бир доно одам, кичкинагина, озғингина хотинга уйланнибди. Одамлар нега кичкина хотинга уйландишиг, деб сўрашгандা, жанжалнинг кичнороги дуруст, деган экан.

Бу гапдан ҳайрон бўлиб қолишди. Зебихоннинг опаси унчалик кичик эмас, тўлагина лўппигина жувон эди.

— Бу нима деганингиз? — деди кулиб.

Поччаси гапини ёпиштиромаганидан ўнгайсизланиб, кўзини юмиб ёлғондан хуррак тортган эди.

Поччаси Тўланбой мўйлов эски китобларни кўп ўқишиган. Шунинг учун ҳам иккни гапининг бирига ё байт ё бўлмаса ибратли бир ҳикоят қистириб ўтмаса кўнгли жойига тушмайди. Қайнатаси ўлгаида кўп яхшиликлар қилган. Ўнинг бу яхшиликлари Зебихоннинг дилида турибди. Шу поччаси уни ўқитди, гап-сўзга қолдирмаи отадек қанотпга олди. Баъзан Зебихон йўқ пайтлари эр-хотин пичирлаб гаплашиб тенги чиқса Зебихонни бирон йигитга беришни маслаҳатлашишарди.

— Зебихон ёмон эмас, эсли-ҳушли чиқди. Қиз бола нозик нарса, тенги чиқса текин бер, дегандек, вақтида эгасига топширсак, ёмон бўлмасди.

Хотини бу меҳрибон, ҳамиятли эрининг одамгарчилигидан кўз ёши ҳам қилиб оларди.

— Бу замонининг қизларига бир нима деб бўлармиди? Узи топмаса, биз топгани назарга илмайди.

Аммо Зебихон ўзига муносиб йигит изларди. Оёғи тагида ўралашаёттапларини писанд қилмас, йўлини тўсиб, йиғлаб дардини айтадиганларни эламас эди. У мағрур, уни оёқ учида кўрсатадиган, кўркига бино қўйган Турсунбойнинг юрагига ўт ташламоқчи, униш кўзини очиб қўймоқчи эди.

Қизларнинг ҳаммаси ҳам шунаقا бўлади. Улар суй-калганга эмас, ўзини олиб қочганга қарашади. Турсунбой ана шунақалардан эди.

У чироили, қомати қуйиб қўйғандек паҳлавон йигит.

Бироп марта соқоли үсіб юрганини ҳеч кім күрмаган. Кийимлари ҳамиша тоза. Этігі ойнадек йилтираб туради. Үзін бұлса қызлар олдидан атайин гердайиб, писанд құлмай үтади. Ҳатто у ўртоқларига мақтаниб, фалон қызин бир лақыллатаман күриб құясанлар, дерди-да, гаров байлашиб, қызлар билап бирон жойға ваядалашарди. Кейин у ваядалашған жойға бормай оғайннларини томоша қылғани юборарди. Сочини майды ѿриб, ясаниб келған бечора қыз уни кута-кута қайтиб кетарди. Турсунбайнинг ўртоқлары уни әрмак қилиб орқасидан қараб қолишаған. Турсунбой шунақа гаровларда неча марта ўртоқларини араққа түшірган.

Зебихон мана шу Турсунбайнинг ишқида куярды. Турсунбой бұлса унға қайрилиб ҳам қарамасды.

Қыз бола шайтан бұлади. Агар у астойдил қасд қылса ҳар қандай әркакнинг ҳам юрагиниң ёндира олади. Бир тасодиғ рүй берди-ю, Турсунбой ўқ еган кантардек типирчилаб қолди.

Байрам күнлари Заркент гузари жуда гавжум бұлады. Катта клубда область театри ҳар хил томошалар қўяды. Гажак қўйған келинчаклар, гижим рўмол ўрагаи қызлар фотография олдида ўралашиб қолишаған. Фанер будка олдида йигитлар кружка четидан кўпик пуфлаб пиво ичишади. Мороженоехона болаларининг қий-чувига тўлиб кетади.

Зебихон иккиси май куни Яккатутдаги ўртоғиникидан зиёфатдан келаётганды. Этагининг иккі ёнида пе-чак очилған сорочка кўйлагини елкасига ташлаб олгаи Турсунбайнинг пиво ичиб турганини күриб кўчанинг нариги бетига ўтиб кетмоқчи бўлди. Турсунбой қизил этигининг қўнжини болдиригага бурма қилиб тушириб, галифе шими устидан жез тўқасига юрак тасвири туширилган энлик камар тақиб олған ды.

У ўртоқларига Зебихонни кўрсатиб нимадир деди. Ширакайф йигитлар ялт этиб унға қарашди. Кейин улар ўртасида қандайдир тортишув бошлианды. Турсунбой икки бармоғини оғзига тиқиб ҳуштак чалди. Зебихон нима гап деб орқасига қараган ды. Турсунбой уни имлаб чақирди. Қыз писанд құлмай кетаверди. Жаҳли чиққан Турсунбой яна ҳуштак чалди:

— Ҳой, менга қара деяпман!

Қыз тўхтади.

— Нима дейсан?
— Баққа кел!
— Мен итманми, нега ҳуштак чалиб чақирасан?
Ишинг бўлса ўзинг кел!

Турсунбой, «Оббо!» деганича унга қараб юрди. Йигитлар Турсунбойни эрмак қилиб, қаҳ-қаҳ уриб кулиб юбориши. Уларнинг бири:

«Ула, ўл, ўсалнинг қадоғи неча пулдан тушди?» деб ҳиринглади.

Турсунбой икки қулогигача қизариб Зебихоннинг олдига келди.

— Шарманда қилдинг-ку, кела қолсанг эт-бетинг камайиб қолармиди?

Зебихон унга ғазаб билан қаради. Турсунбой оёқ устида аранг туар, ҳар гаңдираклаганида елкасидаги ғижим бўлиб кетган кўйлаги ерга тушшиб кетарди. Уни оламан деб икки марта ўтириб ҳам қолди.

— Мени ўртоқларим олдида шарманда қилдинг.
— Одамнинг ҳар нима бўлгани яхши? Сен фақат ўзингни ўйлайсан. Бир шуллик манфаатинг учун бошقا одамнинг обрўсини оёқ остига олиб тепкилашдан ҳам тоймайсан. Билиб турнибман. Огайниларинг билан гаров байлашиб мени чақириднг. Уялмайсами? Виждонинг борми ўзи?

Қўлида кружкаси билан уларга яқинлашаётган йигит лабини ялаб қичқирди.

— Яша, қизча, бопладинг. Гушнани яримтага туширдинг.

Турсунбой ўртоғига еб юборгудек ўқрайиб қаради. Зебихон Турсунбойга ачинибми, газабланнбми, бир қарди-да, индамай йўлига кетаверди. Турсунбой қўлларини муштлаб орқасидан қараб тургач, кейин қўл силтаб, қизнинг орқасидан кетди.

Зебихон Турсунбойнинг бу қилинидан инҳоятда забланган эди. Хўрлиги келиб, ўпкасини тутолмади. Кўзларидан ёш думалайверди, думалайверди... Зирилламага шу важоҳатда кириб боришдан истиҳола қилиб, йўл четидаги терак тагига келиб ўтириди. У ҳозир Турсунбой яқинига келса, юмдалаб ташлашга, оғзига келган сўзлар билан қаргашга тайёр эди.

Қизарган қовоқларини этагига артиб ўрнидан турмоқчи эди, яқин келиб қолган Турсунбойни кўриб яна ўтириди.

— Сен ярамас, қараб турғын, даданғға айтиб бер-
масам!..

Турсунбой қылғылнкларини күпинчә дадасидан яши-
рарди. Зебихоннинг гапи уни бир оз саросимага солиб
кўйди.

— Жинни бўлдингми! Ҳазилни ҳам билмайсан-а.
Ҳазиллашдим.

— Ҳазил шунаقا бўладими? Мени шарманда қилиб.
ароқ ютмоқчи бўлдингми? Ма, ма, пул. Пул керакми сен-
га?— Зебихон рўмолнасига туғилган пулни унга пренитди.

— Уяти йўқ, иомард!

— Оғзиңгга қараб гапир. Қалтак емагин, тағин.

— Қаши, ур. Ур, мард бўлсанг!

Турсунбой унга яқин келолмади. Тишини ғичирла-
тиб тураверди. Зебихон ўрнидан турди-да, этакларини
қоқиб уни масхара қилаётгандек жўрттага минг турла-
ниб кўчанинг ўртасидан жўнаб қолди.

Шу-шу бўлди-ю, Турсунбой Зебихонга рўпара келол-
майдиган бўлиб қолди. Қиз олдидан чиқиб қолган пайт-
ларда Турсунбой бир нимани баҳона қилиб бурилиб ке-
тади ё бўлмаса лавлагидек қип-қизарип тураверади.

Турсунбой ҳамма вақт хоҳишига етган, нимани хоҳ-
ласа ўшанга эришган бола эди. Зебихон бирничи бўлиб
унинг юзинга тик қаради. Бирничи бўлиб унинг таъзири-
ни бериб кўйди.

Турсунбой ундан ўч олишга штиларди. Баъзан эса
инсофга келиб, астойдил узр сўрамоқчи бўларди. Ле-
кин ўч ҳам ололмади, узр ҳам сўролмади. Орага учинчи
бир савдо суқилди.

У Зебихонни яхши кўриб қолди. У бу қизнинг нима-
сини яхши кўриб қолганини ўзи ҳам билмасди. Ким би-
лади, у Зебихоннинг Марғилон суратхонаси деворидаги,
соат таққан қўлини иягига тираб тушган суратини кўр-
ганданми, ҳаваскорлар тўгараги «Тоҳир ва Зуҳра»дан
парча қўйганда Зуҳра бўлиб чиққанини кўрганинди,
қачон, қандай қилиб яхши кўриб қолганини билмайди.
Дарҳақиқат, Зебихоннинг сурати жуда яхши чиққан
эди.

Турсунбой ўшанда суратга маҳлиё бўлиб қараб қол-
ган, фақат: «Анавини қара-я, ўзимизнинг тўпори Зебими
шу? Юзинга тузукроқ қарамаган эканман-да. Вой, муна-
қаси бўлмайди! Тавба-е!.. Ростдан Зебими?...»— дея
олган эди.

Ҳаваскорлар театрининг томошаси бўладиган куни Турсунбой клубга писанд қилмай кирган эди. Зебихон шунақаям қилиқлар қилдики, Турсунбой анграғиб қолди. Зеби «Отмагай тонғ»ни жуда оларкан. Тоға: «Вой пучуғ-эй», деб юборганини Турсунбой ўз қулоги билэн эшилди. Ашула тамом бўлгандан кейин клуб ичи чапакдан ларзага келди. Томоша томошалигида қолиб ўша ашулани яна айттиришди. Парда ёпилганда Тўланбой саҳнага чиқиб, тушунтириди:

— Уртоқлар, спектаклда ашула иккى марта айтилмайди, шунга риоя қилинглар!

Тўрсунбой луқма ташлади:

— Катта театрларда шунақа бўлса бордир, бу ўзимизнинг театр. Қанча хоҳласак, шунча айттирамиз. Сендақа режжисорни қара-ю!..

Спектакль тамом бўлгандан кейин жанжал чиқди.

— Бу ёғини ҳам кўрсатсан.

Тўланбой яна саҳнага чиқди.

— Уртоқлар, давомини икки ойдан кейин кўрсатамиз. Бу томошадан бир парча, холос.

Ёшлар қий-чув кўтарнишди.

— Чоракта томошага одам йигиб ўтирибсанми?

Одамлар Зебихоннинг санъатига қойил қолиб, томошадан кўнгиллари тўлмай тарқашди. Ана шундан кейин Тўланбой, астгойдил киришиб пъесанинг ҳаммасини кўрсатиш ниятида кун ора ҳаваскорлар билан шуғуллана бошлади. Аммо уруш бошланиб, бу ишлар қолиб кетди. Ҳаваскорлар фронтга кетди. Тоҳир ролидаги чиқадиган, Ҳора ботир бўладиганлар фронтда душманга қарши жанг қилгани отланишди.

Шу-шу бўлди-ю, Турсунбойнинг қулогидан Зебихоннинг овози нари кетмай қолди. Қўзини очса қашқар балдоқ таққан сурати, кўзини юмса ашуласи уни нотич қилаверди. У жуда кўп гаранг бўлиб юргач, қизнинг йўлини тўсиб, ғўлдираб муҳаббат изҳор қилди.

Зебихон ариқ бўйнда толга ўрашиб чиқкан чирмо-вуканинг карнай гулидан биттасини узиб кўкрагига, пастга қаратиб тақиб олди-да:

— Тушундингми? — деди:

Турсунбой тушунди. Тушунди-ю, юраги ўртаниб кетганини билдириш учун отга ўхшаб пишқириб хўрсинди.

Лёл қалби тош бўлса ҳам аллақаери пахтадан юмшоқ, ипакдан майнин бўлади. Айтилган гап ўша жойга

бориб тегса бекор кетмайди. Турсунбойнинг шу қалбаки хўрсиниши Зебихон кўксидаги ўша ҳар қарсанни кечира олувчи, ҳар қандай дарддан ўша ларзага тушувчи жойга бориб қадалган эди. Зебихон унга ён берди. Ҳеч кимга сўзини бермаган, ҳали эгар урилмаган, жилов солинмаган асов жийропдек шаталоқ отиб юрган бўз боланинг бош эгиб титраб туриши Зебихоннинг кўнглини юмшатди. У бенхтиёр унинг қўлларидан ушлади. Турсунбой унинг қўлларини олиб қизиб турган бетларига ишқади.

Турсунбой ҳарбий хизматга кетар олдида улар охирги марта қирга чиқишиди. Ушанда уларнинг юлдузлари порлаб туради. Турсунбой қовжираб қолган ариққа чалқанча ётиб осмонга тикилди. Юлдузлар милт-милт қилиб имлашади. Йигитнинг кўзларида ёш йилтираётганини Зебихон сезмасди. Икковлари ҳам ўз юлдузларига тикилиб нималаридир ўйлашарди...

— Ўша ерларда ҳам шу юлдуз кўринармикин? — деди Зебихон.

— Кўринади. Ҳамма жойдан кўринади, — деди Турсунбой йигламсираб.

Турсунбойнинг дард билан, алам билан гапирайтганини Зебихон сезиб қолди. Бошидан қучоқлаб кўрагнига босди. Турсунбой йигларди. Зебихон унинг соchlарини сплади.

Ўша кеча Зебихон ухлаёлмади. Кенг супада тўлғаниб чиқди. Ў опасининг қимматбаҳо безакларини тақиб, юзларига билинчар-билинмас қизил суртиб, атирга чўмилгандек бўлиб Турсунбойнинг олдидан ўтгани, унга доимо беспарво қарайдиган Турсунбой кетидан анграйиб қараб қолганини эслади. Турсунбой олисга, қон тўкилаётган, бомбалар портлаётган жойга кетди, деб ўйлаган эди Зебихон. Аммо Турсунбой қочибди. Фронтга етмаёқ, йигитлар жон олиб, жон бераётган жойларга қадами етмаёқ қочибди.

Бу шум хабар Зебихонни тамоман эсанкиратиб қўйди. Аввалига нималар бўлаётганини билолмай гангигб юрди. Кейин бу даҳшатни одамлар кўзида, муомаласида кўриб бирдан юраги ўйнаб кетди.

Шу кунлар «Азизхон қаҳрамон бўлди» деган хабар келган эди. Бир қишлоқнинг икки боласидан бир кунда иккى хил хабар келди. Бири қаҳрамон, бири қоҷоқ!

Зебихон тұлғаниб-тұлғаниб йыгынади. Охиди бу номард, ахдінні бузган йыгынан қалбидан сидириб ташлашга ахд қылди.

Бу Зебихон үйлагапча осон иш әмасди. Уларнинг бирга кечирган, ахд-паймон қылған онларига гувоҳ юлдузлар ҳамон порлаб туришибди. Улар кечгап кунларни эсга солиб, бири Турсунбай бўлиб, бири Зебихон бўлиб ҳар кеча ҳали барг ёзмагап новдалар орасидан қарашмоқда.

Адиrlар-чи! Уларнинг илк севгицига гувоҳ бўлған қирларни қўпориб ташлаб бўлмайди-ку! Овоз етмас осмонда ҳамони мильтираб турган юлдузларни узинб олиб ўнгирларга улоқтиrolмайсан-ку! Уларни кўк юзидаи сидириб ташлаб бўлмайди-ку!

Зебихон қалбидан тўлиб-тошган аламларни кимга тўкишини, лахча чўғ бўлиб ёнаётган ўтии кимга сочишини билмасди.

Зебихон ўйлаб-ўйлаб, Турсунбойни эслатадигап кўчалардан, сой бўйларидаи нари кетишга ахд қылди.

У Тоға кўнса Найманга кетади. Шу ниyatда ўрнидан туриб бир варақ қоғозни олдинга қўйинб қаламни тиштагапча ўйланиб қолди.

XI

Икромжон эрталаб шамолининг гувуллашидан уйғониб кетди. Апил-тапил кийиниб ўрнидан турди-да, ҳовлига тушди. Ҳамон шамол новдаларни бир-бирига айқаш-уйқаш қилиб, ҳовли юзидағи қоғоз парчаларини уёқдан-бу ёққа учирниб юради.

Кунботар томондан кўргошибидек қоп-қора булут шу томонига судралиб келмоқда. Икромжонни ташвиш босди. Ахир бугун одамлар чўлга кетишади. Тўқайдан, ботқоқлардан бусиз ҳам ўтиш қийин, ёмғир қўйиб берса отларга жабр бўлмасмикан? Жала қўйиб турса очиқ далада қандай қилиб бошпанга қуриб бўлади? Агар ҳаво шу хилда айниб турса эртага жўнашсамикан?

Низомжон ҳам турди. У Икромжониниғ нимадан ташвишланыётганини сезгани учун индамай бориб самоварга ўт ташлади.

— Менга қара, жнян,— деди Икромжон укинг олдинга келиб.— Ҳар эҳтимолга қарши кўч-кўронларни тўғрилаб туринглар, мен бир гузарга чиқиб келаман. Агар

ўзим келотмасам арава юбораман. Правление олдига чиқаверинглар.

Тога, хотин-халаж турар жоғ битганда боради, хозирча ўшиглар кетаверинглар, деган эди. Аммо Икромжон хотинини ёлгиз ташлаб кетгани күнгли бўлмади. Олиб кетишга қарор қилди. Агар хотини ҳувиллаб ётган уйда бир ўзи қолса ич-этини еб қўяди.

Икромжон осмонга қарай-қарай кўчага чиқиб кетди. Жанинат хола сигирии чорбоғга арқонлаётган эди. Челакда сут кўтариб кирди.

— Амакинг қани? — деди у чељакни ошхона остонасига қўя туриб.

— Тайнинлаб, идорага чиқиб кетдилар, кўчларни тайёрлаб турармишмиз.

— Эшикни қулфлаб кетавераркаимизми?

— Унисини айтмадилар.

Жанинат хола Шайманга кетамиз, деган гапни эшитганда, бунчалик бўлар, деб ўйламаган эди. Бу гапнииг бутун даҳшати шу топда билинди. У шу уйга келин бўлиб ёр-ёр билан кириб келган. Шу уйда неча бола кўриб, нечасини тупроққа берган. Бу уй унинг энг баҳтиёр, энг азобли кунларнга гувоҳ. Эҳ-ҳе, бу уй деворлари орасида унинг қанчадан-қанча умри ўтган. Шу уйда йиғланган, шу уйда кулган...

Энди бу уйни ташлаб тўқайга кетяпти.

Жанинат хола бирдан бўшашиб ўтириб қолди. Ранги ўзгарди. Юраги эзилиб, бирпасда хаёли аллақаёқларга учди.

Кўп хотинларда жинидек молпарастлик, латтага ўчлик бўлади. Бу хислатдан Жанинат хола ҳам холи эмасди. У, ўғил уйлантираман, келини тушираман, деб қачонлардан бери мол йигади. Эрига билдириб-бийлдирмай, магазиннга қандай яхши мато келса уйга ташиб келаверди. Ҳали Икромжон кўрмаган бисотлари ҳам бор эди Жанинат холанинг.

У тўй қиласам бирордан сўрарлик бўлмасин, деб чинни асблорни ҳам етарли қилиб қўйган эди. Келиннинг эн кийимликлари тахт. Ҳатто бўлғуси келин нечанчи туфли кийиншини билмаса ҳам, пошнаси баланд туфлилардан ҳам уч-тўрттасини олиб қўйган. Булардан ташқари, бир сандиқ тўла Турсунбойнинг кийимлари.

Ҳамма оналар шу. Боласининг камолини кўргуича, келин туширгуича шунаقا тиниб-тинчишмайди.

Күнботардан күтарилиған булатни шамол ҳайдағ
келди-да, шатир-шутур қилиб жала қуя бошлади. Жанната
хола сутпи күтариб айвопга қочди. Самовар парыл-
лаб қайнарді. Низомжон карнайини олиб ташлаб само-
варни айвоннинг пойгаҳыга келтириб қўйди, тулаётгай
чаласини оташкурак билан олиб ариқдаги бутана сувга
ботирди.

— Менга қара, болам,— деди Жанната хола Низом-
жонга ҳасратли боқиб.— Шу ёғингарчиликда кетмоқчи-
мисизлар?

Низомжон ҳайрап бўлди:

— Ия, сиз кетмайсизми, ая?

Жанната хола бош тебратди:

— Иўқ, болам. Аввал биронта бошпана тиклаб
олинглар, кейин мени олиб кетарсизлар. Манави ерга
ўтири, сенга айтадиган бир-икки оғиз гапим бор. Яхши-
лаб эшитиб, қулогингга қўйиб ол. Амакингнинг кўнгли
яримта. Енидан жилма, ҳозир ўзи еру кўкка сийгмай
юрибди.

Ажаб! Икромжон юрса ҳам, турса ҳам, бироц ҳара-
кати билан хотинининг вайрон бўлган кўнглига озор бе-
риб қўймасликка уринади. Ичи йиғлаб турганда ҳам
унга кулиб қарайди. Узини кенг қўйиб унга далда бе-
ради.

Хотини-чи? У ҳам шу!

Эр-хотин ичдагини ташига чиқазмай бир-бирини
алдарди. Гўё уларнинг оиласида ҳеч гап бўлмагандек.
Гўё Турсунбой уларнинг дилини оғримагандек.

Икромжон хотинини ёлғиз қолдиришга, хотини бўл-
са уни ёлғиз юборишга кўнгли бўлмасди. Уларнинг
шу кунлардаги муомаласи худди бир-биридан айнини
яшираётгас қудаларга ўхшаб кетарди.

Шамол кучайгандан кучайиб, булатни суреб кетди.
Булат четлари худди ёнаётган қоғоз четига ўхшарди.
Шу зар булатлар орасидан кўк шишадек бўлиб осмон
кўрниди.

Мўриларда жон сиқлаган мусичалар кукулаб тар-
новларга қўниб олиниди. Бегубор, жуда ҳам бегубор
шабада эсди. Бу шабадалар қанотида қирларда улган
ниста мағиздек оч яшил гиёҳларнинг тароватли ҳидипи
олиб кетди. Ивиган серрахна деворлардан буғ кўтарила
бошлиди. Бирпасда ҳамма ёқ яшнаб кетди.

Жанната хола шошиб-пишиб бир-икки пиёла чой ич-

ди-да, уй йигиширишга түшді. У таҳмопдан күрпа, якандоз олиб, сандық устига таҳлаб қўйған янгигина шолчани тортиб айвонга олиб чиқди. Икки кишига етарли анжомни бир жойга тұпланғандан кейин, Низомжонга буларни шолчага ўрашни буюрди. Кейин ўзи ошхонадан құмғон, декча олиб чиқди. Яна нима эсимдан чиқди әкан, деб ўйлаб турғандан кейин, унуган нарсаси эсига тушиб, яна ошхонага кириб кетди. Саватда нон, туз, қошиқ, қуруқ чой олиб чиқди.

— Бўлди. Яна бирон нарсадан камчилик бўлса қишлоққа одам тушиб турар, албатта, тайинлаб юборинглар. Ҳаммасини юбораман.

Девор раҳнасидан эгарда ўтирган Икромжоннинг боши кўрнинди. У эгардан гуп этиб ўзини ерга ташлади-ю, ҳовлига кирди.

— Тайёрмисизлар? Қани жияи, юкларни аравага олиб чиқавер!

— Дадаси, мен боролмайдиган бўлиб қолдим.

Икромжон хотинига қаради.

— Нега айниб қолдинг, хотин? Юравер, Тоғага айтдим, майли, деди.

— Кейинроқ борарман. Ҳозир борсам сизларга ташвиш бўлишдан бошқа фойдам тегмайди. Бораверинглар, мендан хавотир олманг, менга жин ҳам тегмайди.

Икромжон чаккасини қашиб, пима қилишини билмай туриб қолди.

Бирга кетгани дуруст эди. Ёлғиз уйда нима қилали? Үйлайвериб адойи тамом бўлади-ку.

— Ҳой, хотин, юравер, жиннилик қилма.

Жаннат хола қатъий жавоб қилди.

— Кетаверинг, дадаси. Мени йиғлайди, ўзини ўзи еб қўяди, деб ўйламанг, хотиржам кетаверинг. Бир бошпана тикланг. Бу уйни биронтага топшириб, рўзгорни саранжом қилиб кейин бораман.

— Э,— деди Икромжон,— эси йўқ, хотин-эй, шу пайтда рўзгорни ўйлаб ўтирибсанми, ҳеч ким тегмайди! Жонинг саломат бўлса, ҳаммаси топилиб кетади.

Икромжон у деса, бу деди, хуллас, Жаннат хола бормайдиган бўлди.

Юкларни аравага ортиб Икромжон энди узаңгига оёқ қўяман деб турған эди, Жаннат хола эшикка қулф уриб ушинг олдига келди.

— Шошманг, ҳеч бўлмаса гузаргача кузатиб қўяй.

Икромжон эгарга миннади. От жиловидаи етаклаб йўл бошлади. Эр-хотин олдинда жимгина кетишяпти. Низомжон бўлса арава орқасида уларга хомуш қараб борарди.

Икромжон аравани чойхона олдидаги устига кўч ортилган аравалар қаторига олиб бориб тўхтатди.

Тоға келганларни алоҳида рўйхатга ёзиб турарди.

Икромжон қишлоқда шунча одам борлигини билмас экан. У ҳамма фронтга кетгану, қишлоқда ҳеч ким қолмаган, деб юради. Ҳозир кўччанинг икки бетига тизилиб турган, самовар сўрисини тўлдириб ўтирган қишиларни кўриб ҳайрон бўлди. Бутун қишлоқ чўлига кетаётганларни кузатишга чиққан эди. Бундан ташқари, кеча қорувул хонадонларнинг әшигини қоқиб эрталаб ҳамманинг идора олдига тўпланишини айтган эди.

Тоға охириги арава келиб тўхтагач, ичкарига кириб кетди. Бир оздан кейин у кеча областдан келган мухбир йигит билан чиқди. Улардан кейин ҳали ҳам ўша янги костюми, янги этногини кийиб юрган Умматали чиқиб атрофдан кимнидир қидира бошлади. Қидирган қишинин топди шекилли, қўли билан имлаб чақирди. Тўти хола тўдадан чиқиб олдига келди.

Уларнинг ҳар бир ҳаракатини Икромжон қўмирламай кузатиб турарди.

Кимдир уни туртгандек бўлди. Үгирилиб қараган эди, ёнидаги бола идора томонни кўрсатди.

— Сизни ранс тоғам чақирайтилар.

Икромжонининг икки кўзи Умматалида бўлганидан ранс чақирайтанини кўрмай қолган эди. Тез-тез юриб унинг олдига борди.

— Қалай, тайёрмисизлар? Тайёр бўлсанг, ҳозир жўнайсизлар. Сен манави ерда тур!

Тоға қўлнини кўтариб гала-ғовурии босди.

Ҳамманинг кўзи унда. Тоға баланд овоз билан гап бошлади.

— Ҳурматли ўртоқлар! Бугун биз шу соатдан бошлаб областда биринчи бўлиб Найман чўлига юриш бошлаймиз. Ўзларнингизга маълум, уруш кетяпти. Йорти тўйдирниш, кийинтириш, урушдаги болаларни толништирмай вақтида озиқ-овқат билан таъминлаб туриш бизнинг зинмамизга тушган. Шунинг учун ғалаба кунларни тезроқ яқинлаштириш иккита парниамизнинг бекор ётгани чўлларни ўзлаштириб уни ҳосил беришга

мажбур қилинг, деган чақириғига, лаббай, деб жавоб бердик. Мана бугун йўлга чиқяпмиз. Биринчи ҳосилимизни фронтга, азамат ўғилларимизга атайдимиз. Розимисизлар?

Оломон гувиллаб унинг гапини маъқуллади. Тога қўлини кўтарган эди, халойиқ яна жим бўлиб қолди.

— Правлениеда келишиб, колхозимизниг илгор кишилари номидан Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонига сазовор бўлган ҳамқишлоғимиз Азизхон Умматалиевга хат йўллашга қарор қилдик. Рухсат этсанглар, шу хатни ўқиб берсак.

Тога қўлтиқлаб турган қизил папкадан икки-уч варақ қофозни эҳтиётлаб олиб сал олдинроққа чиқди. Аввал халқа бир қараб олгандан кейин, шошилмай ўқни бошлади:

— «Ази фарзандимиз, жигаргўшамиз Азиҳо! Сенинг севикли Ватанимизни ёвуз душмандан ҳимоя қилиш учун фронтда кўрсатган қаҳрамонлигинги эшитиб бошимиз кўкка етди. Диllаримиз қувончга тўлди. Ватан учун фидокорона жанг қилаётган азаматлар сафид эканлигиндан фахранамиз. Ҳамиша мана шундай мард бўл! Биз, ҳамқишлоқларинг душманни Берлингача қувиб боришингни, уни ўз уясида янчидан ташлашингни истаймиз. Чекинма! Душман галаларига шердек ташлан! Уни янч! Хонавайрон бўлган онлаларнинг, етим қолган болаларниг қасосини ол! Оналарнинг кўз ёшлари эсингда турсин! Кул бўлган кошонларнинг гулханлари эсингда турсин! Дорга осилган, бўғзинга ханжар қадалгани жигарбандларимиз эсингда турсин! Шуларнинг ҳаммаси, ҳаммаси учун қасос ол, азамат лочинимиз! ..»— Тога хатнинг шу ерига келганда ёнидан рўмолчасини чиқазиб кўз милкларнини артиб олди.

Халқ сукут ичидаги уни тингларди. Икромжон эса бошини қўйи эгиб одамларга қараёлмай титраб турарди. Тога ўқишида давом этди:

— «..Сенга шу хатни йўллаётган пайтимизда бутун қишлоқ халқи бир ерга тўпландик. Фронтдаги болаларимизни зориқтираслик учун янги ер очиб, экин майдонларини кенгайтиришга қасамёд қилдик. Биз бу ерда меҳнат фронтини очяпмиз. Чўл билан олишмоқчимиз. Тўқай билан олишмоқчимиз. Шу хат ўқилаётгандага меҳнат фронтимизининг гвардиячилари жангга отланиб шайланиб туришибди. Сенга бутун қишлоқ аҳли сиҳат-сало-

матлик, жангда ғалаба тилайди!»— Тога хатни ўқиб бўлиб яна дастрўмолини олди-да, пешона терларини артди.— Кимда-ким шу хатни маъқулласа келиб имзо-сини чексин.

Биринчи бўлиб Умматали, ундан кейин Тўти хола имзо чекди. Ана шундан кейин бирин-кетин одамлар келиб имзо чекавердилар. Кўпчилик Икромжонни зими-дан кузатиб турарди.

Икромжон келиб, иккиласи май қаламни қўлига олди-ю, энгашиб қўл қўйди. Шундан кейин у дадил юриб арава олдинга борди, ажиб бир чаққонлик билан эгарга мишиб олди.

Тога хатни папкасига солгандан кейин аравалар тахтми, дегандек, атрофга аланглаб олди.

— Оқ йўл! Оқ йўл, сизларга, яхшилар!

Аравалар жойидан қўзғалишди. Икромжон отга биринки ачиқ қамчи босиб, олдинга ўтиб кетди. Жаннат хола гилдираб унга етиб олишга ҳаракат қиласарди.

Карвон одамлар тўдасидан чиқиб, тош йўл бўйлаб кета бошлади. Низомжон аравадаги юклар устида ўтириб орқада қолаётган одамларга қараб қўл силкитарди. Зебихон тўрттинчи арава билан ёнма-ён келарди. У эгарда қишиқ ўтириб олган поччасига нималардир деб гапиради.

Тош йўлда гилдиракнинг қалдирашиндан унинг нима деяётганини Низомжон эшитолмасди.

Жаннат хола то тўп қайрэғоч тагигача эргашинб келди-да, охири у ҳам қўлинни силкитиб орқада қолиб кетди.

Низомжон унинг қораси кўрилмай кетгунча юраги эзилиб қараб борарди.

Икромжоннинг қовоғи солиқ. Орқасига қарамайди. От ёлларининг силкинишига қараб ўй ўйлаб кетади.

Унинг нима учун тажанг бўлаётганини Низомжон билади.

У ЧИНЧИ БУЛИМ

I

Найман тўқайлари ёнарди.

Қуриб қовжираб қолган қамишларни олов бир чек-кадан ямлаб боради. Паға-пага қурумларни шамол олис-олисларга қувиб кетмоқда. Тўнғизларнинг бесаран-

жом хур-хури, ўрдак ва қашқалдоқларининг ғақ-ғуқи оламни тутган.

Икромжон баланд дўнг тепасида қўлтиқтаёғига ти-
ралиб ўтнинг тўқай ичкарисига ўрмалашини кузатмоқ-
да.

Ҳаво салқин. Изғирин жонни ачитади. Аммо шамол аланга тафтини Икромжон турган дўнггача олиб кел-
моқда. Гоҳ қоп-қора тутун булутлари орасида кўринмай кетади. Шунда у худди булат ўраган қояга ўхшаб аранг кўзга ташланиб қолади.

Аравадаи чиқарилган отлар тутуни аччиғидан бе-
зовта бўлиб, бошларини ўқтиш-ўқтиш силкитиб қў-
йишади.

Низомжон бола бўлиб бунақа катта ёнғинни кўрман-
ган эди. У буралиб кўтарилаётган тутунларга жимгина тикилмоқда. Тутун буралаётган жойдан озиб, жунларни осилиб қолган бир бўри отилиб чиқиб қум тарафга қоч-
ди. Аммо сал нарироқча бориб яна орқага қайтди. Ту-
тун орасига кириб кетди.

Низомжон унинг ўзини ўтга уришидан ажабланниб турган эди, милтиқин ўқлаётган Икромжон ўзича га-
нирди:

— Модасини чақирияпти.

Икромжоннинг гапи рост чиқди. Сал ўтмай ўша аланга орасидан бояги бўри эмчаклари осилган мода-
сини эргаштириб чиқди. Икромжон мўлжалга олиб ўқ узди. Ўқ егағ бўри оқсоқланиб уч оёқлаб юрганича тепалик орқаснга ўтиб кетди.

Модаси эса ёнғинда қолиб ёнбоши куйган экан, қум-
га етмай йиқиңлди. Туролмай уч-тўрт метр судралиб бор-
ди. Кейин, қимириламай қолди.

Шамол кучайиб оловнинг тили яна ҳам узунлашди. У яшин тезлигига қамишларни ямлаб борарди. Аммо чўл шамолидек телба шамол бўлмайди. Ҳозиргина олл тарафдан эсаётган шабада салдан кейин орқа тарафдан эсади. Бу гал ҳам шундай бўлди. Низомжон, ўтнинг бу хил ёниши бўлса бирор ҳафта ичи ўчмаса керак, деб ўйлаган эди. Йўқ. шамол олдиндан эса бошлади-да, ўтни орқага пуркади. Үн беш минутларда аланга сўнди қўйди.

Икки қўлини белига тираб турган Тўланбой:

— Икромжон, қўштиғин болага беринг,— деди.—
Бўрини қувсин. Оёги яраланган, узоқ кетолмайди.

Икромжон милтиқни Низомжонга узатаркан, таъкидлади:

— Үқни исроф қилма! Эҳтиёт бўл!

Низомжон милтиқни олди-ю, қумликка қараб чопди. У тўхтаб, оёқ остида ётган бўрини милтиқ қўндоғи билан ағдарди. Бўри сап-сариқ кўзларн бақрайганча ўлиб қолган эди. Низомжон тепага қараб чопди. Тўланбой рост айтган экан, яраланган бўри олдинги чап оёгини кўтарганча савағич уоми олдида унга ёмон тикилиб турарди. Низомжон умрида бўрига дуч келмаган эди. Кўрқиб кетди. Тўхтади-ю, қимирламай қолди. Бўри унга томон уч оёқлаб келаверди. Низомжон нима қилишини билмасди. Оз бўлмаса милтиқни ташлаб юборай деди. Шундагина у қўлпида милтиқ борлигини билиб қолди. Шошиб мўлжалга олди-да, кетма-кет иккала тепкини босди. Уқ товуши тинганида савағичининг қуриган қиёклари тўзиб кетганини кўрди. Тутун тарқади. Қонга белангани бўри қумда безовта думалаб, охири бир-икки марта оёқ силтади-ю, жим бўлди.

Низомжон бўришнинг ўлган-ўлмаганини билолмай бир оз қараб турди. Бўри бошқа қимирламади. Шундан кешигина яқинига бориб тепиб кўрди.

Низомжон иккала бўрини оёғидан судраб келганда қатор плакатлар олдида уч-тўрт киши бордон тўқиб ўтиради. Низомжон бўриларни улар олдинга ташлаб кетмонини олди-да, ўчоқ ковлашга тушиб кетди. Икромжон ҳам, Тўланбой ҳам Низомжонга бир сўз дейишмади. Фақат бир-бирларига маъноли қараб олишди.

Кимсаспз чўл бир кундаёқ гавжум бўлиб қолган эди. Қўшалоқ тол тагида икки киши ерга қозиқ қоқиб сўри ясамоқда. Оқ туниукадан ясалган бакин ер ўчиққа ўриатиб, атрофига лой чаплашмоқда. Бир чол бочкадан реzinika ичак билан керосин сўриб, тошфонарларга қуймоқда.

Низомжон ўзининг қобишлиги билан бу ердагиларга дарров маъқул бўла қолди. Ундан ҳеч ким қаердан келганини, бу ерда нима қилиб юрганини сурнштирумади. Эҳтимол, Икромжонининг қариндоши деб ўйлашган бўлса керак. Ҳар қалай, Низомжон уларга тез эл бўлиб кетди.

Бугун кун қамиш куйдириш, ўчиқ қуриш билан ўтди. Кеч кириб, қоронғилик бошланганда ҳамма жам бўлиб,

кatta чодир ичила, тошфонарь ёруғида чойхұрлик қилиб у әқ-бу әқдан гаплашиб үтиради.

Чой ичиб үтирган одамларнинг дилинда қандайдир оғир үйлар бор эди. Аммо ҳеч ким оғиз очиб урушдан гапи्रмасди. Уларнинг нима учун шундай қилаётганларни Низомжон сезиб үтиради. Агар урушдан, урушга кетгап болалардан гап очилса Икромжоннинг дили оғришини үйлаб, гапни бошқа әққа chalғитишаепти.

Тұланбой амаки ҳаммадан күп гапиради:

— Бола маладес, бүрини қойил қилди. Айніңса, моласи тирик қолса сал кунда ҳамма әқни бүри бостираоради. Құявер, бола, Тоғадан мукофат олиб бераман.

Низомжон индамади.

— Эртага Зирнламадан арава келмаса, ишимиз түхтаб қолади,— деди Тұланбой анча жим үтиргандан кейин.— Тоға түртта темир плуг юбормоқчи эди.

— Трактор-чи?— деди Низомжон гапға аралашиб.

Тұланбой уннан әрмак қилди.

— Вой боласи тушмагур, бу ботқоқда пардек енгил одам юролмайды-ю, оғирлиги неча тонна келадиган тракторга йўл бўлсин! Ботиб қолади, жиян, ботиб қолади.— У Икромжонга ўғирилди.— Аравалар бугун етиб боришса, эртага қайтиб келишлари мумкин. Кеч кетишиди. Йашқилиб, бирон жойда ботиб қолишган бўлмасин.

— Йўғ-э,— деб унга эътиroz билдири Икромжон,— келган йўлнимиздан кетишса бемалол етиб олишади. Кўрдинг-ку, йўл ёмон эмасди. Эндиғи гап биэзда қолди. Майининг еттиларига бориб уруғ сочинш керак. Ўшангача мана шу куйган тўқайда шудгор очиб таҳт қилиб қўшишмиз керак. Қилоламизми, шуни?

Унинг гапларига жим қулоқ солиб үтирган Тұланбой жавоб берди:

— Уриниб кўрамиз, оқсоқол. Агар трактор келолсанда кўп ишларни эплаштирадинг-а, иложи йўқ-да. Тоға ваъдаснда туриб, каналдан ариқ тортиб келишга одам юбормаса ишимиз чатоқ бўлади. Сизот сувига ишониб бўлмайди.

— Тоға қаттиқ ваъда қилган,— деди Икромжон.— Сув ҳайдаб келишдан ташвиш қилма. У ёғини раис эплаштиради. Ундан ташқарин, ер қотишни билан битта тракторни ҳам бизга юборади. Чигитдан қутулиши билан юборади. Яна ер очамиз. Қовун эктироқчи Тоға.

Шу гапдан кейин ҳамма хотиржам бўлиб, эртанги шининг маслаҳати бошланди. Ким қаердан иш бошлайди, ким қурилишда бўлади — ҳаммасига режа тузилди. Катта қурилишлар кейин бўлади. Ҳозир ошхона, ёнига битта чоғроқ тандир қурилади. Икромжон каналдан сув ташиб келишни Низомжонга юкластган эди, у розн бўлмади.

— Йўқ дема, бола. Битта эшак бераман, фермадан сут ташийдиган иккита бидон ола келганимиз. Қўш биндонлаб ташийверасан.

Низомжон унга ёлворгандек қаради:

— Мени энг оғир ишга қўйинг, илтимос қиласман. Эл қатори ишлаб тер тўқай. Мени кичкина, нимжон деманг. Узларинг қатори кўраверинглар. Далада ўсганман. Қетмонда саягим қотган. Бир ишлай.

Икромжон билан Тўланбой бир-бирларига қараб олишди.

— Ҳеч қанақа шартим йўқ. Ишлаб у-бу орттириш ниятим ҳам йўқ, менга ҳеч нарса керакмас. Бошпана бўлса, қорним тўқ, устим бут бўлса бас. Нимаики ишлаб топсанм колхозга. Меҳнат ҳақи ҳам керакмас! — Низомжон кўн гапирмоқчи эди, ўпкаси тўлиб, гапи томогидан чиқмай, ҳиқиллаб қолди. У энтикиб гапини тамом қилди.— Чап қўлинг чўлтоқ экан, деб урушга олишмади. Уйимга сиғмадим. Эрта-нндин оғайшиларим ўрушдан қайтиб келишади. Шуларнинг кўзига қандоқ қарайман. Нима қилдинг, қайси ковакда могор босиб ётган эдинг, дейишса нима дейман? Эшакда сув ташиб, тиринчилик қилиб юрдим, дейманми? Йўқ, тўқай буздим, бола-чақаларингга овқат толиб бердим, уларни боқдим, дейдиган иш қилмоқчиман. Жон акалар, мени аямасдан ишга ташлайверинглар.

У шундай ялиниб гапирадники, раъини қайтаришинг сира иложи қолмаган эди.

— Ҳўп,— деди Икромжон.— Айтганинг бўла қолеин.

Олди одамларни уйқу босиб, кафтларига эснай бошлаган эдилар. Қариялар дастурхонга фотиҳа ўқишгач, ҳамма ўрнидан турди.

Низомжон билан Икромжон палаткадан чиқишганда қумлик томондан аллақандай илиқ шамол эсаётгаш эди. Икромжон олачалпоқ булутлар орасига дам кириб, дам чиқиб сузаётгай ойга ички бир изтироб билан тикилиб турди-да, уҳ тортиб палаткасига қараб кетди. Ни-

зомжон индамай эргашди. Палаткага кирган Икромжон фонаръ ёқди·да, боя Низомжон түшаган қамишлар устуга күрпаснин ёзды.

— Жойнингни сол, болам, ётайдиң эди.

Негадир унинг овози титради.

— Амаки, ётавернинг, уйқум келмаяпти. Бир оз сийднинда юраман.

— Ха, маъли, ўзинг биласан. Эртага иш зўр бўлади. ёта қолганинг маъкул эди.

У шундай леб, ёғоч оёгининг тасмаларини бўшатиб кўрпага кирапкан, яна оғир уҳ торти. Низомжон унинг ахвол-руҳнисини сезиб турганидан фонаръ пилигини пасайтириб, ташқарига чиқиб кетга қолди.

Икромжоннинг юраги куярди. Ота ўз боласини миңг марта оқ қылганда ҳам юрагининг бир чеккасида шу болага атаб ардоқлаган, унинг камолини кўришга асрарсан меҳрининг зарралари ётади. Бу зарралар вақти·вақти билан алланга олиб, яна сўнади. Ҳозир Икромжон йигирма бир йил қалбидан нарни кеткизмаган, қар бир дақиқаси катта умидлар ваъла қилган ниятлари билан кейинги бир ҳафта орасида боласини олисларга олиб кетгап, порлоқ ниятларини кўйдириб жизғанак қилган ҳодисалар орасида ўртанарди.

Икромжонни бир нарса кўпроқ қийнарди.

Нега шундай бўлди? Нега унинг боласи қўрқоқ чиқди?

У ўйлаб-ўйлаб, ўпига етолмасди.

Емай едириди, киймай кийдирди...

Икромжоннинг бирдан кўзлари очилиб кетди.

Ха, ҳа ҳамма гап ана шунда. Қўлини совуқ сувга урдирмади. Оғир иш қўлдирмади. Йиғлаганда қўшилишиб йиғлади. Қалишини ҳам ювниб қўярди. Касал пайтида ҳам уни тайлоқдек қилиб опичиб юарди. Бетини ювганда ўзи сув қўйиб туарди...

Икромжон пешонасига шатиллатиб бир туширди.

— Жазангши тофт, жазангни тофт, Икром. Уни ўзиңг шу кўйга солдинг. Энди миңг йиғла, бефойда. Сенга бу жазо кам!

Икромжон ўғлининг шу кўйга тушишини сира ўзидан кўрмаган эди. Энди бунга иқрор бўлди. Иқрор бўлди·ю, аламига чидолмай инграб юборди.

Шундай изтироблар гирдобида қолган кишини ҳеч нарса билан юпатиб бўлмайди. Бундай пайтларда уни

ўзидан бошқа овута олмайды. Икромжон шунинг учун ҳам ўзинн ўтга-чўққа уриб, ўтли хаёллар ёлқинидан чиқишига интиларди.

Мана, Низомжон, куйиб кулга айланган тўқайда танҳо кезиб, умидлари саробга етаклаган шу киши тўгрисида ўйламоқда. Ҳувиллаб қолган чўл гўё Икромжоннинг қалбига чўккаандек. Бўш, унинг хаёлларидек, унинг истакларидек бўш чўл ойдинда ўликсимон сокин ётибди.

Шу ҳувиллаб ётган сокин чўлни ўйготиш учун билак шимарган кишилар зора Икромжоннинг ҳам юрагига қўл солиб унда янги умидлар уйгота олишса, зора Икромжон чўл билан баравар яшнаб кетса, Низомжон унинг қўлтиғига тирак бўлади. Юрагидан изтиробли ўйларни қувиб чиқаради. Атрофга умид билан, одамларга очиқ юз билан қарайдиган бўлгунча ёнидан жилмайди.

Юлдузлар милтираб турган чўл кечасида Низомжон дилига ана шундай беғубор ниятни тугиб қўйди.

Олисдан дераза пардасини шамол силкитгандек галати овоз келди. Низомжон қулоқ тутди. Бу овоз бора-бора кудунги кетмаган атлас кўйлак этагининг елпинишига ўхшаб эшитилаверади. Низомжон уфқида қаради. Олисдан бир гала ўрдак учнб келаётган эди. Ўрдаклар галаси палаткалар тепасига келиб, ғақиллаб айлана бошлади.

Низомжон уларнинг тинимсиз айланиши сабабига тушунолмади. Ўрдаклар ўтган йили ташлаб кетган инларини олис юрглардан излаб келишган эди. Улар тарк этган тўқайнинг бир чети энди йўқ эди. Ўрдаклар карвони пастлаб учнб қорайнб ётган ер устида яна бир вайланди-ю, ғақиллаб қумлик четида сокин шовуллаган қамишлар устига шўйғиб кетди.

Низомжон қайтиб келганда Икромжон қўлинни бошига қўйиб палатка тепасидаги туйнукдан тушиб турган нурга тикилганча киприк қоқмай ётарди. Низомжон фонарь пилигини баландлатганда унинг ажинли юзларидан кўз ёшлари думалаётганини кўриб дарров пилини пастлатди. Фонарь икки-уч марта липиллаб ўчди.

У ечиниб кўрпага киргач, Икромжонга нимадир демоқчи бўлиб бошини кўтаради. Кўтарди-ю, нима дейишини билмай тирсагига тиralганича анча туриб қолди. Низомжон бирон гап айтиб унга жуда-жуда таскин бергиси келарди. Аммо нима дейди? Қандай гап айтса

Икромжон амакининг кўнгли таскин топаркин? Низомжон шунча ўйлаб арзигулик гап тополмади, ниҳоят:

— Менин ўглим дейсизми? — деди.

Икромжон индамади.

Сал ўтмай қоронгида Низомжоннинг ҳам пиқ-пиқ йиғлагани эшитилди.

II

Область ижроия комитетининг мажлислар залида чўлдан ер олган колхоз раҳбарлари иштирокида кенгаш бўлаётган эди. Республика Олий Советининг роиси Иўлдош Охунбобоев. Ёзёвон чўлларининг истиқболи тўгрисида гапирмоқда. У яқин йигирма беш йил ичида чўл бутунилай ўзлаштирилиб, Урта Осиёнинг йирик пахта базасига айланиши, ҳозир колхозлар айрим участка тартибида қўриқ очаётган ерлар вақти келиб алоҳила колхоз, совхоз бўлиб ажralиб чиқиши, уруш тугаши билан Катта Фаргона канали кенгайтирилиб бутун чўл бўйлаб айланиб ўтишини содда, деҳқончасига тушунирарди.

— Елгиз канал суви билан чеклашиб қолмаймиз. Мингдан ортиқ артезиан қудуқлари қазнймиз. Ҳар бир қулуқдан икки тегирмон сув отилиб чиқади. Ҳар бир звенонинг ўз артезиан қудуги бўлади. Ҳозир геологларимиз чўлда разведка ишлари олиб боришияни. Ёзёвон Фаргона водийсининг марказига айланиши керак. Шу кунларда Наманган, Қўйон, Шаҳриҳон, Чимён, Тошлоқ тарафдан чўлга ҳужум бошланди. Бир умр қақраб ёѓган чўлдан олган биринчи ҳосилни фронтчи болаларимизга совға қиласиз... Иттифоқдошларимизнинг имиллашларини кутиб ўтпрамай иккинчи фронтни Ёзёвондан очамиз. Эндиғи гап ўзларингда қолди. Бир ёқадан бош чиқаринглар. Фронт тарафлардан яхши хабарлар келиб турибди. Немисининг кавушига қурт тушиб, чиқиб келган тарафга қараб тиракайлаб қочяпти. Галаба кунини Ёзёвон гурунчидан ош дамлаб кутиб оламиз. Кимдаким, фашистга шу ердан туриб ўқ узаман деса, кимдаким, душман қўлида қолган шаҳарларимизни озод қиласман деса Ёзёвонга чиқсан!

Охунбобоев шундай гапираднки, у минбарда эмас, бир пиёла чой устида гаплашиб ўтирганига ўхшарди. У ўзидан катталарни сизлаб, ўзи тенгиларин сенлаб, ки-

тиктарни болам-бұтамлаб гапирадн. У гапинің охири да залда ўтирганларга бирма-бир қараб олди. Гүё шу ўтирганлар орасидан кимнидір қидираётганаға үшарди.

— Канал қазиганимизда ҳаммани қойил қолдирған Дұсмат полвон қани?

Пастдан кимдір жавоб берди:

— Фронтда ҳалок бұлды!

Охунбобоев овоз чиқсан жойға тикилиб қолди. Құли-даги қалами қоғоз устиға тушиб думалаб кетди-да, стол қирғогига келиб тұхтади.

— Омон полвон шу ердами?— деди у яна бошни күтариб.

Үрта қаторда ўтирган қора соқол, ягриндор киши ўрнидан турди:

— Шу ердаман, ота.

— Омонмисан, полвон. Мажлисга соқоллингни олди-риб келмабсан-да. Сенға неча марта айтғанман, соқолни олдириб юр, деб.

Залда қийқириқ, кулғи бұлиб кетди. Омон полвон құпоп гавдасини тебратыб туриб үзи ҳам кулиб юборлы.

— Ота, энді шу пайтда танбөхни қўйинг. Пўримлик қўнгилга сиғадими.

— Урушдан олдин ҳам шунақа әдінг.— Охунбобоев ғовурни босиб ўрнидан турді-да, сақна четнга келиб кула-кула гап бошлади.— Полвон билан ёшімиз тенг. Болалигига ҳам шунақа бепарвороқ әди...

Полвон ҳам ўрнидан туриб сақна яқининг келиб, қў-лини кўксига қўйди-да, ялинди:

— Жон биродар, бу ёғини айтмай қўя қол.

— Иўқ, айтаман. Шу дeng Омонни уйлантираётганд әдик. Тўй куни ҳам соқолни олдирмаган экан. Рэйим икковимиз чимилдиқ олдига ўтказиб, роса ивитиб соқолини олгаимиз. Келиннинг олдига икки лунжига шур пахта ёпиштириб кирган. Тўгрими, Райимберди?

Сақна четида ўтирган Тоға кулиб бош қнмирлатди.

— Тўппонча полвон борми?

— Бор,— деб паканагина, серҳаракат, кўк кўз йигит ўрнидан турди.

— Бу ёққа кел!— деди Охунбобоев.

Тўппонча полвон пилдираб Омон полвоннинг олдига келди.

Охунбобоев унга бир зум завқ билан, ҳавас билан

тиклиниб тургандан кейин пастга тушиб, қар икки полвонни олдинма-кетин қучоқлади.

— Ёзёвонга икковинг командирлик қиласан. Икковинг чўл маршаллари бўласан. Қани, розимисизлар?

— Розимиз, ота. Сен буюр, биз шима десанг тайёрмиз.

Омон полвоннинг гапидан Охунбобоев завқланиб кетди.

— Балли, азаматлар. Чўл жиловини қўлларингга бердик.

Кўм-кўк кўзларини ўйнатиб турган Тўппонча полвон мийигида кулиб қўйди:

— Бир гап айтсам майлими? Хафа бўлмайсизми, ота?

— Айт, айт, Тўппонча.

— Тавба, сира катталарга ўхшамайсиз-а. Шундоқ одам ўзимизга ўхшаб жўнгина гаплашасиз-а. Рансполкомимиз билан гаплашиш учун энг камида бир ҳафта овора бўламиз. Аризани почтадан юборамиз.

Охунбобоевнинг ҷеҳраси жиiddийлашди:

— Шунаقا дегин?

У яна саҳнага чиқиб жойига ўтириди. Райимберди зирилламаликларнинг чўлга биринчи бўлиб юриш бошлаганларини гапирди. Ота жимгина ўтириб, унинг гапларига қулоқ солди. Райимберди гапини тугатиб энди ўтираётган эди. Охунбобоев тўхтатди.

— То кунлар исиб, ёгингарчилклар ўтиб кетгунча хотинлар чиқмасин дейилган эди. Нега хотинларни чўлга олиб чиқдинг?

Тоға нима дейиншини билмай туриб қолди.

— Қандоқ қиласай, ота? Ўзлари келишяпти. Утиравераеми?

— Шошма!— деди Охунбобоев.— Иш шунақасига кўчган бўлса, бу ёғини тўгрила. Иморатларни тезлат. Бир ойдан кейин хабар оламан. Агар энг камида йигирмата уй битмаган бўлса, хафа бўлиб қоласан.

Область партия комитетининг секретари чўлдан ер олган колхозларга, колхозчиларга бериладиган ёрдам ҳақида гапиргач, кенгаш тугади.

Охунбобоев залдан чиқишида Тоғани қўлтиқлаб олди. Кўчада кета туриб ундан ҳол-аҳвол, қишлоқдаги қарияларнинг тирикчилигини сўради. Тога ҳаммасини биттабитта гапириб берди.

— Ҳаммасп жойида, ошнам. Хотиржам бўл.
— Икром кепти, деб эшиздим. Қалай, тинчми?
— Тинч, тинч.
Тоға шундай деди-ю, кўзини яширолмай жавдиради.
— Бир гап борми?
— Йўқ, ўзим...
— Айтавер. Яширма!
Тоға ноилож гап бошлади:

— Икром бир оёқсиз бўлиб келган. Бу ҳам етмагандек ўгли...

— Нима? Ҳалок бўлганми?
— Ҳалок бўлса кошки эди. Армиядан қочгац. Икром сошини кўтаролмай қолдн. Одамларнинг юзига қараёлмаяпти. Найманга чиқарниб юбордим. Зора дарди енгиллашса.

Охунбобосв нима дейишини билмай тўхтаб қолди. Уни кузатиб чиққанлар сал нарида унинг изтироб билан уҳ гортганини кўриб туришарди.

— Емон бўлти,— деди у анчадан кейин.— Жаннатнинг аҳволи қандай?

— Телбага ўҳшаб қолган.
— Боласи фронтдан қочибдими-я?
— Назаримда, фронтдан эмас, йўлда поезддан тушиб қолган бўлса керак.

Тоға қийнала-қийнала сўради:
— Уз болам бўлса орага тушмасдим. Болам тупроқда ётиби. Шу Икром учун, урушда оёгини йўқотиб келган большевик ўртоғим ҳурмати орага тушмоқчиман. Афв қилиб бўлмайдими? Дадаси ўз қўли билан олиб бориб топширса. Орага тушинг. Урушга бориб, қони билан оқласин. Орага тушинг!

Охунбобоев яна жим қолди.
— Қийин, қийин, дўстим. Ҳалқ бор, ҳалқ билади. Уни ҳалқ суд қилади. Аммо...— Охунбобоев яна ўйланиб қолди.— Икром адойи томом бўлади. Бутун борлигини, умрини Совет ҳукуматига бағишлилаган киши шу бола туфайли ернарчин бўлади. Майли, келсан! Икром келсин! Бир маслаҳат чиқиб қолар. Э, аттанг...

Тоға у билан хайрлашиб отда Зирпламага қараб кетди. Шу куннек Найманга бормоқчи, Икромини толиб у билан ўгли тўғрисида гаплашмоқчи бўлди.

У йўл-йўлакай ўйлаб борарди. Бу гапларни отага айтиб тўғри қилдими? Юрт иши билан банд, усиз ҳам

бошида қашчадан-қанча ташвиши бор одамга бу гапни айтгани дуруст чиқдимикан? Эҳ, ярамас бола, ҳаммани хижолат қилдинг. Үз боласи бўлганида илтимос қилинб ўтиарминди? Баҳридан ўтардн-қўярди. На килемникни, бир беғубор, тоза юрак дўстининг арзандаси. Шунча ёшга кириб биринчи марта ёмонининг ёнини оляпти! Тоғани ҳам қийнаб ташладинг, ярамас бола.

Шу куниёқ Тоға ҳавонинг айниб қолганига қарамай Найманга қараб кетди. Кеч қороигисида ҳориб-чарчаб тол тагига етиб бориб, Икромжонни тўқайдан чақиртириб келди.

Икромжон аввалига, Тоға бирои иш билан чақиртиргандир-да, деб ўйлаган эди. Иккови чодир ичига киргандан кейин унинг жиддий гапи борлигини билib қолди.

— Тинчликми, Тоға? — деди безовталаниб.

— Тинчлик, тинчлик, ошнам. Сени бир қувонтирай, деб келдим. Шу бугун Йўлдош ота билан гаплашдим. Турсунбойнингни афв этишини ўйлаб кўради чоги, Эрталаб Фарғонага борасан. Тайнинладилар.

Икромжоннинг боши эгилди. Еғоч оёғининг тасмасини чертиб индамай қолди.

— Ҳа, нега индамайсан?

— Бормайман, дўстим. Бормайман. Нима деб бораман? Қай юз билан бораман? Йўқ. Мени кечир. Мен учун юзингни сидириб, минг хижолат билан илтимос қилганинг учун раҳмат. Раҳмат, дўстим. Аммо боролмайман. Дўстим бўлсанг, иккинчи бу тўғрида мешга оғиз очма, Менинг унақа болам йўқ.

— Катта кетма, оғайни. Ҳарна қилса ҳам боланг. Майли, фронтга борсии, ўзини оқласин. Сенинг ҳам юзинг ёруғ бўлади.

Икромжон қатъий бош чайқади:

— Фронтга мард боради!...

Тоға Икромжоннинг умрида ҳеч кимга ҳеч қандай илтимос қилмаганинги, шаънига доғ туширадиган ишга қўл урмаслигини биларди. Шундай бўлса ҳам уни шу оғир изтироблардан қутқариш учун атайлаб келган эди. Йўқ. Бўлмади. Бир сўзли Икромжон унинг маслаҳатларини рад қилди.

— Яна ўзинг биласан. Ўйлаб кўр. Танангга яхшилаб ўйлаб кўр. Борди-ю, гапларим маъқул бўлса, Йўлдош ота Тошкентга кетиб қолмасларидан Фарғонага стиб бор.

Тол тагида чироқ ёниб сўрида одамлар гавжумлашиб

қолган әди. Улар икковлашиб ўша тарафга қараб кетишиди.

Икромжон ҳеч кимга аралашмай, бир чеккада бош әгиб ўтиради.

Эрталаб Тоға Зирилламага қайтаётгандан Икромжоннинг оғзини кўп пойлади. У бир сўз демай нонуштадан кейин Тоға билан хайрлашиб тўқайга кирниб кетди.

Икромжоннинг сўзидан қайтмаганига ишонгани Тоға ноилож отни эгарлади-да, қишлоққа ёлғиз жўнади.

Тушга яқин қишлоқдан тўққизта арава келди. Тоға бешта плуг, тандир, ошқовоқ, лавлаги юборибди. Тўланбойнинг хотини, Зебихон билан биргаликда кўч-кўронни аравага ортиб келди.

Низомжон куйган тўқайда терлаб-пишинб кетмон чопаётган әди. Палатка томондан одамларнинг ғовур-ғувуруни эшитиб қаддини ростлаб қараган әди, Тўланбойнинг аравадан кўч тушираётганини кўрди. Арава устида ўтган куни йўлда қўлинни силкитиб қолган қиз турарди. Низомжон кетмон дастасига кўксини тираб унга қараб қолди. Зебихон, поччаси юкни ташлаб қайтгунча, қўлини пешонасига соябон қилиб, олисларга тикиларди. Чўл шабадаси соchlарини тўэзитаверганидан қиз зарда билаш орқасига отиб ташларди. Қизга анграйиб қараб қолган Низомжон йўтал товушини эшитиб орқасига ўгирилди. Сарпойчан оёғига эски калиш кийиб, кўйлагини липпа уриб олган қирқ беш ёшлардаги бир хотини челакда сув олиб келаётиди. Низомжон, қизга тикилиб турганимни кўрган бўлса керак, деган андиша билан ерга қаради-да, салом берди. Хотин алик олдими, йўқми, Низомжон эшитмади. Кетмонини қўлига олиб қора илдизларни палахса-палахса қилиб кўчираверди.

Қор сувига тўйган ер хамирдек юмшоқ әди. Аммо Низомжоннинг қўли кетмондан чиқиб кетганидан салга чарчаб қоларди. У пешона терпни дам-бадам сидириб тўхтамай кетмон уради. У ярим соат чамаси тинимсиз ишлаб, жуда ҳолдан тойди. Қаддини ростлаб орқасига қарамоқчи бўлганида бели қотиб ўзини ўнглаёлмади, кетмонга осилгандек аранг ерга ўтиrdi.

Палатка томонда жом чалингандада ҳам у ўрнидан туролмай ўтиради. Одамлар бирин-кетин овқатга кела бошлашди. Чопонини елкасига ташлаб олган Икромжон желгандан турмоқчи әди, бўлмади. Белида бир

Нима тортишиб қолғандек башараси тиришиб яна ўтириди.

— Нима бўлди? Чарчадингми?

Икромжон шундай деди-ю, орқасига қаради. Ағдарилигдан ердан ҳовур кўтарилади.

— Бир ўзинг ағдардингми?

Низомжон бош силкитди.

— Оббо, азамат-эй! Тўрт ярим сотих келиб қолади. Бунақа қилма, ўғлим. Бунақада ўзингни чақиб қўясан. Ҳар қанақа деҳқон ҳам қишинан чиқиб қўлига кетмон олганида ишга бунчалик зўр бермайди. Кетмон ёмон нарса, чақиб қўяди. Бир-икки кун белни, қўлни ишга ўргатиб олиб, кейин зўр берилади. Қани тур, ўғлим, тушлик қилиб келамиш.

Низомжон кетмон дастасига оснилиб аранг ўрнидан турди-да, белининг зирқирашини Икромжонга сездиримай секин-аста юра бошлади.

Ҳамма овқатга келиб бўлган эди. Рандаланмаган таҳтадан ясалган омонат узун стол атрофида кишилар чақчақлашиб ўтиришибди. Улар иккови ҳам бир чеккага келиб суқилишди.

Низомжон ўйдан чиққанидан бери бирорнинг овқатига шерик бўлиб еган-ичгани татимай келарди. Бугун у ўз ҳақини, меҳнат ҳақини кутнуб ўтирибди. Бугун у бемалол, хижолатсиз овқатланса бўлади. Ошпаз сопол косада ичига муштумдек лавлаги солинган шўрва келтириб қўйди. У қозон тепасига қайтаркан, баланд овоз билан шангиллади:

— Болалар, шошилмасдан тушираверинглар. Бугун первой-иптаравой. Янгам қўш ошига палов дамлаб кептилар.

Низомжон косага қошиқ соларкан, ошпаз олдида ластурхонга ўралган тогорани очаётган Зебига бир қараб қўйди. Зебихон унга қарамасди, ўз иши билан банд эди.

Овқат устила бугунги иш тўғрисида гап кетди. Тўланбой одати бўйича мақол қўшиб гап бошлади:

— Шоли деҳқонга айтган экан: тўқсон кун лой кечасан, кейин мой ичасан. Бугун иш бошланди. Лой кечиб бошладик. «Пўшт, мой бўласан»га саксон тўққиз кун бор, ҳали. Мен бугун уч ярим сотихни уриб қўйдим.

— Тушгача уч яримини ясаб қўйган бўлсанг, кечгача ерни тимдалаб ташламасанг, дейман,— деди Икромжон.

— Йўқ, бу ёғи унчалик бўлмасов. Бел қотиб қолди. Бу ёғи секин-аста. Белни алдаб-алдаб ишга солмасак бўлмас. Қишида сандалда ётавериб дангаса бўлиб кетган эканмиз, оғайни.

Икромжон унга пичинг қилди:

— Шу соқи-сумбат билан уч яримта деб мақтаниб ўтирибсанми! Манави бола тўрт ярим сотихни бажариб қўйди.

Ҳамма ўгирилиб Низомжонга қаради. Унинг бу томонларда биринчи марта иш билан одамлар эътиборига тушиши эди. Қўнгли яйраб кетди. Секин Зебихонга қаради. Зебихон ҳамон унга қарамас, муштнии иягига тираб ўнг қўлидаги қамишни ерга уриб ўтиради. Тўланбой ўзини оқлай бошлади:

— Биз қариб қолдик, ошнам. Навбат энди кадр болаларга. Буларга тенглашиб бўлармиди!..

Икромжон сўради:

— Янгам қишлоқдан нима гап топиб келибди? Яхши хабарлар борми?

— Янги мактаб биносини шошилинч госпиталь қишилаётганимиш. Эртага ярадорларни олиб келишади, деган гаплар бор, деяпти. Эвакуация бўлганлардан саккиз хонадон келибди. Тоға шуларга жой топиб бериш билан оворамиш.

Икромжоннинг миясидан, шулардан бирини уйга кўчириб кела қолсамникан, деган ўй ўтди. Жаннат хотиржам бу ёққа келаверарди.

— Жой топганимкин? — деди у Тўланбойга қараб.

У, билмасам, дегандек елкасини қисди.

Тушликдан кейин ҳамма ўз ишига кетди. Икромжон Низомжоннинг қўлидан ушлаб тўхтатди.

— Энди бас, ичкарига кириб бир оз ором ол. Бугунги ишинг етади. Қолганини эртага қиласан.

Низомжон ётса ётгудек эди. Ҳамма ёги ҳали ҳам зирқираб оғриб турибди. Унинг устига ишлаётганида тўнини ечиб ташлаганидан терлаб дам олганида биқинини шабада олиб қўйибди. Бироқ у кўнчиликдан ажралиб қолишга юзи чидамади. Узини чарчамаган кўрсатиб:

— Йўғ-э, ҳали-вери чарчамайман, амаки,— деди.

Икромжон унга қараб туриб:

— Майли, ўзинг биласан,— деди-да, олдинга тушниб кетаверди.

Бу ёғига Низомжоннинг иши унча юришмади. Қечгача аранг бир ярим сотих ер ағдарди. Бориб ётай деса, одамлардан уялади. Кетмонин ташлади-да, қамиш ғаррамига ёнбошлади. Озроқ мизғиб олмоқчи бўлди-ю, танасининг зирқираб оғришидан кўзи илинмади. Чалқанча ётиб осмонга тикилганича ўй суринб кетди.

Осмон кўм-кўк. Онда-сонда салмоқланиб сузид юрган оппоқ булутлар четига оғиб қолган қуёш нури тушиб турибди. Ўзоқ-яқиндан одамларнинг овози қулоқка чалиниб қолади. Бирдан шабада унга ғалати бир овоз олиб келди. Қаердадир аёл киши куйларди. Унинг қўшиги дам эшитилиб, дам йўқ бўлиб кетади. Низомжон бошини қўтариб у ёқ-бу ёққа қаради. Ҳен ким йўқ. Бу атрофда Зебихон билан унинг опасидан бошқа аёл йўқ. Албатта, Зебихон қўшиқ айтаётган бўлса керак. Овози бирам ширали эканки.

Низомжон ўрнидан турди-да, кетмонин елкасига ташлаб бир дам атрофга қулоқ солиб турди. Қўшиқ тўқап томондан эшитиларди. У бенхтиёр ўша томонига қараб юра бошлади. Кўйган ерлар тугаб, гуж-ғуж бўлиб ўсан савағичзор бошланди. Низомжон савағичнинг бунақа ўсишини билмасди. У ҳам қамишга ўшаган бўлса керак, деб юради. У бола вақтида варрак учирив юрган кезларнда ўзидан катта болалар қамиш ўрнига савағич ишлатишарди. Демак, улар савағични шу тарафлардан олиб кетишар экан-да.

У энгашиб иккита савағични пичоғи билан кесиб олди. Шу пайт бирдан қўшиқ тинди. Нимадир шитирлади.

Зебихон ўралашиб қолган этакларини тузатиб савағич орқасида ўрнидан туратиб эди.

Икковлари бир-бирларига сўёсиз қараб қолишли. Қизнинг кўзларнда аллақанлай ғам, сўлгинлик бор эди. У Низомжондан кўзларини олиб нари кета бошлади. Низомжон нима қилишини билмай туриб қолди. Охирин дудуқланиб гап бошлади:

— Ашулани жуда яхши айтар экансиз. Бугун келдингизми?

Қиз бош қимирилатди. Низомжон гапнинг бу ёғини қандай давом эттиришни билмай тутилди.

— Бу ерда менинг битта ҳам танишим йўқ.

Қиз тўхтаб унга бошдан-оёқ қараб чиқди.

— Нега?

— Кейин айтнаб бераман.
— Ия,— деди Зебихон,— сиз Икромжон амакининг жиянлари эмасмисиз? Шунақа дейишган эдикү!

Демак, бу қыз уни суриштирган, кимлигини билмоқчи бўлган. Низомжонда кутилмаган аллақандай ишончга ўхшаш бир нарса пайдо бўлди.

— Жиянлари эмасман. У кишига ўғил бўлдим.
— Ҳеч кимингиз ўқумиди?— Зебихон ачинишга ўхшаш бир қараш қилди.

Низомжон хўрсинди. Нима дейишинни билмай иккиланиб қолди.

— Бор, дадам, опам бор. Достоним узоқ. Қўшиқни яхши айтар экансиз.

Зебихон унга қараб туриб, кейин савағичлар орасига кириб кетди. Низомжон унинг орқасидан қараб қоларкан, юришига, энгашиб ўзига йўл очаётганида белининг чиройли эгилишга маҳлиё бўлиб қолган эди.

«Бу қыз ким бўлди экан?» деб ўйларди у. Кўзлари ғамли, гаплари ҳам худди йигидан бўшаган одамнинг овозидек титраб чиқади.

Низомжон унинг хаёлидан бўшамай қолди. То қўёш ботгунча яна ўз жойига келиб, кетмон чопди. Ажаб, бу гал негадир бели ҳам, билаклари ҳам оғримади. Салкам бир сотих ерни қандай қилиб ағдариб қўйганини сезмай қолди. У палаткага фонарлар милтираб қолган пайтда қайтди. Икромжон ялангликдаги бордонда ёнбошлаб ётарди.

— Энди қайтишингми, болам?— деди у бошини кўтармай.

Низомжон унинг қаттиқ чарчаганини сезди. Егоч оёқ билан юриб кетмон чопиш осонми? Тагин ҳам бу одамнинг жони пўлат экан. Ишламай уйида ётса бироров бир нима дермиди?

Низомжон елкасига сочиқ ташлаб ташқарига чиққанда, Зебихон шу тарафга келаётган эди. У Низомжонга сирли бир қараб қўйди-да, Икромжоннинг тепасига келди.

— Овқатга борармишсизлар.
Икромжон ўрнидан турди. Низомжоннинг келишини кутиб у ёқдан-бу ёққа юриб турди.

— Қани юр,— деди Низомжон артишиб келаётганда.— Чақиришяпти.

Икковлари бошлашиб бояги ошхонага келишди. Икки тол оралиғига тортилған симга машъала осиб, ёндриб юбориши. Ҳамма ёқ бирдаи ёришиб кетди. Машъала ёруғида юрган кишиларнинг сояси чўлнинг олнс-олисларида судраларди. Тога бугун келганлардан бир даста газета берниб юборган эди. Зебихон ўттага тушиб ўқишдан ийманиб газеталарни Низомжонга берди.

— Сиз ўқиб беринг!

Низомжон буни Зебихоннинг унга кўрсатган зўр илтифоти билиб дарров ўринидан турди. Газетанинг бинринчи бетида Азизхоннинг сурати босилган эди. Сурат тагига унинг фронтда кўрсатган қаҳрамонлиги батафсил ёзилган. Унда яна зирилламаликларнинг Азизхонга юборган мактублари ҳам бор. Низомжон дона-дона қилиб ҳаммасини ўқиб берди. Тингловчиларнинг юзларидаги фикр, ҳаяжон машъал нурнида аниқ кўриниб турарди. Газета қўлдан-қўлга ўтди. Азизхоннинг ҳаммага таниш кўзлари кулиб турарди.

— Учта танини ёндириб, олтита немисин асир олибди. Вой жонингдан, жигар! — деб юборди Тўланбой.— Орагинг ҳам отнинг калласидай бор экан.

— Хўш, яна қанақа хабарлар бор? — деди аллақачон совиб қолган чойни хаёл ичида пуфлаётган чол.— Уқи, болам, ўқи!

Низомжон газстани яна қўлига олиб Совет Информбюроининг ахборотларини ўқий бошлади.

Унда Ленинград қуршовдан чиқишга интилаётгани ёзилган эди.

Газета, олис чўл багрида ер билан олишган кишилар юрагига аллақандай ёргулек олиб киргандек, узоқда, тўплар гулдуроси остида эмаклаб кетаётган болаларни кўриш дамларини яқинлаштиргандек бўлди.

Одамлар ишлаб чарчаганларидан кечагидек ярим тунгача ўтиришолмади. Машъала сўниб, муштдек чўққа айланганда ҳамма ўз палаткасига кириб кетган эди. Икромжон кўрпага бурканаётгандан:

— Болам, эртага эрта билан қишлоққа хат ёзиб бер. Кетадиганлардан бериб юбораман. Уйда батареяли приёмниким бор: Фронтдан олиб келганман. Аянг жўнатворсин. Бу ерда зарур буюм экан,— деди. Низомжондан жавоб бўлмади — у аллақачон ухлаб қолган эди.

Баҳор серёмғир келди. То ой оёқлагуңча олти марта жала қыйди. Шундай ёғингарчилик күплари одамлар чодирдан чопон ёнипіб чиқып бир-бирларипикинга чопардилар. Жаннат хола беріб юборған приёмник ҳамманынг әрмагы әди. Икромжон приёмникда фақат фронт хабарларини әшитишгагина рухсат берар, концерт пайтида Низомжоннинг қўлидан олиб ўчириб қўяр әди.

— Батареяси топнлмайди. Тугаб қолса оламдан бехабар қоламиз.

Бир вақт гапдан гап чиқып, у приёмникни қандай қўлга туширганини ҳикоя қилиб берди:

— Олти танкни мажақлаб ташлаганмиз. Қуїган танк орқада қолиб кетди. Душманни ҳуанави кўринниб турган дўнгчалик жойга қувиб борган еримизда ўринашиб олганмиз. Кеч кириб штабга хат ташлаб қайтаётган әдим. Ўзимиз дабдала қилғақ танк ёнидан ўтаётсан ичидап одам овози келяпти. Немисча гапирияпти. Оббо, дедим, падар лаънатлар ўлмай қолган экан, чиқып жуфтакин ростлашни маслаҳат қилишяпти, деб ўйладим. Автоматин бўйнимдан олиб, секин танк ёнига ўрмалаб бордим. Яна қулоқ солдим. Рост, битта немис ўзининг тилида роса вайсаяпти. Кайфи бўлса керак, бўлмаса қуршовда ётиб шангиллаб гапирадими! Нима қилишимни билмай анча турдим. Ўқ чиқарай десам командирдан балога қоламан. Раз гаплашяптими, изнанчит ёнида шериги ҳам бор. Таваккал, дедиму танкка эмаклаб чиқып қопқоғини кўтардим. Автоматиниг учини люкка тиқиб, хальт, дедим. Яна боягича, ўша шангилнинг овози тинмаяпти. Бор, нима бўлса бўлди, деб ичкарига битта ўқ узиб қўйдим. Немис парво қилмайди, гапини бўлмай, эзмалана япти. Узбекчалаб қотириб битта сўқдиму, таваккалчининг ишини худо ўнгласин, деб ўзимни ичкарига ташладим. Ёнимдан зажигалканни олиб чақиб қарасам, иккита немис тарашадек қотиб ётибди. Аммо ҳали ҳам овоз тишганий йўқ. Яна у ёқ-бу ёққа қарадим. Тўнқайиб қотиб қолган немиснинг иккни пути орасида мана-ви приёмник гапириб ётибди. Дарров олдим. Қаеридан ўчиришини билмайман. Шинелимга ўраб окопга қараб чопдим. Қани бу овозинг ўчкўр секинроқ гапирса. Блин-дажда «Алло! Алло!» қилиб ўтирган алоқачига кўрсатган әдим, ўчириб берди. «Бу ҳеч нарсага ярамайди, ба-

тареяси тугагандан кейин баҳоси бир тийин бунинг,— деди. Кейин ўйлаб туриб қўшиб қўйди.— Уша жойни қара, немис мумсик халқ бўлади, запаси бўлмаса буюм тутмайди». Орқамга қайтиб, яна танкка кирдим. Немиснинг бўйнидаги сумкасини очиб қарасам, чой қутига ўхшаган тўртта нарса бор экан, батареяси шу бўлса керак деб олдим. Йўқ, адашмаган эканман. Опкелиб сумкамга ташлаб қўйдим. Битта батарея госпиталда эрмак бўлди. Учта қолган. Эҳтиёт қилиб тутайлик. Биттаси уч ойга етади.

Бугун ҳам ёмғир қўйиб тургандан одамлар ишга чиқишишмади. Катта палатада яна шу радио эрмак бўлди.

Фронтдан неча минг километр олисдаги чўлда, баҳор ёмғирни савалаб турган чодир ичида одамлар гўё ўз болаларининг ёнаётган шаҳарларда тутунда қорайиб олдинга иштилаётганларини кўриб тургандек, жимгина радиога қулоқ тутиб ўтирадилар.

Радио энди Тошкентдан ахборот эшиштира бошлади. Қорасув районидаги колхоз ўз бўлинмас фондидан ажратиб самолёт қуриш учун Давлат мудофаа комитетига пул юборибди. Санъат арбоблари лауреатлик пулларини, кўп корхоналарининг ишчилари бир ойлик маошлари, заём облигацияларини топширишибди. Самарқанд пионерлари темпр-терсак йигинш ойлиги эълон қилишибди.

Низомжон радиога қулоқ солиб ўтиаркан, ўзи қиласётган ва энди қиладиган ишлари тўғрисида ўй сурарди. «Еш болалар ҳам фронтга мадад беряпти. Қурол ушломмаганларга ҳам иш топиляпти!» деб пичирлаб қўйди.

Бу фикр унииг қарорини янада қатъйлаштириб юборди. Ишлаши керак. Жуда кўп ишлаши керак. Токи қиладиган иши жангчига мадор бўлсин. Қилган меҳнатидан жангчининг қорни тўқ, устини бут бўлсин. Низомжон худди шундай қилади. Ишлайди, ишлаб чарчамайди. Чарчаса ҳам ишлайди. Етиб қолса ҳам ишлайди. Шовқинсиз, писандасиз ишлайди.

Низомжон сафда турган янги жангчилик қасамёд қилди: Энди у ўзини катта қўшинининг содиқ жангчиси деб билади!..

* * *

Икромжон Зирилламага етиб келганда отининг чови кўпириб кетган, ҳамма ёғидан буғ кўтаришлар эди. У отни самоварчига қолдириб идорага кирди. Тоға қаёққадир

телефон қилаётган эди. Уни күриб, бошини силкитди-да, шошиб гапини тугатди.

— Ленинградга совға жұнатылған. Областимиз совғасини Тошкентгача ұзинг кузатиб келасан.— Тога бир юйиниб олди-да, Икромжоннинг юзига әмас, тұннинг құлтиқтаәк тешіб юборған жойига қараб гапни давом эттирди:— Уйға бориб кийиниб кел. Кечқурун Горчаковдан әшелен жүнайди. Сендан бошқалар ҳам бор. Кечикма, ошнам.

Икромжон ҳеч нарса демади. Нима ҳам дейди. Индамай чиқиб, уйға қараб кетди. Раис бугун Жаннат холаниң күрган. Икромжоннинг Тошкентга кетішини айтган эди. Шуннинг учун ҳам у әрининг шундай ёғингарчиликда келганига ажабланмади. Кийим-бошларнин тайёрлаб қўйган экан. То эри кийиниб бўлгунча қозонда қанчадан бери қайнаб ётган маставани сузиб келди. Икромжон тик турганича бир-икки қошиқ ичган бўлди.

— Хотин, мен кетяпман. Хавотир олмай ўтири. Келганимдан кейин чўлга бирга чиқиб кетасан. Хайр, яхши қол.

Жаннат холаниң чўлга кетишига ҳали ҳам кўнгли йўқ эди. Эриннинг сафарга кетаётганида кўнглини алағда қилгиси келмай:

— Аввал келинг, чўлга бориш бир гап бўлар,— деб қўя қолди.

Идора олдида юқ машинаси турибди. Тога кузопга чиқиб Икромжонга қўлини чўзяпти.

Жаннат хола әрининг машина кузовига қийналиб чиқаётганини кўриб турарди. Агар Тога қўлидан тортиб олмагандан албатта чиқолмасди — ўнг тиззаси букилмайди-да!

Икромжон чиқиб олиши билан машина гуриллаб, жойидан қўзғалди. У орқасига ўгирилиб, хотинига қўл силкиб қўйди. Жаннат хола унинг орқасидан маъюс қараб қолди.

У Икромжонни, Турсунбойнін фронтга ана шундай кузатиб қолган эди. Бири погирон қайтди. Бири қочди. Улик-тириклиги номаълум... Бормикан? Бормикан? Бор бўлса қаерларда сарсон-саргардон бўлиб юрган экан?

Она хаёли яна болага кетди. У Икромжон чўлга кетгацдан бери ёлғиз уйда ўйлайвериб қон бўлиб кетди. Эриннинг Тошкентга кетиши яна юрагига аллақандай айрилиқ солаётган бўлди.

— Тога ҳам қизиқ, мунча энди бу одамга ёпишиб ол-

маса? Битта боласини тийиб ололмаганга бутун бошли
бригадани бериб қўйинбди. Ой чиқса ҳам шунга, кун чиқ-
са ҳам...

Жаннат хола машина кетган томонга қараб турган
хўжалик мудири Абдухалилни кўрди. Абдухалил ёнида-
гилардан тап тортмай гапиради:

— Аввал болангни эпла, кейин бизга ватанпарвар-
ликдан дарс бер.

Жаннат холанинг ичи куйиб кетгандек бўлди.

У кўчада эл кўзида телбага ўхшаб юришдан истиҳола
қилиб уйига қайтди. Уша, ўша жимжит уй. Худди юта-
ман, дейди.

Ёмғир тинган бўлса ҳам тарновлардан чак-чак сув
томиб турибди. Ариқдан айқириб бўтана сув оқяпти.

Шамол булутларни тўзғитиб аллақаёқларга олиб
кетди. Ялтираб офтоб чиқди. Теракларнинг яланғоч нов-
даларига зар суртгандек бўлиб кетди. Томлардан, нвиган
деворлардан буг кўтарила бошлади.

Чарақлаган офтоб Жаннат холанинг дилини сал ёрит-
гандек бўлди.

IV

Ой чиқди. Сербулут осмон ҳудди сиёҳ сачрагаи зан-
гори кўйлакка ўхшарди. Ҳовли бетидаги чуқурчаларда
ҳосил бўлган кўлмаклар бети ойдинда шишадек йилти-
ради.

Жаннат хола юравериб чарчади. Тинкаси қуриб одати
бўйича айвон лабига келиб энди ўтирган ҳам эдикি,
эшикни кимдир жуда секин журъатсизлик билан тақил-
лата бошлади.

— Ким?

Эшик яна тақиллади-ю, ҳеч ким овоз бермади.

Жаннат хола ҳайрон бўлиб эшик яқинига бориб яна:

— Ким? — деди.

Жавоб бўлмади.

— Ким деяпман!?

— Очинг, очинг, мен. ♦

Жаннат хола титраб кетди.

Жаннат хола эшик ҳалқасини қандай туширганини
билмайди. Уғлининг ачимсиқ ҳиди буруқсаб турган бўй-
нига осилиб тинмай гапиради:

— Вой болагинам, болажонгинам. Бормисан? Қаёқ-ларда қолпб кетдинг? Ёмонлар ўлсии, ёмонларни қора ер ютсні! Не-не гапларни тарқатишимади. Бор экансан, омон экансан.

Турсунбой она гапларига парво қылмай уннинг құлла-рии бўйнидан олиб ташлади-ю, орқаси билан эшикни тўсди.

— Секин, секин, ая, бирор эшитиб қолади.

— Эшитсин, билсин! Не-не гаплар қилишмади. Эрта-лаб бошимга тумонатин йиғаман. Дадагинанг бечора бошини кўтаролмай қолди.

— Бўлди, бўлди!

Турсунбой эшик ҳалқасини шошиб илди-да, жонса-раклик билан ичкари уйга қараб югурди. Жаннат хола эсанкираганича уннинг орқасидан чопди. Шошиб чироқ пилигини кўтардиди. Турсунбой уй ўртасида қимирламай турарди. Она боласининг юзига қаради. Бу ўша Турсунбойми? Е бошқа одамми?

Она қаршисида юз-кўзларини соқол босиб кетган, озиб, қорайиб, таниб бўлмас ҳолга етган Турсунбой ту-рарди. Уннинг юзига кўпдан совун тегмаган, тўйиб овқат емаган. Онанинг юраги жиз этиб кетди. Битта-ю битта боласи-я! Шу ҳолга етдими? Емай едирган, киймай кий-дирган эркаси, шамолнираво кўрмаган ёлғизи шу кўйга тушдими?

— Сенга нима бўлди, болам?

— Қўявер, ая.

— Қаерларда юрнисан?

— Сўрама, сўрама. Овқатнинг борми? Қорним оч.

Жаннат хола ҳозир, ҳозир деди-ю, боласи олдидан кетмай унга тикилганича тураверди.

— Овқат деяпман, олиб келсанғ-чи!

Она бўшашиб ташқарига чиқди. Нима қилишини билмай ошхона эшиги олдида бирдан хаёл сурис турниб қолди. Кейин қоронғида тимирскиланиб қозон тагнда қўйилиб қолган маставани косага сузди-да, йиғлаб-йиғлаб уйга олиб кирди.

— Болам, шуни ёб турғин, ҳозир бошқа овқат қилиб бераман.

Турсунбой дераза рафғига ўтириб коса четидан хўрил-латиб ича бошлади. Она тик турганича ундан кўзини узмасди.

Турсунбой бошини күтариб онага танбеҳловчи оҳанг-да деди:

- Келганимн бирор билмасин!
- Қочганинг ростми?

Турсунбой дарров жавоб бермади. Лабларини анча вақтгача ялаб туриб деди:

- Поезддан қолиб кетдим.
- Қочганинг рост экан-да?
- Ҳа. Гап тамом!

Онанинг вужуди қақшаб кетди. Тиззаларнда дармон қолмай, шолчага ўтириб қолди. Қўзлари жавдираб, бирпасда киприклири пирпиради-да, ҳўнграб йиглаб юборди.

Турсунбойни қочоқ дейишганда, Жаинат хола ишон-қирамаган эди. Қўнглининг бир чеккасида, бу гап ёлгон, деб ўйларди. Энди бу гапни боласининг ўз оғзидан эши-тиб ҳуши бошидан учди. Бутун истаклари, орзу-умидлари шамолда тўзиб кетгандек, кимсасиз чўлу биёбонларда қолиб кетгандек, чорасиз бир аҳволда дунё кўзинга қорон-ғи бўлиб турарди. Еш думалаб турган қўзларни боласи-ға қадади.

— Куч-қувватдан қолгаи отанг ҳам қўлига миљтиқ олиб урушга борди-я! Бир оёғини урушга ташлаб кел-ди-я! Сен, шу гавданг, шу кучнинг билан қочдингми? Отангни тириклай ўлдирдинг-ку, мени адойи тамом қил-динг-ку! Эртага юртнинг кўзига қандай қарайман? Да-данг қандай қилиб кўчага чиқади? Шуни ўйламадингми?

Турсунбой дадасининг фронтдан қайтганини, бир оёқсиз бўлиб келганини эшитмаган эди. У уйга қайтар-кан: «То уруш тамом бўлгунча ертўладами, ўрадами кун кечираман», деган ўйда эди. У қочишга қочиб қўйиб, энди офтоб кўрмай яшашга ҳам рози бўлиб қолган эди. Дадаси келган бўлса энди уйда қололмайди. Дадасининг феълинни билади. Эртагаёқ қўлидаш етаклаб чиқиб топ-ширади. Шу топда онаси: «Даданг бир оёқдан ажраб келди!» деганида, у сесканимади ҳам, юраги ҳам ачимади. Аксинча, унинг қайтиб келганидан ранжиди. Унга ота урушдан қайтиб келмагани дуруст эди. Уйда жон сақлаб, кундузи ертўладами, болохонадаги шоҳ-шабба-лар орасидами яшириниб, кечаси томорқада ётиб кунини ўтказарди. Энди режаси бузилди. Кетиши керак. Қаёқ-қа? Турсунбой шошиб сўради:

- Дадам қани? Келиб қолмасидан кетай.

— Дада демал..
— Кийимларимни топиб бер. Кетаман.
— Қаёққа? Ҳеч қаёққа кетмайсан. Даданг келсин.
— Икковларинг бир бўлиб мени тутиб бермоқчими-
сизлар?

— Эсингни йиғ, болам. Она ўз боласига ёмонликни
раво кўрмайди. Маслаҳатлашиб, бирон чораси и топай-
лик. Ахир даданг кўпни кўрган одам. Бир маслаҳат чи-
киб қолар.

Турсунбой умидсиз қўл силкиди:

— Дадамни биламан.

— Бинсанг бўпти-да. Жон болам, гапимга кир. Эгил-
ган бошни қилич кесмайди. Ҳали ҳам бўлса бориб тавба
кил. Ўзингни урушда оқла. Дадангнинг ўзи бориб, узр
айтади. Унинг гапини ерда қолдиришмас. Ҳукуматга
кўп иш қилган одам. Гапи инобатга ўтади.

Турсунбойнинг кўзларидан ўт чақнади.

— Нима? Нима? — у ўрта бармоғини пешонасига шу-
киб кўрсатдн.— Мана шу еримдан отиб ташлашсинми?!

Жаннат хола кўрқиб кетди.

— Унақа қилишмайди, болам. Сен фашистмидингки,
шунақа қилишса. Тавба қил, ялин, фронтга бориб ўзим-
ни оқлайман, деб ялин.

Турсунбой яна қўл силкиб юзини тескари ўгирди.

— Кетаман.

— Қаёққа кетасан?

У қаёққа боришини билмасди. Она сўроғига жавоб
тополмай, бўшаган косага қараганча индамай қолди.

— Ким сенга жой беради? Ким сенга овқат беради?
Қароқчилик қиласанми? Қай ковакка сиғасан? Ҷирик
ўлик бўлиб юрасанми? Яхшиси, гапимга кир. Даданг бин-
лан Тоға бориб тушунириб топширсинг. Тоға обрўли
одам. Депутат одам, гапини қайтаришмайди. Тоғага
ялишаман. Йиғлаб-йиғлаб ялишаман. Жон болам, даданг
келгунча кетма. Шундай қил, жон болам, ўргулай бо-
лам, йўқ дема.

Жаннат хола шундай деди-ю, шошиб ҳовлига чиқиб
кетди. Катга самоварни айвондан олиб тушиб сув қўйди.
Ўт ташлади. Ошхонанинг орқасига совун олиб бориб
сочиқни беҳига илиб қўйди. Сандиқни очиб Турсунбой-
нинг кўйлакларини олди.

— Ювин. Соқолларингни қириб, бошқа кийимла-
рингни кийиб ол. Жуда кир бўлиб кетибсан.

Она токчадаги қутычадан Икромжонининг устарасини, ойнакчани олиб чироқ олдига келтириб кўйди.

— Мана, болам. Бўла қол.

Турсунбой хонтахта олдига тиз чўкиб ойнага қаради У ўз аксини кўриб бирдан ҳайрон бўлиб қолди. У росе исқириб бўлиб кетганини энди билган эди. Илгариги Тур сунбайдан энди фақат чақнаб турган иккита кўзгина қолган эди. У онаси келтирган бир пиёла илиқ сувга чўткани ботириб совун қутида кўпиртириди-да, бетларига суртди.

Она унинг қирт-қирт қилиб соқол қиришига қараб цечтини еб ўтиради.

Энди боласининг ҳоли нима кечаркин? Тоға орага тушишга кўнармикан? Ўзи олиб бориб топширса яхши бўларди. Зора фронтга юборишса. Кўнмаса нима бўлади? Борди-ю кўнса, кўнса-ю гапи инобатга ўтмаса, унда нима бўлади? Э, худо, қандоқ кунларга қолди-я!

Турсунбой соқолини олиб бўлгач, ошхонанинг орқасига ўтиб кетди.

Турсунбой ювиниб, кийиниб келди. Унинг дийдорига қараб она юрагидан бояғи ваҳималар нари кетгандек бўлди. Турсунбой янги, тоза либосларда бегуноҳ, покиша бўлиб кўриниб кетди. У келишган, юзлари, кўзлари яшнаган йигит эди. Шу топда она кўнглида ҳам меҳр, ҳам ташвиш, ҳам ғазаб бор эди. Шу уч ҳис орасида қолгая она қалби қай тарафга ён босишни билмасди.

Турсунбой ўтирган срида мудрай бошлади. Она унинг ёнбошига болиш келтириб қўйди. Турсунбой болишини нари суриб бошини қўйди-да, дам ўтмай уйқуга кетди. Она унинг устига кўрпа ташлаб бosh томонига тиз чўкашича юрагида бир дунё ташвиш билан киприк қоқмай тикилиб ўтираверди.

Қоп-қора осмонининг бир чети билинар-билинмас оқарриб келаётганини, саҳархез хўроздарнинг олис-олислардан қичқираётганини сезмасди. У ҳамон ёлғиз боласининг дийдорига тўймай тикиларди.

Қалби вайрон бўлган, умидлари совун кўпигидек сассизгини ўчган онанинг хаёллари сўнгсиз эди. Самарасиз эди...

V

Тошкент станциясида одам қайнайди.

Платформаларда устига брезент ёпилган танклар, юқ машиналари. Қизил вагонларнинг очиқ эшикларидан

жангчилар күрнәнди. Құлтиқтаға әкқа тирады, құлини, бошнин боялаб олған ярадорлар у өңдән-бы әкқа ўтиб турибди.

Икромжон фарғоналиклар олиб келганды түрт вагон совғани топшириш учун станция бошлиғининг олдинга кирмоқчи бўлиб йўлакка бош сукқан эди, тумонат одам... Шу пайт радиокарнайи хириллаб, эълон қилди:

— Фарғона вакили комендант ёрдамчисига келиб учрашсиз. Қайтараман...

Икромжон комендантни қидириб кетди. Олдинги вагон ёнида бир неча ҳарбийлар билан қизил фуражка кийганды станция навбатчиси турарди. Икромжон унга ўзини танитди. Навбатчи унинг қўлидаги қоғозларни олиб ўқий бошлади:

— Йигирма қоп туршак, ўттиз қоп майиз, қирқ қоп олма қоқи. Саксон яшик қанд, қирқ қоп ёнғоқ, минг банка беҳи мураббоси, уч юз банка қулупнай мураббоси... Ҳаммаси шуми? — Навбатчи бошқа қоғозга кўз ташлади.— Ҳа, яна олти юз пахталик нимча, саккиз юз қулоқчини, беш юз кирза этик. Мана бу бошқа гап. Навбатчи Икромжонга қаради.— Кузатувчи борми?

Икромжон иккиланиб ўтиրмай, жавоб берди:

— Мен ўзим кузатиб бораман.

— Бўпти,— деди навбатчи.— Ҳарбий комендантга учрашиб ҳужжатларни расмийлаштиринг. Билиб қўйинг, фронт линиясигача кузатиб борасиз.

— Ҳўп.

Комендант ёрдамчиси унга бошдан-оёқ разм солиб, бошнин сарак-сарак қилди:

— Йўқ, сизни юбора олмаймиз. Кузатувчиларимиз бор.

— Оёғимга қараб шундай деяпсизми?

— Ҳа.

— Фронт кўрган одамман.

— Барнибир,— деди комендант ёрдамчиси.

Ҳарбийлар бир сўзли бўлади. Икромжон ялниниб-ёлворишдан фойда йўқлигини билиб бошқа гап айтмади. Майibiliгига ачиниб, кўнгли алланечук бўлиб кетди. Навбатчи у билан вагонга келди-да, бор нарсаларни бир-бир кўздан кечириб, унга жавоб берди:

— Эртангн поездда қайтиб кетишингиз мумкин. Ко-

мандировка гувоҳномаңгизга бир оздан кейинн келиб, белги қўйдиринг-да, қайси поездда кетишингизни билиб олинг.

Икромжон аста юриб перрондан катта майдонга чиқди.

Ҳаво очиқ эди. Трамвай остановкасидан сал бернида элликка яқин киши негадир ғуж бўлиб уймалашишяпти. Икромжон ҳам бенхтиёр ўша тарафга юра бошлади.

Давра ўртасида ярадор офицер турарди. Унинг кўк-рагида Олтин юлдуз. Армияга чақирилган йигитлар уни ўраб олиб кетишига йўл бернишмасди. Тинмай сўроқ-қа тутишарди.

Йўл четидаги скамейкада бир чол билан кампир ҳарбий форма кийган йигитга термулиб ўтиришибди. Улар ўз болаларини фронтга жўнатаётган бўлсалар керак. Кампир дам-бадам боланинг пешонасини силайди. Улардан сал нарида ўрта яшар бир киши тўрт ёшлардаги болани тиззасида олиб ўтирибди. Унинг ёнида ҳомиладор хотини бошини срга экканича чурқ этмайди. Бола дадасининг юлдуз тақијланган фуражкасини кийиб олиб нималардир деб жаврайди.

Сув дўкони олдида — қиз билан йигит. Қизнинг эгнида дазмолланмаган крепдешин кўйлак. Лабига билинарбилинмас элик сурган. Йигит унга ўпкаси тўлиб тикилади.

Икромжон ҳаммага бир-бир қараб айланиб юрарди. Бирдан у урушга кетаётганида хотини, боласи Зирилла-мада машина кетишини кутиб ана шундай ўтирганларини эслади.

Кечагина эди. Дарров шунчча вақт ўтиб кетибди. Бу орада у жангга кирди. Яраланиб госпиталда ётди. Қишлоққа қайтиб келди. Чўлга чиқди.... Умр ўтиб кетавераркан.

Эшелон жўнашини билдириб паровоз қичқирди. Ҳамма ўзини станция ичига урди. Икромжон ҳам одамлар орқасида зинналардан ҳатлаб чиқиб борарди...

Икромжон қаттиқ ҷарчаган, куни билан станцияда эшелон пойлаб ҳолдан тойган эди. Шунинг учун эшелон жўнаши билан ётоққа қайта қолди.

Ётоқ эшиги олдида унн Тоға кутиб турарди.

— Сени қидириб станцияга ҳам бориб келдим.

— Үзинг қачон келдинг, Тоға? — деди. ҳайрон бўлиб Икромжон.

— Кече келган эдим. Пленумга чақиришган эди. Ҳозир тамом бўлди. Эртага бирга кетайлик деб қидириб келдим. Ишларинг битдими?

— Битди, Тоға.

Икковлашиб ётоқقا киришди. Икромжон каравотга чўзилиши билан иситмаси ошиб кетганини билди. Тоға уни безовта қилмаслик учун девордаги радиокарнайини ўчирмоқчи эди, Икромжон кўнмади. Радио Ташқи ишлар халқ комиссарлигининг немис босқинчилар вақтинча босиб олган совет ерларидаги аҳолига қилинаётган зулм, ваҳшийлик, ёппасига қирғинлар ҳақидаги ахборотини эшиштироқда эди.

Икромжон иситмасини ҳам, танининг зирқираб оғришини ҳам унтиб, ўтириб олди. Тоганинг лабларн титраб турибди. У муштини тугиб, кўзини бир пуктага тикканича қимирламасди. Охири у алам билан деди:

— Аблаҳ Гитлер ҳали бу қилмишларига жавоб беради!

— Қанча шаҳар вайрон бўлди. Қанча бола етим қолди. Қанча одам қон ичида кезяпти.— Икромжон гап тополмай столга муштлаб юборди.— Майли, қасос оламиз. Қани энди оёқларим бутун бўлса. Шу бугун кетардим. Бу оёқ билан энди қаёққа борамап?

Тоға унга тасалли берарди:

— Сен бориб душманга ўқ узиб келгансан, ошнам. Энди фронтни ўйламай қўя қол. Сен жанг қилладиган фронт энди Ёзёвонда, Найманда.

Икромжон унга тик қараб деди:

— Юрагимда уруш ёқкан ўтини ҳеч ким ўчиrolмайди. У ўт туташнб ўзимни куйдиради. У ўт ўчириб бўлмайдигап ўт.

— Жинни бўлма!— уни жеркиб ташлади Тоға.

— Бугун ўзимга ўзим савол бердим. Истансада у ёқдан-бу ёққа юриб ўзимдан ўзим сўрадим. «Икром, дунёга келиб нима иш қилдинг», дедим. Сўроғимга жавоб тополмадим. Ҳеч нарса қилмабман, оғайнини, ҳеч нарсал Ҳеч нарса қилмай ўлиб кетадиганга ўхшайман.

— Кўп ишлар қилдинг. Сен бўлмасанг Зирилламада колхоз қуришимиз қийин бўларди. Қадалган пичоқдардан қўрқмадинг, пистирмада ётган босмачидан ҳайикмадпинг. Фарғона каналида, областда энг кўп тупроқ қазиган ким эди? Сен эдинг! Уша сувни ичаётганлар, экинини суфораётганлар кимга миннатдорчилик билди-

ришни ўзлари билишади. Бир оёкни қайга ташлаб келдинг? Шу бир оёғинг учун неча фашистнинг калласини уздинг. Шу ҳеч нарса қилмаганингми? Гапингни қара-я! Уладиган бўлсанг ўзим белимни бойлаб, «вой отам»лаб товутнингнинг олдига тушаман. Сен ҳали-бери ўлмайсан. Аҳмоқона гапни қўй. Яшшимиз керак. Кўп ишлар қилишимиз керак. Уруш тугаганини кўрайлик. Уруш шуратган деворларимизни урайлик. Эҳ-ҳе, қиладиган ишимиз кўп. Ўлимдан гапирма. Ишни чала қолдириб ўлиш иомардлик бўлади... Хўп, бўлмаса сен ётиб дамишгни ол. Эртага кетадиган бўлсак, чала ишларимни битказиб келай.

Тоға бир оз иккиланиб тургач, чиқиб кетди. Сал ўтмай, эшикни тақиллатмай, мўйловдор бир йигит кирди. Ўикромжоннинг қўлинини сиқиб кўршаркан, маъноли плжайиб қўйди. Унинг бу илжайишига Икромжон тушиунмади. Бу одамни Икромжон унча хуш кўрмасди. Йилгарн Заркент сельпосида кассирлик қиласарди. Кейинги йилларда кўринмай қолган эди. Атлас артелида экспедиторлик қиляпти, деб эшитган эди.

— Мол олиб келган эдик, зинадан чиқиб келаётсам Тогага дуч келиб қолдим, сизни шу ерда, деб қолдилар. Бир кўришиб ўтай, деб кирдим.

Икромжон бу жини севмаган одам билан қандай қилиб, нима тўғрисида гаплашишини билмасди. Кўнгил учун «Бола-чақа тинчми?» деб сўраган бўлди.

— Михдек, михдек. Ҳаммаси тинч. Қирқ йил қиргин бўлса, ажали етган ўлади, дейдилар. Насибамиз фронт томонларга сочишмаган экан, ризқимизни Маълондан териб еб юрибмиз. Айтганча, севиниб қолдингизми? Турсунбой келиб севиниб қолгандирсизлар. Хайрият бутун қайтиби.

Бу одам нималар деяпти. Мастми? Икромжон унга қараб анграйганча турарди.

— Уч кун бўлдими, ҳа, уч кун бўлди шекилли. Гарчакопда пиво ичиб турган эдим. Бир маҳал қарасам, Турсунбой ёнимдан ўтиб қолди. Чақирсам эшифтади. Орқасидан бораётган эдим, кўпчиликнинг орасига кириб бирпасда қаёққадир гойниб бўлди. Узи шунаقا, феъли шунаقا болангизнинг. Одамга аралашмайди. Шу одати фронт кўриб ҳам қолмабди, деб қўя қолдим.

Унинг ҳар бир гапи Икромжон юрагига ханжар бўлиб ботарди.

Демак, Турсунбой Маргилон атрофларида яшириниб юрибди. Зирилламага боришга юраги дов берматан у ярамаснинг. Қочиб қаёққа боради? Шармандалигини, хонилигини кимдан яширмоқчи? Қачонгача қочиб юради.

Мўйловдор йигит еоз патидан қилинган тиш ковлагичи билан мўйловини тараб яна илжайди:

— Тўйни бошлавораверинг. Ҳа, бу кунлар ғанимат. Тўйни кўриб қолинг. Худо хоҳласа ўзим самовар қўйиб чорси boglaiman.

— Қачонгача шунақа қилиб юрасан. Юрт бошида уруш, сен ниманин ўйлайсан, нималар қиляисан. Ўз фойданигни кўзлаб, ўз жонингни аяб юрибсан.

Мўйловдор йигитнинг қалин қошлиари маъноли керилди.

— Фимпрсиб бўлса ҳам ҳалқининг кўзида юрибмиз, aka, қочоқликдан худо сақласин. Ҳа, номард қочади...

Икромжон сапчиб ўриндан турди. Турди-ю йиқилган-дек шилқ этиб яна ўтирди.

Мўйловдор йигит уннинг бу ўтиришини кўриб, қойил қилдим, дегандек тарс-тарс юриб чиқиб кетди.

Икромжон кўкрагини чанглаб қаттиқ уҳ тортди. У то қишлоққа этиб келгунча Тоға билан очилиб гашлашмади. Тоға ҳам авзойини билиб тургани учун индамай қўя қолди. Бундай пайтларда одамини ўз ҳолига қўйиб бериш керак.

Эндинина тонг ёришиб келарди. Тоға қабирағоч тагига етгақ, унга қўлинни узатди.

— Жиндак мизғиб олганингдан кейин идорага чиқарсан. Ҳайр.

Тоға кетди. Икромжон ўз хаёллари билан ўзи қолди. Вужудини дард ғижимлаб ташлагандек букчайиб, ўз кўчасига бурилди.

Одамининг иши бир орқага кетмасин. Кетма-кет фалокат оёғининг тагидан ўрмалаб чиқаверади.

Мана, Икромжон шунча йил яшаб, шунча савдоларини бошидан кечирниб ҳали бу хил даҳшатга рўпара келмаган эди. Ўз уйи олдида, ўз деворида унга энг оғир, энг даҳшатли ҳукм битнлган эди.

Деворга кимдири оҳак билан «Хонининг уйин!» леб ёзиб кетибди.

Икромжон ўз кўзларига ишонмай қолди. Назариди, бугун тонг ҳар галгидан кўра барвақтроқ ёришаётгани-

дек, шу ёзувни тезроқ одамларга күрсатыншга ошиқиб вақтлы ёришаётгандек эди.

У бир муддат турган ерида эсанкираб қимирламай қолди.

Қишлоқ жимжит. Эл ҳали уйқуда. Фақат эринчоқ хүрөзларгина ҳар замонда олис-олислардан овоз берип қўйиншади.

Оlamга нур тарататётган, куртаклар баҳор шабадасини қуяётган бу тонгда ҳамма нарса: жонли-жонсиз мириқиб ором оларди-ю, фақат бир киши — Ик-ромжонгина алам, даҳшат, изтироб оловида куйиб ёнарди.

Нима учун?

Бошига бу фалокатларни солған номард бола қапи энди шу топда олдида бўлса.. Улдиради! Қарилигини ҳаром қилган, дунёни кўзинга қоронғи қилган боланинг баҳридан ўтарди! Уқандай бола боқди ўзи? Ўз бошига бало қилиб бола боқди. Энди уни қўлига тушган кунн ит боласидек ўлдиради.

Оппоқ бўлиб олаётган шу тонгда ота ўз боласини ўлнинг ҳукм қилди.

VI

Найман чўлларнга, тўқайларнга чинакам баҳор кирди. Қамишзорлардан, ботқоқликлардан қурбақаларнинг тинимсиз вақиллаши эшишиларди. Тиниқ фируза осмондан икки марта аргимчоқ солиб турна ўтди. Қиши ичи бўронларни кўкрак билан тўғсан икки туп толнинг нозик новдалари оч писта мағзидек баргчаларга ўралди.

Қумли тарафдан бадаңга хуш ёқаднган илимилиқ шабадалар эсиб қолди.

Зебихон ҳам шу баҳор билан бирга яшнаб борарди. Унинг чеҳрасидаги сўлғинлик ўрнини аллақандай қизлик таровати эгаллаган эди. У ҳар куни эл уйғонмасдан чодирдан чиқарди-да худди қуёшни қаршилаётгандек чўл тарафга, қизариб-бўзариб ёришаётган уфқ тарафга қараб кетарди.

Ҳамма ёқ жимжит. Чўл қушлари беозоргина чуғурлашади. Шабада янгигина қиёқ чўзган майсалар бетидан шудрингии силкиб тўқади. Қиз шу файзсиз чўлда

очилган танҳо лоладек ўзини кўз-кўз қилиб боради.

Балоғат остонасидан аллақачон ҳатлаб ўтган, биринчи севгисига огу тушган бу қиз қалбида пинҳоний ўт ёнарди. Бу ўт унинг бағрини кўдирмас, ўртамас, аксинча, эҳтирос туйғуларини туғёнга келтиради.

Қиз қалбига юпанч, ўзига ҳамдард киши изларди. У гоҳо майсага чалқанча ётиб, оппоқ беғубор булутлар сузаётган сўнгсиз осмонга узоқ-узоқ тикилиб ётарди. Бу зангори бўшлиқлар унга аллақандай эртаклар сўйлагандек. Шу олислардан у ҳали ўзи кимлигини билмаган бир диловар йигит чеҳрасини изларди. У номаълум йигит гоҳ афсонавий паҳлавон, гоҳ Турсунбойдек номард бўлиб кўринарди.

Зебихон ҳар гал Турсунбойни эслаб қолганда юзлари апдишадан қизариб кетарди. Кўзларида ўт чақнарди. Қўллари беихтиёр мушт тугарди.

У Турсунбойни табиат янглиш яратган, табиат одамларни масхара қилиш учун, одамларни ҳақорат қилиш учун яратган бир нарса деб биларди. Бу табиатнинг қўйол қўли билан яратилган нарса энг аввал уни яралади. Унинг қалбига заҳар солди. Зебихон унинг заҳрини жуда тез баданидан ситиб чиқариб ташлади. Аммо вақти-вақти билан яра ўрни уни қийнар, танасини бир муддат зирқиратарди.

Зебихон ўзини Турсунбой еткизган аламлардан озод ҳис қиласарди. Энди ушинг кўксига соғ туйғулар шабадаси кирган. Шу чўл ҳавосидек беғубор ҳислар уни алзаларди. Қалби баҳорги мусичадек кукулаб, муҳаббат чақиради.

У муҳаббат изларди-ю, «бошидан кўп савдолар ўтган» Низомжоннинг маъюс боқишлиарига тоб беролмасди. У боланинг кўзларида қандайдир оғир аламлар кўланкаси кечарди. Зебихон у билан гаплашганда юрагини тирнаган аламларни қўзгатишдан қўрқарди. У ўлган илоннинг бошини қўзғатмаслик керак, деб ўйларди.

Мана, бугун Зебихон одатича тонг қоронғисида туриб саҳар шамолида тебранаётган тол олдидан ўтаркац, сўрида икки тиззасини қулоқлаб, олис бўшлиқларга тикилиб ўтирган Низомжонга рўпара келиб қолди. Низомжон оёқ шарпасини эшитиб ўгирилди. Қархисида кўкрак бурма кўйлагини шамол буйдалаётган қизни

кўриб, ҳайрон бўлди. Қейин ҳушини ўнглаб ўрнидан турди.

Зебихон баданин қийнаган қиш кийимларини ечган. Унинг ниҳоятда келншган қомати гўё баҳор ҳавосидан янада кўркамлашгандек, ранги янада тинниқлашгандек эди.

Низомжон Икромжонга билдиримай ҳар оқшом қоқ ярим кечада кетмонни олиб тўқайга кириб кетарди-да, то тонг ёришгунча икки сотих ерни ачитма — чопик қилиб қўярди. Ҳозир у ишини битказиб эндигина сўргиға келиб ўтирган эди. Шу ердан туриб тонг отишини томоша қилишни у жуда яхши кўтарди. Тоза ҳаво, кишига ёруғ, илиқ кун ваъда қилаётган тонгнинг ёришиб келнишинн кузатаётган одамнинг хаёлига яхши ўйлар келади. Одамнинг яшагиси, аллақандай хайрли ишлар қилгиси келади бундай пайтларда. Одам калласидан ёмон ўйларни, бад ниятларни тонг шамоли супуриб кетади, дейишади. Бу рост.

Зебихон Низомжон ўрнидан турганда этиклари лой эканини кўриб ҳайрон қолди.

— Нима қилиб юрибсиз, мунча эрта турдингиз? — деди.

Низомжон нима дейишни билмай, ўзим, шундай ўйқум қочиб кетди, деб қўя қолди.

— Неча кундан бери шу маҳалда сизни кўраман. Бирон ерингиз оғриб ухлаёлмаяпсизми?

— Йўқ, йўқ, соғман.

Низомжон, бу қизнинг ҳамма гапдан хабарн бор экан, деб ўйлади-да, очигини айтди.

— Биласизми, Зебихон, ҳаммадан кўп ишлагим келади. Менга жуда кўп яхшиликлар қилган Икромжон аканинг юзини ерга қаратмасам дейман. Ахир мени ўша киши бу томонларга олиб келганлар. Қоқ ярим кечада ўйғонаман-да, то одамлар ўйқудан туришгунча бир-икки сотих ерни агдариб қўяман.

Зебихон бу гапдан бсхабар эди. Қошлари чимирилди.

— Бундай қилманг. Шундоғам ҳаммадан кўп иш киляпсиз. Рангингизни қаранг, аҳволингизни қаранг. Кўзларингиз ич-ичига кириб кетибди. Бунақада бирон дардга чалиниб қоласиз.

Низомжон бош чайқади.

— Ким ишлаб дардга чалинибди. Иш одамии овутади. Урушга кетган ўртоқларим қийналмаётганмикин. Шу юмшоқ ерни кетмонлаш муз битиб кетган ерда окоп қа-

зишдан қийипмикин? Ҳар қалай тепамдан бирор ўқ ғе-
дириб турғаннан йўқ-ку. Эртами индин уруш тугаб, улар
қайтиб келишади. Ӯшаларнинг кўзига қандоқ қарай-
ман? Сен нима қилдинг, дейнишса нима дейман? Сиз бу
босла ўзига шунча томорқа экиб боймоқчи деб ўйла-
манг. Менга бир дона ҳам гурунч керакмас. Нимаики ҳо-
сил олсам Зирнламага кўчиб келган госпиталь ошхона-
сига обориб тўкаман. Мана шу менинг зора урушга бор-
ганим, зора отган ўқим бўлса, деб ишят қилганимай. Немис
 билан шу ерда туриб урушмоқчиман...

Зебихон бу пачоққина, кўримсизгини, камгап бола-
нинг ичиди шунча гап борлигини билмаган эди. Унинг
тўлиб-тошиб гапиришидан сўзларида биронта ҳам қал-
бакилик йўқлиги қизга билиниб турарди. Тўмтоқ бар-
моқлар билан кетмонга ёпишгап бу йигит бир йўла уч
ишини бажаарарди. Шу меҳнат билан юртнинг мушкули-
ни осон қилмоқчи, шу меҳнат билан эзилиб дардан адо-
йи тамом бўлган Низомжоннинг юзини ёргу қилмоқчи,
шу меҳнат билан ўз бошидан ўтган «савдолар»ни пари
қувмоқчи.

Зебихон унга қараб туриб, унинг гапларини эшигиб
туриб бирдан уни Турсунбойга солиштиради. Турсунбой
қўлига юрт ишониб бергаи қуролни ташлаб қочди. Бу
бўлса пешона терини ўқ қилиб душманга отмоқчи...

Низомжон тўлқинланиб кетиб ортиқча гапириб юбор-
дим шекилли, деб ундан кечирим сўради.

— Айбга буюрмайсиз, қизишиб кетибман.

— Йўқ, йўқ.— деди Зебихон унга аллақандай тики-
либ.— Менга қаранг, сиз негадир одамга аралашмайсиз.
Ҳамиша бир чеккада маъюс юрасиз. Қўйинг, бунақа қил-
манг. Бу ердагиларнинг ҳаммаси яхши одамлар. Тортин-
манг.

Бирдан Зебихоннинг шўхлиги тутиб кетди. Бирон гап
билан уни овутгиси келди-да, айёрча кулиб қаради.

— Юринг, чўл айланиб келамиз. То одамлар турғи-
шунча, ҳу қумгача бориб қайтамиз. Мен ҳар куни ўшоқ-
қа бораман. Кеча олдимдан иккита кийик чопиб ўтиб
кетди. Кўзи қурмагур бирам қораки.

Низомжон бу ердагиларнинг қанақалигини яхши бил-
маганидан, бироптаси кўриб қолса, хижолатли иш бўл-
масмикин, деган андиша билан журъатсанроқ жавоб
қилди.

— Қандоқ бўларкин. Поччангиз кўриб қолсалар...

— Э, қўйсангиз-чи бунаقا гапларин. Юринг, юринг, ўша узоқ достонингизни энди айтиб берасиз.

Зебихон унинг билагидан ушлаб олдинга бошлади. Қўллари бирам юмшоқ, бирам иссиқ. Низомжонининг бадани сесканиб кетди. Бенхтиёр у етаклаган томонга қараб юра бошлади.

Иккоби сўзсиз анча йўл босишди. Куйган ялангликдан ўтиб савағичзор орасига киришди.

Низомжон маҳорка ўраб гильзадан ясалган зажигалкасини ёқаётган эди, Зебихон қўлидан олиб савағичга ўт туташтирди.

Куриб қовжираб қолган қиёқлар бир гурнлаб алангаси савағич учидаги попукни ўт олдириди. Қиёқлар ёниб бўлди-ю, фақат учидаги попук худди шам тилидек анча вақтгача ловиллаб туриб қолди.

Фира-шира ёришиб келаётган чўл тоғигда бу аланга жуда ғалати бўлиб кўришарди. Зебихон шўхлик қилиб у ёқдан-бу ёққа югурап, ҳали у, ҳали бу савағич тўлига ўт туташтиради.

Низомжон Зебихонининг қўлидан зажигалканни олмоқчи бўлган эди, у қочди. Низомжон қувди. Қумга етай деб қолганларида уни ушлаб олди. Қиз ҳансирар, ҳар ҳансираганида тирсиллаган кўкраклари қалқиб-қалқиб тушарди. Низомжонин бир дам эҳтирос оташи ўраб олгандек бўлди. Узинни тутди.

Зебихон баҳор ёмғирлари чапг, ғуборларини ювиб топ-тоза қилиб қўйган қумга ўтириб олди.

— Қани, энди айтинг, ўша узоқ достонингизни.

Низомжон қизнинг тепасида тик турарди. Қиз қандай достон тўғрисида гапираётганини билмасди.

— Қанақа достон? — деди у ҳам ўтиараркан.

— Ҳу, тунов куни, Икромжон амакининги жиянимизиз, деганимда, йўқ, бегонаман, достоним узоқ, кейин айтиб бераман, дегандингиз. Қани, энди айтинг.

Низомжон инима дейишини билмай кўзлари жавдираб, малла ғижим баҳмалдек товланиб ётган қумларга қарди. Бу қиз унинг унуган кунларини эсига солиб қўйған эди. Низомжон, у кунларни сира эсламасам, дерди. Энди ўзи истамаган ҳолда ўша кунлар билан юзмай келиб турибди.

Бошидан ўтган воқеаларни Низомжон бу қизга айтиб берсанкин? Бу ўзи қанақа қиз? Унга ҳаммасини айтиш шартми? Ахир у боя, тол тагида қизиниб кетиб кўнглига

түгилган гапларни ёниб-ўртаниб гапириб берди-ку. У Зирилламада Икромжонга, Жаннат холага айтиб берганида бошқа гап эди. Улар бу нотаниш боланинг кимлигни билиб қўйишлари керак эди. Бу қиз-чи? Бу унга ким бўлади?

Низомжон қизга қаради. Зебихоннинг кўзлари ўтдек чақнаб унга тикилиб турарди. Бу кўзларга Низомжон тоб беролмади. Бу олов кўзлар уни ўзинга тобе қилиб қўйган эди.

Низомжон ҳикояни қовуштиrolмай бошлади-ю, акасининг тўй кунига келганда қизиниб кетди. Зебихон унинг оғзига тикилиб, ҳайрон қараб турарди. У кўзларини гоҳ пирпиратар, гоҳ пешоналарини тириштириб тингларди.

Бу достони узоқ йигитнинг гаплари юрагини ўртарди. Кўримсизгина, қичкинагина жуссасига шунча аламларни сидиролган йигитнинг бардошига қойил қоларди.

— Шунаقا гаплар, туз-насиба экан, мана, сизлар билан ҳамхона бўлиб қолдим,— деб ҳикоясини тамом қилди Низомжон.

Зебихон шошиб сўради:

— Бу гаплардан Дилдорининг хабари бормиди?

Низомжоннинг кўзлари бирдан чақнаб кетди. У ўзи билан бўлиб бу тўғрида сира ўйлаб кўрмаган эди. Рост, борди-ю дадасининг, опасининг ниятларидан Дилдорнинг хабари бўлмаса, унда нима бўлади? Нега у билан гаплашмади. У сўнгги марта қишлоқни ташлаб чиқиб келаётганда Дилдор кўчада унинг йўлинни тўсган эди. Шунда у нима деганди?

Низомжон ўша айтган гапларни эсламоқчи бўлди. Ўйлади, ўйлади, эслади.

— Бойқуш! Хонадонимизга кулфат олиб келдинг, шумқадам!

Уз гапини ўзи эслаб Низомжон ўрнидан туриб кетди. Икки панжаси билан юзларини чангллади.

— Мен қандай ноинсоф, юзсиз одамман! Уз ўтига ўзи ёниб ётган бир бечорага нималар деб келдим. Айтсан бўлмасмиди, сен акамнинг хотинисан, дадам энди менга олиб бермоқчи, шу гапдан хабаринг борми, деб сўрасам бўлмасмиди? Е ўзи ҳам билармиди? Билса нега индамади? Балки шу гапни айтмоқчи бўлиб йўлимни тўсганмикин?

Зебихон ҳам ўрнидан турди.

— Майли, бўлар иш бўпти. Энди уни тузатиб бўлмайди. Диlldор билмаган бўлса вақти билан билиб олади.

Зебихон калишига кирган қумни тўқмоқчи бўлиб оёғидан чиқараётган эди, бирдан кўзи қумдаги оёқ изига тушди. Из тўқай томондан чиқиб қум оралаб куйган ергача келган, яна орқага қайтган. Зебихон изнинг қайтган йўлига тикилди. Из жуда ҳам узоқча бормай чап томонга бурилиб тўқайга кириб кетгани. Ким бўлиши мумкин?

Низомжон Зебихонининг нимага қараётганини билмоқчи бўлиб, у тикилиб турган томонга қаради.

— Тўқайдан бирор чиқиб яна қайтиб кириб кетибди. Из янги. Кечаги из бўлганда шамол кўмиб кетарди.

Низомжон бунга парво қилмади. Биронтасидир-да, деб қўя қолди. Ҷарҳақиқат, Марғилон ипак комбинатидан тўнғиз овлагани велосипедда инженерлар бу тарафларга тез-тез келиб туришарди. Ушалардан бирин бўлса керак.

Орқага қайтишди. Зебихон энди Низомжоннинг кимлигини яхши билиб олди. Унга юрагининг аллақаерига ачинишми, меҳрми бир нима пайдо бўлган эди. Йўл-йўлакай у Низомжон ҳақида, алам ўтида қолган Диlldор ҳақида ўйлаб борарди.

Офтоб аллақачон чиқиб икки туп толнинг соясини күйиб қоп-қора бўлиб кетган ерига, ошхонанинг чодирига ўз нурини ташлаган эди.

Шодмон бобо бак тагига ўт қалаёлмай ҳадеб тутундан ачишган кўзларини ишқарди.

— Сабилнинг чўғи қолмабди. Оҳ, урушдан аввал сельпонинг дўконида гугурт қалашиб ёгарди-я.

Низомжон зажигалкасини ёқиб тутаётган тараша тагига тутди. Ўт гуриллаб кетди.

Чодирдан елкасига сочиқ ташлаган кишилар чиқа бошлиши.

Чўлга жон кирган эди.

VII

Апрелнинг бошларида Жаннат хола Найманга арава орқасига сигирини бойлаб кўчини олиб келди. У энди анча ранг олиб қолган. Аммо у ниҳоятда безовта эди. Ош устида ҳам, чой устида ҳам паришон бир қиёфада ўтиради.

Икромжон бўлса озиб, чўп бўлиб кетган эди. Чўл шамоли унинг баданини хабашдек қорайтирган. Юзлари худди саксовулдек бурушиб кетганга ўхшарди. У аввалгича одамлар билан очилиб гаплашмас, айтадиган гапини айтиб бўлгандан кейин, кетмонини елкасига ташлаб тўқайга кириб кетар, иши бўлмаса чодирга кириб кетганича эрталаб чиқарди.

Низомжон ўз иши билан, ахлоқи билан кўлчиликнинг оғзинга тушиб қолганди. Кексалар уни умрингдан баракатоп, деб дуо қилишарди.

Фақат Икромжонгина индамасди. Унинг қилаётган ишларини кўриб на яхши, на ёмон дерди. Қараб-қараб ўтиб кетаверарди.

Жаннат хола келиши билан Икромжонни чодирдан олиб чиқди. Бу чаққон, тиниб-тинчимас хотин чўлга бирдан файз киритиб юборгандек эди. Бу орада бошқаларнинг хотин, бола-чақалари кўчиб чиқишиди. Ёлаларнинг қий-чуви, хотинларнинг бақириб-чақиришлари бу жимжит тўқайзорга маҳалла тусини бериб қўйди.

Жаннат хола келгандан бери уларга чодир торлик қилиб қолди. Низомжон қамиш ўриб келиб ўзинга капа қуриб олди-да, кўрпа-тўшагини кўтариб чиқиб кетди.

Унинг капаси ўзи ишлаётган участкага яқин жойда эди. Икромжон келиб капашинг у ёқ-бу ёғидан қараб турди-да, бошини чайқаб қўйди.

— Чакки қилибсан. Маҳалладан узоқ кетмаслигининг керак эди, ўғлим. Ҳали ҳам бўлса палаткалар қаторига капа тик.

Низомжон одамларнинг, ёлғиз ётишдан қўрқиб кўчиб келди, дейишларини ўйлаб индамай ишга чиқиб кетаверди.

У тиним билемасдан ишларди. Кетмон чопаётганда сира орқасига қарамасди. Агар орқага қарасам, агадарган еримни кўриб ишлагим келмай қолади, деб ўйлардида, индамай кетмонини ураверарди. У шу алфозда бир ўзи уч яrim гектар ерни ағдариб қўйган эди.

Кун пешиндан оқкан пайт эди. Палатка томондан сигир-бузоқларнинг, қўй-эчкиларнинг овози эшитилиб турарди. Бу товушлар Низомжонга қишлоғини эслатгандек бўлди. Секин бурнилиб ўша тарафга қарамоқчи бўлиб қаддини ростлаётганда, Зебихоннинг поччаси ўғлини опичлаб келаётганини кўрди.

Низомжон кечака болага варрак қилиб берган, иккови

уни роса учириншган эди. Ҳали Низомжон чой ичаётганды үша варракнинг толга илиниб қолганини кўриб, оббо, бошқа ясад бериш керак, деб дилидан ўтказган эди.

Тўланбой унинг олдига келиб болани ерга қўйди.

— Э, жиян, бошимни балога қўйдинг-ку. Варраги толга илиниб қолган экан, ишлаб турган жойиндан дод деб олиб кетди. Қизталоқни оламан деб йиртиб қўйсам бўладими. Қолдим балога, қолдим балога. Узинг бир чорасини қилмасаң, мени тинч қўймайдиганига ўхшайди.

Бола дадасининг қўлидан маҳкам ушлаганича, ҳурпаниб қовоғини сўлиб турарди.

— Шунга жанжал қилдингми. Узимга айта қолмабсан-да! Ҳали борганимда бошқасини ясад бераман. Роса учирамиш. Бўйтимиш?

— Ҳозир ясад берасиз. Ҳозир, ҳозир!

— Кўрдингми? Пощио мендан ҳам зўр одам борми, деганда, битта чақалоқни қўлига берниб қўйиб, шу сендан зўр, деган ҳикояни эшигтганимисан. Ҳа, бола — пошшо. Ундан зўри олам-жаҳонда бўлмайди.

Тўланбой Низомжон ағдаррган ерга разм солиб бошини сарак-сарак қилиб қўйди.

— Энди ер ағдарини бас қил, бола. Тракторнисан, нима бало. Ер ағдарининг ўзи билан иш битмайди. Бер оҳанжамаси кейни чиқади. Эзи билан сув кечасан ҳали. Пол тортавер, багини бир ўзинг эплолмайсан.

Тўлзинбойниг гани гўгри эди. Низомжон икки қўлини белига тираб ағдарилган ерга қараб, энди бас қилсан ҳам бўлар экан, деган фикрга келди.

Ҳали паст-баландлик, потекни жойлар бор эди. Энди үша жойларга тупроқ сурилса, пол тортиш мумкини. Бола уни тузукроқ ўйлаб кўришга қўймади. Хиралик қилиб этагидан тортавергандан кейин кетмоини марзага улоқтириб, маҳаллага қайтишга мажбур бўлди.

Зебихон опаси билан иш ясаётган эди. Низомжонини кўриб орқасига йигилиб қолган этакларини тортиб ўринидан турди.

— Айтдим-ку, почча, устаси шу киши деб,— Зебихон шундай деди-ю, Низомжонга маъшили кулиб қўйди.— Битта варрак ясад беринг шунга!

— Хўп, хўп,— деди Низомжон.

У ённдан пичоқчасини чиқарниб қамиш тилишга тушди. Бола елиб-югуриб у нима деса, шуни топиб келиб турарди. Низомжонини ҳам болалиги тутиб астойди.

уриниб кетган эди. Тўлапбой тепасида варракнинг битишига қараб турарди. Бола севишганидан Низомжоннинг кўнглини олиш учун тинмай жаварарди.

— Мушугимни ҳам олиб келаман десам аям қўлимга бир урганлар. Исмоилнинг аясн туғди. Жаннат холамларникига ўрис хотин кўчиб келди. Ўғли жа ўриччага уста экан.

Тўланбой ўглининг гапларига заақ билан кулиб турарди. Бола жуда ҳам сирли гап айтмоқчидек Низомжоннинг қулоғига оғзини тутди.

— Жаннат холамнинг ўғли қочоқ, а?

Боланинг гапи оғзида қолди. Тўланбой унинг бир қулоғини икки буклаб ҷўзиб қўйиб юборди. Бола кўз ёшини ютиб дадасига қаради.

— Ҳе, сизга мен нима қиладим?

— Овозингни ўчир, ярамас!

Бола қизариб кетган қулоғини ушлаб, бурнини торта-торта ўрнидан турди.

— Иккиси чи қайта шу гапни айтсанг, қулогингнинг тагидан шартта узиб ташлайман. Айтмайман, де!

— Айтмайман.

Шундан кейин Тўланбой жаҳл билан тишининг орасидан чиртиллатиб туфлаб нари кетди. Икки лунжини шишириб пихиллаб турган болага қараб Низомжоннинг раҳми келди.

— Унақа гапни айтмагин-да.

— Нима, ўзи қочоқ бўлгандан кейин айтаман-да. Ҳамма ўртоқларим айтишади-ку. Азизхон акам герой, Турсунбой қочоқ.

— Бўлди, бўлди,— деди Низомжон.— Агар яна айтсанг варракни битказмаёқ йиртиб ташлайман. Агар онди ҳеч шунақа демайман, десанг, ҳар кунн варрак масаб беравераман.

— Бўпти.

Варрак битди. Бола чиллакка ўралган минг улоқ ипни шимининг чўнтағидан олиб варракнинг қовзогига улади.

— Битта гапирсам майлимни? Битта гапирай, бошқа гапирмайман.

Низомжон у нима демоқчилигини билмай, майли, айта қол, деди.

— Зеби опам-чи, Зеби опам, энди Турсунбой акага тегмайдилар. Аямга айтаётгандарида эшитиб қолдим. Нимага тегмайдилар?

Низомжоннинг ҳуши бошидан учнб кетди. Демак, Зебихонни Турсунбойга бўлишиб қўйишган экан-да.

Бола варракни олиб кетган, толнинг нари ёғига бориб учираётган эди. Икромжон чодир олдида варракнинг лапанглаб ҳавога кўтарилаётганини кузатиб туарди. Низомжон унга ер остидан қараб юраги жиз этиб кетди. Бечора! Ҳатто ёш бола ҳам унга таъиз қиляпти. Зебихон ҳам ундан юз ўгирган. У келин бўлмоқчи эди. Энди Икромжоннинг ўғли ҳам, келини ҳам йўқ. Унинг юраги бўшаб қолган. Ким билади, у ҳозир боланинг варрак учиринишига қараб туриб шималарни ўйлаб кетди экан?

Жаннат хола сингр етаклаб олдидан ўтнб кетди. Шабада Низомжоннинг димогига галати ҳид олиб келди. Иссиқ нон ҳиди келарди. Беихтиёр ўша ёққа қаради. Зебихон этагни липпа уриб тандирдан нон узиб саватга ташларди. Тандир алангасидан унинг юзлари бўртиб кетибди. Тирсагигача синини шимариб олганидан опноқ билаклари кўрнииб туарди. У қўлига енглик кийиб олганидан олдига тушиб қолган сочини силкитиб орқасига ташлаёлмай у ёқ-бу ёққа алангларди. Бирдан кўзи Низомжонга тушнб қолди-ю илжайди.

— Барака топгур, сочимни орқага ташлаб қўйини!

Низомжон жуда ҳам табаррук одам иш буюраётгандек югуриб борди. Бир ўрим сочини эмас тўлганиб турган илонни ушлаётгандек эҳтимётлик билан ушлади-да, аста еъласидан ошинриб орқасига ташлаб қўйди. Шунла унинг димогига қизнинг бўйнидан жуда ҳам ғалати, одамини маст қиласидан бир ҳид келгаилек бўлди. Низомжон бу ҳидга тўймай қолганидан шошиб яна унинг орқа бўйнига қаради. Бирам галати, бирам галати...

Зебихон новларни узиб ташларга гўзапоя ташлади-да, Низомжонга кулиб қаради.

— Қани, нонга қарапи.

— Нима?

Низомжон ҳали ҳам ўзига келмаган эди.

— Нондан ушатиб синг, деяпман.

Низомжон саватдан орқаси куйган кулчани олиб бир чеккасидан ушатди-да, оғзиға солди.

— Новвойликка ҳам уста экансиз. Жуда маза бўпти.

Тўланбой қумғонда сув келтириб тандир оғзиға қўйиб кетди. У булатнинг гапига ҳам, ҳолатига ҳам разм солмади. Низомжон хижолат чекиб турган эди, Тўланбой-

нинг бепарволигидан кўнгли жойига тушиб Зебихоннинг олдидан нари кетди. У капасига кетмоқчи бўлиб турганда, тўқай тарафга сигир етаклаб кетаётган Жаннат холага кўзи тушиб қолди.

Бемаҳалда тўқайга сигир обориб нима қилади? Кеч кириб қолди-ку?

У Жаннат холанинг кетидан бормоқчи бўлиб турган эди, мотор гуриллаганини эшиштаб тўхтади. Келганидан бери бу тарафларда биринчи марта машина овози эшитилиши эди. Бу товушдан бошқалар ҳам йўлга қараб туришарди.

Қамишлар орасидан юк машинаси кўринди. У лапнглаб-лапнглаб тол тагига келиб тўхтади.

Машина кузовида ўн чоқли хотин, ёш болалар ва учта сигир бор эди. Кабинадан Тога тушди. Кузовдагилар бирин-кетин ўзларини тапна-тапла ерга ташлайверишли. Низомжон Тогадан бошқасини танимаганидан узоқдан қараб тураверди.

Икромжон Тога билан кўришиб уни сўрига бошлади.

— Ишлар қалай? — деди Тога сўрига ўтиаркан.— Мана, йўлни ҳам очиб олдик. Бирон ҳафтадан кейин трактор юбораман. Госпиталь шу тарафга ёрдамчи хўжалик қилмоқчи. Ҳар ҳафта ўзларининг машиналари билан ҳашарга чиқиб туришади. Қовун-тарвуз экишмоқчи.

Икромжон қилинган ишларни гапириб берастган эди, Тога ўрнидан туриб, гапириб нима қиласан, кўрсатиб қўя қолмайсанми, деб қолди.

Иккенинг шудгор қилинган ерга қараб кетишаётганда Тоганинг кўзи Низомжонга тушиб қолди.

— Яхши юрибсанми, бола? Сени қийнаб қўйишгани йўқми? — деб сўради.

Низомжон нима дейишини билмай турган эди, Икромжон жавоб қилди.

— Иигитча маладес, яхши ишлайпти. Қани юр, еринги Тогага кўрсатасан.

Низомжон уларнинг орқасидан юра бошлади. Тога, ҳамма ёқни айланиб ишдан анча мамнун эканлигини айтди. Низомжоннинг капаси олдига келганда Икромжон Тоганинг билагидан ушлаб тўхтатди.

— Мана, шу ерларнинг ҳаммасини Низомжон ағдарди.

Тога шудгорга қараб, йўғ-э, деб юборди.

— Рост. Кечаси ҳам бизга билдиримай ер чопяпти, азamat.

Тоға Низомжоннинг елкасига қоқиб қўйди:

— Раҳмат, жиян, раҳмат. Фронтчасига иш қипсан.

Тоға Низомжоннинг дилидагини топиб гапирган эди. У чўлга келиб қўлига кетмон олган кунидан бошлаб шу ният билан, фронтчасига ишлаш нияти билан ёнарди. Демак, Низомжон ўйлаган ишининг уддасидан чиқяпти.

Тоға унинг бўйнидан қучоқлаб олди-да, елкасидан бир-икки силкиб қўйди. Низомжон гандиракламади. Оёги жойидан қўзгалмади.

— Ҳа, дуруст,— деди Тоға.— Сендан иш чиқади. Бўшашма, бола.

Улар яна жуфт тол тарафга кета бошлашди.

Шу пайт Жаннат хола тўқайдан сигир етаклаб чиқиб кела бошлади. То у етиб келгунча Низомжон кутиб турди. Дарров қўлидан арқонни олди.

Жаннат холанинг қўзлари қизарган. Йиглагангага ўхшайди. Унинг юзларига эрталабки кулкидан нишон қолмаганди. Қадди ҳам букилиб қолгандек.

Низомжон, нима бўлди экан, холироқ жой топиб йиглаб-йиглаб аламини босиб келаётганини, деб ўйлади.

Аммо эртасига тушликдан кейин яна ўша тарафга қараб қўлида тугунча билан худди одамлардан яширинингандек аланглаб кетаётганини кўриб ҳайрон бўлиб қолди. Қаёққа боради? Тўқайда нима қиласди?

Бу саволга Низомжон жавоб тополмасди.

VIII

Тоға шу кеча Найманда қолди.

Кечаси Икромжоннинг радиосини ўртага қўйиб алла-паллагача эшишиб ўтиришди. Сўнгги ахборотдан кейин Икромжон, бўлди, батареяси тугаб қолади, деб олиб қўяётган эди, Тоға яна бураб қўйди.

— Эштайлик-да, мунча мумсик бўлмасанг. Батареясидан ташвиш қилма, госпиталдаги аскар болаларда ісероб. Қанча керак бўлса топтириб бераман.

Шундан кейин Икромжон индаёлмай қолди. Бу ердагилар кўпдан бери концерт эшишишмаган эди.

Низомжон саҳарлаб ишга чиқиб кетиши көртк. Шуннинг учун ҳам ҳаммадан вақтли ётиб оларди. Концертни ташлаб кетгиси келмай ўтириб қолди.

Хофизлар Навоий ғазалларидан ўқишарди. Бу қўшиқлар ўтирганиларнинг хаёлини аллақаёқларга олиб кетиб қолди. Айниқса, Тоға чордона қуриб олиб чодирнинг шифтига тикилганича қимирламасди.

Бу ашулалар қанчалик таъсири бўлмасин Низомжон концертининг охнригача ўтиромади. Ташқарига чиқиб тол шохига қатор илиб қўйиған фонарлардан бирини олди-да, ўзоқ тагида липиллаб турган ўтга қамиш туғиб ёндириди, фонарни ёқди.

Бу ерда ҳар куни эрталаб чодирдаги фонарларига олиб чиқиб тол шохига илиб қўйиш одат тусинга кириб қолган эди. Бир чол уларга ламламоӣ қуёниб, пилигини қирқиб тайёрлаб қўярди. Низомжон фонарни кўтариб кетаётгандан Тўланбойнинг чодири олдида Зебихон билин опасининг шивирлашиб гаплашиб ўтирганиларни кўриб қолди.

— Ҳа, иним,— деди Зебихоннинг опаси,— ухлагачи кетяпсизми? Воҳли-ку? Чайлани жуда четга қурибсиз. Қўрқмайсизми?

Низомжон тўхташга тўхтади ю, нима дейишини билмай туриб қолди. Бу хотиннинг меҳрибончилигидан кечаги гапни албатта унга Зебихон айтиб берган бўл акерак, деб ўйлади. Низомжон у билан сира гаплашмаган, қанақа хотия эканлигини яхши билмасди. То у бир нима деб жавоб бергунча хотин унга чой узатиб қолли.

— Ўтиринг, Тўланбой акангиз ҳали-бери чодирдан чиқмайдилар. Тога билан гаплашиб ўтирибдилар.

Низомжон у кўрсатган кўрпача четига эмас, ажриқча ўтирди.

— Зеби айтди, бошингизга тушган кунларнинг барини эшийтдим. Энди нима қилмоқчисиз?

Низомжон ялт этиб Зебихонга қаради. У, мен опамдан ҳеч гапни яширмайман, дегандек унга дадил қараб турарди. Хотин яна сўради:

— Энди дадангизнинг олдига қайтиб бормайсизми?

— Бу тўғрида ўлаб кўрганим йўқ. Ҳар ҳолда бор масам керак. Юрагим бетламайди. Борсам, албатта, яна кўнглимни бузадиган бирон гап айтади. Энди нима қилмоқчисан, дедингиз. Нима қилмоқчиликмни кўрмаяпсизми. Шу ерда қоламан. Сизлар нима бўлсалгиз мен

ҳам шу. Энди бу ердан ҳеч қаёққа кетмайман. Бутунлай қолиб кетаман.

Низомжон шуппай деди-ю, бўшагаи пиёлани унга узатиб ўрнидан турдн.

Чодир ичиди бола ижирғаланди, хотин шошиб кириб кетди. Зебихон Низомжон орқасидан секин деди:

— Шошмалг, мен ҳам ўшаққа бораман.

Иккови секин-секин юриб Низомжоннинг узоқда қорайиб турган чайласига қараб кета бошлиши. Ҳали ой чиқмаганидан чўл қоронги эди. Айниқса, Низомжон қўлига фонарь ушлаб олганидан оёқ остини кўрарди-ку, сал нарироқни кўролмасди.

— Сиздан битта гапни сўрамоқчи эдим.

Зебихоннинг овози негадир титрагандек туюлди. Низомжон унга ташвишли қаради.

— Жаннат хола сизга ҳеч нарса демадиларми?

Низомжон ҳайроқ бўлди. Елкасини қисиб бош чайқади.

— Бир нима дейишлари керакмиди?

— Билмадим. Ҳар ҳолда мен тўғримда бирон гап айтмадиларми деяпман-да!

Яна анча жойгача жнм кетиши. Бирдан Низомжоннинг ёдига эрталаб унинг жиянига варрак қилиб берадётганда эшитган гапи келди. Ўшанда бола. Зеби опам Турсунбой акага тегмайдилар, аямга шунақа деганларини эшитдим, деган эди. Ҳозир Зебихон ундан шу гапга Жаннат хола нима деган эканини билмоқчи бўлиб сўраётган бўлса керак.

Чайлага етиб келиши. Низомжон Зебихонга тикилиб туриб, унинг қоп-қора қошларига, қўйиб қўйгандек келишинми қоматнга маҳлиё бўлиб қолди. Қизнинг гавласини фонарь гира-шира ёритиб турарди. Қоронги чўл фонида у худди эртакларда тасвирланган аллақандай фаришталарга ўхшаб кўринарди. Низомжон ўзини тутолмади. Кўнглига келган гапни айтиб юборди.

— Жаннат холанинг нима деганини билмоқчими-дингиз? Сиз Турсунбойни севардингиз. Аммо Турсунбой...

Зебихоннинг кўзлари чақнаб кетди.

— Сиз бу гапни қаёқдан билдингиз?

— Битта мени эмас, ҳатто муштдек келадиган жияннингиз ҳам билади. Ҳамма билиб кетган. Мен ўзимнинг кимлигимни сизга ўзим айтиб бердим. Аммо сиз ўзини

тизниң кимлигингизни айтиб бермадынгиз. Үзим бىлди
олдим.

— Билишингиз шунақа зарурмиди? — деди Зебихон
унинг күзларига тикилиб.

Низомжон яна елка қисиб қўйди.

— Бола бўлиб бирорларнинг тақдирига қизиқмаган
эдим. Билмадим, ўлай агар, нима учун сизнинг кимли-
гингизга қизиқиб қолганимни ўзим ҳам билмайман.

Низомжон бир оз ўйлаб туриб яна деди:

— Мени кечиринг, энди қизиқмайман. Иложи бўлса
кўзингизга кўринмасликка ҳаракат қиласман. Үзим шу-
нақа омади келмаган бола эканман. Ҳеч ишим юришмай-
ди. Агар хафа бўлмасангиз айтиб қўйай. Энди бир-бири-
миздан узоқроқ юрайлик. Орамизда ҳеч гап йўқ.
Бекорга гап-сўз бўлиб юрмайлик.

Унинг гаплари Зебихонни тамомила ҳайрон қилиб
қўйган эди.

— Очиқроқ айтинг, сизга нима бўлди? Нималар
деяпсиз? Тушунмаяпман!

Кўнглига келган гапни очиқ айтишга Низомжоннинг
сира тили бормасди. Очигини айтса, албатта, қиз ран-
жийди. Ким билади, балки ранжимас. Ахир ҳақиқатан
ҳам уларнинг ораларида тирноқча ҳам гап ўтмаган.
Хатто тузуккина тўғри гапни ҳам гапиришмаган-ку:

— Хафа бўлмайсизми? Хафа бўлмасангиз айтаман,
Қиз ҳайрон қараб турарди.

— Икромжон ака билан Жаннат хола менга бош-
пана бернишди. Ҳеч ким қилмаган яхшиликлар қилиш-
ди. Шу одамларнинг дилини оғрятмасам дейман.

— Уларни хафа қиладиган бирон иш қилиб қўй-
дингизми?

— Ҳозирча йўқ. Келинг, очигини айтиб қўя қолай.
Сизнинг Турсунбойга бўлишиб қўйилганингизин шу бу-
гун эшитдим.— Низомжон гапиришга қийналиб тез-тез
ютиниб оларди.— Бу хилда бошлашиб юришимизни Ик-
ромжон амаки билан Жаннат хола билиб қолишиса, мен-
дан ранжишади. Ахир, улар сизни келин қилишмоқчи
екан-ку.

Зебихон ўйламай жавоб қилди!

— Эҳа, ҳали шунақамиди? Сиз мени ўйлаган бўл-
сангиз, мен сизни хаёлнимга ҳам келтирмагандим.

Зебихоннинг ёлғон гапираётгани кўзидан билиниб ту-
рарди. Бу гап Низомжонни дадиллантирди.

— Бу гап яхшп бўлди. Шу гапдан кейин албағта сизни ўйламайман. Раҳмат.

Зебихон ўйламай айтпб қўйган гапини тўғрилаш учун бошқа гап қидиради. Унинг қошлари чимирилди. Пешонасида тугунчак пайдо бўлди.

— Бироқ чумчуқдан қўрқсан одам тариқ экмайди, шу гапни эшитганимисиз?

— Эшитганимац,— деди Низомжон.— Икромжон ака чумчуқ эмас-да.

— Албатта. Икромжон амаки чумчуқ эмас, аммо Турсунбой чумчуқ. Чумчуқ ҳам ундан хижолат бўлади.

— Сут ичиб оғзимиз куйган, энди қатиқни ҳам пуфлаб ичмоқчимиз-да,— деди Низомжон. У бу гапи билан Дилдорга элакишиб зада бўлганини айтмоқчи эди. Буни Зебихон у ўйлагандан ҳам зиёд тушунган эди. Қинояли қилиб жавоб берди:

— Ўша Дилдоригиз қайпоқ суту, биз ачиған қатиқ эканмиз-да.

— Йўқ, йўқ,— деди Низомжон шошиб.— Мен бутунлай бошқа гап айтмоқчи эдим. Бу бир мақол-да. Ўзими айтяпман.

Зебихоннинг қизлик гурури баланд келди. Аёллар ҳеч қачон ўзларини настга уришмайди. Ҳамма вақт баландда туришни исташади. Низомжоннинг гаплари унинг гурурига текканга ўхшайди. Аёлларга қанча сўйкалсанг шунча ёқмайсан. Қанча ўзингни олиб қочсанг, унга шунча сирли туюласан. Зебихон бу бир сўзли йигитнинг қатъиятини, фурурни синидирмоқчи, уни ўз орқасида соядек эргаштириб юриб томоша қилмоқчи бўлди.

Бу иш унинг қўлидан келарди.

У шу ният билан биринчи қадамни босди. Чўл шамомли эсиб қамишзорларда увлади, қиз соchlарини тўзғитди, буйдалаб кўзларини, қошларини беркитиб ташлади. Қиз бир чиройли бурилиб Низомжондан нари кетди.

Қашқар товоқдек бўлиб ой кўтарилиб келарди. Ой худди Зебихоннинг елкасига қўниб туриб қолгандек эди.

Унинг гавдаси оппоқ чодирга тушган соядек кўринарди.

Қирра бурни, бўртиб турган кўкраклари, нимча сиқиб турган беллари Низомжонни маҳлис қилиб қўйган эди.

Зебихон шу тариқа ўзини олисроқдан бир муддаг намойиш қилиб тургандан кейин гавдасини ғалатироқ эгиб кескин бурилди-да, шамолдек елиб чодирлар томонга қараб кетди.

Низомжон тушила кўриб ўнгига ҳайрон қолганлек гангид турарди.

У капага кириб ўрнига чўзилди-да, қўлини узатиб фонарь пилигини пасайдирди. Шабада капа қамишлари ни шитирлатади. Аллақайда бўри улийди. Чодир тарафдан одамларнинг шов-шуви аранг эшитилади. Фақат қурбақаларнинг тинимсиз вақиллашингина чўлга ҳокимлик қилади.

Низомжон дам у ёнбошига, дам бу ёнбошига атдарилиб бедор ётарди. Кўзига ҳадеб Зебихон кўринаверди. У, нима қиласдим шу гапни айтуб, деб ўзини ўзи койиди. Низомжон ётиб ётолмади, ухлаб ухломади. Охири ўриндан туриб бошқатдан кийинди-да, кетмонини елкасига ташлаб шудгорга қараб кетди.

У ағдарилган еринг пасти-баландини кузатиб чиққандан кейин дўйгликдан тупроқни пастга қараб сурошлади.

Кечаканча салқин эди. Аввалги уйқу карахтлигидан, салқинда ишга қовушмаганидан кетмонин урган еринга бориб тушмаётган эди. Ярим соатча шу кўйи ишлагандан кейин, бадани қизиб терлади. Устидаги фуфайкасини марзага улоқтириб астойдил ишга берилдиб кетди. У шилларкан, ҳеч нарсани ўйламасди. У Зебихонни ҳам, Икромжонни ҳам, бундан уч соатларча олдин Зебихон билан бўлган гапларни ҳам унугланган. Тонг отишига яқин уч ярим сотихча жойнинг паст-баландини текислаб бўлганди.

Аста-аста уфқ оқариб кела бошлади. Низомжон кетмон дастасига тирсагини қўйиб онда-сонда сузиб юрган укпарлек ёнгил булутларни томоша қилаётганда нимадир шитирлагандек бўлди. Орқасига ўгирилиб қараган эди, Жаннат холанинг тўқай тарафга жадал юриб кетаётганини кўриб қолди.

Эл уйқуда. Бу хотин тонг қоронғисида тўқайдада нима қилади? Низомжон беихтиёр:

— Хо, хола! — деб қичқирганини ўзи ҳам билмай қолди.

Жаннат хола орқасига ўгирилди. У ёқ-бу ёққа қараб ҳеч кимни кўрмагандан кейин шошиб қамишлар орасига кириб кетди.

Низомжон ҳайрон бўлди. Орқасидан бормоқчи бўлиб Сир-икки қадам юри ҳам. Кейин негадир тўхтади. Уни кутиб турнишга жазм қилди. Чайласининг олдига келиб

ерга бир боғлам қамишни ёзиб ёнбошлади. Секин-секин тонг ёришишини кузатиб ётаверди. Кўзи илинган экан, Икромжоннинг овозидан уйғониб кетди.

Кўзини очганда Икромжон тепасида туарди.

— Нима қилиб ётибсан? Урнингда ётсанг бўлмайдими?

Низомжон кўзларини ишқаб ўрнидан турди.

— Қишлоққа тушиб кетяпман. Бугун кечқурун партия мажлиси бор. Тоға билан машинада кетаман. Устарани олганимидинг. Олган бўлсанг бер, соқолимини қирриб олай. Шу аҳволда қишлоққа қандай тушаман.

Низомжон устарани олмаганини айтди.

— Ким олди? Эрталабдан бери қидираман. Ҳеч қайдай йўқ.

Низомжон атрофга қарамаган экан. Қун ёйилиб кетибди. Нонушта қилгани Икромжоннинг орқасидан юриб чодирга келди. Жаннат хола ўчоқ олдида болта билан ўтини майдалаб ўтирган экан. Низомжон унинг олдига келди.

— Аzonлаб тўқайда нима қилиб юрган эдингиз, хола?

Жаннат хола қўрқиб кетди. Бу гапни бирор эшигмадникин, деган шубҳа билан атрофга аланглаб олди.

— Утиш тергани боргандим. Уша тарафда илдиз кўп. Илдиз саксовулдан ҳам оғир ёнади, болам. Бор, чойингни ичнб ол. Битта ўзинг қолдинг.

Ҳақиқатдан ҳам Жаннат хола илдизларни тўнкага қўйиб майдалётган эди.

Тоға машинага чиқиб олди ҳамки, Икромжон чодир ичида устарасини қидириб, ўзидан-ўзи гўлдираб юрарди. Тоға машина сигналини босди.

— Чиқа қолсанг-чи, сени қишлоқда бирор куёв қилармиди, юравер, гузарда қиртишлаб оласан.

Икромжон ноилож чодирдан чиқиб машина олдига келди! Хотинига қараб тўхтади.

— Қишлоққа тушаман деган эдинг, юрмайсанми!

Жаннат хола унга қарамай жавоб берди:

— Кетаверинг, қишлоқда мен нима қиласман.

У негадир эрининг кўзига қараёлмасди. Қумлик таравдан икки отлиқ келарди. Тоға қўлини пешонасига соябон қилиб қараб турди-да, гуп этиб ўзини ерга отди.

— Маршаллар келишяпти,— деди у Икромжоннинг олдига келиб. Икромжон ҳам отлиқлар келаётган томонга қаради. Кейин икковлашиб қумликка томон кета бошлиши.

Тоға, маршаллар келишяпти, деганида Низомжон ҳайрон бўлган эди. Шунинг учун ҳам отлиқлар то етиб келишгунча кўзини узмай қараб турди.

Отлиқларниң бирои, бошига қирғизча қалпоқ кийиб олган, яктағиннинг очиқ ёқасидан кўкрак ёллари чиқиб турган эллик беш ёшлардаги яғриндор, бошқаси, ёши нечадалигини билиб бўлмайдиган пакана, кўк кўз киши эди.

Уларниң ҳар иккови ҳам отдан тушиб аввал Тоға билан, кейин Икромжон билан қўл олиб кўришишди. Улар тик туришганича анча вақтгача инманидир қизиниб гаплашишди. Тоға ён соатини олиб қаради. Пакана киши қўлинини икки томонга ёзиб елкасини қисди. Улар олдига боролмай чодир ёнида қараб турган Тўланбойни Тоға имлаб чақирди.

Тўланбой иккала отии жиловидан ушлаб толнишга пари ёғига олиб ўтиб кетди.

Тоға меҳмонларни сўрига олиб келиб ўтиришга таклиф қилди. Бирдан кўзи Низомжонга тушиб:

— Ана шу йигит-да! — деди.

Меҳмонлар Низомжонга қараб олишди. Тўланбой ҳам қайтиб келди.

— Тўлан,— деди Тоға.— Маршалларга ўзиниг қараб турасан. Эрталаб етиб келаман. Қолган гапни бафуржга гаплашамиз. Қани, Икром, бўлмаса биз кетдик.

У меҳмонларга узр айтгандек қўлинни кўксига қўйиб жилмайди.

Низомжон нима учун Тоға уни меҳмонларга кўрсатди, нима учун бу оддийгина кишиларни маршал деди, тушунолмасди. Зебихон патнисда нон, туршак опчиқиб улар олдига қўйди. Опаси ўчоққа ўт қалаб юборди.

Тоға билан Икромжон хотиржам бўлиб жўнаб кетишди.

Меҳмонлар кечгача чўл кезиншди. Пиёда қумлик тарафга кетишганича кечқурун қайтиб келишди. Соқоли ўсиб кетгани қаттиқ чарчабди. Сўрига чалқанча ётди-ю, тракторга ўхшаб тариллаб хуррак ота бошлади. Уни овқат пишганда Тўланбой уйготди.

Низомжон уларниң суҳбатига халал бермаслик учун вақтликиниа чайласига қараб кетди. Чарчаганидан ётди-ю, ухлаб қолди. Эрталаб уйғонса, Тоға билан Икромжон иккала меҳмонга чопилгак ерларни кўрсатиб юри-

шипти. Қиргизча қалпоқ киілгани қамчин дастасини агадарилған ерга суқиб күрди. Паканасти тупроқни қисим-лаб үқалаб Тоғага нималардир, деб тұқай ва құмликни күрсатди.

Низомжоннинг чайласи олдига келиб Тоға ёнидан буқланған қофозни олиб ерга ёзды. Ҳаммаларни чўккалашди. Бу Ёзёвон картаси экан. Қалпоқли киши карта устидан қамчин дастаси билан доңра ясад бир нима деди. Тоға иягини қашиб ўйланиб қолди. Охири:

— Хўп, хўп, маршал. Шундай қиламиз,— деди.

Низомжон уларнинг гапларига қулоқ солиб туардиди.

Пакана киши икки қўли билан гўё чўлни қамраб олмоқчилик ҳаракат қилди.

— Олти кундан бери чўл кезамиз. Бу ёқдан Олтиарик, Қува, Тошлоқ, у ёқдан Бувайдада, Риштон, Бағдод колхозлари бир минг гектар ерни ўзлаштириб бўлишди. Бирон ойдан кейин сизларга павбат келади. Нефтпромдан кёлиб артезиан қазиб беришади. Семун заводида уч юзта шиферингиз бор. Штабдан бориб наряд олинглар. Яна нима зарур бўлса рўйхат қилиб юборинглар. Ҳаммасини тўғрилаймиз.

У гапидан тўхтаб Низомжонга қаради.

— Шу яхши эмас-да. Тоға, сен зийрак одам эдининг-ку! Шундоқ яхши ишлаётган одамнинг кийим-бошини қара. Рўйхатга этик ҳам ёз. Берамиз.

Низомжон шу турқи-таровоти билан меҳмонлар олдида турганидан, Тоғани хижолат қилиб қўйганидан ўнгайсизланиб ерга қаради. Тоға картани яна тахлаб ёнига солиб қўйди.

Улар кетишаётганида пакана бўйли киши Низомжоннинг олдига келиб елкасига қоқиб қўйди.

— Шунаقا бўлиш керак, ука. Раҳмат, раҳмат!

Низомжон нима деганини билмайди. То улар тол тагига боришгунча жойидан қимирламай тураверди. Иккимеҳмон яна отга миниб құмликка қараб кетишиди.

Улар кўздан йўқ бўлиб кетишигунча Тоға орқадан қараб турди-да, керосин олиб келган грузовойга чиқиб қишлоқ тарафга кетди. Икромжон сўрига ўтириб ёғоч оёғини еча бошлиди. Низомжон ёнига келди.

— Булар ким, амаки?

— Уларми? Улар чўл маршаллари. Охунбобоев ота уларни ана шундай деб атаган. Бирин Ёзёвонни ўзлаштириш штабининг бошлиғи. Бирин жамники қуриладиган

иморатларга бошлиқ. Билдингми? Улар күпни күрган, канал қазиганимизда ҳамманы қойил қолдиран кишилар. Шунаңа, болам. Омон полвон дегани эшитганмисан? Түппонча полвонни-чи?

Низомжон нима дейнинки билмай:

— Иккаласининг ҳам минганди оти яхши экан. Серкдаги отларга ўхшайди-п! — деб юборди.

Икромжон унинг гапларидан ҳузур қилиб кулди.

IX

Жаннат хола энди чўлдан бир қадам ҳам бошқа ёқса жила олмасди. Унинг юраги шу чўлда. Тўқайга пинҳоний қатнаб юришига, чодирдан устара йўқолишига сабаб бор эди.

Турсунбой шу тўқайда. Унинг қамишлар орасида яшириниб юришини Жаннат холадан бошқа ҳеч ким билмасди.

Кеча Жаннат хола ўғлиниг олдига борганда соқоли ўсиб кетганини, соchlари қулоқларидан осилиб ваҳшний қиёфасинга кириб қолганини кўрган эди. Шунинг учун ҳам у эрининг устарасини обориб берганди.

Икромжон қишлоққа кетди. Энди тушлик пайтида ҳам ўғлига овқат олиб борса бўлади.

Ҳамма шудгорга чиқиб кетган. Чодирлар олдида ҳеч ким йўқ. Жаннат хола шошиб ун чалиб қўймоқ солдида, болтани қўлига олиб тўқайга қараб кетди.

Турсунбой қамиш ката олдида тиззасини қучоқлаб дарвиш қиёфасида ўтиради. У турган жойига одам қадами етмаган эди. У кўпдан бери бирор билан гаплашмаган, дунёда нималар бўлаётганидан бехабар эди. Совун тегмаган бетлари кир, ҳам кўрпа, ҳам тўшак ўрнини босган тўнининг енгларни титилиб, этаклари балчиққа беланганидан доғ босиб кетганди. Унинг бир вақтлар қизларни шайдо қилган қоп-қора кўзлари энди маъюс, атрофга маъносиз боқарди.

Кеча саҳар пайтида осмони фалакда турна ўтди. Турсунбой ўшаида ҳам уйғоқ эди. Турна овози унга жуда кўп нарсаларни эслатиб кетган эди.

Турна қанотида бу чўлларга баҳор олиб келди-ю, аммо Турсунбойнинг қалбида уйилиб, муз битиб ётган қорни эрнотломади. Унга баҳор келмади.

У ҳар куни тўқай кезиб қамишлар орасидан ишлаёт-

ған ҳамқишлоқларини күриб ўтиради. Уларнинг бари таниш одамлар. Фақат биттаси бегона. Бу йигит ким бўлди экан?

Икки кун бўлди, Турсунбой Зебини шу йигит билан кўрди. Қум ёқасида у билан анча гаплашиб ўтириди.

Турсунбой Зебининг овозини ҳам эшилди. Эшилди-ю, ўзи овоз чиқазолмади. Агар ёлғиз учратолса эди, албатта, овқат келтиришни ялиниб сўрарди. Йўқ, ёлғиз учратолмаяпти. У кимдандро моховлар яшайдиган орол ҳақида эшилганди. Моховлар оролига ҳеч ким киритилмайди, ҳеч ким у ердан чиқарилмайди. Наҳотки, Турсунбой ҳам ўша моховлардек танҳо яшаса?

Унинг қамиш чайласи олдидан ўрдаклар учади, яқингинасидан тўнғизлар ўтади. У бу жойда худди ўшалардек яшириниб яшашга, одамлар кўзига кўринмай яшашга мажбур.

У қачонгача шу хил яшашини билмасди. Бу тўғрида ўзидан сўрамасди ҳам. Мабодо шунақа хаёл бошига келса ўзидан-ўзин қўрқиб кетарди. У ниманидир кутарди. Нимани кутаётганини ўзи билмасди.

У кўпинча эртанин эмас, тақдирини эмас, онасининг олиб келадиган овқатини кутарди. Шундан бошқа ҳаётдан илнижи қолмаганди.

Жанинат хола чайла олдига келганда Турсунбой қимирламай ўтиради. У шошиб она қўлидан тугунчани олди-ю, ҳеч қаёққа қарамасдан, ҳеч нарса демасдан ўзини овқатга урди.

У бир умр овқат қўрмагандек пишиллаб, шалоплатиб қўймоқни еб бўлди. Ёғ бўлиб кетган қўлларини ялади. Үнга қараб турган онанинг юрак-бағри эзилиб, кўзларидан мўлт-мўлт ёш думаларди.

Турсунбой қўлларини тўнининг этагига артиб онасига қаради.

— Шатталигимни дадам биладими? Үнга айтма. Нақ тутиб беради.

— Даданг бир оёқдан ажраб келган.

— Биламан, биламан,— деди Турсунбой яна лабини ялаб.

— Тоғанинг ўғлидан қора хат келган, хотинига билдирмаяпти.

Турсунбой бошини эгиб қимирламай ўтириб қолди. У раиснинг ўғли билан ўртоқ эди. Иккови бирга ўқишган, бирга катта бўлишган эди.

— Аэизхон қаҳрамон бўлди.

Турсунбой қўл силтаб тескари қаради. Бирдан бошини эгди-ю, узоқ сукутда қолди.

— Шунақа, болам. Сени ҳам шунақа қаҳрамон бўлади, деб ўйлаган эдик.

Турсунбой индамади. Бояги ўтиришида ўтираверди. Кейин бош кўтарниб маъюс деди:

— Бир пиёла аччиққина кўк чой бўлармиди-я!

— Қандоқ қилиб олиб келаман, болам. Бирор биллиб қолади. Сен шўринг қургурга қумғон олиб келай десам, ўт ёқолмайсан. Тутунидан биллиб қолишади.

Турсунбой ўрнидан туриб керишди. У керишганда тўнининг олди очилиб яланғоч кўкраклари кўриниб кетди.

— Якtagинг ҳам кир бўлниб кетибди.

Бирдан ачимсиқ тер ҳиди келиб она димогига урилди. У бурнини жийириб юзини тескари ўгирди.

— Қўйлак олиб келмасан-да.

— Қандоқ олиб келаман. Даданг билиб қолса нима бўлади? Шу кунда ўзимнинг ҳам анча мазам йўқ. Безгак тутяпти. Дадангга билдирмајман. Билиб қолса қишлоққа тушириб юборади. Мен кетиб қолсам ҳолиниг нима кечади? Кечалари танам зирқираб оғриса ҳам тишимни тишимга қўйиб чидаямсан. Пешонам қурсин, бунча шўр бўлмаса.

Бола онанинг дардига парво қилмади. Ҳамон лабин ялаб, бошқа ўйлар билан овора эди.

— Шунақа, болам, касалман. Ишқилиб, толенинга ўлиб қолмай-да.

— Анови бола ким?

— Даданг бошлаб келган. Яхши ишлайпти. Тиззалимда дармон қолмади.

— Эртага овқатни кўпроқ олиб кел!

— Хўп, болам, хўп. Ишқилиб, касалимни даданг биллиб қолмасин-да, дарров қишлоққа жўнатворади.

— Этик топиб келмасанг, оёқларимни қамиш тилиб ташлади.

— Этикин қайдан оламан. Даданг бир пой этик кияди. Бир оёғи йўқ унинг. Бугун устарасини қидириб мени жуда қийнаворди. Умримда қилмаган ишим. Қайчи опкелган эдим. Сочингни олиб қўйайми?

— Керак эмас. Этик топиб кел!

Она-бола узоқ гаплашоммадилар. Жаннат хола, бо-

ласини қабрга құйиб келаётгандек юрагида оғир дард била: орқасынға қайтды.

Турсунбой яна ёлғыз қолди. Яна қамишларнинг совуқ шитирлаши, яна бақаларнинг киши меъдасынға тегадыган бир хил қуриллаши.

Тепада күм-күк осмон, атрофда қовжираган сап-сарық қамиш...

Турсунбой онаси кетгап йўлдан аста юриб ялангликка яқин келди. Атрофга аста разм солиб, секин қамишлар орасидан бош чиқарди.

Нотаниш бола ҳамон кетмон уряпти. Ялангоч бадани терлаб кетганидан янги юнилган самовардек ялтирайди. Марза четида иккى қўлини белига қўйиб Зеби турибди. Бола унга қарамайди. Зеби хаҳолаб кулади.

Унинг кулгиси Турсунбойнинг қулогига ўқдек ботди.

Зебининг бошидаги рўмолини шамол учиряпти, бўйишларига ўраб ташляяпти. Турсунбой унинг шу бўйинларига билагини ташлаган. Кулки тошиб чиқаётган лабларидан ўнгани.

Қани эди, шу күплар қайтиб келса! Келармикин?

Шу топда уларнинг ораси иккى юз метрча ҳам келмайди. Чақирса эшитади. Югурса етади. Аммо чақиришнинг ҳам, югуриб етишининг ҳам иложи йўқ. Уларнинг ораси минненларча километр, унга на юриб етиб бўлади, на униб. Балки, бир умр етиб бўлмас.

Зеби қумгоидан сопол пиёлага чой қўйиб йигитга олиб борди. Йигит бир дам кетмопини ерга ташлаб қўлидан шиёланни олди. Зебига қараб-қараб симира бошлиди.

Турсунбой тамшанди. Шўр кўлмак ичавериб Турсунбой чой таъмини ушутаёзгани эди. Шу топда унга Зебидан кўра қўлидаги қумгон аъло туюлиб кетди

Тўқайнинг айлана жойидан Жанинат хола бир қучоқ илдиз орқалаб чиқди. У бетоблигидан илдизларни аранг кўтариб келарди. Орқасидаги юқдан мункайиб бурни ерга тегай-тегай дерди. Нотаниш йигит шудгордан югуриб чиқиб орқасидан юкни олди. Қампир қотиб кетган белини силаб, ерга ўтириб қолди. Турсунбой бу манзарани кўриб турарди. Шу топда унинг кўзига бу нотаниш бола ниҳоятда бадбашара, ниҳоятда ёвуз бўлиб кўринди.

Гўё онасининг меҳрини шу бола ундан тортиб олиб қўяётгандек. Уни онасидан бегона қилаётгандек туюлди,

Нотаниш бола илдиз бойламини елкасида азод күтариб чодир тарафга қараб пилдираб кетди. Шудгорда Жаннат хола билан Зебихон қолди.

Турсунбой бир интилиш билан қамиш орасидан чиқди-ю, юраги дов бермай орқасига тисарилди.

Унинг кўксидан Зебига нисбатан қандайдир аламли ўч ёнарди. Зебихон Жаннат холани суюб марзага олиб чиқди. Капа олдидаги қамиш ғарамига ўтқазди. Қумғондан чой қуйиб тутди. Кампир қуруқшаб қолган лабларини пиёлага тутди-ю, негадир ичмай тўқай томонга қаради.

У қўлидаги чойни ҳам боласига илинарди. Турсунбой тупугини ютди. У ўз онасини яхши билади. Агар у шу топда унинг ёнида бўлганда албатта қўлидан олиб шу чойни ичарди. Она бир қултум сувга зор бўлиб турган бўлса ҳам барибир олиб ичарди. Чунки онаси ўзи емай, унга едирган, ўзи ичмай, унга ичирган.

Йигит ўтинни ташлаб қайтиб келди. Жаннат холага ишмадир деди. Кампир бошини сарак-сарак қилиб ўрнидан турди. Мункайганича чодир тарафга қараб кетди.

Зеби билан нотаниш бола, орқасидан қараб қолишди. Зеби қамиш устида ётган фуфайкани олиб йигитнинг елкасига ташлаб қўйди.

Турсунбой титраб кетди. Қўллари муштга айланди. Тишлари гучирлади.

Тол шохига илинган темирни кимдир тош билан урди. Унинг залварли овози чўл бўйлаб янграб кетди.

Ошпаз одамларни тушликка чақираётган эди.

Зеби билан нотаниш йигит ўша ёққа қараб кета бошлишди. Пўлла Зеби йигитнинг билагига осниб олди.

Бу манзарани Турсунбой ғазаб билан кузатиб қолди.

У очликни ҳам, таҳоликни ҳам унуди. Телбадек довдираб балчиқ кечиб, бўри уясидек совуқ чайласига кетарди.

Турсунбой ҳамма нарсадаи кечганда ҳам биргина шу Зебидан кечмас эди. Шу таҳоликда ҳам кўнглининг бир чеккасида қачонлардир у билан топишиш илинжи яшарди. Энди у шу илинжидан ҳам маҳрум бўлганинига ишениди. Зебихон унинг охирги илинжи эди. Унинг жарангли кулкилари ҳамон қулоқлари остида янграб турарди. Унинг санъат асаридек кўркам қомати кўз олдида туарди. Биринчи бор ўлгандаги лабида умрбод қолгаи аллақандай тотли маза ҳамон уни тамшантиарди.

Эндиңчай? Энди бу гаплар бир хаёл, бир рүё бўлиб қолди.

Турсунбойни ҳаётда ушлаб турадиган ҳеч нарса қолмади.

Турсунбой ҳиссиз ҳам яшай оларди. Йигитлик қасамидан кеча олган, она вужудини кемираётган дардни писанд қилмаган, шармандаликда яшашга рози бўла олган йигитда яна қандай ҳис бўлиши мумкин?

Шуларнинг барига кўнглан одам севгисиз ҳам яшаши мумкин.

Турсунбой ана шундай бўлиб қолганди.

X

Чўл баҳорини ҳеч қаернинг баҳорига ўхшатиб бўлмайди. Ҳозиргида яшнаб турган осмонни бир зумда қўрғошибидек булат ўрайди. Шатир-шутур ёмғир қуяди. Момақалдироқ еру кўкни ларзага солиб қалдирайди. Шамширдек ялтираган чақин чўлнинг олисларигача ёритади.

Ҳамма ўзини панага олади. Кўплар ёмғирдан қочиб улгурмаёқ, офтоб яна чарақлаб кетади. Таний яйратадиган бирам ғалати шабада эсади. У қирларда тўпиққа етиб қолган майсаларнинг тароватли исини олиб келади.

Чўл осмонида нурли ишком бўлиб камалак пайдо бўлади. Унинг беқасам ранги анча вақтгача ўчмай туриб қолади.

Баъзан офтоб ҳам чарақлайверади, жала ҳам қуяверади. Бунаقا пайтда одамлар, бўри болалаяпти дейиншади.

Найманликлар баҳорнинг ана шундай кунларини кечирништаган эди. Уларнинг бу ерга келишганига икки ярим ойдан ошиб қолди. Шу пайтгача тўқайда аллақанча ерни шудгор қилиб қўйиншиди.

Уз участкасини ағдариб бўлган Низомжон энди қўш от қўшилган сихмола кетида тиннимсиз ер тёкислайди. Моланинг тароқ сихларига илашган қамиш илдизларини йигиб, ғарам қиласди. Унинг қўллари ишда, кўзи шудгорда, аммо хаёли Зебихонда эди.

Зебихон саккиз кун бўлди Зирилламага кетган. Қурт тутяпти. Жаннат хола яримжон бўлиб ётиб қолган. У тоҳ ҳуд, тоҳ беҳуд. Икромжон бир оёқлаб шудгор кезади.

Жаннат хола шу ахволда ҳам судралиб ишлаётгандар олдига келади. Гимирсиб уларга чой ташыйди. Эри қанча койиса ҳам парво құлмайды. Иккى күнгина ётады, яна қумгон күтариб шудгорга келади, ё бўлмаса тўқайга кириб ўтишиб илдиз теради.

— Ўтиниңнинг сира зарурлиги йўқ. Пўк илдиздан ўтии чиқмас, бу ўтинданд тутун чиқмас. Нима қиласиз илдиз иниб.

Тўланбойшинг гапи унга кор құлмайди. Барибир илдиз йигиб келаверади.

Жаннат хола бутунлай ётиб қолишдан қўрқарди. Етиб қолсам, Турсунбойшинг ҳоли нима кечади, деб ташвишланади.

У бир ҳафтадан бери ўғлини кўргани йўқ. Турсунбой билан бундан етти кун олдіші учрашганда:

— Болам, одамлардан ажralиб чиқолмаяпман. Овқатнингни зовур орқасига қўйинб кетаман— деб тайнилаган эди.

Шундан бери икки марта овқат обориб қўйди. Ҳар боргаца бўшаган товоқни олиб келарди.

Бугун ҳамма баробар шудгорга чиқсаи. Ҳар ер-ҳар ердан бўғиб пол олишияти. Уч кун ичиди пол тортиб бўлишса каналдан ариқ очиб келишади. Ҳамманинг далада бўлиши Жаннат холанинг айни муддаоси эди. У кечадан бери ўрнидан туролмай ётган бўлишига қарамай вақтни ғанимат топиб, чодир орқасига ўтиб қозон осди. Гўштсиз бўлса ҳам палов дамлади-да, эрининг келиб қолишиндан қўрқиб дам едирамай сузиб олди. Қумғонда қайнаб турган сувни грелкага қўйинб бир кафт кўк чой солди-да, мункиллаб орқа йўл билан тўқайга кетди. Белига бойлаб олган грелка пахтали нимчадан ўтиб биқинини кўйдиарди. Аммо у мункайганича аламга тишини тишига қўйинб чидаб борарди.

— Пешонам қурсин, не кунларга қолдим.

У тўқай ичига кириб ташқаридан қараган кишининг назари тушмайдиган бўлгандан кейиннингине грелкани белидан олди. Терлаган экан, баҳор шабадаси танини яйратиб юборди. Кўйлак ёқаларини ечиб роҳатлаанди.

Жаннат хола кўп ўйлади. Боласининг, эрининг, ўзининг тақдири тўғрисида жуда кўп ўйлади, ўйиннинг охирини шу бўлди: «Бу хилда яшаб бўлмайди, энди бас! Турсунбойни инсофга келтириш керак. Эгилган бошни қилич кесмайди. Урушга борсин. Ўзини оқласин. Ягона йўл шу!

Агар Турсунбой күнмаса, упш үзим тутиб бераман! Шундай қыламан!

Онашынг қарори қатының эди.

Ү Турсунбоянынг чайласыга яқни борганда бирдан юраги ҳөвриқиб кетди. Боласы донмо чайла олдида тиззасини құчоқлаб ўтиради. Нега күрінмайды? Қампир шошиб чайла ичига бош суқди. Турсунбой қамиш устида күзларини юниб ётиди. Она құрқиб кетди. Үзини уннинг устига ташлади. Турсунбой күзини очди, унга аламли қаради.

— Сенға нима бўлди, болагинам?

Турсунбойда аллақандай шер кучи пайдо бўлди-ю, сапчиб ўрнидан туриб кетди. Кейпн дармонсизланиб яна ёнишинга йиқилди.

— Нима бўлди? Тобиниг йўқми?

Турсунбой аранг жавоб берди:

— Бир ҳафтадан бери туз тотганим йўқ.

— Ахир икки марта овқат келтириб қўйғандим-ку.

— Бўш товоқдан бошқа парса қўрганим йўқ.

Жаннат хола ҳар гал товоқни олганни борганда товоқ тупроққа қоришиб ётганини кўрарди. Бироқ, у ўғлининг феълини билганидан, ўзи шунақа, у ердаги чўпини бу ерга олиб қўймасди, деб қўя қоларди. Боланинг айби қачон онасиға билинибди, дейсиз! Қанча хавф-хатарда пиширган овқати боласыга буюрмаётган экан, уни итлар талашиб ейишашётгани экан.

Жаннат хола рўмолга ўралган товоқни шошиб ўғлиниг олдига қўйди. Турсунбой кир бўлиб кетган панжаларини баробар товоққа тиқиб гижимлаб оғзинга соларди. Иккунч ошамдаёқ товоқ бўшади. Она грелкадан сопол пиёлана чой қуйиб боласыга тутди. Турсунбой ола туриб қўли қалтираб пиёланн тушариб юборди. Кўзлари олайиб она тиззасыга бошини ташлади.

Баданидан ачимсик тер ҳиди келиб турган болани она бағрига босиб бошларидан силади.

Турсунбоянынг иситмаси баланд эди.

— Безгак тутяпти сени, болам. Юр, юр, кетайлик. Сени олиб кетгани келдим.

Турсунбой жавоб ўрнига ингради.

Шу топда Жаннат холанинг кўзига дунё қоп-қоронги бўлиб кетди. Үз дардини унуди. Бошидаги рўмолини ёчиб кўлмакдан ҳўллаб келиб, ўғланинг пешонасиға босди. Боласи кўзини очмай ингради.

Жаннат хола ориқ бармоқлари билан ўғлининг юзла-ридан силаб, кўзларнни бир нуқтага тикканича овоз чи-қазмай йиғларди.

Орзулар шамолга учди. Ҳомилаликдан то шу кунгача қилган умидлари тамом бўлди. Боласининг йўлга кирган кундаги қувонч, тили чиқиб, биринчи марта ая, дегандаги олам салтанатига тенг шодликлар, дади-си опичлаб гузарга олиб чиқиб кетаётгандан эшик олчида орқасидан қараб қолгандаги ҳеч нарсага тенг кўриб бўлмайдиган бахт, биринчи бор мактабга қузатганда оппоқ кўйлак, ғарч солиб тикилган этик кийиб чопқи-лаб кетаётгандаги тонгдек, ҳеч қачон кўрмаган тонг. Ҳаммаси, ҳаммаси она кўз олдидан бир-бир ўтаверди.

Турсунбой алаҳсиради.

— Янги тўним қани, этигим... Зеби, Зеби! Зеби! Эшикни ким тақиллатяпти, очма! Олма пишиб қопти-ку. Келяпти, келяпти! Велосипедимга тегмасин! Этигимни торт! Ошингни емайман! Зеби қани?!

Жаннат холанинг юрак-бағри эзилиб кетди. Нима қилсан? Нима қилса, боласининг дардига эм бўлади? Чорасиз! Унинг дардини енгиллатишга ҳеч қандай имкон йўқ. Боласи қувғин. Ҳамма эшик берк. Очиқ ҳаво ҳам унга берк. Шу торгина тўқайдан бошқа маконн йўқ унинг. Бу жой ҳам уни умрбод сақлаёлмайди.

Она икки қўлнни осмонга кўтариб фарёд чекди.

— Э, худо, менда шунча қасдинг бормиди!

Унинг ҳавога кўтарилган қўллари шалоплаб иккита тиззасига тушди. У шу кўйи қанча ўтирганини билмайди. Атрофни қоронғулик босган, қамишлар шамолда со-вук гувуллайди. Ёнида ётган боласи ўқтин-ўқтин аянчли инграйди. Шу пайт олисдан кимнингдир, «Жаннинааат», деб қичқиргани эшитилди. Она ҳушнга келиб қулоқ тутди. Уша овоз яна бир неча бор такрорланди.

Жаннат хола ўрнидан турди. Қоронғида боласининг башараси кўринмасди. Яна ўтириб тимирскланиб пешонасини топди. Ҳамон иссиқ.

Она икки ўт орасида қолди. Кетса, боласидан кўнгли тинчимайди. Ким билади, ҳоли нима кечади? Кетмаса, ҳозир уни қидириб келиб қолишади. Унда нима бўлади?

У боласининг пешонасидан қўлнни олмай тураверди. Уни чақираётган овоз борган сари яқинлашаверди. Она шошиб чайладан чиқди.

Қамишлар орасидан бир неча жойда маштала күршили. Ҳар тарафдан «Жаннат!», «Жаннат!» деган товушлар келарди.

Уни адашгаш, ё бўлмаса бирон фалокатга йўлиққан гумон қилиб ҳамма баравар оёққа турган эди.

Жаннат хола жон ҳолатда шудгор олинган тарафга югура бошлади. У қамиш орасидан чиқиши биланоқ Низомжон йўлиқди.

— Қаёқда юрибсиз, ая, тинчмисиз?

Жаннат хола унинг Низомжонлигини овозидан таниди. Нима дейншини билмай ғўлдиради.

Низомжон овозининг борича тўқайга қараб қичқирди.

— Келавернитлар! Жаннат аям бу ёқдалар!

У бир неча марта атрофга шундай леб қичқиргандан кейин машъалалар шу тарафга қараб кела бошлади. Бяринчи бўлиб оқсоқланаб Икромжон келди. Бирпаста уни машъала кўтаргандар ўраб олишиди.

— Қаёқда юрибсан?

Жаннат хола жавоб беролмади. Унинг кўзлари бежо. Фақат қўлларини муттасил силкитиб тўқай тарафга қараб қичқираади. Она ақлдан озган эди. Низомжон уни суяб чодир олдига олнб келгунча терга пишиб кетди. Жаннат хола ҳамон тўқайга қараб қичқираар, унинг қўлидан чиқиб ўша ёққа югурмоқчи бўларди. Чодир ичига киришгандা, у бирдан жимиб қолди. Ҳолдан тойиб тўшакка ўзини ташлади-ю, қимирламай шифтга тикилиб ётаверди.

Одамлар бирин-кетин тарқаб кетишди. Икромжон Жаннат холанинг оғзинга чой тутди. У бошини сарак-спрак қилиб ичмади. Дармонсиз қўллари билан кўрпанин бошига тортиб кўзини юмди.

У шу ётганича эрталаб ҳам кўзини очмади.

У ягона фарзандидан умид узолмай, унинг баҳтини кўролмай армон билан чодирда жон берган эди.

Эрта азонда Низомжон Тоғага хабар бергани Зирнламага от чоптириб кетди. Тушга қолмай Икромжонини ёр-биродарлари грузовойда тобут билан етиб келишили. Чўл уфқи қизариб турган кеч пайтида марҳуманинг жасади солинган тобутни елкага олишди. Низомжон унга ўғил бўлиб, ҳасса тутиб, тобут олдига тушди.

Унинг ўз боласи тўқайда, қамишлар орасидан маросимни қузатиб турарди. У ким вафот топганини биланс-

ди. Дадасининг тобут олдида бел боғлаб йиғлаб кетаётганини кўрди-ю, кўзлари бежо бўлиб кетди. Ахир, у куни билан онасини кутаётган эди. Унга овқат олиб келмоқчи эди. Нима бўлди? Наҳотки ўлган бўлса? Энди уннинг ҳоли нима кечади? Энди унга ким овқат олиб келади?

Она унга фақат кийдириш, едириш учун она эди, холос. Она уннинг фироқида, дардида адо бўлди. Боласи эса бу тўғрида ўйламасди.

Она, қазойим етиб оламдан ўтсам, болам ўз қўли билан қабрга қўяди, деб умид қиларди.

Боласи қабрга яқин келмай бўрига ўхшаб тўқайдан хунук қараб турарди.

Она, болам орқамда қолади, чироғимни ёқади, деб ният қиларди.

Боласи бундай ўйларни бошига келтирмасди. У туғиб катта қилган онасининг жасадини бегоналар елкада табаррук қилиб кўтариб кетаётганини кўра туриб ҳам бир қадам олдинга жилмасди.

Қуёш қип-қизил чўғ бўлиб ботаётган чўл оқшомида ҳижронзада, аламзада, фарзанд догида куйиб адо бўлган онани тупроққа қўйиншди.

Ҳамманинг бонни қўйи эгилган.

Икромжонни Тога суюб турарди. Низомжон қабр ёнида чўқкалаб бош энгіб ўтирганича ҳамма қўзғалганда ҳам бошини кўтармади.

Офтоб ўчди. Үфқда оловли булутлар қолди. Низомжон бошини кўтарганда ялтираб турган парча булутлар куйган қофоз чўғидек бирпасда ўчди. Чўл жимжит бўлиб қолди. У ҳасрат-надомат билан бигта-бигта босиб чодир томонга юра бошлади.

Қишлоқдан келганлар грузовойга чиқиб олишған. Тога Низомжонни кутиб турган эди, ённга чақирди.

— Иним, чайлада ётма! Кўрпа-тўшагингни кўтариб амакингнинг чодирига кел. Елгиз қолмасин,— деб тайинлади.

Низомжон уннинг айтганини қилди. Чодирда фонарь ёқмай Икромжон тиzzасини қучоқлаганича қимиirlамай ўтиради. Низомжон шима дейишини билмай бордон устига ўрини сола бошлади. Икромжон унга қайрилиб қарамади ҳам. Низомжон қаттиқ чарчаганидан ёнбошлаши билан ухлаб қолди. У эрталаб тоиг қоронгисида уйғон-

ди. Икромжон ҳали ҳам ўшандай қимирламай ўтиради. Низомжон нима деб овутинши билмасди. Нима деди? Бола бўлиб бирорни юпатмаган. У Икромжоннинг ёнинг тиз чўкиб елкасига қўлини ташлади. Икромжон унга ўгрилнб қаради. Унинг оқ оралаб қолган соқолтарида ёш томчилари титраб турарди.

Низомжон ўзини тутолмади. Ҳўнграб йиглаб юборди.

Чодир тешигидан ёришиб кетган осмонининг бир парчаси кўриниб турарди.

ТУРТИНЧИ БУЛИМ

I

Чортеракнинг оқ ўриклари пишди.

Иноят оқсоқол Марғилон билан Чортерак ораснга танда қўйиб қолган. Қишлоқдагилар: «Оқ ўрик пишди, энди ит тинса тинади, қуш тинса тинади, аммо Иноят оқсоқол тинмайди», дейишарди.

Дарҳақиқат, оқсоқолнинг қўли қўлини тегмасди. Колхозчиларнинг ҳовлиларида, чорбоғларидаги ўриклар пишиб ётиди. Уни бозорга обориб сотадиган эркаклар қани? Ҳаммаси урушда. Борлари ҳам даладан бўшамайди. Фўза яганага кирган, пилла ҳаммани шошириб қўйган. Хотинлар эрта азоңда далага чиқиб кетишганича кун ботгандаги қайтишади. Кампирлар қурт билан овора.

Бутун қишлоқда битта бекорчи шу Иноят оқсоқол, Колхозчиларнинг ўрикларини тупи билан сотиб олади. Коқ саҳарда ўрик териб офтоб ёйилмай, эшакка ортганича Марғилон бозорига қараб кетади. Кечалари эшикни танбалаб пул сапайди. Гижимланган бир сўмликларни ҳўллаб, самоварнинг қорнига ёпишириб дазмоллаб, обдан чиройли қилиб тахлаб олади. Иши битгандан кейин ҳам дарров чўзилиб ёта қолмайди. Сотиб олинган ўрикларни эгалари қоқиб емаётгашмикан, деб маҳаллани маҳсичаи айланниб девор наҳраларидан қараб юради (калиш кийиб юрса шалоплатиб билдириб қўйинши мумкин).

Бугун Оқсоқол бозордан кеч қайтди. Үзи ҳам ниҳоятда чарчаган эди. Шунча йўлга эшак орқасидан юриб

Иккى марта бориб келиш осонми! Уртасидан йиртилғаш қизил ўттис сүмликни папирос қофоз билан тишининг кирида елимлаб ёпишираётган эди, бирдан эшик тақиллаб қолди. У шошиб дастурхон устидаги пулларга чопонини ёпди-да, эшикка борди.

Почтальон экан, хат берди-ю, индамай кетаверди. Иноят оқсоқол саводсиз эди. Хатнинг кимдан келганини билолмай чироққа солиб у ёқ-бу ёғига қаради. Кейин ёнига қўйиб, тагин пул санашга тушиб кетди. Бирдан юраги ҳовриқиб яна хатни қўлига олди.

— Молиядан эмасмикин? Бозорком паттачиси ёмон қараб юрган эди, бир бало қилиб налoг чиқазган бўлмасин. Нима кўп, бу замонда ғаламис кўп.

Дилдор кетиб қолгандан бери Иноят оқсоқол кечаси сира уйни ташлаб чиқиб кетмасди. Самоварга-ку, ўрик пишгандан бери оёқ босмай қўйган. Нима қилсин? У пулларини қийифига туғиб тўнининг ичидан белига сириб боғлади-да, кўчага чиқди. Симёғоч тагида бекиммачоқ ўйнаётган болалар олдига келиб қайси бирига ўқитсан экан, деб андак ўйлатиб турди-да, биттасини танлаб четга чақирди.

— Менга қара. Ҳожакбарри ўғлисан-а, эртага бир дўлппи ўрик бераман, мана шу хатти ўқиб бер. Аввал қара-чи, кимдан келгапакан?

Бола хатни олиб, электртга солиб, конверт устидаги ёзуви ўқиди.

— Дилдор опамларга келган-ку.

— Кимдан кепти?— деди шошиб Оқсоқол.

— Низомжон акам ёзибдилар.

Оқсоқол боланинг қўлидан конвертни тортиб олди. Шипиллаганича орқасига қайтиб эшик олдига келди.

— Аҳмоқ! Энди эсинг кирибди. Мусофирилик, дайдиллик жонингга тегибди-ла. Мен бир иш қилсан билиб қилингандиган одамман.

Оқсоқолнинг кўзинга Дилдорларнинг оқ тунукали ичкари, ташқари ҳовлиси, сигири, ичкари уйга тўшаб қўйилган қашқар гилами кўриниб кетди.

Оқсоқол соқолини тутамлаб ўйларди.

Хатни очмаслик керак. Буларнинг ишига аралашмаганим маъқул. Ҳуркитиб қўяман. Хатни индамай Дилдорга обориб бераману, ўзим ҳеч нарса билмаган бўлиб туравераман. Бу гал ўзлари дон олишиб топишганларни дуруст. Мен фақат пуллаб алангалатиб тураман.

Оқсоқол шундай хаёл билан шөпиниб ҳовлига кирди. Супа олдиңдаги ўрикни бир төлғаш эди, дув этиб түккелди. Айвондан тогорача олиб мункайганича битта қўймай териб солди.

У эшикка кишаи қулф уриб қудасиникига қараб кетди. Эшик очиқ эди. У тақиллатмай ўз уйидек кириб бора-перди. Дилдор айвонда, беланчакда ухлаб қолган боласи ёнида китоб ўқиб ўтиради. У Оқсоқолни кўриб ўрнидан турди.

Дилдор уйдан чиқиб кетгандан бери Оқсоқолни кўрмаганди. Чол ҳам неварасини кўргани ақалли бирон марта келмади. Қунига минг айланиб, минг ўргуладиган қизи бўлса Дилдорнинг кўзи ёриганини эшитиб ҳам бирон марта ҳолидан хабар олмади. Шунинг учун ҳам Дилдор қайнатасини совуққина қарши олди.

Чол айвон лабига ўтириб фотиҳа ўқиди. Ҳол-аҳвол сўради.

— Неварагинамни бир кўрай деб келдим. Болаги-иамдан қолган туёқни бир кўрай деб келдим. Айтганча, ўригинг пишган эди. (Оқсоқол ҳали ҳам унинг кўнглини шунаقا гаплар билан юмшатиш пайида эди.) Оғзинг тегсин деб олиб келган эдим.— Чол шундай деб белбоққа тугилган төғорачани сурниб қўйди.— Қудам кўринмайдилар?

Дилдор маъюс жавоб берди.

— Утган куни касалхонага обориб қўйдик. Сал оғирлашиб қолдилар.

Оқсоқол аттанг, аттанг, деб бошини сарак-сарак қилиди. У аттанг, деярди-ю, ичида бу гапнинг аксини ўйларди.

— Тирикчилигинг қалай, болам?

— Бинойидек ўтиб турибди.

— Бирон нимадан сиқилаётган бўлсанг тортинмай айтавер.

Оқсоқол шундай дея туриб белбоғига қўл узатди. Қўли букланган конвертга тегиб уни атайин беихтиёр олгандек қилиб кўзи яқинига олиб келди.

— Ия, эсим қурсин, шу топда почтачи манави хатни ташлаб кетганди. Кимдап экан, ўқиб бермайсанми?

Дилдор тилар-тиламас конвертни қўлига олди. Ҳагга қараб ранги оқарди. Унинг ҳаракатларини чол зимдан кузатиб турарли.

— Хат менга экан.

— Кимдан? — чол бу гапни бепарво айтишга уринди.
Дилдор хатни ёнига қўйди.

— Бир одамдан экан.

Оқсоқол ҳовлига, кекса тут шохларн энгашиб турган тунука томга сукланнб бирма-бир қараб чиқди. Кўнглидан, жиндек ремонт қилса эллик миннга кетади, деган ўйтказди.

— Ҳай майли, болам, бўлмасам мен кетай. Сиқилиб қолсанг, айтарсан.

Оқсоқол тоғорани устунга тираб қўйилган патнисга ўзи бўшатиб ўрнидан турди. Дилдор уни кузатиб эшик олдига ҳам чиқмади. Қандай ўтирган бўлса шундай ўтираверди.

Оқсоқол боя, неварагинамни, болагинамдан қолган туёкин кўргани келдим, деган эди. У беланчакда ётган неварасинга қарамади ҳам. Бува бўлиб у неварасининг юзини ҳам кўрмаган.

Дилдор бу оплада салкам бир йил яшаб чолнинг нималигини билib олган эди. Уларнинг ичидаги биттағина одамшавандаси Низомжон эди. У отасининг, опасининг юзсизлигига чидолмай кетиб қолган. Фақат шулар учунми? Дилдор ўзига бундай савол беромасди. Агар шундай деб сўрагудек бўлса, Низомжонининг кетиб қолнишига энг асосий сабабчи ўзи эканини биларди. Ана шунинг учун ҳам бу тўғрида ўйламасликка ҳаракат қиласди.

Оқсоқол кўчага чиққандан кейин сал нари бориб яна орқасига қаради. Ойдинда тунукаси ялтираб турган иморатга анча қараб турди. Кейин уйига эмас, қизининг қараб кетди. У Яkkатутга етмасданоқ қизига йўлиқди.

— Қаёқда юрибсиз, дада? Икки марта неварангизни юбордим, йўқлар, эшик берк, деб қайтиб келди. Хавотир олиб келаётган эдим.

— Келнинингни олдинга бордим. Гап кўп, қизим. Ҳали айтиб бераман.

Ота-бала индамай кетаверниши. Сал юргандан кейин чол тилга кирди:

— Рисол, эртага Диlldорникига бориб жиянингни кўриб кел.

Рисолатининг юраги шув этиб кетди. Диlldор биронта нагма чиқазаётган бўлса керак, деб ўйлади. Унинг шундай ўйлашга асоси ҳам бор эди.

Дилдор ўзини Низомжонга мўлжаллашаётганини

билиб қолгандан кейин йиглаб бошига одам түплагаш эди. У ана ўшандагина Низомжоннинг йўлда унга айтган: «Бойқуш! Хонадонимизга кулфат олиб келдииг, шумқадам», деган гапларининг маъносига етган эди.

Дилдор уларниң инятларини ҳам билиб қолганди. Уларга Дилдордан ҳам унинг мулки керак, шу мулк деб уларнинг жони ҳалак.

Дилдор отасиникидан олиб келган жамики молларини уларга ташлаб эгнидаги кийим билан чиқиб кетган эди. Оқсоқол унинг уйндаги нарсаларин сандиққа жойлаб эшикка қулф урган.

Шу топда Рисолатининг хаёлидан унинг ўша моллари ўтган эди. Дилдор молларини даъво қилдимики? Дадам, уйнга бориб кўнглини ол демоқчими? Иккенинг олдинма-кетини ҳовлига киришди. Болалар ҳали ҳам ухламай бир-бирини туртиб ётишарди. Оқсоқолни кўриб кўрпага бурканиб олиши. Каттаси кўрпадан бош чиқарип бувасига мақтанганинамо қаради.

— Дадамдан хат келди. Иккита орден оптилар.

— Шунақами,— деди чол.— Жуда бинойи иш бўлти, ордири борларга пойиз текин эмиш. Келса Сибирга олма обориб сотамиз. Қани, қизим, овқатинингни олиб кел.

Рисолат ликонда шовла олиб келиб олдинга қўйди. Оқсоқол қўли билан шовла еяркаш, қизига танбеҳ бера бошлади.

— Бунақада тилладап тоғинги бўлса ҳам бир ҳафта-да тамом қиласан. Шовлага ҳам шунча гўшт соласанми. Ённи қара, жонвор юзига чиқиб кетибди. Ёғ деганини тупукдеккинасини қозонга ялатворса бўлади. Ҳўжа маҳалладаги кабобчи болага тайинлаб қўйганиман, суюқ беради. Қайнатсанг ана ёғу мана ёғ. Болам, режалик бўлиш керак, режалик. Замон шунақа.

Оқсоқол бармоқларининг орасигача тилини тиқиб ялаб маҳсисига қўлни суртди.

— Хўш, энди, манави гапди эшишт. Саёқ укангдан хат келди.

— Қани?— шошиб сўради Рисолат.

— Хат менга эмас, Дилдорга.

— Вой, адo бўлсин,— деди чўзиб Рисолат.— Қирғин кегур кенойиси жигаридан ҳам азиz бўлти-да.

— Шошма, шошма, гап тагида гап бор. Хатни болаларга ўқитмоқчи бўлган эдим. Конвертда, Дилдорга тег-

Син, дейнілган экан. Очмадым. Укангнинг энди ақли күрган. Дилдорга сүйкаланмоқчи. Бизга бир нима дейншга юзи чиламаган. Майли, ўзлари топишгапи дуруст. Хатни ҳозир Дилдорга обориб бердим. У писмиғнинг илгарни ҳам олиб турганга ўхшайди, қўлимдан олиб бир қаради-ю, ёнига қўйиб қўйди. Ҳозир ўқцётгап бўлса керак. Атайнин сенга маслаҳатга келдим. Қиши билмас биз ҳам гижгижлаб туришимиз керак. Бу трафи силлиқ кўчса, укангнинг олдига бориб келасан.

— Узи қаёқда экан?

— Унисини билмадим. Уша хатга битгандир ахир, қаердалигини.

Оқсоқол ёнини ковлаб тўртта ўн сўмликни олиб қизига узатди.

— Кақалоққа у-бу ол. Миёнча қил. Йўқлаб бориб кўнглини билиб келасан. Ана ундан кейин уканг қаёқда бўлса ўшаққа бориб ишни пиштасан. Узим борардиму, ўн етти туп ўрник олиб қўйганман. Вақтида териб сотиб олмасам пишиб қоқи бўлиб қолади.

— Мен ҳам қурт тутғанман-ку, дада.

Чол жеркиб берди.

— Ҳа, колхоз сендан миннатдор бўлармиди? Тилингни сал ширинроқ қил. Бўлар-бўлмасга ловиллайсерма. Қуда буванг ҳам касалхонада эмиш. Пишиб, ҳилвираб, ана кетаман, мана кетаман деб турибди. Ҳовлисини нақ эллик мингдан кўпга сотса бўлади. Тайинлаб айт, муҳтож бўлса рўзгордан нарса чиқариб сотмасин. Нима керак бўлса ўзим хабар олиб тураман.

Рисолат дадасига маъноли қараб қолди. У шу қарашидаёқ дадасининг ичидаги бор гапни билиб олган эди.

Оқсоқол, ўликни ўзим кўмаман, демоқчи. У қудасининг ўлишига қаттиқ ишонган. У кўпдан бери шуни кутарди.

Оқсоқол соқолини селкиллатиб пичирларди.

— Улик кўмишнинг ўзи бўлмайди. Улган ўлиб кетаверади, қолганга қийин. Уллик гўрга кирмасдан ҳарражат бошланади. Бунақада режа билан иш тутмаса бор будшуддан ажралиб қолиш ҳеч гапмас.— Оқсоқол қизига қаради.— Каттаиг эртага мен билан бозорга боради, Битта ўзим шошиб қоляпман.

— Вой, дада, ўқиши бор-ку.

— Бир күн кейин мүлла бұлати. Зеҳни ўткір бола, Бир-иккі күн бермаса ҳам бұлаверади.

Оқсоқол дастурхонга фотиҳа ўқиб ўрнидан турди. Чиқиб кетаётганда олдидаги тутга караб тұхтади.

— Кесгани келишса қувлаб сол. Қарт тутишни билдіми, тут әкишни ҳам билсні. Чақасини бермаса кестірма.

Чол кетди. Қоронғида анча вақтгача уннің ё ҳақ, ё ҳу, дегани әшитилиб турди.

II

Диядор Иноят оқсоқол чиқиб кетиши билан дарров хатни құлиға олди. Очиб ўқишига юраги дов бермай бир муддат конвертга тикилғанча туриб қолди. Дилядор ўрнидан туриб боланинг уесіннін ёпди-да, конвертни очли. Қора қалам билан ёзилғаш хатни ўқиши анча қийин эди, шуннің учун ҳам у ўрнидан туриб чироққа яқын келди.

«Салом, Дилядор!

Сенға шу хатни ёзиб түғри қиляпманни, билмайман. Езмасам тинч яшолмайдиганга үхшайман. Чортекідан чиқиб кетаётганимда сенға айтған аччиқ гапларым учун қаочонлардыр узр айттып керак зди. Үша гап дилимди тош бұлиб ётмасын учун вақтлироқ айттып тинчиб олмоқчиман. Билмадым, мен сенинг олдияндега гунохкорманни, ё сен менинг олдимда гунохкорсанни? Назаримда, иккөнімиз ҳам каттакон англашылмовчиликнинг қурбоні бўлганга үхшаймиз.

Эсингдами? Қашнадан-қашнча орзуладымиз бор эди. Аиҳор бўйлаб ярим тунгача гаплашмай ўз хәёлларимиз билан бўлиб, сувимнг шалоплашига қулоқ солиб кетаверардик. Ушанды менинг баҳтим оламга сиғмайдиган бўлиб туюларди. Қўлнимни узатсам ойни ушлаб олгудек эдим...»

Дилядор хатдан кўзини олаб қоронғиликка тикилғанча туриб қолди. У шу қора кечә қаъридан ўша ёшлигини қидираётгана үхшарди. Теракининг оқ астарлар баргла-ри милт-милт қилиб бирлашиб кетди-да, каттакон аиҳорга айланди. Эриган қўргошини бетидек совуқ милтираётгани сув юзнда қип-қизил олмалар оқиб келяпти. Низомжон бир қўли билан тол новдасига осилиб бир қўлинин олмага узатяпти. Қирғоққа урилиб қайтгани сув

түлкүн ясаб олмани нари суріп кетді. Низомжон бир құлға осилғанча қолди...

Беланчакдаги бола йиғлаб уннинг хаёлнин бўлди. Бола тепасига келгунча яна жимиди. Дилдор хатга тикилди. «... Ушанда бошимга шунча савдолар тушишини сира хаёлимга келтирмаган эканман. Икковимиз ҳам бола эдик. Анҳор бўйида, мажнунтол орасида чўмилмоқчи бўлиб ечиниб турганингни, мендан қочиб ўзнигни қўрқув билан сувга ташлаганингни кўрганимда болалигим тураган эди. Ушанда сен тўзгиб кетган соchlaring билан кўкрагингни бекитиб турган эдинг. Бир журналда машҳур итальян рассоми ишлаган фариштанинг суратини кўрганимда, дарров сен эсимга келдинг. Уша суратда фаришта худди сенга ўхшаб соchlari билан кўксини тўсиб турибди. Ушанда сени фариштага ўхшатганман. Қандоқ эдинг, қандоқ эдинг. Баланд тепага чиқиб темир йўлда кетаётган поездга қараб қолганимиз эсингдадир. Ушанда олис юртларга боришини хаёл қилгандик. Поезд орқасидаги қизил чироқ биэни ўзи билан узоқларга олиб кетгандек эди. Тушимда ҳам, ўнгимда ҳам сен эдинг. Адирларга чирмавиб чиқардик. Сойлардан талортмай кечиб ўтардик.

Жала қуйган кунни сира унутолмайман. Ушанда адирнинг нариги тарафида офтоб чарақлаб турган эди, биз тарафга жала қуярди. Осмонда эса Маргилон бекасамидек камалак товланарди. Иккаламиз ҳам яланг оёқ юрганимиз. Камалак ишкомининг тагидан ўтамиз деб юрганимиз. Қанча югурсак ҳам етолмаганимиз. Акам келди-ю, бир-бирамизга бегона бўлиб қолдик. Дунё кўзимга қоронги бўлиб кетди. Икки марта ўзимни ўлдирмоқчи ҳам бўлдим. Кўрқоқ эканман. Ўлдиролмадим. Ким билади, балки бу қўрқоқлик эмасдир. Қачонлардир сендан қасд олиш учун яшашим керак бўлгандир.

Сен ўйимизга келин бўлиб тушдинг. Бу ўїда мен ортиқ...»

Узоқда гупиллаб турган движокининг овози пасая бошлади. Шифтга осиғлиқ лампочка лип-лип қилиб сеқин ўчди.

Гугурт йўқ эди. Чортерак халқи бошқалар қатори қиёқ чўп ишлатарди. Дилдор нима қилншини билмай қўлида хат билан тик турганича қимиrlамасди. Низомжоннинг хати уни болалик кўчаларига етаклаб, йўлнинг ўтасига ташлаб кетиб қолгандек эди. У шу бир неча

минут ичиде болалигии, күнглига мұхаббат ўти түшган әнг ширин дамларни күрган эди.

Қани әнди ўша күнлар қайтып келса. Ұша күнларни қайтаришнинг иложи бўлса эди, Дилдор ўз ҳаётини бутунлай бошқача қуаради. Ҳозиргидек забунликда афто-даҳол ўтирасди. Афуски, яшаш ҳуқуқи одам боласига бир марта берилган. Ҳеч қачон ҳаёт ортга қайтмаган. Ҳамма вақт олдинга қараб кетаверган. Янгишган янгишиб қолаверади, йўлини тўғри олган ҳаёт жомини охиригача сипқориб яшадим, армопсиз яшадим деб кетади. Ҳаётнинг ялтироқ, жилвали алдамчи ўйинлари кўп. Бу алдамчи жилвалар саробдек алдаб багрига ча-қиради-ю, кимсасиз чўл ўртасида бир қултум сувга зор қилиб ташлаб кетади. Танин тилка-пора қилиб, қўлларни тилиб баланд чўққига чиққанларгина ўтлоқларни, олис уфқларни кўради. Мана, буни яшаш деб айтадилар.

Ҳаётда инсон учун иложисиз нарса ҳам йўқ. У умрини бой бермаган бўлса, кетаётган йўли жарга олиб бораётганини билиб қолса ва ундан қайтиш хоҳиши бўлса, тўғри йўлни топиб олиши муқаррар. Дилдорнинг олдида ҳали жуда катта ҳаёт бор. У яшашни керак. Яшаганда ҳам ўтмишини тандан бир парчасини кесиб ташлағандек унунтиб яшashi керак. Йўл шу. Бундан бошқа йўл йўқ.

Дилдорнинг кўксидаги худли ана шундай ҳис, ана шундай қарор ҳоким эди.

Кўчадан қизларнинг қий-чуви эшистилди. Эшик тир-қишидан йўлакка индек ингичка шур тушди.

Дилдор югуриб бориб эшикни очди. Фонаръ кўтарған тўрт қиз ичкари киришди.

Дилдорнинг уйи кўп бўлганидан дадаси ҳаммасини йиғиштириб қурт боқишига рухсат берган эди. Электр ўчганидан қизлар қуртга барг солишга Дилдор қийналмасин, деб фонаръ олиб келишган эди.

— Самоварга ўт ташланг, Дилдор опа. Бугун шатта ётиб қоламиз.

Қизлар чувир-чувир қилиб қурт тутилган уйга кириб кетишиди. Дилдор лампани олиб чиқиб фонардан ўт олдириб ёқди-да, айвон токчасига қўйли. Кейин қизларнинг кетидан кирди. У ҳали ҳам хатининг таъсиридан чиқмагани билиниб турарди. Қўзлари қизарган, овози ҳам титрарди.

Қизлар барг солиб бўлиб айвонга чиқишиди.

— Қўрқманг, опа, ётиб қолмаймиз.

— Ётиб қолсанглар жонкошкни эди-я. Гаплашиб ётардик. Бир ўзимман.

Дилдорнинг дадаси касалхонага кетганидан қизлар бехабар эди. Уни ёлғиз ташлаб кетгилари келмади. Оёғига этик кийган Асрора тўрга чиқиб ўтириб олди.

— Адол, этикни торт!

— Ҳа, эриммисан?

— Сени эр олса жон дердинг-а. Бурнингни қара!

— Бурнимга нима қипти?

— Ойнакка қараганмисан ўзинг. Бу бурун эмас, Халча холам ковуш ечиб қўйганга ўхшайди. Этикини торт!

Адол ҳам бўш келмади.

— Сен ўлгурни эр олмайди. Эр сенга хотин бўлиб тегади. Приказ беришини қаранглар-а! Овозинг ўлгур ҳам мўридан чиққандек гумбурлайди. Отинг ўлгур ҳам эркакча, Асрор. Башаранг ҳабашга ўхшаган қоп-қора, юрнинг айиққа ўхшайди. Битта мўйлов кам. Мўйлов қўйсанг, сен билан кечқурун юрган қиз гап-сўз бўлади.

Қизлар қотиб-қотиб кулишди.

— Ҳа, бўш келма, Адол. У биттани гапирса сен ўнта ни қўндирасан-а.

— Ке, бўлди, этикни торт. Мен шатта қоламан. Бизникига кириб аямга айтиб қўясизлар. Дилдор опанинг олдида қолди, деб қўярсизлар. Бўлтими?!

Адол рози бўлди. Унинг этигини тортиб қўйди-да:

— Бўлдими, дадаси, ўрнингизни солиб берайми?— деди.

Яна қотиб-қотиб кулишди.

Дилдор ҳам уларга қўшилиб куларди. Унинг юзи-даги бояги сўлғинликдан нишон қолмаганди.

Дилдор, Асрора қизларни фонаръ кўтариб кўчага кузатиб қўйишди.

Асрора чарчаган экан, ёстиққа боши қўйди-ю, ухлиб қолди. Дилдор тахмондан кўрпа олиб устига ёпиб қўйди. Узи оёқ томонда унинг пиш-пиш ухлашига қараб ўтиради.

Асроранинг юзлари шамолда қорайиб кетибди. Ово-зи ҳам боя Адолат айтганича эркакларникига ўхшайди. Юриши ҳам шунақа.

Урушдан аввал қанақайди? Нозиккина эди, шекилли. Далада энг оғир ишни шу қилади. Зовур қазийти, кет-

мон чопади. Қырға чиқиб кетиб офтобда қуйиб, шамолла дилдираб ўроқ ўради. Аяси қариб қолган, рүзғор ишига ҳам шу қарайди. Үкаларининг кир-чири ҳам унинг бўйнида. Сигир соғади, нон ёпади, томорқага қарайди.

Шунча иш, шунча ташвиш билан юрагида севги ёнали. Каримжон хаёли билан яшайди. Қўшиқ айтади, ўнинг тушади. Қизиқчиллик қилиб ҳаммани кулдиради. Ўзи хунуккина. Ҳеч ким уни хунук демайди. Юраги чиройли, қилиги чиройли. Ў кирган уй яшнаб кетади.

Мана, у ухляяпти. Бирам чиройли ухляяпти. Ўйқуси ҳам чиройли унинг!

Дилдор унга қараб турниб ҳаваси келди. Каримжоннинг соғ-омон келишини астойдил тилади. Уларнинг қовушиган баҳтли кунларини кўргиси келди.

Бирдан хат эсига келди-да, чўнтағидан олиб фонаръ шишиасига энгашди.

«...Бу уйда мен ортиқ яшаёлмаслигимни билдим. Сенни кунда кўриб ўлгандан, бир умр бош олиб кетишини афзал билдим Кетдим. Кетиб ҳам сендан қутулмадим. Акам ўлди. Энди сен елкамда жуда ҳам оғир юкка айлапиб қолдинг. Дадам, опам сени менга олиб бермоқчи бўлишди. Бу беномусликка чидаёлмадим. Келни аясига уйланди, деган номусини кўтарниб юришдан кўра ўлган афзал. Бу бир мени, бир сени эмас, фронтда жон олиб, жон берган бир қаҳрамон хотирасини ҳақоратлаш бўларди.

Фақат бир нарса ҳалигача мени қийнайди. Шу гапдан сен кабардормидинг? Мен сен биласан деб йўлимни тўсганингда энг қабиҳ гаплар билан ҳақорат қилдим. Шундай демаслигим керак эди. Бу гапдан хабаринг бўлганда ҳам шу гапни айтмаслигим керак эди. Ушанда эгинингда қора кўйлак эди. Ҳа, мотам кўйлаги эди. Уз ўтингга ўзинг ёниб турган пайтинг эди. Ўша гапим учун ҳалигача ўзимни кечиролмаймап. Шу хатни ёзишга мажбур қилган ҳам ўша нарса бўлди. Мана айтдим. Тинчидим. Биз бир-биримизга мутлақо бегона кишилар бўлиб қолганимиз. Бизни боғлаб турган ягона нарса — акамдан хотира, мабодо омон-эсон дунёга келган бўлса — боланг, холос. Сендан биттагина илтимос. Асрорадан Каримнинг адресини олиб менга юбор. Унинг адреси уйда қолган. Ўйга хат ёзмоқчи ҳам, бормоқчи ҳам эмасман. Отам оқ қилган.

Ўзинг нима қилиб юрибсан дерсан. Буни — сенга қиғи бўлмаса ҳам айтаман. Чўлда ишлаб юрибман. Яхши одамлар орасидаман. Иш билан овуняпман. Сен, дадам, опам етказган озорларни унтиш учун бирдан бир овунчоқ иш бўляпти. Уртоқларим фронтда. Битта мен бу тарафларда дайдиб юрибман. Чўлда йигирма сотих жойга ўзим учун шоли экдим. Ҳосилни олишим билан уни қоплаб мудофаа фондига юбораман. Ҳеч бўлмаса шу менинг душманга отган ўқим бўлсин.

Хайр. Энди сира хат ёзмайман. Шу билан орамизда нима бўлса барни тамом бўлди. *Низом*.

Дилдор хатни ўқиб бўлиб ҳам ундан кўзини узолмай туриб қолди. Хатнинг четида устидан ўчирилган икки қатор ёзув бор эди. Дилдор яна чироқка яқин келиб уни ўқишга уриниб кўрди. Уқиди.

«Бирга тушган суратимизни йиртиб ташла!»

Дилдорнинг кўзларидан шашқатор ёш оқиб кетди. Унинг бир неча томчиси хатга тушди. Хат бинафша қалам билан ёзилган экан, кўз ёш томган жойида доғ пайдо бўлди.

Асрора ҳеч нарсадан хабарсиз пиш-пиш ухлаяпти.

Дилдор бу эркакшода, дали-гули қизға қараб туриб астойдил ҳаваси келди. Қандай баҳтли қиз у? Унинг юрагида қанчадан-қанча орзулар бор. У шу орзуларига албатта етади.

III

Тушга яқин қўлида тугун, оғзи тўла кулки билан Рисслат келди. У бир гапириб ўн кулар, гап орасида Дилдордан гина ҳам қилиб қўярди. У гина қилаётгандага астойдил лаблари бурилиб кетарди.

— Вой, опагинаси қоқниндиқ. Омон-эсон қутулиб олибсиз ҳамки, бир оғиз хабар бермапсиз. Ўзим ёнгинагизда турардим. Мендан бошқа кимнингиз бор, ўргулей. Ҳар қанча қилсам арзиди, укагинам ҳурмати доялик қилсам ҳам арзирди. Кейинги пайтларда шунақаем тушларимга кирасиз, тушларимга кирасиз. Шу бугун кечаси эшидим.

Риссолат жаврай-жаврай тугунни Дилдорнинг қўлига берди. Дилдор тортиниброқ олди-да, четга қўя қолди.

— Вой, очинг, кечаси билан ўтириб тикинб чиқдим. Жиянгнинамга, укагинамдан қолган ёдгоргинамга тикинб келдим.

Рисолатнинг ўзи ўрнидан туриб тугунни олди-да, ечиб ичидан чақалоқбоп сал уринган атлас кўйлак олиб Дилдорнинг қўлига берди. Дилдор кўйлакка қараб унинг янги эмаслигини, бир-икки кийилганини дарров пайқади.

— Манави дўппича, манави ошхўрак, манави чойшаб... Ҳаммасини кечаси билан тикиб чиқдим.

Дилдор қайнин эгачисининг доғулилигини бирларди. У билан олишиб барака топиб бўлмасди. У гапда ўнта ёркакни қочиради. Шунинг учун ҳам индамай қўяқолди.

— Энди эшитдингизми?— деди у секин, аммо кинояли оҳангда.

— Ҳа, ўргилай, кечаси дадам айтдилар. Эшитдиму юрагим ёрилади деди.

Дилдор, ҳа қув, туғруқхона деразаси ёнида турганингда кўрган эдинг-ку. Ўшанда ўзининг кўрмаганга солиб атайни юзингни тескари ўғиргандинг, деб ижирганиб қўйди.

Тўғри. Рисолат туғруқхона олдига бориб қатиқ, бодринг сотарди. Ўшанда Дилдорни кўриб юзини тескари ўғирганди. Ҳозир у ҳеч нарса бўлмагандек очилиб-сочилиб унга ўзини яқин кўрсатмоқчи. Уйдан чиқиб кетаётганида у Дилдорга нималар демаганди. Ўша гаплари учун ҳам бетига тупурса камлик қиласди. Ўшанда Рисолат унга:

— Укамга ўйнашиб қўйиб теккансан,— деганди.

Дилдор ўша гапни эслаб титраб кетди. Аммо кечада бери ота-боланинг бу уйга серқатнов бўлиб қолганин билолмай ҳайрон эди. Рисолат уни ўйлашига гал бермай беланчакда юзига тўр ёпиб қўйилгани болани қўлига олди.

— Узим айланай, жиянгнинамдан ўргулай. Вой, Дилдорхон бунингиз ўғил бола-ку. Нега айтмадингиз? Мен қизалоқ деб юрибман.

Дилдор кулиб юборди. Рисолат боланинг у юзидан, бу юзидан чўлпиллатиб ўпиб яна беланчакка қўйди.

— Ҳа, айтганча, кеча дадам Низомдан Дилдорга хат келди, деб айтиб қолдилар, тинч эканми?

— Тинч экан,— деди Дилдор хушламай.

— Илгарилари ҳам хат олиб туармидингиз?

Дилдор жавоб бермади. Унинг бу ҳолатидан Рисолат ораларида бир гап бор экан, айтгани хижолат бўл-

шити деб ўйлади. Секин уни гапга солиб кўрмоқчи бўлди.

— Узи яхши бола-ю сал ўжарроқ-да. Яхши хотиннинг қўлига тушса биноийдек бўлиб кетади. Мўмин-қобил бола қайси қизга ёқмайди, дейсиз. Битта-яримтаси ўлгур ўшақларда илиб кетмаса эди. Ҳозир нима кўп, қари қиз кўп. Ҳозир қизлар янги участкаси билан, бисот бағали билан, қўша-қўша тилла асбоби билан чолларга тегиб оляпти. Низомни албатта биттаси илиб кетади. Шу бола бегонага кетмаса дегандим.

Рисолат гапини бўлиб ер остидан Дилдорга қаради. Дилдорнинг пешоналари тиришиб гаплари малол келадётгани шундоққина билиниб турарди.

— Гапирсангиз-чи, нима депти хатда,— деди охири Рисолат.

Дилдор Низомжондан келган хатни унга кўрсатгиси келмасди. Шунинг учун ҳам тинчлигини ёзиپти, дея қўяқолди.

— Ҳеч бўлмаса адресини ёзиб беринг, ўргулай.

Дилдор уйга кириб бошқа қофозга адрес ёзиб олиб чиқди-да, қўлига бериб, ўтирамай тик тураверди. Ушу ҳаракати билан, энди кетаверсанг ҳам бўлади, демоқчи эди. Буни Рисолат тушунди. У ҳам ўрнидан турди.

— Бўлмаса кета қолай. Хотиржам бўлинг, тез-тез крил ҳолингиздан хабар олиб тураман. Янги бўшангиз нарсасиз. Оғир иш қилманг. Кир-чирларингизга ўзим қараб тураман.

Рисолат эрга тегиб уч болали бўлганда ҳам кирларини бир бўхча қилиб онасиникига келтириб ташларди. Узи қўлини совуқ сувга урмай пардоздан бўшамасди. Уйига хотинларни йигиб патефон қўйгани қўйган эди. Уйи ҳамма вақт ивирсив ётарди. Эри даладан қайтганда ҳам қозонга ўт қаламасди. Бўш-баёвгина эри ўзин ётиб овқатга унаб кетарди.

Шу хотин келиб Дилдорнинг кирини ювиб берадими?

Рисолат чиқиб кетаётганди Дилдор орқасидан бўриб тугунчасини қўлига берди.

— Вой, ҳа?

— Узим янгисини тикиб бераман, опа. Туғилиши билан бирорнинг эскисини киймасин.

— Эскимас, қизимга кийдириб пасонини кўрдим, холос.

У ҳар қанча қилса ҳам Дилдор тугунчани олмади. Рисолат ҳам унга қаршилик күрсатмади. Битта күйлак палон пул. Мұхтож әмасдирки олмади. Эски бозорга обориб сотса бўлади. Ҳозир нима кўп, эски матога ҳаридор кўп.

Дилдор унинг орқасидан эшикни қарсиллатиб ёпдида, алам билан йиғлади.

— Булар мени мунча хор қилишади? Менда нима қасдлари бор?

Дилдор ҳалигача уларнинг ниятларини билолмасди.

Аксига олгандек бугун ҳаво ҳам булат. Одамниң кўнглини хира қиласидан даражада тунд. Дилдор уйда ўтириб зернишиб хуноб бўлиб кетганидан, далага чиқиб Асроралар олдинга бормоқчи бўлди. Эрталаб Адолат аравада олиб келган баргларни қуртларга солди-да, бо-ласини йўргаклаб далага қараб кетди.

Ҳамма ёқ кўм-кўк.

Дилдор ой-куни яқин қолган кунларда ўзи билан ўзи бўлиб атрофига тузуккина қарамаган эди. У гўё яшилликларни биринчи марта кўраётгандек кўнгли яшнаб кетди. Бу қадрдон, ҳар бир дараҳти, ҳар бир сўқмоғи ёшлиқдан, шўхлиқ йилларидан ҳикоя айтувчи дала баҳор либосида яшнаб туради. Дилдор келин бўлиб Иноят оқсоқолининг уйига тушган кунидан бошлаб бу далаларга бегона бўлиб қолган эди. Энди яна шу кенгликлар қучоги унн ўзига чорлаётганга ўхшарди.

Қалдиргочлар унга тегай-тегай деб ёнидан учиб ўтишяпти. Ҳаво булат бўлса, осмондаги учар ҳашаротлар пастлаб учишади. Бу ёмгиридан дарак. Шунинг учун ҳам қалдиргоч паст учиб ҳашарот тутади. Дилдор шунча йил далада яшаб буни билмасди...

Дилдор атрофга маст одамдек назар ташлаб бораркан, олдидан қоп-қора ҳабашдек бир йигит чиқиб қолди. Унинг оёғидаги қизил этиги, жужуң кителидан колхоз секретарига ўхшайди. Ҳа, худди ўзи. Унга нима жин урди? Башарасига нега қора мой суртиб олибди.

Секретарь йигит юзини тескари ўгириб Дилдор олдиндан югуриб ўтиб кетди. Тут орқасидан қизларнинг хандон ташлаб кулишгани эштилди. Дилдор ўша тарафга қараб кетди.

Ариқ бўйида Асрора икки қўлинин белига қўйиб эр-каклардек чираниб туради. Адолат ерга ўтириб олиб

ниқ-пиқ йиглайяпти. Дилдор нима гап бўлганини билолмай бир унисига, бир бунисига қаради.

— Поччангни кўрдингми? — деди Асрора.

— Қанақа почча? — деди ҳайрон бўлиб Дилдор.

— Аъзамхўжа поччангни кўрмадингми?

— Нега у менинг поччам бўларкан?

Асрора ўдагайлаб Адолатнинг олдига келди.

— Тур, бўлди! Ҳадеб пиқиллаб энсамни қотираверма. Бор, кетмонингни чоп!

Адолат онасига зарда қилаётгандек ўриндан турмай бир елкасини қаттиқ силкиб қўйди.

Асрора бирдан меҳри товланиб кетиб Дилдорнинг қўлидан болани олди-да, у юзидан, бу юзидан чўпиллатиб ўпиб олди.

— Вое, менам битта шунақа туғиб олсан.

Боядан бери пиқиллаб йиглаб ўтирган Адолат бирдан ҳиринглаб кулиб юборди.

— Э, ўл-э, бирор эшитса нима дейди? Эрга тегмагач нарса нега тугасан?

— Худо бераман деса, эрга тегмасанг ҳам туғаверасан. Бешкападаги Ойшаҳон туғиб олибди-ку.

Қизлар қотиб-қотиб кулишди. Орадан ўтган бояги кўнгилсизлик ҳам бирпасда унтилди. Ҳаммаси чувиллашиб шийпонга чиқишиди. Асрора қўлида бола билан тўрга чиқиб чордона қуриб ўтириб олди. Эркакларникнга ўхшаш ўғон товуш билан ошпаз қизга қичқирди.

— Паловхон тўранн опке!

Бугун паловхон тўра — жўхори гўжа эди. Овқат устидаги бояги воқеани Асрора гапириб берди.

— Ҳалиги ҳеббем ўлгур Адолга айланнишиб қопти. У ёққа ўтса ҳам йўлнин пойлайди, бу ёққа ўтса ҳам йўлнин пойлайди. Адол ўлгурда ҳам айб бор.

Адолат жаҳл билан гўжани иссиқ ютиб юборди.

— Сенга ўзим айтдим-ку. Қўймаётибли, бир бало қилиб додини бериб қўй, деб айтдим-ку!

— Ҳа, айтгансан. Тилингни қисиб тур. Гапининг белигга тепма. Адолга айтдим. Чакалакка ваъдлаш, дедим. Айтган вақтда кепти. У ёқдан Адолни юбориб, ўзимиз бу ёқдан пойлаб бордик. Хотинининг тилла соатини олиб келган экан, Адолнинг билагига тақаётгандага шартта ушлаволдик. Аввал роса дўпосладик. Кейин башарасига тракторнинг ёгинн суртдик. Соати мана! Ярашиптими?

Дилдор бу яқин орада бунақа кулмаган эди. Қотиб-қотиб күлди. Астойдил күлди.

— Асрора, қўй, хотини билиб қолмасин. Турмуши бузилади-я!

— Йўқ, хотинига айтмаймиз.—У қизларга буйруқ оҳангиде деди.—Сенлар ҳам оғзиларингдан гуллаб қўй-маларинг.

Овқатдан кейин патефон қўйиб ўйингта тушишди. Асрора белига қийик боғлаб, эркакча ўйнади, Адолат бўшига рўмолча ташлаб унинг ёнида ноз билан йўргаларди.

— Тамараҳон бўпкет-э!

Шу пайт сертупроқ йўлдаи эшак миниб Иноят оқсоқол ўтиб қолди. У қизларнинг бу «беҳаё» ўйинидаи эксаси қотиб соқолларини тутамлади. Асрора атайин эрмак қилиб унга қараб қошини қоқиб, елкасини учирди. Оқсоқол «астагфирулло», деганича юзини тескари ўгирди.

Қизлар яна қийқириб кулишди. Адолат, қўй кекса одамни эрмак қилма, деган эди, Асрора бобиллаб берди.

— Э, одам бўлмай ўлсин, Жиноят оқсоқол. Кунинга бир марта жиноят қилмаса кечаси ўйқуси келмайди, бу ўлгурнинг. Шу ҳам одам бўлдими-ю...

Тушлик тугаб, қизлар кетмонларини кўтариб пайкаларга тарқаб кетишди. Асрора кетаётганида Дилдор уни тўхтатди.

— Низомдан хат олдим. Сенга салом депти. Каримжоннинг адресини юборсиз деб тайинлабди.

— Узи қаердайкан?

— Найман чўлида ишлаётганмиш. Мана адреси, хат ёзиб юбор!

Асроранинг юзидағи боятдан бери яшнаб турган табассум сўнди. У Каримжонни ўйлаб кетган эди. Уни қандоқ яхши кўрарди. Кунинга ундан хат кутади. Аммо анчадан бери Каримжондан хат йўқ. Тинчмикин?

Асрора ҳар қандай гамини тез енга оларди. Бошини бир силкиб Дилдор берган қоғозни нимчасининг чўнтағига солиб индамай пайкалга кириб кета бошлади. Салнари бориб тўхтади.

— Индинга комсомол мажлиси бор-а, эсингдан чиқмасин.

— Хўп!— деди Дилдор.— Менга қара, Асрора. Мени звенонгга ол. Уйда сиқилиб кетдим. Кел, бирга ишлайлик.

Асрора кетмөннүү жүйкөдө қолдириб орқага қайтди.
Келиб унинг белидан қучоқлади.

— Майли. Болангга күпчилик бўлиб қараймиз. Сал дармонга кир, ундан кейин ишга чиқаверасан.

У шундай деди-ю, югуриб тизза бўйи бўлиб қолган гўзалар орасига кириб кетди.

Дилдор унинг орқасидан қараб туриб ўйларди.

— Фақат эркакларнинг ишини қиласди. Узи ҳам эркакларга ўхшаб кетибди. Уруш бўлмагандан бундай бўлмасмиди...

Дилдор уйга чеҳраси очилиб қайтди. Энди у сира ёлизига ўхшамасди. Узини бояги қувноқ қизлар қаторида, ўшаларнинг бирни деб биларди.

Энди Дилдор учун ёлғизлик азоблари тугагандек эди.

IV

Рисолат Дилдордан иш чиқмаслигини билса ҳам дадасини бунга ишонтиrolмасди. Оқсоқол катта неварасини уриб-сўкиб ўқишдан олиб қолди-да, қўшни ҳовлидаги тупи билан сотиб олган ўрикни унга тердира бошлади. Унинг шу ҳовлидан иш бошлашига сабаб ўрик эгасининг боласи кўп. Икки кун кечиксам тернб еб қўяди, деб уйқуси келмаган эди. Кун ёйилмасдан у ўрик солингган челакларни эшакка юклаб ўзи ҳам, невараси ҳам бошига биттадан саватни қўйишиб, эшак кетидан Маргилонга жўнашди. Рисолат эшик олдида уларни кутиб турарди.

— Кетмадингми? — деди хўмрайиб Иноят оқсоқол.

Рисолатнинг Найманга боришига унча хуши йўқ эди. Чол ўғлининг йигирма сотихга шоли экканини эшитиб кўп нарсаларни дилига тутиб қўйган. Ундан ташқари, бола яхши ишлаётган бўлса мўмайгина пул ҳам топаётган бўлиши керак. У эрталаб неварасини уйғотгани боргандан Рисолатнинг, Дилдордан иш чиқмайдиганга ўхшайди, деган гапини чўрт кесиб шундай деган эди:

— Сеп нима деб ўтирибсан. Йигитлар урушда шунака қирилиб турса, жамики қизлар тул қолиб кетади. Ҳозир қизлар дилгироф симиға қўнган қалдиргочдек вижирлаб ётибди. Низом оламан, дейди-ю, йўқ, дейдими? Уларнинг ораларида бир гап бор. Бошида йўқ, деб қўйиб, энди айтишга юзлари чидамаётиди. Боравер.

Рисолат ҳозир дадасининг ўқрайишидан, бормасам бўлмайдиганга ўхшайди, деб Низомжоннинг олдига боришни бўйнига олиб қўйди.

— Икки челаккина ўрик ола кетади. Чўлда яхши кетади. Ҳа, бозор баҳосидан сал юқорироқ айтади.

Дадаси айтмаса ҳам Рисолат шундай қилмоқчи эди. Иложи бўлса бигта қийиқда бодринг ҳам ола кетишини дилига тугиб қўйди.

Ота-бала айниқса шу кезларда пулга тузоқ қўйишган эди. Рисолат эрталаб туғруқхона эшиги олдида қатиқ сотади. Тушликда Чортерак гузарига зорора нон олиб чиқади. Кечқурун ўртандча ўғлини ёнига олиб, ёзлик кино залида писта сотади. Контролер чол, пистанг қурсин, зални булғатяпсан, деб қувлайвергандан у томошадан кейин супуриб беришни ҳам бўйнига олган.

Иноят оқсоқолда-ку тиним йўқ. Қўлига нима тушса бозорга чопади. Гоҳида сотадиган нарсаси бўлмай қолса, бозор дарвозасида туриб олиб муҳтоҗликдан сотгани олиб чиқилган нарсаларни арzon-гаровга олиб, ичкарига опкириб, икки бараварига сотади. Хулласи, у қимиirlаса пул тушиб турипти.

Бундан бир ярим йилларча муқаддам Иноят оқсоқол тақиқланган мол билан қўлга тушиб қолди-ю, милиция молини олиб қўйди. Ўзини омон-эсон қутқарганига шукур қилиб, бир-икки ҳафта бозорга чиқмади. Бор-йўқ дастмояси ўша мол билан тамом бўлганди. Ўзи ҳам шошиб қолиб, ғаниматга учрадим, деб қирқ кило ипак, йигирма бешта амиркон олган эди. «Чақувдан бўлдими, худодан бўлдими», ишқилиб, милиция дарак топиб уйини босди. Моли билан ўзини ҳам олиб кетди. Қарилигини назарда тутиб кечаси қўйиб юборди.

Ўша пулсиз қолган кезларида бир гап тарқалган эди. Чортеракликлар гап-гаштакларда, тўй-ҳашамларда эслаб кулиб юришади. Иноят оқсоқол пулдан сиқилиб эшигининг остонасида ё худо, деб ўтирган экан, чоршанба бозорида сиғирини сотиб келаётган нариги қишлоқлик йигитнинг ариқ бўйида пул санаб ўтирганини кўриб қолади. Иноят оқсоқолнинг кўзлари ўйнаб кетади. Чидамасдан ўрнидан туради-да, йигитнинг тепасига келади. Йигит эллик сўмликларни бир тарафга, ўттиз сўмликларни бир тарафга қилиб тахлар эди. Оқсоқол бир муддат пулларга суқ билан қараб тургандан кейин секин йигитнинг ёнига чўккалайди.

— Пулнинг санашиб берайми, ука.

— Нима, ўзм санаёлмайманми?

Оқсоқол ялиниб сўрайди.

— Жон ука, кўпдан бери пул санаганим йўқ. Ке, битта санаб берай. Жуда согинидим.

Йигит ҳам тантигина экан, пул солинган қийигини унинг олдига сурнб қўяди. Оқсоқол пулларни бир-бирига қориштириб юборади-да, бисмилло, деб ўнталикни алоҳида, ўтизталикни алоҳида, элликталикни алоҳида қилиб шошилмай ажратса бошлайди. У пул ушлаганда худди пашша туваётгандек нафасини ичига ютиб бирдан тап этиб, панжаси билан босарди.

Иноят оқсоқол пулнинг майдаси билан йирингини бир хил кўрарди. Хоҳ бир сўмлик бўлсин, хоҳ юз сўмлик бўлсин, барнбир, жуда эҳтиёт қилиб ушларди. У кўпничча сомсапазлардан иолиб қоларди.

— Ҳа, пул кўр қилгурлар, ёғли қўл билан пул ушлайдими? Расво қипти-я, шундоқ азиҳ нарсани кир қитти-я.

Уни кўпничча Маргилон банкасининг эшигига учратиш мумкин эди. У йиртиқ пулларни ярим баҳога олиб бандан бутунига алмаштириб оларди. Оқсоқол пулга алоқадор қонунларни сувдек ичиб олган эди. Номери бутун бўлса бас, банк олади.

Иноят оқсоқол жуда ихлос билан йигитнинг пулни санаб бўлади. Ҳар қайсинисини юз сўм-юз сўм қилиб устидан белбоғ қиласади. Худди фишт тахлаётгандек қилиб чиқади-да, мерганга ўхшаб, бир кўзини қисиб қарайди. Йигит унинг қилаётган ишларини завқ билан томоша қилиб туради.

Оқсоқол пулларни бир қилиб қўйнига тиқади. Йигитнинг ранги оқариб кетади. Чол бермай тўполон қиласа нима бўлади? Гувоҳи бўлмаса. У жон ҳолатда Оқсоқолга ташланади.

— Нима қиляпсиз? Нега ённингизга соляпсиз? Берини!

— Бераман, бераман, ука. Сабр қил. Жиндак бағримга босай!

Оқсоқол пулларни бағрига босиб кўзларини юмади. Унинг бу ҳолати худди севикли ёрини бағрига босган ошиқнинг аҳволини эслатарди. Оқсоқол бир неча минут шу кўйда тургандан кейин, пулларни олиб йигитга беради.

— Мана, бўлди, ука, бўлди. Аммо маза қилдим.

Оқсоқол йўл-йўриқ билгак одам бўлганидан жуда тез бўлмаса ҳам секин-секин ўзини ўнглаб олди. Пулнинг чақаси ҳам пул, сўми ҳам пул деб ишни майдадан бошлади. Эски дўппиларни тийинга олиб, сиёҳга бўяб, сўмга сотди. Ундан гузарда қовун тилиб сотиш ҳам қолмади. Касалхоналарда чиқинди бўлган эски чойшабларни уйга олиб келиб, бўлак-бўлак қилдириб, қизига машинада четини бостириди. Ювдириб, дазмоллатиб, четига қизил сиёҳда чизиқ тортиб дастрўмол қилиб бозғрга олиб чиқди.

Селитрдан бўшаган кепак қоғоз қоплардан пакет ясад Марғилон, Горчаковадаги гуруч бозорларида сотди. Моли касод пайтларда бозор четидаги ҳожатхона олдида сухаридан бўшаган яшикка ушатилган кесак солиб, олдига бир қумғон илиқ сув қўйиб савобли ишдан ҳам пул топди.

У шу тариқа милицияга олдирғац амиркон билан ишакнинг пулни бутлаб олди. Оқсоқол ўша пулларни жамғарив олган бўлса ҳам кўнгли тинчимасди.

— Бу кетганинг ўрнига келгани. Улимлик пулни харжлаб бўлмайди, эндиги тушадигани тирикчиликка,-- дерди.

Ҳозир Иноят оқсоқолнинг бозорда дегани деган, айтгани айтган. Ундан бозорком ҳам, паттачилар ҳам қўрқишиади. У мол қўядиган жойни бирор эгаллашга ҳадди йўқ. У патта ҳам олмайди.

— Бир эмас, иккита ўғлимни Ватан учун қурбон бериб қўйганиман. Фронтчининг отасига ҳурмат шуми? Гаплашиб қўяман.

У бир шовқни кўтаргандা, ҳатто харидорлар ҳам қочиб кетишарди. Оқсоқол ўтмас молини ҳам харидорга ишқаб сотишни биларди.

— Мұхтожликдан олиб чиқдим, синглим. Урушда дадаси ўлган неварааларимнинг оғиздан юлиб олиб чиқдим. Азбаройн шуларга егулик бўлсан, деб. Мен манавиларга ўхшаш испикулош эмасман. Менини хаппайи ҳалол.

Харидорлар бу шотавон чолга раҳмлари келиб пархини суриштирмай олиб кетаверишарди. Оқсоқол ҳам тошдан, ҳам тийиндан уриб қолганини билмай қолишарди. Мабодо бозорда молия одами пайдо бўлиб қолса, у марҳум ўғли Аъзамжонни ўртага соларди.

— Шундоқ одамнинг дадасиман. Сенларга қаҳрамон ҳам, ордири ҳам инобатга ўтмас экан-да. Сенлар бу ерда хотинларингнинг иссиққина қўйнида мазза қилиб ётибсанлар, менинг болам сенлар учун жонини бериб қўйипти.

Оқсоқол шундай деб тургандан кейин уни текширишга кимнинг юраги дов берарди. Ундан қутулганинг шукур қилиб олдидан тезроқ ўтиб кета қолишарди.

Иноят оқсоқолнинг яна битта галати одати бор эди. У кўпчиликка ўзини саховатли, хайрли ишларга ихосманд қилиб кўрсатишига уринарди.

У девонага йўлиқиб қолса, то одамлар ўтиб кетгунча киссасини ковлаб девонапи умидвор қилиб тураверарди. Одамлар кетиб бўлгандан кейин ёнидан носқовоғини олиб бир чекимни тилининг тагига ташлаб кетаверарди. Уни билмаганлар, Оқсоқол кўп саховатли-да, деб ўйлашарди.

Иноят оқсоқол кунига яраб турган эшагини ҳам ҷонишиб боқмасди. Фақат кечқурун олдига чўп ташлайди. Кўп овқатга ўрганса семириб дангаса бўлиб кетади, дерди. Бозорга борганда олдига беда ташланган биронта эшакнинг қозигига боғлаб қўяди.

Бозордаглар: Жиноят амакимди эшагининг ҳам айтгани айтган, дегани деган, дейишса, қишлоқдагилар: Жиноят оқсоқол эшагига хала чўпди ҳам бироннинг толидан синдириб олади, дейишарди.

Хуллас, Иноят оқсоқол тили билан бирорга озор бор маса ҳам қилиғи билан, юриш-туриши билан ҳамманинг меъдасига тегарди. Ана шунинг учун ҳам чортеракликлар ўғли Низомжон кетиб қолганда сира ажабланишмаган эди.

— Кетгани дуруст бўпти. Бу чол болани сил қилиб қўярди. Эси борида кетиб қолди.

Оқсоқол одамлар ўзи тўғрисида нималар деяётганини биларди. Биларди-ю, тил суяксиз, кўролмаганидан алжийди, деб қўя қоларди.

Мана бугун у неварасини ўқишдан қолдириб бозорга олиб кетяпти. Бола эшак орқасида индамай бошини елкасига суқуб кетяпти. У бобосини ёмон кўрарди. У бобоси билан неча марта бозорга борган бўлса, бирон марта унга китоб-дафтар олиб бермаган. Ялиниб-ёлворганда ҳам у:

— Китобни нима қиласан, ўртоқларингникини ўқнай-
вер,— деб жеркиб ташларди.

Бозорда болаларнинг кўзини ўйнатадиган нарсалар
кўп. Чол олиб бермайди. Туш пайтида битта чойнакда
чой опкелиб белбогидаги зогора нонни олиб ушатиб
кўяди.

Ҳаммадан ҳам болага алам қиласигани, улар бозор-
дан бўшаган челак ва саватларни эшакка ортиб келгёт-
ганларида бобоси йўлда тўхтаб унинг ёнини тинтиб кў-
ради.

— Янглишиб биронта тангани киссангга солиб қўй-
ганинг йўқми?

Бола онт ичса ҳам барибир тинтиб кўраверади.

Бир куни ана шундай тинтув пайтида боланинг кисса-
сидан иккита йигирма тийинлик чиқиб қолди. Чол ғазаб-
дан кўкариб кетди.

— Ҳўш, бу қанақаси? Ҳали ўғриликни ҳам ўрган-
дингми?

Бола йиглаб, пулни аяси берганини айтса ҳам чол
ишионмади.

— Аям китоб олгини, деб берганлар.

— Менин алдаб бўпсан.

Иноят оқсоқол боланинг юзига тескари шапалоқ ту-
шириб қолди. Бола чирқиллаб йиглаганча эшакнинг ол-
дига тушиб чопиб кетди.

Кечқурун оқсоқол қизидан суриштирган эди, у пул-
ни ўзи берганини айтди.

— Эсингни еб қўйибсан, аҳмоқ. Боланинг қўлига
шунча пул берасанми? Икки танга пулнинг ёнига уч
танга қўшса бир сўм бўлади-я!

Ана шундан кейин оқсоқол қизига пулнинг қад-
ри, пули бор одамнинг қўли узун бўлиши, қаерга
борса ҳам хор бўлмаслигидан ваъз-насиҳат ӯқиб
кетди.

— Пул одамга дармон. Бели оғриган киши белига
иккита юзталикни боғлаб ётса оғриғи таққа қолади. Пу-
ли йўқ одам тез қарийди. Некалай вақтидаги пуллар-
ни сен кўрмагансан. Ҳар пуллар эдики, ушласанг қўлинг
яйрайди. Золим пулни ипак қоғоздан чиқазарди. Бу пул-
лар ҳам пулми. Салга йиртилади. Сўлкавойинни ғиштга
ташласанг жиринг қилиб кетарди. Раҳматлик дадам
ўлганда мерос тақсим бўлиб, менга битта червони
теккан эди. Тишимда тишлаб юриб ўша червонни жу-

вонмарг қылганман. Инқилоб бўлиб, ўтмайдиган бўлиб қолган. Эсимга тушса ҳали-ҳали юрагим эзилиб кетади.

Рисолат дадасидан бу хил гапларни кўп эшитган. Кўп эшитаверганидан қулоги пишиб қолган эди. У ҳам дадасидек қўлига пул тушса, туфлаб ҳамёнига тугарди.

Иноят оқсоқол эшак кетидан юриб бозор йўлига чиқиб олди. Невараси бошида сават билан ўтган-кетганга анграйиб гоҳ орқада қолади, гоҳ ундан ўзиб кетади.

Кўча бетидаги гўнг уйиб қўйилган жойда иккита хўроз қанотини ерга судраб бир-бирига ташланмоқчи бўлиб турибди. Боланинг икки кўзи ўшандада. Гомоғининг тагидаги патлари ҳурпайиб кетган қизил хўroz кўкрагини ерга тегизай-тегизай деб олдинга сапчи-моқчи.

Бола ёнланмасига юриб кета туриб ундан кўзини узмайди. Бирдан нима бало бўлди-ю, бошидаги сават беҳининг энгашгай шохига тегиб кетди. Бола ўзини ўнглаб-ёлмай қолди. Сават бошидан учиб балчиққа тўнкарилиб тушди. Ўриклар лойга қоришиди.

Иноят оқсоқолнинг кўзлари қинидан чиқиб кетаёзди. Югуриб келиб неварасининг орқасига иккини тепди. Бола мункиб кўкраги билан ерга йиқилди.

— Ҳароми! Улдираман! Тер, ҳозир териб ол!

Бола кўзларини жавдиратиб, балчиқ кечиб ўрикларни тера бошлади.

Оқсоқол жаҳлдан кўкариб, болага ҳамон ўшқирарди.

— Аттанг, аттанг, етмиш сўмли мол эди-я. Ҳали қараб тур!

V

Рисолат чўл деганда кўчма қум бургутдек учиб юрган, бўрилар, аждаҳолар келсанг ютаман, деб турган жойни тасаввур қиларди. У эртакларда эшитган борса-келмасни Найман тарафларда бўлса керак, деб ўйлаб юрар эди. У шунча қувлиги билан ҳали кўп нарсаларни билмасди. Самолёт у ёқда турсин, ҳали поездга ҳам тушмаган эди. Рисолат учун бутун дунё шу Чортерак билан Марғилон атрофларидан иборат эди. Эри фронтга кетди. Ундан хат-хабар келиб турарди. Эрининг хатларини

ўқиганда уруш бўлаётган жойлар назарида Найманнинг орқа тарафларида бўлиб туюларди.

У бугун Найманга, Чортеракдан туриб чақирса овози етадиган жойга грузовойда минг марта ё олло, деб етиб келди.

Найман сира чўлга ўхшамасди. Қани, қуш учса қаноти, одам юрса оёғи куядиган чўл? Ҳамма ёқ ғишт, цемент, ёғоч.

Қулоғига қалам қистирган дурадгор чоллар пайраҳага кўмилиб тахта рандалашияпти. Олдига клеёнка фартук тутнб олган қизлар гишт теришяпти. Бир жуфт тол тагидаги сўрида одам кўп. Патефон тинмай «Боғ аро»ни олиб турибди. Машина тўккан шагалнинг қалдирашидан унинг овози эшишилмай кетади.

Найман борган сари гавжум бўлиб борарди. Ҳарбий госпиталь ҳам шу ёққа ёрдамчи хўжалик учун жой олиб, бир ҳафтадан берн тўқай буздиради. Яраси енгилроқ аскар болалар тол тагидаги сўрини тўлдириб урушда кўрганилари, қайси шаҳарда нима бўлгани тўгрисида гапириб беришарди.

Аскар болалар учун бу ёқда алоҳида қозон қайнатилмасди. Заркентдан кунига уч маҳал машина қатнаб, уларга овқат ташириди. Шу баҳона бўлиб Зириллама билан Найман ораси икки қадам бўлиб қолди.

Шоли сепиб бўлинган. Баҳор жалалари полларни сувга тўлдириб шоли қисғининг қулоғидан тортиб чиқарди. Энди кўпчиликнинг қўли бўшаб иморатга уриниб кетганди. Тога Зириллама қишлоғидаги азим теракларни кестириб, иморатларингга яратинглар, деб госпиталь машинасида олти марта ёғоч юборди.

Низомжон ҳам иморатга уннаб кетганди. Узи ғишт қуйиб, ўзи девор кўтарди. Бир уй, бир айвон. Айвонидан тўқай шундоққина кўриниб туради. Тепасига тўсин териб, шоҳ-шабба бостириб лўмбоз қўйишга тайёрлади. Тога юборган ёғочлардан Низомжонга тегмади. Икромжон уни атайин рўйхатга киритмади. Аввалига Низомжон ҳайрон бўлиб юрган эди, Икромжоннинг ўзи ёрилиб қолди.

— Ука, сен шошмасанг ҳам бўлади. Аввал бола-чақаси қишлоқда қолганларнинг иши битсин. Ярим рўзгори қишлоқда қолиб жуда бесаранжом бўлиб кетишиди. Ортиб қолса, албатта сенга бераман.

Низомжон унинг гапидан ранжимади. Тўғри, деб ўз

ишини қилиб юраверди. Вақт бекор ўтмасин деб, лой қориб тепаси ёпилмаган уй деворини сувамоқчи бўлди.

Рисолат машинада бирорни бийлатмай олиб келган икки чеълак ўрик билан бир қийинқ бодрингни олдига қўйиб савдони бошлаб юборди. У қўш палла тарозида электр чиғаногидан посанги қилингани тош билан ўрик тортарди. Кимсан, қайдан келдинг, деб ҳеч ким сўрамади. Қайтага чўлга шундоқ тансиқ нарсани олиб келгани учун дуо қилишарди.

— Кеп қолинг, бодрингнинг иккитаси уч сўм, ўрикнинг килоси олти сўм. Чортеракнинг оқ ўригидан қуруқ қолманг...

Низомжон чодир орқасида цемент қораётган эди. Одамларнинг ғовур-гувири орасида қулоғига ўқтин-ўқтин аллақандай таниш овоз эшитилиб қоларди. Ким бўлди бу, деб қулоқ солди Низомжон. Овоз таниш, жуда таниш. У белкуракни ташлаб чодир орқасидан чиқди. Хода уйиб қўйилган жойнинг олдида одамлар тўдаланиб нимадир қилишяпти. Низомжон беихтиёр ўша тарафга қараб юра бошлади. Тўдани ёриб қаради-ю, эси оққанча туриб қолди. Опаси. Қўша-қўша билагузуклар тақиилгани билагини шимариб, ўрик тортияпти. У чеълак тагида қолган охирги эзилган ўрикларни тортмай, боринг-э, бир кило чиқсаям сизники, чиқмасаям сизники, деб дурадгор чолнинг фартуғига тўқди.

Низомжон қишлоғининг таърифли ўригини жуда соғинган эди. Тол попук чиқазгандан бери кун санарди. Ўрик гуллаган бўлса керак, гўра туккандир, ранг олиб қолгандир. Тагига тапиллаб тўкилаётгандир...

Рисолат дурадгор чолдан пулни олиб, ёқасига қўл суқиб, кўкрагига жойларкан, бирдан Низомжонга кўзи тушиб қолди.

— Вой, опагинанг айлансин, қаёқларда юрибсан? Мунча бемеҳр бўлмасанг, мунча тошбағир бўлмасанг!..

У тура солиб Низомжоннинг бўйнига осилиб олди. Йиғлаб унинг ҳамма ёғини шилта қилиб юборди. Уларга ҳайрон бўлиб қараб турган кишилар секин-секин тарқаб кетишди. Рисолат уни бағридан бўшатиб ходага ўтириди.

— Биз томонларда нима қилиб юрибсан, опа? — деди Низомжон ҳайрон бўлиб.

Рисолат унга ўпкали қараб қўйди.

— Шунақасан-да. Жигар жигарни қўмсайди. Сендан бошқа кимим бор. Дадам қариб ҳассага таяниб қолган. Кечалари тушимга кирасан, бирам кўргим келади. Ошесам ҳам сенга илинаман, сув ичсан ҳам. Ўригимиз бошини еб пишиб ётибди, оғзинг тегсин, деб олиб келган эдим. Сени тополмай сотоворақолдим. Ҳеч бўлмаса йўл кирамни кўтарар-ку, дедим.

Низомжон, опам менга ўрикдан олиб қолгандир, деб ўйлаган эди. У шундай хаёл қилганда, Зебихонни бир ўрик билан сийлаб қўяй, деб ҳам кўнглидан ўтказган эди. Сув ичса ҳам илинадиган опаси ўрикларни сотиб бўлган экан. Низомжон тамшаниб танглайига йифилган сувни қулт этиб ютиб қўйди.

— Аҳволинг қалай? — деди Рисолат уннинг эскиб, ёғи чиқиб кетган кийимларига таънали қараб.

— Яхши, — деди Низомжон.

— Ҳм, яхшилигини кўриб турибман.

Низомжон шундагина ўзига разм солиб, кийим-бошининг тутдек тўкилиб кетганини билди. Дарров ўзини оқлашга урина бошлади.

— Гап кийимдами, опа. Кийим топиладиган нарса.

— Бўлмаса шунча юриб нима топдинг? — Рисолат қовогини солиб гапирди. У шу гап билан Низомжонни тамоман мот қилмоқчи бўлганди.

Низомжон бошини кўтариб ғурур билан гапирди.

— Одамлигимни топдим, опа, одамлигимни.

Рисолат нима дейишенини билмай уннинг оғзинга қараб анграйиб қолди.

Опа-ука анча вақтгача бири биринга айтадиган гап тополмай индамай ўтиришди. Жимликни Рисолат бузди.

— Дилдорга хат ёзган экансан.

У шу гапни айтди-ю, укасининг юзида, кўзида қанақа ўзгаришлар бўлишини билмоқчи бўлиб тикилиб турди. Ростдан ҳам Низомжон ғалати бўлиб кетди. Рисолат ичиди: тамом, қўлга тушди, деб хулоса чиқарди.

— Хатни ўқидингми?

Ҳар қандай айёрга бир соддалик кифоя қиласди, дегандек бигита соддалик билан Рисолат сирни бой бериб қўйди.

— Менга хатини ўқитармиди. Мен унақа ошиқ-маъшуқларнинг хатларини ўқимайман. Менга қара, бола. Ўз опаигдан яшириб нима қиласан. Ахир бир кун бўладиган иш бўлгандан кейин айтавер. Нима қиласан бай-

ти ғазал ёзиб овора бўлиб. Менга айтиб қўйсанг ҳам-
маспин саришта қиласан. Қани, айт-чи, ўзи нима дейди?

Низомжон опасининг ғапни буриб кетганидан ҳайрон
бўлиб уни тўхтатишга уриниб кўрди ҳамки бўлмади. У.
тўхтамай гапиради.

— Дадамнинг ҳам нияти шу эди. Узинг аҳмоқлик
қилиб қўйиб, энди боришга бетинг чидамаяпти. Ҳали
ҳам бўлса томорқангдаги шолини ўриб олгандан кейин
қишлоққа кет. Тўйки қилайлик.

Низомжон хандон ташлаб кулиб юборди. Йигирма
сотих жойдаги шолидан ҳам хабар топнишилти-да!

— Менга қара, опа,— деди Низомжон кинояли ку-
либ.— Бу савдони бошингдан чиқариб ташла. Диlldорга
үйланиш ниятим ҳам йўқ. Ундан Каримнинг адресини
сўраб хат ёзганман. Агар бу ёғини ҳам билгинг келаёт-
ган бўлса, сен билан дадам етказган озорлар учун Диlldor
дан узр сўрадим. Қишлоққа қайтиб бормайман. Ишонавер. Қарорим қатъни. Уйланмоқчи бўлсам шу ер-
да уйланиб, уй-жойли бўлиб қолиб кетаман. Гапнинг
очигпни айтсан, кимга уйланишим ҳам тайинли.

Низомжон ёнбошига бурилиб ҳавозадаги чолга ғишт
узатаётган Зебихонни кўрсатди. Зебихоннинг эгнида
рангини офтоб кўтарган чит кўйлак. Сочини бошига чам-
барак қилиб олган. Оёғидаги брезент этигиннинг қўнж-
ларигача лой бўлиб кетган эди. У шу аҳволда ҳам
чиройли кўришарди. Ҳар ингашиб челякдаги лойни ола-
ётганда беллари жуда ҳам позик эгилиб кетарди.
Рисолат унга қараб маҳлиё бўлиб қолди. Аммо сир бой
бермади.

— Совуққина экан. Диlldниг қурсин. Келиб-келиб
шуни топдингми. Диlldор қаёқда-ю, бу турқи совуқ
қаёқда!

Чинакамнга Диlldор Зебига қараганда кўркамроқ
эди. Рисолат укасини ўйлашга ҳам қўймай, бидирлаш-
дан тўхтамасди.

— Бутун топган-тутганингни шунга едириб юборган-
дирсан? Арзиса ҳам гўрга эди.

— Тўхта, тўхта, опа, дурустроқ қараган, жуда чирой-
ли. Ақллилигини айтмайсанми.

— Хотин кишига ақлнинг нима кераги бор? Уйим
деса, рўзгорим деса, эрининг измидан чиқмаса, бўлди.
Шу ақлли бўлгани.

— Вой-бў, опа, дадамдан ҳам ўтиб кетибсан-а! На-

заримда, йигирма ўттиз йил орқага қайтиб кетганга ўхшайсан.

— Орқада қолган бўлсам ҳам рўзгорим бут, поччанг келгунча болаларни зориқтирумай боқиб турнбманми? Бундан бошқа менга нима керак? Сочимни кесиб, калта кўйлак кийсан дурустмиди?

Низомжон опасининг феълини яхши биларди. Унга гап билан бас келиш қнийни. У ҳам дунёни пулдан, молдан иборат, деб биладиганлардан.

Низомжон тиззасига тирадиб ўринидан турди.

— Ўзинг нимага келгандинг?

— Сенин кўргани, дедим-ку.

— Қўйсанг-чи, ўрик сотгани келгансан.

У шундай деди-ю, бир қориндан талашиб тушган опаси жигари бўлишига қарамай дангал гапирди.

— Менда бошқа гапинг бўлмаса, кета қол. Бошқа келиб овора бўлиб юрма!

— Хайдаяпсанми, ҳали? — деди Рисолат кўзига ёш олиб. — Ўз опангни, узоқдан дийдорингни кўргани келган опангни қувляяпсанми? Войдод, бу қанақа бемеҳр бола чиқди!

— Секин гапир, бақирма. Одамлар эшитади!

— Эшитсанп, эшитиб сенинг кимлигинги билиб қўйишисин.

Низомжон сал ён берди. Яна чўнқайиб опасининг қаршиисига ўтиреди.

— Хўш, нима дейсан? Очигини айтавер.

Рисолат ходадан турнб тўнкариб қўйган чезакка ўрнашиб ўтириб олди.

— Дадам қариб қолди. Сен ўйлаган илгариги топнишлар йўқ энди. Бир тийинсиз, уйга қамалиб ўтирипти. Хотин бошим билан ўрик сотиб, бодринг сотиб овқатига қарайпман. Сендек ўғли бўла турнб оч ўтирипти. Худо кўрсатмасин, ўлиб-нестиб қолса оғзиға сув томизадиган одам ҳам йўқ.

Низомжон опасининг гапига ишонди.

— Хўп, озроқ пулни бор. Бераман. Кўйлак, этнк олишига йигиб юрган эдим. Майли, кейинроқ оларман.

У ёнидан уч юз сўмча пул олиб опасига берди.

— Дадам бечора Биринчи Май байрамида ҳам оқлик киймади. Бу пулнинг нима бўлади?

— Ҳошқа йўқ-да. Кейин яна юборарман.

Рисолат ўринидан турди.

— Майли, бўлмасам мен кетай. Шағал опкелгаг машина қайтмоқчи бўлиб турибди. Шундан қолмай.

У машина томонга кета туриб Зебихонга ер остидаи назар ташлади. Ҳавозадан тушаётган Зебихоннинг кўзи Рисолатнинг кўзи билан тўқнашиб қолди. Рисолат уни еб юборгудек бўлиб ўқрайган эди, Зебихон эсанкираб оз бўлмаса ҳавозадан ағдарилиб кетай деди.

Челак-пелаклари билан Низомжон опасини машинага чиқазиб қўйди. Жигар экан, машина орқасилай юраги увушиб қараб қолди.

Иўл бошида хомуш турган Низомжоннинг олдига Зебихон келди.

— Низомжон, бугун ўрикхўрлик қиласканмиз-да. Онангиз ўрик олиб кептилар, деб эшитдим.

Низомжон ноилож илжайиб қўйди.

— Ўрикни иккаламиз ҳам келаси ўрик пишиғида ейдиган бўлдик. Мен ҳам данагини кўриб қолдим, холос.

У Зебихонга опасининг таърифини қилиб берган эди. Унинг бошидан ўтган савдоларнинг барини билган Зебихон индамай кулибгина қўя қолди. Иккови аста юриб дуралгорлар олдидан ўтишаётганда бир чол ўрикнинг таърифини қиласарди.

— Дунёда Чортеракнинг ўригига етадиган ўрик бўлмайди. Шираси данагига ҳам уриб кетади-я жонворнинг. Данагини экиб кўпайтириш керак.

Зебихон қилт этиб тупук ютди. Унинг ўрик егиси келганини Низомжон билиб турарди. Кўнглидан: «Нонисоф опам, тўрттагина опқўймапти-я», деган гап ўтди.

VI

Асрорадан хат келди.

У конверт ичига Каримжоннинг адресини ҳам солиб юборипти.

Хатда шундай гаплар бор эди:

«Ҳозир звеномизда катта тўй. Ўтган йили мудофаа фонди учун пландан ташқари юборган икки юз олтмиш кило пилла учун СССР Мудофаа Комитетидан звено-мизнинг аъзоларига номма-ном ташаккурнома келди. Сенга ҳам бор. Табриклайман. Вақтинг бўлса келиб олиб кет. Комсомоллик саломи билан Асрора».

Низомжоннинг чеҳраси ёришиб кетди. Шу пайт қадр-

доп дўстлари, мактабдошлари орасида бўлмаганига ачинди.

У ўтган йилги пилла ҳосилини яхши эслайди. Низомжон яхши ишлаган. Ушанда у барг кесар, қурт тутгани қизларнинг уйнга обориб берарди. Аzon пайтларида туриб, то барг офтобда илиб қолмасдан кесиб, ишига чиққунча тахт қилиб қўярди. Бир кун жуда вақтли уйғондида, тешани белбоғига қистириб, тут кесгани кетди. Кечқурун ўртоқларни билан кўпроқ ўтириб қолганидан уйқуга тўймаганиди. Барг кесаётин кўзи юмулиб кетаверли. Довдираб шоҳ қолиб тешани қўлига уриб юборди. Иккита панжаси шартта узилиб тушди-ю жонҳолатда бир қўли билан осилиб тутдан тушди.

Шу узилиб тушган иккита бармоқ туфайли у армиядан қолиб кетди. Мана шу иккита бармоқ туфайли у бутомонларда юритти. Агар ўша бепарволик бўлмаганида у Каримжон қатори фронтда бўларди.

Асроранинг хати Низомжонни анча руҳлантириб қўйганди. У шу арзимас иши учун бундай катта мукофот бўлишини сира ўйламаган эди. Мудофаа Комитети унга ташаккур эълон қипти. Бу жуда катта мукофот. Бу катта баҳт.

Шу куни Низомжон ўзида йўқ бир кайфиятда илжайиб юрди. Сал холироқ жой топса дарров хатни олади-да, ўқийди. Ўқиган сари ич-ичидан қувонади. Унинг бу кайфиятидан ҳайрон бўлган Икромжон, нима гап, деб сўраганда у:

— Ўзим, шундай...— деб қўя қолди.

Кейин у ўзи ўзинга, нима учун яшираман, деб савол берди-да, хатдаги гапларни унга айтиб берди.

— Баракалла, болам. Табриклайман,— деди Икромжон.— Астойдил қилинган меҳнат зое кетмайди, шунақа.

— Бир кунгина қишлоққа бориб келсан, шунга нима дейсиз?

— Бир кун эмас, икки куноқ бора қол. Ҳамқишлоқларингни ҳам соғингандирсан. Майли, майли, болам.

Кечга бориб жала қуйиб, тонг отгунча момақалдироқ гумбурлаб чиқди. Ёнгир палатадан ўтиб, кўрпа-ёстиқларни ҳам шалоббо қилиб юборди. Икромжон билан Низомжон чопон ёпиниб минжжа қоқмай чиқишиди. Эрталаб ҳам ҳаво қовоғини солиб турган эди. Хайрнят, бир шамол бўлди-ю, булутни ҳайдаб кетди. Чарақлаб

офтоб чиқиб, шоликорлик полларини түлдирған ёмғир сувларни ойнадек ялтиратди.

— Энді, бўлмади. Эртага борасан. Ҳозир шоликорликни бир шалоплатмасак бўлмайди.

Одатда шоликорлик ботқогида қанча кўп шалоплатиб юрилса, шунча қиёғи кўп бўлади. Оёқ тагида букилиб қолган шоли пояси бағри ерга теккан жойидан илдиз отиб, қўшалоқ шоҳ чиқазади. Шунинг учун ҳам шоликорлар сувини лойқалатиб шолипоядан чиқиши майкечиб юраверишади.

Икромжон якка оёқда кезишидан фойда йўқ, деб ёғоч оёғининг учига эски этикенинг таг чармини қоқиб олганди. У энди қўш товои билан шоли кезишини мўлжаллаб турарди.

Низомжон унинг гапини қайтаролмади. Икковлаб ўз участкаларига қараб кетишиди. Низомжон Икромжонининг шимини тиззаснгача шимариб сувга тушишини кузатиб тураркан, бу одамдаги бардошга қойил қоларди. Унинг энди ҳеч кими йўқ. У ёлғиз бошига мунча уринининг нима зарурлиги бор, деб ўтирмаёт туни куни шолипоядан чиқмайди. Ҳамма ўзига иморат учун жої олиб, гишт териб тиклаб қўйганда бу одам ҳеч парса қилмади. Низомжон кейин билса, у ўзига теккан жойини унга берган экан. Айниқса, Икромжон Жаннат хола ўлгандан кейин ўзини ишлга урди. Ҳали уни қилар, ҳали бунни қилар, ишқилиб, тинмасди.

Кечқуруулари ҳориб-чарчаб чодири олдида якка ўзи чой ичиб ўтиради. Тол тагидаги сўрида гурунглашиб ўтирганларининг олдига бормайди. Улар суҳбатига аралашмаслигининг сабабини Низомжон билади.

Кўпчиликининг ё акаси, ё ўғли урушда. Улар албатта болаларидан келган хатин ўқишиади, урушдан, олишгани шаҳардан гаплашиб ўтиришади. Агар Икромжон улар ёнида бўлеа, очилиб гаплаша олмайди. Уни аяб бутунлай бошқа гаплардан эзмаланиб қолишиади. Икромжон улар суҳбатига тушнаб қолганда чодирга табиати бир тарз бўлиб қайтарди. Ушандай кезларда то ярим кечагача чодир олдида қоп-қора осмоқга тикилиб ўтиради-да, кейин ўринига кириб ётади. Ётиб ҳам дарров ухлай қолмасди. Ҳали у ёнбошига, ҳали бу ёнбошига ағдарилиб тўлганиб чиқади.

Низомжон унинг ёғоч оёқ билан шолипояни шалоплатиб, сувини лойқалатиб юринини кўриб иродасига қо-

йил бўларди. Одамшинг жони пўлатдан қаттиқ, деб шуни айтарканлар-да, деб дилидан ўтказиб қўяди. Боласи бошига солган шармандалик, хотининг доғи-ҳасратда ўлиб кетиши ҳам унинг қаддини буқолмади. Бу одам пўлатдан ҳам қаттиқ.

Низомжон ҳам шимнни тиззасига шимариб сувга тушди. Сувни шалоплатиб унинг қаторига ўтди. Энди уларнинг икковлари ёнма-ён боришарди.

— Кечаги ёмғирнинг шарофати, ука. Ёмғир эмас, осмондан ош, нон ёғди. Қут-барака ёғди.— Икромжон зарур бир гап эсига тушиб қолгандек бирдан юришдан тўхтади.— Э, ука, сигирни арқонлаш эсимдан чиқибдику. Малол келмаса бирров бориб қозигини серўгроқ жойга қоқиб келгин.

Низомжон дарров сувдан чиқди. У эрталаб Икромжон сигирни олиб кетастган жойини кўрган эди. Уша ёқ-қа қараб юра бошлади.

Икромжон хотини ўлгандан кейин сигирга ҳам қарамай қўйганди. Сигир бўлса ўн кундан бери сутдан қолган. Унинг сутдан қолишига сира сабаб йўқ эди. Худди кечаси бирор келиб соғиб қўяётганга ўхшайди. Ким соғиши мумкин? Икромжон шундоқ ҳам соғилган сутни челакка солиб сўрига опчиқиб қўяди. Боласи борлар керагича чинисига солиб кетаверишади. Бирордан гумон қилишга Икромжоннинг дили оғирди.

Низомжон тўда-тўда бўлиб ўсиб ётган савағич уомлари орасидан айланниб ялангликка чиқди. Сигир боя бойланган жойида турибди. Ҳар замон энгашиб орқа оёғнга қараб қўяди. Низомжон бунга парво қилмади. Яқинига боргандан бирдан қўрқиб кетди. Жонҳолатда орқасига беш-олти қадам тисарилганини билмай қолди.

Сигирнинг елининга қўйдан каттароқ эчкемар ёнишиб олган эди. Эчкемарнинг бақаникига ўхшаш лабларидан қон аралаш оппоқ сут томарди. У одам шарпасини сезиб елиндан оғзини олиб, ўнг ёнбошига қаради-да, шошиб узун думи билан хас-чўпларни тўзитиб қампшлар орасига кириб кетди.

Низомжон ранги қум оқариб серрайганча турарди.

У ҳушнга келиб унга мўлтираб турган сигирга қаради. Кейин елнинидан қон оқаётганини кўринб дарров олдига борди. Эчкемар бир эмчакни сўриб, моматалоқ қилиб юборган эди. Низомжон унга раҳми келиб дар-

ров қозиқни суғурди-да, Икромжон ишлаётган жойга етаклаб келди.

— Сигирнинг аҳволини қаранг, амаки. Эчкемар сўриб кетибди.

Икромжон шошиб сувдан чиқди. Энгашиб елинга қарди. Бошини сарак-сарак қилиб сигирнинг бўйинларидан, сагрисидан силади.

— Жонвор, жонингни қийнабди-ку. Эчкемарга йўлиқибсан-да. Жонвор, жонвор.

Низомжонга сигирнинг сутдан қолганлигини Икромжон айтган эди. Қимдир соғиб қўяяпти, деганди.

— Сигирнинг сутдан қолиши энди маълум,— деди Низомжон.

Икромжон бошини сарак-сарак қилди.

— Йўқ, ука. Эчкемар эмса манавунаقا елинни яра қилади. Сутдан қолишининг сабаби бошқа бўлиши керак. Жонвор, энди боласини қандоқ эмизади. Менга бу ташвиш ҳам бор эдими?

Икромжон сигирни етаклаб кетаркан, орқасига ўгирилди.

— Ука, бу ёғини ўзинг эплаштириб турасан-да. Машина кетадиган бўлса сигирни қишлоққа бериб юбормасам бўлмайди. Озроқ подада юрмаса, биз бунда эпломайдиганга ўхшаймиз.

Низомжон қурилиш бўлаётган жойда машина гуриллаганини эшиштган эди. Ҳали қайтиб кетмаган бўлса керак, кетса овози чиқиб қоларди, деб ўйлади-да:

— Бўлмаса, тезроқ боринг, машина кетиб қолмасин,— деди.

Икромжон кетиши билан у яна сувга тушди. Ботқоқни шалоплатиб кечаркан, Икромжон ҳақида ўйларди. Яқин тўрт ой ҳамхона бўлиб унинг дардини, юрагидаги ҳамма гапини билиб олган эди. Ҳар гал Икромжонни ўйлаганда сабри бардошига қойил қоларди. Қани, мен ҳам шунга ўхшасам, деб ният қиларди. Ҳатто бир кун унинг ўзига, мен ҳам сизга ўхшаган бўлсам, деб гап бошлаганда, Икромжон гапини бўлиб қўйган эди.

— Қўй, қўй, болам, менга ўхшама. Сен менга ўхшаган бўлмайсан. Мен жуда баҳтсиз одамман.

У шу гапни айтиб юзини тескари ўгириб этагига кўзини артганди.

Ушанда Низомжон бўйнига осишлиб юзини ўзига қаратган эди. Икромжон ҳеч нарса бўлмагандек кўз ёши-

ни қилт этиб ютиб ўгирилганди. У Низомжонга шундай ўрганиб қолган эдики, овқатдан сал кечикса, товоқда овқатини күтариб орқасидан қидириб юрар эди. Бир кун эрталаб кийиниб кетаётганида чўнтағида бир нарса дўмбайиб турганини сезиб, дарров қўлини солди. Бар чақмоқ қанд.

Улар бир-бирларига жуда ўрганишиб қолишган эди.

Низомжон шундай хаёллар билан ботқоқ кечаркан, машина гуриллаганини эшитди. Бошини кўтарган эди, қўлида газетага ўроқлиқ бир нарса кўтариб турган Зебихонни кўрди.

— Нима қилиб лой кечиб юрибсиз? — деди Зебихон, Низомжон унга нима деб жавоб қайтарнишини билмай сувдан чиқди.

— Опангиз опкеган ўрикка бизни бийлатмаган эдингиз. Мана, сиз хасислик қилган бўлсангиз, биз сахинлик қиласмиш.

Зебихон кўкат устига қофозга ўроқлиқ икки килоча ўрикни ёзиб қўйди.

— Ия, қайдан олдингиз?

— Узумини енгу боғини суриштируманг.

Иккови ўрик тепасига чўнқайиб ўтиришиди.

— Олинг! — деди Зебихон.

— Аввал сиз олинг,— деди ўрикка қўл урмай Низомжон.

— Мен еганман. Сизга олиб келдим.

— Шундоқ бўлса ҳам сиз аввал олинг.

— Йўқ, сиз аввал олинг.

Низомжон ноилож тухумдек оппоқ ўрикни қўлига олиб томоша қилди. Кейин ейишга кўзи қиймагандек авайлаб оғзига солди. Зебихон ҳам биттасини олди.

— Вой, мунча ширин?

— Ия,— деди Низомжон,— ҳозир, мен ўрик еганман, дегандингиз-ку.

Зебихон ёлғони фош бўлиб қолганидан гапни ҳазнлга бурниб юборди.

— Боя еганим сал ғўрроқ эди-да.

— Ростини айтинг, қаердан олдингиз? Худди қишлоғимиизнинг ўригига ўхшайди. Бутун Фарғона водийисида Чортеракдан олдин ўрнк пишмайди. Бошқа жойларда энди ранг олаётган бўлса ажаб эмас.

Зебихон ҳали қишлоқдан келган машннада бир чол икки яшик ўрик опкелиб сотганини айтиб берди.

— Жуда ғалати чол экан. Суриштирган гапи қолмади. Икромжон амаким билан бир балоларни ғижиллашиб ҳам олди. Сизнинг битмаган уйингиз деворларни силкитиб ҳам кўрди. Ўрик олаётганимда менга шунақаям ёмон қарадики, қўрқиб кетдим.

Низомжон унинг гапига унча парво қилмади. Биронта безбет чайқовчилик-да, деб қўя қолди.

Низомжон сувга қайтиб тушмади. Зебихон билан орқага қайтди. У йўлда эртага қишлоғига бориб келмоқчилигинни айтган эди, Зебихоннинг ранги қум оқариб кетди.

— Қишлоқда нима қиласиз? Диlldорхонни соғининб қолгандирсиз-да.

Низомжон ундан бу хил гапни кутмаган эди. Шошиб ёнидан хатни чиқазиб қўлига берди. Зебихон хатни ўқинмай қайтиб берди.

— Мен унақа бировларнинг хатини ўқийдиганлардан эмасман. Сирли гап бўлмаса, шундоқ айтиб қўявериш. Ишонаман,— деди.

Низомжон боришининг сабабини айтган эди, Зебихон, шундай демайсизми, деб юборганини ўзи билмай қолди. У шайтонлик қилиб қиқнрлаб кулди.

— Менга нима олиб келасиз? Суюнчисига нима совра қиласиз?

— Сизгами? Сизга...— Низомжон нима опкелишини ўзи ҳам билмасди. Нима опкелиши мумкин? У ҳам гапни ҳазилга бурди.— Сизга жонимни саломат қайтариб олиб келаман. Эшиятисизми? Сизга ўзимни бутунлай опкелиб бераман.

Мана шу гапни Низомжон икки ойдан берни очиқ айтолмай гаранг эди. Ҳазил-ҳазил билан, унча уринтириб ўтирамай, ўйлатиб ўтирамай оғзидан чиқди кетди.

Зебихон ўзини билмаганга, тушунмаганга солди.

— Э, атлас олиб келармикансиз депман.

— Атлас ҳозир отлиққа йўқ-ку, биз пиёдаларга йўл бўлсин.

— Сизга пиёда бўлсин, деб ким айтди, отлиқ бўлингда. Ҳазиллашдим. Ҳазиллашдим. Шу маҳалда атласга бало борми, Низомжон ака.

Низомжон пайтдан фойдаланиб унинг билагидан ушлади. Зеби ўзини сал олиб қочгандек бўлди-ю, аммо билагини тортиб олмади. Низомжон қўлига унча эрк бермади. Бу унинг бояги айтган гапига қизлик иффати билан қайтарилган жавоб эканини тушунди. Шу ҳақвол-

да йигирма-үттиз қадам босишгандан кейин Зебихон унинг кўзига қараб ғалати, ғамзага ўхшаш табассум билан билагини унинг қўлидан бўшатди.

— Етар, а? Бўлмаса суйнилиб кетасиз.

Низомжон шу топда шундай кучли бўлиб кетган эди-ки, бир ўзи мана шу поёни йўқ чўлни ағдар-тўнтар қилиб ташлашга қодирдек эди.

Осмон ҳам, сап-сарин چўл ҳам кўзига ажойиб чаман бўлиб кўриниб кетди. Қулоғига аллақандай ёқимли то-вушлар эшитила бошлади. Ўйдан чиққандан бери танига ҳокимлик қилиб келаётган караҳтлик шу онининг ўзидаёқ аллақайга гойиб бўлди қўйди, бир кўнгли: ҳозир Зебини икки қўлимга кўтариб олайми, деса, бир кўнгли: қўй, қўй, мунча шошасан, дерди.

Иккови олдинма-кетини, очиқ-ошкора тол тагига келишди. Низомжон юрагида туғён қилаётган ҳисларни ҳамма билиб турнибди, деб ўйлаган эди. Йўқ, одамлар илгаригича ўз ишлари билан овора. У ўзини тунда чироқ кўтарган одамдай ҳамманинг кўзи менда бўлади, деб ўйлаган эди. Йўқ, ҳеч ким қарамади. Чодир олдида кўк чой ичиб ўтирган Икромжон ҳам бош кўтариб ҳасратли боқди-да:

— Даданг келиб кетди,— деди.

Низомжон бетини ҳам артмай унинг олдига келди. Дарров Зебихоннинг бояги гашни эслади. Демак, ҳали ўрик сотиб кетган, Зебихонга совуқ қараган, Икромжон амаки билан ғижиллашган, иморатнинг деворини ушлаб кўрган дадаси экан-да! У Икромжон амакига нима денийкин? Хафа қилмадимикин?

— Бетларингни артиб ол!— деди Икромжон меҳри-бон товушда, кейин ёнидан учта юз сўмликини олиб узатди. У бу пулни илгаридан тайёрлаб қўйгап бўлса керак, ёнидан олди-ю, санамай узатди.— Даданг қийналиб қопди. Сен бечорада пул йўқдир. Манавини обориб бер.

Низомжон пулни секин унинг тиззасига қўйди.

— Олмайман. Кеча опам олиб кетган. Уч юз сўм Сериб юборганман.

Икромжон бошини кўтармай гапиради:

— Даданг билан ярашганинг дуруст бўларниди.

Низомжон бошини қатъий силкиди.

— Йўқ, амаки, уйга энди бир умр қадам босмайман, Шу ерда бутунлай қоламан, деб аҳд қилганман.

Икромжон бошқа гапирмади. Фақат, ўзинг биласан, болам, деди холос. Иноят оқсоқол уни кўпчилик ўртасида ёмон ҳақорат қилган эди. Уни хоиндан олиб, хонинга солди. Менинг боламга ҳам хоинликни ўргатмоқчимисан, деди. Боламга шоли эктириб ўзинг пулламоқчимисан, деб ўдагайлади.

—Отасиман. Унинг топгани меники, қани, битта шолини у ёқ-бу ёқ қилиб кўр-чи, гаплашиб қўяман. Қўзимнинг нури, жигарбандимни Ватан йўлига қурбон қилиб қўйибман. Менинг совунимга кир ювмабсан ҳали.

Икромжон бош кўтармади. Чурқ этмай ўтираверди. Одамлар чолнинг ҳамма гапларини эшитиши. Икромжон бош кўтариб уларнинг кўзига қаролмай қолганди. Низомжон ҳали келгандা, у ўша ўтирганича, бошини экканича ўтирган эди.

Низомжон унинг авзойидан жуда хунук иш бўлганини фаҳмлади-да, ёнига ўтириди.

— Дадам сизни хафа қилдими?

— Йўқ, ука, йўқ, ҳеч нима демади. Қийналиб қолдим, деди холос.

— Очигини айтинг, амаки, билай ахир.

Икромжон гапни бошқа ёққа бурворди.

— Эртага қишлоғингга шу аҳволда борма. Анави тугунда янги этигим бор. Этикаи қайси оёгимга кияман, ўглим. Сен киявер. Гимнастёркам сал кенгроқ келса, ҳечқиси йўқ. Сал одамга ўхшаб бор. Хор бўпқопти, денишмасин, болам.

Толга осиглиқ кетмонни тош билан уриб одамларни кечки овқатга чақириши.

Иккови ҳам ўрниларидан туриши.

Тагида тутун буруқсаётган бак олдида тунов кунги маршалларнинг кичиги — Тўппонча полвон шалағи чиқиб кетган мотоциклнинг фидирагига ел берадётган эди. Низомжон тўхтаб унга салом берди.

— Мулло бўлинг, иним. Ишлар қалай?

— Емонмас, полвон амаки. Отингиз қани?

Тўппонча полвон гарданини қашиб унга маъноли қараб қўйди.

— Отми? От фронтга кетди. Отлар ҳам урушишяпти, иним. Сен билан биз бақларда юрибмиз, холос. Қани, бекор тургандан, бекор ишла, дейдилар. Тўрттагина сл уриб юбор!

Низомжон насосни олиб чаққон-чаққон ел бера бошлади. Қўлида тоғорача билан боласини опичлаб ошхонага ўтиб кетаётган Тўланбой уни кўриб тўхтади.

— Ҳа, божа, ишлар катайса дейман?

У ўз гапидан ўзи таъсирланиб тоғорачани чирманда • қилиб, ёр-ёр айтиб ошхонага кириб кетди.

VII .

Низомжон Чортеракка соат ўнларда кириб борди. У туғилиб ўсган қишлоғининг ҳар бир деворига, танишдаражтларда яшнаб турган кўм-кўк япроқларга сүқ билан тикилиб борарди. Ё Кечаги ёмғир ўт-ўланлар бетидаги чангларни ювиб кетган. Ариқ четларида тизза бўйи келиб қолган ўтлар ёмғирда ерга ётиб қолган экаи, офтоб багрига ўтиб энди қаддини ростлаб келаётнбди. Том бўғотларидан, пахса деворларидан буғ кўтариляпти. Тарновга қўниб олган мусичалар ҳам ҳўл. Улар жуда хунук бўлиб кетишганди. Ҳар ёз қип-қизил бўлиб пишиб, Низомжоннинг кўзини ўйнатадиган Ниёз амакининг олмаси белидан чўрт синиб деворга ёнбошлаб қопти. Унинг ёнгоқдек бўлиб қолган ғўралари худди кўчадан ўтган-кетганинг раҳмини келтириб, мўлтираб турганга ўхшайди. Урикзорнинг нари ёгидағи ёлғиз оёқ йўлдан бир тўда қариялар бошларига салла ўрнига қийинқ танғиб аста кетишяпти. Бу чоллар кўпинча тўй-маъракаларга, азаларга шу тариқа жимгина тизилишиб кетишарди. Қаллакланган тутзор орқасидан Дилдорларнинг оқ тунука томли ўйи кўрииганда Низомжон бир дам маъюс назар ташлади-ю, ортиқча ҳисларга берилишдан ўзини сақлаб жадал юриб кетди.

Йўл лой бўлиб кетганидан четдан, чимлар устидан борарди. Йўллардан арава қатнайвериб узун-узун излар қолдириган. Бу чуқур изларда ҳали ранги айнимаган ёмғир кўлоби йилтираб турарди. Низомжон этигини аяб кўлмаклардан эҳтиёт қилиб правление йўлига чиқиб олди.

Ана идора. Чаш тарафдаги очиқ дераза комсомол комитетининг кабинети. Асрора кабинетдамикин? Ё далага чиқиб кетганимикин. Албатта уни койиб беради. У яхши қиз, уришади, уришади, кейин юмшайди. Асрора Карим-

жон билан ҳам аввал уришиб, юмдалашиб, кейин уни яхши күриб қолган. Уни жонидан яхши күрарди-ю, ба-рибир уришаверарди. Феъли шунаقا унинг. У Карим-жон билан ёқалашавериб, папирос чекишни ташлатди. Каримжон олдин сочини юқорига тарамай чаккасига тушириб юрарди. Асрора, мұнақасини ёмон күраман, деб уни юқорига тараңға мажбур қилди. У Каримжон билан ҳар күришганды тирноғигача қаради. Қиши бил-мас қулогининг ичига ҳам күз ташлаб оларди. Агар тирноғи олинмаган бўлса, қулоги кир бўлса нақ уни балога қўярди. Агар Каримжон унинг гапини эламаса, кўпчилик йигилиб турган жойда пайт пойлаб туриб юзига соларди. Каримжон бир қизариб, бир бўзариди тишини қичирлатарди-ю, индаёлмасди. Айтганига кўн-масам кўпчилик ўртасида шарманда қилади, деб у ёқ-бу ёғини тузатиб, кейин унинг кўзига кўринарди. Асрора тўпори қишлоқ боласини сал кунда кўпчиликнинг кўзига кўрсатиб қўйган эди. Каримжоннинг онаси Асрорани дуо қиларди.

— Вой, барака топкур-э, ҳаммом деса лабига учук тошадиган боламни одам қилиб қўйди-я.

Низомжон ана шуларни эслаб кулиб қўйди.

Правление олдида Адолат турарди. У Низомжонни кўриб қошлигини кериб қараб қолди.

— Ҳа, қочоқ, қаёқларда юрибсан?

Низомжон гап тополмай чайналди. Унинг хижолат бўлаётганини сезган Адолат бошдан-оёқ бир қараб чиқди-да:

— Жуда пўрим бўлиб кетибсан-ку,— деди.

Низомжон нима дейишини билмай илжайди. Адолат у билан қўл беришиб кўришаркан:

— Ҳани, юр!— деди,— Асрора опамии кўриб кела-миз. Шошма, кабинетга бир кириб чиқайлик-чи.

Адолат ичкарига юра бошлади. Низомжон унга эргашди. Комитет кабинети ўша Низомжон кўрган пайтидан ўзгармапти. Ҳамма нарса жой-жойнда. Фақат деворда қизил рамкага солинган ёрлиқ. У яқинроқ бориб қаради. Бу ВЛКСМ Марказий Комитетининг пахтадан мўл ҳосил етиштиргани учун звенога юборилган фахрий ёрлиги эди. Адолат стол тортмасидан қоғозга ўралгай нарсани олди.

— Юр, кетдик!

Иккови яна ташқарига чиқишиди.

— Қаёққа борамиз? — деди Низомжон юришдан тұхтаб.

— Асрора опами күриб келамиз, деяпман-ку сенга.

— Асрора қаёқда?

— Ҳали хабаринг йўқми? Асрора опам касалхонадалар-ку.

— Нима қилди? Касалми?

Адолат шима дейиншини, гапни пимадан бошлашини билмай унинг башарасига қараб турди-да:

— Юравер, йўлда айтиб бераман,— деди.

Иккови йўлга тушишди. Адолат катта йўлга чиқиб олишгандан кейин бўлған воқеани гапириб берди.

Асроранинг звеноси гўзаларини яганадан чиқариб, биринчи қуртни ҳам тутиб тамом қилгани. Терилган пиллаларни араналарга ортиб пунктга жўнатиб бўлган эди. Раис она сойиниг бериги томонидаги ғўзалар ҳали ҳам яганадан чиқмаганини айтиб қолди.

— Ғўза тўпиқдан ошиб қолди. Хотинлар эплашолмаяпти. Ҳаммаси ёш болали хотинлар. Ҳаёли боласида, бир оёғи яслида, бир оёғи далада. Жоц синглим, қизларингни ҳашарга обормасанг бўлмайдиганга ўхшайди.

Дарҳақиқат, еттинчи звенода фақат фронтга кетганларнинг хотинлари ишлашарди. Сойиниг нариги тарафидаги яқинда Асроранинг қизлари каллаклаб кетган тутларга арқондан белаңчак қилиб, улариниг болаларига Ойша амма деган кампирни энага қилиб қўйишган. Эртасига Асрора қизларини ишга солиб уларга ёрдамга борди. Ҳавонинг қовоги солиқ. Адир орқасида залварли кўроғишнинек булат кўтарилиб келарди. Адолат қўлинни кўзинга соябон қилиб ўша тарафга қаради-да:

— Вой-бў, Майманага роса жала қуяяпти,— деди.

Ҳамма булат кўтарилаётган адир тепасига қаради. Ҳақиқатан ҳам ўша тарафга жала қуяётгани шундоққина билиниб турарди. Бирдан шамол эсиб бирпасда бўронга айланиб кетди. Шамол звено ерини айланма қилиб ўраб олган теракларнинг белини букиб, шафтолиларининг шохларини қарсллатиб синдиради. Бўрон Адолатининг бошидаги рўмолини юлиб учирив кетди. У рўмолни қувиб сой ёқасига келганды бирдан тўхтади. Сой қутуриб, лойқаланиб, кўпирниб оқарди. Майманага келгани сел адирлардан қуйнилиб шу сойга тушаётган эди. Хотинлар қий-чув кўтаришди. Сойиниг нариги бетидан энага кампир ташвишли қўл силтади. Хотинлар чувил-

лашиб сой ёқасига келишди. Утишининг иложи йўқ. Қутурган сув яккачўпни чил-чил қилнб, оқизиб кетган. Нима қилиш керак? Булат шу тарафга ёпирилиб келяпти. Салдан кейин тутзор устига етиб келади. Болаларнинг аҳволи нима бўлади? Бу жойда бошпана бўлмаса.

Асрора, шошманглар, деди-да, орқасига қараб югуриб кетди. Бедазор орқасида дала участкасининг устахонаси бор. Унда колхознинг юқ машинаси далонда турибди. Шу билан ўтмаса бошқа иложи йўқ. Шоғёрииниг армияга кетганига олти кун бўлди. Асрора трактор ҳайдашни ўрганиб юрган пайтларида унча-мунча машина ҳайдашни ҳам машқ қилиб кўрганди. У шамолдек елиб устахона дарвозасига етиб келди. Дуралгор чол офтобга қўйган ромларни ёмғирда ивимасин, деб айвонга ташитган эди. Асрора кира солиб уига қичқирди:

— Машинанинг калити кимда?
— Менда, нима эди?
— Беринг. Тез, тез беринг. Болалар ҳалок бўлади. Болалар селда қояпти.

Уста шошиб ичкарига кирди-да, калит опчикиб берди.

Асрора ўзини машинага урди. Рулга ўтириб ҳарчанд уринади, қани энди юрса. Мотор ишламайди. У кабинадан чиқиб копотни кўтарди. Шоғёр аккумулятор ўтириб қолмасин, деб токни узиб қўйган экан. Асрора дарров улаб яна кабинага кирди. Мотор унча тихирлик қилмай бир-иккы уринишдаёт гуриллаб кетди. Асрора уни дарвозадан авайлаб олиб чиқди-да, ўқдек отилиб сой тарафга кетди. Машина дўнг ерда гоҳ лапанглаб, гоҳ сапчиб учиб борарди. Орқадан қараб қолган кишилар Асрора ҳайдаетганини билмай шоғёр ичиб олганга ўхшайди, ишқилиб худо арасин-да, деб қараб қолишарди.

Хотинлар сой бўйида ҳамон чирқиллаб туришарди. Кампир қўлларини силкитиб инмалардир деб қичқиради. Осмондан ёмғир чеълаклаб қўйгандек ёғарди. Асрора машинани қирғоққа келтириб тўхтатди. Кабина эшигидан бошини чиқариб сувга қаради. Адолат эшикка осилди.

— Сувга тушма, опа. Емои оқяпти, қутуриб оқяпти.

Асроранинг қулогига унинг гапи кирмасди. У қайси

тарафдан кечиши мүмкінлігінің қордирарди. Ү Адолат-нинг күкрагылан итариб юборди. Адолат орқаси билан ерга ўтириб қолди. Асрора моторга ўт беріб, машинани тикка сойға солди. Хотинлар бирон даҳшат бўлишини кутгандек чурқ ётмай сувда гилдираги ботиб бораётган машинага қараб туришарди.

Машина гилдираги орқасига сув шуркаб секин-секин кузовнiga ботди. Сув кабинага чиқди. У худди баҳай-бат балиқдек супни иккى томонига ёриб шитоб билан ил-тариға сузиб боряпти. Ана, ўртасига келди...

Машина бир лапанглади-да, яна илгарилади. Сув бирдан кабинна томини кўмиб юборди. Сал ўтмай кузов-нинг тўнкарилаётганини кўриб қолишиди.

Ана шундан кейин цима бўлганини билолмай қолишиди. Машина ҳам, Асрора ҳам сувда йўқ бўлиб кетгани эди.

Хотинлар бирдан қий-чув кўтаришди. Машина тўнкарилган жой шундай билинио туритти. Сув ўша ердан сапчиб ўтипти. Бир маҳал қарасак, Асрора нариғи қирғоққа қараб сузиб кетяпти. Сув дам оқизиб кетади, дам четга отали. Йўқ, нариғи ёққа чиқиб олди. Гандиреклаб бориб болаларни кўтариб ўзимиш каллаклаб олган тут тепасига чиқазиб қўяверди. Бола бечоралар каллакларни қучоқлаб бизга қараб бақиришади. Асрора опам қолган икки боланинг биттасини опичлаб, биттасини кўтариб тутга ёнишиб тураверди. Сув оёқлари орасидан оқиб ўтипти. Сел қутургандан қутуради, болалар бақиришади. Бу ёқда қолган хотинлар дамларини ичла-рига ютиб, чурқ ётмай туриништи. Хайрият, воқеадан фермадагилар хабар топишган экан, қир тарафдан айланниб тўрт отлиқ етиб келди. Отлиқлар эгар олдига, орқасига бола миндириб, бирини опичлаб, бирини қўлида кўтариб олиб кетишиди.

Низомжон Адолатнинг гапларини ҳаяжон билан эши-тиб борарди.

— Асрора опам қаттиқ шамоллаган экан. Ёсит-маси тушмаяпти. Кечаси ёнида эдим, жуда кўп аллахлади.

Иккобларни касалхонага етиб келишиди. Низомжонини навбатчи хотини ичкарига киритмади. Адолат халат кия туриб:

-- Сен ташқарида, дераза тагида тур,— деб тайинлади.

Низомжон Асроранинг шаддодлигини, ҳеч нарсадан тап тортмаслигини биларди-ю, аммо мана шундай қаҳрамонлик қила олади, деб сира ўйламаган эди. У бу қаҳрамон қизнинг жасурлигига қойил қолиб, у ёқ-бу ёққа қараб тураркан, бирдан ёнғоқ тагида ўтирган опасига кўзи тушиб қолди. Бормоқчи бўлиб турган эди, тўхтади. Опаси олдига бир челяк қатиқ, саватда бодриниг қўйиб сотаётган эди. Низомжон қип-қизариб кетди. Унинг олдига боришдан хижолат тортди. Беихтиёр у опаси билан Асрорани солиштира бошлади.

Асрора билан уни сира тенглаштиrolмади. Опасининг пасткашлиги шу топла жуда аниқ билиниб кетди.

Дераза пардаси кўтарилиб Адолатининг боши кўринди.

— Ухляяпти,— деб шивирлади у.— Бугун жавоб беришаркан. Испитаси тушилти. Сен кетавер, кечқурун правлениега келсанг, учрашамиз.

Низомжон опасига кўришимай ёнғоқ орқасидан айланаб ўтиб кетди. У қаёққа боришини билмасди. Ўйлаб нетиб ўтирмай қишлоқ тарафга қараб юра бошлади.

Туғилиб ўсган қишлоғининг ҳар бир қаричи таниш, қадрдан кўчаларидан ўтиб гузарга келди. Самоварда унчалик одам кўп эмасди. У чой чақириб тол тагидаги палос солинмаган сўрига омонатгина ўтирди. Чойхўрлар Асрора тўғрисида гаплашиб ўтиришарди.

— Барака топкур, азамат қиз экан. Агар шу бўлмаганда аллақанча бола нобуд бўлиб кетарди-я!

— Раҳматлик дадаси, ўғлим йўқ, деб ўксинарди. Тирик бўлганда ўнта ўғилининг ўрнини босадиган қизи борлигини кўради.

Низомжон уларнинг гапларига жимгина қулоқ солиб ўтираверди.

— Бугун областдан улуглар келишармишми?

— Ҳа. Маскопдан пиллачиларимизга раҳматнома келган. Шуни облвоенкомнинг ўзи топширапшиш.

— Роза қийқириқ бўларкан-да, а?! Илгари шунаقا яхши хабар бўлганда артистлар келиб ўйини кўрсатишарди.

— Ишқилиб, қизларимиз барака топишсин. Шулар обрў олиб туриншилти. Азаматларимизнинг йўқлигйни билдирамай туриншилти.

Низомжон чойни қайноқ-қайноқ ҳўплаб ўрнидан турди. Кечқурун йигин бўлгунча далаларни айланиб келмоқчи бўлди. У энди ўрикзор томонга бурилган ҳам эдикни, олдиндан эшагига халачўп нуқиб дадаси чиқиб қолди.

Оқсоқол бир муддат кўзларини пирпиратиб турди-да, халачўпни белбогига сүқиб, қошларини чимирди.

— Аҳмоқ!

Низомжон бошини эгиб тураверди.

— Юр!— деб буюрди Оқсоқол.

Низомжон жойидан қимирамади.

— Юр, деяпман сенга!

Низомжон бошини кўтариб унинг бетига қаради. Чол ёмон ўқрайиб турарди.

— Қаёққа бораман?

— Ўйга!

— Йўқ, бормайман!

Оқсоқол эшакдан тушиб ёнинг келди-да, тирсагидан силтаб олдинга итарнб юборди.

— Ҳозир уйга борасан. Қаёққа гумдон бўлсанг ҳам оранни очиқ қилиб кетасан. Сен мендан осонликча қутулмайсан.

Низомжон унинг олдига тушиб жадал юриб кетди. Чол яна эшакка минди. То уйга келгунларича на у, на бу гапирди. Оқсоқол эшикка урилган кишан қулфни иштонбоғига бойланган калит билан очди. Ҳовлига киришди.

— Қаёқларда санқиб юрибсан?— чол унга ўдағайлади.

— Қаёқдалигимни бориб кўриб келибсиз-ку.

— Энди кетиб бўлсан.

— Кетаман!

— Йўқ, кетолмайсан!

— Мени оқ қилгансиз. Оқпадар бола бу уйда турнишга ҳақсанз.

— Оқ қилган бўлсам жаҳл устида айтганман.

Низомжон қатъий жавоб қилди.

— Онамни сил қилиб ўлдирдингиз. Бу зиндан уйда қололмайман.

Оқсоқол ўдағайлаб келиб унинг юзига бир шаполоқ туширди.

— Онангни мен ўлдириманми, ярамас! У ўз ажали билан ўлди.

— Сиз Дилдорни баҳтсиз қилдингиз, менинг тарбадарликка мажбур қилдингиз. Онамни ўлдирипгиз. Урушда қон тўккан акамининг хотирасини оёқ ости қилдингиз. Сизга яна нима керак?

Оқсоқол тиззасидан дармон кетиб супа четига ўтириб қолди. Унинг оёқлари титраётганини Низомжон кўриб туради. У отасига кимлигнин кўз олдига келтириб қўйган эди. Оқсоқол шунча ёшга кирнб ҳали ҳеч кимдан бунақа таъна эшиятмаган эди. Бу гапларни ўз боласи айтяпти. Кўзини бақрайтириб турнб айтяпти. Бу қандоқ замон бўлди.

Чол ўрнидан турнб омборхонанинг эшигини очди. Анча вақтгача нималарнидир тарақлатиб сўкинди. Кейин худди жиннинг ўхшаб югуриб чиқди-да, Низомжоннинг қўлидан судраб олиб кирди.

Титраб турган қўллари билан гугурт чақиб чироқ ёқди. Қоронғи ҳужра ёришгандек бўлди. Низомжон турган жойида донг қотиб қолган эди. Чол ҳали у нарсани, ҳали бу нарсани у ёқдан-бу ёққа отарди.

— Ким учун, ким учун йигдим бу нарсаларни...

Ҳужра ичи анвойи нарсаларга тўлиб кетган. Туя сандиқ ичи атлас, шоҳиларга, тўп-тўп баҳмалларга тўла эди. Токчада беш юз қутидан ортиқ гугурт сочилиб ергача тўкилиб ётарди. Чол чамадонга ўхашаш қутини олиб унга ҳам шошиб калит солди-да, очиб бир дам қараб тургач, Низомжоннинг оёғи тагига ирғитди. Тилла билагузуклар, марваридлар, қўша-қўша соатлар ерга сочилиб кетди. Чол телбаланиб қўлига тушган нарсаларни унга ирғитаверди. Бунда кумуш шамдондан тортиб, жуфт-жуфт қилиб боғлаб қўйилган қорақўл теригача, яшинк-яшинк кир соўндан тортиб, юзта-юзта қилиб бойланган таг чармгача бор эди.

— Мана, мана! Буларни ким учун йигдим? Ким учун йигдим?

Оқсоқолнинг жазаваси тутиб клеёнка дастурхонга тугилган бир нимани олиб чўнқайиб ўтириб сяди-да, ичидан юз сўмликларни олиб бошидан ошириб сочаверди.

— Ким учун! Кимга деб йигдим буларни? Кўр бўлгур, басир бўлгур. Худоё худавандо икки кўзинг ситилиб феҳсин сени.

Уруш одамларнинг тинкасини қуритган. Ким рўзғорида нима бўлса опчиқиб эри, ўғли фронтдан келгунча бела-чақасини омон сақлаш пайида сотарди. Улар уруш

тугаса бу нарсаларнинг ўрни тўлиб кетади, деб ишокарди. Асрорага ўхшаганлар энг яхши кўрган буюмларини сотмади ҳам, қизлар билан бир бўлиб давлатга топшириди. Ҳеч бўлмаса душмандан тўрт энлик еримизни қайташиб олишга мадор бўлади, деб топшириди. Одамлар шундай қилиб турган пайтда Оқсоқол мулк йигиди. Уларниңг муҳтоҗлангидан фойдаланди. Мана, қозиққа илинглик турган пўстини Каримжоннинг дадаси қиши кунларни кийиб юрарди. Демак, Оқсоқол арзимаган пул билан унинг эгидан счиб олибди. Уруш бошланган куни Оқсоқол магазинда шима бўлса ташиб келаверган эди. Уша үгуртлар ҳали ҳам турибли. Тузпинг ўзидан неча почкаси бор бу ҳужрада. Ўн беш қопга яқин унни тахлаб қўйибди. Шу аҳволда оч қолдим, деб Найманда тўполон қилиб келди. Опамдан очдан ўляпман, ёрдам берсии, деб яланғоч ташамга кўйлак олиш учун йиққан охириги шулимини ҳам олдириб кетди. Мана пул! Ҳамма пул унда!

Чол ҳамон телба товуш билан бақиради.

— Буларин кимга атаб йиғлим? Сендан сўраяпман, оқпадар?!

— Билмадим,— деди елкасанни қисиб Низомжон.

— Билмайсанми? Билмайсанми? Ҳозир қаммасига ўт қўйиб кулини совураман.

— Ихтиёр сизда! Майли ёндириш! Куйиб кетгани маъқул.

— Билласанми, бу нарсаларни қандай қилиб йиққанимни?

— Биламан,— деди Низомжон совуққонлик билан.

— Билмайсан. Билмайсан! Ҳожатхоналар олдида кесак ушатиб ўтириб, бирорларининг қўлини сув қўйиб топганман. Сен ярамас, одамга ўхшаб яшагин, деб ўзим каттиқ нон себ, совуқ сув ичиб тўплаганман. Кечалари ўхламаганман.

Низомжоннинг калласи ғувуллаб, қўллари муштга айланди.

— Онамниңг ризқидан юлиб қолиб орттирган ионингиз менга керакмас. Онамга ямоқ бўз кийдириб орттирган атласингиз менга керакмас. Мен бу молларингизга тупураман! Керак бўлса, ишлаб ўзим топаман. Сизга ўхшаб ҳаромдан эмас, пешона терим билан топаман.

Оқсоқол пўстакка ўтириб қолди. Боши қуйи эгилди, Низомжон титраб-қақшаб унга қараб турарди,

Отаси энди қариб кучлан қолган эди. Қўл томирла-ри кўкариб териси туртиб чиқиб қопти. Эски маҳси қўнжидан иркит пайтава осилиб ётибди. Низомжон унга қараб туриб алам билан ўйларди:

«Қани эди, бошқа оталардек бўлса, бошимга кўтар-масмидим. Қарнганде иззатда яшамасмиди. Шу аҳволда ҳам у менинг ташвишимни қилаётгани йўқ. Топғаш хазинаси ҳар қаерларда қолиб кетмасин, деб безовта бўяляпти».

Низомжон шарт бурилди-ю, эшикка отилди.

Оқсоқол орқасидан қарғаб қолди:

— Жувонмарг бўл! У дунё, бу дунё косаңг оқармасин!

Низомжон онаси жон берган уйга маъюс қараб турди. Юраги эзилиб секин-секин юриб кўча тарафга чин-қа бошлади.

Бу уйга қайтиб келиш энди йўқ. Қиндиқ қони тўкилган уй, она излари тушган ҳовли, она кўз ёшлиарини шимган тупроқ, хайр. Боланг энди бу даргоҳга келмас бўлиб кетяпти. Болалик қилиб бирон озор етказган бўлса, ўзинг кечир! Онасан, оналар боласини ҳамма вақт кечирган. Сен ҳам кечир, болангни!

Низомжон кўзинда ёш билан остонаядан ҳатлади.

Ботаётган офтоб дарахт баргларини чўғдек чақна-тарди. Низомжон зах, куядори ҳидига тўлган ҳужрадан чиқиб, кўксини тўлдириб нафас олди.

Клуб тарафдан одамларнинг ғовур-ғувури эшити-ларди. Низомжон ўша томонга қараб дадил юриб кетди...

У Найманга келиши билан кўнгилсиз воқеанинг устидан чиқди.

Ариқ қазнётганларга чой олиб бораётган эди, қум тарафга кетаётган Зебихонни кўриб қолди, унга қўл сил-таб, ҳозир келаман, деб кетди. Қайтишда қулоғига га-лати товуш эштилиб тўхтади. Қулоқ солса Зебихон-нинг овози. У додларди. Низомжон қумғонни улоқтириб овоз келган тарафга чопа бошлади. Зебихон савағич ўюнига ўтириб олиб бир оёгини тиззасига олганича чинқиради.

— Нима бўлди? — деди шошиб Низомжон.

— Ҷаён, ҷаён!

— Ҷаён ҷақдими?

У Зебихоннинг жавобини ҳам кутмай, дастрўмолини шартта йиритиб энгашиб ўнг оёгининг кўкариб кетган

бош бармогини сиқиб боялай бошлади. Зебихон оёғини торғиб олишга уринарди, аммо Низомжон күчининг борича маҳкам ушлаб олганидан қимирлатишга кучи етмасди.

Жони бир оз тинчиidi шекилли, Зебихон чинқирмай қўйди.

Низомжон унинг қават-қават бўлиб кетган нешонасига, муттасил тиграб турган иякларига қаради.

— Ҳали ҳам оғрияптими?

Зебихон бошнини қимирлатиб қўйди. Гапиришга унда мадор йўқ эди.

— Оҳ, бир томчигина одеколон бўлармиди-я! — деб юборди Низомжон.

Аммо қишлоқда йўқ одеколон чўлда нима қилади.

Иккови шу кўйи анича вақтгача бир-бирига мўлтираб қараб ўтириши.

— Кетайлик, юроласизми?

Зебихон ўрнидан тураётibвой-войлаб яна ўтириб қолди. Унинг оёғи тўниғигача шишиб кетган эди. Низомжон уни азод кўтариб олди-да, гандираклаб чодир тарафга юра бошлади. Зебихон, қўйинг, ўзим юраман, деб унинг қучогидан чиқишга уринарди. Аммо Низомжон бағридан бўшатмай чайқалиб-чайқалиб кўгариб келаверди.

Сўрида сабзи тўграфб ўтирган чол шошиб турди-ю, Зебихоннинг чаённи чақкан бармогига пинчоқининг қаҳрабо сопини ишқади.

Зебихон эртасига ҳам оёқ босолмай чодирда ётди. Кечга яқин авайлаб секин ташқарига чиқди. Йўқ, оғриқ сезмади. Фақат чаённи чақкан жойнинг ўрни ҳар замон жиз этиб қўяди, холос.

Тўқай чивинлари жон олиб қолганди. Кеч бўлди, қулоқ тагида ғинифиллаб учарди-да, пайт пойлаб туриб ё бурунни, ё қулоқни чақиб қочади. Чашқани учиб кетиб бўлгандан кейин билинади. Чашқани жойи бир соатгача ачишиб туради. Қиздирилган ёғ саҷрагандек бўлиб шишиб чиқади. Паشاҳонасиз ётиб бўлмайдиган пайтлар бошланиб кетди. Тўланбой атайнин кечалари тезсан тутатарди. Чивин тезак тутунидан қочаркан. Шундоқ очиқ ҳавода одамлар тутун ҳидлаб ухлайдиган бўлишди.

Шундай тутун бурқасаб турган кечада Низомжон чодирга келса, Икромжон гильзага питра жойлаб ўтирганини кўрди.

— Ов қилемоқчимисиз, амаки? — деди ҳайрон бўлиб Низомжон.

Икромжон унинг бу сўрогига жавоб бермади. Гапини чалғитди.

— Болам, Мудофаа Комитетидан олган ёрлиқни кўрсатмадинг ҳам. Қани, кўрсат.

Низомжон чодир четидаги Жаннат холадап қолган қутини очиб, газетага ўралган ёрлиқни олди. Икромжон ёрлиқка тикилиб туриб қолди.

— Баракалла, ўглим. Баракалла, — деди Икромжон ёрлиқни эҳтиёт қилиб унга қайтариб бераркан.

Низомжон ҳам ўтириб гильзаларга милтиқ дори жойлай бошлади.

Икромжон илгаригича бирор билан ортиқча гаплашмасди. Чодир олдида ҳам хаёл сурниб ўтирмасди. У ҳам чивиндан қочиб чодир ичига кириб кетгани эди.

— Болам, қишилогингга бориб келдингу, ҳеч нима демадинг. Хўш, қалай бўлди? Уйингга кирдингми? Да-данги кўрдингми? Уни тинчтиб қўйдингми?

Қачон бўлса ҳам Икромжон амаки шу гапни сўраб қолади, деб кутиб юрган эди. У қишилоғидаги гапларнинг ҳаммасини бирма-бир гапириб берди. Икромжон Асрора воқеасини эшитганда кўзларини пирпиратиб қўйди.

— Шунаقا экан, болам. Бу уруш ҳаммани нотинч қиляпти. Даданг билан қаттиқ айтишиб қопсан-да.

— Шундай қилмасам бўлмасди. Жуда ҳаддидан ошиб кетганди.

— Яна ўзинг биласан, ўғлим. Жигарчилик, бир кун келиб афсус қилиб юрмасанг бўлгани. Ёшсан, боласан, билмайсан. Отага фарзанд доғи қанақа бўлишини билмайсан. Бу гапларни ота бўлганингда биласан! Майли, бас, ётайлик энди.

Низомжон ўрнига чўзилар экан, Икромжоннинг гапларини яна бир марта танасига ўйлаб кўрди.

— Пушаймон бўлармиканман?

У ўзидан ўзи жавоб кутиб индамай анча ётди. Юрагида пушаймонга ўрин тополмаганидан кейнингина хотиржам кўзини юмди.

Икромжон эрталаб милтиқин елкасига ташлаб чодирдан чиқиб кетаётганды Тўланбой тол тагида хотини билан қандайдир сирли бир гапни шивирлашиб турганини кўриб қолди. Тўланбой унинг ёғоч оёғини киймай қўлтиқтаёқда кетаётганини кўриб ҳайрон қолди.

— Ҳа, ака, ов қилмоқчимисан? Тўқайга кирсанг қўлтиқтаёқ билан қийналиб қолмаешкансан?

— Тиззамни қавартирвориптн. Сал дам берай, юришга қийналяшман.

Тўланбой уни тўхтатди.

— Жиндек маслаҳатли гапимиз бор эди. Чодирга бирпас кирсанг бўларди.

Икромжон қанақа маслаҳатли гап экан, деб унинг орқасидан кирди. Шолча устига кўрлача солиниб, патнисдаги нош, қант, туршак устига сочиқ ёпиб қўйилган эдн. Икромжон уни кўриб, улар анчадан бери кутиб ўтирган экан, деб ўйлади. Тўланбой хотини олиб кирган тунука чойнакни ёнига қўйиб тўнининг барига ўради. Хотини ҳам бир четга ўтиреди.

Тўланбой гапни нимадан бошлишини билмай мўйловининг бир учини сўрнб ўйланнаб турарди. Охири у Икромжоннинг кўзига ботинмайроқ қаради.

— Энди, дўстим, дунёниг ишлари шунаقا экан. Қиз бола бўйинга етганды тенги билан топиштириб қўйиш бизга ўхшаган катталарнинг иши. Зебихонга ота ўрнида бўлиб қолдим. Қарзимни узай дегандим. Опаси ҳам рози.

Тўланбой гапнинг бу ёгини айтолмай чайналди. Икромжон йўталиб чодирининг очиқ пардасидан чўлга қараб олди. Тўланбой сал дадилланиб гапини давом эттиреди.

— Хафа бўлмайсан-да, дўстим, Зебихонни Турсунбояга қиласиз деган умидимиз бор эди.

Икромжон сесканиб кетди. У Турсунбой билан Зебихон ўртасидаги гапларни биларди. Унинг ҳам кўнглида катта ниятлари бор эди. Тўй қилсам, қишлоқда ош берсам, юртдан қарзимни узсам, деган ўйлари бор эди унинг. Бўлмади. Ниятига етмади.

Тўланбойнинг хотини «пешона экан, тақдир экан, буюрмади», деб қўйди.

— Шу, сенинг розиилганингни олмоқчи эдик.

Икромжон дарров жавоб қилмади. Узоқ ўйлади. Кейин бошиниң күтариб сўради.

— Куёв бўлмиш ўз қишлоғимизданми?

— Уз ҳамқиилогимиз десак ҳам бўлаверади. У ҳам ўз болангдек гап. Зебихон Низомжонининг кўнгиллапти. Ёшларининг ишига биз нима ҳам дердик. Қишлоқ жой, мунақа қилиб юраверишса гап-сўз кўпайиб қолмасмикин деб қўрқяпмиз. Розилик берсанг, шу ишнинг шундоқ бўлганини ҳамқишлоқларга билдириб қўйсакда, пишиқчиликка бориб тўй бўлмаса ҳам тўйчиқ қилиб тинчтиб қўйсак.

— Низомжон дуруст бола чиқди. Аввалига қандоқ бўларкин, деб чўлга юрагим бетламайроқ олиб келган эдим. Хайрият, юзимни ерга қаратмади. Бунақа болалар ўз йўлини ўзи топиб юради. Мана, қишлоғига бориб катта обрў билан қайтиб келди. Ерлиқ олганини эшитгандирсизлар. Аммо унинг бу томонларга қандоқ келиб қолганидан хабарнинг борми?

Тўлашибой бош иргаб, хабаримиз бор, ҳаммасини Зеби айтиб берган, деди.

— Ҳаммасини билмасанлар керак. Кечаги Чортекка боришида отаси билан оранни очиқ қилиб келипти. Шу иш хушукроқ чиқипти-да. Болалик қилиб қизишиб кетмаганинкан? Ҳар нима қилса ҳам ота, ахир. Үндан кечиб бўладими?

Тўлашибой ўйланиб қолди. Икромжон яна гапирди.

— Энди бу масалада ҳам чуқурроқ ўйлаб кўриш керакдир. Ким билади. Балки отаси шундай қилишга арзийдиган одамдир. Уни Низомжонининг ўзи билади. Агар иккови тил топишиб қолган бўлса, мен нима дейман? Майли, Низомжон ёмон йигит эмас. Куймайсизлар. Жўяли бола. Аммо онаси қандоқ туққан бўлеа шундай шир яланғоч. Дадасининг топган-тутганини ташлаб келипти. Бу иши ҳам дуруст. Пешона тери билан топганга нима етсин. Үзларинг ўраб-чирмаб оласизлар.

Икромжон шундай деди-ю, иззат қилиб чақирганзарига раҳмат айтиб, ўрнидан турди.

Ҳаво очиқ эди. Офтоб чараклаб турипти. Тумшуғига илон тишлаб олган лайлак қўнишга жой излаб кўмкўк осмонда айланиб юрибди. Йккита тўрғай қанотини пирпиратиб тикимсиз сайдайди. Икромжон чўлда шунча юриб тўрғайнинг учиб юриб сайрашини кўрмаган экан,

Балки күрган бўлса ҳам бунга эътибор бермагандир. Иккала тўргай тахминан бир-биридан эллик метрча нарида учиб сайрашяпти. Сайрашади-ю, бир-бирига яқин келишолмайди.

Икромжон негалир Низомжон билан Зебихонни шуларга қиёс қилди. Бир-бирига яқин келолмай юрган экан. Бунга мендан андиша қилишган. Зебихонни Турсунбойга бўлишиб қўйгак эдик. Кўнглишга келади, деб ўйлашгандир. Қаидоқ қиласай? Қаидоқ қиласай? Тўй қилиш буюрмаган экан? Менда на хотин бор, на бола бор. Ўйланиб ўттиз йил бирга яшадим, яшамагандекман. Ўнгирма бир йил болам бор деб қувондим. Қувонмагандекман! Қувонч қаёқда, азобда қолиб кетдим. Бу ёруғ дунёда нима қилиб шўппайнib юрибман? Кимга керагим бор? Ярим жон бўлиб судралиб юришдан нима фойда бор?

Икромжон қалласига келган бу совуқ ўйдан сескашиб кетди. Шабадада кўл мавжидек силкиниб турган шоликорликка қараб юрди.

— Ўёқ, ҳали билагимда куч бор. Юрагимда ўт сўнгани йўқ. Бу аламларни, бу хўрликларни оёқ остига олиб топтамагунимча яшашим шарт. Яшайман! Бошимга туганимас савдолар соглан уруси олови ўчганини ўз кўзим билан кўришим шарт. Шу ерда туриб немисга ўқ отаман. Ўқим қолмаса қўлтиқтаётим билан бошинни янчаман. Улиш йўқ. Улиш номардлик. Номард бўлиб ўлишни истамайман, истамайман!

Икромжон ўзидан-ўзи гапириб борарди. Қамиш орасдан чиққан юк машинаси оз бўлмаса уни уриб юборарди. Шоффёр қаттиқ сигнал бериб тўхтади.

— Сизга нима бўлди, амаки? Сигнал берсан эшитмайсиз?

Икромжон йўл четига чиқди. Шоффёр ёнидан қофоз олиб унга узатди.

Хат. Унда Тога Наймандаги жамики одамларни Зирнламага етказиб келишини буюрган эди.

— Соат учда Азиҳон келади. Катта митнииг бўларминиш. Ҳамма келсин, деб тайинлади. Одамларни тўплаб беринг, ҳозир олиб кетаман.

Икромжон орқасига қайтди. Тол шоҳига илингган кетмонини тош билан дараанглатиб ураверди. Бу бемаҳал чалингай занг товушидан узоқ-яқиндагилар тол тагига йиғилиб келаверишиди. Икромжон Тога тайинлаган гап-

ни айтиб йўлга чиқиш кераклигини айтди. Аммо ўзи сўрида ягона тиззасини қучоқлаганича машинага чиқаётганларга қараб ўтираверди. Низомжон ҳам кетмонини чодир олдинга ташлаб, чељакнинг четидан сув қўйиб қўл ювишга қийналаётган Зебихонга кружкада қўйиб бера бошлади. Икромжон уларга ҳам ҳасад, ҳам меҳр билан боқарди.

Зебихон ўз чодиринга кириб ранги кўтарилиб, гуллари билинмай кетган сатин кўйлагини кийиб чиқди-да, машина гилдирагига оёқ қўйди. Низомжон илдам келиб унинг тирсагидан кўтариб юборди. Унинг ўзи ҳам чиқаётган эди, бирдан яна пастга тушди. У еқ-бу ёқса қаради. Икромжонга кўзн тушиб қолиб олдинга келди.

— Қани, юрмайсизми? Нима қилиб ўтирибсиз?

— Сен боравер, болам, боравер! Мен кейинчалик бораман.

— Сиз бормасангиз мен ҳам бормайман, амаки!

Икромжон унга меҳр билан қаради.

— Боравер. Кўпчилик билан сал кўнгленинг ёзиб келасан.

— Кўнглим шундоқ ҳам ёруг. Юринг, юринг.

Икромжон қатъни бosh чайқади. Ҳатто асабдан унинг лаблари уча бошлади. Низомжон унинг жаҳли чиқаётганидан ҳайрон бўлиб бошқа қистамади. Аммо уни шу аҳволда ташлаб кетгиси келмай машина билан унинг оралиғида турниб қолди. Ҳамма машинага чиқиб бўлган. Фақат уларнинг иккovi қолишган эди. Тўланбой қўл силтади.

— Қани, чиқмаётсизтарми?

Икромжон Низомжоннинг ҳали ҳам турганини кўриб жаҳли чиқиб кетди. Тиззасини қучоғидан қўйиб юбориб унга ўшқирди.

— Қанақа боласан? Мени тинч қўяссанми, йўқми? Бор, деяпман. Бор, кўзимга кўринма!

Низомжон баттар саросимага тушди. У Икромжоннисира бу аҳволда кўрмаган эди. У бенхтиёр кузовга чиқди. Тўланбой Икромжоннинг аҳволини кўриб турганидан у ҳам қистамади-да, кетдик, деб кабина томини муштлади. Мотор гуриллаб олдинга силкиниди. Низомжон машина то қамишлар орасига киргунча сўрнида телбага ўхшаб ўтирган Икромжондан кўзини узмади.

— Нима бўлди унга? Ким хафа қилди экан?

Низомжон учиниң қишлоққа тушолмаслик сирини билмасди. Икромжон Азизхонининг кўзига қарашдан қўрқарди. Бирдан у Турсунбойни сўраб қолса, нима дейди? Ахир улар тепкилашиб катта бўлишган. Албатта сўрайди.

Икромжон эрта баҳор Найманга кўчиб чиқаётганларида Азизхонга колхоз номидан ёзилган хатга эл қатори қўл қўйди. Ушанда одамлариниг икки кўзи унга қадалганини ҳали унтуломасди.

Бугун ҳам қишлоққа боргандা, Азизхон билан кўришаётганида яна шундай бўлади. Ҳамма унга тикилади. Хонининг дадаси қаҳрамон билан кўришаётганида қўллари титрармикин, кўзини ундан яширмасмикин, деб қараб турадиганлар топилиб қолар.

Икромжонни номус ўти кўйдирарди.

Ҳалигина одамлариниг шовқининг тўлган чўл бир зумда ҳувиллаб қолди. Қамишлар шовиллаган, шамол гувиллаган Найманда Икромжониниг бир ўзи қолганди. Икромжон неча кундан бери ёлғизликин кўмсарди. Атайн қилгандек уни ҳеч ёлғиз қолдиришмасди. Ким билади, балки атайни қилнишар?

У ёлғизликин қанчалик хоҳламасин, барибир ундан қўрқарди. Бахти одам, юраги шодликка тўлиб кетган одам ёлғиз қолса роҳат қиласди. Бутун шодлигини, бахтини ёнига чорлайди. Икромжон ёлғизликда нима қиласди?

Ҳозир ҳувиллаб турган чўл уни ютаман деяётганга ўхшарди. Ҳатто у, нега улар билан бирга кетмадим, деб дилидан ўтказди ҳам.

Ўриндан турди. Милтигини елкасига олиб бир дам нима қилишини билмай турди-да, қўлтиқтаёққа тиралиб тўқай тарафга кета бошлади.

У биронта бўрими, тўнғизни отса аламидан чиқармиди. У бошида ҳеч қандай ўй, ҳеч қандай ниятсиз тўқай ичига кириб борарди.

IX

Икромжон шовиллаб турган кимсасиз тўқай ичидагича узоқлаб кетган эди. Аксига олиб у на бўри, на қуён, на ўрдак уролди. То у қўлтиқтаёққа сунниб мўлжалга

олгунча ўрдак учиб кетар, қуён инига стиб бўларди. Тўқай яланглигида ўзини офтобга солиб ётган баҳай-бат эчкемар унинг қорасини кўрибоқ думи билан қамишларни шитирлатиб чайқатиб, бирпасда ғойиб бўлди.

Икромжон юра-юра чарчади. Милтиқни ерга қўйиб чалқанча ётиб олди. Бегубор кўм-кўк осмонга тикилганича қимирламай ётаверди. Қаттиқ чарчаганидан кўзи илинган экан, нимадир шитирлаб уйготиб юборди. Икромжон бирон ҳайвон бўлмасин, деб сапчиб ўрнидан турди. У ёқ-бу ёққа аланглади.

Ундан ўн беш қадамлар нарида, қамишлар орасида бир одам осмонда пилдираб учиб кетаётган ўрдакларга қараб туарди. Нотаниш киши унга орқасини ўгириб турганидан башарасини Икромжон кўролмади. Қўлтиқ-таёғига осилиб ўрнидан турди. Нотаниш кишидан кўзи-ни узмай энгашиб милтиғини олаётган эди, у чап томонга юра бошлади. Икромжон бенхтиёр унга эргаша бошлади. Оёқ тагида қуруқ қамиш шитирлади. Нотаниш ўгирилиб орқаснга қаради. Қаради-ю, қўркувдан кўзлари дум-думалоқ бўлиб кетди. Икромжон уни танимади.

Сочлари ўсиб елкаснга тушган, кийимларининг жулдири чиқкан, юзлари чивини чаққандан яра бўлиб кетган бу одам Турсунбой эди. У озиб, қорайнib, дармон-сизликдан аранг судралгандек юради.

Одам қнёфаси йиллар ўтиши билан, шаронт таъсири билан ўзгариб кетиши мумкин. Фақат одамнинг кўзи ўзгармайди.

Икромжон унинг Турсунбойлигини кўзидан таниб қолди. Қичқириб юборди.

— Турсун!

Турсунбой қимирламади. Икромжон таёқ билан сакраб-сакраб олдига келаётган эди, Турсунбой яна нари кетди. Унинг бу ҳаракатларни худди аллақандай ёввойи ҳайвонларни эслатарди.

Чинакамнга у ваҳшийлашиб қолган эди. Яқин олги ой бирор билан гаплашмай, одамсифат ётиб-турмай, иссиқ татимай шу аҳволга тушган эди.

— Турсун, Турсунбой, болам!— деди жонҳолатда Икромжон.

Турсунбой бу гал жойидан қимирламай туриб қолди. Икромжон бора солиб унинг бўйнига осилди. Қўлтиқ-

таёғи ерга тушди. Бир оёқлаб туриб уннинг слкаларини силар, пешоналаридан ўпардид.

Бирдан димогига қўланса ҳид урилиб Турсунбойни бағридан қўйиб юборди-да, якка оёқлаб туриб қолди. Мувозанатини сақлаётмай орқасига чалқанча ағдарилиб тушди. Боласи уни турғазиб қўймади. Ўзи бир қўлига тиравиб яна ўринидан турди. Ўғлиниг юзига қара-ди.

Турсунбойниг юзига кўпдан сув тегмаган. Бутун вужудидан ачимсиқ тер ҳиди бурқсиб турарди.

Икромжон бу ногаҳои учрашувдан тамомила эсан-кираб қолган эди. Нима қилишини, ўғлига нима дейишини билмасди. У шу бир оёқлаб турганча жуда оз фурсат ичида кўп нарсаларни ўйлади. Кўп нарсаларни хотирига келтирди.

Хотинипинг тўқайга илдиз теришга бориши шу бир неча минут ичида аён бўлди.

Икромжон бутун борлиғини, бугунини, эртасини бағишлигаран ёлғиз фарзандига қараб бирдан жирканди. Кошлари чимирилиб, пешоналари тиришди.

Уннинг олдида ўз боласи эмас, бир йиртқич турган-дек бўлди.

— Ўтир!— деб буюорди Икромжон.

Турсунбой итоаткорлик билан ерга чўккалади.

— Тўқайга қачон келдинг?

Турсунбойниг тили гапга келмади. У гўё гаплашиб қобилиятини ўйқотгандек жавобга сўз ахтараётганга ўхшарди. Охири у қийнала-қийнала жавоб берди:

— Тўрт ой бўлди.

Турсунбой бошини эгиб ердан чўп олиб тишлаб ўти-раверди.

— Онаиг ўлди,— деди Икромжон.

— Биламан. Кўмишга олиб кетаётганингларда кўриб турган эдим.

Икромжон ўзини ўйқотиб қўйди. Қархисида ўтирган боласини ягона оёғи билан тепиб юборди. Турсунбой орқасига ағдарилиб тушди. У то ўринидан тургунча Икромжон эмаклаб бориб бошига, юзига ураверди. Бола отасига мушт кўтаролмади. Уннинг бундай қилишига дармони йўқ. Очлик ўз кучини кўрсатиб, уни ҳолдан той-дирган. Икромжон ҳамон уннинг дуч келган жойига мушт соларди. У муштларди-ю, аллақандай хунук овоз билан бақиради.

— Онанг қандоқ хотин эди! Қандоқ хотин эди! Номард! Она қабрга қўйилаётга ўнда кўриб туриб ёнига боролмаган, оқпадар! Ўз қўли билан тупроққа қўйиншдан қочган, ярамас! Онанг қандоқ хотин эди-я! Сен жувонмаргга қандоқ меҳр қўйган эди-я! Сен уни ўлдирдинг! Ўзинг ўлдирниб, яна ўзинг уни тупроққа қўйганларини томоша қилдингми? Ифлос!

Икромжон мушт уриб чарчади. Сўкнб овози бўғилди. У Турсунбойнинг бўғини қўлдан бўшатиб башарасига қараб тупурди.

— Мана сенга!

У бунга ҳам қаноат қилмай қўлтиқтаёғини олиб унинг елкасига икки марта зарб билан урди. Турсунбой аламдан ингради. Орқаси билан судралиб пари кетди.

— Ет-бегоналар тобутни елкага олиб кетаётганиларини кўриб чидаб турдингми? Йўлингга термилиб кўр бўлган онага шуми мукофот? Бутун умрини, жонини, роҳатини бағишлаган онага шуми мукофот? Алифдек қоматини сен буқдинг, юзларига ажинларни сен солдинг, кўзларидан нурни сен ўғирладинг, шу ёруғ дунёни қоронги злидон қилдинг! Сен жувонмаргдан қандоқ умидлари бор эди онангнинг. Сенинг ўринингга ит боқсак бўлмасмиди. Елкамда кўтариб катта қилганман. Шу елкаларимда катта қилганман. Оғиримни енгил қиласан, деб ўйлаган эдим. Мушкулимни осон қиласан, деб ўйлаган эдим. Оқ сут берган онангни гўрга қўйиншга ярамадинг. Онаға вафо қилмаган бола, кимга вафо қиласади. Юрт ишига ярамаган бола, қай ишга ярайди.

Икромжон унга қараб қаҳр-ғазаб билан қичқиради:

— Хони! Қочоқ! Номард! Ҳезалак! Ифлос! Ит! Тур ўринингдан!

Турсунбой ўринидан турди. Икромжон яна қўлтиқтаёғига осилниб қаддини ростлаб олди-да, унга буюрди.

— Юр!

Турсунбой қимирламади. Икромжонда қандайдир ҳеч тўхтатиб бўлмас куч лайдо бўлганди. Ҳозир у ҳар қандай ишни қилишга қодир. Ҳар қандай ваҳшний куч билан олишишга тайёр эди.

Турсунбой безовталик билан тутилиб сўради.

— Қаёққа?

— Қишлоққа. Юрт олдига. Сен ярамасининг жазоинги
ни юрт берсии.

— Дада, дадажон!

— Дада дема. Сендеқ болам нўқ. Сени аллақачон
ўлдига чиқазиб қўйғанман. Қўзларинг ўйилсии, ўқрай-
ган кўзларингин қузгуналар чўқисин! Юр, деяпман
сенга!

Турсунбой унга ваҳима билан қараб турди-да, бир-
дан орқасига бурилти. Икромжон уни ушлаб қолмоқчи
эди, силтаб таштади. Икромжон ёнбоши билан йиқилди.
У ўринидан турганди Турсунбой анча нарига кетиб қол-
ган эди. Икромжон шошиб елкасидан қўш тигин олди.
Тирсагини қўлтиқтаёқ чармига тираб туриб мўлжалга
олди. Үқ овози худди чўл устида аллақандай ваҳимали
ҳайвои ўқиргандек бир неча дақиқа аке-сало бериб тур-
ди. Тутун тарқаганда Икромжон ўглининг қамишларни
қайнириб ҳамон чопиб кетаётганини кўрди. Ҳайрият, тег-
мабди, деди. Яна милтиқни ўқлади. Бу гал болани мўл-
жалга олмади. Жаҳл билан дуч келган тарафга қараб
тепкини босди.

Үқ товушидан чўчиган қушлар осмонин тўлдириб
безовта қанот сийкитишарди.

X

Кунлар исиб кетди. Олтиариқнинг бодринги, Қуван-
нинг ҳанлалаклари Найман томонларга ҳам келди.

Кундузи қум тарафдан илиқ, нафасни қайтарадиган
шамол эсади. Кечқурунларн худди куз ҳавосидек муз-
дек шамол қамишларни шовиллатиб, одамларни совқот-
дириб изғиб юради.

Найманликларнинг, айниқса, шу кезларда ишлари
кўпайиб кетган эди. Шоликорликлар тизза бўйни келиб
қолган, одамлар кечани кеча, кундузни кундуз демай
ўтоқ қилишади.

Қамиш ҳали у ердан, ҳали бу ердан қайнаб чиқади,
уни илдизи билан суғурнб ташлайман десанг, ўзи билан
бир боғ шолини изаштириб чиқади.

Низомжон эрталаб ҳам, кечқурун ҳам шоликор-
ликда.

Тинмай сув кечаверганидан яна безгак тутди. Ранги сарғайиб кечалари бадани титраб-қақшаб оғрийди. Шу ақвонда ҳам сувдан чиқмайди.

Икромжон ҳамон камгап. Одамларга аралашмай қўйган. Чодиро олдида ўтириши ҳам йўқ бўлган. Шолинкорликдан келиши билан ичкарига кириб кетади-да, ягона тиззасини қучоқлаб, бир шуктага тикилганича қимирламай ўтираверади.

Низомжон шолинкорликка кираман деб шимининг почасини шимараётган эди, Тўланбойининг ўғли келиб қолди.

— Сизни бир хотин чақирияпти.

Низомжон ҳайрон бўлди.

— Қанақа хотин?

— Қақалоқ боласи ҳам бор.

Низомжон ким бўлди у хотин, деб ҳайронликда тол тагига келса, сўрида боласини тиззасига қўйиб Дилдор ўтирибди.

Низомжонининг юраги орқасига тортиб кетди. Оббо, энди сен билан тураман, Чортеракка кетмайман, деса-я! Опам уни ишга солиб қишлоққа олиб кел, деб юборган бўлса-я!

Низомжон унинг олдига етиб келгунча минг хил хаёлга борди.

Дилдор болани тиззасидан олиб ерга қўйди. Бола майсалар устида эмаклаб кетди.

Иккови анча вақтгача бир-биrlарининг бетларига қараёлмай жим туриб қолиши.

— Яхши юрибсанми? Рангига нима бўлди?

Низомжонга унинг дабдурустдан айтган бу гапи малол келди. Жавоб ўрнига елкасини учирив қўйди.

Чодир ичидаи чиқиб келаётган Зебихон уларни кўриб бир дам тўхтади. Дилдорга бошдан-оёқ назар ташлаб олди-да, индамай юриб ўтиб кетди. У то янги уйлар олдига келиб бурниб кетгунча Дилдор уни кузатиб қолди.

— Шуми?— деди Дилдор.

Низомжон бosh қимирлатди.

— Қадди-қомати келишгангина экан.

Низомжон унинг нима мақсадда келганини билолмай ҳамон ҳайрон эди.

— Қишлоқда нима гаплар бор?

— Қишлоқ ўша-ўшалигича. Нимага келганимга ҳайрон бўляпсан-а. Сени хурсанд қилгани, сенга миннатдорчилик билдиргани келдим.

У шундай деди-ю, нимчасининг киссасидан уч бурчак иккита хат олди. Бирини Низомжонга узатар экан:

— Манавининси сенга,— деди.

Низомжон хатин Каримжондан деб ўйлаган эди. Қараса акасидан. У қоронги-зимистондан бирдан чиқкан-дек ҳеч нарсанни кўролмай қолди. Кўз олдида каттакон доира гир-гир айланаверди. Боши айланиб сўрига ўтириб қолганини ўзи ҳам сезмади.

— Нима, нима? Акамдан? Тирик эканми? Тирик эканми?..

Дилдор Аъзамжондан яқинда хат келгани, у хатда анча вақт қуршовда қолиб кетиб зўр жанглардан кеини қуршовни ёриб, ўз қўшинларимизга қўшилганини ёзиб, шу хатига тезда жавоб қайтаришларини сўраганини айтиб берди.

— Жавоб ёздик. Хатда уйда нима бўлган бўлса барини очиқ ёздим. Ҳеч нарсани яширмадим. Сенинг кетиб қолганингни ҳам, даданг билан Рисолат опанинг қилган ишларини ҳам ёздим. Кеча, мана, хатимга жавоб келди. Ичига сенга ҳам хат солиб қўйган экан. Ўқи!

Низомжон шошиб хатни ўқий бошлади:

«Низомжон, ука!

Мен соғман. Аҳволларингни Дилдор ёзган хатдан билдим. Мен сени шу пайтгача эсини танимаган бола, деб юрардим. Менин кечир, ука. Кўп савдолар бошимдан ўтди. Урушдим, яраландим, яна урушдим, яна яраландим. Госпиталь койкасидан шифтга қараб ётиб бутуни кўрган-кечингларимни ўйладим. Мендан койима, сенга озор берганимни ўзим билмайман. Энди кўзим очилди. Уйлаб қарасам, тарбияга қонмаган бола эканман. Биласанми, ҳамманинг айвонига қалдирғоч уя қуриб бола очарди-ю, бизнинг айвонимиз шифтига ҳатто мўмин-лақма муснча ҳам уя қурмасди. Бу уйга дадамдан бошқа ҳеч ким сиғмайди. Сен ҳам кетибсан. Дилдор ҳам кетибди. Шундай бўлиши керак ҳам эди.

Дадам билан опам қилган юзсизликларни Дилдор хатида ёзибди. Агар сен дадам билан опамнинг гапига

кирганингда, билмадим, аҳволим нима бўларди? Агар сен ҳам мен қилган хатони тақрорлаганингда бир-бнримиз билан юз кўрмас бўлиб кетардик. Дилдор ҳам, болам ҳам бегона бўларди. Эси бор бола экансаи. Раҳмат, ука. Найманга кетиб қолгани эмишсан. Майли, қайди бўлсанг омон бўл. Ўз бахтингни ўзинг топ. Ҳозир гости талдаман. Соғайнб яна жангга кираман. Бахтимга сен омон бўл, ука. Борсам бу қилган яхшиликларинг учун бошимга кўтараман...»

Низомжон хатни ўқирди-ю, кўзларидан юм-юм ёш оқарди. У хатни тиззасига қўйиб, бир муддат қимириламай тўқайга тикилганича туриб қолди. Майсада эмаклаб юрган бола унинг оёғига осилди. Низомжон бир сесканди. Шошиб энгашиб болани қўлига олди-да, у юзидан, бу юзидан чўпиллатиб ўпа бошлади.

— Даданг билан опанг уйга олиб кетаман, деб келишди. Бормадим.

Низомжон нима дейишини билмай унинг бетига қарди.

Дилдор ҳамон чиройли эди. Бола туғиб яна очилиб, тўлишиб кетибди. Бу гал Низомжон унинг бетига, қоматига ҳирс, ҳис билан эмас, аллақандай меҳр билан қарди. У ортиқча хотираларга берилишдан сақланиш учун Дилдорни гапга тутди.

— Тирикчилигинг, тирикчилигинги қалай? Қийнал-маяпсизми? Қийналаётган бўлсангииз айтиш.

— Қийналаётганим йўқ. Болам катта бўлиб қолди. Ишга чиқяпман. Асрора фронтга совфа-салом олиб бораётган делегатлар билан кетди. Асроранинг ўршига вақтинча звено бошлиги қалишди. Дадам соғайиб кетдилар. Опанг билан даданг у бечоранинг ўлимини кўп кутишди. Опанг дадамнинг бисоти кўп, деб ўйлади. Улар ўйлаган бойлик йўқ би咂да.

Низомжон: «Дилдор Асроранинг ўрнига вақтинча бўлса ҳам лойиқ топилибди, демак, дуруст ишлаётган экан-да! Дилдор бир иш қилса астойдил қиласди. Акамнинг гапи тўғри. Бизнинг уйда мусинча ёлчимайди-ю, Дилдор ёлчирмиди. Яна озроқ уйда турганида одамгарчиликдан чиқарди. Кетгани дуруст бўлган экан. Яна сафга, тенгдошларининг сафига кирипти. Акамнинг дараги чиқниши ҳам унга қанот бўпти»,— деб ўйлади.

Шу пайт Зебихон тўр саватда ҳандалак, бодринг олиб ўтаётган эди, Низомжон уни тўхтатди:

— Зебихон, баққа келинг, танишиб қўйинг, Диlldор билан.

Зебихон кслиб қўлидагиларини сўрига қўйди-да, Диlldор билан кўришди.

Дилдор унга ажабланиб қаради-да, кулиб юборди. Унинг кулгисндан хижолат бўлган Зебихон қошларини чимирдн.

— Сизни бошқача ўйлардим.

— Қанақа ўйлардингиз?

— Бошқача деб тушунтиришган эди.

Низомжон гапга аралашди.

— Агар опам тушунтирган бўлса, алвости қилиб тушунтиргандир-да.

Дилдор хахолаб кулиб юборди.

— Жудаям уччалик бўлмаса ҳам ҳар қалай ундан сал берироқ қилиб тушунтирган эди.

— Алвости бўлмаса ҳам, ажнна, деб тушунтиргандирлар-да.

— Топдингиз, топдингиз.

Кулги баҳона улар орасидаги бегоналик нари кетгандек бўлди.

Тўланбой елкаснда кетмон билан келиб қолди. У Низомжонни кўриб қовоғини солди.

— Қанақа беғам боласан. Икромжон тонг қоронгисида тўқайга кириб кетганича ҳали ҳам дараги йўқ. Бирон жойда йиқилиб қолган бўлмасин. Бир қараб қўйиш керак эди.

Низомжон эрталаб ҳам Икромжон амакини кўрмаган эди. Кечаси кеч ётган, кеч уйғонган эди. У уйғонгандада Икромжон ўринда йўқ эди. Низомжоннинг юрагини ваҳм босди.

— Зебихон, Диlldорга у ёқ-бу ёқни кўрсатиб туринг, Икромжон амакидан бир хабар олиб келай.

У шундай деди-ю, юргурганича тўқай тарафга қараб кетди..

* * *

Икромжон Турсунбойни учратган кундан бери тинчини йўқотган эди. Боласи экан-да, аҳволи нима бўлди, деб ўйлади. Унинг қнлмишларини эслаб қаҳр-ғазаб ичидаговурилганди. У ўша кундан бери тўқай кезиб уни

излайди. Тополмайди. У энді Турсунбайни учратса, уннинг дилига иносиф солмоқчи, аға сұратмоқчи. Жангга юборишлариниң, қонли урушда дөгни юнишни сұрашга унатмоқчи.

У бу тоңг ҳам түқайға қараб кетди. Бу гал у мильтік олмади. Оталик журъати билан униң күндирішини ният қылған зди.

Еира-шира тоңг ёришиб келаётган зди. Икромжон қамишлар орасыда узоқ кезди. Овоз чиқариб ўғланиң чақырди. Ҳеч қайда жавоб бўлмади.

Бирдан қамиш капага кўзи тушиб тўхтади. Секин бориб ката ичига мўралади. Турсунбой тўзиб кетган тўниши бошнга қўйиб қимирламай ётарди. Икромжон ажиб бир ҳаяжон билан тепасига келди. Энгашиб:

— Болам, болам,— деб чақирди.

Аммо Турсунбой жавоб бермади. У ота дийдоридан, сна меҳридан, ёр-биродарлар даврасидан олисда, чақирса овоз етмайдиган жойда қувғин бўлиб оламдан ўтган зди.

Икромжон совуқ ташини бағрига босиб, қотиб қолган елкаларидан сиплади. Пешоналаридан ўпди. Уннинг кўз ёшлари Турсунбойниң муздек совуқ юзларини ювди. Икромжон кимсасиз тўқай орасыда аламларини, ичини куйдирган дардларини танида чиқариб юборгудек бўлиб ўкириб-ўкириб йигларди.

Турсунбойниң барн қилмишлари энди жони билан бирга ташини тарқ қылған зди. Энди у ёлғиз тана бўлиб ота бағрида қолған зди. Энди бу тана отанини зди. У ёшлиқ пайтларидагидек беозор ухлаётганига ўхшарди. Юзлари порасида юзицек пок зди уннинг. Йигирма бир йил ардоқлаб боққан, шамолнираво кўрмай жонига ўраб ўстирган боласи хонилликдан, қўрқоқликдан, она олдиндаги ҳеч қачон ювиб бўлмайдиган гуноҳлардан пок бўлолмай, ота қучогида бегонадек ётарди.

Икромжон йиғлади, йиғлади, йиғидаи кўз ёшлари қуриди. Боласининг бошнга хашак тўплаб ёстиқ қилдида, уни аста ерга ётқизди.

Атрофда офтоб яшнайпти. Янги попук чиқазган қамишлар ел билан ўйпаşяпти. Осмонин замнида қайчига ўхшаб турна карвоин қўй ҳайдаган чўпондек қурслаб ўтишти? Осмон шу қадар сўнгсиэм? Уннинг ортида шималар бор? Бу зангори йўл қай томонга олиб боради? Қизиқ! Турналар қайга учаётганикни?

Икромжоң төлбага ўхшаб то турналар уфқа сингиб кетгүнча қараб турди. Бирдан сесканиб яна ерда ётган боласыга қаради. Тұнни ечиб устига ёпти-да, бир тиззалаб чўкка тушди-ю, қўлтиқтаёғи билан ер ўя бошлиди.

У ўғлига, ягона ўғлига гўр қазирди.

Боласи уйда умрини яшаб ўлса бўлмасми? Юргизмат билан уни сўнгги йўлга кузатарди. Одамлар давра қуриб кўз ёш тўкиб қабрга қўярди. Энди у тўқайдан чиқолмай, шармандалик, юзи қоралник билан жон берди. Унинг гўри ҳам бошқаларининг ўхшамасди. Гўри кетмоں билан эмас, қўлтиқтаёқ билан қазиларди.

Икромжон ҳам алам, ҳам нафрат билан гўр қазирди. Баҳор селлари мағзи-мағзига сингап ер қўлтиқтаёқ учига бир кафтдан иленинб чопқарди. Икромжон қора терга тушиб кетди. У қабрии тизза бўйи қазигандада ҳали офтоб ўчмаганди. У қаддини ростлаб яна осмонга қаради. Осмон тоза. Унда на қуш учар, на булут сузарди. Ёнига қаради. Унинг чопони тагида Турсунбой ётарди. Икромжон бир дам унга ҳасратли боқиб турди-да, яна ер ўйнишга тушиб кетди.

Офтоб сўнди, уфқда қип-қизил шафақ ёнди. Қамишлар учи ўчаётган шам сўхтасиға ўхшаб қолди. Икромжон қабрдан чиқиб терлаб турған танидан яктагини еди-да, Турсунбойни ўради. Аллақандай ғайри табиний куч билан уни икки қўллаб кўтарди-да, бир тиззалаб сурилиб қабр олдига келтирди.

Чўл устини аста қоронғилик босиб келаётган ёз оқшомида ота ўз боласини шонсиз, шарафсиз, маросимсиз қабрга қўйди. Лой аралаш тупроқ тортди.

Ой сингап қизил лагандек бўлиб бўзарниб чиқди. У секин-секин ҳаволаниб терак бўйи кўтарилди-да, қимириламай осилиб қолди. Бирин кетин юлдузлар қўзи равшанланана бошлади. Осмони заминда арава орқасидан кўтарилган тўзондек бўлиб сомончи йўли қўринди.

Икромжон қабр тепасидан кетолмади. Ҳар гал ўрнидан туриб кетмоқчи бўларди-да, яна фарёд уриб ўзини қабр устига отарди.

Ой ёритиб турған тўқай яланглигига Икромжон қабрни қучоқлаб ётаркан, кимдир униш елкасидан кўтарди.

— Дала, дала, туринг, кетамиз.

Низомжон кўпдан бери унинг аҳволини кузатиб турарди. Фарёдига чидаёлмай охири зўрлаб бўлса ҳам олиб кетишга аҳд қилган эди.

— Юринг, юринг, кетамиз. Энди бас. Қетайлик.

Икромжон бош кўтариб унга қаради. Ҳеч нарса демай судралиб бориб қўлтиқтаёгини олди-да, чайқала-чайқала олдинга тушиб кетаверди.

То тўқайдан чиқишигунча ҳам улар бир-бирларига чурқ этуб оғиз очишмади.

Низомжон нима дея оларди?

Икромжон нима дея оларди?

Икромжоннинг бағрини кўйдираётган алам бу поёнсиз тўқайларга, ой нури ожиз ёритиб турган сўнгсиз чўлларга сиғмасди...

Низомжон алламаҳалгача Икромжон амакини, Ҳашнат холани ўйлаб ухламай ётганидан эрталаб жуда кеч ўйғонди.

Чодир туйнуғидан офтоб ўтиб, унинг думалоқ нури бордон устида пиёладаги чойдек қалқиб турарди. Икромжон ҳали ҳам пишиллаб ухлаяпти. Унинг бунақа одати йўқ эди.

Икромжон ҳамиша тонг ёришмай ўйгониб, бир тиззасини қучоқлаганича қимирламай ўтиарди. Нима бўлди? Низомжон бунинг сирини билади. У чарчаган. Ҳолдан тойган. Айниқса, кечаги даҳшатли ҳодиса уни оёқдан йиқаёзган эди. Майли, ухласин. Мириқиб ухласин. Унга ососми?

Низомжон бордонни шитирлатмай оҳиста кийиниб чодирдан чиқди.

Осмонда қиттак ҳам булут йўқ. Шамол ҳам эсмайди. Бак тагидан кўтарилаётгани кўм-кўк тутун буралмай тикка осмонга ўрлаяпти. Худди сўнгсиз осмонга кул ранг юмшоқ устун тираб қўйганга ўхшайди.

Сўрида Тўланбой боласини ёнига ўтқизеп нималардир деяпти. Бола буринни торта-торта кўзини ишқаб ҳиқиллайди. Тол тагида ўтирган Зебихон билан Дилдор қотиб-қотиб кулишарди.

Низомжон улар олдига ювуқсиз боришдан андиша қилиб кружкада сув олиб чодир орқасига ўтиб кетди-да, белбоғига артина-артина сўрига яқинлашди.

— Нима гап, нимага йиғлаяпти бу? — деди Низомжон Тўланбойга.

— Сұрама, божа. Жияиннингин бирпас күтартған әдим, пақ манави қиёмат қылворди. Қизғаняпти.

Низомжон болага қараб илжайиб қўйди.

— Йиғлама, ўғлим. Уруш тамом бўлганда Низом поччанг бир дўлпи ҳолва олиб беради. Маза қиласан. Эртага ўзим сенга битта вайвоякнинг боласини тутиб бераман.

Боланинг қўзларни яшиаб кетди.

— Уруш қачон тамом бўлади?

— Яқинда тамом бўлади. Аскарликка кетганларнинг ҳаммаси ҳолва олиб келишади. Ҳу, бир марта сенга иккита печине берган әдим-ку, ўшанақа печинедан анча олиб келишади. Менам ейман, сенам ейсан.

Бола Дилдорнинг қўлидаги ўғлига ўқрайиб қараб қўйди.

— Унга бермаймиз-а.

— Озгинча бермаймиз. Бўлтими?

Низомжон ота-боланинг гапларига кула-кула тол тагига қараб кетди. Дилдорнинг қўлидан жиянини олиб осмонга ташлаб ўйнатди.

Тўланбойнинг хотини дастурхон ёзиб, чой дамлаб келди. Тўланбой қўлини ювиб юқорига чиқаркан, у ёқ-бу ёққа қараб олди.

— Амакнинг кўринмайди. Далага чиқиб кетганми?

— Йўқ, ухляяптилар.

— Э, уйготмайсанми. Гафлат босиб ётаверадими.

— Майли, ухласинлар.

— Ҳализамон.. Тога келиб қоладилар. Уйғотиб чик.

Низомжон ўринидан туришга туриб қўйди-ку, уни қандоқ қилиб уйғотиш кераклигини билмай ўйланиб қолди. Қейин болани қўлига олиб чодир ичиға кириб кетди.

Икромжон ҳамон ухларди. Низомжон болани унинг ёстиғига ўтқазиб қўйди. Бола Икромжон ҳар пишиллаганида қўмирлаётган мўйловига қараб турди-да, бирдан икки қўли билан ушлаб тортиди. Икромжон чўчиб кўзини очди.

Аввалига ҳайрон бўлиб болага қараб турди-ю, кеинин илжайиб ўзи унга мўйловини тутиб берди. Бола мўйловидан, қулогидан тортиб роса қийқириб ўйин қилди.

Икромжон бошини кўтариб, болани худди укпарни

ушлаётгандек авайлаб қўлига кўтарди·да, сурилиб қўлтиқтаёғини олди.

Низомжон уларга қараб қимирламай турарди. Икромжон болани бағрига босганича ташқарига чиқди.

Дилдорнинг чўлга келганига икки кун бўлган бўлса, шу икки кундан бери унинг боласи каттанинг ҳам, қичикнинг ҳам эрмаги бўлиб қолган эди. Тўланбойнинг ўғли бу ердагнларнинг меҳрини шу бола олиб қўяётгандек ҳамон дадасининг пинжига кириб, унга хўмрайиб қараб турарди.

Икромжон сўрига ўтиаркан, болани тўнига яхшилаб ўраб олди·да, афсуслангандек деди:

— Сенга берадиган биронта қанд ҳам йўқ.

Тўланбойнинг пинжига тиқилиб ўтирган бола секин сүфурилиб чиқди·да, Икромжоннинг толга тираб қўйган қўлтиқтаёгини олиб қочди.

— Мана бўлмасам, мана бўлмасам.— Бола шундай деб қочаркан, чодир олдига етганда уни от қилиб миниб олди.— Чу, ха, чу!

Ҳамма баробар кулиб юборди.

Тўланбойнинг хотини унга мушт ўқталди. Бола тилини чиқарниб масхара қилди.

— Бу ўлгур ҳаммани ўзиники қилиб олган эди·да. Ичи куйиб кетяпти.

Тўланбой одати бўйича салмоқланиб гап бошлиди:

— Э, хотин, сен буни айтасан, бу бола-ку. Мен капкatta, лўмбоздек пайтимда, акам уйланганда уни келиндан қизғонганман. Тўйда, чимилидиқка келин-куёв отдига кириб олиб эрталабгача чиқмаганман. Акам раҳматлик чимчилайвернб сонимни моматалоқ қилиб юборган. Ухлаб қолганинмда янгалар айвоңга опчиқиб қўйишипти. Эртасига ҳам кирмоқчи эдим, дадам бир шапалоқ урганлар. Ушанда келин аямни бир ойгача ёмон кўриб юрганман.

Бу гап ҳаммадан ҳам Икромжонга таъсир қилди. Кулавериб кўзлари ёшланиб кетди. Тўланбойнинг хотини ўпкали оҳангда деди:

— Гапингиз қурсин, қаёқдаги бўлмаган гапларни тўқийисиз.

— Э, рост, хотин, рост. Самовардаги акамнинг улфатлари мени гапга солишарди. Акам келин аямни

қанча ўпганини точний айтис барардим. Қип-қиңизил жинни экапман.

— Жининликка жинни эдинг. Жуда шум эдинг, Түлан. Эсингда борми, ҳамма сендан безор эди. Құп расво ишлар қылардніг. Бир күн нима қипти, денг. Масжидга кириб тахорат обдасталарга бир ҳовучдан қалампир ташлаб чиқкити. Кечқурун масжидда қиёмат бүлиб кетди. Сүғи дод лейди, домла имом дод дейди. Намозхолларшынг бироитаси ерга ўтиrolмайди. Масжидин бошга күтариб бақириб у ёқдан-бу ёққа югуришади.

Тұланбой думалаб-думалаб кулди.

— Ушанды бирөвға айтмагаисан-а, Икром. Маладес одамсан.

— Шу болаңг ҳам ўзиннега ўхшаган чиқадиганга ўхшайди.

Тұланбой кернелиб кулди.

— Үзимга ўхшамаганинга қўймайман ҳам-да. Буни ўзим туққанман.

Кулғи, ҳазил билан нонушта ҳам тугади. Низомжон чодир орқасида қўлтиқтаётни от қилиб миниб юрган боланин тўқаїгача қувиб бориб таёкни олиб келди.

Ҳамма ўз ишига қараб кетди. Ҳамма кетди-ю, Икромжон болага алаҳсиб ўтираверди. Охири Диlldор келиб болани олди.

— Амаки, бера қолинг, сизни чарчатиб қўяди. Бувасиға ўрганиб қолған-да, ишга кетганимда дадам билан қолади. Соқоли бор кишини кўрса ўзини отаверди.

Дилдор уни олиб кетаётиди ҳамки, у калласини қийшайтириб Икромжонга қараб қийқиради. У ҳар қийқирганда лабларидан сўлак оқиб, оғзи бир тарафга қийшайиб кетади.

Икромжон тўнини тузатмоқчи бўлган эди, кўпдан унутилган, аммо қадрдан бир ҳид димогига урилди.

Бу она сути, мурғак бола ҳиди эди. Бу ҳид яшарикб келаётган олам, отаётган тоңг, эрта кўкламда қирдан келадиган илиқ шабада, янги новда қўйган тол пўстлоғи, тош урилиб тушаётган сув тўзони, ёмғирдан кейиш чарақлаган офтоб ҳидига ўхшарди.

Икромжон бир дам кўзларини юмди-ю, ҳузур қилиб нафас олди.

Боятдан бери тол шохидагу чуғурлашаётган чумчуклар гурр этиб дастурхонга ёпирилди.

Чодир ичидан бола йигиси келди. Икромжон бенхтиёр ўрнидан турди-ю, ўша тарафга юра бошлади. Дилдор бола кўтариб чиқди. Бола йиғидан тухтаб Икромжонга талпинди.

Икромжоннинг юзларида, кўзларида бир чиройли табассум порлаг кетди.

ХОТИМА

И

нсон боласи не кунларни кўрмайди?!

Ҳар бир одам ўз гами билан бўлса, ҳаётдан кўз юмиб кетганларга умр бўйни мотам тутнб ўтса, бу моддий олам шу кунларга етолармиди?

Ҳаёт тўлқини ожизларни қирғоққа иргитиб ташлайди. Оқимга қарши суза олганилар, тўлқинни эгарлаганинга эртанги кунга етиб келади.

Ер куррасида чумолидек меҳнат қилаётганлардан кўра, тупроқ тагида ётганлар кўп. Ер қатлами одам сувякларнга тўлиб кетган.

Аммо ҳеч бир инсон осёқ тагига қараб яшамайди. Олис уфқларни мўлжалга олиб йўл юради. Уни ҳамиша эртанги кун, яшаш, ёшариш, яратиш иштиёқи оёққа турғизган.

Инсон кўзидан оқсан ёшларни жамласа уммонлар пайдо бўларди. Бу уммонлар жаҳонни гарқ қиласарди.

Ерни кўз ёши эмас, пешона тери яшнатган.

Инсоннинг ҳаётдан илинжи кўп. Ноумид шайтон, дейдилар. Кўнгилга тасалли берувчи, одамини ҳамиша оёққа турғизувчи, ўйлатувчи, курашга чорловчи чигил жумбоқлар кўп бу оламда.

Ҳаётнинг жами аччиқ-чучугини татнган, айрнлиқларга фил бўлиб бардош бергаи Икромжон учун ҳаётнинг ҳам чигил, ҳам порлоқ саҳифалари бор эди.

Низомжон!

У Икромжонга ўғил бўлди. Унинг қўш қаноти бўлди. Икромжон бу бақувват қанотларда бургут парвози билан олис, нурдек тиниқ, беғубор уфқларга уча олади.

Бу қанотлар уни ҳаёттинг янғи маңзилларига олиб боради...

Бугун ҳам ҳаво очиқ.

Низомжон билан Зебихон Дилдорин кузатиб арава изи тушган чўл бўйлаб кетишяпти.

Икромжон йўл бошида қўлтиқтаёғига суюниб уларнинг орқасидан қараб қолди.

Уфқда уч нуқта қолди.

Бу—Низомжон, бу—Дилдор, бу—Зебихон.

Пардек енгил оппоқ булутлар чети ботаётган офтоб тифида худди кимхоб парчасидек лов-лов ёнади. Икромжоннинг кўзларини қамаштиради. Ёнади, ёлқинланади.

Ташкент — Фаргона, 1964 йил

УЧИНЧИ КИТОБ

УФҚ БЎСАҒАСИДА

БИРИНЧИ БУЛИМ

I

Г

орчаково станциясига одам сиғмайды.

Вокзал олдидаги майдонда юзлаб юк машиналари. Чоллар, келинчаклар, ҳассага таяниб қолган кампирлар станция биноси тепасидаги радиокарнайга тикилишгани. Фаргона, Марғилон, атроф қишлоқлардан келган машиналар тепасыда гажак қўйган келинчаклар. Тўрт йил сандиқда ётавериб, куядори иси ўрнашиб қолган атласлар, баҳмал нишчалар, снёхга бўялган дуррачалар офтобда аввоин ранг билан төвланади.

Баҳор офтоби том-тошларни қиздиради. Ёноқларини, бўйинларини тер босган жувонлардан арzon атир, қалампирмунчоқ ҳиди келади.

Тўрт йил меҳнатдан узилмаган қўлларга узук ярашмагандек, билагузуклар биронникидек эриш туюлади. Ипак пайпоқ болдиrlаридан сиднирилиб тушниб кетаётгандек. Туфлининг баланд пошиаси ҳали у ёққа, ҳали бу ёққа қийшайиб кетади. Арқонда юрган дарбоздек йўлни мўлжалга олиб қадам босишади.

Дилдор ҳам шу ерда. У ўғлини кўтариб олган. Иссиқда тиқилинч орасидан Низомжонни қидиради. Янги этикчаси оёгини сиққанидан бола ерга тушншга унамайди. Усти бордон билан ёпилган сўрида Ишоят оқсоқол билан Рисолат ўтиришипти. Дилдор қайнатасининг олдига боргиси келмай берироқдан ўтиришга жой низларди. Шу пайт кимдир уининг икки кўзини беркитиб олди.

— Низом, Низомжон. Бўяди, қўйиб юбор, ўзи қўлим толиб туринти.

— Э, ўле, ҳали ҳам Низом деса, юрагинг тутдек

түқилади-я, Менман.— Бу Асрора эди. Асрора унинг кўзларини бўшатиб, ҳиринглаб кулди.

Дилдор Асрорани уруш тугаган кундан бери қўрмаган эди. Бинойидек бўлиб қопти. Лабида қизил. Қизил суртишини ҳам эплолмапти. Памадани икки лунжигача суртвонипти. Қора юзига упа унча ярашмапти.

— Упа суртишини ҳам боллабсан. Сал эви билан-да.

— Қўявер,— деди Асрора.— Бўлаверади. Нима қинлиб батта турибсан. Юр, у ёққа борайлик.

Асрора Рисолатлар ўтирган сўрини кўрсатди. Дилдор қошларини чимиради.

— Қўй, ўша Жиноят ўлгурнинг олдига борамакми.

Шатда ўтирамиз.

— Бўлмаса Низом ўлгурни топиб келаман.

Асрора шундай деди-ю, одамлар орасига кирнб йўқ бўлиб кетди. Дилдор унинг орқасидан қараб қоларкан, юзида, кўзида аллақандай ҳавасга ўхаш бир нима порлагандек бўлди. Асрора Каримжоннинг келишини кутиб дунёдаги жами ташвишларни ушутган, гаплари ҳам аллақандай пойма-пой, қиликлари ўзига ярашмагандек, ерда юраётганга эмас, осмонда учиб юрганга ўхшарди. Кунига пардозини неча марта янгилар, қанақаки кийими бўлса ҳаммасини бир кунда кийиб, бир кунда ечарди.

Дилдор бўлса Аъзамжондан, йўлга чиқдим, деган телеграмма келган кунидан бошлаб уй йигиштиради. Девор оқлади, кир ювали. Кечаси болани ухлатиб юштиқади. Аъзамжоннинг кийимларини Рисолат бермаган эди. Дилдорнинг ўзи елиб-югуриб тўн тикдирди, этик буюртирди. Ҳозир тут тагидаги супага гилам солиб, хонтахта устига топган-тутганини териб, катта самоварга ўт ташлаб келган. Гїллага олган оқ шоҳини поёндоз қилиш учун дазмоллаб, айвон қозигига илиб қўйган. Айниқса, ўғли шошириб тиҷиҳитмайди. Соқвланиб, дадам келади, деб қўни-қўшниларга ҳаммадан олдин хабар бериб чиқди. Ҳозир ҳам ҳар паровоз қицқирганда «дадда», деб қиийқиради.

Станцияга одам йигилиб кетди. Шунча одам осмондан тушдими, ердан чиқдими, билиб бўлмасди. Шунча одам қаерда экан?

Дилдор шундай хаёллар билан банд экан, бирдан шовқин-сурон бўлиб кетди. Ҳамма перронга ёпирилди. Дилдор оломон орасига киролмай турган эди, одамлар

яна орқага қайтишди. Ҳамма ёқни шовқинга тўлдирнб келган состав товар поезди экан. Тўхтамай ўтиб кетди.

Асрора билан Низомжон келди. Энди Асроранинг юзида бояги қувноқлик қолмаганди. У хомуш. Қўзларни намли. Нима бўлди?

Низомжон Дилдор билан сўрашиб, жиянини қўлига олди.

— Ўҳў, катта йигит бўлиб қопсан-ку.

Дилдор ҳайрон бўлиб Асрорага қаради. У ғижимланган қоғозни узатди. Телеграмма. Қаримжон Узоқ Шарқдан юборган эди. Ахир уруш тугаган бўлса, Қаримжон Узоқ Шарқда нима қилиб юрибди?

Радиокарнай гириллаб туриб бирдан гапира бошлиди.

— Поезд биринчи йўлдан келади. Тартиб сақлашларингизни сўраймиз.

Паровозининг кучли қичқириғи радио товушини босиб кетди. Тўғонни бузган селдек одамлар перронга оқа бошлиди. Бир қўлида жияни, бир қўли билан Дилдорни судраб Низомжон ҳам ўша тарафга югурга бошлиди.

Вагон томларида ҳам одам. Деразалардан ярим белигача чиқазган майкачан йигитлар қичқиришади. Паровоз, вагонларга гул илиниб қолган. Поезд Тошкентдан чиққапдан бери йўл-йўлакай разъезд, ҳар станцияда вагонларга гул отаверишган эди.

Ҳамма перронда. Фақат Асрорагина вокзал майдонида ёлғиз қолган. У билан ҳеч кимининг иши йўқ. Ҳамма ўз жигарини қидиради. Иноят оқсоқол ҳассаси билан одамларни түртиб, вагондан вагонга югуради. Энг охирги вагон эшигидан Аъзамжон кўриниди. У паровоз тўхтамаёқ ўзини ерга отди. Биринчи бўлиб уни Рисолат бағрига босди. Оқсоқол ҳам етиб келди. У кўзида ёш билан ўғлининг пешонасидан ўпди-да, ҳассасини ерга ташлаб, уни қуҷоқлаб олди. Чол йигларди. Аъзамжон ота бағридан чиқиб жавдираб Дилдорни қидиради. Дилдор уларга яқин қолганда ҳамон қўлидан судраб келаётган Низомжонни бир силтаб, қўлини бўшатди-да, орқада қолди. Тўхтади. Низомжон акасининг бўйинга осилди. Аъзамжон у билан шошиб қўришди-ю, ўғлини кўтариб олиб, чўпиллатиб ўпаверди. Дилдор яқин бормади. У Рисолат олдида, бошига ўшича кўргиликлар солган Оқсоқол олдида эрининг бўйни-

га осиллишни истамасди. Аъзамжон Дилдорга кўзи тушди-ю, болани бағридан қўйиб юбормай унга қараб юра бошлади. Оқсоқол унинг бу ҳаракатини совуқ кузатиб қолди. Дилдор эрининг бўйнига осилмади ҳам, йиғламади ҳам. Унинг ўнг елкасига қўлинни ташлаб омонлашди, холос.

— Тинч-омонмисан, Дилдор? — деди Аъзамжон.

У шундай дерди-ю, овози титради. Дилдор бош иргаб жавоб қилди. Поезд юздан ортиқ жангчини олиб келган эди. Кўкраклари орден ва медалларга тўлган андижонлик, наманганлик йигитлар вагон ойнасидан ўз ота-оналари билан топишган қуролдошларига завқ билан тикилишарди. Сал ўтмай улар ҳам ўз жигарлари, ёр-биродарлари билан шу хил топишишларини ўйлаб энтикишарди.

Оқсоқол олдинга тушиб йўл бошлади. Майдонга чиқишиди. Шундагина Дилдор Асрорани эслади. У ёқ-бу ёққа аланглади. У йўқ эди. Дилдорнинг юраги «жиз» этиб кетди.

Чортеракдан келган машина уларни кутиб турарди. Оқсоқолни кабинага ўтказишидн. Рисолат, Аъзамжон, Дилдор юқорига чиқишиди.

Марғилонга олиб борадиган йўл гавжум эди. Кўчаларда одам сероб. Даражатлар, эшик тепаларига байроқлар тикилган. Кетма-кет ўтаётган машиналар то кўздан йўқолгунча кўчадагилар қараб қолишади. Бирининг кўзида ёш, бирининг юзида табассум. Ҳар бир учраган кишининг юзига, кўзига қараб, дилида нима борлигини билиб олиш мумкин эди. Қора хат бағрини кўйдирган, қаддини бukkan чоллар, кампирлар кўзда ёш билан боқишарди.

Оқсоқол Марғилон бозори дарвозаси олдида машинани тўхтатиб, шошиб ичкарига кириб кетди. Зум ўтмай эски халтасини кўтариб қайтиб чиқди.

Рисолат станциядан берги пичинг қилиб Дилдорни тишлаб-тишлаб олишни пойларди. Дадаси бозорга кириб кетганда Рисолат наштарини қаттиқроқ санчди.

— Одамларга ҳайронман, йил — ўн иккى ой қорасини кўрсатмай бугун пайдо бўлиб қолди. Эр ширин-да, эр.

Дилдор зарда билан ўгирилди.

— Менга тегизиб айттаётган бўлсангиз керак-а?

— Яхши одам ўзи билиб олаверади.

Дилдор сал паст келди.

— Құйынг, опа. Шундоқ яхши күнни зимиңстон қилеманғ.

Аъзамжон нима гаппигини билмай опасига қаради.

— Опа, нима қиляпсизлар?

— Сен аралашма! Сениңг гаплардан хабаринг йўқ. Бу манжалалақи билан икки оғиз гаплашиб қўядиган пайт келди.

Дилдор шунча бўлиб ўтган гапларни орқага ташлаб, эрининг уйига бориб ҳар қанча аччиқ гапни ютиб кечгача келди-кетдини кутмоқчи эди. Мана, ҳали маҳалласкга етмаёқ туртқилашяпти. Бунақа бўладиган бўлса бормаганим мәъқул.

Машина Чортеракка қараб йўл олди. Узоқдан қишлоқ иморатлари кўрина бошлади. Дўнгдан ўтишиди. Йўл иккига айрилади. Дилдор кабинна томини шапиллатиб ура бошлади. Шоффёр тормоз бериб деразадан бош чиқарди.

— Нима гап?

— Бирпас тўхтаиг,— деди Дилдор.

У шундай деди-ю ерга гурс этиб сакради.

— Юринг, юринг, Аъзамжон ака. Ўйимиз бу ёқда. Аъзамжон ҳайрон бўлди.

— Қаёқقا?

— Билмайсизми? Ахир уйимиз аллақачон бўлак бўлган.

Рисолат шовқин солди.

— Қандоқ турқи совуқ хотинсан. Жигарни жигардан бегона қилмоқчимисан?— Дилдор жавоб қилмади. Рисолатининг бетига қарашини ҳам хохламасди. Кабинадап Оқсоқол чиқди.

— Нима гап?

Рисолат бидирлаб кетди.

— Вой, бу тирноқни этдан жудо қилмоқчи. Асти қони қўшилмади буннинг.— Оқсоқол жанжалининг маънисига тушуниб, мулојим гапга аралашди.

— Ахир, жон болам, қанча гина-кудуратнинг бўлса, бафуржа гапиравсан. Бугун унақа қилма. Ўйга борсин. Үндан кейин сен ҳам кўчингни олиб келасан. Мана эринг. Эр деган извошнинг олдинги ғилдираги бўлса, хотин кейинги гилдираги.

Дилдор уига ҳам жавоб бермади. Оғирлик билац деди:

— Аъзамжон ака, уйингиздан бир умр қайтмас бў-либ чиқиб кетганман. Мен илгариги муштипар Дилдор эмасман. Ўз йўлимни топиб олдим. Агар болам десангиз, хотиним десаңгиз, юринг. Уйга борайлик.

Оқсоқол ўғлига бўри қараваш қилиди. Аъзамжон икки ўт орасида қолган эди. Нима қилсан? Ота сўзиши қайтарснами? Унинг Дилдорга ён босгулик ҳоли бор эди. Оқсоқол буни пайқаб қолди.

— Ичкуёв бўладиган болам йўқ. Номард йигит йичкуёв оўлади. Хотин зотининг уруғи Ҳпротдан келгани йўқ. Еш-ёш қизлар чолларга тегяпти. Ўзингни бозорга солма.

Дилдор яна Аъзамжонга қаради. Оқсоқол қатъий буюрди:

— Чиқ, машинага. Эр керак бўлса, ялиниб боради.

Аъзамжон бенхтиёр машинага интилди-ю, яна тўядади. Энди Рисолат гапга аралашди.

— Укасига ўйнаш бўлган хотин хотин бўлармиди?

Аъзамжоннинг тишлари ғижирлаб кетди. Дилдор қалтиради, кўзларидан ўт чақнади. Шарт бурилди-ю, қўлидан болани юлиб олди-да, пилдираганича кетди. Низомжон ҳам ўзини ерга отди. Оқсоқол кабина эшигини қарсиллатиб ёпиб шофёрга:— Ҳайдা,—деди.

Кабина тепасида Аъзамжон, Рисолат нотекис йўлдан чайқала-чайқала кетишаркан, Аъзамжон йўл ўртасида ҳайрон туриб қолган укасига, сертупроқ йўлдан орқасига қарамай пилдираб кетаётган Дилдорга қаарди.

Укасига ўйнаш бўлган хотин сўзи унинг йигитлик иззат-нафсига теккан эди. Унинг кўз олдида гўзал, вадодор Дилдор эмас, ҳаром, алвасти Дилдор соchlарини ёзиб тургандек эди.

II

То уй остонасига стгунча бола «дада» деб Дилдорнинг соchlарини тўзитиб, юзларнин тимдалаб ташлади. Бола неча кунлардан бери сира кўрмаган дадасини кутарди. Унинг орзулари, хаёллари бир зумда шамолга учиб кетганини билмасди. Юлдуз погонли дада, юлдузли шапка кийган дада бир кўриниди-ю, яна йўқ бўлди.

Бола уйга ҳам додлаб кирди. Ариқ бўйида кетмон юваётган Юнусали ота неварасининг бу хил товушидан

ҳайрон қолиб, кетмөнни жойида қолдирганича әшикка чопди.

— Нима гап?

Дилдор жавоб бермади. Болани ерга қўйди, ўзини айвонга отиб, кулча бўлиб олди. Бола кўчага «дада» лаб югорди. Чол йўлакдан уни тутиб келди. Бола оёқлағини тиричилатиб унга сўз бермасди.

Юнусали ота қизи бир нима демаган бўлса ҳам, унинг аҳволидан нима гап бўлганини билиб олган эди. Ота бир зум ўйланиб қолди. Энди невараси ҳам ҳурпайиб олган, қалтираётган бобосига, айвонда тўлғаниб ётган онасига қараб, бармогини оғзига соганича жавдираб турарди.

Охири Юнусали ота қизининг тепасига келди.

— Қўй, қизим, қўй. Бу кунлар ҳам ўтиб кетар. Шундоқ бўлишини билган эдим. Аммо эрининг уруш кўрди, мусофиричилик кўрди, йўлини топиб олгандир, деб ўйлаган эдим. Бўлмапти-да!

Дилдор бош кўтариб дадасига қарамади. Чол энди неварасига ўгирилди. У ҳамон қўлидан пуфаги учидек кетгандек ҳайрон хиқиллаб тўрибди.

— Қизим, майли. Болада нима айб, дадасининг олдинга обориш керак. Ахир бола шўрлик уни қачондан бери кутади. Кутавериб кўзлари тўрт бўлди шўрликниң.

Дилдор санчиб ўриидан турди-ю, боласини қучоқлаб олди.

— Йўқ, йўқ. Бормайди, унга бермайман боламан. Ота босиқ туриб деди:

— Ундоқ ўйлама. Болапниг дилини вайрон қилма.

Бола яна хархаша қила бошлади.

— Дадамга, дадамга бораман.

— Ана кўрдингми. Ҳозир оборай, бу кеча дадаси билан ётсин. Юпансин. Кўнглинин синдирма гўдакниң.

Дилдор боласини багридан қўйиб юборди. Бола чопганича йўлакдан чиқиб кетди. Юнусали ота қизига бир дам қараб турди-да, оғир, юракда бир дунё алам билан неварасининг орқасидан кетди. Эшикка етгандада тўхтади.

— Болам, қандоқ қиламиз, асли пешонанг шундоқ бўлса, иложимиз қанчада!

Дилдор ҳовлида ёлғиз қолди.

Ҳали офтоб ўчмагап. Боя Дилдор станцияга кетганида дадаси раҳёнларга сув очиб, ҳовлини ёғ тушса

ялагудек қилиб супурибди, сув сепибди. Поёндозга олін-
ган оқ шоқини дарвозахона устунидаги калит иладиган
михга осиб қўйибди. Патнисдаги гуручни тозалабди.
Енида кўз ойнаги, қофозда бир кафтина курмак... Са-
мовар пракисига қофоз кийдирин босиб қўйибди. Қозик-
да янги тўи, таҳтакачдан чиққан дўпни.

Буларнинг бари Аъзамжон учун эди.

Уч йилдан ошди. Дилдор бирон кунни рўшнолик билан ўтказмади. Ўтган ҳар бир кун унга алам, изтироб ташлаб кетарди. Мана шу ўтган аламли кунларнинг ишоясига етдим, энди бари унутилади, бари тушдек элас-элас эсда қолади, деб ўйлаган эди. Бугун ўтган аламли кунлар жам бўлиб унинг юрагини чанглаб олди. Бутун орзуларини юлиб ташлади. Бу аламларга шу биргина Аъзамжон барҳам бериши керак эди. Дилдор замбарак оғзида бола очган чумчуқдек яшаб келганини билмаганди. Уша замбарак энди отилди. Отилди-ю, унинг не-не машаққатлар билан тиклаган инини, рўзгорини кўкка совургандагина билди.

Дилдор аламини кўз ёшидан оларди. Инглади, йиғлади, охири кўзида ёш қолмади. Ҳолсизланнаб айвон лебига ўтирди-да, атрофиға телбадек назар ташлади. Атроф жимжит. Фақат олисдан чирманданинг тарақлагани, ёш-ялангнинг қийқириғи эшишилади. Бу Аъзамжонлар уйида. Унинг келишига қишлоқнинг узоқ-яқинлари йиғилишган. У ерда ўйин-кулги. Бу тўйдан фақат Цилдор бенасиб, холос. Шу базм, бу қийқириқлар бу ерда, мана шу ҳовлида бўлиши керак эди. Бўлмади. Нега?

Дала-тошини куйдирган саратон ҳароратини бағрига яширган ўша машъум тутзор, азamat йигитнинг паҳлавои қўксига бош қўйган қоқ туш палласи...

У кунлар Дилдорга катта баҳт, туш каби ширин ҳаёт ваъда қилганди. Алданган қиз ҳамон ўша туш палласи ўзини унутган дақиқаларнинг дардини тортарди.

Аёл кишиига вафо деган нарса қанчалар қимматга тушишини кўплар ҳали билмайди.

Дилдор ҳеч кимни қоралаётмасди. Ҳаммасига биргина ўзим айблиман, деб биларди. Агар у Низомжонга бёвафолик қилмаганда бу кунлар бошига тушмасди. Аммо Низомжон қанчалар азоб чеккан бўлмасин, бир марта ҳам унинг юзига солмади. Охири Дилдор ўйинчоқ-қа айланди. Уни эрининг укасига олиб бермоқчи бўл-

дилар. Бунга Дилдор қанчалык қарши турмасин, барнабир яна озгина күч билан рози бўлиши мумкин эди. Дилдор шунақа иродасиз эди. Бу гал ҳам уни Низомжон сақлаб қолди. Дилдор ҳар гал иродасизлик қилиб жар ёқасига бориб қоларди-ю, азобини Низомжон тортарди.

Ҳозир Дилдор боя станицядан кайтиб келаётганларида ака билан унинг ўртасида қолган Низомжонни эслади. Низомжон мана шу Дилдор туфайли ўз уйндан, дадасидан, опасидан, акасидан жудо бўлди. Отаси уни оқ қилди. Нима учун? Ким учун? Албатта Дилдорнинг номусинн сақлаб қолиш учун. Дилдор бир ўзини эмас, Низомжонни ҳам изтиробга солди. Наҳотки шуларининг бари унинг кўзини очмаган бўлса?! Йўқ, Дилдор энди тавбасига таяниди.

Остонада бола опичлаган дадаси кўринди. Бола ухлаб қопти. Дадаси уни авайлаб сунага ётқизди-да, бир четга бориб ўтирди. Бошини икки панжаси орасига олиб ухлагандек қимирламай қолди.

Олисда ҳамон чирманда қарсиллаиди. Маст йигитларнинг қийқириғи, қарсак товушлари барада эшитилиб турибди. Дилдор ўзини қўлга олди. Дадасининг тепасига келиб аста шивирлади:

— Мени кечиринг, дада. Тавба қилдим. Қариганингизда мени деб ташвишга қолдингиз. Қўйнинг, бир амаллаб кувимизни кўриб кетармиз.

Ота бош кўтарди. У қизига шундай қарадикни, бу қараш гўё ҳеч нима бўлмагандек, шунчаки дам олиб ўтирган кишининг лоқайд қарашига ўхшарди.

— Жойнингизга бориб ётинг. Чарчагандирсиз.— Дилдор таинидаги бутун оғирликни ташлагандек, енгил бориб эшик илгагини солиб келди. Чол ҳам ўрнига бориб ёғди. Дилдор боласини ечинтириб ўрнига ётқизди. Боланинг чўнтағида отилган ўқининг тўртта гильзаси. Кўйлаганинг кўкрагида юлдуз.

Дилдор гильзаларни қўлига олиб тикилиб қолди. Балки бу Аъзамжоннинг душманга отган охирги ўқларининг гильзасидир. Аъзамжон душманга ўқ отиб, ўз хотинини яралагандек туюлди.

Бу кеча эри жангдан голиб қайтган хотиннинг уйида чироқ ёшмади. Тиқ этган товуш ҳам чиқмади. Қор учқунинек майда, совуқ юлдузчалар қора баҳмал осмонда бирин-кетин милтираб қолди. Ёшлик, севги тўла балогат

Билларини оқизиб кетган аңдор гувиллайди. Бу аңдор әнди севги сирларини әмас, умрни олиб кетаётгандек нохуш, совуқ шовиллайди. Үзоқ-узоқларда баздан қайтган маст йыгитларнинг пойма-пой қўшиқлари әшитилиб қолади. Бу товушларниш әнди Дилдорга сира алоқаси йўқ. Аксинча, бу товушлар уни масхара қилаётгандек.

Бирдан эшик зарб билан тақиллади. Дилдор сесканиб кетди.

— Ким?

Кимдир йўталди. Маст бўлса керак, отга ўхшаб пишқирди.

— Мен, мен Аъзамман. Оч, Дилдор. Оч! Очсанг-чи!

Дилдор елдек учнб эшикка югурди. Бирдан ҳовли ўртасида тўхтаб қолди.

Унинг юраги гупиллаб урап, баҳтданми, чўчиганиданми ўзи ҳам билмасди.

— Дилдор, Дилдорим, оч!

Дилдордан садо чиқмади. Орқасига қайтиб яна сулага ўтиromoқчи әди, эшик зарб билан тағин тарақлади.

Дилдор бу гал ҳеч иккиланмай эшик олдига борди.

— Нима дейсиз? Нима қиласиз мени?

— Оч, оч, Дилдорим! Дийдорингга бир тўяй.

Аёл қалбидек юмшоқ, ҳар нарсани осон кечирадиган қалб бўлмайди. Йинглаб, ялиниб айтилган сўз ҳар қандай хотин қалбини эритмай қўймайди.

Дилдор титраб кетди. Қўллари беихтиёр эшик ҳалқасига борди. Борди-ю, аллақандай куч қўлинни ҳалқадан узиб олди.

Дилдорда қандайдир куч пайдо бўлди. Танидаги титроқ ҳам аллақайга гойиб бўлди.

— Кетинг!

Дилдор бу гапни сира иккиланмай айтди. Ўз товушнинг қатъийлиги унга яна куч багишлагандек бўлди.

Аъзамжоннинг кайф аралаш уни писанд қилмагани ва айни вақтда ҳайратда қолганини ифода қиласидиган товуши келди:

— Нима?

Иккови ҳам жим қолишди. Салдан кейин Аъзамжон деди:

— Эсингни йиғ!

Дилдор индамади.

— Кейин пушаймон бўласан. Уртада боламиз бор.

Дилдор яна индамади.

Дилдорнинг юраги узилиб кетгандек бўлди. Аммо яна ўзини босди.

Сал ўтмай Аъзамжоннинг пиқиллаб йиглагани эши-тилди. Дилдор кучининг борича ўзини босишга уринди. Эрининг гапларидан таъсиранмаслик учун икки қўлоги-ни кафтлари орасига олди.

Аъзамжон анча пайтгача жим қолди. Тишлари ғичирлади. Нималардир деб кимнидир сўкди. Кимни сўкаётганини Дилдор эшитмади. Охири Аъзамжон жаҳл билан эшикни тепди. Дилдор сал орқага чекинди-да, овозининг борича бутун қаҳру газабини йигиб қичқирди:

— Кетинг! Кетинг! Кетинг!

Аъзамжон қаҳр билан деди:

— Уч талоқсан! Қўйдим!

Кўча тарафда нотекис ташланган қадам узоқлашди. Дилдор ҳамон қимирламай йўлакда турарди. У шу турганича қанча турганини билмасди. Супада ётган дадаси ўтталди. Шундагина Дилдор эсшини йигиб орқасига қайтди. У супа ёндан ўтиб кетаётганда чол бошини кўтарди.

— Тўғри қилдинг, болам. Шундоқ қилишинг керак эди.

Дилдор индамади. Бир оғиз гап айтгудек бўлса, томогидан гап эмас, йиги отилиб чиқиб кетарди. У ўзини тутди. Бироқ боласининг ёнига ётаркан, ўзини тутолмади. Үксисб-үксисб йиглади. Қўз ёшларидан ёстиқ шалаббо бўлиб кетди.

Унинг аҳволини дадаси билиб ётарди.

Қай ота ўз боласининг бахтсизлигидан, азобидан бехабар қолади, дейсиз!

III

Низомжон йўл ўртасида анча туриб қолди.

Машина орқасидан чанг пуркаб зумда ғойиб бўлди. Аммо бола кўтарган Дилдорнинг шитоб билан ўрикзордан ўтиб сўқмоққа чиқиши, ҳали одам бўйи келмаган сариқ толлар орасидан кетиши унинг дилига аллақандай оғир, кўнгилни эзувчи бир мунг ташлаб кетган эди.

Низомжон шу ёшга кириб брон марта шодликка тўймаган эди. Бугун акаси ўлим жойидан омон келганда, уни соғиниган. Яримта бўлган оила бутун бўлган кунда, кўрган-кечиргаш азоблар унупилади, гина-кудурат ора-

дан кўтарилиб кетади, деб ўйлаган эди. Отасини, опасини шу шодлик баҳона кечирган эди. Аммо бу шодлик ҳам унга татимади.

Киндик қони тўкилган уй, она тобути лопиллаб чиқкан остона ҳамиша уни бағрига чақиради. Оқ қилинганинг бўлса-да, қувилган бўлса-да, барнибир бу уй унинг уйи эди.

Ҳеч бир бола ўз отасини, жигарларини ёмон деёлмайди. Ҳар қаинча алам ўтган бўлса ҳам ичига ташлайди. Аламларини, азобларини кўкрагига кўмади. Низомжон ҳам барча аламларни кўксига кўмиб, акаси келадиган кун ҳеч нарса бўлмагандек қувилган остоидан ўйнаб-кулиб кириб келган эди.

Зум ўтмай у яна ўз уйига бетона бўлди қўйди.

Отаси бир оғиз бўлса-да, юр демади-я!

Рисолат бўлса унинг дилини вайрон қилиб Аъзамжонга: уканг хотинингнинг ўйнаши, деди.

Аъзамжон унга ёв бўлиб қаради.

Энди Низомжоннинг бу ўйла қанақа илинижи бор? Кими бор, нимаси бор? Тамом!

Низомжон айрилиш йўлда нима қиларни билмай турарди.

Шу топда унинг дунёда қеч кими қолмаганди.

У аста жойидан қўзғалди. Жигар экан, аллақандай илинж уни уйи тарафга қаратди. Кўнглида ҳозир кимдир келиб қўлидан тортадигандек, уйига судрайдигандек бўларди. Шунинг учун ҳам у дадил қадам ташламас, узоқ кетиб қолса тополмай қолишадигандек туйиларди. У аста-аста қадам ташлаб анчагина нари кетиб қолди. Ҳеч ким уни излаб келмади. Чакирмади.

Низомжон оғир хўрсиниб қадамини тезлаштириди. Марғилон йўлига қараб илдам юриб кетди. Гузардан ўтди. Йўл четларига харсанг ётқизилган кўчага бурилиши билан орқадан енгил оёқ товуши эшитиб ўгирилди. Брезент шиппакда енгил ер босиб Адолат келарди. Низомжон тўхтади. У ўз қиёфасининг қай аҳволдалигини энди билди. Адолатнинг ҳайрон бўлиб қараб турганидан билди.

— Нима бўлди? — деди чўчиб Адолат.

Низомжон жавобга оғиз очди-ю, няғни қимиirlади холос. Томоғидан овоз чиқмади.

— Қўй, қўй, гапирма. Юр! Асрораларникига келяпсанми? Яхши қипсан. Юр.

Низомжоннинг кўзидан тирқираб ёш чиқиб кетди. У бола бўлиб йиғламаган эди. Йиғлаганда ҳам кўз ёшини яширган эди. Ҳозир у ўзини тутолмади. Нега йиғлади?

Муттасил руҳий азоб чеккан одам ҳамиша янги зарбаларга чоғланиб турарди. Бутун асабини, кўчини бошига ёғиладиган кулфатларини даф қилишга тайёрлаб туради. Ана шундай пайтда бир оғиз меҳрибон сўз, бир оғиз илиқ калима асаблар остида ётган кўз ёшини сиқиб олиб чиқади.

Низомжон ҳам шундай бўлди. Тақдирнинг неча йиллардан берине бошига солаётган бераҳм ўйнилари дийдасини қотириб қўйган эди. Шу содда, шу тўпори қишлоқ қизининг бир оғизгина сўзи уни она товушидек ушутилган, унугану фуборсизлиги, майнинглиги, меҳрибонлиги билан бирдамгина гангитиб қўйган эди.

Низомжон қачонлардан бери ана шундай бир иложи сўзининг гадоси эди. Балки шу илиқ сўз унинг кўз милиларига ёш тортиб чиқдимикин?

Остонага етишганда Адолат унга танбеҳ берди.

— Карим тўгрисида фириниг деб оғиз очмайсан.

Низомжон ҳайрон бўлди.

— Нега?

— Ҳали хабаринг йўқми? Каримдан хат келди. У ҳозир Манчжурия чегарасида турибди.

Низомжоннинг кўнгли алланечук бўлиб кетди. У Манчжуриянинг қаердалигини билади. Наҳотки, яна уруш бўлса? Наҳотки, яна қон тўкиш, портлашлар...

— Менга қара,— деди Адолат.— Яхшиси, сен кирма. Ҳозир Асрора телбадан баттар бўлиб ўтирибди. Раис оғам шу ерда бўлсалар керак. Сен кетавер.

Низомжон катта тош йўлга чиққандагина ўзининг қилған ишидан пушаймон бўлди. Нега Асроранинг олдинга кирмадим, нега иккى оғиз илиқ сўз билан уни овтумадим, деб ўзини ўзи койиди.

Кўзига боя станцияда бир гапириб ўн кулиб юрган Асрора кўринди.

Чортеракда икки аламзада қолди. Зириллама йўлида дилин вайрон бўлган бир йигит ўз ёғига ўзи қовурилни борарди.

Низомжон Зирилламага келганда қош қорайиб қолган, симёғочларда энди чироқ ёна бошлаган эди. Сўриларда гурунглашиб ўтирган чойхўрларга бир-бир салом бериб Найманга кетадиган бирон машина бормикин,

деб аланглаб турган эди, сартарошхона олдида этигипшиг қўнжи устидан болдирини уқалаб ўтирган Умматали амакини кўриб тўхтади.

— Дадангни кўрдингми? — деди Умматали амаки.

Низомжон униш гапидан, қишлоққа бориб дадангни кўриб келдингми, деган маъно англади. Ҳа, деди-ю, бошқа гап айтмай серрайиб туриб қолди.

— Кўрган бўлсанг яхши. Боя эшикка ўтиб кетган эди, — деди Умматали амаки.

Ана шундан кейингина у гап Икромжон тўгрисида өванини тушунди-ю, уйга шошилди.

Ҳовлида чироқ ёнган. Ҳайрият, Икромжон уйда экан.

Низомжон юйлакдан кириши билан ўчоқда мильтираб турган чўққа тикилганча қимирламай ўтирган Икромжонни кўрди. Икромжон хәёлга чўмганидан униш кирганини сезмади. У ҳамон юзини аста-секин кул босиб келаётган чўққа тикилганча қимирламасди.

Низомжоннинг уни кўрмаганига икки ҳафтача бўлиб қолганди. Тога кўр ичагини операция қилдиргандан кейин у вақтинча раислик қилаётган эди. Ота-бала кам кўришишарди. Икромжон уйга келмай идорада ётиб юрарди. Овқатин ҳам самоварда ерди. Нима бўлиб бугун уйга келиб қопти.

Икромжоннинг ранги кетиб озиб қопти. Елкасига электр нури тушниб турганидан дўнни четидан кўрининб турган соchlари опроқ бўлиб кетибди. Низомжоннинг кўнгли бузилиб кетди.

Низомжон ўйталди. Икромжон бошни кўтариб унга бир оз тикилиб қолгандан кейингина, хәёлларидан бўшаб уни таниди.

— Келдингми, болам. Қаёқларда юрибсан?

Икромжон ёғоч оёғини ечиб қўйган экан, ерда ётгаш қўлтиқтаёгини олгунча Низомжон бориб тиз чўкиб бўйнига осилди.

— Оббо, тентагим-е, оббо тентагим-е.

Низомжоннинг ичидан олов отилиб келди-ю, томоғига келганда бу ёққа ўтолмай тиқилиб қолди.

Икромжон уни бағридан бўшатиб бошпни силади.

— Божашдан сўраган эдим. Чортеракка кетди, деди. Келдими, аканг келдими?

Низомжон зўрга, ҳа, деблди.

Икромжон бошқа гап сўрамади. Бўлиб ўтган гапга дарров тушунди. Агар акаси келган бўлса бу бола нега

қайтиб келади? Отаси бир балоки бошлаган. Ҳафа қилган. Акаси урушдан омон қайтиб келади-ю, кеч қоронғида укаси шунча йўл босиб қайтиб келадими? Бир бало бўлган.

Икромжон уни алаҳситмоқчи бўлди.

— Товоқпи олиб чиқ. Ош дамлаб қўйғанман. Уч кундан берни йўқ эдим. Келиб ҳовли супурдим, уй йигиштирдим. Жуда ивирсиб кетибди. Бир сиқимгина ош қилиб сузиб ейншга ҳайрои бўлиб ўтирган эдим. Келганинг жуда соз бўлди.

Икромжон супага келиб ўтирди. Шакароб тўғраб чинни устига битта кулчани қопқоқ қилиб ёниб қўйған экан.

— Болам, ўзинг сузиб кел. Ота-бала бир ошхўрлик қиласлик.

Ош устида иккови ҳам бирон оғиз сўз айтишмади. Низомжоннинг томоғидан овқат ўтмаса ҳам Икромжоннинг иштаҳасини бузмаслик учун чимдид олиб турди.

Чой устида Икромжоннинг ўзи гап очди.

— Сен айтмасанг ҳам авзойинг нима бўлганини айтиб турибди. Қўй, ҳафа бўлма. Икковимиз бир-бири миздан бешбаттар бадбаҳт одамлар эканмиз. Бунақа кунларни энди кўраётганимиз йўқ. Болам, кўнглингга келмасин-ку, даданг мазаси йўқ одам экан.

Низомжон бўлган воқеани оқизмай-томизмай айтиб беришга мажбур бўлди.

Икромжон чой ҳўплаб ўтириб, гоҳ бошини сарак-сарак қилиб, гоҳ қошларини чимириб эшигарди.

— Сен-ку куннингни кўриб кетдинг. Мана, яқинда да-да ҳам бўлиб қоласан. Диlldорга қийин бўпти. Қаёққа боради? Аёл кишининг кўзида ёш кўрсам асти чидамайман. Утли-шудли бўлса у ҳам йўлини топиб кетар. Ҳай, майли, супага жой қил. Ойдинда бир үхлайллик. Зап келдинг-да. Бир ўзим уйга сиғмайман. Ҳудди ютвараман дейди. Шунинг учун ҳам ҳар ерларда ётиб юрибман. Ҳўш, Найманда ишлар қалай?

— Емонмас, ота. Бормаганингизга ҳам анча бўлиб қолди. Бир боринг.

— Тўланни кўргандим. Жуда ваҳима қилиб юборди. Ундоқ қилдик, бундоқ қилдик деб роса кўпирди.

— Ҳа, у кишига гап бўлса.

Икромжон чарчаган экан, ёстиққа бош қўйди-ю, ухлади қолди. Аммо Низомжонни ҳадеганда уйқу олавер-

мади. Кўзига Жанинат хола кўринаве́ди. Ҳали уйдан чойнак кўтариб чиқаётган, ҳали айвон лабида иягиға қўлни тираб хаёл сурин бўлаверди.

Шундоқ ҳовли ҳувиллаб қолди-я!

Танҳолик дардини тортаётгани Икромжон уйига одам келиши билан тирилгандек бўлди. Одам тафтшини одам кўтаради дегандек, Низомжон келиб уй тўлиб қолган-дек бўлди. Уйқуси ҳам жойига тушди.

Ана, у пиш-пиш ухлаётиди. Бу жуссаси кичкина, бир оёғини уруш узиб олган кишининг кўксидаги қанчалаб армонлари қолди. Қамишлари шигиллаб ётган тўқаўда дўмбайган иккита қабрда унинг жигарлари ётибди. У ана шундай катта аламларга ҳам чидади.

Инсон боласидек сабр-қаноатлик ҳеч нарса бўлмас экан.

Низомжон бу азамат кишининг сабру бардошига қараб ўз дардларини унуди. Бу одам у учун каттакон бир мактабга ўхшарди. Унинг ҳар бир қадами, ҳар бир сўзи унга каттакон сабоқдек эди.

* * *

Низомжон қаттиқ чарчаган экан, бошига офтоб келганди уйгонди.

Икромжон амаки кўринмайди. Низомжон бош кўтариб у ёқ-бу ёққа аланглаб қулоқ солди. Чорбоғ тарафдан унинг йўталганини эшитиб, апил-тапил кийиниб чорбоққа чиқди. Икромжоннинг қўлида кетмон, кўпдан суюғилмай сувсаб кетган беҳиларга сув очяпти.

— Самоварга иккитагина тараша ташлаб қўйгин, болам.

Низомжон орқага қайтди. Самовар чўги аллақачон кул бўлган, пашшага ўхшаб гингиллаб турибди. У синекиб кулинни туширди-да, оташхонада қолган бир-иккичўғ устига кеча ош дамлагандага ўчоқ олдинга сурин сув сепиб ўчирилган кўмирдан бир ҳовуч ташлади. Низомжон то бетини ювиб келгунча, самовар сурнай чалиб, дам ўтмай вақирилаб қайшаб кетди.

У сўрнига жой тайёрлаб Икромжоннинг келишини кутиб ўтирди.

Ҳовли жимжит. Эркак киши қанчалик миришкор бўлмасин ҳовли тутишни эплолмас экан. Илгари бу ҳовли қандоқ ораста бўларди. Ҳамма нарса саранжом-саришта. Деворлар нуралти. Баҳор жалаларни тушин-

риб юборган тарнов тагидан бўғот ўпирлибди. Райҳон, гултоҳинхўрзлар яшнаб турадиган гулзорда ўтган йили бел бўйи усган гиёҳлар қовжираганча ҳали ҳам турибди. Тагидан чиққанларни ҳам сугорилмаганидан сарганишга кепти.

Кунгай тарафда икки уй, бир айвон. Икромжон бўйини ўғлини уйлантириш учун қурдирган эди. Чорбоқ-қа орқа ўгирган икки уй бир даҳлиз. Дарвозахона ёнида иккита кичик уй. Бу уйда Икромжон қишиш кечалари алла-маҳалгача ўртоқлари билан гаплашиб ўтиради. Жаннат уларга чой ташиб чарчарди. Мана шунча уй бўш, ҳувиллаб ётибди. Икромжон ҳовлига ойда бир келса келади, келмаса йўқ. У бу ҳовлига хотинига аза тугиш учунгина келса керак. У ҳар келганида ҳамма хонаатарга кирад, дераза четига ўтириб бу уйда бўлиб ўтган воқеаларни бир-бир эслар, яна бошқасига кириб яна ўшандай қимиirlамай ўтиради.

Жаннат унга шу ҳовлида тўққиз марта олам қувончига тенг баҳт берди. Икромжон шу остоидан тўққиз марта бола кўтариб офтобдек ярқираб кирди. Саккиз марта қувончини кафандаб шу остоидан олиб чиқиб турироққа кўмиб келди. Унинг жами қувончу аlamларни тенг бўлишган хотини камишлар совуқ шовиллаган тўқай ёқасида якка қабр бўлиб ётибди. Унга шодликлар, туганмас баҳт ваъда қилган ёлғизн одам оёғи етмаган чангалзорлар орасида ботқоқда қолиб кетди.

Бу одам шунча бола кўриб қум қисимлаган қўлдек бўшаб қолди.

Икромжон чорбоғдан чиқиб кетмонни ариққа ташлади-да, қўлинни бељбогига арта-арта сўрига келиб ўтириди.

Низомжон унга чой қўйиб узатди.

— Дада, тунукани мойлатмаса бўлмас, нариги уйнинг томини ҳам шуватиш керак экан.

Икромжон қўл сильтади.

— Нима қиласан? Мойлатиб нима қиласан?

Низомжон ҳайрон бўлди.

— Нураб кетяпти. Ўртоқларимни олиб келсам, икки кунла у ёқ-бу ёгини эплаштириб қўярдик.

— Ҳожати йўқ, болам. Ҳожати йўқ. Кечадан бери бир нарса кўнглимга келиб турибди. Тоғага айтсам, шу уйни олса. Болаларга боқча қилиб берсин. Сенга уй керакмас. Найманда уйниг бор. Мен ҳар қайда ётиб юрадиган одамман.

У бир гапни айттолмай пешонаснин уқалаб нягни қашлади.

— Менинг болаларим яйрамади бу уйда. Бошқаларнинг боласи яйрасин, ҳеч бўлмаса.

Унинг бу товушида шунчалар ўкинч, шунчалар дард бор эдикки, буни фақат Икромжоннинг кечмишидан хабардор одамгина сезиши мумкин эди. Низомжоннинг багри ўртаниб кетди. Буйнига осилиб соқолларидан силагиси келди.

Ота-бала жимгина ўтириб чой ичишди-ю, Икромжон дарров ўрнидан тура қолди.

— Найманга кетасанми? — деди у Низомжоннинг бетига қарамай.

— Кетсан дейман. Юмушнингиз йўқми?

— Майли, боравер. Бугун-эрта ўзим ҳам ўтиб қоларман.

Ота-бала эшикка қулф уриб кўчага чиқнишди. Умматалин тут тагида оёғини уқалаб ўтиради.

— Яна оёғини уқалаб қопсан, ошина, нима бўлди?

— Бўлмаяпти. Бу кеча минжжа қоқмадим. Ёмон қийнаяпти. Идорадан телефон қилган эдим, болам боёғиши Азизхон кечаси Фарғонадан доктор олиб келди. Чортокқа борспи деяпти. Бормасам бўлмайди. Болам бечорани яна овора қиладиган бўлдим. Узн обориб ташламоқчи. Тоганинг аҳволи қалай?

— Кеча борган эдим, яхши. Бир-инкли кунда чиқиб қолар.

Умматалин қолди. Ота-бала гузарда ажралнишди. Икромжон идорага кириб кета турниб нимадир демоқчи бўлиб тўхтади, бир 'оз ўйланниб турниб яна эшикни очиб кириб кетди.

Найманга кетадиган машина бўлавермагандан Низомжон бетоқат бўлиб турган эди, идора орқасидаги саройдан темир бочка юклаган машина чиқди. Ҳамма ёғи мойга қоришган Тўланбой кузовда у ёқ-бу ёқка аланглаб кимнидир қидиради.

Тўланбойнинг хотини клуб олдиндаги скамейкада тугун кўтариб ўтирган экан, машинага қўл кўтариб ўртага тушганда кўриб қолди. Тўланбой ўзини ерга олиб хотинининг қўлидаги тугунни олди.

Низомжон илдам юриб улар олдига борди. Эр-хотин уни кўриб ҳайрон бўлиб қолишиди.

— Ҳа, шима қилиб юрибсан, божа? Қачон келдинг? Қишлоғингга бордингми ўзи?

Низомжон бордим, деди-ю, бошқа гап айтмади.

— Келганинг яхши бўпти. Ҳозир ювиниб олай, бирга кетамиз.

Тўланбой толзор тарафга ўтиб кетди. Тўланбойнинг хотини тўйга кетаётгандек кийиниб олган, қўлида қўша-қўша тилла узук, қулогида қашқар болдоқ. Тиззасидаги тоғорадан ҳали совумаган сомса ҳиди келиб турибди.

Зебихоннинг опаси кийиниши жуда ўрнига қўярди. Ёши элликка яқинлашиб қолган бўлса ҳам юзида битта ажин йўқ. Шунча уруш йиллари ҳам қошидан ўсманни узмади. Эркаклар билан баробар шоли чопигида ҳам, ўтогида ҳам—барибири қошида ўсма, юзида элик эди.

Тўланбой ҳам ўзига етарча табиатли киши. Бирон маҳал соқоли ўсганинни ҳеч ким кўрмаган. Хуллас, эр хотин ишни ҳам, олифтагарчиликни ҳам ўрнига қўйишарди. Тўланбой бозор кунлари Марғилонга тушиб хотининг ярашадиган нарсаларни қидириб юради. Тўй-ҳашамга борадиган бўлса хотинининг кийинишига ҳам аралашарди. Уни кийма, буни кий, униси ярашмайди, бунисини кий.

IV

Дилдор аzonлаб далага чиқиб кетган эди. Бола уйғониб яна дадамга бораман деб хархаша қила бошлиди, чой ҳам ичмади. Юнусали ота уни кийинтириб кўчага олиб чиқиб кетаётганде Асрора келиб қолди.

У анча озиб қолган, кечаси билан йиғлаб чиққан бўлса керак, кўзлари қизарниб, қовоқлари шишиб кетиди.

У кеча бўлиб ўтган гаплардан хабардор бўлса керак, отадан ҳеч гап сўрамади. Дилдорнинг қаёқса кетганинни сўради холос.

— Эрталаб азонлаб чиқиб кетган эди, болам.

Асрора индамай қайтиб чиқиб кетди. Юнусали ота ташвишда қолди. Қизи далага чиққан бўлса Асрора биларди. Қаёқса кетган бўлиши мумкин?

Ота эшикка қулф уриб болани опичлаганича идора тарафга кета бошлади. Катта йўлга бурилаётганде эшагига халаҷўп никтаб келаётган қудасига дуч келди.

Юнусали ота орадан шунча гаплар ўтиб унга бир оғиз бўлснн чурқ этиб гапирмаган эди. Энди ҳам гапирмоқчи эмас. Қудасининг феълини билади.

Одамзоднинг бирордан бир марта кўнгли қолмасин. Илитиш қийин бўлади. Иноят оқсоқолнинг, ўглим Диidor билан ўйнашиб қўйиб, закундан қўрқиб уйлангани, боласи ҳам ҳароми, деганини эшитган. У шу гапни эшитгаида дунё кўзига қоронги бўлиб кетган эди. Ота табнатан ювони одам бўлганидан шу гапни ҳам ичина ютиб кетган эди. Бу гапни куёвим айтмаган-ку, деб индамай қўя қолган эди. Қечаги воқеа уни ўтсиз туатиб юборди. Қизи билан баробар тортган азоблари, аламлари учун Оқсоқолни тишлаб-тишлаб олмоқчи бўлди. Дарров бу ниятндан қайтди. Аввал куёвим билан гаплашай, қани у нима дейди.

Юнусали ота қудасининг бетига ҳам қарамай, индамай ўтиб кетаётган эди, Оқсоқолнинг ўзи эшак нўхтасини тортиб тўхтади.

— Ҳа, қуда, болаларга қўшилиб аразлаб юрибсизми? Айб бўлади. Шундоқ болам ўлим оғзидан қайтиб келади-ю севиниш ўрнига тўрсайиб юриш сизга ярашмайди. Ахир Аъзам сизининг ҳам болангиз. Юринг, уйга, болаларнинг олдида гаплашайлик. Нима қиласиз, гўдакни ота дийдоридан маҳрум қилиб.

Юнусали ота индамади. Бола ётсираб Оқсоқол олиб кетмоқчидай бувасининг орқасига бекиниб олди.

— Шундоқ бўлснн, қуда.

Оқсоқол шундай деди-ю, эшакка халачўп ниқтади. Эшак пилдираб ўтиб кетди. Юнусали ота қаёққа боришини билмай, ҳардамхаёл бўлиб тургандан кейин идора тарафга йўл олди.

Улар ёнидан гуриллаб ўтиб кетган юк машинаси сал нарига ўтиб тўхтади. Шофёр кабинадан тушиб чўнтағидан иккита қин-қизил олма чиқазди-да, боланинг қўлига берниб елкасига қоқди.

— Вой-бў, маладес бўп кетибсан-ку. Даданг манаунақа герой, фронтдан сенга нима олиб келди.

Бола кўкрагидаги юлдузни, иккита гильзани чўнтағидан олиб кўрсатди.

— Ия, маза қипсан-ку. Мениям шунақа герой дадам бўлса маза қилардим.

Шофёр уни эркалаб, машинасига яна ўтирди-ю, гуриллатиб ҳайдаб кетди.

Дадаси шаънига айтилган мақтовлардан бола қуво-
ннб кетди. Бувасининг олдига тушиб дадам манавунаقا
юради, дадам манавунаقا чопади, деб у ёқдан-бу ёққа
чопар, тўхтаб бувасига худди аскарлардек честь бериб
қимириламай туриб қоларди. Юнусали ота неварасининг
қилиқларини кўриб ич-иҷидан эзилиб кетарди.

Наҳотки Диlldор эридан ажраб кетади. Унда бола
нима бўлади? Ахир бу бола тили чиққандан бери да-
дасини йўқлайди, келишини кутиб йўл пойлади. Йўқ
нима бўлса ҳам уларнинг бошини бир жойга қовушти-
риб қўйиш керак. Ҳеч бўлмаса мана шу бола учун улар
бирга яшашлари керак. Ҳар қанча оғирчиликка чида б
бирлашишлари керак.

Юнусали ота неварасини опичлаб Оқсоқонникига
йўл олди. Кўпrikнинг нарёғида ишкомга пояси кесиб
олинган кекса тол ёнида Диlldор билан Аъзамжон ту-
рарди. Аъзамжон нимадир деб тинмай гапиради. Диlldор
ерга қараганча қимириламай турибди.

Юнусали ота тўхтади. Уларнинг гапларига халақит
бермаслик учун ўрикзор тарафга бурилаётгандан, не-
вараси уларни кўриб қолди-ю, қийқириб юборди.

— Дада, да-аа-да!

Ота болани ерга қўйишга мажбур бўлди. Унинг ҳай-
ҳайлашига қарамай бола пилдираганича улар тарафга
учиб кетди.

— Азимжон, Азимжон!

Бола орқасига қарамади. Зумда кўпrikдан ўтиб да-
дасига отилди. Бўйнига оснлиб фуражкасини олиб кийди.

Дада-боланинг бу ҳолатига ҳам ҳавас, ҳам ташвиш
билан қараб турган Юнусали ота орқасига қайтиб
кетди.

Аъзамжон Диlldорнинг кўнглини овламоқчи бўларди.

— Ахир ўиласанг-чи, Диlldор, дадам қариб қолган
нарса. Беш кунлиги борми, йўқми, нима қилай, ташлаб
кетайми?

Дилдор индамасди.

— Узинг ғалати бўлиб қопсан! Ахир дадам билан онам
сенга нима ёмонлик қилди? Уйим-жойим бўла туриб,
қариб, ҳассага таяниб қолган дадамни ташлаб сеники-
га кўчиб кетайми? Бормайман! Хотин киши уйидан чи-
қиб кетади.

Аъзамжон эркаклик шаъни тўгрисида узоқ гапирди.
Дилдор чурқ этмай, унинг бари гапларини эшилди.

— Мана шу. Бор гаппим шу. **Хоҳласаңг шундоқ бўла-**
ди. **Хоҳламасаңг ўзиңг биласан.**

Дилдор бошини кўтариб деди:

— Бор гапингиз шуми?

— Шу,— деди Аъзамжон.

— Бўлмасам энди мендан эшитинг.— Дилдор бир-
дам тек қолди. Мана шу бир неча дақиқада Аъзамжон
билан учрашган биринчи купидан то шу топдаги учра-
шувгача бўлган воқеаларни эслади. Шу ўтган давр уни
кўп нарсага ўргатган, бўшашиб қишлоқ қизини ўз
сўзли, чўрткесар қилиб қўйди. Кучга, ғайратга тўлиб
гапира бошлади.

— Дадам билан опам нима ёмонлик қилди, деб сў-
радингиз. Мен жавоб берай, сиз эшитинг. Опангиз билан
дадангиз учун сиз аллақачон ўлган эдингиз. Аллақа-
чон сизнинг жаизангизни ўқиб бўлишган улар. Мени
укангизга олиб бермоқчи бўлишди. Кўп олишишди мен
билан. Яхшиям, Низом инсофли бола экан, ҳамма нар-
садан кечди-ю, ўзини, сизни менинг номусимини сақлаб
қолди. Агар дадангиз билан опангизниг гапига кир-
ганда кеча сиз она қишлоғингизга келмасдингиз. Ука-
сига хотин бўлган хотиннингизниг бетига туфлардингиз.
Гуноҳим сизга хиёнат қилмаганимми? Низом сизга нима
ёмонлик қилдп. Кеча кўрдингизми, ёт бегонадек кўча
ўртасида қолди. На дадангиз, на опангиз уни юр деди.
Сиз-чи, сиз нега уни ўйга чақирмадингиз? Сизга қўлган
яхшилигига бу мукофотингизми? Эркаклик шаъннингиз-
ни гапиряпсиз. Сизнинг шу эркаклик шаъннингизни ким
сақлади. Аёл бошим билан мен сақламадимми? Хўш,
менниг аёллик шаъннини ким сақлайди? Сизга йўлиқ-
кан кунини қарғаб яшаяпман. Дадам қариб қолган,
беш кунлиги қолган дадам деяпсиз. Уша учун яшамоқ-
чисиз. Манаву, кечагина бешикдан чиқсан, ҳали-тунё-
нинг нималигини билмайдиган бола учун яшамоқчимас-
сиз. Сиз тобутга қараб эмас, бешикка қараб яшашингиз
керак эди. Не деб урушга бориб келдингиз. Латта-пут-
тага тўлган дадангизниг ҳужрасини мудофаа қилгани
борганимидингиз? Бошқалар болаларининг умрини сақ-
лашга бориб келганди, сиз окопда ётиб шу ҳужраси ўй-
лабсиз.

Дилдор ўртаниб, куйиб-ёниб гапиради. Унинг ҳар
бир гапи Аъзамжон кўксига ўқ бўлиб қадаларди. Бу
гапларни унга ўз хотини айтятди. Бошқа одам айтган-

да унинг боя ўзи айтган эркаклик шаъни икки панжасидан мушт тугарди. Унинг тишлари ғичирлади, кўзларидан ўт чақнади.

Аммо Дилдор унинг бу ҳолатидан заррача чўчимади. Гапини қандай гапираётгани бўлса ўшандоқ давом эттирди.

— Сиз бир мени эмас, уч кишини бахтсиз қилдингиз. Манаву гўдак, жигарингиз Низомни ҳам бадбахт қилган одамсиз. Очигини айтай, мени Низомни севардим. Орага сиз суқилдингизу, бир-бири миздан бегона қилдингиз. Фронтдан ёзган хатингиз эсишгиздами? Укангизнинг одамгарчилигига минг марта таъзим қилган эдингиз. «Бизнинг уйимизда ювош, бефаҳм мусича ҳам бола очмайди» деб ёзганингиз эсишгиздами? Қани энди ҳам шу гапни айтиб кўрининг-чи?

Аъзамжоннинг оёгида дармон қолмади. Ҳамон бўйнига осилиб турган болани аста ерга қўйди-ю, ҳолсизлануб тўнкага ўтирди. Шу ўтирганча қимириламай узоқ жим қолди.

Дилдорнинг бари гаплари ҳақиқат эди. Бу гапларга бирон жавоб топишга Аъзамжонда сўз йўқ эди.

Хозир у икки ўт орасида каловлаб қолган эди. Дадаснинг феълини билади. Агар у Дилдор билан бўладиган бўлса уни, албатта, оқ қилади. Бутун қишлоққа дод солиб, помард болани лаънатлайди. Борди-ю, ота уйида қолса, боласи, қанча жабру жафоларга бардош беринуб уни кутган хотини нима бўлади. Одамлар нима дейиншади. Шуми унинг йигитлик шаъни?

Дилдор ҳамон тик турганича ундан жавоб кутяпти. Аъзамжон бўлса шу ўтирганича худди ерга сингиб кетаётгандек борган сари чўкиб борарди.

Шунча йил уруш кезган, ўққа учгани мурдалар ёнидан эмаклаб ўтгап, кунинга юз ўлиб, юз тирилган, совуққа ҳам, оловга ҳам чидаган паҳлавов йигитнинг афтода ҳол ўтириши, иложениз забун ўтиришик Дилдорнинг юрак-багрини эзиб юборди.

Аёллар қалби тошдан бўлса ҳам улардаги оналик ҳиссси тугён урса бас. Сув бўлиб эриб кетади. Аёллардек, айниқса, она бўлган аёллардек ҳар бир гуноҳни осонликча кечирадиган инсон бўлмайди.

Дилдорнинг ичидан кучли бир ҳўрсиниши келди. Ҳўрсиниши эмас, олов келди. Бу олов бутун вужудини ўртади. Киприклари тез-тез қалқиди-ю, кўзидан ёш чиқиб

кетди. У ўзини тутолмади, энгашиб эришинг бошидан қулоқлаб олди-да, соchlарини ғижимлаб ҳүнграб юборди.

Шу пайт яқин орада эшак ҳангради. Дилдор угирилиб қараган эди, күпrik устида ҳанграётган эшагининг икки биқининг кавши билан ниқтаётган Оқсоқолни күрди. Күрди-ю, унга парво қилмай эрига ёпишганича турaverди. Сал ўтмай Оқсоқолнинг зардали товуши келди.

— Бу қанақаси? Эр-хотинмисанлар ё ўйнашмисанлар? Уят, уят керак!

Дилдор билан Аъзамжон ўринларидан туришди. Оқсоқол уларга ҳамон ёмон ўқрайнб турарди.

— Эрсираган хотин бунаقا күча-күйда эркак кишининг бўйинга осилиб юрмайди. Эр керак бўлса уйга бор. Кўч-кўронингни кўтариб бор. Ана ўшанда сени эрлик хотин дейман. Хе, беномус.

Бу гап Аъзамжонга ҳам малол келди.

— Дада, оғзингизга қараб гапиринг.

Оқсоқолнинг кўзларидан ўт чақнаб кетди.

— Нима, нима дединг? Яша бир гапир! Аҳмоқ! Жўна уйга!

Аъзамжон жойидан қимирламади.

— Жўна деялман!

Аъзамжон отаснинг ўтли кўзларига бардош беролмади. Итоаткорлик билан бир неча қадам олдинга босди. Тўхтади. Дилдорга қараб нимадир демоқчи бўлди. Оқсоқол яна ўшқирди.

— Қачонгача кутиб тураман. Юрмайсанми?

Аъзамжон оҳиста деди:

— Сиз кетаверинг, ҳозир бораман.

— Йўқ, шу топда, мен билан кетасан.

Энди Аъзамжоннинг ҳам ўжарлиги тутди.

— Бормайман, бормайман, кетаверинг.

— Нима-а-а?

Оқсоқол эшакдан тушиб унга ўдагайлаб кела бошлиди.

— Жувонмарг, ўз отангга шундоқ дейсанми.

У ғазаб билан ўғлига қамчи кўтарди. Аъзамжон унинг билагидан ушлаб қайириб ташлади.

— Мен сизга Низом эмасман. Сизга мен қўй эмасман.

— Сен жувонмаргни шу ниятда кутиб ўтирганинди? Сен жувонмарг деб кечадан бери келди-кетдига ғул сағф қилиб ўтирибманми? Войдол, мусулмонлар,

Бормисизлар, болам менга мушт күтаряпти. Мусулмонар, қараб қўйинглар, отаснга мушт күтарган отабезорини кўриб қўйинглар.

Дилдор орага тушди.

— Бақирманг. Шунча йил зулукдек сўргапингиз етар.

— Сен, манжалақи, аралашма. Сен хотинликка эмас, ўйнашликка ярайдиган нарсасан.

Аъзамжон чидаб туролмади. Шартта боласини кўтарди-ю, бир қўли билан Дилдорнинг тирсагидан ушлаб илдам юрганча кетди.

— Тўхта, тўхта, номард бола. Қарғайман. Аъзамжон тўхтамади. Оқсоқол панжаларини тескари фотиҳага очди.— Қарғайман, ёмон Қарғайман, қайт. Йўлингдан қайт!

Аъзамжон қайтмади.

V

Аъзамжон кечга яқин уйга қайтди.

Ҳали ҳам келди-кетди бўлиб турибди. Иноят оқсоқол тўрсайиб олган. Ундан қаёққа бординг, нима қилинг деб сўрамади. Ошхонада гимирсиб юрган Рисолат укасининг олдига бир чойнак чой келтириб, ўзи ҳам ёнига ўтирди.

— Сен бола, нима қилиб қўйднинг.

— Нима қипман?— деди ўзини билмасликка солиб Аъзамжон.

.Рисолат гапни нимадан бошлашини билмай бирпас чайпалиб турди.

— Ўшаққа бордингми? Ўша беномусникига-я? Юзингга оёқ тираб кетган ўша бети қаттиқ хотиннингникига бордингми?

Аъзамжон қизариб кетди.

— Бўлди! Битта фронтдан келиб яна бошқа фронтга йўлиқяпманми?

Рисолат яна бўш келмади.

— Менга барибир, яшайдиган сен. Менинг уйим бошқа, рўзғорим бошқа.

— Шунаقا экан, нега аралашасиз?

— Уртада қари дадамиз бор. Биттанг ундоқ қилиб кетдинг, энди сен ҳам чолнинг юзинга оёқ тирамоқчимисан. Майли. Қанақа ўғиллигингни юрт билсин. Билиб

қўйсин. Утиришини қара. Букчайиб, қалтироқ бўлиб қолганини қара.

Аъзамжон бу гал индамади. Рисолат гапим жойига бориб тегди деб ўйлади. Уст-устига босиб тушмоқчи бўлди.

— Дадамни ҳурмат қилмасанг, онам раҳматликнинг арвоҳини ранжитма. Онам бўлганда дадам шу алфозга тушармиди?

Аъзамжон сапчиб ўриндан туриб кетди.

— Онамни гапирмаларинг. Онамни сил қилиб ўлдиргансанлар. Онам бечоранинг юзида бирон марта қувонч кўрмаганман. Дадам, сен, уни адойи-тамом қилгансанлар. Улдиргансанлар.

Рисолат ундан бу хил гапларни кутмаган эди, қўрқиб ўриндан туриб кетди. Бўлаётган гапларни Оқсоқол эшитиб ўтирган эди. Ҳассасини дўқиллатиб ўдағайлаб ўглининг тепасига келди.

— Урушдан шунаقا зўр бўлиб келдингми? Немисдан ортган ўқингни даданг билан опангга отгани келдингми? Бу уйда менинг айтганим бўлади.

Аъзамжон истеҳзоли кулди.

— Бу гаплар ҳу, бола пайтимда ўтарди. Энди ўтиб кетди у гаплар. Дада, мен йўқ пайтларда бўлган гапларни бир эслаб кўринг. Ҳеч жаҳонда бола ҳам ота уйидан кетиб қоладими? Ҳеч жаҳонда ота тирик ўғлининг хотинини бошқа ўғлига раво кўрадими? Қай ота шу ишни қиляпти. Сизни нима қаритди. Бола-чақани боқаман деб қариганингиз йўқ. Сизни пул, мол қаритди.

— Овозингни ўчир, аглаҳ, бирор эшитади.

— Майли, эшитсан. Агар хотинимга яна бирон оғиз гап айтадиган бўлсангиз, мен ҳам Низомнинг ишни қиласман.

Бирдан Оқсоқол ўриндан туриб кетди. Унинг ранги оқарган, соқоллари тинмай силкишарди.

— Майли, ташлаб кет, ташлаб кет, номард бола. Қариб бир оёқдан гўр тортаётган дадангни ташлаб кет. Битта қанжиққа илиқиб бошинг оққан тарафга кетавер.

Оқсоқол ерга ўтириб олиб икки тиззасига шапиллатиш ура бошлади.

— Дод, войдод, мусулмонлар, бормиснзлар, бола эмас бало боқсан эканман. Ўрдакнинг тухумини очган эканман.

— Э, бақирманг-е,— деди зардаси қайнаб Аъзамжон,

— Қаёққа борсанғ ҳам топаман. Осмонга чиқсанғ оғеңнігден, ерга кирсанғ қулоғнігден тортиб оламан.

Аъзамжон бу гапларга чидамади. Шарт ўридан турди-ю, уйға кириб опаси кечә бошиға кийдирған дүпли билан дадаси елкасига ташлаган тұнни улоқтириб қозиқдаги кителини олди. Қайтиб чиқиб худди орқасидан әргашаётған мушукка қарагандек бепарво қаради.

— Мана уй, мана жой, пишириб еңглар.

У бошқа гап айтмай, сўрида чой ичиб ўтирган кишиларни ҳайрон қолдириб чиқди, кетди.

Аъзамжон укасига ўхшаган қўнгилчаш эмас эди. У айтган жойидан кесадиган хилидан эди. Укаси ҳар гал уйдан чиқиб кетаётганида қўнгли алланечук бўлиб кетар, кимдир бир оғиз илиқ гап айтса қайтиб келгудек бўларди. Аммо Лъзамжонининг уйдан чиқиб кетаётганида эти жимирилашмади ҳам.

Низомжоп бўлса ҳатто запжиридаги штанинг ҳам бўйнига осилиб йиғламоқдан бери бўлганди. Аъзамжон жаҳл устида ҳар қандай ишдан тоймасди. Орадаи учтўрт кун ўтиб қилган ишидан пушаймон бўлиб юрган пайтлари кўп бўлган. У кечә станциядан қайтар экан, опасининг бир оғиз гапи билан уч йил иўлига кўз тиккани хотинини йўл ўртасига ташлаб кетди. Хотинига инсбатан юрагида ёнган ўтни сира ўчмаса керак деб ўйлағац Аъзамжон ярим кечаси хотинининг эшигига йиғлаб келди. У жангда кезаркан, бу уйни хаёлан неча марта-лаб кўрган, соғинган эди. Ҳар қалай кечә хунук иш бўлди. Хотини шундай қилиши керакмиди. Албатта Дилдор андак енгиллик қилиб кўиди. Нима бўлганда ҳам эри билан уйға келиши, ҳар қанча гапи бўлса хотиржам гаплашиши мумкин эди-ку.

Лъзамжон бу гаплар шунчалик газак олиб кетишни ўйламаган эди. Йўл ўртасида ўғли кўзларини жавдира-тиб қараб қолди. Тугилганида ҳам, йўлга кириб тили чиққанида ҳам кўрмаган ота ўз боласини бир неча минут бағрига босди, холос. Афт-башарасига ҳам дурустгина қараб улгурганича йўқ. Кўзлари қанақа, қошлари қанақа, ўзига ўхшайдими?

Мана шундай хаёллар кечаси меҳмонлар тарқагунча ҳам кўшгидан кетмади. Қайнатаси болаши олиб келган эди. У пайт Лъзамжон анча кайф қилиб қолган, унинг устига опаси укамнинг меҳри боласига тушиб қолмасин деб унга бийлатмади. Болада нима гуноҳ. Соғинган да-

ласига яқин келолмай атрофида айланншиб юрди. Охири бўлмади. Бола дадаснга бориб сўйкалди. Аъзамжон кайф билан уни ўпар, елкасига миндириб у ёқдан-бу ёққа чопарди.

Умрида билмаган қўланса арақ ҳиди болапи беҳузур қилди-ю, дадасининг елкасида тушниб уйимга кетаман, деб хархаша қила бошлади. Шундагина Юнусали оға уни опичиб уйга қайтариб олиб келди. Го уйга етгунча бола бувасининг елкасида ухлаб қолган эди.

Аъзамжоннинг димогида бола ҳиди қолди. Чидамади. Дадасининг, опасининг ҳай-ҳайлашига қарамай улар кетидан кетди.

Аммо Дилдор унга эшикни очмади. Қайф ва ҳирс уни бошлаб келгандек туюлган эди. Бу ҳил муомала Аъзамжонига малол келди. Уннинг йигитлик ҳиссини ҳақоратлаш бўлиб туюлди-ю, оғзига нима келса шуни деди.

Дилдор эшик очмаган тун Аъзамжон аlam-ситам билан уйга қайти. Ечинмай супадаги кўрпачага ўзини ташлади. Эрталаб тонг саҳарда уйгонган Аъзамжон кечаси бўлиб ўтган ҳодисаларни бир-бир эслаб ўз қилмишидан ўзи уялди.

Беғубор тонг нафасини шимнраркан, болалик йиллари қайтиб келгандек бўларди. Ҳаммаёқ сокин, дарахтлар ҳам шитирламайди. Энди кўз очган қушлар оламни уйғотмоқчидек чуғурлашади. Тинмагур анҳор қамон шовиллайди.

Бундай сокин ва тароват тўла тонг кишилар кўнглига фақат яхшилик солади. Икки қўли қонга беланган жаллод ҳам бу хил нағис тонгда ҳаётнда кечган энг лаззатли, энг мўътабар онларни эслайди.

Аъзамжон худди ёқимли куй тингләётгандек гоҳ кўзларини юмар, гоҳ юзларида бир ажиб табассум билан азим тераклар учига зар суркаётган қуёш шуъласига тикилиб қоларди.

Шу тонгда, шу эзгу эртада у умрининг буёгини Дилдорсиз, ўғлисиз ўтказни мумкин эмаслигини түйди.

Тўнпа-тўғри Дилдорларникига қараб кетди. Қўргон жимжит. Аъзамжон кеча қувилган остона олдида анча кутиб турди. Кеча тенганида дарвозанинг бир қанотига пошнасининг изи тушиб қопти. Шундагина у кеча қилган иши Дилдорга қанчалик таъсир қўлганини билди.

Андиша билан дарвозани итарган эди, очилиб кетди Дилдор боласининг дорга ёйиб қўйилган кўйлакча-

ларни олаетгаш экан, уни күриб жойндан қимирлаелмай қолди. Қел ҳам демади, кет ҳам демади. У ўзиник бутунлай йўқотнб қўйган эди.

Йкковлари шу алфозда бир-бирларига тикилганларинча анча туриб қолиши. Охирн Аъзамжон дарвозани бекитиб орқага чекинди. Дилдорни аллақандай куч олдинга итарди-ю, юрганича кўчага отылди. Аъзамжон анча узоқлашиб қолган эди. Оёқ товушини эшптиб, қадами сеқинлашил. Дилдор унга кўпрак устида етиб олди.

Софинган, хўрланган, юрагини алам ўргаган хотини шу изтиробларининг сабабчиси бўлган эри қаршиисида уйил деганда энди рўбарў турарди.

Аъзамжон унинг қўлидан ушлаб сувнинг нарёғига олиб ўтди. Дилдорнинг вужуди сесканиб кетди. Бу қўл биринчи марта уни тутзорда, саратон офтоби дала-тошини олов селига кўмгаи чошгоҳда ушлаган эди. Унинг танидаги бу титроқ севинчданми, қўрқувданми Дилдор билмасди. У маст эди. У кечалари бедор, кунларни интизорлик билан ўтказганига мукофотми, ё яна бир бор алдамчи ҳисларга қурбон бўлишми, билмасди, билмасди...

... Аъзамжон мана энди ота уйидан узил-кесил чиқиб кетди. Фронтдан қандай келган бўлса шундай уйдан чиқди.

Қаёққа боради?

У бу тўғрида ўйламасди. Йигит киши ҳар қандай ковакка сиғаверади. Аммо Дилдорсиз у ҳеч қаёққа бормайди. Қаёққа борса олиб кетади. Наҳотки бўш-баёв Низомчалик ўзига макон тополмаса? Топади. Билаги кучга тўлган, танидан гайрат, оёғидан ўт чақиаб турган йигитнинг кучига зор бўлган жойлар кўп.

Аъзамжон уйига қайрилиб қарамади. Чунки у беш йил соғининг уйига бир кун сиғемади. У фронтдан қайтаркан, уй, боласи, хотини, ёр-биродарлари билан фақаг осуда ҳаёт, тинч тирнкчилик қилишини ўйлаган эди. Ўйлмади. Олдинда аллақанча мушкул ишлар борлигини, оталик бурчи ҳамма нарсадан зўрлигини, Дилдор олдиндаги кечирниб бўлмас гуноҳларни ювиш, меҳнат, рўзгор, ҳар қандай майда кечинималардан, майда ҳаваслардан юқори тура билини каби каттакон ишлар борлигини энди тушуниди. У ўзини шунга бағишлашга аҳд қилди.

Мана шу ният уни ота уйидан олиб чиқди. Шу нийт ўз отасининг ғазабли кўзларига тик қарашига чақирди.

Аъзамжон бу гал Диlldорлар эшигини иккиланмасдан очди. Худди ўз уйнга кириб келаётгандек тўппа-тўғри айвон лабига келди-ю, кителини сўрига улоқтириб тут тагида бегонасираб турган ўғлини даст кўтариб олди.

Юнусали ота нима гап эканини билмай ҳайрон эди. Уйдан кўзларини ишқаб Диlldор чиқди. Боланинг дадасига ёпишишини кўриб чиройли жилмайди. Қизлик йилларида Диlldор шунаقا жилмаярди. Унинг шу жилмайши, балки Аъзамжоннинг юрагига ўшанда ўт солгандир.

Болани қўйиб Аъзамжон очиқ юз билан қайнотасига салом берди.

— Келдим, келдим, ота. Уз боламга ўзим ота бўлмоқчиман. Шунга қарор қилдим. Мендан ўтган бўлса кечиринг. Шундоқ бўлиб қолди.

Диlldор унинг қарорига тушунди. Кеча қозиқда қолган оқ шоҳини унинг оёги тагига ёзди. Аъзамжон қўлида бола билан поёндоз устидан юриб айвонга чиқди. Бу уй энди унинг уйи ёди. Бироқ отаси билан ёнма-ён туриш унга қандоқ кулфатлар келтиришини ҳали билмасди.

Иноят оқсоқол осонликча жон берадиганлардан эмаслигини у биларди.

Аъзамжон аввалига бу ердан кетиш, Диlldорни қам, боласини ҳам олиб узоқроқ жойга кетишни ният қилганди. Уйлаб қараса бу қочиш, номардларча қочиш бўлади. Шунинг учун ҳам ўз қишлоғида, ўз колхозида қолиб отага сўз бермай яшashi керак.

Аъзамжон нима бўлса, тош келса кемириб, сув келса шимириб яшашга, аммо ташлаган, йўлидан қайтмасликка аҳд қилди.

Аъзамжон эсини таниб йигит бўлган йиллардан буён қанчадан-қанча ниятлар қилган. У шу ниятларнинг биронтасини юзага чиқазмаган, чиқазиш қаёқда, барини упутиб юборган эди.

Ҳар қалай, у айрилиқ кўрди, ўлим кўрди, ота бўлди. Аҳдини унутмас энди...

VI

Чаросга яна ранг кириб қолди. Чортегак богларида шафтолилар гарқ пишган. Болалар қўлида дум бермай узилган хандалаклар.

Қишлоқда ҳар күнни бир хушхабар. Қимнингдир эри, қимнингдир боласи урушдан келяти. Чолларнинг күннү түеди. Кунига икки-уч хонадонда зиёфат ейдилар. Қора хат олганларнинг уйи жимжит. Уларнинг етим болалари тўй бўлаётган уйлар эшиги олдида елкаларини қисиб аллақандай ҳавас, ўқинч билан ўйин-кулгига қараб турдиilar. Дадаларининг медалларини тақиб, юлдузли шапкаларини кийиб олган болалар орқасидан эргашадилар, бир марта бўлса ҳам ушлаб кўришни сўрайдилар.

Бирорнинг уйнда тўй, бирорнинда аза.

Иноят оқсоқолпинг иши кўпайиб кетган, бир оёғи Маргилонда, бир оёғи Чортеракда. Ора-сира вақт топиб арслондек ўглини тортиб олган қудаси билан сўкишиб ҳам келади. Рисолатнинг ҳам эри келди. У уйнда келди-кетдини кутиш билан овора. Ҳовлисида пишиб таптап тўкилиб ётган шафттолилар увол бўлаётганидан нолиб қолади. На бирорга беради, на вақт топиб бозорга чиқаза олади.

Ранс опа бутун қишлоқ тўй-тўйлашиб пахта ишловсиз қолаётганидан нолиб нима қилишини билмайди. Қимни сўқади, қимни далага ҳайдаб чиқади.

Ахир одамлар бу күнни тўрт йил эптикиб кутишган. Майли, бир-икки кун яйраб олишени, болаларининг дийдорига тўйиб олишени.

Опа бугун идорага кечроқ келди. Асрора уни кутиб ўтирган эди. Икковлашиб ичкарига киришиди. Иккови-нинг ҳам ранги кетган, озиб, қовоқлари салқиб қолган.

Опа қариб қолди. Сочларида битта ҳам қораси қолмади. Эридан урушнинг иккиси йшлидаёқ қора хат келган. Уч болани ҳам она, ҳам ота бўлиб боқди. Ўкситмай катта қилди. Айниқса, уруш тугаб ҳамманинг дадаси қайтиб келаётган ийтда унинг болалари ҳам кўчага чиқнишади, почтачининг йўлини нойлашади. Бола, бола-да. Нима деб бўлади. Опа уларни овутарди-ю, ўзинни овутишга чора тополмасди. Шу ўтган жудолик йиллари уни қаритди. Қўзи ҳам хираклашиб, кўзойнак тақмаса хат ўқиёлмайдиган бўлиб қолди.

Асрора ундан ўттиз ёш кичик. Авжи кучга, гайратга тўлган йиллари уруш пайтига тўгри келди. У бутун кучини, гайратини колхозга берди. Қўпроқ ҳосил бўлса урушга, аскарларимизга дармон бўлади, леди. Қаримжонин тезроқ келишига мадад бўлади, деб ўлади.

Аммо Каримжондан дарак йўқ, Ундан на хат, на хабар бор. Урушнинг тугаганига иккى ой бўлай деб қолди. Каримжон охирги хатни тўққизинч май кунн, ғалаба қилдик, деб ёзган эди. Ана шундан кейин тушуниб бўлмайдиган телеграмма.

Уруш қийноқлари қаддини букоғмаган бу иккى аёл эл олдида ўзларини тутиб туришар, аммо танҳолик чоғларида кўз ёшларидан аламларини олардилар.

Опа кеча Асрорани чақиртирган эди, Ўзи кечқурун раёнкомга кетиб қолганидан у билан учрашолмади. Кечқурун унга қоровул юбориб далага кетмасдан тўппат-тўгрин правлениега келишини тайнинлади.

— Менга қара, синглим, қизларингни далаға опчиқма. Ҳозироқ боқقا бор. Ҳамма ёғини ўт босиб жуда хунук бўлиб кетибди, ўтларни юлиб ташланглар, гулларнинг тагини юмшатиб, арниқларга сув очинглар. Кечгача шу bogни ораста қилиб қўйиш керак. Богда катта зиёфат қиласиз. Фронтдан келганларга ош тортамиз.

Ҳали у гапини тугатмаган ҳам эдик, омбор мудири — бир қўли йўқ йигит кирди.

— Шошмай тур. Сен ҳам эшит. Чорвага одам юбориб битта каттароқ қўй опкелтири. Новвойга бир қоп ун юбор. Узум, шафтоли олиб келинглар. Клубдаги жамики стулларни, столларни ўшоққа олиб бор. Асроранинг қизлари сенинг ихтиёрингда. Энди боринглар. Тушдан кейин ўзим хабар оламан.

Асрора билан омбор мудири чиқиб кетишиди. Улардан кейин опа ташқарига чиқиб қоровулни чақирди.

— Манави рўйхатдаги кишиларни кечқурун соат олтига боқقا чақирнинг.

Опа бухгалтерияга кирди.

Бугунги маросим оддий маросимлардан эмасди. Опа шу масалада кеча раёнкомга бориб қишлоқ одамлари тўй-тўйлашиб дала ишлари қолиб кетаётганин, уларга бир нима дейишга кўнгли бўлмаётганини айтган эди. Раёнком секретари яхши бир маслаҳатни ўртага ташлади. Бу опага жуда маъқул тушди.

Фронтдан қайтганларни бир жойга тўплаб, уларга ош-туз тортиб дала ишларига ёрдам беришларини сўрайдиган бўлди.

Асрора опа айтгандан ҳам зиёда қилиб bogни тозамади. Супуриб сув сепилгани боғ электр ёруғида жудаям

ажойиб бўлиб кетди. Столлар ясатилган. Алкон ранг шафтолилар, узум, олмалар, ҳандалаклар столни яшинатиб юборган эди. Кабобчининг кўрасидан кўтарилиган оқиш тутун дараҳтлар орасида сузиб юради. Унинг ҳиди унунтилган, урушдаи олдин бўладиган колхоз тўйларини эсга соларди.

Кўкси орден-медалларга тўлган йигитлар гижим рўмолга ўранган хотинларини етаклаб, болаларни оливлаб боғ дарвозасидан кириб келишарди.

Опа ҳам кийинган. Унинг ҳам кўкрагида бир эмас, икки Ленин ордени. Асроранинг ҳам пардози жойига келиб қолган. Унинг ҳам кўкрагида «Ҳурмат белгиси», бир медаль. Бригада қизларининг ҳаммаси икки-уч мартадан қукумат мукофотига сазовор бўлган эдилар. Фақат ўзи билан ўзи овора бўлиб қолган Дилдоргиниа бу ҳурматлардан четда эди.

Боғ ичи одамга тўлди. Опа меҳмонларни ластурхонга таклиф қилди. Ҳамма стол атрофига бирин-кетин ўринашиб олди. Опа тўрга чиқиб ўтирганларга бирмабир қараб, пўкаги очилмаган вино шишиасига вилька билан уриб шовқинин босди-да, гапира бошлади.

— Рухсат этнинг, азиз қаҳрамонларимиз шарафиға аталган зиёфатимизин очиқ деб эълои қилишга.— Опа чапаклар босилгунча кутиб турди.— Азиз биродарлар, ҳамқишлоқ қаҳрамон жангчилар, омон-есон галаба билан қайтиб келишинингизни бутун қишлоқ, колхоз аъзолари номидан табриклайман. Сиз чинакам қаҳрамонларча жанг қилдингиз. Душмани, ёвуз фашистин уз уясигача қувиб бориб, тор-мор қилдингиз. Раҳмат. Сиз билан бирга кетган ҳамқишлоқларимиздан қирқ уч кинши қаҳрамонларча шаҳид бўлдилар. Биз уларнинг номини ушутмаймиз. Ҳамиша эслаб турамиз. Уларнинг сагирларини бошини силаймиз. Етимликларини билдирмаймиз.

Онанинг кўзлари йилтираб, овози титради. Ҳамма бирдан жимиб қолди. Хўрсинган, пиқиллаб йиғлаган товушлар эшитила бошлади. Опа ўзини ўнглаб яна гапира бошлади.

— Үруш қурбонсиз бўлмайди, дейдилар. Фашист қанчалаб оналарга, келинларга қора кийдирди. Қанчалаб шаҳарларимизни вайрон қилди. Биз ёвуз фашистдан қасос олдик. Аммо қурбонларимизни ҳеч қандай қасос қайтарниб бермайди. Шаҳарларимизни қайта қу-

риб оламиз, аммо қурбондаримизни қайта тирилтирол-маймиз. Құксимизда алам, аччиқ алам қолди.

Боғ ичи сув қүйгандек жим. Опа анча вақтгача қолған гапиниң айттолмай, күзиниң бир нұқтага тикканича туриб қолди. Кейин паст, жуда ҳам паст овоз билди:

— Шаһнұлдар қабрида гинч ётсии. Биз улариниң хотирасиниң үнүтмаймиз, улар нима учун жонлариниң фидо қылған бўлсалар уни кўз қорачигимиздек асрәймиз, авайлаймиз. Укалар, қаҳрамон укаларим, сиз фронтда пайтларингизда хотинларнингиз, сингилларнингиз, қиэларингиз сизлариниң йўқликларингизни билдирамадилар. Астойдил ишладилар. Ишлаганда ҳам бутун кучларини, бутун ғайратларини аямай ишладилар. Еб турган нонлариниң ярмини үшатиб фронтга узатдилар. Қаранглар, ўша ўзингиз кўрган нозик бармоқларга қаранглар, бу қўллар дагаллашиб кетди, неча мартараб қавариб, неча мартараб қадоқ бўлди. Хатларнингизда ой юзлигим, деб ёзган хотинларингизниң юзларига қараңг, дала шамоллари қорайтириб, дагаллаштириб қўйди. Улар шу тўрт йил мобайнида мириқиб ухламадилар, яйраб кулмадилар, ҳамма вақт икки кўзлари, икки қулоқлари фронт йўлига қадалиб турди. Қиши совуқларида ҳам, саратон жазирамасида ҳам даладан бери келмадилар. Сиз келдингизу, у кунлар унут бўлди. Мана шу куни келтириш учун сиз у тарафдан биз бу тарафдан фронт очиб курашдик.

Опа унчалик гапга уста эмасди. Бугун севинчаниданми, ҳаяжонланғаниданми унга гап қўйилиб келар, сира гапиниң поёнига етолмасди. Гапирга сари яна гапиргиси келарди. Меҳмонлар ҳам чурқ этмай, унга қулоқ солишарди.

— Хуш келибсизлар, тугилган қишлоққа! Пой-остоналарингга хуш келибсизлар, жигарларим! Қани, энди дастурхонга қаранглар!

То опанинг ўзи нон үшатиб оғзига солмагунча ҳеч ким дастурхонга қўл урмади. Қабобпаз тарелкаларга кабоб ўйиб келтириб столга қўйгандагина йигитлар шишаларни оча бошлишди.

Темир ўчоқ олдида қиздирилган донра тараклади. Адолат аввалига уялиб, кейин қизишиб ўйилга тушшиб кетди. Опа ўрнидан туриб Аъзамжонн тортди. Аъзамжон илгаридан ўйинга уста әдиг. У кўп таранг қилинб

үтпірмай, медалларини жарапғатыб ўйніңга тушиб кегди. Қарсак, қиңіқириқ бошланди. Озроқ ичиб танаси қизиб қолған йигитлар бирор тортмаса ҳам ўзлари туриб даврага туша бошладилар.

Кеч салқыніңда чирманда сұліб пүкіллаб қолгунча ўйн тұхтамади. Охирн чирмандағыннан илгаги құлнин қавартириб юборған доирады бармоғаннан сүриб ўчоқ олдига кетди-ю, ўйн тұхтади. Ҳамма яна жойига ўтириди. Энди илгариги жимлік йўқ. Келди-кетдига алаҳасиб ўйндан чиқолмаган йигитлар бир-бирлари билан, сен қайсы фронтда әдинг, сен қачон яраландынг, деб суриштира бошлаган әдилар.

— Укалар, яна бир гап бор. Мана, омон-эсон қайтиб келдінглар. Бир маслағатни ўртага ташламоқчи әдим. Агар ўйн согиниб қолған бұлсанглар майли, уч-түрт күн дам олинглар. Аммо келди-кетдини ўзларынг кутасызлар. Хотинларынг далага чиқиши керак. Иш қолиб кетди,— деди опа.

Опа атайн шундай деди. Йигитларыннан иззат-нағасини құзғатмоқчи бўлиб айтди. Унинг отган ўқи худди мұлжаланынг ўзгинасига бориб теккан әди. Йигитлар шивир-шивир қилиб қолишли. Бири ўрнидан туриб кетди.

— Нима деяпсиз, опа? Ўйни қанча согинган бўлсак, манаву құллар ҳам кетмөнни шунча согинган. Гапни айлантиրмай, шама қымай айтаверинг. Энди аёллар дам олишсін. Үзимиз ишлаймиз.

Опа кулиб юборди..

— Дуруст, қызим сенга айтаман десам, келинларим тушуниб қолиши.

— Ня, ня, биз ҳали қелин бўлдикми.

Опа икки құлнин күтариб худди таслим бўлаётган-дек уларга қаради.

— Тавба қылдим, ҳазил қилиб айтдим.

Кулги күтарилиди.

— Ҳа, агар тавба қымаганингизда нақ учинчи фронтни очворардик.

Опа яна шовқинни босди.

— Раҳмат, укаларим. Үзим ҳам худди шундай бўлади, деб ўйлаган әдим. Бўлди, бошқа гапим йўқ. Бу ёғи тўй, ўйн-кулги. Ҳой, доиради бола, опке доирангиз, үзим ўйнайман.

Чирманда гумбурлади. Опа кексаларга хос салобат

билан шошылмай, аммо жуда чиройли мүқомлар қилиб йўргаларди.

Бу ўйинларга аралашолмай турған Асрора секин ўрнидан турди-ю дарвоза томонга юра бошлади. Ури кўриб қолган Дилдор югурганча бориб қайтариб олиб келди. Энди уларнинг икковини ҳам ўйнига тортиб туширишди. Асрора қўлини кўтариб ўйшига бир чогланди, ўйнолмади, дарров даврадан чиқди.

Дилдор астайдил ўйнарди. У Энди ниҳоятда очилиб кетган, уни кўрган одам болали хотин деб ўйламасди. Ҷақнаган оҳу кўзлари сузилар, самбитдек нозик беллари эгилиб, буралиб ҳаммани маҳлиё қилганди. Унинг қоши ҳам, кўзи ҳам, жамики аъзойи бадани силкишиб ўйнарди. Дилдор урушдан олдин шунаقا эди. Утган аламли йиллар, айниқса, Оқсоқол унинг бошнга кулфат солган вақтларда у мутлақо ўзгариб кетганди. Ҳусни ҳам, вужудидан таралиб турадиган аллақандай, йигит кишини маст қиласиган, уйқусини ўғирлайдиган тароват ҳам аллақайга ғойиб бўлганди. Ташиб қиз боланинг ҳуснини оларкан, шўхлигини ҳам, овозидаги латофатини ҳам қуваркан. Дилдор ана шунаقا бўлиб қолганди.

Бугун у йўқотган ҳамма нарса қайтиб келди. Эри, баҳти, ҳусни, шўхлиги яна у билан бирга.

Аъзамжон унинг ўйинларини кўрмаган эди. У фронтга кетаётганда у соchlари жамалак қизча эди. Отпускага келганда Дилдор тўлишиб қолган, юзига билинар-билинмас ҳуснбузар тошган, қарашлари ишқ қидиргандек аллақандай сармаст, қоматига, ҳуснига андак бино қўйган пайти эди. Ана ўшанда Аъзамжон уни кўриб тинчини йўқотди. Унга уйланди, яна кетди. Уша тонгдек беғубор, тушдек аллақандай хотирада сақлаб бўлмайдиган кунлар жангда юрган, баҳтга тўймага юйгитни шу пайтгача тамшантириб келарди. Уша кўз очиб юмгунча ўтган кунларда Аъзамжон Дилдорнинг ҳуснига ҳам, шўхлигинга ҳам тўёлмай қолганди. Келди, келиб унинг кўзида ёш, юзида сўлгинлик гижимларини кўрди.

Бу яқин ора қишлоқда Дилдордан гўзал, Дилдордек лобар жувон бўлмаса керак.

Аъзамжон баҳтиёр, ўз хотинининг ҳуснидан маст эди.

Дилдор йўргалар, мүқом устига мүқом қиларди. Йигитлар қийқириб чапак чалишарди.

Ҳатто тұмсаңынг ұтирган Асқора ҳам беихтиәр чапақ чалар, үртогининг ұсны латофатынға маҳлиә әди.

Базы алла-паллагача тиңмади. Чирмандинг тараклаши, йигит-қызыларнинг қиындығы Чортекиннег узок-узокларигача әшитиларди.

Чортекік бу күйларни қачонлардан бері орзиқиб қутарди.

VII

Минг түккіз юз қирқ бешнинчі ғилиннег бутун өз ойлары темир йўл линияларида пассажир поездлари жадвалдан ташқары ҳаракат қила бошлаган әди.

Фронтдан келувчилар, уруш бўлиб үтган ерларга қайтиб кетаётган халойиқнинг сон-саноғи йўқ.

Горчаково станциясиға Тошкент тарафдан фақат кечаси соат уч яримда келадиган пассажир поезди энди кунига уч-тўрт маҳал үтади. Поезднинг қачон келиши. Қачон Наманган тарафдан қайтиб үтишинн станция бошлиқлари ҳам аниқ билишмайди. Шунинг учун ҳам фронтдан қайтаётган болаларни кутганлар эртаю кеч станцияда. Ҳарбий комиссариат ҳодимлари, раёном, раиси сполком вакиллари вокзал биносидан алоҳида хона ажратиб павбатчилик қилишади. Вокзал майдони атрофида омонат қурилган чойхона-ошхоналарда одам кўп. Ер ўчоқ, темир ўчоқлар тагидан тутун бурқсайди. Самоварчиларнинг қўли қўлига тегмайди. Ҳамма ёқ қизил алвои, ҳамма ҳамма ёқ гул.

Икки-уч кунлаб шу сўриларда боласини кутиб ётганларнинг сон-саноғи йўқ. Поезд келиши билан ҳамма ичиб турган чойини, еб турган ошини ташлаб, перронга югуради. Бирор қувнаб, бирор ғамгин қайтиб чиқади. Мана шундай қувончли кунларнинг бирида Горчаковога келган пассажир поездидан ўн чоқли йигит тушди. Бир пасда перрон шовқин-суронга, кулги, йиғи-сигига тўлди. Бир зумда юк машиналари келганларни Фарғоналинг тўрт тарафига олиб кетди. Перронда бир йигит қолди. Унинг кўксидаги йигирма олтита орден, медаль. Уни ҳеч ким кутгани чиқмади.

Йигит юк халтасини ерга қўйиб, бир дам у ёқ-бу ёқка алланглаб турди-да, халтасини секин яна елкасига олиб, аста вокзал майдонига юра бошлади.

Область ҳарбий комиссариатининг вакили унинг ҳаракатларини кузатиб турганди. Икки солдат билан истикболига чиқди.

— Салом, ўртоқ сержант,— деди у.— Қаерга борасиз? Йигит Чортекка боришини айтди. Комиссариат вакили унинг елкасидаги юк халтасини олиб четда турган қора «эмка» машинаси олдига обориб эшикни очди.

— Марҳамат, мана, олиб бориб қўяди.

Йигит гангид қолганиданми, бунақа бўлишини кутмаганиданми унга нима дейишини билмай, машинага чиқди. Машина гуриллаб Марғилон тарафга йўл олди.

Қоронги тушишига хийла бор. Марғилон йўли урушдан олдин қандоқ бўлса ҳали ҳам ўшандоқ. Биронта янги иморат тушмапти. Тош йўл анча нураб қопти.

Машина сартарошхона олдидан ўтаётгандага йиғитнинг кўзи йўлкада тўр халтани тўлатиб болалар ўйинчоғи олиб кетаётган кампирга тушди-ю, шоғёрдан тўхташибни сўради. То машина тўхташибни ҳам сабр қилмай ўзини пастга отди. Кампир чойхона олдига бориб қолган эди. Йигит ҳаллослаганича унга етнб олди.

— Буви, бувижон!

Кампир ўғирнилди.

Йигит турган жойида қотиб қолди.

— Нима дейсан, болам? Бувингга ўхшатдингми?

Йигит ҳамон қимирламай турарди.

— Одам одамга ўхшайди, болам. Бувингга ўхшасам ўхшагандирман.

Йигит хижолатликдан қинп-қизариб кетди. Кампир мулоим илжайиб, ҳечқиси йўқ, болам, деб нари кетди.

Сўрида чой ичиб ўтирган икки-уч киши уларнинг гапидан хабардор эди. Улардан бири гап қотди.

— Ука, бу коратепалик Малика деган кампир. Ўзинг қаёқнинг боласисап?

Йигит жавоб беролмади. Ҳамон кампир кетган томонга маҳлиё қараб турарди.

Йигит то Чортекка етгунча чурқ этиб оғиз очмади.

Қоронги тушган. Қишлоқ уйларидан чироқлар миллираб кўриниш турибди. Қаердадир йигитлар қийқиради, чирманда тараклайди.

Йигит машинадан тушиб тор кўчага жадал бурилди-ю, энтикиб югурга бошлади. Ана, уйнга яқин қолди. Айвон шифтида ёниб турган чироқ девор оша кўриниш турибди. Демак, бувиси ухламай уни кутяпти.

Йигит жон ҳолатда эшик қоқа бошлади. Жавоб бўлмади. Яна қаттиқроқ тақиллатди. Яна жимжит. Бувимнинг қулоги оғирроқ эди, балки эшиштаётгандир, деб деворга тирмашиб ҳовлига қаради. Ҳамма ёқ супурилган, сув сепилган. Ариқ четларида намозшом гулларин очилиб ётибди.

Қўшни ҳовлининг эшиги очилиб бирор бош чиқазди. Қоронғи бўлганидан кимлигини билиб бўлмасди.

— Кимсиз? — деди аёл киши.

— Мен, мениман, Холматжонман, — деди йигит.

Аёл югурга келиб унга ўзини отди.

— Вой бўйгиннангдан холанг ўргилсан, келдингми, омон-эсон келдингми?

Холматжон шошиб сўради.

— Бувим қани?

Хотин жавоб бермади. Қоронғида оғир хўрсингани эшишилди. Холматжоннинг юраги шув этиб кетди.

— Нима гап? Тинчликми?

— Оҳ, холагинанг айлансан, бувигинанг бундан тўрт йил олдин оламдан ўтган.

Холматжоннинг елкасидаги ҳалта тушиб кетди. Бу ҳалтада бувисига атаб олган тўрт метр қора баҳмал, рўмол, калиш бор эди. Бувиси қора баҳмалдан камзул кийишни жуда яхши кўрарди. Тўрт йил бўпти оламдан ўтганига. Ахир яқин-яқинларда ҳам ундан хат келиб турарди-ку. Бу хатларни ким ёзган?

— Вой болам, юр, бизникига. Мен дарров бориб Асрорадан уйингнинг калитини олиб келаман. Колхознинг боғида қиёмат базм бўляпти. Ҳамма ўртоқларинг ўша ёқда. Урушдан келганларга опа ош қилиб беряпти. Борақол сен ҳам ўша ёққа, болам. Асрорагина барака топсии, ҳар куни қизлар билан уйингни йигиштириб, супириб-сириб, кечқурун чироғингни ёқиб кетади. Умридан барака топсин. У бечора ҳам куйиб-ёниб юриди. Каримжон яна аллақаёққа кетганмиш.

Холматжон бўшашиб кетди. Қаёққа боради. Энди қандоқ яшайди?

— Бу ёққа кир, болам. Чой-пой қилиб бераман. Сен дамингни олиб тургунингча мен югуриб бориб Асрорадан калитни олиб келаман.

— Йўқ, овора бўлманг. Ўзим бориб келаман.

Холматжон оғир-оғир қадам ташлаб колхоз боғи та-

рафга юра бошлади. Кампир унинг орқасидан бошни сарак сарак қилиб ачиниб қараб қолди.

Кечакида ойдин эди. Қуюқ дарахтлар орасидан йўлга оппоқ тангачалар сочилган. Жўжаси кўпайиб инига сигмай қолган қушлар ҳар замон бир патирлаб қўйишади. Йўлни кесиб ўтган ариқчалардан сувлар чулдираб омбор тагига кириб кетади. Деворлардан осилган олчалар ойдинда чақнайди. Пахса девор кавакларида йилтироқ қуртнинг чироги мильтирайди. Қаердадир бола йиғлайди. Холматжоннинг тепасидан бўғотни чангтиб мушук ўзини ерга отди. Яқин ўртада чучитилган зигир ёгининг ҳиди анқиб кетди. Чап тарафдаги деворда лоп этиб олов сакради-ю, зум ўтмай сўнди. Дарахт учлари, том бўғотлари бир дамгина ёришди. Бирор тандирга ғўзапоя ташлади шекилли.

Буларнинг бари кўпдан унунтилган она қишлоқ манзараси, болалик туйғуларини ўйготадиган қадрдои ҳиллар эди.

Холматжон бу манзара-ю, бу исларга парво қилмасди. Ҳозир унинг кўнглини ҳеч нарса билан ёритиб бўлмасди.

Туғилиши билан она дийдоридан бенасиб бўлгац, эсини танимай отадан жудо бўлган, онадек бўлиб қолгзи қадрдони, меҳрибони, дунёдаги жами одамлардан яхши, ҳаммасидан аъло бувисидан жудо бўлиши уни тамоман гангитиб қўйган эди.

Она қабрига тупроқ тортилганида ҳали унга исем қўйилмаган эди. Она уни туғди-ю, ўлди. Ота узоқда, фии ўрмонларинда жон берди. Унда Холматжон ҳали ёш бўла эди. Энди ўзи вояга етиб, юрт ишига ярага, қўлига қурол олиб жангга кирганида бувиси кўз юмди. У фарзанд бўлиб онасини ҳам, дадасини ҳам, бувисини ҳам қабри а ўз қўли билан қўёлмади. Бу жудоликлар, йўқотишлар Холматжон қалбида ҳеч ўчмас дод, армоцу афсус бўлиб қолди. У энди бутун умр бўйи бу армон дардини тортади. Шу уч муҳтарам кишиларнинг қарзи бўйинда қолди.

Холматжон атроф ой нурига буркангац, бутун дала, бутун юрт ёз огушида яйраган тунда доғу ҳасратда ўртаниб бораради. Осмонда аста сузаётган ойнинг гардиши унга нурли баркаш эмас, қишида чепак бетида қотгани муз кулчаси холос. Тун қушларнинг нағмаси унга тасалли бермайди. Аксинча фарзандлик бурчини ўтамаган болага таънадек бўлиб туюлади.

Холматжон бое дарвозаси олдиңда тұхтади. Ичкаридан кабоб ҳиди келарди. Қийқириқ, үйин-кулғи. Ҳеч ким орқасига қарамайды. Давра олиб үртада үйнаётгандың қийқириб хушомад қилишади.

Холматжон бирдан күнглидаги оғир ҳисларни қувиб шу қувноқ, шу беармөн одамларга маҳлиә бўлганча туриб қолди.

Дарвоза орқасига ўтириб, кўксидаги ўн олти орден, ўн медални битта-битта бўщатиб олди-да, халтачасига солиб қўйди. Ким билади, балки одамлар жаранг-журунгларининг писанда қилиб келдингми, деб ўйлашларни мумкин, дедими. Ҳар қалай, Холматжон одамларга ялтираб кўрининшни истамади. Ичкарига кирди. Аъзамжон уч медалини атайин бир-бирига тегиб жарангласин деб силкниб, тебраниб ўйнарди. Дилдор бўлса ундан қочгандек ҳар турли муқом билан ўйнарди.

Холматжон тұхтади. Юраги шиф этиб кетди. У Дилдорни севарди. Севарди-ю, юрагини унга очишдан қўрқарди. Урушга кетаётганида атайлаб Дилдорлар эшиги олдидан икки-уч марта айланиб ўтганди. Дилдор чиқмаган ўшанда. Уни узоқдан бўлса ҳам бир кўрсам деб тол тагида қанча кутиб ўтирган эди. Ким билибди дейсиз, уруш тугагунча бу қиз Низомни севиб, ундан кейин севмаган кишиисига тегишини. Энди у Аъзамжоннинг хотини. Ахир Аъзам жуда бемаъни бола-ку. Дилдорнинг бундан кейинги ҳаёти нима бўлади? Аъзам уни албатта хўрлайди.

Холматжон госпиталда яраланиб ётаркан. Аъзамжон тасодиған учрашиб қолганди. Үшанда Дилдор шаънига айтган жуда ҳам хунук, оғизга олиб бўлмайдиган гапни эслади.

Үшандан берн Холмат уни ёмон кўради. Кўришга кўзи йўқ. У жангда юриб ҳам, ўз хотинини ёмон гаплар билан ҳақорат қилган.

Энди бўлса юрт кўзинда ўзи ҳақоратлаган, ўзи хўрланган хотини билан ўйнинг тушяпти. Бу қандоқ гап бўлди?

Вақт анча кеч бўлинб қолган. Ширакайф йигитлар болаларини етаклаб қайта бошлаган эдилар. Дараҳт соясида ўтирган Холматжонга ҳеч ким парво қиласди. Аъзамжоннинг кайфи жойида, тўрт-беш йигит даврасида чиқиб келяпти. У баҳтли эди. Бир гапириб, ўн куларди.

— Немис лейтенантининг ҳиқилдоғидан ғиппа бўғиб

олдиму, бошнин деворга манавунаقا қилиб, мәнавунаقا қилиб ураверибман. Бир маҳал қарасам, ўлиб қолган экан. Ўлса ҳам бошнин ураверибман.

Холматжон мийинида кулиб қўйди. Ахир, Аъзамжон хўжалик батальонида аравакаш эди-ку. Немисни узоқдан кўрган бўлмаса, умуман, тирик немисни кўрмаган.

Аъзамжон худди Холматжонниг олдидан ўтиб кетди. Улар орқасидан Диlldор, Асрора, Адолат ўтищди. Диlldор ҳамон чироили, ҳамон ўшандай жозибали эди. Холматжоннинг юраги гупиллаб уриб кетди. Оддинга биринки қадам ташлади. Аммо қизлар уни пайқашмади.

Холматжон ҳам боғдан чиқиб, аста-аста уйига йўл олди. У шошмасди. Қаёққа шошади? Уйида уни ким кутиб ўтирибди?

У оstonага келганда эшикни очиқ кўриб ҳайрон бўлди. Эди ичкарига оёқ босган ҳам эдикки, чироқ ўчди. Ҳали ҳам ойдин бўлганидан чиқиб келаётган одамни таниди. Бу Асрора эди.

— Асрорамиссан?

— Вой, Холматсан-ку. Вой, ўлгуре, қачон келдинг? Шу топда келишингми? Юр, юр, телеграмма берсанг ўлармидинг? — Асрора югуриб бориб чироқни ёқди.

Холматжон у билан ўша болалик йилларика қандоқ гаплашишса ўшандоқ самимий, ўшандоқ ётсирамай кўришди.

Холматжон унга тикилиб туриб, бувиси номидан келган хатларни эслади. Ҳар куни чироқ ёқиб, ҳовли супуришини билди. Юраги тўла ҳаяжон билан, чин юрагидан, жуда самимий, жуда беғубор қилиб раҳмат, деди.

Холматжон юрагида бу олижаноб нисонга нисбатан, унинг қилган жами яхшиликларига қайтарадиган шу биргина қалб сўзидан бошқа мукофоти йўқ эди.

Асрора жуда ҳушёр қиз эди. Холматжоннинг айтган шу бир оғиз гапини у ўйлаганича тушунди. Самимий жилмайиб қўя қолди.

Ховлини қўни-қўшии босиб кетди. Қўшии кампир етимча ўксимасин, деб ош дамлаб қўйган экан, дастурхон ёэди. Холматжоннинг бошига янги дўппи кийдириб, елкасига чорси ташлади. Ўша кезлари қоқ ярим кечасими, тонготар палласими, қишлоқларда ўзидан-ўзи тўй бўлиб кетарди. Армиядан қайтувчилар кечасими, азодами, уйларига келаверардилар. Бу хил зиёфатларга ҳалқ ўрганиб қолганди.

Холматжоннинг уйи бирпасда тўйга айланиб қолди. Бир қария Холматжоннинг бувисига қуръон бағишилади. Ҳамма бир неча дақиқа бош эгиб жим қолди.

Эртасига Холматжон юрга ош берниб, бувисига таъзия очди. Чортеракнинг жимжит қабристонидан бувисининг қабрини топиб кечгача тиз чўкиб ўтиреди. Йиғлади, овунди. Йиғлади, овунди.

Гиёҳлари қовжираган ғариб мозорга тикилиб ўтириб ўтган болалигини, етимлигини билдирмаган мушфиқ бувисининг ҳамиша ёшланиб турадиган хира кўзларини, ажаб бир майин, меҳрибон товушини эслади. Эслади-ю, яша йиғлади.

Қоронги тушиб, шохлари қовжираб қолган терак учиди бойқуш сайраганда Холматжон ўридан турди. Қабристон дарвозасида ўтирган гўрковга пул берниб, ташқарига чиқди.

Холматжон катта йўлдан келаркан, негадир ҳовлиси тарафга эмас, Марғилон йўлига қараб кетарди.

Холматжон учун Чортеракнинг спира қизифи қолманди. На ота, на она, на бувиси бор унинг бу қишлоқда. На акаси, на уласи бор унинг Чортеракда.

Чортерак деганда кўзига Дилдор келарди. Энди у ҳам йўқ. Холматжоннинг Чортеракда спира яшагиси келмасди.

VIII

Иноят оқсоқол кейинги кунларда жуда озаб кетди. Иш кўп. Эрта баҳордан бери тинмайди. Ёши етмишга етади деб қолган одамга ўн икки километр йўл босиб, кунига икки маҳал Марғилонга қатнаш осонми? Бозор одамларини ҳам худо уриб қўйган. Сал бепарво қолсанг, молингни сув текинга йўқ қилишади. Милиция-ку, жуда хаддидан ошиб кетган. Бир чеълак шафтолинга ҳам, котхоз спрекасини кўрсат, деб сўрайди. Колхоз пахта экадими, шафтоли сотадими? Сборчи болалар бозорда ҳам хон, ҳам бек. Ҳар гал бозор дарвозасидан киришининг билан патта оласан, деб туриб олади. Докторларнинг бошқа иши йўқ шекилли, куткилагани куткилаган. Хўп, майли, шафтолини ҳидлаб кўрсии, нега сотадиган одамни ечинтириб қарайди?!

Оқсоқол мана шунаقا бозор машмашалари билан овора. У медалли ўғлини ёнига олиб бозор катталарининг нафасини ичинга тушириб юбормоқчи эди. Боласи

покобиллик қилди. Невараларининг ҳам бўйи чўзилиб бозор деса қочади. Айниқса, куёви фронтдан қайтпб келиб болаларини қайнатаси билан бозорга боришици хоҳламади. Шу туфайли қайната-куёв, сан-манга бориб қолишиди.

Аъзамжон келган кунларда Оқсоқол келди-кетднини кутиш учун уч-тўрт сўм чиқимдор бўлиб, ўлимлик пули бузилган эди. Шунинг ўринини тўлдириш ниятида Оқсоқол бозор тарафга серқатновроқ бўлиб қолди. Албатта, супурги, помидор билан йўқолган пулнинг ўрини тўлмайди. Каттароқ бир иш қилишни дилига тугиб қўйган эди. Ўша катта иш кечак оёғининг остидан чиқиб қолди. Эллик метр қизил баҳмал қўлга тушди. Оқсоқол икки соат савдолашнеб сув текин қилиб олди. Ўғли покобиллик қилиб хотипиникига кетиб қолганида Оқсоқол шу нарсани йўқ қилишга овора бўлиб турган эди. Ўғлининг кетидан юрай деса, нозик молни уйда узоқ сақлаб бўлмайди. Шунинг учун аввал молни сотиб, кейин ўғли билан жапжадлашмоқчи бўлди.

Бугун Оқсоқол ўша баҳмалини эшагининг тўқими тагига солиб, устидан хуржун ташлаб бозорга йўл олди. Хуржуннинг икки кўзинда чиллаки узум тўлдирилган иккита чепак бўлганидан ўзи аввалгилик яна эшак кетидан пиёда кетяпти.

Шаҳарга киравернида қатор чойхоналар бор. Бу чойхоналарининг сўрилари ҳамма вақт чойхўрлар билан тўла бўлади. Оқсоқол кўпинча бозордан қайтишда шу сўриларининг бирига ўтириб белидан ионни олиб, белбогини дастурхон қилиб ёзади. Сўри устида қолган чойнакларнинг қопқогини очиб қарайди. Чойнаклар тагида қолган бир пиёла, ярим пиёла чойларни биттасига қўйиб самовардан ўзи қайнаган сув қўйиб келади. Самоварчи пул сўраса, бобиллаб беради.

— Шунинг учун ҳам сен самоварчи халқининг биринг икки бўлмайди. Сен аплаҳлар худонинг сувига ҳам ҳақ сўрайсанлар. Бор, тошингни тер.

Оқсоқол худли шу гузарга стганда кимдир,— Оқсоқол бува,— деб чақирди.

Оқсоқолининг иши тигиз. Бозор тарқалмасдан молини йўқ қилиши керак.

У овоз келган тарафга аланглади. Қараса, фронтдан келган уч-тўрт қишлоқ болалари чой ичиб ўтиришибди. Улардан бирин югуриб унинг олдинга келди.

— Аъзамжон акам кебдилар, деб эшилдим. Севиниң қолдииңизми?

Оқсоқол унга ғаҳмат айтди, аммо ўзи шошиб турарди. Йингитнинг ишериги унга мой тутди. Оқсоқол эшагиниң симёғоч олдида қолдириб, сўрнга омонатгина ўтиришга мажбур бўлди. Чунки патнисда пашмак, қаймоқ, ширмомийи нон бор эди. Шундоқ нарсалардан танаввул қилмаслик, пошукурчиллик бўлади, албатт... .

Қуёш тепага келган. Тупроқ оёқни куйдираман дейдп. Оқсоқол то текин ионушта қилиб олгунча эшак ҳам бир роҳат қилмоқчи бўлди. Қизинган тупроқни ҳидлаб пиш-қирган эди, тупроқ тўзиб кетди. Бундан роҳатлаинган эшак икки марта ҳиқиллаб, кейини кучининг борича ҳанграб юборди-да, тупроққа ўзини ташлади. Ҳамма ёқни чангитиб у ёқдан-бу ёққа ағанай бошлади. Челак устидан отилиб кетиб узумлар тупроққа қоришди. Қоринбое узилиб, тўқим бир ёққа, эгар бир ёққа отилиб кетди. Ҳар бирни ўн метрдан қилиб ўралган беш бўлак қизил духоба эшак тагида қолди. Эшак ҳар ағанаганда духобанинг тахи бузилиб ёзилиб кетар, баттар тупроққа қоришарди.

Оқсоқол чойни ташлаб ўшаққа югурди. Эшакни тепди. Эшак парво қилмади. Уз ишини қилаверди. Думидан тортиди. Қари одамнинг тортгани қаёққа борарди. Эшак уни ҳатто сезмади. Думалайверди. Ким кўп, бозор атрофина бекорчи кўп. Айниқса, болалар қийқириб эшак атрофини ўраб олишди.

Тушлиқ қилгани келгап участка милицияси ҳам сўрида ўтиради. У бу ҳангомани кузатиб тураркан, эшак тагида эзилаётган духобаларин кўриб ҳулиёр тортиб кетди. Шунча нарса... Чол шувча баҳмалини қаёқдан олди? Бу хил молни комбинат энди чиқазяпти. Комбинатининг молни дастгоҳдан чиқмаёқ, бу чолнинг қўлига тушибдида! Милиционер шошилмай Оқсоқолнинг олдига келди.

Бу пайт эшак ишини қилиб бўлган, ўрнидан туриб силкинаётган эди.

Оқсоқол чойга чақирган болани қарғай-қарғай баҳмалларни йигиштирап эди. У шошганидан молларининг тупроғини ҳам қоқмай хуржунга тиқди. Челакни ҳам, узумни ҳам олмади, жаҳл билан эшагини бир тепиб жойидан қўзғатди-ю, орқасидан пилдираганича кетди.

Чойга чақирган йигит орқасидан қичқирди:

— Ота, чеҳак қолди, узумлар қолди-ку?

Оқсоқол унга қарамай аламли жавоб қилди:

— Пишириб е, катта холанг билан пишириб е, жувонмарг...

Милиционер унга эргашып борарди. Балки, у шу түполонда текширсам одамлар ўраб олади, гапши гапга қовуштиrmайди, деб ўйладими, ё бўлмаса ўртага тушиб кўнглини юмшатадиганлар чиқиб қоладими, ҳар қалай, у чолни сал нарига бориб тўхтатмоқчи бўлди.

Жаҳлдан ҳам кўкариб, ҳам терлаб кетган Оқсоқол сал нари боргандан кейин холироқ тор кўчага бурнлди. Тўхтаб эшагининг қоринбогини тортаман деб турғанды милиционернинг қораси кўриниди. Оқсоқол шошиб эшакка минди. Қоринбое яхши тортилмаганидан узанги сирпаниб ерга тегиб қолди. Оқсоқол шошиб эшагини яна бир тепди. У шилдираганича кетди. Оқсоқол югурди. Аммо милиционер шошилмасди. Илгари бу кўчадан Оқсоқол юрмаган эди. Кўчанинг боши берк экан. Тўхташга мажбур бўлди. Аъзойи баданидан тер чиқиб, кийим-боши шалаббо бўлиб кетди. Оқсоқол шунча ёшга кириб бугушидақи иши юришмаган кунни кўрмаган эди. Йиқки чеълак пўсти торс ёриламан деб турган узумдан айрилди. Не-не оғир кунларини кўтаришган эшаги бугун унга хиёнат қилди. Арзимаган иссиқ тупроқни бир ҳидлашдаёқ уни милицияга тутиб берди.

Оқсоқол бундан ҳам нозик жойлардан осонликча қутулиб кетган эди. Аммо бугунгиси у қадар нозик бўлмасада, қутулишининг иложи йўқ эди. Чунки қочадиган, молини яширадиган жой йўқ.

Милиционер ҳамон шошилмай келар, Оқсоқол бўлса нима учунлигини ўзи ҳам билмаган ҳолда илжаярди. Ниҳоят, милиционер унга яқин келди. Оқсоқол унинг башарасига қарамаган экан, ўтган йили кузда икки яшик тўқсан бешиничи кўк чой билан қўлга тушганда шу мелиса унинг қаринлигини назарда тутиб қўйиб юборган эди. Ҳар қалай, иносифи бор экан... Оқсоқолда аллақандай умид учқунн пайдо бўлди. Танасига жон кирди. «Дарвоқе, шу мелиса нос чекувчи эди». Оқсоқол шошиб белбоғининг қатидан иносқовогини олди. Атайнин туваётганини билдири маслик учун ўзи чекиб ҳавасини келтирмоқчи бўлди. Шундай қилди. Оқсоқолининг айтгани келди. Милиционер илжайди.

— Қани, Оқсоқол ота, битта отайлик. Жуда хумориси тутиб кетди.

— Хўп, хўп, болангдан айланай, хўп. Нос керак бўлса ўзимга айт. Мендан бошқанинг носини чекма.

Милиционер кафтига тўлдириб нос тўкди-да, тилгининг тагига ташлади.

— Йўл бўлсин, отахон?

— Шундоқ, шундоқ, эшакни совутиб юрибман.

Шу пайт тўғридаги эшикдан бир бола чиқиб милиционерга ўзини урди.

— Дада, дада, нима олиб келдингиз?

Милиционер ёнида битта бодринг чиқариб ўғлига берди. Бола яна юргурганича эшикка кириб кетди.

Оқсоқол умрида бунақа қўлга тушмаган эди. Шунча йил бозорга айланишиб, шунча тақиқ молни қўлдан ўтқазиб бунақа бўлмаган эди. Тумонат олдида эшаги молни кўрсатиб қўйди, ўзи боши берк кўчага кириб қолди, ўз оёғи билан милициянинг эшигига келиб тўхтади.

Оқсоқол дарров тилга кирди.

— Кўчангни топишга топиб, уйингни тополмай турган эдим. Яхшиям ўзинг келиб қолдинг.

— Ишингиз бормиди, ота?

— Жудаям унақа зарур ишим йўқ эди-ку, бир кўриб қўйигим керак эди. Уканг келди, укагинанг фронтдан омон-эсон келди. Шуни айтиб қўймоқчи эдим. Укагинанг ордерларини жаранглатиб келди. Келди-кетди билан анча чиқимдор бўляпман, бисотда озроқ баҳмал бор эди, болангни тўй қилсанг, кўрпа қавитарсан, бегонага кетмасин деб сенга олиб келаётган эдим.

Милиционер кулиб юборди.

— Оқсоқол ота, бу гапни қўйинг, баҳмални қаердан олдингиз? Шуни айтнинг!

— Бисотдан, бисотдан чиқди, ука.

— Қанин, бўлмасам, ўша бисотдан чиқсан молни бир кўриб қўяй.

Оқсоқол ўзини у ёқ-бу ёққа ташлаб кўрди, бўлмади. Охирн эшакнинг тўқимини кўтариб баҳмални кўрсатди.

-- Оббо, Оқсоқол ота-е, отингизни Иноят оқсоқол эмас, Жиноят оқсоқол деб бекорга айтишмаган экан, ғхир бу ўзимизнинг комбинатдан яқинда чиқсан баҳмалку?

Оқсоқол индамай тураверди.

— Оперpunktга борамиз, ўша ерда қаернинг моли әканлигини аниқлаб беришади.

Оқсоқол шошиб қолди.

— Құй, уқажон, құй боланғдан айланай, құй Шатта үзілгі бир бало қилиб құя қол. Майли, озроғини өл, ұша түркі совуқларингнинг олдига олиб борма.

— Нима деяпсиз? Пора бермоқчимисиз?

— Пора эмас, падарка. Ҳа, падарка, ука.

Милиционернинг энді астайдыл жаҳли чиқиб кетди.

— Бұлды, майнавозчиликни бас қилинг, кетдик.

Оқсоқол жойидан құмیرламай турарди.

— Рост айтапсанми? Эсинг борми, ука?! Сал мияси йүқроқ мелиса экансан... Тайёр шунча пуллук баҳмални олмасаңг күр бўласан.

— Юринг деяпман!

У ёнидан ҳуштагини олиб оғзига солди.

— Құй, құй, chalma, нима қиласан одам йигиб. Ұзиниз тил топишиб кетамиз.

Милиционер жаҳл билан әшакни бир тепди. Эшак Оқсоқолдан бошқага күнмас экан, жойидан жилмади.

— Күнмадингми? Пушаймон бўласан, бола. Ҳозир дод соламан, бошимга одам йигиб, мелиса мени пастқамга опкелиб пора сўраяпти дейман.

— Ундан баттарини айтсангиз ҳам қўрқмайман. Кетдик.

Оқсоқол юришга мажбур бўлди. Сал нарига бориб яна тўхтади.

— Вей, ростдан олиб кетяпсанми?

Милиционер жавоб қилмади, кетаверди.

— Қаргайман,— деди Оқсоқол.

— Барибир қарғашнингиз үзингизга уради.

— Ҷемон қаргайман.

— Қанақа қарғасангиз ҳам барибир.

Оқсоқол нима қилишини билмасди. Нима деса бу ўжар милиционер уни қўйиб юбораркин?

— Менга қара...

— Ҳа, нима дейсиз?

— Боланг ўлсин, деб қаргайман.

Милиционер титраб кетди. Үнинг бпр боласи фронтда ўлиб, дилидан ҳали алами кетмаганди. Пешонасида биттагина олти яшар боласи бор эди, холос. Ү шу боласини еру кўкка ишоимас, бола ҳам отасига ўрганиб қолганидан кечаси у билан ётарди. Тунги сменага кетган пайтларда бола неча марта үйғониб дадасини сўради. Оқсоқол шу болани қарғамоқчи.

— Нима дедингиз?

Боланг ўлснин, деб қарғайман. Тобути шу күчадан ло-
пиллаб чиқсан, деб қарғайман.

Милиционернинг аъзон баданидан тер чиқиб кетди. Кўз олди хиралашди. Гандираклаб елкасини деворга уриб олди.

Оқсоқол айтган гапи қанчалик таъсир қилганини кў-
риб яна авжга чиқди.

— Ҳа, шунақа деб қарғайман, қўйиб юборсанг дуо
қиласман.

Милиционер унга ўқрайиб қаради.

— Расво одам экансиз. Боринг, йўқолинг.

— Ҳўп, ҳўп. Бахмални оласанми?

— Иўқол, ифлос!

Оқсоқол йигитлардек чаққонлик билан эшакка
минди-ю, кавушининг учи билан икки биқинига нуқди.
Эшак ҳам шуни куттиб турган экан, пилдираганича
кетди.

Кўча бошига етганда Оқсоқол орқасига қаради. Ми-
лиционер ҳамон қимиirlамай туарди. У неча йиллардан
бери милицияда ишлаб ҳали бунақа муттаҳамни кўрма-
ган эди. У нечалаб жиноятчиларни тутган, ҳеч ким уки
гапга кўндиrolмаган эди. Оқсоқол унинг юрагини чан-
галлаб олди. Ноилож қолди. Үмрида биринчи марта жи-
ноятчиши қўлдан чиқарди.

У қилиб қўйган ишига ўзи ҳам ҳайрон эди. Жаҳл
билан ерга бир тупурди-ю, орқасига бурниб кетди. У
йўл-йўлакай сўкиниб борарди.

— Аблаҳ, ифлос, ярамас, муттаҳам, ҳаромхўр, ўғри...

IX

Правление мажлиси эрталаб соат саккизга чақирил-
ган эди.

Одамлар бирин-кетин идора олдидаги сўрига йиғили-
ша бошлашган. Солдатлик кийимларини ечиб яктак, дўп-
пи кийган жангчи йигитлар кетмонни ариққа ташлаб
нариги сўрида ўтиришибди. Аъзамжон ҳам ўшалар
тўдасида.

Правление икки масалани муҳокама қилмоқчи. Опа-
нинг аризаси ва жангдан қайтган йигитларни алоҳида
бригада қилиш ёки уларни бошқа бригадаларга тақсим-
лаш.

Зинада опа пайдо бўлди. У у ёқ-бу ёққа қараб Аъзамжонни топди-да, уни имлаб ичкарига чақириди. Аъзамжон нима гаплигига ҳайрон бўлиб кетидан ичкарига кирди. Идорада Асрора, Қишлоқ советининг ранси варайижроком вакили ўтиришарди.

Аъзамжон улар билан кўришиб, бир четга бориб ўтириди. Опа бир-икки марта гапга оғиз жуфтлади-ю, гапиролмади. Аъзамжон ҳайрон бўлди. Охири опа ўриндан туриб, уни яна ташқарига имлади. Коридорга чиқишиди.

— Менга қара, ука, дадангининг иши чатоқ, милиция қамаб қўйибди. Кеча бозордан олиб кетишган экан.

Аъзамжоннинг эти жимирилашиб, кўзи тинди.

— Шу гапни айтиб қўймоқчи эдим. Маргионга тушиб бир хабар олиб қўй.

Аъзамжон бугун правление мажлисига катта умидлар, аллақанча режалар билан келган эди. У шунча ёшга кирган бўлса унинг бирори яхши кунини дадаси таттмаган. Ҳамма вақт нимадир қилади-ю, тўйни азага айлантиради. Ахир тўрт йил урушда юриб соғинган остонасига интилиб келаётганида ҳам эшигига етмасдан уни қон қилди. Уйининг қораси кўринмасданоқ хотинидан, боласидан, укасидан жудо қилди.

Этни тандан жудо қилиб бўлмас экан. Нима қўлса ҳам дадаси. Боқиб ўстирган дадаси ахир. Уришиб бўлмаса, сўқиб бўлмаса.

Аъзамжон бўшашиб ташқарига чиқди. Одамларга ҳам аралашмай бир чеккага бориб, бошини эгиб ўтираверди. Уининг бу ҳолати фронтдан қайтган жангчидан кўра, қамоқдан қайтган маҳбусга ўхшарди. У одамлар кўзига қараёлмасди. Уни шу топда икки нарса эзарди. Қари одамнинг қамоқда ётиши, шу қамалган одамнинг боласи эканлиги.

Қоровул чиқиб ҳаммани чойхона орқасида тайёрланган жойга таклиф қилди.

Кеңг майдонига скамейкалар қўйилган, юқоридаги столга қизил алвон ёзишган.

Қишлоқ советининг ранси мажлисни очди. У колхозга янги кучлар келгани, далалар уларнинг кучига зориқиб турганини узоқ, шошинлмай гапирди. Шундан кейин правление жангчи ўртоқларни бригадаларга тақсимлашганини айтди.

Опа ўрнидан туриб ким қайси бригадага қўйилганини эълон қилди. Ажаб, Аъзамжонни ҳеч қайси бригадага киритишмабди. Нега? Балки дадасининг қамалгани учундир. Ер ёрilmadi-ю, Аъзамжон ерга кириб кетмади. Ўтирган ерида чўкиб кетаётгандек, борган сари кичрайиб кетаётганга ўхшарди.

Қишлоқ советининг раиси яна ўрнидан турди. Унинг қўлида қозоз. Ҳамма жимиб қолди.

— Ўтоқлар, опа раисликдан бўшатншимизни сўраб ариза бердилар. Шу масалани сизнинг муҳокамангизга ташлайман.

Фовур-ғувур гав бошланди. Бирор тушмасин, бирор ўзи яхши эди, деб луқма ташлай бошлади. Кимdir:

— Ўрнига ким бўлади? — деб қичқирди.

— Шуни гаплашмоқчимиз-да, — деди Қишлоқ советининг раиси. — Аввал опанинг аризасини муҳокама қилин. Опа аризада қариб қолганларини, катта хўжаликка раҳбарлик қилиш оғирлик қилаётганини айтибдилар. Биз маслаҳатлашиб опанинг илтимосини қондирисх кераклигини ўладик. Мана, йигитларимиз қайтиб келишди. Эндп бундан бу ёқ одамга ёлчиб қоламиз. Янги ерлар очиш масаласи олдимида турибди. Хўш, нима деймиз, аризага хўп деймизми, ё йўқ.

Одамлар барапарига йўқ, деб қичқиришди.

— Ўзи яхши.

— Опа яхши раис.

— Она биз йўғимизда болаларимизга ҳам она, ҳам ота бўлган.

— Узимиз ишига қарашамиз. Қийнамаймиз.

Ҳамма ёқ ола-ғовур бўлиб кетди. Охири опа ўрнидан турди.

— Раҳмат, укажонлар. Шунчалик илиқ-иссиқ гапларинг учун каттакон раҳмат. Энди бу ёғи бўлмайди. Чарчадим, тобим ҳам йўқ. Колхоз катта, иш кўп, бу ёғига кучим стмай, сизларни уялтириб қўяман. Ёшлардан қўяйлик. Хўп денглар. Менга қийин бўлади. Уруш пайти бошқа гап эди. Қимирлаган жонки бор нимадир қилиши керак эди. Виждоним буюрганича, кучим етганича ишладим. Бу ёғига энди йиқилиб қоламан. Хўп денглар, укажонлар.

Опанинг астойдил ялинниб айтган гаплари одамларга таъсир қилди.

— Ундоқ бўлса майли, қийнаманглар қари нарсани,

— Аммо правление рүйхатнда қолсın, тажрибаси бор, иисофи бор.

Ҳар ер-ҳар ердан чиқаётган бу луқмаларга опа гоҳ илжайиб, гоҳ жиддий қараб қулоқ солиб ўтиради.

Раисликка янги номзод эълон қилинди.

— Асрора Ҳакимова.

Бирдан жимлик чўкди. Қейин олд қаторга ўтириб олган қизлар, хотинлар чапакни бошлаб беришди. Кимдир, раис әркаклардан бўлса яхши бўларди, деганди, унга бошқаси жавоб қилди.

— Асрорани әркак деса ҳам бўлади. Ўята йигитга тенг келади.

Яктағининг устидан тўртта медаль тақиб олган шоп мўйловли жангчи йигит ўрнидан турди. Боя раис әркаклардан бўлсин деган одамни тўда орасидан топиб жавоб қилди.

— Ия, шу гапни сен айтдингми. Эсингда борми, Асрора билан кураш тушганингда йиқилиб тупроқقا қоришиб кетганинг.

Қийқириқ бўлиб кетди.

— Мард бўлсанг чиқ. Яна курашга соламиз.—Медалли йигит хўрозга ўшаб бўйнини чўзиб қойил қилдимми, деган маънода атрофга қаради.— Асрора раисликка жуда боп қиз. Агар рози бўлсанглар, жангчи ўртоқлар, мен фронтовиклар номидан шу номзодни қувватлайман. Қани, фронтовикларнинг гапини иккита қиладиганни кўриб қўйайлик.

Аъзамжон гапга ҳам аралашмас, чапак ҳам чалмасди. Бошпни эгиг ўтирганича ҳеч қачон омадга йўл бермаган ўз тақдирнин қарғарди. Агар дадам қамалиб қолмаганда, албатта, мени раис қилишарди, деб афсусланиб ўтиради.

Райижроком вакили сўз олди. У Фаргона область партия комитети ва область ижроня комитети Ёзёвон чўлларини ўзлаштириш учун умумхалқ юриши бошлаганинни хабар қилди.

— Ҳозир Ёзёвон тўрт тарафдан сиқиб келингапти. Бир тарафдан Андикон, бир тарафдан Наманган ёшлиари юриш бошлашди. Тошлоқлик колхозчиларнинг чўлга биринчи юриши бу чўлдан яхши ҳосил олиш мумкинлигини исбот қиллаб берди. Ҳозир Найманда очилган ердан областла ўнг кўп пахта ҳоснли олингапти. Шунинг учун ҳам область ташкилотлари ёшларни шу чўлга чақиряпти.

Истаганлар колхоз правленисига учрашиб, хоҳишиларини билдиришлари мүмкін.

Шундан кейин у Наймандаги ерларга пакта экилгаппи, ҳозир бу ғұзалар парваришиң әтганини айтіб берді.

— Деярли ҳамма ишни техника бажаради. Туркистан қарбий округи ўз ихтиёридаги машиналарни чүлни ўзлаштиришга беряпти. Фронтчи ўртоқлар бу машиналарни бошқаришда актив қатнашишлари керак.

Боя Асрорани ёқлаб чиққан медалли йигит яна ўринидан турді.

— Үзимизнинг колхоз нима бўлади?

— Жанг бўлган жойлардан тинмай эшелонлар келиб турибди. Кунига районимиз бўйича элликдан ортиқ жангчи қайтняти. Йигитларимиз ҳали кўп келишади. Колхозимизга ҳам, чўлга ҳам одам етарли бўлади. Бу тарафдан хотиржам бўлинг.

Аъзамжоннинг кўнглида умид учқуни йилт этиб қолди. У ҳам шу чўлга кетса нима қиласкин. Бу срда униш қадрига етишмаяпти, ҳўрлашяпти.

У калласига келган фикрши аниқ ўйлаб кўрмадек, ўринидан туриб қичқириди.

— Мен бораман. Мени ёзинг.

Ҳамма гур этиб орқага ўтирилди.

Асрора ундан бу хил гапни кутмаган эди.

— Сиз бормайсиз. Правление сизни механизация бўйича инженерликка тайинламоқчи.

— Истамайман,— деди Аъзамжон қатъий.— Кетаман.— Хотин киши ранс бўлган колхозда ишламайман.

Орқада, хотинлар орасида ўтирган Диlldор сесканиб кетди. Аъзамжон нима қилмоқчи. Уйини, бола-чақаларини ташлаб кетмоқчими. Йега ундан, ўз хотинидан бир оғиз сўрамади. Нима, Аъзамжон илгаригича уни писанд қилмоқчи эмасми, уни ювош, бўш-баёв хотин деб ўйлагяпти. Йўқ, Диlldор у ўйлаганлардан эмас. У ўз ҳақини таниган, эпди ўзини бирорвга оёқ ости қилдириб қўймайди.

Диlldор ҳам ўринидан турді.

— Мен бормайман.

Аъзамжон ҳали жойнга ўтиргмаган эди. Хотинини ўринидан туриб унга терс гап айтганидан газаби келди. Наҳотки ўз хотини ҳам унга қарши бўлса, наҳотки у ўз эрига яхши кунин раво кўрмаса. Бу қандоқ гап.

— Сен бормасаң, ўзим кетаман.

У шундай деди-ю, түнини құлтиқлаб йығындаи чиқиб кетди. Қаллада минг хил үйлар биләп дала қезаркаш, ўзидан-ўзи гоҳ Дилдор биләп, гоҳ дадаси биләп уришарди. Баъзан олиса әңгап чүгдек мильт этиб Низомжон эсига келиб қоларди. Наҳотки шу кичкинагина, нимжонғына укасичалик бир сұзлы бўлолмаса. Ахир у айтган жойидан кесди. Дадасининг зулмидан, қарғишларидан қўрқмади. Кетди. Кетиб баҳтини топиб олди. Аъзамжон укасичалик бўлолмайдими?

Низомжон унга қатъиийлик берди. Унинг ишлари, бир сўэлилиги унга қанот бўлди-ю, агар Дилдор кўнмаган тақдирда ҳам ўзи йўлга чиқишига аҳд қилиб қўйди.

— Кўнса-ку, ҳа-я, кўпмаса этагимни қоқиб, чиқаман кетаман.

У ўйлаб-ўйлаб, юриб-юриб чарчади. Тегирмон олдига келиб харсангга ўтирди.

Тегирмон гувиллайди. Сув тўзонлари унинг бетларига сачрайди. Деворлардан, уп тўзонига белангган опоқ тол танасидан ачиғаи ҳамир иси келади.

Қош-кўзи ун гардига белангани тегирмончи чол чиқди. Этагига юз-кўзини артиб унинг ёнига келиб ўтирди. Чолнинг қовоги солиқ. Йиғлаган бўлса керак, кўзларни қизариб кетган эди. У ўтираркан, ўзидан-ўзи гапираварди.

— Э, худо, бандаларнингда шунча қасдинг бормиди? Мунча қийнамасанг, мунча қийнамасанг.

Аъзамжоннинг эти сесканиб кетди. Чолнинг ўғлига бир гап бўлган, деб ўйлади. Қора хат келдимиккин. Чолнинг лочиндеқ ўғли бор эди. Наҳотки, наҳотки...

Чол қимирламай ўтирас, офтобда дон талашаётгани чумчуқлардан, мусичалардан кўзини узмасди.

Тегирмончининг ўғли урушдан олдин колхозда сувчи эди. Аъзамжон ўртоқлари билан қулоқ бошига бориб балиқ тутишарди. Тегирмончининг ўғли саримсоқ пиёз билан балиқ қовуриб берарди. Тол шохида донмо дутор илиғлиқ бўлар, сувининг намидан или бўшашиб кетаверганидан у бир маршининг ярмига етмай яна созларди.

Демак, шу бола ҳам ўққа учиди-да. Шу топда Аъзамжоннинг хаёлидан минг хил ўй ўтди.

Чол бошини кўтарди. Фамгин кўзларини Аъзамжонга узоқ тикиб хўрсинди.

— Қандоқ қиласан энди, болам. Кўргилик экан. Келмасиндан яна кетадиган бўлиб қолдинг.

Аъзамжон унинг галига тушиунмади. Е чол унинг Ёзёвонга кетишини эшитдимикини.

— Гитлери Улиб, япони чиқибди эди.

Аъзамжон чолнинг гапларига тушунмади.

— Нима деяпсиз, отэ?

— Ия, хабаринг йўқми? Урушдан келган болалар гурра-гурра воёнкоматга кетишяшти-ку. Япон дегани билан уруш бошланибди.

Аъзамжонининг вужуди каракт бўлиб қолди. Нима дейишини, нима қилпашни билмай эсанкиради. Чол яна гапирди.

— Усмонгинамдан хат олган эдим, бугун-эрта бориб қоламан, деб ёзган эди. Яна қон, яна ўқ. Э, худо, бу қанақаси бўлди.

Аъзамжон ўрнидан турди. Демак, уруш бошланган. Эски фронтчилар яна сафарга отланишган.

Аъзамжон малол келиб ўрнидан турди. Энди чўлга кетиш керак. Янги ер очаётгандарин восикомат чақирмайди. Тезроқ чўлга жўнаб қолиш керак. У орқага қайтар экан, қишлоқ йигитларига дуч келди. Нима гаплигиги ташвишланиб сўради.

— Қўрқма, ошнам, бизни олмас экан, сен билан бизсиз бир ёқлик қилишар экан. Бориб кетмонингин чопавер.

— Ростдан урушми?

— Япон билан ёлғондакаси урушиб бўладими?

Йигитлар ўтиб кетишли. Аъзамжон қаёққа боришини билмай йўл ўртасида туриб қолди.

Аъзамжон Ёзёвонда нима қилишини ҳали билмасди. Агар у ерда ҳам уни хафа қилишса, «қўриқ ерингни онангга бер-е», дейди-ю, чопонини елкасига ташлаб кетаверади.

Аъзамжон ҳали кўчиб бормагаш жойида ҳалитдан ўзини омонат сезарди.

X

Дилдор нима бўлаётганини билолмасди.

У бошидан шунча оғир кунлар ўтган бўлишинга қарамасдан ҳалигача пишмаган эди. Дарров жаҳли чиқар, бир лов этиб, яна ўчиб қоларди. Ана шу хусусияти унга қамча қора кунлар солди.

Бугун эрталабки тумонат орасида эрининг юзинга оёқтираб, у бораман деган жойга, бормайман, деганида

Фикрила қатъий эди. Энди у бу фикридан қаһтди. Эр қаёққа бошласа, хотин ўшаққа бориши керак.

Дилдор шу ёшга кириб бирорвнинг дилини оғритмаган. Унинг дилини оғритганлар кўп бўлган. Дилдор ақалли жавоб учун, аламини босиш учун бирон оғиз аччиқ жавоб қилмаган. Ўйига келганда, нега аламини олмаганидан ўзини ўзи койирди. Бугун ҳам шундоқ бўлди. Узни унутиб, Аъзамжонни ўйлаб кетди.

Бечора, хотиним йўқ демайди, деб шу гапни айтгандир. Менинг терс жавобим кўнглига қаттиқ ботгандир. Йигит бошини ҳам қилиб қўйдим. Нега бунақа қилдим эхир!..

Дилдор ана шундай кўнгилни бузадиган ўйлар билан банд эди. Бирдан уруш хабари келди. Бу совуқ хабар халқни бир чайқатди. Ҳамманинг юзида, кўзида ташвиш. Дийдор кўришганлар, ҳижрон азобларини орқага ташлаб баҳтдан маст бўлган кишилар яна ҳушёр тортиб кетишиди. Ҳамманинг кўзига оловлар, қонсираб ётган аскарлар кўринди, бомбаларнинг портлашни, ажал уруни сочаётган самолётлар гуриллаши эшитилиб қолди...

Дилдор ўзини унуди. Эри яна шинель киядими, яна боласини тирик етим қилиб ташлаб кетадими? Нега уш хафа қилдим, нега дилини оғритдим. Атрофида парвона бўлиб айлансан бўлмасмиди? У албатта кетади. Шунча олис йўлдан соғ-омон келиб нима рўшнолик кўрди. Бир ёқда дадасининг хархашаси, опасининг аламли гаплари. Дилдорнинг ўзи унга нималар демади, нималар қилмади? Остонадан қувлади. Тумонат ўртасида унинг бетига сапчиди.

Уруш хабари Дилдорнинг кўзига дунёни қоп-қоронги қилиб қўйди. Аъзамжон қаёққа борса бораман. Истаса жангга ҳам бирга кетаман. Ундан бир қадам ҳам жилмайман. У нима бўлса, мен ҳам шу...

Дилдор уйга келди. Дадаси неварасини тиззасига ўтқазиб қимирламай ўтирибди. Бола ухлаб қолган.

— Күёвингиз келмадими?

Дадаси болани уйғотиб юбормаслик учун йўқ ишорасини қилди. Юнусали ота уруш хабарини эшифтмаган бўлса керак, хотиржам ўтиради. Неварасини бағрига босиб, пиш-пиш ухлашини эшитар, бола ҳидидан маст бир ҳолда оламини лаззатини сураётгандек эди. У Дилдор юзидаги ҳаяжонни сезмади.

Дилдор яна кўчага югурди. Гузарга чиқди, самовар-

да ҳам йўқ. Таниш билишлардан сўради, кўрдим деган одам бўлмади. Бирдан Дилдорнинг юрагини ваҳм босди: «Кетган, албатта кетган. Ё фронтга, ё чўлга...»

Унинг тарвузи қўлтигидан тушди. Юраги сиқилиб йўл четида ўтирганча қолди. Катта йўлдан гур-гур машиналар ўтиб турибди. Бирор ҳаяжонда, бирор хотиржам. Эскирнб. тошбақа қиёфасига кирган «эмка» машинаси орқасидан кўтарилиган чангни устига шопирнб тўхтади. Ундан Асрора тушди.

— Нима қилиб ўтирибсан?

Дилдор этагиди қоқиб ўрнидан турди.

— Аъзам ҳани?

Дилдор бош чайқади.

— Ҳани, чиқ машинага.

Дилдор бир сўз демай машиннанинг орқасига чиқди. Асрора ҳам безовта кўринарди. Машина правление олдида тўхтаб, уларни ташлаб ўтиб кетди. Иккови ичкарнга киришди. Асрора ўйчан кўзларини ўртоғинга маъюс тикди.

— Э, ўртоқжон, сенга ҳавасим келади. Сени қара-ю...

Унинг нимасига ҳаваси келади. Аҳволини кўриб турибди-ку! Дилдор ҳайрон бўлиб елкасини қисди.

— Эринг бор, боланг бор. Менинг нимам бор, кимим бор.

Дилдор нима дейишнини билмай, деди:

— Ахир сен ҳам Каримни кутяпсан.

— Карим узоқда. Япон билан олишяпти. Бир урушдан чиқиб бошқа урушга кирди.

— Аъзам акам ҳам бекор турмас, у ҳам кетар урушга.

— Йўқ,— деди Асрора, ҳозир районга тушдим. Фронтга ҳеч кимни олишмасмиш. Фронтчилар далага чиқиншин, Ёзёвонни ўзлаштиришсин, дейишяпти. Бир-икки кундан кейин районимиздан юз ўттиз киши Ёзёвонга кетишади. Уй-жой, ҳамма нарса тайёр экан. Агар боргинг келса майли, колхоз розн.

— Нима, бизни ҳайдаяпсизларми? Сен раис бўлиб биринчи ишни мени ҳайдашдан бошламоқчимисан? Дуруст. Яхши ўртоқ экансан.

Асрора унга ётиғи билан тушунтироқчи бўлди. Унинг ёнига бориб ўтирди.

— Менга қара. Сен ўзинг одаммисан, нимасан? Бутун уруш ичи ўз ташвишимиз қолиб сенинг кўнглингки

күтариш билан опора бўллиқ. Очиқ айтаман, хафа бўлсанг ҳам ўзинг биласан, хафа бўлмасанг ҳам. Укаси билан юриб, акасига тегдинг — бу бир. Сени деб Низом тугилган қишлоғидан бош олиб кетди — бу икки. Акаука юз кўрмас бўлиб кетишди — бу уч. Бутун звено бўлиб болангни боқиши — бу тўрт. Сени деб ота бола, опа-ука бир-бирига тескари бўлиши — бу беш. Ҳўш, сендан бўшқа ташвишимиз йўқми? Ҳаммаси сенинг эркалигиндан, кўзинг очилмаганидан. Агар кетсанг, рўзгор бошиннга тушиб одам бўласан. Кўзинг очилади.

Дилдорнинг кўзи тинниб кетди. Асрора ҳамиша унга шунаقا қўпол гапиради, ётиғи билан гапиришни билмайди. Алам билан унга қаради:

— Қишлоққа сирмай қолдикми? Қутулолмай юрганинглар? Ҳали ўзим боқсанман, едирганман, ичирганман ҳам дерсан?

Асрора жиддий деди:

— Шунақалигини ҳалиям билмайсанми? Колхоз боқмай ким боқди. Звено қизлари бўлмаса, опа ўртага тушмаса, очдан ўлиб кетардинг. Қани, айт-чи, уруш ичи колхозда ишлаб ниманн қойил қилдинг? Қизлар ҳам ўзи учун, ҳам урушдагилар учун икки-уч нормадан ишлашди. Сен ақалли ўзинг учун ҳам ишломадинг-ку! Майли, кўнгли яримта, бошида кулфат, деб аядик. Йиғлаганингда овутдик. Сен кимни овутдинг? Қимнинг бошини силадинг? Уят керак. Сени эркалатиб қўйдик. Чиройлисан дедик, нозиксан дедик, эрингнинг урушдагилигини андиша қилдик, қайнатангнинг пастлигини ҳисобга олдик, қайнагачингнинг худо урганлигини ҳисобга олдик, умуман, ўзинг ўлгур сухсурдексан, аёл кишининг ҳам киннаси кирадиган чиройнинг андиша қилдик.

Дилдор кулиб юборди:

— Э, ўле, қаёқдаги гапларни гапирасан-а?

— Куладиган гапни шу. Тўғри айтяпман. Бу ерда турсаларнинг сенларга рўшнолик йўқ. Қайнатанг билан қайнагачинг кун бермайди. Шартта кўрпа кўтариб қолсаларнинг қутуласанлар. Нима, Ёзёвон қочиб кетибдими, чақирса овоз етадиган жой. Сизларни ҳеч ким мажбур қилаётгани йўқ. Уйлаб, яхшилаб ўйлаб кўринглар. Менимча, Аъзамжон тўғри ўйляяпти. Уша ерда икковлалингнинг ҳам баҳт топиб кетишларнингга кўзим етиб турибди. Агар Каримжон омон-эсон қайтиб келса, ранслигини ҳам ташлайман, кетаман, кетамиз. Ана уша ерда

ўзимизин кўрсатамиз. Мингайиб юрадиган аммамишын бузоги Низом нима бўлди? Йўлини топиб кетди. Нечар марта газетага ёзилди. Кеча радиода ҳам гапиришиди. Бу ерда деворий газетага ҳам оти ёзилмаган эди. Хўш, нима дейсан?

Дилдор индамади. У Асроранинг гапларини танига сингдиришга уринарди. Айтган гапларни рост. Уруш ичи бошқаларга товои бўлиб яшади. Иноят оқсоқолга ўйинчоқ бўлди. Укасига ўптириб, акасига тегди. Эридан қора хат келганда яна укасига тегмоқчи бўлди. Дилдор шу лайтгача ўз қилишишини муҳокама қилмаган, қилган ишини дилга солмаган эди, бошқалар дилга солиб юришган экан. Дилларидан энди тилларнга чиқди.

У шу бир неча минут ичида яшаб ўтқазгаш умрининг тўрут йилини кўз олдига келтириди. Асроранинг гапларини рад қилишга уришиб кўрди. Уни ёлғончи қилишга баҳоналар қидирди. Аммо биронта баҳона тополмасди. Топган баҳоналари шу қадар асоссиз эдикни, гапиришга оғиз жуфтлаши биланоқ ичида уқаланиб кетарди. У фақат биргина гап айта олди холос:

— Ҳаммасини ичинингга ташлаб юрган экапсан-да!..

— Бўлмасам-чи. Урушга борган ҳам, бормаган ҳам ҳисоб беради. Сен нима дейсан? Агар биронта баҳона тополсанг, ҳамма гуноҳингни кечишлари учун ўзим кафил туриб бераман. Қани, айт?

Дилдорининг боши эгилди. Асрора уни босиб-босиб, эзиз-янчиб гапиради. Каримжонанинг бу урушдан у урушга кетишига ҳам шу Дилдор сабабчидек аламини ундан олмоқчи бўларди.

— Менга қара, Аъзам дуруст бола экан. Билмадим, дурустлигиданми, битта боласини ўйлаганиданми, сен билан яшаб кетди. Агар менинг ўринида бўлсан орқангга битта тепиб, бор, аравангни торт, менга сендақа хотин керакмас, дердим.

Дилдор унга ёшли кўзлари билан зардали қаради.

— Ҳа, сен шунақа қиласан, сенинг қўлингдан бунақа иш келади. Сени ранс қилишаётгандан мен ўлгур нега қўл кўтардим. Бошимга бало келсин деб, қўл кўтарган эканман.

— Сен қўл кўтармасанг ҳам ранс қилишаверарди. Сенинг қўлинг кўтарилди нима-ю, кўтарилемади нима. Сен колхоз учун ҳеч гап эмассан.— Асрора деразадан

учиб түшгән чумчук парини столдан пуфлаб учирнб юборди.— Майса, шунақа нарасасан.

Дилдор чидамади. Овозининг борича, ғазаби, нафрати, асабининг борича қичқирди.

— Бўлди. Бўлди, бас! Кетаман. Мутлақо кетаман. Кораларингни кўрмайдиган бўлиб кетаман.

— Жуда яхши қиласан,— деди Асрора хотиржамлик билди.

Дилдор шарт ўридан турди-ю, эшикни қарсиллатиб ёпиб чиқиб кетди. У уйига кўз ёшларини шашқатор тўкиб йиғлаб борарди. У нега йиғлаяпти, ўз қилмишигами. Асроранинг тўппа-тўғри юракка бориб санчиладиган иайзадек тиғдор гапларигами, ўзи билмасди. Ҳар қалай, Асрора унга кимлигини айтди. Ойна тутиб ўз башарасига қарашга мажбур қилди. Дилдор ҳали ҳам ўзини ўзи танимасди. Қандайдир ўч, ниманингдир алами деб биларди. Ахир у Асрорага бирон оғиз гап билан жавоб қилолмади. Ана шуниси унга алам қиласарди.

Дилдор уйга йиглаб кирди. Ариққа олма оқизиб ўй-Наётган ўғли онасишнинг важоҳатини кўриб ҳар галгина унга отилмади. Турган жойида қора тумадек кўзларини қимирлатмай қараганича тураверди. Аъзамжон айвон даҳанида пяғнга қўлинини тираб ўтирад, соchlари бошидан ошиб, пешоналарини, қош-кўзларини тўсган. У тинимсиз чайқалар, гоҳ-гоҳда отга ўхшаб пишқиради.

Аъзамжон маст эди. Самоварининг оташхонасига маҳчили кийдириб, ўт олдираётган дадаси ҳайронликда туриб қолди. Нима бўлди. Куёви фронтдан келгандан бери бу уйининг осоишиталиги бузилди. Ҳар куни уриш, ҳар куни йиги. Бугун куёви ғирт маст бўлиб келди. Кетидан қизи йиғлаб кирди. Нима гап?

Юнусали ота шу кунгача уларнинг борди-келди гапларига аралашмай, чидаб келарди. Энди чидамади. У оҳиста юриб куёванинг тепасига келди.

— Нима гап болам? Тинчинглар бузилиб қолди?

Аъзамжон бош кўтармади. Жавоб ўрнига бошини чайқаб пишқиради. Чол жавоб кутиб узоқ турди.

— Бунақада турмушларингнинг шираси кетади. Алжин ўйнаб-куладиган пайтларингда жанжалдан бўшамасанглар, кейинши қийин бўлади. Эркак одам бир сўзли бўлади. Хотинингиз енгиллик қилаётган бўлса, сиз оғирлик қилинг. Келганингизда бағримиз бутун бўлиб қолди, деб бошимиз кўкка етгаи эди. Мен-ку майли, бола по-

тниң бўлиб қолди. Сизга қараб бир жавдирайди, аясига қараб бир жавдирайди. Бўлмайди бунақада, болам, Узингизни ушланг. Рўзгорчиликда ҳар гап ўтади. Бирнинглар енгил бўлсанглар, биринглар оғир бўлинглар, Қарсакни икки қўлдан чиқариш керак.

Аъзамжон яна индамади. Ўндан жавоб бўлавермагач, чол уларни ўз ҳолларига ташлаб чиқиб кетмоқчи бўлді. Неварасини эпди опичлаётган эді Диlldор чиқди.

— Дада, болани қўйиб кетинг.

Чол қизига ҳайрон бўлиб бир қаради. Кейин, ҳай, майли, дегандек ҳардамхасл кўчага чиқиб кетди. Бола ҳомуш бориб супага ўтирди. Диlldор келиб эришининг ёни ўтирди-да, елкасига қўлни қўйди. Аъзамжон қўлнини ёлиб ташлади.

— Менга қаранг, менга қаранг, деяпман.

Аъзамжон қарамади. Диlldор уни мажбуран ўзига қаратди. Аъзамжоннинг кўзлари қизарган, иягига тираглиб ўтирганидан даҳаниннинг четлари бурушиб қолган эди.

— Хўп, майли, кетамиз. Мен ҳам бирга кетаман. Сиз қаёққа борсангиз мен ҳам қолмайман. Тамом.

Аъзамжон тиззасига таяниб ўриндан турди-да, нималаридир ўйлаб у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

— Қаёқда эдингиз? — леди Диlldор.

Аъзамжон дарров жавоб бермади. Малол келгандек қийналиб жавоб қилди:

— Дадамнинг олдига бордим. Қамалиб ётибди. Бахмал билан қўлга тушибди.

Дилдор ҳайронликда қотиб қолди. Аъзамжон дадил келиб унинг икки қўлидан ушлади.

— Тезроқ кетиш керак. Тезроқ. Биласанми, мелисадан дадамнинг эшагини ҳайдаб келаётганинни ҳамма кўрди. Одамлар уруш ташвишида, мен отамнинг эшагини ҳайдаб юрибман. Шармандалик, бу қандоқ шармандалик. Гузардагилар менинг эрмак қилишди. Оқсоқолнинг меросхўри келяпти, меросга эшак тегипти, деб аскни қилишди. Орқамдан анча пайтгача кулги эшитилиб турди. Кетайлик, жон Диlldор, кетайлик.

— Дадангизнинг иши бир ёқлик бўлмай туриб-а?

— Нима бўлса бўлди, жазасини тортсан. Ўзи жавоб берсин. Кетамиз. Дадамнинг овози, қўлмиши эшитилимайдиган жойга кетамиз.

— Хўп. Хўп, Аъзамжон яка. Сиз нима десангиз шу.

Аъзамжон отасининг қилмиши кўзини очган бўлса, Дилдорнинг кўзини Асрора очди. Агар Асрора унга бояги гапларни айтмагандан у ўз қишлоғидан қимирлас мас эди. Тинч, бежанжал яшаш учун кетишлари албатта керак.

Дилдор бу гапга энди тушунди. Қаёққа боради, нима қилади, қандоқ яшайди, бу ҳали номаълум эди. Ёнида арслондек, тогни урса талқон қиладиган азамат эри тургандан ташвиш қилишга ҳожат йўқ эди.

XI

Аъзамжон фронтдан қайтаману, уч-тўрт ой қишлоқда медалларимни жаранглатиб юраман, деб ўйлаган эди. Хаёлида бутун қишлоқ томга чиқиб уни кутиб турибди. Бири қўлига сув қўйган, бири сочиқ тутган...

Ундоқ бўлмади. Хотин тепа тўнини тескари кийиб уйнга келмади. Ота эр-хотин ўртасига қора ботир бўлиб тушди. Опаси икковини гиж-гижлашдан бўшамади.

Устига чиқиб тенкиласа ҳам жигарники ўтмас экан. Аммо хотиннинг bemavrid чимирилгани рўзгорда кўп аччиқ-чучукка сабаб бўлади.

Аъзамжон қўлинни ювиб қўлтиққа урганди. У ҳозир алам оташида ёнарди. Узини қишлоқдан — туғилиб ўсган қишлоғидан қувилган ҳисобларди. Наҳотки тўрт йил қон ичида кезиб, не ўлимлардан омон қолган солдат ўз уйнга сиғмаса. Унга чўл йўлни кўрсатиб қўйинши. Мана кетяпти. Ҳали кўрмаган, билмаган ёқларга кетяпти. Бир ўзи бўлса ҳам майли эди. Хотини, боласи билан қувилиб кетяпти. Қайси гуноҳи учун?

Аъзамжон кеча эрталаб Ёзёвонга бориб, қаерда туради, қай вазифада ишлайди, шуни билиб келиши керак эди. Ўжарлик қилиб бормади. Хаёлида кимдир: Аъзамжон бормасин, қишлоғимизга Аъзамжон керак, Аъзамжон кетса қишлоғимизнинг ҳоли нима кечади, дейдигандек эди. Аммо ҳеч ким бу гапни айтмади. Мана, у юқ машинасининг тепасида бир ўзи кўрна қулоқлаб тебраниб-тебраниб кетяпти. Хотини боласи билан кабинада — шофёр ёнида.

Бир палакда неча хил қовун, дегандек Аъзамжон ўсган оиласининг болаларн бир-бирига ўхшамаган чиқди. Ота мол-дунё олдида ҳар қандай пасткашликдан тоғмайди. Онаси раҳматлик мунгли, қобил хотин эди. Опа-

си фақат отага тортди. Низом бўлса тўнг, кечгача оғзини пойласанг ҳам бир сўз чиқмайдиган камгаи бола бўлди. Аъзамжон ўжар, сал гапдан қизиншиб кетадиган, иш қилса охири нима билан тугашини билмайдиган, қилгак ишидан, айтган гапидан кимдир озор чекиши мумкинилигини хаёлига келтирмайдиганлардан эди.

Ҳозир чўлга бола-чақаси билан кетяпти. Чўлла нима қилади? Қаерда туради? Бир гап бўлар!

Чўл осмони бир хил турмайди. Бир нафасда минг хил рангда товланади. Ким билади, ерда кўзни овлайдиган бирон ранг бўлмаганидан осмон шундоқ кўринар.

Чўл булути ҳам бошқачароқ. Қоп-қора. Оғир, жуда оғир. Ҳудди қўргошиндек. Олисда кўринадиган бир-икки туп қайрагоч ҳам одамга қандайдир умид туғдиради.

Аъзамжон тушган машина олисда паранжи ёспинган хотиндек кўринган бир туп қайрағоч томонга интиларди. Аъзам унга ҳам қарамас. У ўз ўйлари билан банд. Кўзлари лип-лип ўтаётган туз босган ерларга маъносиз тикилганипча, аламда ўртапиб борарди.

Агар Диlldор бўлмаганида у аллақачон узоқ жойларга кетиб қоларди. У оёғига кишак бўлиб ёпишиб олган...

Їўл-їўлакай қамиш бўйи ниҳоллар учрай бошлади. Бу дараҳтлар шу баҳор ўтқазилган бўлса керак, кўнлари ҳали барг ёзмай сўррайниб турнибли. Аҳен-аҳенда кўк чойнинг шамасидек япроқчалар ҳам кўринниб қолади. Кўчатлар таги қор ёққандек туз босган. Умуман, шўр қоплаган кенг чўл овқати чала ейнилиб ювилмай эфтобда қолган лаганга ўхшарди. Йўл четларида аҳен-аҳенда учраган артезнан қудуқларидан отилиб чиқаётган шаффоф сув осмонга учиб кетаётидими, ерга кириб кетаётидими билиб бўлмасди. Ақалли бир бўйра ерни намласа-чи.

Аъзамжон ичидан, бу ерлар қачон сув ичади-ю, қачон бир гиёҳ унади, деб дилидан ўтказарди. У йўлга чиққанда шамоллар, бўронлар қутурган чўлда ё бўрилар билан олишиб, ё тошқинларни тўсиб икки кундаёқ кимлигимни кўрсатаман, деб ўлаган эди. Ҳозирги манзара тамоман ҳавфсаласини пир қилди. Агар хотини билан боласини олакелмаганда аллақачон орқага қайтарди.

Машина шу кўйи тақириликлардан, қоракўл териси-дек живир-живир қумликлардан олиб ўтиб канал бўйига

чиқди. Күпrik устида баланд пошиали туфлисини ечиб олган бир аёл машинага құл күттарди. Шофёр тұсатдаң тормоз берган эди, орқадан күчган түзон Аъзамжонниң устига ёпирилди. Машина жойидан құзғалғандагина түзон тарқалди. Еніда бояги аёл үтиради. Аъзамжон зымдан унга күз қирини ташлади. Ү құрқибми, ётсирабми унга қарамасди. Сумкасини қулоқлаганича сув ёқасидаги танлари бўжмайган толларга тикилиб борарди. Унинг эгнида қора кўйлак. Шундоқ иссиқ кунда қора кўйлак кийишидан аздорлиги билиниб туради. Ёши ўн тўққиз-йигирмалардан ошмаган. Бола оғиз солмаган кўкраклари машина тебранишидан эркак зотини безовта қиладиган ғалати силкинарди. Аёл Аъзамжонниң кўксидаги медаллари жиринглаганиданми, ё бошқа сабабданми беихтиёр ўгирилди. Шунда Аъзамжон унинг кўзларини кўрди. Бу кўзлар... унча-мунча кўзлардан эмасди. Аъзамжон биринчи марта вокзалда Дилдорнинг кўзларини кўрганда ҳам бунчалик бўлмаганди. Юраги шув этиб кетди-ю, нафас ҳам ололмай қолди. Оппоқ томоқларга шамолда тегиб ўйнаётган ўримга кўнмаган соchlар. Шамол ёқасини ҳар силкигандан очилиб ёпилаётган елкалар, ҳамон титраб турган кўкраклар, ҳозиргина йигидан бўшагандек нам тортиб турган киприклару, чимчилаб қўйгандек бежирим бурун, айниқса, оқ ўрик пўстидек билинар-билинмас сепкили бор томоқлари Аъзамжонниң йигитлик қониш кўпиртириб юборди. Қайдадир яширингандек бўйдоқ ваҳшийлиги юзага чиқди. Машина йўлни кесиб ўтаётган подага сигнал берганда чўчиб ўзига келди-ю, атрофга қаради. Машина қишлоқча ўртасида борарди. Аёл киши ҳар нарсани билади. Айниқса ёніда бегона эркак үтирганда унинг кўнглида нималар бўлаётганини ва нималар бўлнишини аввалдан билади. Кўзидан, овозидан билади.

Машина сувсизликдан дараҳтга ёлчимаган қишлоқни оралаб яша чўл қўйшига кирди. Бий дала. Зоғ учмайди. Аёл Аъзамжонниң кўзиңдаги ваҳший ўтиш кўргандаёқ, кузовнинг бир четига тиқилиб олган, унга қарамасликка уринарди. Узоқ йўл. Токай шундай кетади. Аёл ўгирилиб бир қаради. Зум ўтмай яна қаради. Яна...

Кенг яғрин, фуражка четидан чиқиб турган жингалак соч, ҳар қаңдай қизни бир қарашда ўз йўлига соладиган фар кўз. Билакларда куч тошиб турибди.

Аёл бекорга қўрқкан экашман, дегандек мулойим бир

боқишиң қолди. Аъзамжон бенхтиер илжайди. Бу илжаиш ораларидаги совуқлик ва қўрқинчни қувгандек бўлди. Аёл ҳамон туфлиснин ушлаб турганини энди сезди. Бу ҳолидан хижолат бўлиб туфлини киймоқчи эди, машина силкинишидан кузов охирига мункиб кетди. Агар Аъзамжон уни қучоқлаб қолмаганда боши билан бориб таҳтага уриларди. Аъзамжон уни анча вақтгача қучогидан қўйиб юбормади. Аёл зардали қарагандагина қўйиб юборди. Аёл туфлиснин кийиб хижолатликда индамай пастга қараб ўтиради. Аъзамжон эса яна шундай тасодифни кутарди. Йўл текис, машина силкинмасди.

Аёл ўриндан туриб кабина тепаснин урмоқчи бўлганда, Аъзамжон унинг билагидан ушлади.

— Шошманг. Отингизни айтиб кетинг!

— Нима қиласиз, отимни? Емон кини экансиз-ку?

— Айтиб кетинг. Ким билан бирга келганимни билаб қолай.

Аёл тубсиз уммонларин бағрига сийгидирган шилдек қора кўзларини унга тикканча бирдам туриб қолди. Аъзамжон ўзини тутолмади. Пигитлик ўти қайнаб турган кўксини унинг кўксига босиб томоқларини паг тагига бошини суқди. Аёл ундан қутулиш учун ҳарчанд урниса ҳам бақувват билакларин белидан айриб ололмасди. Аёл охири зарб билан кабина томини шашиллатиб ура бошлади. Ҳансираган Аъзамжон уни бағридан бўшатиб аламданми, эктиросданми тепиб турган кўксига қаради.

-- Отингизни, кимлигингизни айтиб кетинг. Қидириб топаман. Албатта топаман.

Машина тўхтади. Аёл сакраб пастга тушди-да, сум-касини ковлаб пул қидира бошлади. То у пул чиқазгунча машина жойидан қўзгалди. Бир зумда аёлнинг қорайиб, кичрайиб ортда қолаётган гавдасини чанг босиб кетди.

Кун тепадан тиғ ураётганда машина ободгини бир қишлоққа кириб келди.

Усти шифер билан ёпилган пишиқ гишт уйлар, та-наси этик қўнжидек бўлиб қолган толлар қишлоққа бинойидек ҳуси бериб турарди.

Аъзамжон ўзини пастга отиб, кабина эшигини очди-ю, қийналмадингми, жоним, деб Диlldорнинг қўлидан болани олди.

Чортеракдан келгаплар самоварни тўлдириб гурунглашиб ўтиришарди. Аъзамжон ҳам юкларини туширипб

улар түдасыга құшилди. Келгапларнинг күпчилиги әр-каклар эди. Диңдор улардан сал нарига бориб Аъзамжон орқалаб туширган күрпа-тұшаклар ёнига ўтиреди. Сўриларни тўлдирган чортеракликлар Аъзамжон келиши билан сал жонланғандек бўлышди. Уни дарров даврага олиб аскияга тутишди. Аъзамжон гапга аралашолмас, ҳамон ўша қоп-қора чақноқ кўзлар унга аразли қараб турар, оқ ўрникдек бақбақалардан ажаб ғалати ҳид димогига урилиб турар эди.

Одамлар орасидан, раис келяпти, раис келяпти, деган гап чиқиб қолди. Жуссаси кичик, анча сўлиб қолган олтминиш ёшлардаги киши келиб одамлар билан омонлаша бошлиди. Йўлда қийналмай келдингларми, хуш келибсиз, деган гаплардан кейин раис мақсадга кўчди.

— Ораларнингдан бир кишини вақтина бригадир қилиб кўтарсак. Ким қандайлиги ўзларнингга маълум. Чортеракликларга ажратган уйларимиз бор. Сизлар учун экиб қўйган пахтамиз ҳам бор. Сира камлик кўрмайсизлар. Бригадирликка кўтарадиган ўртоқ билан яиги уйларни бориб кўрсак-да, ким қайси уйда туришини аниқласак, нима дейсизлар?

Раиснинг гапи чортеракликларга маъқул тушди. Кимдир Холматжон бригадир бўлсин, яна бирор Аъзамжон бўлсин, деган таклифни ўртага ташлади.

Раис ҳар иккала таклифини ўртага ташлаганда Холматжон саккиз овоз ортиқ олди.

Бирпаста кимининг нечта боласи бор, оила аъзоси қанчалиги рўйхат ҳам қилиниди-да, Холматжон билан раис иккови мотоциклда жўнаб кетишди.

Аъзамжон қип-қизариб кетди. У ҳамқишлоқларнинг бунчалик қилишларини ўйламаган эди. У ўзини келганилар ичиде энг уддабуроси, ишбилармони деб биларди. Йўқ. ундай эмас экан, кўпчиликнинг кўнгли Холматжонда экан. Бу гапларни хотини Диңдор эшишиб ўтирамаганда ҳам бошқа гап эди. Нега келдим, кўтариб келган кўрпамини ҳали ерга қўймасидан дилимни оғритишди, деб ўкиниарди.

Аъзамжон ер остидан хотинига қаради. Диңдор жўжасининг оғзиға дои солаётган мусичага қараб ўтирад, бўлаётган гапларни эшифтмаганга ўхшарди.

Пишиқ гиштдан қурилган қатор уйлар, йўлиниг икки четида аллақачон танасини тутиб олган толлар, орасидан одам бўйи қамишлар ўсиб кетган бўлса ҳам, ҳар

ер-ҳар ерда гулзорлар учраб қоларди. Ажыб дид билан қурилган бу шаҳарчада одам яшамагани шундоқчина билиниб турарди. Одам яшамаган жой файзсиз бўлади. Одам бир кеча тунаб ўтган форга ҳам файз киради. Ҳамма нарса одам билан.

— Исмингиз Холматжон-а,— деди раис.— Менниң исимм Меливой. Сиз энди чортеракликларнинг правление-даги вакилисиз. Нимага зориқсалар, нима истаклари бўлса менга айтиб турасиз. Нима гапимиз бўлса биз ҳам сизга айтамиз. Янги жой, ўрганиб, бир-бирамизга сингишиб кетгуннимизча шуидоқ бўлиб туради-да, акаси.

Меслий ака мотоциклни қўча бошида қолдириб коляскадан олған бир халта калитки аранг кўтарганича биринчи уйнинг эшигини очди. Ичкарига киришди.

Икки уй, бир айвон. Орқасида рўзгорхона. Айвон таги подвал.

— Қани, бу уйни кимга берамиз?

Она аъзоси тўрт кишиликни қидириб рўйхат ёнига уй номерини ёзиб қўйишди.

Шу йўсун бир соат чамаси ўттиз онлага уй тақсим қилишди. Холматжон ўзига теккан уч хонали уйни олмади.

— Мен бинойидек ўрнашиб олганман. Малиқа аямнинг уйи менга жуда боп-да. Шу уйни Аъззамжонга берайлик. Боя бригадирликка номзоди қўйилган, янгиг. Назаримда сал дили оғриб қолгацдай туюлди. Зора уй баҳонаси билан дилининг чигили ёзилиб кетса.

Икковлари калит бандидаги картон қозозларга уй эгаларининг номларини ёзиб чиқишиди.

Чортеракликлар ҳамон гурунглашиб ўтиришарди. Самоварчи тол тагидаги столга қизил алвои ёзиб, атрофга кўёлбләтиб сув сепиб қўйгап эди. Холматжон калитларни шалдирлатиб столга агдарди. Меливой ака, қани, бригадирлижингизни бошлилг, деган ишора қилди. Холматжон столга икки қўлини тираб гап бошлади;

— Биродарлар, андек қулоқ беринглар. Ҳозир раис бува билан турадиган ўларимизни кўриб келдик. Очигини айтсам, келиб ёмон иш қилмабмиз. Ўзимиз бир маҳалла бўлдик. Иморатлар янги. Пишиқ ғиштдан қурилган. Ҳали боргандা ўзларингиз кўрасизлар. Илло қишлоққа хат ёзганда кўчиб кирган уйнингизни маҳтамнглар, чортеракликлар кўрпа кўтариб гурра-гурра кўчиб келиворишмасин.

Кимдир луқма ташлади.

— Иноят оқсоқол ҳамми?

Аъзамжоннинг дами ичига тушиб кетди. Фозга ўхшаб бўйни чўзиб қаради. Ким айтганини билолмади. Гур этиб кулги кўтарилди. Гап Оқсоқол тўғрисида бўлди-ю, ҳамма Аъзамжонга қаради..

Аъзамжонни шайтон ғалаба қилиб, тур, Чортерингга жўна, бу ерда сени хор қилишади, кўряпсан-ку, бир пиёла чой ичмай тепкилашяпти, деб туриб олди. Аъзамжон ўрнидан туришга бир ҳезланди-ю, номус кучи юна ерга сингиб ўтираверди.

Холматжон қўлига чиқкан қалит бандидаги ёзувин ўқиб чақира бошлади.

— Асқар акага уч хонали, Фаттоҳга икки хонали, Аъзамга уч хонали...

Уй эгалари ўрниларидан туриб қалитни ола бошладилар. Аъзамжон арзимаган парсага қўл узатаётгандек қалитни олди-ю, писанд қилмай Дилдорнинг олдиги ташлади.

Олти юк машинаси йўл четида қатор турарди. Кимдир омин, деди. Кимдир, шу жойда ўсиб-унинглар, томир ёйинглар, деб фотиҳа берди.

Кўрпа-тўшак юклаган олти машина бирин-кетин йўлга тушди. Ҷемирда қолгандек бошини қисиб Аъзамжон энг кейинги машинада борарди.

Шу оқшом чўл бағрида янги қад кўтарган янги уйларда биринчи маротаба чироқлар ёнди. Учоқларга ёқилган биринчи ўтнинг тутунини чўл шамоллари олисалисларга учирив кетарди. Баланд симёочлардаги радиокарнайлардан то ярим кечагача қўшиқ тишмади.

Аъзамжон жиҳозсиз қуп-қуруқ уч хонгали уйнинг унисидан бунисига кириб папирос чекар, уйнига, қишлоғига қайтиб кетгиси келарди. Бир чеккада боласпни бағрига босиб мунглигини бўлиб ўтиргаш хотининииг тепасига келиб ўдагайлади.

— Сен қилдинг, сен шундоқ қилмаганингда меш келмасдим. Иzzат-нафсимни мана шу пасткашлар оёғи тагига ташладинг.

Дилдор индамади.

— Ҳали шошма, кимлигимни уларга кўрсатиб қўяман.

Дилдор унинг гапларига парво қилмайди. айвондаги

түгүнни сөнгө күрпаларни олди-ю, боласи билан ўзига жой солиб ичкари уйга кириб кетди.

Аъзамжон айвонга чиқди. Құшнилар уйнда ҳам чинроқ ўчган. Фақат күча бетіндеги симёғочда радио чүлни бошига күтариб гапиради. Шамол унинг овозини чўл бўйлаб айлантириб яна олиб келар, деразаларга уради.

Аъзамжон останага ўтириб олиб папирос чекар, тутун буруқсатиб чўл шамоллари ҳайдаб келган туннинг сирли, сеҳрли товушларига қулоқ тутарди.

Тун қоронғилиги қора кийган нотаниш аёлни ёдиға солди. Унинг шу тундек қора, шу юлдузлардек чақноқ қўзларни бир лип этиб унинг қалбини ёртиб ўтди.

Аъзамжон бутун борлиқни унудиб хаёл билан чўлларни кезар, гўзалликда тенги йўқ, ўша мотамсаро аёдни изларди.

— Ким бўлди, у?

XII

Эрталаб кун ёйилганда Аъзамжонни Диlldор уйғотди.

— Туринг, Холматжон сизни сўраяпти.

Аъзамжон апил-тапил кийиниб ҳовлига чиқди. Холматжон ҳовлида ўйнаб турган Азимжонни гапга солиб ўтиради. Холматжон гапни лўнда қилиб қўя қолди.

— Нима қиласан, кетмонга тушасанми, трактор миинасанми?

Аъзамжон елкасини қисди.

— Агар хўп десаңг менга ёрдамчи бўл.

Бу гап Аъзамжоннинг иззат-нафсига теккандек бўлди. Қўрслик билан жавоб қилди.

— Бошқа бригадага ўтиб кетаман.

— Жиннилиқ қилма. Мен ҳам вақтинча бригадирман. Ким қанақа иш қилишини правление мажлиси ҳал қилади.

Аъзамжон тинчлик йилларнда ҳам ундан ўзини бир поғона юқори қўйиб юради. Умуман, Аъзамжон бошқаларни оғзинга қаратишни яхши кўради. Ҳозир ҳам Холматжонни назар-писанд қилмагандек бепарво жавоб қилди.

— Битта грузовой берса минаман. Қасбим шу. Агар йўқ деса Чортеракдаги кўрлам ҳали совигани йўқ.

Холматжон Диlldорга қаради.

— Аъзамжон ака минмайман деган тракторни мен минаман. Боламни боқчага олышса шундоқ қиласман.

Бу гап эрининг иззат-нафсига тегди. Елкаснадаги сочиқни қамчиндек ҳавода бир силкиб айвондан пастга тушди.

— Нима дединг?

— Эшитгандирсиз, нима деганимин?

— Одатда, эр-хотин ораснда гап қочганды, бегона ёнида бўлса, данакдек жанжал ёнғоқдек бўлиб кетади. Узларинг бир қарорга келарсизлар,— деб Холматжон чиқиб кетди. У чиқни билан Аъзамжон хўрозга ўхшаб бўйини чўзиб хотини олдига келди.

— Трактор минасизми? Мен хотин кишидан қора мой ҳиди эмас, атири ҳиди келишини яхши кўраман.

Дилдор ҳам унинг галига муносаб жавоб қилди.

— Мен ҳам соқоли чиққанда отага бола бўлиб юрган йигитни эмас, боласига ота бўлган йигитни яхши кўраман. Атири ҳиди эмиш-а...

Аъзамжон ўдағайлаб яна хотинининг тепасига келди.

— Мен йигитман деб бosh кўтариб юрган одамман. Буларга починайса қилмайман. Қаёққа борсам иш тошилади. Хотин ҳам топшилади. Нимам бор? Шундоқ чиқиб кетавераман.

— Ҳеч нарсангиз йўқми? Йўқми? Болангиз-чи?

Аъзамжонининг кўтарган қўли ҳавода муаллақ қолди.

— Битта бола деб шу тарафларга келиб юрибман. Фақат шу бола.

Дилдор ўт чақнаб турган кўзларини эрининг бетига тик қадади.

— Бола оёғимга кишан бўлади деб ўйламанг. Уч йил сизсиз яшадик, яна бу ёғига ҳам яшайверамиш.

— Шунақами?

— Шунақа!

— Бўпти, бўлмасам.

Аъзамжон шундай деди-ю, шарт бурилиб уйга кириб кетди. Кителини елкасига ташлаб, зум ўтмай чиқди-да, орқа-ўнгига қарамай кўчага отилди.

Дилдорнинг ичидан бир нима узилиб кетгандек бўлди. Киприк қоқмай туриб қолди.

Кўчада машина моторининг гуриллагани эшитилди. Кимлардир фўнгир-фўнгир гаплашишди. Сал ўтмай оёқ товуши келди.

— Қизим, қаерга бўшатай?

Дилдор ўғирилиб қараган эди, қоп орқалаган ўрта ёшлардаги кишини күрди.

— Манаву нарсаларни қаерга бүшатай.

Дилдор нима дейишини билмай бир зум жавобсиз туриб қолди. Машина бир-иккى зардали сигнал берди. Келган киши иморат соя ташлаган томонга қопни бүшатди. Сабзи, пиёз, картошка, битта карам, иккита ҳандалак. У қопни силкита-силкита чиқиб кетди-да, яна кирди. Бу гал кичкинагина яшикчада бодринг, помидор, бир ҳовучгиңа гилос, учта нон олиб киргап эди. Яшикни айвои даҳанинга қўйиб чиқиб кетди. Сал ўтмай машина гурнлаб овози узоқлашди.

Дилдорнинг биринчи бор уйдан узоқлашиши. Ота уйидан, қишлоғидан нари кетган биринчи тонги ана шундоқ отди. Бу чўлда, ота уйидан узоқда, эри билан биринчи бор мустақил рўзғор тутиши. Бу унинг биринчи бор янги уйнда нонушта қилиши.

Негадир Дилдорнинг кўзига ёш келмади. Йингламади. Кучаниб ҳандалак кўтариб турган ўғлига бир қарди-да, уйга кириб чойнак олиб чиқди.

Янги уйлар бир-бирига туашган бўлиб девори, дарвозахонаси йўқ эди. Кимниг ҳовлисида нима қилаётгани шундоққина билиниб турарди.

Қўшни ҳовлиларда хотинлар гимирсиб юришар, нонуштага тайёрлик кўришарди. Дилдор аллақачон қўйган қумғон неча қайнаб, неча совуган, остидаги чўғ ҳам ўчиб бўлган эди. У иморат қурилганда тўпланиб қолган пайрахаларни ёқиб яна қумғон осди. Она-бала ҳеч нарса бўлмагандек нонушта қилишди-да, индамай кеча йигин бўлган тарафга йўл олишди.

Катта тол ҭагидан Абдулла бақироқнинг овози келарди.

— Янги келган чор-те-рак-лик-лар, маж-лис-га!!!

Ҳали телефон бўлмагани учун бир меҳнат куни ҳисоби шу Абдулла бақироқ телефон ўрнини босиб одамларни мажлисга, ишга чақиради.

Абдулла бақироқ ҳамон қичқиради.

— Аъзам Иноя-аа-тоо-оов, Дилдор Юуу-уну-уусо-ва-ва! Ранс Ме-ли-во-о-ой ака-ага-аа учрашинглаа-ар!

Дилдорнинг қадами тезлашди. Бола орқада қолиб кетаверганидан Дилдор уни кўтариб олди-да, пилдираганича катта тол тагига кетди.

Кечаги келгандарнинг кўпчилини шу ерда эди. Булар орасида эри кўринмади, Холматжон уни бошлаб раис Меливой ака олдига олиб борди.

— Аъзам қани?— деди Холматжон у ёқ-бу ёққа вланглаб.

Дилдор жавоб бермади. Хотин киши уйдаги сирни кўчага чиқармаслиги кераклигини у яхши билади.

— Синглим,— деди раис.— Илгарилари ҳам трактор мингандикисиз?

— Ҳа,— деди қатъий Дилдор.— Мингандик. Ер ҳайдаганман, культивация қилгандик. Жудаям унчалик бўлмаса ҳам кам-кўстини яна билиб оламан.

Шу пайтгача бу атрофда трактор ҳайдаган хотин киши бўлмаганди. Раис ишонқирамай унга қаради.

Наҳотки шундоқ чиройли, шундоқ нозик жувон трактор минса?

— Ростданми?— деди ажабланиб раис.

— Вой, ишонмаяпсизми?

Раис чаккасини қашиди. Писанда қилиб деди:

— МТС узокда. Ремонт зарур бўлганда Заркентга тушиш керак бўлади.

Дилдор ҳам бўш келмади.

— Заркентда бўлса нима қипти?

— Бир айтдин-да,— у шундай деди-ю, Дилдорнинг оппоқ билакларига, фақат қатим тортишга яратилгандек нозик бармоқларига қаради.

Атрофни одам ўраб қолди. Ҳамма раис билан Дилдорнинг гапларига қулоқ соларди.

— Ҳўп, кўрамиз,— деди раис хулоса қилиб.

— Ишонмаяпсиз-а, раис бува. Ишонаверинг. Мана-ман деган тракторчиларнинг билан мусобақа ўйнашим мумкин.

Бошқа гап тополмаган раис икки кафти билан столни босиб ўриидан тураркан:

— Э, бўпти-е, бўлмаса!— деб юборганини билмай қолди.

У Дилдорнинг ўғлини азод кўтариб осмонга бир ирғитди-да, кўтарганча нариги сўрига олиб ўтди.

Бунда ёши олтмишлардан ошган бир кампир янги келгандарнинг болаларини ўйнатиб ўтиради.

— Мана ая,— деди раис,— сизга яна битта ўгил.

— Вой онагинанг айлансанн, кел, кел бўйингдан.

Кампир Азимжонни раиснинг қўлидан олиб икки

юзидан чўпиллатиб ўпди-да, бошидан дўпписини олиб бир бош чиллаки узум солиб бўрди.

Бу ерга тўплланган болаларнинг ҳаммаси чортеракликлар эди. Ҳаммаси бир-биринн танишар, қишлоқда ҳам бирга ўйнашарди. Шунинг учун ҳам Азимжон ётсираб ўтирумай, болаларга аралашиб кетди.

Раис кўкрак чўнтағидан дафтарча олиб нимадир ёзида, Дилдорга берди.

— Шуни механикка берасиз. Трактор беради. Яхшилаб кўринг. Кам-кўсти бўлса ўзимга айтинг. Қайси участкада ишлашигизни ўзим айтаман.

Механик ким, қаерда, Дилдор билмасди. Қоғозни ушлаб ҳайрон бўлнб турганини сезган Меливой ака мотоциклга суюниб турган ёшгина йигитни имлаб чақирди.

— Искандарнинг олдига обор. Раис тайинлади, деб айт.

Дилдор мотоциклга мингашиб кетди. Гараж шудоққина толзорнинг орқасида экан, раис бекорга мотоциклни овора қипти. Пиёда келса ҳам бўлаверар экан.

Механик ўзига зеб берган оғзи тўла қоплама тиш, атайин одамлар кўрсин деб соат тақилган қўли енгини билагигача шимариб олган, озғин, ингичка белига хапжар илгакли жез тўқаси бор қалин камар боғлагач ўспирин эди. У Дилдор кириши билан бирпас маҳлиё бўлиб турди-да, оғзидаги қоплама жез тишларининг ҳаммаси кўриннадиган қилиб илжайди. Дилдор унга раиснинг хатини узатди. Механик хатни ўқиркан, тез-тез бош кўтариб унга ғалати қараб қўярди.

— Тракторни сизга берамани?

— Ҳа, менга,— леди Дилдор.

Механик йигит у ёқдан-бу ёққа юрди.

— Қаёққа оборасизлар? Ким ҳайдайди? Кинохроникагами?

— Гапни айлантирманг. Қани трактор, кўрсатинг.

Механик йигит унинг трактор ҳайдашидан ҳам ҳуснига маҳлиё бўлиб қолган эди. Дилдорни олиб келган йигит гапга аралашди.

— Меливой акам тайинладилар. Бу опам энди сизда ишлайдилар. Трактор ҳайдайдилар. Мен кетдим.

У шундай деб орқасига қайтди.

Гаражда Дилдор билан механик иккови қолди. У ўзининг билағонлигини исбот қилиш учун трактор деталларидан гап бошлаган эди Дилдорнинг энсаси қотди.

— Бу гапларни биламан. Трактор далага чиқиши керак. Күрсатинг, ахир.

Механик боланинг кўзлари яшнаб кетди. Шундоқ жувон унинг қўл остида ишлайди. Қандоқ яхши.

Устига брезент ташлаб қўйилган трактор ёнинга келишди.

— Ҳали янги, ўзим истансадан ҳайдаб келганман. Мана.

У брезентини туширди. Яшил рангли ХТЗиниң устига ҳали губор қўнимаган эди.

— Қалай, ёқадими?

Дилдор индамади. Йигит ўзини маъқул қилиш ўчун трактор атрофида айланар, ёғини кўрар, ўрйидиқни артиб, барақани у ёқдан-бу ёққа буриб кўрарди.

— Яхши қиз, кечирасиз, отингизни билмайман, сиз хотиржам бўлинг, бирон жойи бир нима бўлса ўзим тузатиб беравераман. Сиз хотиржам бўлинг.

У шундай деб эгарга минди. Моторни ўт олдирди. Мотор патиллаб юқори трубасидан ҳовуч-ҳовуҷ қора тутиш чиқарди-да, вариллаб кетди.

Йигит ўзини ерга отиб шовқинида гапини эшиитиролмагандан кейин, Дилдорниң қулоги тагига келиб қичқирди.

— Жийрон тайёр, марҳамат!

Шунда унинг димогига фақат балоғат ёшини бир марта кўриб бўлган аёл бош қўйган ястик ҳиди урилди.

Дилдор икки ўрим узун сочининг учини нимчасининг чўнтағига солиб эгарга интилган эди, йигит аввал билағидан, кейин белидан ушлаб чиқишга кўмаклашди.

Шундан кейин у Дилдор қандоқ қилиб тракторни юргизди, қандоқ қилиб дарвозадан олиб чиқиб кетди, билолмади. Кўкдан бир фарншта учиб тушдай-ю, оғир, зилдек оғир тракторни юмшоқ қапотлари орасига олиб учиб кетгандек эди.

Олисда трактор бир мақомда гуриллар, йигит темир-терсаклар орасида турниб бу овозни тупшида эйитаётгандек эсанкирар эди.

XIII

Аъзамжон нима қилиб қўйганини ўзи билмасди.

Жаҳл келса, ақл кетади. У уйдан ўқдек отилиб чиққанича тўхтамай жадал юриб қишлоқдан анча нарни кетиб қолганда тўхтади. Қаёққа боради. Чортеракками?

Чортеракликлар кече уни карнай-сурнай билан уза-тиб қолган әдилар-ку! Хүш, Чортеракка борсииң ҳам, Қайси уйга киради? Дадаси милицияда ётибди. Опаси-никигами? Ұла, Диілдор орқанға бир тепиб ҳайдабди-ку, дейиши турған гап. Юнусали отаникигами? Қызимпи қаёққа ташлаб келдінг, номард, йўлингга шунча кўз тутиб қон бўлгани каммиди, демайдими? Дейди!

Чортерак йўли унга берк эди.

Бир томонда қамишлар шовиллаган, бир томонда этаги уфққа туташиб кетган чўл оралғида у танҳо турарди. Ҳар замон ёнидан шамолдек елиб машина ўтиб кетади. Қовжираган гиёҳлар орасидан бош чиқазиб ҳай-калдек қотган калтакесаклар унга совуқ назар ташлайди. Боя уйдан ўқдек отилиб чиқсан йигит энди бирорни кутаётгандек секин қадам ташлар, ташлаган қадами уни қаёққа олиб кетаётганини билмасди. Гоҳ ўжарлиги тутиб қадамни тезлаштирас, гоҳ бўшашиб тўхтаб қоларди. У шу алфозда то кун тепага келгунча юрди.

Охири офтоб тигига тоб беролмай тўхтади. Бир туғиғина ёввойи жийда соясига чалқашча тушиб ётиб олди. У ўйларди. Ҳар қанча ўйламасин, тепадан қиздираёт-гани офтоб миясига келган фикрни буғга айлантириб учирив юбораётгандек тайинли бир фикрга келолмасди. У шунча ўйласа ҳам орқага қайтишини сира хা�слига келтиролмасди. Ахир, уйдан чиқиб кетгулик ҳеч гап бўлгани йўқ-ку! Эркак бошимни эгиб қайтиб бораманими, унақада хотиним бўйнимга миниб олади, дерди. Ҳар қанча бемаъинлик бўлса-да, у эркаклик номини сира пастга туширгиси келмасди.

Токайгача қумда ағанаб ётиш мумкини?

Аъзамжон ўриидан турди. Қаёққа бўлса ҳам барни-бир бориш керак. Яша юрди. Олисда саробдек бўлиб дарахтлар кўзга ташланди. Энди унинг қадами тезлаша бошлади. Бирон соатлар чамаси йўл юргандан кейин, пастликда кўм-кўк дала бошланди. Шариллаб отилиб чиқаётган артезиан сувига бошини тутиб яйради. Машина изи тушган йўлдан озроқ юргандан кейин шинамгини қишлоқ бошланди.

Қаршиидан велосипед миниб келаётгани болани тўхатиб, қайси қишлоқлигини сўради. Шундагина у Қува йўлига чиққанини билди. Эпди офтоб пешонасига қадаларди.

Құна атрофидаги чүлға туташ қишлоқтар урушдан ақвалроқ обод бұла бошлаган, бир текис яңғы имораттар туша бошлаган эди. Очиқ әшиклардан қип-қизил аюор гуллари күрнинб турибди. Күчанинг иккі бети азамат тераклар билан ўралган. Ариқларда сувлар шылдираб оқиб өтібди.

Аъзамжон шундай күчаларшынг бирида қаёққа борышнин билмай битта-битта қадам ташлаб боради. У қаерға борса ҳам үзига бир бошпана топишга, нима иш қылса ҳам битта қоринни түйдира олишиңга ишоңади. Аммо у шу феъли билан борган жойида тиниб-тиңчиб кетиши мумкин, мумкимасынғанин үйламасди. Үни фақат бир нараса қийнарди. Чортеракда иккі уйн бұла туриб күчада санқиб юришнга сира чидамасди.

Орқадан келған автобус сигнал беріп үтиб кетди. Юз-юз әллик метрча нарига бориб түхтади. Үндан бир құлида чамадонга үхашаш оғир нараса, бир құлида чиптә сават күтартған хотин тушди. Юни оғирлігидан хотин бир тарағға қийшайнб, қийналиб борарди. Аъзамжон қанча секин юрмасын үнга зұм үтмай етиб олди. Хотин юкини ерга қўйиб орқасыга қаради. Аъзамжонға күзи тушиши билан қип-қизарыб кетди. У кече чүлда учрашған, исмини айтмай Аъзамжонни дөгда қолдириб кетген жувон әди. Иккови бір-бірнің тикилғанча туриб қолишиди. Ұзоқ жимликдан кейин Аъзамжон тиілга кирди.

— Қелинг, күтаришиб юборай.

— Вой, нега?— деди хотин нима дейниншін билмай.

То үндан жавоб чиққунча Аъзамжон юкин қўлига олди. Боя узоқдан чамадонга үхшаб күрнішгап нараса тикув машинаси эди.

— Қўйинг, қўйинг, бунисини үзим күтараман,— деди хотин саватга қўл узатаркан.

Аъзамжон саватни ҳам олди. Иккови индамай азшы тераклар узун-узун беқасам соя ташлаган қишлоқ кўчасидан боришарди. На үндан, на бундан садо чиқарди.

— Қўлингиз толиб кетди-ку, бирнас ерга қўйинг,— деди хотин.

Үннинг овозын бирам майни, бирам ёқимли эдикі, Аъзамжон қўли толганини ҳам унұтди. Гүё бу товуш үнга куч бағишилагандек эди.

Аъзамжоннинг йыгитлик қони кўпирди. Аслга иш-қибозлик қилғаси келди.

— Кеча сизни хафа қилиб қўйдим, уэр.

Хотин бу гапнинг маъносига етмай:

— Вой, нега,— деди. Кейин гапнинг маъносига тушиниб қолиб унга ялт этиб қаради.— Қўлингиз толиб кетди-ку!

Аъзамжон чарчаганлигини сездирмай олдинда эгилимай, қийшаймай адл борарди. Аёл уннинг орқасидан қоматига, солдат фуражкаси тагидан булутлек тошиб чиққан жингалак соchlарига тикиларди. Шундоқ йигитга юк кўтартириб бораётганидан хижолат бўлиб:

— Яқин қолдик,— деди секингаша.

Иккови ҳам куининг иссиқлигидан терга пишиб кетишган эди. Қаршиларидан келаётган юк машинаси аравага йўл бераман деб четлаб ўтаётган эди, орқағилдираги ариққа шалоплаб тушиб кетди. Уларнинг икковига ҳам лой сачради.

Аёлга-ку, ҳеч нарса бўлмабди, аммо Аъзамжоннинг афт-башарасини билиб бўлмасди.

— Вой, мени деб лойга беландингиз,— деди аёл хижолат билан.

— Ҳечқиси йўқ,— деб ёнидан рўмолча олиб бет-кўзларини арта бошлади.

— Этиб қолдик, ҳозир етамиз, вой мен ўлай, менгина ўлай.

Сал юришгандан кейин, аёл етдик, деб кўчанинг чап бетидаги эшик олдида тўхтади. Аъзамжон ерга қўйган сават ичини титкилаб калит тоиди.

У то эшикка калит солиб очгунча, Аъзамжон унга қараб тураверди. Мана, ҳозир улар ажралишали. Аъзамжон уннинг кимлигини, исми нималигини яна билолмайди. Бошқа илож йўқ. Ажралишдан бошқа илож йўқ.

— Хўп, бўлмасам,— деди Аъзамжон афсусланиш оҳангига.

— Вой, нега,— деди аёл.— Шу аҳволда-я. Башарангизни қаранг. Шу аҳволда, шу башара билан қаёқ-қа борасиз. Ювниб олинг.

Аъзамжон довдираб қолди. Бу гапни ким айтди. Шу аёл айтдими, ё қулогига шунақа эшитилдими. Аёл серрайиб турган Аъзамжонга кулиб қаради.

— Юринг!

Аъзамжон яна юкни қўлига олди. Аёлга эргашиб ичкарига кирди.

Лиорлар гуллаган, шафтолилар ариқ бўйларига тў-
килгап бир чиройли ҳовли. Гултохижурозлар елпигич-
дек бўлиб офтобда ёнади. Гулзор четидаги яшил сўри
устидаги гилам офтоб рангини кўтармасин деган ният-
да бўлса керак, бувлаб қўйилган. Ҳовли тўрида икки
уй, айвон. Пастда яна чоғроқ бир уй, даҳлиз.

Аъзамжон юкни айвонга қўйиб қаддини ростлади.

— Бирпас нафасингизни ростлаб туринг, ҳозир сув
қилиб бераман.

— Йўқ, овора бўлманг. Ариқ бор экан-ку.

— Ҳа, ростдан-а,—деди хотин. Кейин уйга кириб
кетиб янги сочиқ билан ҳали устидаги қозози очилма-
ган совун олиб чиқди-да, ариқ бўйига қўйди.

— Бемалол ювинавернинг, мен қарамайман.

Аёл ҳовли этагидаги уйчага кириб кетди.

Аъзамжон ариқ бўйида нима қилишини билмай ан-
дак серрайиб туриб қолди. Кейин эгнидаги кителини
ешиб медалларини жараанглатиб беҳи шохига илди-да,
ариқни икки оёғи орасига олиб сувни ҳовучлаб бўйни,
бетларини юва бошлади.

Сув муздек. Танин яйратади.

Аъзамжон ўз қадрини биладиган йигитлардан эди.
Қомати кўз-кўз қиласа арзийдиганлнгини ҳам билади.
Шунинг учун ҳам ҳозир аёл кириб кетган уйдан мени
томоша қилаётнибди, деб уйлаб обдан ювинди, шошил-
май артинди. Ҳўл бўлиб кетган жингалак соchlарини
шошилмай таради. У кийиниб бўлгандан кейингина аёл
уйдан чиқди. Қўлида катта патнис. Унда қанд-қурс,
шафтоли. Аёл слкасидаги дастурхонни хонтахтага ёзиб
устига патнис қўйди.

— Ҳозир чой қайнайди.

Аёлнинг бу ҳолатини ташқаридан кўрган киши шун-
доқ ўйлаши мумкин: «Юкни кўтаришиб келганига мин-
натдорчиллик қиляпти. Үрушдан келган қаҳрамонга чой
қўйиб беряпти.»

Аммо Аъзамжон бошқача ўйларди:

«Тайёр нарсага ўхшайди. Улиб турган экан».

Аммо аёлнинг ўзи нима деб ўйлайди, бу биргина
унинг ўзига маълум эди. Ҳар қалай одамгарчилик ҳам
аёл кишига кўп қимматга тушадиган нарса.

У чой дамлаб Аъзамжонни дастурхонга таклиф қил-
ди. Нима бўлаётганига тушунолмаган Аъзамжон сеҳр-
лангандек айвон лабига келиб ўтириди.

— Вой, дурустроқ ўтиринг,— деди у чой қуйиб узатар экан.— Ҳайрон бўлманг. Сиз бу хотин ким, нега уйига олиб кирди, деб ўйламанг.

Аёл фикрини тўплаш учун бир оз тек қолгандан, кейин, яна тилга кирди:

— Қани, айтинг-чи, қаёқча кетяпсиз?

Аъзамжон нима дейишини билмай елка қисди.

— Кўрдингизми, тўгри ўйлаган эканман. Энди сизнинг кимлигингизни мен айтиб берай. Сиз фронтдан қайтиб келдингиз. Келсангиз, уйингизда ҳеч ким йўқ. Қариндош-уругларингиз ё тарқаб кетишган, ё... билмадим. Ҳар қалай, сиз уларни тополмадингиз. Энди бутун Фаргона қишлоқларини кезиб уруғларингизни қидиряпсиз. Тўғрими?

Аъзамжон индамади. Аёл чуқур уҳ тортиб ўйланаб қолди. Унинг зулукдек қошлари чимирилди. Бир боқишида йигитлар қалбининг энг теран жойларига бориб қадаладиган кўзлари ўйчан бўлиб қолди. Нимпушти лаблари билинар-билинмас титради.

— О, бу уруш кимларнинг уйнда аза очмади.

Қуюқ киприклар нам тортиб, бир-бирига жуфтлашди.

— Шу уруш бўлмаганда сиз сарсон-саргардон бўлармидингиз. Мен қора киярмидим.

Аъзамжон орадаги бегоналик сал нари кетгандек дадиллашди.

— Мени кечиринг. Бир-биримизни танимаймиз. Ке-ча сизга хиралик қилдим. Агар шу қилмишимни ке-чирсангиз кимлигимни айтаман.

Аёл тасдиқ ишорасини қилди. Аъзам гап бошлади.

— Кимлигимни биламан дедингиз, тополмадингиз. Мен сиз ўйлаганча уруш уруғларини ҳар ёққа сочган саргардон одаммасман. Уйим, жойим, дадам, опам, хотиним, болам бор. Асли омади келмаган йигит эканман. Фронтдан келиб ота уйига сифмадим. Севган хотиним укамга ўйнаш бўлди. Мана, мен боз суқадиган ковак тополмай сарсон бўлиб юрибман. Эркак киши қаерга борса сиғади. Шунинг учун ҳам ўз тақдиримдан хавотир олмайман.

Аёл лабини тишлаганча қимирламай ўтиради.

— Айтинг, ўзингиз кимсиз? Бегона эркакни уйингизга олиб киргани қўшниларингиздан андиша қилмайсизми?

— Бегона эркак,— деб пичирлади аёл.— Андиша қи-

лишга арзидиган нима иш қилдим. Бегона эркак күрнамга сөк қўйгани йўқ-ку. Ахир мен ҳам рўзгор кўрган эдим. Эрим бор эди. Уч йил йўлига кўз тикдим. Келмади. Бир йил бўлди аза очганимга.

Аёл гоҳ мижжасидан ёш ўрмалаб, гоҳ ўйга толиб ганирарди.

— Ҳеч кими йўқ, етим қиз эдим. Уруш бошланган кезлари ўн олтига кирган эдим. Билмадим, сал кўзга якни бўлганимданин атрофимда ўралашибдиганлар кўнишиб қолди. Ўзим тарбияланган болалар уйила ишда қолган эдим, мудиримиз кечаларн ётоғимга кириб узоқ ўтирадиган, ҳар хил совғалар олиб келадиган бўлиб қолди. Мен буни сира истамасдим. Бир кун кайф билан кириб хираклик қила бошлади. Мен болалар орасига қочиб чиқиб кетдим. Орадан уч-тўрт кун ўтиб менин ишдан бўшатиб юборди. Маориф мудирига арз қилсан, аллақачон менин бадном қилиб қўйгани экан, ганимни инобатга олишмади. Қаёқка бораман, қоралангани меҳнат дафтарчаси билан менин ким ишга олди. Қийналиб қолдим. Аммо бузуклик қилмадим. Заркентда узоқ бир қариндошнимиз бўлгувчи эди, йўқлаб келдим. Аввалига келишиним уларга ёқмади. Уруш, қийинчилик оргиқча ишхурни ким ҳам чиқишгирарди. Холаваччаминиг ўзинга тўқ, топармон - тутармон ўғли бор эди, менга элакишиб қолди. Ўгани синглисига ўйлантироқчи бўлиб тўй тадоригини кўриб қўйиншган экан. Ўйланмайман деб туриб олди. Ўйлансан Махбубага ўйланаман, бўлмаса фронтга ариза бериб кетаман деб иккни оёғини бир ётиқка тиқиб туриб олди. Бунга отаси ҳам онаси ҳам кўнишмади.

Ўшанде мен сельсоветда секретарь эдим. Идорада ўтирсан Козимжон кириб келди. У маст эди. Утириб олиб хўп йиглади. Кейин ёнидан бир қофоз олиб столга ташлади. Қарасам, ҳарбий комиссариатдан чақириқ қофози.

Козимжон уч кун олдин ариза берган экан. Аризасини комиссариат инобатга олибди. Юрагим алланечук бўлиб кегди. Мен учун шундай қилган. Агар мен шумқадам бу даргоҳга келмаганимда у бундай қилмасди. Тўй бўларди. Тинч яшарди. Демак, у мени астойдил яхши кўрган...

Уша куни кечқурун иккаламиз учрашдик. Ўриқзорларда, ишкомлар орасинда тонг оттирдик. Эртасига, индешига, қаторасига уч оқшомни бирга ўтказди.

Райимберди тоғам бош бўлиб кичкинагина тўйча қилиб бердилар. Тўйдан тўрт кун ўтиб эримни кузатдик. Шу кетганича ундан атиги иккى марта хат олдим. Учинчиси қора хат эди. Бир йилдан ошди аза очганимга. Кеча Заркентга бориб йил оши бердим. Кечо әгинимда қора кўйлак эди. Бугун оқ кийдим. Мана мен кўрган рўзгор, мана мен кўрган оила.

Аъзамжонни хаёл олиб кетди. Борди-ю, у ҳам жангда ҳалок бўлганда Дилдор ҳам шундай қилармиди? Дилдор бусиз ҳам не машаққатларда яшаганини у сира таң олгиси келмасди. Ҳозир унга бегона аёлнинг дарди ўз хотинининг баҳтидан ширин эди.

Хотин хотиралар оғушидан чиқолмай, анча пайтгача иягига қўлини тираб ўтирди-да, хижолатлик билан илжайди.

— Сиз нима ғамда юрибсиз-ку, мен ўз дардими ўстизга ортапман-а! Қўйнинг, ўтган ўтди, кетган кетди. Энди нима қиласиз, қаёққа борасиз?

Аъзамжон елкасини қисди, кейин секингина, ўлмасман, деб қўйди.

— Хотинингизни олдига қайтмайсизми?

Аъзамжон бундай саволни кутмаган эди. Нима деиншини билмай унга бақрайнб қараб қолди. Боя «хотиним укамга ўйнаш бўлди» демаганида ҳам майли эди. Энди шунга яраша жавоб қилиши керак.

— Йўқ, бормайман. Узил-кесил орани очиқ қилиб келдим.

Хотин меҳрибончилик билаш деди.

— Майли, баҳтингизни синаб кўринг. Бу кунлар ҳам ўтиб кетади. Бирон ёруғ кун бордир ахир.

Унинг бу гали энди кетавер, маъносини айглатарди. Аъзамжон ўрнидан турди. Кетаётгандан эшик олдигача келган хотин нимадир демоқчи бўлиб оғзини жуфтлади-ю, айтмади... Аъзамжон шарт ўгирилиб унинг белига қўй ташлаб ўзига қаратди.

— Вой, жинни бўлманг, жинни бўлманг...

Хотин овозини баланд чиқазишга қўни-қўшиклардан андиша қиласарди.

— Вой, сизга нима бўлди, нима бўлди?

Аъзамжон қансирар, томогидац, юзларидан, лабларидан тинмай ўпарди...

Эрталаб Аъзамжон кўзини очгаңда ёнида ётгац Махбуба илондек узун қора соchlари ёстиқдан пастга

осилиб ётарди. Аъзамжон бир-бирига жипслашган кип-рикларга тикилиб қолди.

Унинг кўзи стул суюнчиғига илингандан кителига, шими-га тушди. Қачон ювиб, қачон дазмол қилганинин, деб дилидан ўтказди. У жуфтлик баҳти, оила, рўзгор, оналиқ ташнаси бўлган аёл кишининг нималарга қодир эканли-гинни ҳали билмасди.

XIV

Дилдор Асрора билан тракторчига қарашиб юриб ўнча-мунича юргизишни билиб олган эди. Ўнинг бу қи-зиқинини билган механик далада баъзан уни тракторга ўтқазиб қўйиб, паст-баланд ердан ўтатётгандан силканин-шига ишқивоз эди. Балогатга етган қизнинг аравада силкиниб ўтиришидан қай йигит завқланмаган. Бутун гавдаси силкинади, кўкси диркиллади. Механик баъзан рулдаги Дилдорнинг ёнинг ўтириб қўлига қўлини бехос-дан тегизиб қўяр, ундоқ эмас, педални бундоқ босади, деб сонини нари-бери сурарди. Гоҳида кўзи тиниб унинг орқасидан қўлини ўтқазиб ричагни тортарди.

Дилдор унинг бу қилиқларини пайқамас, эътибор ҳам бермасди.

Шундай қилиб юриб Дилдор тракторни бинойидек юргизадиган бўлиб олган эди. Қишлоқ қизлари орасида энг кўҳлиги бўлганидан ўзига зеб бериб кўпчилик ўрта-сида тракторга яқин келмасди. Айшиқса, ўзи сержаҳл бўлишига қарамай, Асрора уни эркалатиб қўйганди. Ўнинг нозиклиги, кўҳликлиги ҳурмати аяб енгил-елни ишларни буюарди.

Энди Дилдор ўзининг кўҳликлигини ҳам, нозиклиги-ни ҳам унудди. Ҳозир эригами, тақдиригами зарда қилиб ёнг шимариб майдонга чиқди. Уни бу ерда ҳеч ким эр-каламайди. Пигласа юпатмайди. Йиқилса турғизиб қўймайди. Дилдор учун курашиш, тиришиш, кўз ёшини бирорга кўрсатмаслик керак эди. У шундай қилишга бел bogлади.

Дилдор гараждан тракторни миниб чиққанда бунча-лик чаққон ҳайдай олишини ўйламаган эди. Аёл кишининг трактор миниб келаётганинга ҳайрат билан қараб қолган кишиларнинг кўзлари, ҳолатлари унга куч, завқи ишонч бағишларди. Қўллари ўзидан-ўзи керакли мурват-ларга бориб қолар, оёқлари ҳам ўзидан-ўзи педалларга тегарди.

Дилдор гузарга, чортеракликлар түпланишиб турған чойхона олдиға келганды моторни ўчириб, чаққонлик билан пастта сакради.

— Баллы, она қизим,— деди Меливой ака завқланынб.— Мана, биттә чавандоз улоққа кирди.

Меливой ака завқланғанидаң Дилдорнинг елкасига қоқар, вой, она қизим-эй, вой, отап жонингдан, деб илжаирди.

Бу тарафларда ҳали бирон аёл трактор минмаган, миниши мұмкінлігінің үйлаб ҳам күрмаган эди. Шунинг ұчун ҳам Дилдорнинг рулга ўтириши ҳаммани ҳайратта солған эди.

Меливой ака ҳаммани ўрнидан турғизиб самоварчи олдида ҳассасига таяниб ўтиргак чолин етаклаб келди. Чолиннің күзің күрмас эди. Меливой ака аёл киши трактор минганині, яңғы келгандар далага отланадаётганини айтди.

— Қани, отахон, бир фотиҳа беринг!

Чол ҳассасини оёқлары орасынға олиб құлшыны фотиҳага очди.

— Болаларым, хуш келибсизлар Езёвонга. Шу ерда үсінгелар, ўзларингдан күпайнгелар. Езёвон түпрөғида гап күп. Тимдалаган одам риэқини топади. Шу жойда түйлар қилингелар. Түпроқ олсангелар олтин бүлсін, омнин!

Чол иккі құлшыны юзига суртди.

— Қани, қизим,— деди Мелівой ака.— Тракторніңга мин. Бошла!

Дилдор ажыб бир чаққонлик билан эгарга сакради. Мотор гурнлаб одамларининг шовқинини босиб кетди. Олдинда Dilдор бошнады дурраши чүл шамолида ел питиб борар, орқада эллік чогли кетмоң күтартған йигит әргашарди. Шу топда бу тантанали юришда Альзамжоннинг шүқілігі ҳеч кімга билінмасди. Ҳатто Dilдор ҳам уни ўйламасди...

Тиізза бүйін бўлиб қолган гўзалар қаровсизликдан ўт босиб кетган, баъзи жойлардан одам бўйи қамиш ўсиб чиққан эди.

Бу гўзаларга бир қараган одам, эссең шунча меҳнат, эссең шундоқ ер деб юборниши аниқ эди.

Эрта баҳорда трактор билан чигит қадалғану, нарибери яғана қилемнаның қолиб кетган.

— Мана, күрдінгеми, ўглим,— деди Меливой ака Хол-

матжонга.— Бечора гүзалар сизларга интизор бўлиб қақраб ётибди. Бу ёги сизларга. Шундик росмана ғўза қилиб берасизлар. Одамимиз йўқ эди. Сизларни қачондан бери кутаётган элик. Мана дала, мана трактор, мана сув, мана ўгит. Иш бошланглар, укажонларим.

Холматжон сувсизликдан қорайиб кетган бир туп ниҳолви сугуриб олмоқчи эди, илдизи билан чиқмай бўғзидан узилди.

— Ер қотиб кетибди. Илдизини сиқиб ташлабди. Увол увол-е, жонворлар.

Маслаҳат билан чопиқдан олдин ерни юмшатиш учун бир марта енгилгина сугоришига қарор қилишди.

— Сиз, қызим, нариги қартадан тушаверинг, уч-тўрт кун бўлган сугорганимизга. Айни об-тобига келиб турибди.

Дилдор бу меҳрибон, отасидек мулојим кишига аллақандай меҳр билан боқди-да, хўп бўлади деди-ю, ҳалигача мотори ўчмай патиллаб турган тракторига ўтириб машина изи тушган йўлдан раис кўрсатган қартага қараб кетди.

Офтоб қиздиргандан қиздирниб турибди. У ер бошига келганда кўтариб қўйилган культиватор тишини тушриб бир чеккадан қартага кирди.

Ишқилиб шарманда бўлмай-да, деб уйларди у. Ахир шу пайтгача трактор мингига бўлсан ишқибозликка, ҳавасга минганиман.

Тўғри, у гўза культивациясида ҳам трактор мингига. Унда механик йигит ёнида бўларди. Ёнида ҳусни ойдек бир қиз бўлганинга қизиқиб эринимай ўргитар, то Дилдор бўлди демагунича, ёнидан тушмасди. Билаги билагига тегиб кетганинга маст эди.

Механик Асрорани хуш кўрмас эди. У бўлар-бўлмасга шангиллайверар, унинг устига Асрора чиройли эмас, ёнида эркак одам ўтирганга ўхшайверарди. Озроқ юришгандан кейин, бўлди, деб уни тushiриб юборарди. Аммо Дилдорга гал келганда жудаям мулојим бўлиб кетар, қанча хоҳласа, шунча қўйиб берарди.

Механикнинг Дилдорга мулојим гапириши, унга кўпроқ ўргатиши алам қилган Асрора улардан қасдини олди. Бир гапи билан Дилдор тракторига йўламай қўйди. Асрора қизларга шундай дебди: «Чапаев» киносини кўрганимисизлар, Наташа деган қизга пулемёт ўргатаман деб Миша деган йигит манавуни счётчик дейди деб

үннинг кўкрагига чанг солади. Бу механик ўлгир ҳам Дилдорга счётчикни ўргатадиган бўлмасин.»

Ана шундан кейин орқаворатдан механикни Миша, Дилдорни Наташа дейдиган бўлишди.

Хозир Дилдорнинг бир ўзи. Ишқилиб бирон жойи бузилиб қолмасин-да. Умрида бирон мурватни бураганмас, қўлига мой юқтирумаган...

Пайкала ўттиз-қирқ қадамча юргандан кейин орқасига қаради. Қаради-ю, қўрқанидан ранги қум оқабириб кетди.

Культиваторнинг тиши ариққа эмас, жўякка тушгали экан. Уч қатор гўзани илдиз-пилдизи билан ўттиз метр-гача қўпориб ташлабди.

Шошилиб культиваторни ариққа согуничча яна аллақанча гўзани қўпориб қўйди. Энди уннинг қўли қалтирас, руль гўё совуи суртилгандек қўлидан сирпаниб чиқиб кетарди.

Бирдаи кўзига Аъзамжон кўриниб кетди. У, сенга ким қўйибди трактор ҳайдашни, дегандек хунук илжайяпти. Дилдор жаҳл билан яна рулга ёпишди. Кучининг борича ушлаб олдинга сурди. Культиватор тиши ариқда илон изилек чуқурча ўйиб борарди.

Шу алфозда анча жойгача гоҳ ундоқ, гоҳ бундоқ бўлниб етиб келди-ю, ўзини ўнглади. Яна олдинга кетди. Яна ўша аҳвол. То ярим йўлга етгунча орқадаги қўпорилган гўзалар шалпайиб қолган эди.

Дилдор ерга тушиб, хароб бўлган гўзалар тепасига келди. Бир тракторга, бир гўзаларга қараб кўзидан ёш чиқиб кетди. Ерга ўтириб олиб овоз чиқармай, пиқиллаб йинглай бошлади. Ўнга жиловини бергиси келмаган ўжар трактор қарта ўртасида патиллаб турибди. Дилдор бўлса ҳамон пиқиллаб йинглайди.

Кимдир елкасига қўлини тегизди. Дилдор қўрқиб бош кўтаргандга қўлида бир даста сўлиган гўза ушлаб турган Меливой акани кўрди. Ундан сал нарида Холматжон ҳайронликдан қимирламай турибди.

Дилдор раиснинг кўзига қараёлмай ўрнидан турди. Дуррасининг учи билан кўз ёшларини артиб олди-да, энгашиб чурқ этмай тураверди.

— Бу қанақаси бўлди, қизим? — деди Меливой ака.— Ахир шунча гўза...

Дилдор нима дейншини билмай ҳамон сукут сақларди.

— Хеч культивация қилмаганинг?
— Қилганман,— деди Диlldор бўшашиб.
— Ундоқ бўлса нечукким бу...

Меливой ака гапининг бу ёғини айтмади, юр бақса, деганича трактор тарафга уни бошлади.

— Қани, чиқ!

Меливой ака сакраб тракторга чиқди-да, ёнидан Диlldорга жой кўрсатди.

— Қара, яхшилаб қараб тур. Мана!

Трактор жойидан қўзғалди. Диlldор бир Меливой аканинг руль ушлашига, бир орқасига қараб ниҳоллар тагини тимдалаб бораётган культиватор тишинга қарапди. Трактор чайқалмас, тишлари жазвар билан чизиқ тортгандек бир текис ўйиб борарди.

— Тракторни жойидаш қўзғотганингда оёқ остига қарама. Велосипед минганимисан?

— Йўқ,— деб бошини чайқади Диlldор.

— Минганинг билардинг. Велосипед мингани одам оёқ тагига қараса ўша заҳоти йиқилади. Тўрт-беш метр олдинга қараш керак. Шунда текис юради. Мана, кўрлингми, мен ху анати қамиш ўсан жойни мўлжалга олиб кетяпман. Кўряпсанми?

Меливой ака жойини Диlldорга бериб ўзи уни ўнинг ўтириди.

— Мўлжални тўғри ол. Бир жойга қара. Кўзшингни чалғитма.

Дарҳақиқат. Диlldор шуни билмас экан. Унга трактор ўргатган меканникнинг хаёли Диlldорда бўлиб бунақасини айтишни унуглан экан.

Трактор бир мақомда силкиниб тикка борарди.

— Ҳа, балли. Орқангта қарама. Олд тарафли тўғри мўлжалга олсанг, бу ёғи тўғри чиқаверади. Тишни неча сантиметр қўйдинг?

— Йигирма беш шекилли..

— Бунинг тўғри. Йигирма бешдан ортиқ чуқур олиб бўлмайди. Йилдиз ҳали юзала.

Ранс юриб кетаётган трактордан сакраб тушди-да, Диlldор то пайкал бошидан айланниб келгунча боя у пайҳон қилган ғўзаларни бир қулоқ қилиб териб олди. Унга кўзи тушган Диlldорнинг юрагини ваҳима босди. Ҳозир оборнб, мана, ҳамқишлоғингишинг қилгани, деб кўрсатади. Шарманда қиласи мени.

Ранс четга чиқиб брезеёнт этигидаги чангларни деп-

сиб туширди-да, Холматжонни бошлаб нариги қартага ўтиб кетди.

Дилдорнинг кўпгли бузилди. Боя самовар олдидағи шон-шуҳрат қаёқда-ю, кечқурун бўладиган гап қаёқла. Албатта унинг қилмиши достон бўлади. Аёл кишига трактор минишни ким қўйган эди, дейишади. Албатта дейишади.

Дилдорнинг ўжарлиги тутди. Йўқ, майли айтишсиз, баригири бир кун ўзлари қизариб қолишади. Наввой ҳам биринчи тандирни куйдиради, ошпаз биринчи ошни тагига олдиради, чевар биринчи кўйлакни ё тор ё кенг қилиб қўяди: Шундай қилиб уста бўлади. Ҳа, бошқалар онасининг қорнидан тракторчи бўлиб тушишиптими? Ҳали қараб туришсан. Раисни мен дуруст одам десам, шармаид қилмоқчи-я!

Шундай хаёллар билан Дилдор ишини қилаверди. Икки ўқариқин айланиб келгандан кейин пастга тушиб қилган ишини кўрди. Бинойидек. Битта-яримта ишқилган ишхолни ҳисобга олмаса, иши силлиқ кетяпти. Ана шундан кейингина Дилдорнинг чеҳраси очилди. «Боқса одам бўласан» деди йўғон овоз билан. Асрора кўпинча унга шунақа дерди.

Ҳозир у Асрорани ўйлаб кетди. Қани энди келиб кўрса. Аммамининг бузогисан, эрка тойлоқсан, бирор етакламаса юролмайдиган кўрсан, дейдиган Асрора қани? Келиб кўрсан!

Дилдорингни бир кўриб қўй, Асрора. Бир ўзи чўлнинг қоқ ўртасида чўл қушларини ҳар тарафга тўзитиб гуриллатиб трактор ҳайдаяпти. Сизларга ишониб эркаларарди.

Тушлікка жом' чалингандада Дилдор аллақанча жойни культивацияни қилиб бўлган эди. У пайкал охирига келиб моторни ўчирди-да, боя пайҳони қилган ўқариқ олдинга келиб сўлиб қолган гўзаларни тополмади.

Раис ҳаммасини, битта қўймай олиб кетгали эди. Эпди нима бўлади. Ҳозир тушлик пайтида ҳамқишлоқларни олдида уні изза қиласди.

Дилдорнинг қорни очган эди. Тушликка қандоқ боради. Қай юз билан боради.

Дилдор тушликка бормай шу ернинг ўзинда дамини оладиган бўлди. Ўтириб дам олай деса, тангадек соя йўқ. Тепадан офтоб уриб турибди. У трактор соясига бориб чалканча ётиб олди. Бетиним ишлаганидан иссиқлаб

терлаган эди. Ҳозир күкка боқиб ётар экан, ҳўл бўлиб кетган оқ батист кўйлаги танасига ёпишган эди. Ички кийим расм бўлмаган қишлоқ қизларининг ҳар хил тасмалардан холи бўлган бадани оқ батист кўйлак ичида ажаб бир латофат билан тўлғанарди. Ҳар нафас олганда қалқиган кўкракларидан ёшлиқ, гўзаллик нафосати барқ уриб турарди.

Шу тўлғаниб турган тана, ёшлиқ латофати барқ уриб турган вужуд ҳозир қизиб кетган тракторнинг ним соясида, ажриқда ётар, қани энди қайноққина бир коса шўрва бўлса, деб лабларини яларди. Нариги картадан:

— Дил-доо-ор! — деган товуш келди.

Дилдор бошини кўтармади. Ёнгинасидан битта қиёқ ўти юлиб олиб ётган жойида сўра бошлади.

Офтоб оғиб қолган, тиниқ сўнгсиз беғубор осмонда бургут янги учишга ўргамган боласининг гоҳ олдига, гоҳ орқасига ўтиб учарди.

— Дил-доо-ор! Овқатга-а-аа!

“

XV

Дилдорнинг оёқ-қўли қақшаб оғрирди. Соябонсиз тракторда куни билан қуёш тифида ишлаганидан, тушликка чиқмай оч-наҳор қолганидан силласи қуриган эди. Бошига ёстиқ ҳам қўймай, айвонда шолча устида тўлғаниб ётибди.

Бола овқатсиз қолди.

Ўрнидан туриб унга бирон нима пишириб беришга унда мадор йўқ. Қани энди Аъзамжон бўлса-ю, бир пиёлагина иссиқ чойни унинг оғзига тутса.

Она оёқ-қўли кесиб ташланган бўлса ҳам сурдалиб бориб иягн билан гугурт чақади, ияги билан ўт қалаб боласига овқат пиширади. Дилдор бутун аъзойи бадани қақшаб оғришига қарамай ўрнидан турди. Пайраха қалаб ўчоқقا ўт ёқди. Лип-лип ёнаётган ўтга қараб ўтишаркан, Аъзамжонни ўйларди. Қаёқларда юрган экан у дайди? Аъзамжон бўлмаганда Дилдор бу тарафларга келармиди? Зарда, ўжарлик ҳам эви билан-да!

Эри фронтдан қайтган кундан бери у нотннч. Илгарилари эрим келар, бу кўрган кунларим тушдек бўлиб қолар, деб ўзини овутар, Рисолат билан Иноят оқсоқонинг зуғумларини эримнинг битта юпатиши эсимдан чиқазиб юборар, деб ўйларди. Қайтага эри келиб унинг

тинчи бузилди. Ҳар күни бир дилснөхлик, ҳар күни бир хархаша.

Дилдор қишлоқдан кетиб чўлда ўринашиб олсан, қулоғим тинчир деб ўзини ўзи юпатди. Гўё Дилдор эрининг орқасидан келмагану, эри унинг орқасидан эргашиб келгандек.

Чиқди, кетди. Ёт ерга, шамоллар гувонлагани чўл ўртасига ташлади, кетди. Шу қилмишини кечириб бўладими? Яхши эр шундай қиладими?

Чирсиллаб ёнаётган ўтга тикилиб Дилдор мана шуларни ўйларди. Лекин болада нима гуноҳ. Тили чиққадан бери дада деб хархаша қилган бола ҳар күни бўлаётган жанжалдан бир онасига, бир дадасига қараб жавдирайди. Болага ўхшаб шўхлиги ҳам йўқ. Бола бўла туриб катталардек ўй сурадиган бўлиб қоляпти.

Дилдор нимаси биландир қишлоқ аҳлининг меҳрини олганди. Уни ёлғиз дадасигина эмас, бутун қишлоқ эркалар, ҳеч ким унга қаттиқ гапирмасди. Фақат Асрорагина уни жеркиб ташлашга, туртқилашга ботинарди. Шунинг учун ҳам у бирон марта оғир иш қилмаган, қилса ҳам қўл учида қилларди. Бугун биринчи марта терга пишиб ишлади. Бугун биринчи марта дала меҳнатининг машаққатини сезди.

Ҳар бир қпийи иш то унга дуч келмагуича қийини. Одам боласи қийинчиликка дуч келгандагина ўзида уни сиғишга журъат сезади, уни енгиги бўлгандан кейингина ўз кучига ўзи баҳо беради. Бугун Дилдор ўзининг кимлигини билди. Дилдор эри тўғрисида ўйлаганда, ўзи шунаقا ўжар, қайсар, аммо менинг ўларча севади, ҳар қанақа бўлганда ҳам менинг ташлаб кетмайди, деб ўйларди. У ўзининг шу фикрида қатъни эди.

Дилдор ўйламаган, ўйлаб тушига ҳам кирмаган иккни қийинчиликка рўбарў келди. Умрида қилмаган оғир ишга киришди. Бутуни умидини, умрини бағишлаган эри ташлаб кетди.

Қўшии ҳовлиларда чироқ ёниб одамларининг гангиргунгур овозлари келяпти. Қимдир пластинка қўйди. Оғир, юракни эзувчи куй шамоллар қанотида у ёқдан бу ёққа сузинб юрибди.

Қимдир янги уйни «ювялти». Ширақайф товушлар, қийқириқ, кулги овозлари эшиштиляпти. Биргина Дилдорлар уйни жимжит. Айвон чироги ҳам ёқилмаган. Фақат ўзоқда ловиллаб ёнаётган ўтнинг шамолда силкин-

ган тили девор, айвон шифтини лип-лип ёритади. Бола аллақачон ухлаб қолган.

Дилдор машаққат билан ўрнидан турнб айвон усту-
ннадаги электр қалитини буради. Гам-аламларни босиб
ётган тун қоронғисини қувиб бирдан атроф ёришиб
кетди. Дилдор овқат сузиб келиб боласини уйғотди.

— Тур, тур, Азимжон, тура қол.

Бола талмовсираб күзини очди.

— Овқатингин еб олгин. Мана, шириң овқат пиши-
риб келдим.

Бола ўтирган жойида мудрар, күzlари юмшылаб ке-
тарди. Дилдор уин минг ном билан эркалаб оғзига
овқат соларди.

— Эртага далага опчиқаман, тракторга миидириб
ўйнатамаң, құзім, ўзинг полвон боласан-ку, яна битта
қошық егін. Эртак айтиб тураман, сен еб турғин.

Бола ҳамон мудрар, нима еяётганини билмасди.

— Бир бор экан, бир йўқ экан, бир айёр тулки бор
екан. Уша тулкини-чи, узун думи бор экан. Уша айёр
тулки... яна бир қошиқ егін, ҳа, баракалла. Айёр тулки
инидан чиқиб офтобда ўтирса, тепасидаги дараҳтга битта
ола қарға қўнибди. Олавер, олавер, ютвогрғин. Ютвогр.
Оғзингда олиб ўтирма-да! Яна ухляяпсан-а?

Азимжон оғзидаги овқат билан ухлаб қолди. Дилдор
юраги эзилиб уни ечинтирди-да, ўрнига ётқизиб тикил-
ганча қимирламай ўтирди. Энди унинг ҳам иштаҳаси
бўгилган, қозондаги овқат тагидаги чўғи сўниб, аллақа-
чон совиб қолган эди.

Бугунги кўрган, кечирган қийинчилликлари ҳам бир
бўлди-ю, боласининг овқатсиз ухлаб қолгани ҳам бир
бўлди. Уига тикилиб ўтираркан, ичидан аллақандай ўт
отилиб чиқиб бўғзини куйдирди. Дард-алам билан хўр-
синди. Кўкси бир икки қалқиди-ю, қўзидаи юмъюм ёш
думалайверди.

Йўлакдан оёқ товушни келди. Бу гурс-гурс товуш бир
дам тўхтаб, эркак кишининг йўталгани эшилди. Одат-
да аёл киши бор уйга эркак кирадиган бўлса, шундай
қилади. Ким билади аёл киши қай аҳволда бўлсайкин,
эркак олдида хижолатлик бўлмасин деб атайди йўта-
лади.

Дилдор шошиб ўрнидан турди-ю, кўзларини артиб
кўтарилиб қолгани этагини туширди, ёқа тутмаларини
солди.

Холматжон кирди.

Дилдор Холматжонинкига у фронтдан келгаш күннинг эртасыга кирганди. Ушанда негадир у қип-қызарыб, турган ерида қимирламай қолганди.

Холматжониниг ака-укаси йўқ. Биргина кампир бувиси бор эди. Холматжон келиши биланоқ бувисига таъзия очди. Узи қопда сомон орқалаб бориб онасининг, бувисининг қабринн суваб келди, юрга ош берди.

Дилдор уни кўча бетида кўрганича бошқа кўрмаган эди. Эрталаб эри унга қаттиқ гапирди. Аъзамжониниг қилиғига яраша яхшилаб жавоб қилиши мумкин эди, Холматжон оғирлик қилди.

Бугун далада Дилдор культивация қилаётган жойга боргандা инмадир демоқни бўлиб оғиз жуфтлади-ю, айттолмади. Дилдор гўзаларни пайҳон қилгани учун расининг анча таъби олинган, унинг олдида бошқа гап айтиш ўнгайсиз бўлган эди. Шунинг учун ҳам Холматжон оғиз очмаганди. Мана, энди ўзи келди. Раиснинг чима деганини айтади. Улганинг устига тепгаи қалиб раиснинг аччиқ гапларини унга етқазади.

— Синглим,— деди Холматжон, ёлгиз аёлнинг олдинга келишга ботинолмай.— Тушликка келмадингиз?

Холматжониниг айтадиган гапи бу эмаслигини Дилдор сезди. У ҳозир бошқа гап айтиди. Бу даромади. Авжи кейин чиқади.

— Утириинг, Холматжон ака,— деди Дилдор айвон даҳанига якандоз ёзар экан.— Менин койигани келднингиз, биламан.

— Йўғ-е, унчалик эмас. Шунчаки бир хабар олиб кўяй девдим.

— Раис бува пайҳон бўлган гўзаларни ҳаммага кўрсатиб роса досгои қилган бўлсалар керак-а?

Эрталабки воқеа эснда йўқдек, Холматжон кўзларини шифтга қадаб, остки лабини сўриб андак тургацдан кейин кулди.

— У кишидан бекорга ташвиш қилибсанз, Дилдор. Раис яхши одам экан. Сиз пайҳон қилган ниҳолларни бирор кўрмасин деб каналга ташлаб юбордилар.

Дилдор бенхтиёр, мен ўлай, менгиша ўлай, қўрқиб юрган эдим-а, деб юборганини билмай қолди.

— Тўғри, аввалига роса жаҳллари чиқди. Кейин билмадим, дарров жаҳлдан тушдилар. Муни қаранг-а, тракторни ҳам ўрганиб олган экансиз?

— Қаёқда, ўрганғаним шуми? Шарманда бўлдиш-ку.
— Аста-аста-да. Сиздан, кўрарсиз, яхши тракторчи
чиқади. лекин бир ўзингизга қийинлик қилади. Ранс
 билан гаплашдим. Сизга битта ёрдамчи беради.

Дилдор ўйланиб қолди. Ёрдамчи албатта эркак одам
бўлади. Дала тошда ёлғиз-яшин қолганда ким билади,
одамларнинг кўнглинига нима гап келади. Аъзамжон нима
дейди? Шундогам сал парсага рўзгорга аччиқ ташла-
нати.

— Кимни бермоқчисизлар?

— Бунисини раис ҳали айтгацлари йўқ.

— Агар эркак одам бўлса кераги йўқ.

Холматжон бу тўғрида бошقا гап айтмади. Барибир
боя айтмоқчи бўлган гапи бу эмаслиги билиниб туар-
ди.

— Аъзам кёлмадими?

Унинг айтмоқчи бўлган гапи шу эди.

Дилдор индамай ерга қаради. Холматжон ҳам инда-
май туриб қолди. Охири тилга кирди.

— Бу томонга энди транспорт келмайди. Бемаҳал
бўлиб қолди. Аъзам келадиган бўлса шу пайтгача ке-
ларди. Ёлғиз ётасизми, а?

Дилдор шу гапни ўйламаган экан. Дарҳақиқат, кў-
никмаган жойда бир ўзи қандоқ ётади. Гўё Холматжон,
мен шу ерда қоламан, деяётгацек шошиб жавоб қилди.

— Нима бўларди, мени бўри ермиди,— деб юборди.
— Бўри-ку емайди-я, аёл кишининг ёлғиз қолиши
қандоқ бўларкин. Шуни ўйлаб хабар олгани келгандим.
Кўнглинига келмасину, мен Аъзамни яхши биламан.
У бирорвга бўйин беришни ёмон кўради. Гуноҳни у қил-
ган бўлса ҳам барибир ундан узр сўрашларини яхши
кўради. Менимча, у ўз ҳоличз қайтиб келмайди. Олиб
келиш керак. Бу ёғини ўзингиз биласиз. Қаёқка кетга-
нини сизга айтмадими? Қишлоққа-ку бормас. Боришга
бет керак.

Дилдор елкасини қисди.

— Ҳай, майли,— деди Холматжон ўриидан туар-
кан.— Ёлғиз ётманг, ҳозир бориб Малика аяни юбора-
ман. Бирга ётинглар.

Дилдор унга бир нима деб жавоб қайтармади. У чи-
қиб кетгандан кейин айвон устунига суяниб, сон-саноқ-
сиз юлдузлар чарақлаган чўл осмонига тикилганча ту-
риб қолди.

Чарчаган одамни уйқу әллитали, дейпшарди. Дилдор бу гапнинг унчалик түғри әмаслигники энди билди. Бутун тани зирқираб оғриса ҳам, күзинга уйқу келмасди. Е күнгли нотинчлигиданмикин?

Қўни-қўшилларникда чироқ ўчди. Вақт алла-палла бўлиб қолди. Эртага азонлаб далага чиқиш кераклигини эслаб Дилдор айвонга Малика ая учун ҳам жой қилиб чироқини ўчиримай ётди.

Яқин ўртада бўри улиди. Диlldорнинг эти жимиirlаб кетди. Алоҳида ётгаи ўғлини кўтариб ёнига олди. Ўзоқдан яна бўри улиди. Хонадонларнинг бирида ит вовиллади. Бирпасда итларнинг акиллаши авжга чиқди. Диlldор ваҳима ичида ухлаёлмай тўлғаниб ётарди.

Аъзамжон! Ёлғиз болангни бўрилар увлаган даштга ташлаб қаёқларга кетдинг. Ҳозир қаёқдасан? Очмисан, тўқмисан? Биттагина болангни қандоқ кўзинг қийди?

Дилдор эрини ўйлаб гоҳ ғазабланар, гоҳ унга раҳми келиб хўрсинарди.

Аъзамжон шу пайтда, юлдузлар осмонни заминни тўлдириб жимиirlаётган ёз оқшомида анорлар гуллаган, райхонлар ҳид сочган, ариғидан қўниғироқ чалиб сув ёқаётган сокин ҳовлида ўзга ёр оғушида барқ уриб ухларди.

Хўроzlар иккى мартадан бир-бирини чақиришиди. Ҳолматжон айтган аядан дарак йўқ.

Дилдор пиш-пиш ухлаётгани ўғли тепасида мижжа қоқмай ўтирас, аллақандай қўрқинч ва даҳшат ичида бўриларнинг олисларда улишига қулоқ соларди.

Ой тепага келди. Чўл кишиларни аллақачон ухлаб қолишган. Аммо Диlldорнинг кўзини уйқу ололмасди.

XVI

Дераза орқасида ит акиллаб Диlldорни уйғотиб юборди. Бемаҳал чакаги очилган итдан диққат бўлиб бошини кўрпага буркаб олди. Ит ҳамон вовиллар, кўз юмгани қўймасди. Диққат бўлган Диlldор камзулини елкасига ташлаб ҳовлига тушди. Учоқ олдинда қалашиб ётган шохлардан битта новдани сугуриб олди-да, итни ҳайдаш учун ташқарига чиқди.

Лайча ит кўча ўртасида туриб Диlldорлар деразаси тарафга қараб улирди. Диlldор уни калтак билан қувди. Энди орқасига қайтганда ит яна жойнiga келиб улиш-

иши бошлади. Нега упдоқ қилаётганинин, деб у ёқ-бу ёқ-ка аланглади.

Үйнининг деразаси қаршисидаги тол тагида кимдир ётарди. Биронта маст эмасмикини, деган хаёлда қўрқаписа яқинлашди. Тол тагидаги қуриб қолган ажриқ устида кимдир ғужанак бўлиб тўнинга ўраниб ётар, совқотганидан тиззаларни қучоқлаб, бошини бўйни ичига тортиб олганди. Аъзамжон бўлса-я, деб дилидан ўтказди Дилдор. Келгану, киришга, рўпара келишга юзи чидамай шу ерда ётиб қолган. Каффи бўлса ажабмас.

Шу хаёл билан Дилдор ётган кишининг тепасига келди. Унинг бетига ой нури тушиб турарди. Дилдор сесканиб кетди. Бу Холматжон эди. Дилдор эсанкираб қолди. У бу ерда нима қилиб ётибди? Наҳотки ичинб учиб қолган бўлса? Унақа одати йўқ эди-ку! У нима қилишини билмай серрайиб турарди. Йўл четларида папирос қолдиқлари оқариб кўринарди. Айниқса, ётган жойида гижимлаб ташланган папирос пачкаси, атрофида алла-қанча чала чекиб ташланган папирослар.

Бу аҳволда шамоллаб қолиши ҳеч гапмас. Нимадир қилиш керак. Дилдор орқасига қайтиб уйдан, битта якандоз олиб чиқди-да, устига ёниб кириб кетди. Холматжон буни сезмади. Нимадир деб ғудранди.

Дилдор то ярим кечасигача бўри унишпдан қўрқиб ухламаганидан, ўрнига ётди-ю, донг қотиб ухлаб қолди.

Эрталаб ўринидан турганда айвон лабида тахлоғлиқ ўша якандозни кўрди. Холматжон қўйиб кетибди. Дилдор бунга ҳам унча парво қилмади. Демак, Холматжон устига ким якандоз ёпганини билди.

Она-бона ионушта қилаётгандарнида гузар тарафдан Абдулла бақироқнинг овози келди.

— Эшитмадим деманглар, чортеракликлар бугун ҳам кечаги участкада чопиққа чиқадилар. Ораларнингда мироблар бўлса чойхонага келишени. Тракторчиқ қиз раис бувага учрашсин.

Дилдорнинг юраги шув этиб кетди. Раис энди уни боплайди. Кечаги пайҳон қилинган гўзалар учун кўпчилик ўртасида ташбех беради. Е бўлмасам: қўя қол, қизим, чопиққа чиқ, трактор юргизишни билмас экансан, дейди.

У шошиб ионушта қилди-ю, боласини кийинтириб кўчага чиқди. Остонада Малика аяга дуч келди.

— Вой, болам, яхши ётиб, турдингми? Холматжон

кечаси борган эди, иложим бўлмади, раис кеча бир қоп ун ташлаб кетган эди, кечаси билан ёпдим. Миям қурсин, асли Холматжонга айтсан бўларкан, ўзи кела қолсин, менинида ёта қолсан десам бўларкан. Вое, ёшгина нарса бир ўзинг ётдингми?

Дилдор кулди.

— Нега ёлғиз бўларканман. Енимда манаву полвон бор эди.

Кампир Азимжоннинг пешонасидан ўтиб қўйди.

— Сен боравер, раис гузарда сувчиларни, тракторчиларни йиғяпти. Қанин, полвон, биз бу ёқса борамиз.

У шундай деб Азимжоннинг қўлидан етаклаб кетди.

Дилдор гузарга келганда, Меливой ака олдига чойнак қўйиб, Чортекротдан келган икки киши билан гаплашиб ўтиради.

— Келдингми, қизим,— деди Меливой ака Дилдорга чой тутиб.— Кеча ишинигни кўрдим.

Дилдор қип-қизариб кетди. Энди бошлайди, боплайди мени, деган ўй ялт этиб кўнглидан ўтди.

Раис нариги сўрида ўтирган саринқ қизини имлаб чақирди.

«Оббо,— деди Дилдор ичида.— Урнумга бошқа тракторчи топибди. Боя ўйлаганим тўғри чиқди».

Саринқ соч қиз раиснинг олдига келди. Раис Дилдорга юзланди.

— Танишиб қўй, бу менинг қизим, оти Шура.

Дилдор беихтиёр ушга кўришгани қўл узатди. Аммо нималар бўлаётганини билмасди.

— Бир ўзингга иш оғирлик қиласди. Шура билан икковиниг ХТЗда ишлайсизлар. Сен тракторчи, бу ёрдамчи. Пима керак бўлса ўзимга айтинглар. Шура қишлоқнинг жами паст-баландини билади. Аямай ишга буюравер. Тушликка чиққанда кўрпа-тўшагини сенинига опкелиб қўяди. Бирга турасизлар, хўпми? Унақа ёлғиз ётма. Ёш экансан. Шум болалар яна кечаси безовта қилиб ўтирасин. Хўпми?

Дилдор лабини тишлаб туриб қолди. Демак, раис ҳамма гапдан хабардор. Эрининг кетиб қолганини ҳам, бу кеча ёлғиз ётганини ҳам билади.

— Хўп, бува. Айтганпнгизни қиласман,— деди миннатдор оҳангда.

— Шундоқ бўлсан,— деди раис ва ёнидагиларга қараб гапини давом эттираверди.

Шура билан одам бўйи келиб қолган маккажўхорилар орасидан боришар экан, гапни нимадан боштшини билмай турган Дилдор Шурага ўнгайсиз, хижолатли қаради.

— Ўзбекча биласизми?

— Биламан,— деди Шура мақтанганинамо.— Жуда яхши биламан.

— Унақа бўлса, яхши. Мен ўричча билмайман.

— Ничего, ўзим ўргатиб қўяман.

Дилдорнинг чеҳраси очилди. Ёўл-йўлакай у ёқ-бу ёқдан гаплашиб кетишиди.

— Ростдан, раис буванинг қизларимисиз?

— Ҳа, қизлариман. Фамилиям Мелиева-ку.

Дилдор унга ҳайрат билан қаради.

— Аянгиз ўрисмилар?

Дилдор берган саволдан хижолат бўлиб гапни дарров, у жавоб қайтаргунча бошқа ёқقا бурворди.

— Бу чўлда бирар бўри кўп эканки, кечаси билан қўрқиб чиқдим.

— Бу жойларни уч йил олдин кўрмагансиз. Бўрининг кони эди. Бу озайнб қолганп-ку. Дадам билан кўп келганман. У пайтда бунаقا иморатлар қаёқда эди.

Гап билан бўлиб пайкалга етиб қолганларини билмай қолишиди. Дўнглик тагида бочка пайдо бўлиб қопти. Керосин бўлса керак. Трактор кеча Дилдор қўйиб кетган жойдан сал нарига жилиб қолганга ўхшайди. Дилдор синчиклаб қараса, трактор гўза орасида биринкии кириб чиқсанга ўхшайди. Кечадан картага Дилдор трактор солмаган эди. Демак, кимдир келиб сароқ ишлатганга ўхшайди. Керосин опкелган гараж мудири шундай қилган бўлса ажаб эмас.

Шура тракторга ёғ қуйиб, шамларини бир-бир қараб чиққандан кейин Дилдорга қаради.

— Сиз бошлайсизми ё мен.

— Барибир,— деди Дилдор.

— Майли, сиз бошлай қолинг.

Дилдор моторни ўт олдириб сал қизигунча эгарда тик турганича даланинг узоқ-узоқларига қаради.

Олисда чопиқчиларнинг овозлари эшитиларди. Кечадан ёлғизлик уни кўп қийноққа олган эди. Барибир кўнгилсиз ўйлар қанча ёпирилиб келмасин, қандайлир ғуур кучи уни тушкунлик гирдобига йўлатмас эди. Олдида каттакон мақсади бор одам, шу мақсад учун, айниқса,

узоқдан минглаб кўз кузатиб турганда ҳамма нарсанни унутади-ю, шу мақсад кетидан қувади. Дилдор кеча ана шундай ҳолатни бошидан кечирган эди.

Кеча Дилдор бирданига икки имтиҳондан ўтди. Биринчилик ўртасида тантана билан минглан тракторни қанчалик қийин бўлса-да, аёл боши билан жиловлай олди Иккинчиси, не умидлар билан йўлга чиқиб, энди тинч, осуда яшамоқчи бўлиб турганда нотаниш чўлга эри ташлаб кетди. Бўрилар увлаган тунни ўша тинч ҳаёт ваъда қилган эрисиз ўтказди. Бу кеча, айниқса, шу пайтгача айрилиқда, висол дамларида кечирган изтиробла-ри орасида энг огири эди. Дилдор бу имтиҳонга ҳам бардош берди. Бу ёги энди у қадар оғир бўлмайди. Биринчи тундек оғир бўлмайди, бўлолмайди. Бундай эрдан ёруғлик чиқмаслигини ҳам Дилдор шу тунда сезди. Сезди-ю, юрагини муз қоплагандек бутун эҳтироси, ҳар дақиқа ўзига чорлаб турган ўша чақноқ кўзлари энди беҳаё, шармсиз бўлиб қолди. Ениб турган чўғ устини кул босди. Ким билади, бу чўғ устидаги кулни ким ва қачон супуриб ташлайди. Бу юрак яна ёлқинланармийкин? Ким билади. Ҳар қалай, Аъзамжон бу чўғни қайта алангалата олмаса керак. Яна ким билади, дейсиз. Аёл қалбини билиш қийин.

Трактор пайкал бошига етти-саккиз бориб келгунча ҳам Дилдор ҳаёлдаи бўшамади. Кимdir унинг елкасидан туртгандагина у ўзига келди.

Енида Шура тураг, бир қўли билан рулга ёпишиб, ўнг тарафга бурмоқчи бўларди.

— Сизга нима бўлди, опа? Фақат ариқнинг ўзини ковлаб кетяпсиз-ку.

Дилдор қараса ўқариқнинг ярмигача ариқнинг ўзига культиватор тишини ботириб келаётган экан.

— Чарчабсиз, дамингизни олинг. Энди мен юргизаман.

Дилдор унга монелик қилмай пастга сакради. Ғўзалар орасида туриб Шуранинг руль бошқаришига қаради. Бало экан бу қиз. Ўтиришини қарапг. Уста шофёрларга ўхшайди.

Дилдор унинг юргизишидан завқланиб кетди. Ҳоргин қалам ташлаб четга чиқди-да, оёгидан шиппагини чиқазиб ажриққа ўтирди.

Велосипедда Холматжон келди. У Дилдорга келиб салом бериб гўза орасиnga кириб кетди. Ҳар ер-ҳар ерда энгашиб гўза тагидан кесак олар, кафтига қўйиб эзиб

күрарди. У шу күйи озроқ культивация сифатини текшириб күргандан кейин, яна қайтиб чиқди.

— Эмон эмас. Дуруст. Омборга комбинезон келди. Кечқурун бориб олинглар. Тушликда яиги келгандарга аванс берилади. Омборчи ҳам бўлади. Кечқурун нима керак бўлса меҳнат куши ҳисобидан ун, дон-дун берилади. Албатта бориб олинглар, хўпми?

Дилдор боши билан хўп ишорасини қўлди. Холматжон кетар олдида:

— Раҳмат,— деди.

У нимага раҳмат деди Дилдор тушунмади. Велосипед тупроқда илон изи қолдириб анча нари кетиб қолганда гина унинг нима учун раҳмат деганига тушундид. Холматжон кечаси устига ёпиб қўйган якандоз учун раҳмат айтди. Ҳа, шунинг учун.

Холматжонни онасининг қориндан ёриб олинган деяншади. Буни Дилдор яхши билади. Жангда юрган етимчанинг кўнглини бузмаслик учун Асроранинг звеносидағи қизлар Холматжонга бувиси номидан хат ёзиб туришарди. Бувисп саводсиз бўлгани учун ҳам бошқалар хаг ёзиши Холматжонни шубҳага солмади. Олисадан, окоплардан Холматжон бувисига узундан-узоқ дуойи салом ёзар, яқин орада согомон қайтиб келишини билдириб севинтиromoқчи бўларди. Бу хатлар тўппа-тўғри Асроранинг қўлига тегарди, қизлар бирга ўқиб, унга жавоб ёзишарди. То уруш тугаб, қишлоққа қайтиб келгунича Холматжон бувисининг оламдан ўтганини билмади.

Шунинг учун ҳам ҳамқишлоқ қизларнинг бу одамгарчилиги унинг дилида бир қарз бўлиб ётарди. Қачондир ularга бир яхшилик қилишини дилига тугиб қўйганди. Кеча Аъзамжон уйдан зарда билан чиқиб кетганди, Холмагжоннинг кўнгли алланечук бўлиб кетганди. Чунки у Аъзамнинг кимлигини, нималар қила олишини яхши биларди. Дилдордан кўнгли тинчимаган Холматжон кечқурун келиб Аъзамнинг қайтмаганини кўриб Малика аяни юбормоқчи бўлди. Ая раисининг топшириги билан нон ёпаётганини кўриб нонлож қолди. Узи Дилдорининг уйи атрофида айланисиб юрди. Типч ухласин, қўрқмасин, деб шундай қилди. У кечаси билан уй атрофида юраркан, Дилдорининг бошига тушган воқеаларни ўйлади. Бу гапларини у фронтдан келгандан кейин эшигтан эди. Урушга кетмасдан олдин ҳам Холматжон уни биларди. Дўмбоққина қиз эди Дилдор.

Асрора унинг бувиси номидан ёзган хатидан қишлоқ қизларининг бирга тушган суратини ҳам қўшиб жўнатган эди. Кўнгли кўтарилсии, йигитлар қизлардан келган сурату хатларни яхши кўрадилар, деб атайнин шундай қилганди. Холматжон ўша қизлар орасида Диlldорни дарров таниган эди. Бўйи чўзилиб, йигит кишининг суқи кирадиган бўлиб қолганига ҳайрон бўлиб суратга узоқ тикилган эди.

Фаргона йигитларининг бир хусусияти бор. Қишлоғимизнинг қизига палон қишлоқнинг йигити гап ташлабди, деб эшитса атайнин муштлашгани уч-тўрт йигит ўшақ-қа бориб, бирои жашжал бошламай қайтишмайди. Ал-батта, Холматжон ҳам бу хислатдан холи эмасди. Чўлга келган купларидан бошлаб қишлоқ қизларининг «шательнин» ҳимоя қилиш пайида эди.

Бу оқшомги уйқусизлиги ҳамкишлоқ қизларининг яхшилигига яхшилик билан жавоб бериш бўлса, иккинчидан, ўша Фаргона йигити орияти эди.

Дилдорнинг бу гапдан хабари йўқ. У нега бундоқ бўлганини билолмай ҳайрон эди.

Дилдор бу гал чарчаганини билмади. Шура қизиқ экан, қаёқдаги куладиган гапларни топиб гапиради. Бирпасда колхоздаги одамларини таъриф-тавсифини қишлиб берди.

Бош бухгалтерининг хотинидан қўрқиншидан тортиб, агроном йигит доимо хотинларининг пайпоғини кийиб юришингача айтиб берди.

— Рост, хотинларининг пайпоғи эркакларга жуда мос келади. Учи йиртилса, қийиб ташлаб, чатиб олади-да, яна кияверади. Битта пайпоқни эркаклар бир йил, то бир қарич қолгунча кийса бўларкан. Калласининг ишлаганини қаранг-а.

Дилдор унинг гапларидан қотиб-қотиб кулар, шундоқ қувноқ қиз билан бирга ишлаб, бир уйда бирга туришидан қувонар эди.

— Келин аямнинг сирайм русчага тили келмайди. Почему, дегин деб неча марта айтман, барибир эсидаи чиқиб қолиб, зачему, дейди. Райкомдаи телефон қилишса, раис не пришла дейди. Тўғри гапирсангиз-чи, десам, тушунса бўлди-да, деб кулади.

Бирдан тушликка жом чалинди. Шура трактордан сакраб тушиб, айда, Диля, деди. Диlldор бормаслигини, овқатини шатга опкелиб сийинин айтганда, Шура унья жеркиб ташлади.

— Одамлардан нега қочасиз, опа. Юринг, юриңг.
Ҳангамалашиб келамиз. Ҳовуз бўйи салқин. Тол тагида
ўтириб бир оз дам оламиз. Батта дўппичалик сои жой
йўқ. Офтобда қовжираб нима зарур. Юринг, юриңг!

Шура уни қўярда-қўймай судраб олиб кетди.

Дилдор шийпонни кўрмаган эди. Салқин жой экан.
Бир томонда катта қозон. Бакда вақирлаб сув қайнаб
турибди. Толлар тагига тўшалган шолчаларда бирор
санбошлаган, бирор чордана қуриб чой ичар, Холмат-
жон эса олдига битта чойнакни қўйиб толга суюнгани-
ча мударди.

— Бечора, ухламаган-да,— деб ачинди Дилдор.

— Пўшт, тақчиларга йўл беринглар!— деди Шура
шийпонга кўтарилар экан. Унинг овозидан кўзини оч-
ган Холматжон Дилдорга кўзи тушди-ю, нима қилишини
 билмай бўш пиёлани оғзига олиб борди.

XVII

Дилдор кечқурун комбинезон олгани гаражга кетган
эди. Келса, Шура уйдан ўқдек отилиб чиқиб кетди. Унинг
кўзлари қизарган, кўп йиғлаганидан бўлса керак қовоқ-
лари шишиб кетган эди. Дилдор олиб келган нарсаларини
айвонга улоқтириди-ю, орқасидан югурди. Гузарда
одам кўп. Чойхона сўриларидага кўрпа-ёстнқ, тугунлар.
Яна одамлар келганга ўхшайди. Чортеракдан одам олиб
келган ўша кундаги юк машиналари қатор бўлиб туриб-
ди. Одамлар орасидан Дилдор Шурани изларди. У йўқ.
Мотор гуриллади. Қараса, юк машинаси тепасида Шура
турибди. Дилдор унга юргурган эди, машина жойидан
кўзгалди. Етолмади.

Нима гап экан? Нима гаплигини бу одамлар билмайди.
Булар янги келган кишилар. Дилдор нима қилишини
 билмай ҳайрон бўлиб турган эди, Малика ая Азимжон-
ин етаклаб келиб қолди:

— Эшийтдингми, болам, Меливойнинг ўғлини япон ўл-
дирибди.

Дилдор турган жойида қотиб қолди. Бунинг нималин-
гини Дилдор билади. У бир марта шундай шум хабар-
нинг дардини тортган. Аъзамжондан қора хат келганда
дунё кўзига қоронги бўлиб кетган, оғир оёқли ҳоли билан
каҳратон қишида қора кийиб телбага ўхшаб юрганди.
Ушанда ҳамма ёқни оппоқ қор босган. Дов-дараҳт, том-

тош, далаю қирлар оппоқ әди. Фақат Дилдорнинг дили қоронғи, либоси қора әди.

— Болам, бугун Шура келмас, кечаси ёнингга ўним бораман.

Дилдор индамади. Боласини етаклаб кетаркан, ўйларди.

«Мен бахти қарога яна битта бахти қаро шерик бўлди. Биттагина бошимга шунча ташвиш. Бу дунёда биронта беташвиш одам борми? Кимга суюнсан, дардимни очсан у ҳам менга ўхшаган чиқади...»

Негадир Дилдор шунча яхшиликлар қилган Асрорани. Адолатни, нотаниш жойга келгандан бери атрофини ўраган бу меҳрибон одамларни ўйламасди. Кулфатга қолган киши фақат ёмон кунларини ўйлади. Дилдор ҳозир шундай аҳволда әди.

Кечадан бери анча кўнгли тўлиб, уйн обод бўлиб қолган Дилдор яна яккаликда, забунликда қолди. У афтодаҳол бир кайфиятда ҳовлига кирди. Атрофда ҳамма шод. Қўшнилар уйда бола-чақалари билан кечки таом устида чақчақлашаётган кишиларга унинг ҳаваси келди. Шу Аъзамжонга рўпара келган кундан бошлаб бирон кунни рўшнолик билан ўтказмади. Умр бўйи тиниқ, жуда ҳам тиниқ нур ичиди порлаб туриши керак бўлган тўй кунини ҳам у йиглаб ўтказди. Ҳалигача бу йиғи, кўз ёши тингани йўқ. Йиглайвериб дийдаси қотиб кетди. Қўзиға ёш келмай қўйди.

Бечора дадаси тўй қилсан, ичкуёв бўлса бағрим бутун, уйим обод бўлиб қоларди, деб ният қиласарди. Бўлмади. Напиши ичкуёв нураб қолган уйнинг шикаст-реҳтларига қаради. Бутун оила бошига кулфат солди. Мана ҳозир келин бўлиб бир нафас келинлик роҳатини кўрмаган Дилдор боласини бағрига босиб чироқ ёқилмаган нотаниш уйда ғам-андуҳ ичиди ўртаниб қолди. Қишлоқда дадаси қангиллаб ётган катта ҳовлида қариганда ўзи кирини ювиб, ўзи томоқ пишириб ўтирибди.

Шу ишларни қилган, кулфатларни бошига солган Аъзамжоннинг ўзи қаёқда?

Шипплаб енгил оёқ товуши келди. Дилдор бош кўтариб қараган әди, айвон олдига келиб қолган Малика аяга кўзи тушди.

— Вой болам, нега чироқ ёқмай ўтирибсан. Вой, галатиякансан-ку.

Ая электр:ин ёқиб қўйди.

— Чой ҳам қўймабсан, овқат ҳам қилмабсан.

Бу кампир унга шундай меҳрибонлик билан гапи-
рардики, худди унинг ичиди ёнаётгани ўтии қўраётгани-
дек, нима биландир бу ўтии ўчиришга уринаётгандек эди.

Бу кампирниг аллақаери Диlldорниг аясини эс-
латарди. Биттаю битта боласи бўлганиданми онаси
уни сира жеркимасди. Ҳар қанақа жаҳли чиқиб тур-
ганда ҳам овозидаги майинликни бузмасди. Баъзан
эр хотин айтишиб қолишарди.

— Болани бузяпсан, эрка қилиб қўйяпсан,— деб ла-
даси айтса, онаси пинагини бузмай жавоб қилларди.

— Биттаю битта боламиш нега уришарканман.

Шундоқ она Диlldор тўққизга етмасданоқ тупроққа
кирган эди. Мана, ўи уч йилдирким ота-бала унинг
чирогини ёқиб келишади. Унга баҳт ваъда қилган эри
она ётган шу тупроқдан олисга ташлаб қочди.

Малика ая Диlldорниг изтироб оташиди ёнаётга-
нини билиб турарди. Шунинг учун бу бенаво жувон-
нишг мушкулини осон қилиш, бир дам бўлса уни ёл-
ғизлика ташламаслик учун атайни келган эди.

У чаққонгина хотин эди. Бирпасда пиёз тўғраб,
масаллиқларни тайёрлаб қозон осди. Кўнгилни кўта-
радиган ганилардан гапириб уни алаҳситишга уринди.

— Болам, ўзишни унақа сиқаверма. Дунёниг иш-
лари ҳамиша миркам икки бўлган. Сенга ҳам худонинг
атаб қўйган ёруг куни бордир, ахир. Пима бўпти, ҳали
ўн гулингдан бир гулшиг очилмаган. Қўй, куйма. Бу
эркакларниг ҳаммаси шунақа. Менам вақтида э, куй-
ганман. Куввериб адойи тамом бўлганман. Ҳозир эс-
ласам, аҳмоқ эканман, деб ўзимни ўзим коййман. Эси
бўлса сени, бўлмаса ҳам боласини соғиниб келади. Кел-
маса садқаи сар. Улим бўлмасин, болам. Улимдан
бошқа ҳамма нарсанинг чораси бор. Улим қурсни,
ўлим! Бечора Меливой оташда куйиб ётибди. Бир ўғил
эники, арслон дердинг. Шундоқ бола ўққа учиб кетди.
Бечора Меливой болам келса Шурани келин қиламан,
деб у-буларини тайёрлаб қўйган эди. Мана, Шура тўй
кўрмай тул бўлиб ўтирибди. Ҳали сенга нима бўпти.

Дилдор Шурани Меливой аканинг қизи деб ўйлаган
эди. Хотини рус бўлса керак деган хаёлда эди. Демак,
Шура унинг қизи эмас. Углиниг қаллиғи.

Овқат устида кампир Диlldор кўнглидаги жумбоқин
ешиб юборди. Меливой аканинг икки қиз, бир ўғли бор

екан. Қызлари чиқиб кетгач, ўғли билал қолади. Уруш авжига чиқкан пайтда Марғилонга тушиб фронт тарафдан келган ота-онасиз қолганлардан шу қызни олиб келади. Шура ўшанда ўн түрт ёшларда эди. Озиб-тўзиб кетган, раңг-рўйи бир ҳолатда эди. Меливой аканинг хотини уни ювиб-тараб сал кунда оёққа турғизиб қўяди. Шура ўзбек тиллини мутлақо билмасди. Меливой аканинг хотини билал имлаб гаплашишарди. Шура дўмбоққина бўлиб қолади. Сал кунда қўни-қўшишларнинг меҳрини тортади. Меливой аканинг ўғли Турдиной билан бирга мактабга боради. Бирга далага чиқиб ишлайди. Турдиной уруш охирилаб қолганда фронтга кетади. Ана келади, мана келади деб турншганда япон тарафга кетиб қопти деб дарак эшитишади. Муни қарангки, немиснинг ўқи ўтмаган бола японнинг ўқига гирифтор бўлади.

— Бугун иложим бўлмади, эрталаб қишлоққа тушиб фотиҳа ўқиб келаман. Кўрмайсанми, атиги тўртта болага боқча очиб ўтирибмиз. Тўртта бола ҳам, бола-да. Ҳали бир гурзавой бўлиб фотиҳага кетишиди. Мен қолдим.

Дилдор чарчаганидан ўтирган жойида мудрай бошлади.

— Ета қол, болам, ёта қол. Ўзинг қам эркаклар қиладиган ишга қўл уриб ўтирибсан. Ўзингга муносиб иш қилишинг керак эди.

Дилдор индамай туриб жой сола бошлади. Қампир идиш-товоқларни юваётганда Холматжон келиб қолди.

— Мен бугун ҳам келолмадингизми деб хавотир олгани эдим. Келганингиз яхши бўпти, аяжон.

— Келмай, қадққа борардим. Келаман-да. Боламии ғлиззлатиб қўярмидим. Чой дамлаб берайми?

— Йўқ, бувижон. Энди қайтаман.—Холматжон шундай деяркаш, боласнинг устини ёшаётган Дилдорга қаради.—Шура эртага келмайди. Ўзингиз ишлайсиз. Бинрон одам қўшиб берайми, Дилдор.

Дилдор йўқ, деди. Холматжон ўзингиз биласиз, дегандек қилиб кета бошлади. Қампир орқасидан, овқатнинг чиннинг солиб, дастурхонга ўраб қўйганман. Соумасдан еб ол, болам, деб жавраб қолди.

Қампир ечишиб ўринига киаркарди, Дилдор бош кўятариб ундан сўради.

— Ая, Холматжонни анчадан берни танийсизми?

— Нега танимай, ўз певарамни танимайманми, гапнинг қиэнг-я,— деди тилар-тиламас.

Дилдор ҳайрон бўлиб яна сўради.

— Ахир Холматжоннинг бувиси бундан тўрт йил олдип қазо қилган эди·ку.

Кампир жаноб бермади. Аламли хўрсинди. Охири зарда билан жавоб қилди.

— Бундан кейин бу тўғрида мендан бир оғиз ҳам гап сўрама. Агар сўрассанг, остонаянгта қадам босмай қўяман.

Кампир яна ёстиққа бош қўйди. Қоронгида алла вақтгача ухлаёлмай у ёқдан-бу ёққа безовта ағлари либ чиқди. Хўрсинди, ёнбошига ағларилди. Ёстиқ тагини титкилаб нос олиб чекди.

Дилдор унинг дилига оғир ботадиган бирон гап айтиб қўйдим шекилли, деб хижолатдан ухлаёлмасди. Охини кампир ўрнидан туриб қоқ ярим кечада ҳовлидан чиқиб кетди.

Нима бўлди? Кампирнинг дили пимадан оғриди? Дилдор билолмасди.

Кампирнинг бемаҳалда чиқиб кетганини Дилдор бирон иши эсига келиб қолгандир деб ўйлади·ю, қўзни юмди. Барибир хаёли қочиб қўзига уйқу келмади.

Энди Холматжонни ўйларди. Бу йигит кўпдан унга аллақандай изтироб тўла кўзларини тикади. Аллақандай меҳрибончилклар қилади. Дилдор уни яхши билади. Унинг кўнгли сўнник. Кам куладиган, кулганда ҳам ичиди дарди бор одамдек астойдил кулмайди. Илгари у қишлоқда борми, йўқми бирор эътибор бермасди. Энли бошқача бўлиб кетибди. Ҳаммага меҳрибон, ҳар қандай ишини ҳам уддалайдиган, ҳаракатчан, ишибилармон бўлиб кетибди. Қани энди, Аъзамжон ҳам шундай бўла қолса эди. Йўқ. Икковининг орасида тоғча фарқ бор. Ҳэмматжоннинг Аъзамжондан аллақанча афзалликлари бўлишига қарамай, у Аъзамжон бўлолмасди. Биринчи муҳаббатдек эзгу ҳис борми дунёда? У Аъзамжон Дилдорнинг биринчи севгисими? Ундан деса Низомжон унга бир эрмак қатори гап бўлган экан·да. Йўқ. Унинг биринчи севгиси Низомжон эди. Аксинча, Аъзамжон эрмак қатори унинг қалбига кирган эди. Наҳотки Дилдор учинчи севгига юрагидан жой топа олса. Шупдай бўлини ҳам мумкинми?

Дилдор шундай деб ўйларди-ю, ўз хаёлидан ўзи қўрқиб кетарди. У бу масалаларни ақл билан ҳал қилиб бўлмаслигини билмасди. Бу юрак иши. Юрак ўртаниб оташига олса, унинг ихтиёри қўлдан кетишинг ақли етмасди. Дилдор энди севишга қўрқарди. Ким билади. Аъзамжонга теккан, Низомжонни севган Дилдор бошқа, бўшашган, бирор етакламаса ўзи юролмайдиган эрка Дилдор эди. Чўлда ёлғиз яшашга кўнган, бўрилар увлаган саҳрода ухлайдиган, эркак қилолмайдиган ишга қўл урган Дилдор бошқа эди. Бошқа Дилдорнинг бошқача севгиси бўлиши мумкиндири. Дилдор ўйлаб-ўйлаб ўйига етолмади-ю, ой тарнов учига қўнганда уйқуга кетди.

Чўлнинг дайли шамоллари ўт-ўланларни силкиб югарар, юлдузлар бир-бирини имлаб чақираради.

Эри таҳқирлаган, ташланди Дилдорнинг иккинчи оғир туни ҳам тонгга уланиб борарди.

XVIII

Холматжон тунука чойнакнинг жўмрагига кружка илиб Дилдор ишлаётган жойга чой олиб келди.

— Овқатга бормадингиз. Бу қанақаси бўлди? Ҳеч бўлмаса чой ичиб олинг деб олиб келдим.

Дилдор нимчасининг тагига бостириб қўйган тугунчани ечинб нон, майиз олиб кўкатга ёзиб қўйди.

— Кўпчилик ўртасида томоқ еёлмайман. Ўрганмаганман,—деди у нон ушатиб Холматжоннинг олдига қўяркан.

Холматжон нимадир деяётган эди. Диlldор гапни бошка ёққа буриб юборди.

— Малика аямни хафа қилиб қўйдим. Бир гап сўраган эдим, жуда хафа бўлдилар.

— Нима деган эдингиз?

Холматжон кимнингиз бўлади деган эдим, хафа бўлиб қоқ ярим кечаси уйдан чиқиб кетдилар?

Холматжон гарданнини қашиди.

— Шу гапни сўрабсиз. У киши менинг бувим бўладилар!

Дилдор бошқа гап сўрамади. Аммо Малика аяга берган саволи ҳали ҳам тилининг учida турганди. Буни Холматжон сезди.

— Сиз чой ичиб туринг, мен бир чеккадан айтиб бераман. Сиз ўзимнинг бувимни кўргансиз-а?

— Ҳа, күрганман. Сиз фроитда вақтингизда у киши менга иккى марта күйлак тикиб берганилар. Жуда чевар хотин әдилар.

Холматжон Диildоршынг күзига қараб турғиб сұради.

— Малика ая бувимга ўхшайдыларми?

— Вой, худди ўзлари. Биринчи күрганимда тирилиб кепқоптыларми, деб ҳайрон бўлиб қолган әдим.

— Мен ҳам шундоқ бўлганман. Марғилонда бир күрганимдан кейин яна күргим келиб хўл қидирдим. Бу ёққа келганимизда учратиб қолдим. Ҳар куни йўлини пойлайман. Кўрдим дегунича гапга соламан. Худди бувим раҳматлик билан гаплашгандек бўламан. Уйнга бордим. Мени ўғил қилинг деб ўтишиб сўрадим. Қампир бошимни силаб хўл йиглади, кимлигими сўради. Айтиб бердим. Баттар йиги бошлади. Углим бўл, эна-бала бўлайлик, деди. Ани ўшандан бери у кишининг уйларида тураман. Астойдил эна-бала бўлганмиз.

Дилдор унинг гапларини бош эгиб ҳайронликда тингларди.

— Сўрасам иега ҳафа бўладилар?

— Сўраманг. Сира сўраманг. Мен ҳам сўрамаганиман. Менга Меливой ака айтиб берганилар. Бу хотининг бошидан жуда ҳам оғир савдолар кечган. Ҳеч кими йўқ. Меливой ака ҳолидан хабар олиб туради. Биз эна-бала бўлганимиздан кейин Меливой ака бир куни идорага чақириб, унинг кимлигини айтиб берди. Шундан бери кўнглига қарайман. Сира ҳафа қилмасам, деб аяб тураман.

Ана шундан кейин Холматжон Малика аянинг бошидан ўтган савдоларни шошилмай гапириб бера бошлади.

Малика ая асли тошлоқлик бўлиб, эри ўрта ҳол дехқонлардан бўлган. Уларнинг пешоналарида худодан тилаб-тилаб олган биттаю битта қизлари бўлган. Қиз бўйинга стиб, энди күёвга узатамиз деб турганиларида Кўршермат Тошлоқни босади. Қишлоқнинг юнидихўрлари унга чиройли бир қиз борлигини айтишади. Кўршермат йигит юбориб қизни олиб келишини буюради. Ота қаршилик кўрсатгани учун ҳовлиниң ўзида отиб ташлайдилар. Малика ая сочини юлиб дод солишига қарамай, қизини отга босиб олиб кетишади. Қўрбоши никоҳ ўқитиб қизни ўша тунда зўрлайди-ю, эрталаб тоиг отмай қочади. Зўрланган, шарманда бўлган қиз қоғ ўнглаб уйга қайтиб келади.

Она-бала қон-қон йиғлаб қолишади. Күнлар үтиб қиз ҳомиладор бўлиб қолади. Ой-куни яқинлашган сари она-бала ташвишга тушадилар. Қўзи ёригандан кейин қиз телба бўлиб қолади. Болани эмизмай қўяди. Болани бўгишга пайт пойлайди. Малика ая кечаю кундуз болага қўриқчилик қиласди. Болани қўлига берса, бўгишга пайт пойлайди, бермаса, додлаб қишлоқни бошига кўтаради. Малика ая жуда қийшалиб кетади. Бола олти ойлик бўлганда онаси ўзини ҳовузга ташлайди. Малика ая қизини ҳам дафи қилиб чақалоқ билан ёлғиз қолади.

Малика ая учун Тошлоқда яшаш қийин бўлади. Ҳовли-жойини сотиб Қоратепага кўчиб келади. Минг азоблар билан болани катта қиласди. Бола ўн етти ёшга тўлганда ҳам дадаси кимлигини билмайди. Бувиси унга дадангни босмачилар ўлдирган, деб айтган эди. У партизан ўғли эканидан доимо фууруланиб юрарди. Минг тўққиз юз ўттиз саккизинчи йилда бола комсомол сафига ўтиш учун ариза беради. Комитетда аризаси кўрилаётганда ундан таржиман ҳолини айтиб бернишларини сўрайдилар. Бола тўлиб-тошиб дадаси тўгрисида, унинг босмачилар билан курашганини, улар қўлида ҳалок бўлганини айтади. Шунда мажлисда ўтирганлардан бири ўринидан турди-ю, боланинг бетига қараб туриб уни хони, дейди.

— Сен ҳалқни қийратган босмачининг ўғлисан. Сен қўрбошининг ўғлисан. Сендақа босмачи болаларига орамизда ўрин йўқ,—дейди. Бола ҳарчанд ундай эмаслигиги тушунтиromoқчи бўлади. Ҳеч ким унинг гапларига ишонмайди.

Эрталаб юванинб-тараниб чиқиб кетган бола кечқурун қорайиб, сўлиб кириб келади. Бувисининг бетига тик қараб:

— Дадам ким бўлган?—деб сўрайди.

Малика ая унинг кўзига қараб туриб ёлгон гапиради.

— Даданг партизан бўлган, болам,—дейди.

— Йўқ. Дадам босмачи бўлган. Қўрбоши бўлган. Қишлоқларни талаган. Одамларни қиличдан ўтказган.

— Йўқ, йўқ. Ёлгон гап. Бўлмаган гап,—деб қичқирали Малика ая.

Неварасини багрига босиб пешонасидан силамоқчи бўлиб яқинлашганда бола унинг қўлини силтаб ташлайди. Малика ая юм-юм йиғлаб орқасидан қараб қолади.

Бола кўчага чиқиб кетгаидан кейин бечора кампир, бола бир қизишиди, совуб қолар, ҳовридан тушар, деб

ұйлайды. Аммо күнглишинг бир чети гаш бұлаперади. Кеч бўлади, боладан дарак бўлмайди. Ярим кеча бўлади, ундан дарак бўлмайди. Кампир безовталаниб кўчага чиқади, у ёқ-бу ёқни суриштиради, кўрдим деган одам бўлмайди. Тонг отгунча ухламай қишлоқ уйларини кезиб чиқади. Аммо дарагини тополмайди.

Эрталаб дараги чиқади.

Бола чорбоғдаги тутга ўзини осиб қўйган экан. Малика ая бу дардга чидомлай ётиб қолади. Орадаң бир ой ўтпб боланинг чўнтагидан бир хат чиқади. Хат Меливойнинг қизи Нафисага ёзилган эди.

«Жондан азиз, меҳрибон Нафиса!

Мен номардин кечир. Мен сенга муносиб әмаслигими ни бугун билдим. Билдиму бу ёруғ дунёда яшашдан кечдим. Сиздек соғ одамлар орасида босмачининг боласига жоғи йўқлигини биламан. Яшашга, севншга, ҳаққим йўқ. Хайр, севгилим. Қўлларининг гойибона ўпамаи. Эшигинг олдидан икки-уч марта ўтдим. Чиқмадинг. Охиригина марта бир кўриб, тўйиб-тўйиб кўзларингга тикилсам деган эдим. Бўлмади. Хайр, хайр, Нафиса! Хайр, бу ёруғ жаҳон».

Хат ҳали ҳам Меливой акада сақданаркан. Менга ўқиб берди. Ана шундан бери Малика ая ёлғиз. Уни бундан уч йил олдин Меливой ака Қоратепадан кўчириб бу тарафларга олиб келган экан.

Мен бувимни, дадамни, аямни гапириб берган эдим, сен шўрлик ҳам менга ўхшаган экансан, деб роса йиғлади. Аммо бошидан ўтганларни ўзи айтмади.

Дилдор бу гапларни эшитиб титраб кетди. Кампир кўзига жуда аянчли бўлиб кўринди.

— Шунинг учун сўроғим малол келган экан-да. Бечора қизи, невараси эсига келиб кечаси ухлаёлмаган экан-да. Вой бечора-е. Уни сира хафа қила кўрманг.

Холматжон ўзи айтиб бергаи гапларидан ўзи таъсирланиб кетган эди. Она дийдорини кўрмагани, дадасининг эркалатишларига тўймаганин, бувисини сўнгги йўлга узатолмагани эсига келиб кўз милкларига ёш қалқиб қолганди. Дилдор ўрнидан туриб унинг пешонасини силагиси, овутгиси келди-ю, ўзини тутди.

Холматжон чойнакни олиб кетаётганда Дилдор тракторга минаётиб йўлга қаради. Холматжон ажриқлар ўсган чўлнинг сўқмогидан бошини эгиг, секин-секин қадам ташлаб кетишини кўриб юраги эзилди.

Бу бола дунёга келиб нима роҳат кўрди. Етимлик

билан ўсиб энди оёққа турганда урушга кетди. Келиб биронта уруғини тополмади. Бу ерга келиб ўзига ўхшаган дили вайрон билан ҳамхона бўлди. Бу бола бахтга ташна. Кўнглини ёртиш керак. Дилига чироқ ёқиш керак. Шундай чироқ ёқиш керакки, ёрқин нурида ғамаламлари куйнб кетсин.

Дилдор, Холматжоннинг дилига чироқ ёқа оларми-кансан, деб ўзидан ўзи сўрарди.

— Кошки эди шундоқ бўлолесам. Мен энди чироқ бўлиб ёқа олармиканман. Сўниб қолмаганмиканман? Оҳ, қани энди шундоқ бўлолсам.

XIX

Бундан уч кун олдин сугорилган қарта аллақачон сувини шимиб кетган. Баданига нам текан ғўзалар анча жон олиб қолган. Чортеракликлар пешаналарини тангиди чопиққа тушиб кетишган эди. Офтоб тепадан аёвсиз олов тигини санчар, атрофни ҳалқадек ўраб ётган шўр ерлардан лип-лип алалига кўтарилади. Олисда трактор тинимсиз патиллайди. Бу Дилдорининг трактори. Чопиқ қилаётганлар эрталабдан бери трактор моторининг бир дамгина тинганини билмайдилар. Чарчамадимикин? Офтобда қандоқ чидаяпти бу ўжар қиз, деб ўйлаб қўярдилаф.

Тушликка ҳам у келмади. Холматжон ошпазга овқат суздириб энди жўнатаман деб турганида хуржуни ҳандалакка тўла отлиқ келди. Унинг кўзлари бесаранжом, оти ҳам терлаб кетган эди.

— Қанақа одамсизлар, нима қилиб анграйиб туриб-сизлар, югуринглар, югуринглар, тракторчи қизларингиз ўлиб қопти.

Холматжон қўлидаги мис товоқни ташлаб юборди. Шийпондагилар баробар ўрниларидан туриб кетишди.

— Нима? Нима дедингиэ?

Холматжон ҳаяжон ичидан ҳам ундан жавоб кутар, ҳам ҳамон патиллаб турган трактор шовқинига қулоқ коларди. Нега ундоқ дейди, трактори ишлаб турипти-ку.

Отлиқ киши тили оғзига сиғмай дудуқланарди.

— Келаётсан трактор дўнгга тиравиб қопти. Нима бўлдийкин деб яқин келсан, тепасида аёл киши белидан пастга осилиб ётибди. Қўрқиб кетдим. Улиб ётибди.

Ўнга яқин эркак баробарига трактор шовқини келаётган тарафга югуришди. Холматжон овқатга чиққанда

оёгим бирпас ором олсии деб этпини ечиб қўйган эди. Тиканларни босиб, қизнган қумларни тўзитиб олдинга юурагар экан, ўзидан ўзи гапириб борарди.

— Бир кун роҳат кўрмадинг-а, бир кун ҳам ярамадинг-а, ҳа, номард Аъзам, номард...

Ингилслар олдинма-кетин тракторга етиб келишди.

Мотор ҳамон патиллар, Дилдор белидан пастга оси-либ қолган, узуи қоп-қора соchlарни илондек тўлганиб гилдирак оша ерга тегиб турарди.

Холматжон унинг белидан кўтариб аста ерга олди. Билагини ушлади. Кўрқиб кетганидан томирини тополмади. Андишани ҳам унугиб унинг ёқасини шариллатиб йиртди-ю, кўкрагига қулоғини тутди.

Дилдорнинг юраги билинар-билинмас тепиб турарди.

— Тирик, тирик, биродарлар. Дилдор тирик. Сув борми, сув, сув.

Бу яқин орада сув йўқ эди. Кимдир ўқдек учиб ортга югурди.

Холматжон Дилдорни кўтарди. Атрофга бирдам аланглади. Кўзларнда қандайдир умидсизликка ўхаш аянчли бир ифода бор эди.

Холматжон бир қўлни унинг икки тақимидан, бир қўлни икки кураги тагпдан ўтқазиб кўтариб келарди. Ҳозир боя юрганида тиканлар тилган оёғидан қон оқаётганини билмасди. Дилдорнинг икки қўли, соchlарни оси-либ, бутун гавдаси тўлғанарди.

Ярим йўлга келишгаңда боя югуриб кетган йигит челякда сув билан йўлни кесиб чиқди. Кимдир Дилдорнинг бетига сув сочди, кимдир ҳовучлаб оғзиңга сув қўйди. Дилдор кўзини очмади. Лаблари бир икки қимтиниди, холос.

Унинг шу биргина қимтиниши атрофида нафас олмай ҳайкалдек тек қотган кишилар чеҳрасига аллақандай жонланиш пайдо қилди. Унинг шу қимтиниши ҳаёт нишонаси эди.

Чопиқдагиларнинг ҳаммаси йўлга чиқиб уларни сукут ичида кутиб туршарди.

Холматжон уни ерга қўймай кўтариб турганича буюрди.

— Аравага тўн сол, болиш қўй.

У бу гапни кимга айтаётганининг аҳамияти йўқ эди. Иккни-уч киши баробар аравага чиқишиди. Бирин тўн солди, бирин тўнини болиш қилиб қўйди. Холматжон ара-

ва устига чиққаң ошпаз хотинга Дилдорни узатди. Үзи чаққонлик билан эгарга минаркан, орқасига қараб бўғиқ товуш билан деди:

— Ишларнинг қиласаверинглар!

Отга аччиқ бир қамчи босди. От бехосдан тушган қамчи аламидан шиддатли интилди. Арава гилдиракла-ридан шов-шов тупроқ тўкиб йўлга тушди. Ошпаз хотин офтоб безовта қилмасин деб Дилдорнинг юзини рўмоли билан тўсиб борарди.

— Ишқилиб бечора шифо топсии-да, нораста гўдаги бор-а...

Дилдор кечаси соат ўн иккилардан кейин кўзини очди. Тегасида қовоқлари қизарган Асрора турибди. Уйнинг аллақаеридан Адолатнинг пиқ-пиқ йиғлаган товуши келарди.

Дераза зиҳида Холматжон қимирламай ўтирибди. Дилдор кўзини очмасдан олдин қулогига жуда ҳам узоқдан Холматжоннинг овози келаётган эди. Кўзини очиши билан овоз тинди.

Асрора сингил тин олди-да, унинг пешонасига қўлини тегизди.

— Уртоқжон, сенга нима бўлди? Қўрқитвординиг-ку.

Дилдорнинг кўзига Асроранинг башараси хира парда ичидан кўринаётганга ўхшарди. Нима деганини тушунмади. Лаблари нимадир деб пичирлади. Аъзамжон дедими, Азимжон дедими Асрора билолмади. Асрора тусмоллаб боласини сўраётиди, деб ўйлади-да, секин Дилдорнинг бошига энгашинб:

— Ухляяти, хотиржам бўл, ўртоқ,— деди.

Дилдорнинг лаби жилмайганга ўхшаш сал-пал қимирлагандек бўлди.

Холматжон оёқ учидаги юриб ҳовлини чиқди. Малика ая ечинмай айвонда Азимжонни бағрига олганча ухлаб ётарди. Дилдордан кўнгли анча тинчиган Асрора ҳам Холматжон кетидан ҳовлини чиқди. Холматжон айвон устунига суюнганича папирос чекар, аллақаерда тиннимиз гақиляётган ўрдаклар овозига қулоқ соларди. Асрора ёнига келди.

— Ҳали сизларга ишониб юрибмизми. Тоза бўлган экан.

Шу ишларнинг барига бир ўзи сабабчидек, Холматжон гап қайтаролмай ютинди.

— Жуда қўрқиб кетган эдим. Хайрият...

Асрора бошқа гап айтмади. Усти очилиб қолган Азим-жоннинг елкасига кўрпа тортиб қўйди.

— Аъзам одам эмас экан. Ҳайвон!

Асрора бу гапни шундай бир оҳангда айтдики, унда ҳам жирканиш, ҳам нафрат бор эди.

Холматжон тилга кирди.

— Сен билмайсан, Асрора. Дилдор жуда сиқинлиб кетди. Бир ёқда боласи, иш, эр жонивор бу аҳволда чўлнинг қоқ ўртасига ташлаб кетган бўлса...

Асрора гапини бўлди:

— Билласанми, Холмат? Дилдор мен учун, Адол учун, умуман, қизларимиз учун қанақа одам эди. Уни наинки йигитлар, ҳатто қизлардан ҳам қизғанардик. Дилдор назаримизда Чортеракнинг файзи, жамоли эди. Уни гулдек авайлардик. Мана шу шўртумшуқ Аъзам орага суқулди-ю, бечоранинг тинчи бузилди. Ҳаловати кетди. Ўлмай туриб бир марта қора кийдирди ҳам. Не кунларни кўрмади, бечора.

— Биламан, билганим билан қандоқ қиласман,—деди nochор бир оҳангда Холматжон.—Раҳмин келгани билан қўлимидан нима иш келарди. Эркак нарса бўлгандага ҳам кечалари олдинга келиб алаҳситардим. Самоварга опчиқиб одамларга қўшардим. Нима қиласай? Аёл кишининг олдинга бемаҳал келиб бўлмаса. Билган ундоқ дейди, билмаган бундоқ. Шунақа бўлса ҳам хабар олиб турдим.

— Хабар олиб турганинг шуми?

Холматжон ерга қаради. Этигнининг учига қараб жавоб берди.

— Сен билмайсан-да, Асрора, Дилдор чўлга келиб бошқача бўлиб қолгани. Бу ерда у сен бўлмоқчи эди. Сенинг йўлингни тутмоқчи бўлди. Үжарлик қилди. Бирорнинг гапига кирмади. Шу саратон жазирамасида соябонисиз тракторни миниб бўладими? Бир ёқда офтобининг тифи, бир ёқда моторнинг иссиғи, темирларнинг қизиши. Албатта Дилдорга ўхшаган нозик одамга оғирлик қила-ди-да. Эрига ўчакишиб шундай қилди.

— Чортеракка олиб кетаман. Сенларга хор қилиб қўймайман, уни.

— Кетмайди. Мана кўрарсан, кетмайди. У шу жойда оёққа турмоқчи. Суянчиқсиз, ёрдамчисиз бир ўзи қадди-ни кўтармоқчи. Сен энди илгариги Дилдорни тополмайсан. Шу уч кун уни бошқа Дилдор қилиб қўйди.

Холматжоннинг бу гапидан, Дилдор кетса, мен ҳам

кетаман, деган маъно ҳам чиқазса бўларди. Буни Асрора сезмади.

Кўча тарафда мотоцикл патиллади. Унинг товуши уй орқасига келганда бирдан тинди. Сал ўтмай йўлакда иотекис ташланган оёқ дупури келди.

Холматжон ҳам, Асрора ҳам бенхтиёр ўгирилишди.

Гандираклаб Аъзамжон кирди. Унинг кўзлари бежо, кайғининг зўрлигидан соат кафтгирилек чайқалиб келарди. Кўзи Асрора билан Холматжонга тушиши билан бир қалқиб тўхтади. Орқага тисарилиб кетган эди, аранг ўзини ўнглаб олди. Ҳовлининг жимжитлиги, Асрора билан Холматжоннинг қандайдир ташибниш билан турганларини кўриши биланоқ ҳўнграб йиглаб юборди.

-- Ётиб келолмадимми? Дилдорим, мени кимларга ташлаб кетдинг!

Асроранинг кўзларидан ўт чақнаб кетди. Қўллари муштга айланди-ю, телбадек бир ҳамла билан унинг йўлини тўсиб чиқди.

— Ўчир овозигни, помард!

Асроранинг мушт тугилган қўли ҳавога кўтарилиди.

— Йўқол!

Аъзамжон билан қадам орқага чекинди. Холматжонга қаради. Унинг кўзидан ҳам ўт чақнарди.

— Бир кўрай, Дилдоримни бир кўрай!

Энди Аъзамжоннинг овози паст, жуда ҳам паст, пинҳоний йиғидек қулоққа чалинмасди.

Аъзамжон айвонга чиқди. Ўйга томон бурилаётгани эди, Холматжон йўлинни тўсди. Энди у Асрорадан мадад кутгандек илтижо билан қаради.

— Майли, кирсии! — деди Асрора буйруқ оҳангиди.

Унинг кетидаи Асрора ҳам кирди.

Дилдор аинча ўзига келиб қолган, Адолат орқасига қўйинб берган болишга суюниб чой ҳўпларди. Оёқ товушидан ўгирилди.

Эшик олдида Аъзамжон кайфдан чайқалиб турарди.

Аъзамжон тамоман ўзини йўқотди. Эшик кесакисига суюнганича қимирламай туриб қолди.

Маҳбуба ишга кетган, уйда Аъзамжоннинг ўзи ёлғиз эди. Ётавериб жуда зерикиб кетди. Бир айланниб келай леб Құва бозорига чиқди. Обдан айланди. Сомсахона орқасига ўтиб вишо будкасидан стакан сўраб олди-да, дўкондон олиб чиққан чоракта арақни қулқиллатиб қуйиб ичди. Ширакайф бўлиб қайтаётганда эшиги олдила те-

ракка от бойлиқли турғаппини күрди. Димогига ҳандалак хиди келди. Қараса отлиқ киши ҳуржуннинг иккى күзини очиб қўйиб ҳандалак сотяпти. Аъзамжоннинг ҳандалакни бу йил энди кўриши эди. Биттасини олиб ҳидлади.

— Қаернинг ҳандалаги, амак? — деди у олифтагарчилик қилиб.

— Ёзёвонники, ука.

— Ёзёвоннинг қаерида битган?

— Найманида. Эшитганимисан. Чортеракликлар кўчирма бўлган участканинг орқасида. Бугун Чортеракдан келган битта жувон ўлиб қолди. Узим кўрдим.

Аъзамжон бу гапга унча аҳамият бермади. Қўлидаги ҳандалакни жойинга қўяркан, шошиб сўради:

— Ким дедингиз?

— Чортеракдан келган кўчирмалардан биттаси. Аёл киши. Ёшгина экан. Трактор устида ўлиб қопти. Кўриб қўрқиб кетдим. Ойдек жувон экан. Улигини қўлда кўтариб олиб кетишди.

— Қаёқقا? Чортеракками?

— Унисини билмадим.

— Оти нима экан, билмадингизми?

Отлиқ ўйланиб қолди.

— Диљбарми, Лобарми, аниғи эсимда йўқ. Шунга ўхшаганроқ эди.

Аъзамжоннинг кўзи тиниб, боши айланди. Бу ўша, Диљдор. Унинг хотини Диљдор! Трактор минадиган аёл фақат шу.

Аъзамжон ҳаяжонда қандай қилиб уйга кирганини, қандай қилиб деворга суёқли турған мотоциклни етаклаб чиққанини билмайди. Бир маҳал қараса Найман йўлида илон изи қилиб мотоцикл ҳайдаб келяпти. У Диљдорни ўлган деб ўйлаган эди. Кўролмай қолдим, сўнгги сўзларини эшитолмай қолдим, деб доғда эди.

Мана, у тирик экан. Унга ҳеч қандай маъно англаб бўлмайдиган кўзларини тикиб турибди.

Ҳамма жим. Фақат Аъзамжоннинг ҳансираши эши-тилади. Ундан гуп-гуп ароқ ҳиди келарди.

Диљдор тилга кирди. Паст овоз билан зўрга деди:

— Кетинг!

Аъзамжон ёлворгандек бир қадам Диљдор томон босди.

— Кет!

У биринчи марта эрини сансираши эди. У шундай

деди-ю, юзини тескари ўғирди. Аъзамжон ғазабга келди. Овозини баланд күтарди.

— Кейин пушаймон бўласан. Кўз ёшларингнинг фойдаси бўлмайди.

Дилдор унга қарамай, бошини сарак-сарак қилди. Гапларини эшиитмаслик учун, дармонсиз қўлларини аранг кўтариб қулоқларини беркитди.

Асрора Аъзамжоннинг елкасидан туртди.

— Эшиитдингми? Жўна!

— Нима?

— Жўна!—деди гапини такрорлаб Асрора.

— Вей, ўзинг кимсан? Хотиниммисан? Мен фронтда қон тўкиб келганиман. Оловлар орасидан чиққаниман.

— Бақирма. Нима, сен урушаётганингда бу ёқдагилар ҳолва еб ўтирганиди. Манави ҳам,—у Холматжонни кўрсатди.—Сен борган жойдан келган. Одамга ўхшаб юрибди-ку. Қўлида мильтиги борлар япон билан урушяпти, билагида кучи борлар кетмон чопяпти. Э, бор-е, сенам одам бўлдинг... Бемор ётган уйин атир билан арақ арглаш ҳид қилиб юбординг, чиқ.

Асрора уни туртиб айвонга олиб чиқди.

— Ҳаммангинг тилларинг бир.

— Албатта тиллимиз бир-да. Ҳаммамизниг диллимиз бир. Битта сенинг тиллинг бошқа. Дилинг ҳам бошқа. Қазисан қартасан, асли наслингга тортасан. Иноят оқсоқолдан ўтиб қаёққа борардинг!

Бу гап Аъзамжоннинг юрак-юрагидан ўтиб кетди. Асрорага мусит ўқталиб кела бошлади. Агар Холматжон уни елкаси билан сурнб юормаганда, албатта, Асроранинг оғиз-бурни қон бўларди. Холматжонинки ҳам тутиб кетди. Аёл кишига қўл кўтарганинг таъзирини бериб қўймоқчи бўлди-да, ёқасидан бўгиб орқасига тислантирганича кўчага опчиқди. Бир силтаб қўйиб юборган эди, бир оёғи ариққа тушиб ёнбошига оғиб кетди. Аммо йиқилмади.

— Яхшиликча кет,—деди хотиржам товушда Холматжон.

Аъзамжон ҳамон безлик қилиб эшик тўғрисида қалқиб туарди.

— Ахир мен нима ёмонлик қилдим, гуноҳим нима ахир?

Холматжон унинг гапига қулоқ солмай сув ёқалаб гузар тарафга йўл олди. Сал нари бориб тўхтади.

Қағтиб кириб уларни безовта қылмасмикин?

Холматжон папирос тутатиб ашагача кутиб турди. Аъзамжон чайқалиб ўн-ўн беш минутларча тургандан кейин қўлинн кескин бир силтади-да, мотоциклига мениб чўл қўйнига кириб кетди. Кўчага Асрора чиқди. Холматжонни чақирди.

— Шаттаман. Нима эди?

— Идора тарафга борсанг, Чортеракка телефон қилиб қўй. Қоровулга айт, эрталаб машина тўппа-тўғри шатга келаверсин.

— Бўпти, айтаман. Бу Аъзамжон ғирт маст эди. Йўлда мотоцикл билан чуқур-пуқурга тушиб фалокат қилиб ўтирмаса гўрга эди.

Асрора қўл силтади.

— Улиб кетмайдими.

Асрора ўйга қайтиб кирганда Дилдор кўзларини юмид ётар, киприклари орасидан сизиб чиқкан томчиларни ўзи сезмасди.

Асрора унинг тепасида бирпас ҳардамхаёл бўдиб тургандан кейин айвонга чиқиб кўрпачага ўзини ташлади.

Жуда олисдан мотоцикл овози келар, у борган сари узоқлашарди. Охири бу ожиз овозни чўл қоронғилиги ютиб кетғандек бирдан ҳамма ёқ жимида қолди.

Шу йўқ бўлиб кетган овоз билан бирга бу уй, бу одамлар учун Аъзамжон ҳам узоқлашиб йўқ бўлнб кетгандек эди.

ИККИНЧИ БУЛИМ

I

Чўл қовунлари пишай-пишай деб турибди.

Найманнинг кўм-кўк тўқайлари саратон оғиши билан сарғайиб қофоздек шалдирай бошлади. Қечагина кетмон дастасидек тол поялари бугун шох отиб, тагига соя ташлаган. Ҳозир ўша толзорларда чумчуқлар чирқиллайди. Гўзапоя босилган томлар, ҳавлиларда лабдахани қора тандирлар, чарбоғларда телпак кийган ёғоч оёқ «қўриқчи» лар...

Найман оқшомидек нашъали оқшом жаҳоннинг ҳеч ерида бўлмаса керак.

Кун ботгани билан дарров қоронғи туша қолмайди.

Ботиб кетган офтобининг шуъласи осмонга тоҳ қизил, гсҳ сариқ, тоҳ бинафша ранг пуркайди. Шундай пайтларда Найман иморатлари ҳам бир қизил, бир сариқ, бир бинафша тусга киради.

Мана шундай бекасам оқшом этагини ямлаб тун судралиб, шошилмай чўлнинг паст тарафидан кириб келади. Унинг келишини пайманликлар bemalol кўриб туришади. Найманга келиб офтоб ўчишини, уфқ қизаринини, туғ ўз оёғи билди юриб келишини кўрмаган одамга тушунтириш қийин. Оқшом чўкади. Ўйларда биринкетни чироқлар ёнади. Ҳовлилардан чучитилган ёғ, қовурилган сабзи-пиёз, иссиқ ион ҳиди келади. Тўқадан ўрдагу қашқалдоқларнинг гақ-гуқи, чўлдан чигирткаларнинг бир мақомда чириллаши эшишилади. Шамол олис чўллардан ўт-ўланлар ҳидини довон ошириб олиб ўтади. Айниқса, катта тол тагидаги сўрида ўтириб ої чиқишнин кўриш жуда гаштили бўлади. Юлдуз тўла қоп-қора осмон худди тагидаги қуруми куйган қозонин тўнкариб қўйгандек жимир-жимир қиласи. Бири ёкиб, бири ўчади.

Икромжон шу сўрида неварасини тўнига ўраб қамишларнинг шитирлашига, қоронгида инини тополмагани қушларнинг безовта чирқиллашларига қулоқ солади. Ё Зебихон, ё Низомжон овқатга чақириб келмагунча шу алфозда ўтираверади. Баъзан қўйнида бола ухлаб қўлганидан қимирламай ўтиради. Қўксига бола танидаги ҳарорат текканида кўнгли алланечук бўлиб кетади. Шу бола унинг эрмаги, овунчоги. Шу файзли сўрига Тўланбой «Икромнинг тахти» деб ном қўйган. Кечқурун Икромжон чойнак кўтариб ўша ёққа кетаётганида Тўланбой: «Хорун ар-Рашид тахтга чиқяпти», деб куларди. Икромжон неварасини кўтариб келаётганида: «Оlam паноҳ шаҳзодани тахтга ўргатяптилар», деб гап қотали. Икромжон унинг бу гапларнга кулиб қўя қолар, аммо жавоб қайтармасди.

Уч кундан бери шу «Оlam паноҳнинг тахти бўш турарди. Тўланбой ҳар ўтганида, бу Икром тушмагур қаёққа кетиб қолди, деб ҳайрон бўларди. Томорқасига эккан кузги «қирқма» ларини чопик қилиб қайтаркан, сўрида неварасини тўнига ўраб ўтирган Икромжонни кўриб тўхтади.

— Қаёқларда юрибсан? Найман ҳувиллаб қолди-ку.

Икромжон ёнидан жой кўрсатди. Тўланбой кетменини елкадан олиб сўри четига ўтирди.

— Ишлар қалаң?

— Қалаң эмас, күмүш. Тилла бўлишига сал бор.

Тўланбой шу уч кун ичида бўлиб ўтган янгиликларни бир пастда гапириб ташлади.

Учинчи участкашинг ёзаларини кечаси сув босиб кетган. Аллақайдан ҳар бирни мушукдек келадиган сув каламуши найдо бўлинти. Қашал тагидан тешнб, қамиш орасида бола очаётганиниш. У тешган жойдан сув уриб кетяпти.

Бу нарса кўпдан берни Икромжонни ҳам ташвишга солиб юрарди. Қаламуш болалайдиган пайт келган бўлса бу анча хавфли бўлади. Чунки қаламуш болаларига овқат қидириб қамишдан каналга, каналдан қамишга серқатнов бўлиб қолади. У ҳар қатнаганда канал дамбасини тешади. У тешган жойни сув ўтириб, бир тегирмои сув далани босаверади.

— Холматжонлар участкасида ҳам шу аҳвол. Меливой ака қаламуш отганларга мукофот чиқазибди. Үнта уриб келганга бир қоп ун, ўн бешта уриб келганга битта эчки. Модасини уриб, инидап болаларини тоиса қўй ваъда қипти. Тоғага айтиб биз ҳам шунақа қилсак қандоқ бўларкин?

Икромжон гаплашиб кўришини айтди.

Тўланбой Икромжонининг дилинда нимадир бораниги, нимадандир дикқати ошганини сезиб турарди.

— Нима гап бўлди, ошина, сал унақароқ кўринасан?

Икромжон уф тортиб неварасини тўнинга яхшилаб ўраб олди.

— Нима бўларди. Менга жини ҳам текканни йўқ. Батзи одамларининг қилингидан хуноб бўласан-да! Қувага тўйга бориб келдим.

— Қанақа тўй?

— Танирдигиг-ку. Заркентда сельсоветга секретарь бўлган Маҳбуба деган яхшигини бир жувон бор эди.

— Танимай,— деди Тўланбой.— Зебихонлар билан ўқиган Козимжонга теккан эди-да. Боёқиши уч кунгина бирга бўлиб урушга кетган эди. Эсингдан чиқдими, яқинда Маҳбуба Қувадан келиб Козимжонга йил оши қилиб берган эди-ку. Борган эдиниг, Икром. Маҳбуба яхши жувон. Бечора эрини э, кутди-я. Ойдек нарса эди. Бир кўрганимда анча сўлиб қопти.

— Тунов куни Зирилламага тушсам, Тоғанинг олдинда ўтирибди. Боёқишини неча марта кўрган бўлсам эгнида

кора кийим бўларди. Ҳартугур бу гал оқ кийнти. Киршум билан гаплари тўхтаб қолди. Маҳбуба жиндек кўз-ёши қилиб олган экан шекишли, мен киршум билан кўзини яширди.— Яхши келдинг, Икром,— деб қолди Тога.— Мана, қизим, Икром амакинг, мен, яна беш-үн киши бўлиб яхшилаб ўтқазиб берамиз.

— Барака топинг, Тога. Мени сизлардан бошқа кимим бор,— деди Маҳбуба.

— Пиглама, йиглама,— деди Тога унинг бонигни си-лаб.— Мен-чи, Икром-чи? Сен хотиржам кетавер. Ишқилиб, куёвинг эсли-ҳушлигини болами? Турмуш мушкул нарса, муросан мадора деган гаплар бўлади. Майли, сен кетавер. Хотинлар эрталаб боришади, биз кечга яқин борамиз. Кам-кўстинг бўлса уялмай айтавер..

Маҳбуба бош чайқади.

У кетгаидан кейин Тога стол четини чертиб анча хо-муш ўтириб қолди.

— Бечора бетолени қара. Уч йил куёвини кутди, бир бевалик дардини тортди. Энди эр қиласай деб ўзинг учун ўл етим бўлиб юрибди. Қайншадиган на акаси бор, на укаси. Эртага бориб тўйини яхшилаб ўтқазиб берамиз. Нима дейсан?

— Майлни, Тога, сен нима десанг шу-да. Борганимиз бўлсин. Бир ғарининг кўнглини олиш Сулаймон таҳтига ўтирганидан афзал дейишади-ку.

Биз Маҳбубани болалигидаи билардик. Боёқиши етим-ликининг нимайники маҳрумлиги бўлса барини кўрган. Кўзга яқин бўлган сари унга суйкаладиганлар кўпайиб қолди. Ўзига доғ юқтирамади. Биласан-ку, бунинг ярим ҳуснинг тенг келмайдиганлар не ишлар қилишди. Яхши бола эди. Шу десанг, Тоганинг ҳам тантиллиги тутниб. битта қўй билан ун-туруч дегандек тўй харажатлари, сарпо-сурӯқ билан хотинларни бир машина қилиб жўнат-ворди. Кечқурун беш-үн эркак грузовойда Қувага жўнадик.

Тўй аллақачон бошланиб кетибди. Қуваликлар ўзинг биласан, тўй бўлса бор нарсанни дастурхонга тўкишади. Қорагина бир бола ўртага тушиб шунакаям ғалати ашуалалар қиляпти. Янгича тўй ажойиб бўлар экан. Юқорида келин бошига оқ рўмол солиб ерга қараб ўтирибди. Еннида қўкракдор, жингалак соч куёв. Ўтираётуб завқланиб яна бир қарадим. Қарадиму, анграйғанча қолдим. Куёв ким, дегни, куёв, Низомининг акаси Аъзам

- А!— деди Тұланбой сапчиб —Аъзам?
— Ҳа, Аъзамжон.
— Ахир уннинг хотини, боласи бор-ку.
— На ўтирганимни биламан, на турганимни.
— Дадаси, опаси борми?
— Күринмади,— деди Икромжон.— Уларнинг ҳам хабари йўққа ўхшайди.
— Ахир Низом кечагина айтаётган эди-ку, акам хотини билан чўлга кўчиди кепти, деб.
— Менга ҳам айтган эди. Демак, Аъзамжон номардлик қилиб хотинини чўлга ташлаб қочган, ё бўлмаса билдирилмагни устига хотин олган. Шу десанг жиннилигим тутиб бир-икки ҳезланиб ўрнимдан турмоқчи бўлдим, бир шармандасини чиқазай дедим, йўқ, шайтонга ҳай бериб яна ўтиридим. Ҳаммадан ҳам Маҳбубага ичим күниб кетяпти. Шундоқ яхши бола яна ўтда куйиб қоладими? Бир уйни обод қиладиган, не-не яхши йигитларга муносиб шундоқ бола ўтда қовурилиб қоладими? Ахир Тоға, мен ўша кунн Маҳбубани кўрганимиздан куёвнинг кимлигини яхшилаб сурнштирганимиздан жаҳлим чиқиб кетди. Наҳотки битта етимча рўзгор қиласман деб бош эгиб олдимизга келганда шунаقا бепарволик қилсанк. Вой, бу одамларда инсоф деган падар лаънат борми? Қачон одам бўламиз? Қачон бироннинг дардига куядиган бўламиз?

Икромжоннинг бир қоши кўтарилиб, кўзлари пир-пиради. Секин-аста босиб келаётган ним қоронғилика тикилганича туриб қолди.

Тұланбой бошини сарак-сарак қилиб индамай ўтиради. Охири у:— Низом билмайди-а?— деб қўйди.

— Билмаса керак. Узим шу топда келдим. Ҳали уни кўрганим йўқ.

— Тоға сездими?

— Айтмадим. Қандоқ айтаман. Сал тобим айниб турибди леган эдим, Тоға майли, кета қолайлик деб ўрнидан турди. Келин билан куёвнин табриклагани борайлик, деб юқорига мени ҳам судради. У куёвнинг қўлинин маҳкам сиқиб кейин бағрига тортди. Азаматим, қизимизни сенга топширдик, уни кўз қорачигингдек асра, деди. Кўпчиликнинг кўзи бизда эди. Мен Маҳбубани табриклияпману, томоғим ўлгурга нимадир тиқилиб айтадиган гапим бўғзимдан ўтмайди. Аъзамнинг бетига ҳам қарамадим, уни табрикламадим ҳам. Агар бир оғиз бир нима

деганда бомба бўлниб портлаб кетардим, азбаройи худо.
Иўқ, индамади.

Тоға билан икковимиз келяпмиз, дегин, мён индамайман. Тоға гапиради.

— Яхши болага ўштайди, фронт кўрган бола экан. Иккови бир-биринга жуда муносиб. Ишқилиб қўшақаринин. Етимчагинанинг толеи бор экан.

Тоға гапирияпти, мен дод деворай деяпман. Билмадим, бу ёғи нима бўлади энди.

Зебихон келиб уларнинг гапи бўлинди. Зебихон анча ўзгарган, хотинлик нуқси уриб, тўлнишиб қолган эди. У Икромжондан ухлаб қолган болани олиб овқат пишганини айтди. Поччасини ҳам овқатга таклиф қилди.

— Юринг, почча, дадам билан бирга овқатланасиз. Күёвингиз тушда Зирилламага тушиб кетган эди. Юринг,

Тўланбой рози бўлди.

— Сен боравер, Зеби, эшникка кириб ювениб, опангга айтиб чиқай.

Қайпота-келин кетишаркан, бола уйғонди. Онасининг қўлидалигини билиб хархаша бошлади.

— Бобомга, бобомга бораман.

Бола бобосини икки-уч кун кўрмай, ичикиб қолган. Келганидан бери тиззасидан тушмай ёпишиб олганди.

— Бобомга, бобомга бораман.

Бу гап, гўдак гапи, унинг бобом, деган гапи Икромжоннинг ич-ичнига кириб кетди. Томирлари жимирилаб, танлари яйради.

Башараларида, қўзларнда қандоқ ифода бор экан шу топда. Қоронғилликда унинг башараси, қош-қўзлари кўринмасди.

— Кел, ўзимга кел, болам,—деди у.

Титраган ва айни пайтда қўшиқдек энг нозик шардларни тирнаб чиққан бу овоздан унинг юзлари, қўзлари қандоқлигини билиш қийин эмасди.

Икромжон баҳтидан энтикарди.

Осмонда ўлдузлар бирин-кетин кўз очаверди, кўз очаверди...

II

Тонг отишига хийла бор.

Ой дайди қум тарафга ботай-ботай деб турибди. Чўғдек қизиган қум тепалар устидан илиқ-милиқ бўлниб ке-

ладиган шамол энди танин жунжитади. Қумлар ҳам, тепаликлар ҳам совуган.

Бу кеча Дилдор учун жуда оғир тун бўлди. Бу кеча у ўзи, ўрли, энди нима қилиши тўғрисида ўйлади. У ўйларди-ю, негадир тез-тез Ҳолматжоннинг башараси лип этиб кўз олдидан ўтиб қоларди. Шундай пайтларда Дилдор хаёлдан узилиб, нега бундоқ бўляпти, деб ўзидан-ўзи сўрарди. Наҳотки Ҳолматжон учун юрагининг қатида бирон жой топилса? Ахир у бир марта севди, севгини писанд қилмай тупурди. Яна севди, бир неча кун шу севгидан энтикди. Севгани унга тупурди. Энди яна севмоқчими?

Мана шу учта жумбоқ уни тонг отгунча ухлагмади,

Энди у ўз қилмишларига узил-кесил жавоб топмоқчи. Агар ўз ҳаётидан кир доғлар топса, ўзини ўзи қарғайди. Агар янги нурли йўлларга сўқмоқ тополса, ўз ўтмишига, кечмишларнга хотима берниб, шу танлаган янги сўқмоқдан дадил кетмоқчи.

Тун ярмидан оққандо биринчи саволига жавоб изларди.

Низомжонни у севармиди?

— Ҳа, севардим,— деди пицирлаб.

Дилдор ўйлаб кетди. У билан бирга кечирган ажаб нур пардаси орасида ҳамиша порлаб турадиган қайноқ севги, энтишилар, ўтга чалқамча ётиб эртанги күш, истиқбол тонгларини кутишлар...

Биринчи сўроқда Дилдор гуноҳкор санади ўзини. У шундоқ тиннік севгининг бетига кул сочди. Бу бевафоликининг оқибати нималарга сабаб бўлишини ўйламади. Низом дарбадар бўлди. Дилдорнинг ўзи тенгсиз лўрликларга нишон бўлди.

— Гуноҳкорман, гуноҳкорман,— дея яна пицирлади Дилдорнинг лаблари. У ўзини ўзи яна сўроққа тутди.

— Аъзамжонни севармидим? Қачон севдим? У мени севармиди?

Дилдор бу сўроққа жавоб тополмай анча турниб қолдил.

— Севармидин?— деб яна сўради ўзидан.

— Билмадим.

У ўйларди.

— У севги эмасдири. Нима бўлмаса? Севги эмас, эҳтирос. Ҳа, ана энди топдим.

Саратон куйдирган дала. Барглари илиган тутзор...

Дилдор Аъзамжон билан биринчи учрашган саратон қиздиргани кунни эслаб кетди. Фурракнинг ёқимсиз гуриллаши, чигирткаларнинг кишини беҳузур қилувчи чириллаши. Ёқутдек товланган шотут тагида ҳансира бтурган паҳлавон йигитнинг бесаранжом кўзлари. Ваниҳоят унинг оғушида эриб кетишлар...

Дилдор ўша саратон кунни ҳамон қарғайди. Қиз ҳаётида энг ёрқин, энг оҳангдор бўлиб қолувчи қовушиш онларини у қарғаб ўтапти. Кошки эди, у кунлар шу билан битган бўлса. Ўша саратон куни унга ҳар куни, ҳар соат наиза санчади. Ҳаловатини, ёшлигини, соғлигини смиради.

Иккинчи савол ҳам уни юпатмади. Узи айбдор бўлиб чиқди.

— Гуноҳкорман. Мен айблиман.

Мана, тоиг отай-отай деб турниди. У энди ўзига учинчи савол ташлаяпти.

— Холматжон сенга ким бўлади? Қалбинингда учинчи севгига жой борми?

Бу савол аввалги иккита саволдан оғирроқ эди. Дилдор ҳар ишга оғир, босиқ бўлса ҳам севги ишига дангалчи эди. Иккп бор қилгани дангалчилигни танидан аллақанча жароҳат очиб кетган бўлишига қарамай яна ўзига, кўзига тикилган йигит боқишилари олдида ёсанкирарди.

Дилдор қанчалик ақл-идроқини ишга солмоқчи бўлса-да, унда ўзи сезмагац ҳолда Аъзамдан ўч олиш, уни куйдириш иннати борга ўхшарди.

Дилдор бир нарсани яхши тушунган эди. Бир марта севгида янглишган одам ўша адашувнинг дардини умрбод торгади. Мана, у торতяпти-ку. Диилдор бирдан ўрнидан туриб девор оша қирга қаради. Тонг оппоқ бўлиб ёришиб келарди. Шу оппоқ нур унинг ичига киргандек қатънилаши.

— Холматжон ёмон бола эмас. Балки мен уни севмасман. Нега севмайман? Йўқ. Севишим мумкин! Севмасам нега кечаси билан уни ўйлаб чиқдим. Албатта энди ёш бола эмасман. Ойга қараб энтиқадиган, қушлар нағмасини эшишиб йиғлайдиган ёшдан ўтдим. Эндини севги бошқачароқ бўлсамикан.

— Холматжон ўғлимга ота бўла олармикан? Уни сиқишиштирмасмикан?

Бу савол уни ўйлатиб қўйди. Тўғри жавоб топниш

уучун хаёлап бўлса ҳам Ҳолматжоннинг ўтмиши, хозири, эртасини кўриш керак.

Сутдек бўлиб тонг ёришаётган пайтда Дилдор берниб, қандайдир энтикиш, кўз ёши, табассум, ҳомушлик билан Ҳолматжонни кўриб туарди.

У шунча ўйлаб Ҳолматжондан биронта доғ тополмади. Ўйининг охири шу бўлдики, нега аввал уни севмади, бундан ортиқ йигит йўқ эди-ку қишлоғимда? У менга эмас, мен унга муносиб эмасман. У менга ёлвор-маслпги керак, мен кўз ёши қилиб ялинпшим керак. У мени эмас, мен уни баҳтли қилишим керак.

Балки Ҳолматжон менга раҳми келиб одамгарчилик қилаётгандир. Балки унинг мунгли боқишлиари менга ачининшdir? Севгимасдир? Хоҳ севсин, хоҳ севмасин, Ҳолматжон бошқалардан яхши.

Малика ая йўталиб ўрнидан турди.

— Болам, мунча вақтли турдинг.

Дилдор унга жавоб бермай ёнига тиззалади.

— Битта гап сўрасам астойдил жавоб қиласизми?

Малика ая яна жойига ўтириди-ю, кўрпасини елка-сига тортиди.

— Гапир, болам.

Дилдор аввалига гапиролмай энтикли. У бу меҳри-бон хотинни яхши кўриб қолганди. Кўнглида кири йўқ, бутун оналиқ меҳрини ҳаммага баробар сочадиган, яхшиликдан бошқани билмаган бу хотин билан дардла-шишини кўнгли тусаб қолди.

— Аяжон, аҳволимни кўриб турибсиз-а? Нималар бўлаётгани, нималар бўлганини биласиз. Энди нима бў-лишини биласизми?

— Айтсанг, биламан, болам. Сен айт, мен билниб қўйай.

— Энди нима қилай? Шундоқ ўтаверайми?

Кампирнинг уйқуси қочмаган экан, бу узуқ-юлуқ гаплардан ҳеч нарса тушунолмай, тиҳсиз оғзини очганича унга қараб туарди.

— Эрим ташлаб кетганини биласизми?

— Ҳаҳ, шунга шунчами?— деди ўзига келиб кампир.

— Кетса садқайн сар. Ёшсан, сени кимлар олмайди. Бир уйни обод қиладиган қизсан. Бир йигит баҳтини берадиган қизсап.

Дилдор титраб сўради.

— Менин ким слади?

— Вой, жинни-е, вой, тентагим-е, сени сени йигниттинг гули олади. Ростини айт, эрга тегмоқчимисан? Нима, эр топиб берайми? Сендақаларга эр топиб берилмайди. Эр ўз оёғи билан келади.

Дилдор ҳамон титтарди.

— Ким ўз оёғи билан келадиган? Ким? Билсангиз айтинг.

— Сени Холматжонгина олади. Холматжонгина сени бошига күтаради.

— Ростми?

Кампир қўй снлтади.

— Тептак экансан. Ўзингниң кимлигингни ўэниг билмас экансан. Қўй энди, бирпас мизғиб олай.

Кампир кўрпани бошига тортиб олди. Дилдор ажиб бир енгиллик билан ўрнидан турди. Энди у қушдек эди. Кечаси билан елкасидан босган юқ гурсиллаб ерга тушгандек, энди унинг ўтмиши йўқ, фақат эртаси бор эди. Эртаси мана шу тонг билан бирга оқариб, равшанлашиб келмоқда эди.

Қўшни ҳовлидаи ўтин ёргани товуш келди. Одамлар уйғониб нонушта ҳаракатига кириб қолишган эди.

Кампир ухломади шекилли, у ёқдан-бу ёққа афдарнавериб охири ўрнидан турди. Ўзоққа ўт қалаб қумғон осди. Эшикни кимдир қамчи билан тақијлата бошлади. Новной аравада пон олиб келгани эди. Фанер яшикдаги буғи чиқиб турган нондан тўрттасини бериб кетди. Чой устида Дилдор билан кампир тузук-қуруқ гаплашишмади. Дилдор шошилмай чой ичини иш кийимларини кийди-ю, чиқиб кетди. Кампир Азимжонинг уйғонишини кутиб уйда қолди.

Кўчада ҳаракат бошланган, тол тагидаги самоварда чойхўрлар радио эшигиниб, нонушта қилишарди. Дилдор енгил юриб улар олдидаи ўтиб кетди.

Холматжон ҳам шу ерда эди, у Дилдорни кўриб бир қўзғалди-ю, яна жойинга ўтирди. Дилдор саройдан тракторини олиб ўз участкасига қараб рулни бурди. Ҳали дала жимжит. Бу жимликни Дилдор мингани трактор шовқнин уйғотиб юборгани эди. Трактор ҳам бугун негадир енгил юраётгандак, мотори ҳам бир мақомда гурниллар, дўнглардан, ариқлардан енгил сакраб ўтаётгандек эди.

Дилдор ўша иссиқ кунда кўнгли кетиб қолгандан бери энди далага чиқиши эди. Шура тўртта картани куль-

тивация қилиб бўлган экан, Дилдор бериги қартага кирди.

Эрталабки шабода унинг сочларини, бошидаги дурраларини еллир, силкитиб юз-кўзларни савалар, томони тагига урилиб қитиқлагандек бўларди.

У чўлга келиб ҳеч кимга қарам бўлмай, мустақил яшай бошлаган бўлса, бугун бутун вужудини босиб ётган алам юкларидан халос бўлиб янги туйғулар, янги орзулар билан энтикар, ишлар, ўйлар, ўйлаган сари, ишлаган сари, энтиккан сари бир яхшилик томонга кетаётгандек бўларди.

Фам бўйнинга бойланган тош бўлса, қувонч елкадан ўсиб чиқсан қанот.

Фам пастга, қувонч юқорига тортади. Бугун Дилдор бўйнидаги оғир тошин иргитиб ташлади-ю, қувонч қанотида кўкка иштилди.

У бир дам моторни ўчириб, ҳозиргини ҳайдаб ўтган ерини айланиб чиқар, тизза бўйни ғўзалар орасинда кезаркан, қушлар жиивир-жиивирнига маҳлиё бўлиб туриб қолар, гўё бу товушларни энди эшитаётгандек бўларди.

Чиндан ҳам у шу пайтгача қушлар нағмасини эшитмасди. Қулогига бу товушлар кирмасди.

Атроф уфққача кўм-кўк. Ҳаво беғубор. Қовун пўчоги ерга тушганда шундоқ бўлади. Сувлар ҳам тиниқади. Чанг-ғуборлар ҳам босилади. Саратон охирлаб, асад остонасида ҳаво, табнат, ўт-ўлан ажиб бир қиёфа касб этади.

Оlamнинг бу хил ўзгаришларини Дилдор унугтган эди. Энди у бошқатдан табнат қўшиқларини тинглаяпти. Кўзлари алвон ранг манзаралардан яшнаяпти.

Кўнгил хотиржамлиги, эзгу орзулас инсонга қанчалар гўзал туйғулар солишга қодир.

То тушгача Дилдор шу кайфиятда гоҳ илжайиб, гоҳ қошларни чимирилиб жиддий иш қилди. Офтоб тепага келганда, моторга дам берниш учун тракторни тўхтатиб ўзи дўнг орқасидаги сояга ёнбошлаб рўмолига тугилган ион, чиллакини олди.

Бутун дала жимиб қолгаи. Ҳеч қандай шарпа сезилмас. Қушлар ҳам иссиқда қайдадир мудрашар, фақат тинмагур ғуррак эриниб сайрар, ҳар замон кўкқарға қар-қар қилиб қўярди.

От туёғининг дупури эшитилгандек бўлди. Дилдор қаддини кўтариб, атрофга қараган эди, олисда отлиқ

келаётганини күрди. Йўловчилардан биронтаси бўлса керак деди-ю, майсага чалқамча ётиб, кўзларини юмди. У ётган дўнг арава йўлидан четда бўлганидан анча холи эди. Диlldор шунинг учун ҳам бемалол ётаверди.

Чарчаган, бунинг устига моторшинг иссиғи уни анча лоҳас қилган экан. Бу кечада ухламаганидан кўзини уйқу олди. Киприклари бенхтиёр жисп.ташди-ю ухлади қолди.

Қир шабодаси соchlарини тўзгитар, этакларини тиз-заларидан ошириб очиб ўйнарди.

Дилдор ширин ўйқуда барқ уриб ётарди.

Дилдор кўзини очганда бошинга офтоб келиб қолган эди. Соя оёқ томонга судралиб, офтоб кўкракларини қиздирган, бўйинларидан маржон тер оқарди. У эриниб-гина кўзини очди. Шамол этагини белигача очиб юборганидан, бирор бегонанинг кўзи тушмадимпкин дегап андиша билан шошиб ёппи-ю, аланглаб атрофга қаради. Яқин орада от кишинади. Диlldор сапчиб ўринидан туриб бўй чўзиб у ёқ-бу ёққа қаради. Дўнгининг нарги топонида от жиловини ушлаганча Холматжон чўнқайиб ўти-рар, ерга қамчи билан ишмалариидир чизарди.

Дилдорнинг ранги оқарив кетди. Шу алфозда ётганини кўрган бўлса-я, кўрган, албатта кўргац, шунинг учун ҳам ёнимга келомай панада ўтирибди. Вой, шарманда, энди унинг бетига қандоқ қарайман.

Дилдорнинг ўйгонганини сезган Холматжон ҳам ўринидан туриб отини етаклаганича олдига кела бошлади. Диlldорнинг юраги урас, андишадан икки юзи қип-қизил бўлиб кетган эди.

Холматжон ҳеч нарса билмагандек, ҳеч нарса кўрмагандек бепарво яқин келди.

— Еттинчининг ерига кетаётган эдим. Мотор товуши тинганидан кейин хавотир бўлдим. Ҳозир келдим, рост, ҳозир келдим.

Холматжон ёлгои айттаётгани шундоққина билиниб турарди. Қай алфозда ётганини кўрганини яшириш учун ёлғонлаяпти, деб баттар қизарди Диlldор.

Холматжон от хуржунидан битта қовун олиб Диlldорга узатди.

— Ия, оқ қовун пишиптими? — деди ажабланган Диlldор.

— Энди кўришингизми,вой-бўй

Дилдор қовуши олиб ҳидлади.

— Үлмай қовун пишиганини ҳам кўрдик.

Шу баҳона бўлди-ю, орадан бегоналик қочди. Ажриқ-қа ўтириб у ёқ-бу ёқдан гаплашиб қолиши. Холматжон ёнидан пичоқ олиб қовуни сўйди. Биринчи тиликни Дилдорга узатди.

— Ширин чиқди-я. Чўл қовуни ширии бўларкан.

— Ҳали астойдил етилгани йўқ. Шакар бўлиб кетади ҳали.

Холматжон илгарилари учрашганда гапини тополмай лудуқланарди. Бу гал у анча дадил, боқишлири ҳам, ўзини тутиши ҳам қандайдир қатъний эди.

Кампир ая бир нима демаганмикин, деган ўй ўтди Дилдорнинг бошидан.

— Аямни кўрмаганимдингиз? — Дилдор шундай деди-ю, кўзини яширишга жой тополмай қолди.

Холматжон ерга қараб сёкин жавоб қилди.

— Кўрдим.

Тамом. Шу биргина гап билан Дилдор фош бўлгаш эди. У сапчиб ўрнидан турди-ю, рўмоли билан юзини яшириб Холматжонга тескари қараб туриб қолди.

— Дилдорхон,— деди Холматжон.

Дилдор индамади. Аммо унинг яна бир марта шундай, исмининг орқасига хон қўшиб чақиришини хоҳларди.

Холматжон худди шундай қилди. Дилдор ўгирилди. Икковининг кўзлари бир-бирларига мойнллик билан боқар, аммо яқин келишга на унда, на бунда журъат бор эди.

От кишнади. Холматжон қўлидаги тизгин сирғалиб чиқиб кетди. Аммо ўзи ҳамон қимиrlамасди.

Шу алфозда икковлари анча вақтгача қимиrlамай туриб қолиши. Холматжон бирдан дёпсинди-ю, дадил юриб Дилдорнинг қархисига келди. Унинг икки билагидан маҳкам ушлаганча кўзларига тикилди. Йигитлик эҳтиросини босолмай Дилдорнинг кўзларидан, ўша тундек қора, юлдузек чақнаган кўзларидан ўпа бошлади.

Дилдор анчадан кейингина уни кўкрагидан итарди.

Йигит шарт бурилди-ю, юрганича ўтлаб юрган отининг жиловидан ҳам тутмай бир сакраганча минди. Отининг ёлларига бетларини ишқалаб, оёғи билан биқинига туртки берди. От бир сапчиди-ю, олдинга ўқдек отилиб кетди. От эгасининг кайфиятини сезгандек чўл ўртасида ўйноқлаб гоҳ айланиб, гоҳ олд оёқларини кўкка иргишиб, асад тупроғини чангитиб борарди.

Дилдор ҳамон қимирламас, чүл уфқида нуқтадек күрнаётган отлиқдан күз узмасди.

Отлиқ түзон ичида күрінмай кетди. Дилдор шундағина йўлдан күзини олди.

Бошидан тушган рұмолини олмоқчи бўлган эди, икки билагидаги бармоқ изларини кўрди.

Бу чинакам кучга тўлган йигит бармоқларининг изи эди.

Дилдор беихтиёр бармоқ изларини силай бошлади.

Боя у ўйғонгандан Холматжон ўтирган жойига борди. Энгашиб қаради.

Холматжон тупроққа қамчы билан «ДИЛДОР» деб ёзиб қўйибди.

Дилдор энтиқди. Бу энтиқиши фақат шодликдан, фақат баҳтдан.

Дилдорнинг кўп йиллардан бери энди ана шундай ич-ичидан энтиқиши эди.

III

— Сизга бир гап айтиб бўлmas экан,— деди Дилдор кечқурун Малика аяга.

— Ҳа, нега ундоқ дейсан, болам,— деди ажабланган кампир.

Дилдор э, қўйинг-э, дегандек юзини бурди.

Кампир у нега бундоқ деди, билолмади. Азимжоннинг овқатини олдига қўяётганда қўрқиброқ сўради:

— Бир гап ўтдими, болам?

— Холматжонга нима дедингиз?

— Э, шу гапниди. Мен нима бало бўпти, деб ўйлабман. Айтдим. Мен айтмасам ким айтади. Икковинг иккى тарафда мусичадек ку-кулаб юраверасанларми. Холматжон босқиши озиб-тўзиб кетди-ку. Бир одам сабабчи бўлиб икки томон тинчийди. Ҳа, ёмон иш қипманми? Айтчи, ёмон иш қипманми?

Дилдор паст овоз билан истар-истамас деди:

— Ҳар гапни ҳам мавриди бор-да.

— Ҳой, бола, мавридини кутсанг сочинг пахта, беллинг обкаш бўлади.

Азимжон овқат емай кампирни анча хуноб қилди.

— Болажоним, агар шу шовланинг ҳаммасини есанг бир жойга обориб ўйнатиб келаман.

Азимжон ўртоқ йўқлигидан жуда зериккан эди. Бу гапни эшишиб апил-тапил овқатини еб бўлди. Кейин, обормайсизми, деб туриб олди.

— Энди бўлмайди, болани бир айлантириб келмасам бўлмас. Сен у ёқ-бу ёқларингга қара. Кир юvasанми, уй йиғиштирасанми, ўзинг биласан.

Кампир болани етаклаб чиқиб кетди. Дилдор ўзи ёлгиз қолди. У худди шундай танҳоликни тусаб турган эди. Қирдаги учрашув, ўша пайтдаги аҳволи, Холматжон нима деди, унга нима жавоб қилди, шулар тўғрисида бафуржা ўйлаб кўрмоқчи эди. Бундай кезларда киши танҳоликни истайди.

Дилдор айвон устунига суюннаб подадан кайтаётган молларнинг шовқин-суронига қулоқ солиб ўй ўйларди. Нима қилиб қўйдим? Яна ўша саратон қиздирган тутзордаги ишин такрорлаб қўйдимми? Наҳотки мен шунчалик иродасиз, йигит оғушида ҳар нарсани унутадиган, бор ихтиёрини топшириб қўядиган одамман? Бу учрашувнинг оқибати қандоқ бўларкин? Қоқилмасмиккинман? Кейин йиглаб юрмасмиканман? Яна уйланмаган йигит билан-а... Бу гал ҳам панд есам... Худо асрасин. Ишқилиб ўшандоқ бўлмасни! У ҳолда ўзимни ўзим бир бало қилиб қўяман. Кўр ҳам ҳассасини бир марта йўқотади. Мен икки марта йўқотдим. Учничиси нима бўларкин? Яна таваккал қилдим-а. Уптириб қўйдим-а. Ишқилиб алданмаган бўлай.

У шундай хаёллар билан банд экан, Холматжон осто-нага келиб қолганини ҳам сезмай қолди. Холматжон йўталгандагина ўзинга келди.

— Келинг,— деди секинингина. Аммо икки юзи қил-қизил бўлиб кетди.

Холматжон майин жилмайиб осто-нага ўтирди.

— Бир хабар олиб ўтай деган эдим. Хафа қилиб қўйдим шекилли.

Дилдор жавоб бермади. Токчадан чойнак олиши баҳона қилиб юзини яширди. Холматжон ҳамон илжайиб турарди. Дилдор қумгоидан чойнакка қайноқ сув қуяр экан, унинг ғалати илжайиб турганини кўриб бир хил бўлиб кетди.

— Энди кулаверасиз. Биз шўринг қурғур хотинлар сизларга эрмакликдан бошқага ярамаймиз.

Холматжоннинг юзидан табассум қочиб жиддийлашди.

— Нега унақа дейсиз, Дилдорхон. Мен астойдил киришгашман бу ишга. Биламан, сизни зада қилиб қўйиншган. Сиз эркак зотидан юрак олдириб қўйгансиз. Сизни кўп хафа қилишиди. Яқин тўрт йил ичидан бирон марта астойдил кулмадингиз. Кулган пайтларингизда ҳам ичингизни нимадир кемириб турарди. Билиб қўйинг, менинси асло хафа қилмайман. Сизга тоғдек баҳт ваъда қилолмайману, аммо ўзимизга, ўзингизга яраша кичкинагина баҳтча ваъда қилоламан.

Дилдор унинг гапларидан таъсирланиб кетди. Ёнига келиб омонатгина ўтириди.

— Менга ҳеч нарса керакмас. Иккى оғизгина илиқ гап кифоя. Иккى оғизгина, аммо юракдан чиққан гап бўлса бас. Кўп нарсаларни кўрдим, аммо яхши гапни кам эшитдим.

Дилдорнинг кўзлари жиққа ёшга тўлди:

— Менин кўп хўрлашган.

Холматжон ўрнидан туриб унинг бошнин силагиси келди. Бироқ боягидек ўзини тутолмай қолишидан, эҳтирос кучига таслим бўлиб қолишидан қўрқиб Дилдорнинг ёш тўла кўзларига маъюс боқди.

— Биламан. Ҳаммасин биламан. Наҳотки шуларнинг барини билатуриб, сизни хўрласам.

Аъзамжоннинг уйланганини ҳамма эшитган, аммо Дилдорнинг бундан хабарни борми-йўқми Холматжон билмасди. Ҳозир шу ҳақда оғиз очмоқчи бўлди-ю. ўзини тийди. Агар айтгудек бўлса боятдан бери айтган савимий сўзлари Дилдорни эрндан совутиш учун айтилган бўлиб чиқиншини тушуниб қолди-да, айтмади. Аммо бунки Дилдор эшитган, бутун аламларини ичига ташлаған эди.

Холматжон чаккасини қашлаб апча вақтгача индамай ўтириди. Дилдор қуйиб узатган чой совуб қолди. Холматжон ўрнидан тураркан, журъатсизлик билан деди.

— Бунақа қилиб бир-биrimizкин узоқдан пойлаб юрмайлик. Бўладиган ишни бўлдириб қўя қолайлик, Дилдорхон.

Дилдор ялт этиб унга қаради. Унинг бу боқишида ҳам ажабланиш, ҳам ҳайрат, ҳам аллақандай меҳр ифодаси бор эди.

Наҳотки бу йигит астойдил айттаётган бўлса? Уйланмаган, қиз олмаган йигит шу гапни айтса!

— Кейин пушаймон бўлиб юрманг, Холматжон ака.

Ахир мен бир марта тўй кўрган хотнинман. Болам бор.² Сизнинг ўн гулингиздан бир гулингиз очилмаган. Ўртоқ-ларингизнинг маломатидан қўрқмайсизми? Йигитлик шаънингизни оёқ ости қилаётганингизни биласизми?

Ахир мен...

Холматжон унинг гапини кесиб қўйди.

— Мен бир ишни қилсан, билб қиладигавларданман. Мен на маломатдан, на таъналардан қўрқаман. Гапим қатъий. Ишонинг, Дилдорхон.

Дилдор унга тик қараб турарди.

— Бир оз вақт беринг, Холматжон ака. Жон ака, шундай қилинг. Ахир одамлар нима дейди, эрининг ўйланганига зарда қилиб, ўчакишиб эрга тегяпти дейишмайдими. Севмаса ҳам, тўй кўрмаган йигитга тегиб олди, дейишмайдими? Андек сабр қилинг.

— Йўқ, йўқ. Бу ишга на зарда, на ўчакишиб аралашган. Бу икковимизнинг хоҳишимиз билан бўляпти.

— Шундоқ бўлса ҳам андек сабр қилинг.

— Агар тезда тўй қилмасак, одамлар яна унда гап қилишади. Мендан ҳам сизга оғир бўлади. Барибир йулнингизни пойлаб тинчитмайман.

— Майли. Майли, йўлимни тўсинг. Гаплашайлик. Учрашайлик, нима бўлса ҳам озроқ вақт ўтсин. Мен сал ўзимга келай. Эс-ҳушимни йигиб олай. Ахир менинг ҳам дўстларим, дугоналарим бор. Шуларга айтай, маслаҳатини олай. Бир марта ўзбошимча иш қилиб уларнинг таънасига қолганман. Ҳали-ҳали армок қиласман.

— Энди армон қилмайсиз. Бошимга кўтараман. Асло ранжитмайман.

— Шундоқ бўлса ҳам, сабр қилинг. Озгинагина вақт ўтсин. Шундоқ қилинг.

Холматжон туриб-туриб, ҳай майли, сиз айтганга кўнмай иложим қанча, деди. Бошқа айтадиган гапи йўқ экан. Холматжон табиати равшан бўлиб чиқиб кетди. Анча кеч кириб қолган эди. Малика ая ухлаб қолган Азимжонни опичлаб олиб келди.

— Болам, ёлгиз ётганн қўрқмайсанми? Яккатутга тушиб чиқадиган ишим чиқиб қолди. Жияшимнинг тоби қочиб ҳопти. Ҳозир одам келди. Ёормасам бўлмайди. Шурадан ҳам дарак бўлмадп.

Дилдор болани олиб ўрнинг ётқизаркан:

— Майли, бораверинг, мени бўри ермиди,— деди.

Кампир шошиб чиқиб кетди.

Дилдор боланинг бош тарафига ўтириб тикилди.

— Худди дадасининг ўзи. Қош-кўзн ҳам, юз тузишлилари ҳам...

Дилдор энди эриши, боласини ўйлаб кетди.

Шундоқ боласини ташлаб кетди-я. Бола нима бўла-ди. Ҳозир-ку у ҳеч нарсани билмайди. Катта бўлганда кимни қарғайди? Иккита кап-катта одам шу норастанинг кўнглини яримта қилиб ўстирсак. Дадасининг қилимишларини унга тушунтириб бўлармиди. Бола қачон бўлмасин, дадам, дейди. Катта бўлганда ўксимасмикин? Шу биргина болам учун қанчалик ҳўрлик бўлса барига чидардим. Қандоқ қилтай, ташлаб кетдии. Ташлаб кетгани ҳам майлига-я, уйланди. Уйланмаганда ҳам қайдадир санқиб юргаи эрим бор дердим. У энди менга ҳеч ким. У ёт, бегона. Бошқа хотин билан ўз толенини баҳам кўр-ялти. У бечора ким бўлди? Алданмаганмикин? Бир кун ташлаб кетиб куйдирмасмикин уни ҳам?

— Болам, энди даданг йўқ.

Дилдор бу гапни пичирлаб айтди. Айтган гапи ўзига таъсир қилиб ич-ичидан бир ўт чиқиб бўғзига ёпишди-ю, бутун вужудини ларзага солди. Бу эридан ажралиб қолганидан эмас, боласининг тирик дадасидан маҳрум бўлганидан эди.

Кундуз офтоб тифида куйиб трактор ҳайдаш, кечалари изтиробли ўйлар гирдобида ўртаниш Дилдорнинг юзларини сўлдирган, фақат ҳамиша чақнаб турадиган чиройли кўзларигина ундаги бу сўлғинликни яшириб туради.

Қўшни ҳоплиларда чироқлар ёнди. Кимdir радиони баланд қилиб қўйди. Оғир, юракни эзгиловчи мунгли куй оқарди. Гоҳ танбур нола қиласар, гоҳ гижжак йиғлаб фифон қиласарди.

Дилдор бошини сарак-сарак қилиб ўрнидан турди. Гўё у бошнадаги оғир ўйларни бир силкишда тўкиб ташламоқчилик эди. Чироқни ёқди. Боланинг шолча устида қолган кийимларини олиб қоқди, қозиқча илди.

Шу пайт мотор гуриллаб эшиги олдига келганда типди. Очиқ қолган эшикдан потаниш бир йигит кирди. У бесаранжом эди. У ёқ-бу ёққа қараб Аъзамжонни сўради.

— Қани?

— Йўқ.— деди Дилдор.— Аъзамжон бу ердан кетиб қолган.

— Қаёққа? — ажабланиб сўради йигит.

— Билмайман. Икки ҳафтадан ошди.

— Э, аттанг,— деди йигит афсусланнб.— Дадаси ўлим тўшагида ётибди. Уйнига ўт тушиб кетди. Дадаси куйиб қолди. Касалхонада болаларига илҳақ бўлиб ўлолмай ётибди.

Йигит шундай деди-ю, шошиб чиқиб кетди. Сал ўтмай яна мотор гуриллади, машина товуши секин-секин узоқлашиб тинди.

Дилдор турган жойида қотиб қолди. Унинг бу ҳолати чолга ачинишими; Низомга ачинишими ўзи ҳам билмасди. Ҳар қалай, ёмон бўлса ҳам одам ўляпти.

Дилдор келин бўлиб тушган уй ёниб кетган. Унинг бошига кулфатлар солган, ёшлигини, муҳаббатини ёндирган уй ёпган.

Дилдор бу кеча минг хил туш кўриб, тўлғаниб чиқди. Ҳали ўзини ёнгин ичида кўрар, ҳали Низом ўтда қолиб Дилдорга қутқар, деб қўл чўзар, ҳали Холматжон уни кўтариб оловдан олиб чиқар, негадир Аъзамжон сира кўринмасди.

Бу кеча Дилдор учун энг нотинч кеча бўлди.

Эрталаб туриб ойнакка қараганда ўзини бир ҳолатда кўрди. Кўз таглари кўкариб кетган, қовоқлари осилган эди.

— Менга нима бўляпти? Бунақада адойи тамом бўламан-ку.

Бирдан фикри равшанилашиб кетди. Холматжонни кўргиси, унинг кўкрагига бошини қўйиб тўйиб-тўйиб йиглагиси келди.

Биргина таянч, биргина юпанч унга шу Холматжон эди.

— Қаердасан? Кела қолсанг-чи! Ақволимин қара! Хўрламайсанми? Инглатмайсанми? Ранжитмайсанми? Сендан бошқа кимим бор. Хўп. Нима десанг ҳаммасига, хўп. Чизган чизғингдан чиқмайман, Холматжон!

Хаёли, фикри Холматжонда, икки кўзи эшикда эди Дилдорнинг.

IV

Низомжон қаттиқ ухлаб қолган экан, вақт қай маҳал бўлганини билмайди. Икромжон амаки ким биландир безовта гаплашаётгани қулоғига чалинганини билади, холос. Шундан кейин юк машинаси бир ўқириб гурил-

лаб нари кетди. Зирилламадаи биронтаси иш билан келгандир деган ўй билан яна ухлаб қолди. Икромжон нинг тепасига келганини, ўй ичида у ёқдан-бу ёққа бе-саранжом юрганини билмади.

Илиққина бир нарса пешонасига текканидан яна кўзини очди. Тонг ғира-шира ёришиб келаётган экан. Икромжон унинг бошида туриб пешонасини силарди. То ярим кечагача боланинг кир-чирини ювиш, эрталабки овқатга тайёргарлик кўриб ҳаммадан кейин ётадиган Зебихон ҳам ҳовлида ивирсиб юрибди. Ота қўли пешонасини силагани хуш ёқиб эринчоқлик билан Низомжон кўзини очди.

— Тура қол, болам. Тур.

— Ҳали вақли-ку, дада.

Икромжон, туравер, туравер, деб нари кетди.

Низомжон тоиг ёришмай уйдагилариниг туриб олганларидан ҳайрон бўлиб кийиниб ҳовлига чиқди.

— Дарров чойинигни ич, болам, Қувага борадиган иш чиқиб қолди.

Низомжон Қувада ишма қиласди, у ерда ишма иши бўлиши мумкин, ҳайрон эди.

Чой пайтида Икромжон гапиниг очигини айтиб қўя-қолди.

— Болам, дунёда ҳар иш бўлади. Сабрли, бардошли бўлиш керак. Агар астойдил болам бўладиган бўлсанг ўзинигни босасан.

Низомжон қўрқиб кетди. Энди ҳўплаган чойи томоғидан ўтмай туриб қолди.

— Ўйнингга ўт тушнибди. Даданг куйибди. Касалхонада ётгапмиш Акангни топиб дарров Чортеракка етиб бор. Аканг уйида. Аввал Қувага борасан.

Низомжон энтикиб-энтикиб сўради.

— Акам Қувада ишма қилинб юрибди? Ҷўлда эмасми?

Икромжон чайшалмай, иккиламай дадил гапирди.

У қаттиқчиликлар, маҳрумиятларин кўравериб ҳар қандай иштибо олдида ўзини йўқотмайдиган бўлиб қолган эди. У Низомжонни ҳам бир сўзликка, қатъийликка ўргатарди.

— Аканг расво одам экан. Диlldорни чўл ўртасига ташлаб кетган. Қувага бориб бир бечора, мунгли аёлга уйланиб олган. Ҳозир олдига борасан. Даданг икковинигга васият қилмоқчи.

Низомжон ўрнидан турнб кетди. Демак, дадаси ўлим олдида. Болаларини кўришга ялҳақ бўлиб ётибди.

— Ақамнинг олдига бормайман.

— Йўқ, борасан!— деди қатъий қилиб Икромжон.

Низом Икромжоннинг бир ғапини икки қилмасди. У бир гап айтса, билиб айтади. Демак, хоҳлайдими, хоҳламайдими барибир борниши керак. Бу гапни у учун дунёдаги энг тўғри, энг одил одам айтди. Боради.

Низомжон шошиб этигини кия бошлади. Зебихон бир чеккада унга аллақандай ачиниш, аллақандай маъюслик билаи қараб туради.

— Кетавер, одамларни далага чиқазиб бўлиб Тўланбой билан биз ҳам Чортеракка етиб борамиз. Отимин миниб кетавер, эгарлаб қўйганман. Қувага бориб Маҳбубаҳоннинг уйи қайси десанг, ҳамма айтиб беради. Шундоқ телефон станциясининг орқасида. Энди жўна, аммо ҳовлиқма, болам.

Низомжон тол орқасида эгарли турган отга шошиб минди-ю, Қоратепа тарафга жилов бурди.

У Қувага кун ёйилганда етиб келди. Маҳбубаларнинг уйини топиш қийин бўлмади. Акаси омонат тахта кўприк олдида чеътаклаб эски «Виллис» машинасини юваётган экан. Укасини кўриб ҳайрон бўлиб қолди.

— Бу ёқда нима қўлмб юрибсан, ука?

Низомжон нима дейишини билмас, от чоптириб келганидан ҳансирар, акасининг бетига қарашни ҳам истамасди.

— Тинчликми?— деди ташвишланиб Аъзамжон.

Низом ундан юзини ўғирди. Аъзамжон энди чиндан ташвишда қолган эди. Дилдорга бир бало бўлган. Улган. Уша кечаси борғандәёқ кетадиган ҳоли бор эди. Боласи нима бўлади? Болани олиб келса, Маҳбуба шима деркин. Шу бола деб рўзғори бузилиб кетмаса гўрга эди.

— Ўлдими?

Низомжон ялт этиб акасига қаради. Иккови бир-бирларига сўзсиз тикилиб қолишли.

— Нима деяпсан, ака?— Бу Низомжоннинг акасини биринчи бор сенлаши эди. Қўпдан ички бегоналик бугун, шу топда дилдан тилга чиқди-ю, унн сенлади.

— Дилдор, Дилдор ўлдими?

Низомжон пафрат билан бетини ўғирди.

— Уйимизга ўт тушган, дадам куйиб кетган. Дадам касалхонада, сен билан мени йўқлаяпти.

Низомжон отга минмоқчи эди, Аъзамжон жаҳл билан келиб жиловни унинг қўлидан юлиб олди-да, отни етаклаб эшикдан опкириб кетди. Низом нима қилишини билмай турниб қолди. Эшикдан жуда ҳам чиройли бир жувон чиқди. Низомжон уни Зирилламада бир-иккни кўрган эди. Тога ҳам, Тўланбой почча ҳам уни, кўн яхши жувон, деб мақташга эди. Демак, акаси бу бечорани ҳам йўлдан урган.

Бу гўзал жувоннинг чиройли қора кўзлари ҳам, оипоқ юзлари ҳам, пешонасида силкиниб турган ўримдан қочтан кокиллари ҳам Низомжоннинг кўзига ҳозир жуда хунук, жуда совуқ кўринарди.

— Қани, эшикка киринг. Тинчлиқми?

Низомжон яндамади. Сўроқларнга жавоб бериш у ёқда турсин, бетига ҳам қарагиси келмасди.

Аъзамжон кийинниб чиқди. Рулга ўтириб укаснга ёнидан жой кўрсатди. Ноилож қолган Низомжоннинг ўтиришдан бошқа иложи қолмаган эди. Йўл-йўлакай акаснинг сўроқларига калта-калта жавоб берар, ўзи бирон оғиз сўз айтмасди.

Аъзамжон товуқларни кўчапнинг икки томонига тирқиратиб машинани ўқдек учирив борарди.

Низомжон бола бўлиб енгил машинага тушмаган эди. Қува билан Маргилон ораси шунчалик яқинлигини билмас экан. Кўз очиб юмгунча машина Маргилоннинг катта кўчасини кесиб ўтиб Чортерак тарафга бурилди.

У Чортерак касалхонасига илгари икки марта келган. Онаси шу жойда оламдан ўтган эди. Кейин Асрора тошқинда қолиб касал бўлганда келган. Машина касалхона эшиги олдида тўхтади. Зина олдида поччаси у ёқдан-бу ёққа бетоқат юради. Қайниларининг келганини кўриб босиқ юриб олдиларига келди.

— Келдингларми, кира қолинглар. Юқорида.

Ака-ука бир-бирларнга қарамай жадал юриб юқори қаватга чиқниши. Рисолат палатка эшиги олдидаги оқ табуреткада кўз ёши қилиб ўтиради. Укаларига ҳам бўри қараш қилинб эшикни кўрсатди-ю, кўзига рўмол-часини босиб пиқ-лиқ йиғлаби бошлади.

Низомжон дадасини танимади. Оқсоқолнинг соқоллари кош-киприклари куйиб кетган. Елкалари, бўйни

ва қўлларни билан танғиб ташланган эди. Оқсоқол болаларни кўриб бошини сал кўтарди.

Унинг саноқли дақиқалари қолганди. Болаларидан кўнгил узолмай, йўлига кўз тикиб ётганди. Чол кўзи билан уларни ёнига чақирди. Икки ўғил ота тепасига келишди.

Оқсоқол қизидан ҳам, күёвидан ҳам ҳафсаласи шир бўлган, улар билан борди-келдини тўхтатган эди. Күёви урушдан келиб хотинини, болаларни чолининг олдига юбормай қўйган. Болаларни чол билан бозорга қатнайвериб ўқишдан қолиб кетишган, китоб-дафтардан кўра пул санашга, савдо-сотиққа берилиб кетишган эди. Болаларнинг ҳар бирида алоҳида халтача, майдага пулга алоҳида, йирик пулга алоҳида хоналари бор эди. Дадаси аввалинга ҳайрон бўлди. Бу болаларнинг бунақа бўлишига нима сабаб бўлганига тушунолмай юрди. Кейин билса, бобоси уларни пулга ўргатиб қўйган экан.

Дада болаларининг бир-биридан яшириб тутадиган ўша халтачаларни ўчиққа ирғитди. Калтаклади. Сўкди. Бувасиникига мутлақо бормайдиган қилиб қўйди. Чайқовчиликка муккасидан кетган хотини Рисолатни ҳам бир-инки шапалоқлади. Агар дадасиникига борадиган бўлса, бозор ишига қўл урадиган бўлса, уч талок қўядиган бўлди.

Барибир Рисолат эрига билдиримай у-бу олиб сотар, баъзан дадасидан хабар олиб келарди. Бу гаплардан Оқсоқолнинг хабарни бор эди. Қизига рўйхуш бермай қўйди. Келса совуқ кутиб олар, эрини, болаларни сўрамасди. Чолга ёлгиэлик, танҳолик ёқарди. Қечалари ҳужрадаги молларини ойдинда сяр, пулларини шамоллатарди.

Оқсоқол танҳоликда яна узоқ яшайман деб ўйларди. Сира кўнглини ўлим келмасди. Гўё дунёга умрбод келгандек эди.

Охири танҳолик унинг бошини еди.

Кеча эрталаб у шу танҳоликнинг гаштини сураётган эди. Кўча эшигини ичкаридан тамбалаб офтобга молларини ёйди. Тулки пўстинини куя уч-тўрт жойидан тақир қилиб қўйнибди. Чол куяларни қарғай-қарғай пўстинни арқонга ташлади. Тўп-тўп атласлар заҳ ҳужрада ранги қават-қаватига ўтиб кетибди. Ипак бўяган бўёқчини, қўлини сингур, олгани пулинг кафашиннга ярасин деб қаргади. Арча тахтасидан ясалган сандиқни

ховлига судраб чиқиб, ичидаги оламда топилмайдыган асл тошларни бир-бир күздан кечирди. Нам тортгаш юз сүмликларнинг тахини бузиб офтобга ёйди. Шамол учирниб кетмасин деб ҳар бирининг устига биттадан пи-әз қўйиб чиқди. Бир қоп пиёз етмади. Қадоқ тош борми, калиш борми, теша борми, келичанинг сопи борми бостириб чиқди. Ўзи худди чўпонининг итидек молларнинг ҳали у бошида, ҳали бу бошида девор нахраларига хунук қараб айланиб юрди. Яна ўтириб олиб юзталикларни йигиб, ўрнига эллик сўмликларни ёйди. Яна пиёзларни устига бостириб чиқди. Кечгача шу иш билан овора бўлди. Қоронғи тушиши билан нарсаларини яна арча сандиққа жойлаб, тут тагига кўмди. Пўстину атласлар, қоракўт терилар, чармларни яхшилаб тахлаб ҳужрасига киритиб қўйди-да, электр плитани токка тиқиб, тунука банкада елим эритишга қўйди. Айвонда ёнбошлаб, қаттиқ ноини қайнаган сувга ботириб еб ўтирганда лип этиб электр ўчди.

Чортерак колхозларида ҳали электр йўқ эди. Движокдан ток олишарди. Яхши мутахассислар бўлмаганидан движок бир ўчиб бир ёнар, баъзан бир ўчганича эрталабгача ёнмасди.

Оқсоқолнинг чироқ ёнишини кута-кута тоқати тоқ бўлди. Охири қоронғида тимирскиланиб супага жой солди-ю, худодан эртанги кунни сураб уйқуга кетди.

Оқсоқол аччиқ тутун ҳидидан димоги ачиб уйгонди. Тун яримдан оққан, ҳовлидаги электр чироқлари ча-рақлаб ёниб турибди. Оқсоқол аччиқ тутуннинг қаёқдан келаётганини билиш учун ҳавони исказ кўрди. Ҳид ҳужра тарафдан келарди. Оқсоқолнинг жон-пони чиқиб кетди. Шундагина у электр плитани токка қўйгани эси-га тушди. Жон аччинида ўзини ҳужрага урди. Тарки одат бўлиб умрида биринчи марта ҳужрани қулфсиз қолдирган эди. Эшик очилиши билан лоп этиб тандир олов Оқсоқолга ёпирилди. Чол орқасига чекинди. Мол аччини-жон аччини, Оқсоқол яна ичкарига интилди. Соқолларининг куйишига, кўзининг ачишига қарамай дуч келган буюни ҳовлига отаверди. Наматга ўралган чармларни судраб чиқаётгандан оstonада ўзидан кетиб йиқилди.

Оқсоқол кўзини очганда касалхона каравотида ётарди.

Аъзамжон дадасининг бошига энгашиб ҳол сўради,

Чол Низомжонга қараб, сен ҳам бери кел ишорасини қилди. Бутун кучини сарф қилиб гапиришга уринарди. Охири зўр куч билан товуш чиқарди.

— Тут тагнда сандиқ кўмилган. Икковинг бўлиб ол. Исроф қилма. Ёнига қўш. Опангга ҳеч нарса берма. Ярамас эри бор. Ҳукуматга айтиб қўяди.

Оқсоқол шу гапни айтди-ю, тилдан қолди. Тўрт соат нимадир дейишга чоғланди. Айттолмади.

Гўдак болалари кўп одамнинг жон бериши қийин бўлади, дейишарди. Йўқ, ундаи одам осон жон таслим қилади. Ҳар қалай дунёга одам қолдирди. Гўдаклар йиқилади, туради, қоқилади, юради, йўлини топиб кетади. Мол-дунё орттириб ўз меросхўрига топширолмай кстаётган кишининг ўлиши қийин бўлади. Емай, ичмай едирмай, ичирмай йиққан бойлиги, чексиз давлати бегоналарга қолаётганини сезган киши ўлим олдида қаттиқ қийналади.

Оқсоқолнинг ҳам жон бериши қийин бўлди. Яшаб яшаёлмасди, ўлиб ўлолмасди. Кечга яқин кўкариб, бўзариб, кўзда алам, аччиқ алам ёши билан энгак ташлади.

У ўттиз йил йиққан молларидан кўнгил узолмай, қийналиб жон таслим қилган эди.

Буюк хасис, тенгсиз мумсик оламдан ўтди. Бу дунёдан куйиб, ёниб, ўтда чангак бўлиб кетган қўлларни билан у дунёга кетган эди.

Ака-ука жасад тепасида қимирламай туришар, Низомжон пиқ-пиқ йиғларди.

Бу ота жасади тепасидаги аламли кўз ёшимиди, онасини зор қақшатган, болаларининг бошига сўнгсиз кулфатлар солган ота ўтказган ситамлардан силқиган ёшларнинг давомимиidi, билиш қийин эди. Ҳар қалай, у Низомжонни дунёга келтирган. Ҳарна қилса ҳам у ота. Ҳар қалай, шу ота унга туз берган.

Низомжон пиқ-пиқ йиғлар. Аъзамжон серрайиб турарди.

Аъзамжоннинг дийдаси қаттиқ, кўзига ёш келиши қийин эди.

V

Куйиб кул бўлган, ҳар тарафидан ачимсиқ куёнди ҳиди буруқсаб турган ҳовлида ака-ука уч кун келди-кетдини кутишди. Рисолат ўликка араз қилиб,вой отам

деб сочини ёзиб йиғламади. Дадамнинг давлатини бўлиб оладиганлар бел боғлаб йиғласин, отамдан менга нима қоптики, йиғлайман, деб маросимга ортиқча аралашмади.

Низомжонга ҳаммадан ҳам алам қилгани шу бўлди. Оқсоқолни қабрга қўйиб, устига тупроқ тортаётганларида кимдир, марқум қандоқ одам эди, деб сўради.

Оломон бир нафас жим қолди. Қабр сукунати ҳам бир бўлди, бу сукунат ҳам бир бўлди. Охири бирор паст овоз билан, яхши одам эди, деб айтди. Гиқ этган товуш келди.

Бу дадасининг дунёга келиб қилгани ишига, яшаган умрига берилган совуққина баҳо эди.

Фотиҳага келиб-кетганлар орасида ўзига ўхшаган ирkit кишилар ҳам бор. Низомжон бирорвга аралашмай бир чеккада ўтирас, чой ташиб супанинг четида совуққина ўқилган фотиҳага қўл кўтарарди.

Қандай яшамаслик, умрни қандай ўтказмаслик тўғрисида каттакон театр қўйилаётиди-ю, одамлар келиб бу томошадан ўзларига хулоса чиқазиб кетаётганга ўхшашарди.

Маросимнинг учинчи куни кеч пайти паранжили бир хотин келиб Низомжонни четга чақирди.

— Дадангиз сотиб бераман деб олтин балдоғимни олган эдилар, шуни берсанглар.

Низомжон қайрон бўлди. Ҳали шу уч-турт кун ичida бир оғиз ҳам гаплашмаган акасининг олдига борди.

— Манави хотиннинг гали бор экан.

Аъзамжон хотинни йўлакка опчиқиб гаплашди. Улар қандоқ гаплашишди, акаси нималар деди, Низомжон билмайди. Аммо хотиннинг қарғаб чиқиб кетаётганини ҳамма эшилди.

— Худоё гўрингда тўнгиз қўп, дўзахда куйиб, кул бўл! Болаларнингпинг азасига буюрсин, жувонмар!

Низомжон титраб кетди. Одамлар бирдан жим бўлиб қолишди. Аъзам хотин орқасидан мушт ўқталиб юурди. Низомжон бўлса бошини қуян эзганча этигининг учидан кўз узолмай қолди.

Одамлар тарқаб кетишди. Қоронги тушди. Қўшни уйда чироқлар ёнди. Ака-ука ҳам бир-бирига чурқ этолмай ярим қоронғи, куйган, кул бўлган қовлида қимирламай ўтиришарди.

Эшнекдап қүшни хотин кирди.

— Вой, инма қиалиб чироқ әқмай ўтирибсизлар. Улик чиққан уй бу. Арвоҳлар чирқиллаб айланиб юрадиган шому ғарибон, завол пайти-я! Чироқни әқиб қўйинглар. Рисолат ўлгур билмайдими, шуни.

Хотин қамишга пилик ўраб, мой томизди, кейин гурутда ўт олдириб, айвон четига қўйди.

Алла-паллагача ака-ука шу алфозда қимирламай ўтиришди. Охири Аъзамжон ўрнидан турди.

— Ука, менда қанча гинаиг бўлса у ўз ўлига. Брафуржа гаплашармиз. Сен билан биз шу отанинг боласимиз. Ота васияти сен билан менга қонун. Тур ўрнингдан, кетмонни олиб кел!

Низомжон қимирламади.

— Бор, олиб кел, деяпман, нодон!

Низомжон ҳамон қимирламасди.

Аъзамжон ярми нураб турган ўтинхонадан кетмон олиб келди-да, тут тагига келиб ҳали тупроғи унча қогмаган ерга қаради. Қаради-ю, юраги шув этиб кетди. Назаридан бундан тўрт кун аввал очиб ичидагиларни шамоллатганидан у хабарсиз эдн. Опам келиб ковлаб олиб кетган бўлмасин, деган ваҳима билан шошиб кетмон урди. Юмшоқ ердан беш-олти кетмон тупроқ тортгайндан кейин, кетмон тифи ҳимагадир қирс этиб тегди. Аъзамжон жинчироқни олиб келиб қўли билан тупроқни тимирскилаб ўнтача мусулмон гишт олди. Бирпасдан кейин ўртача бир сандиқни судраб чиқди.

— Кел, кўтаришиб юбор.— Аъзамжон терлаб кетган, ҳансираради. Укасидан садо чиқмагач, кучаниб сандиқни судраб айвонга олиб чиқди. Сандиқ оғзида кавшдек кишин қулф бор экан. Шошиб бориб самовар олдидан теша олиб келди-ю, икки-уч уриншда зулфинни суфуриб ташлади. Қопқоқни очиб, тепасига чироқ тутди.

Аъзамжоннинг чироқ тутган қўлларн қалтирас, ўзи гандиракларди.

— Низом, Низом,— деди ҳайрат ва қўрқинчда. У шундай дерди-ю, сандиқдан кўзини узолмасди.

Шу аҳволда Аъзамжон беш-ён дақиқа туриб қолди. Охири ўзини ўнглаб сандиқ тутқицидан судраб ичкари уйга олиб кирди.

Том ёнғинда ўпирилиб тушган, жанозага келганлар

Ўтириши учун ичи тозаланиб қурум аралаш сомонли тупроқ кетмөнда ётқизилган эди.

Аъзамжон югуреб ҳовлига тушди, ҳеч қаёққа қарамай күча эшикни занжирлаб, ичидан тамба қўйиб келди. Кейин Низомжон қўлидан судраб ичкарига олиб кирди. Айвонда қолган жинчироқни токчага қўйди.

— Қара, манавиларни қара, ука!

Низомжон сандиқ ичига қаради. Тепадан тушиб турган ой нурида, липиллаётган жинчироқ шуъласида сандиқ ичи қандайдир сирли манзара кашф этган эди.

Ака-ука шу ота билан бир уйда яшаб шунчалик катта хазина борлигини билишмаган эди. Ота куйгандан кейин ҳужрадан судраб чиқилган, ярми куйиб ҳеч нарсага арзимайдиган бўлиб қолган буюмлар катта бир магазинда ҳам топилмас эди. Ота бу молларни уруш йиллари рўзгорда таңглик кўрган, кишилардан сув текин тушириб олганди. Ҳовли четнда ярми, ўртаси, чети куйган саккиз қашқар гилами, тунукага ўхшаб қолган ўттиздан ортиқ мол териси, йигирматача хром, амиркон, ўт ўчирувчилар сув сепганда бўёғи бир-бирига ўтиб кетган эллик тўпга яқин атлас, қорақўл терилар... ҳаммаси энди яроқсиз буюмга айланган. Мана бу сандиқда қишлоқ аҳли у ёқда турсин, бутуқ шаҳар ҳайратда қоладиган олтин-кумушлар, қимматбаҳо тошлар, марваридлар, пачка-пачка пуллар.

Аъзамжон шошиб пулларни сандиқдан чиқазарди. Юз сўмликлар, эллик сўмликлар юзтадан қилиб бели бойланган. Сандиқда сал кам бир миллион сўм пул бор эди. Низомжон пулларга совуқ назар ташлаб турарди. Аъзамжон шода-шода марваридларни, пахтага ўралган бриллиантларни ола бошлади. Акаси кетма-кет қимматбаҳо тилла зираклар, билагузукларни оларкан, Низомжон бенхтиёр сандиққа энгашди. Сандиқ четида иккита ингичка тилла билагузук турарди. Низомжон шошиб уни қўлига олди. Олди-ю, кўнгли алланечук бўлиб кетди. Билагузукларни кўзи олдига олиб келиб тикилди. Негадир ҳидлади. Бу билагузуклардан онасининг ҳиди келаётганга ўхшади.

Бу билагузук онасининки эди. Низомжон бирдан болалигини эслади. Ҳали энди ўйлга кирган гўдак экан, она бағрида эркалапар, ушинг қўлидаги шу билагузукларни ўйнарди. Она қўлида ухлаб қолган пайтларнда болдирига, куракларига шу билагузукларнинг изи тушиб

қоларди. Орадаң қанча йиллар ўтиб Низомжон мактабга қатнай бошлаганида негадир ўша билагузукларни эслаб она билагига қаради. Ушалардан фақат биттасиғина қолгаң эди. Низомжоннинг билгиси келиб сўради:

— Ая, билагузуғиниңгизнинг биттаси қаёқда.

Аяси афсусли бир оҳангда деган эди:

— Болам, сен ёш пайтингда қаҳатчилик бўлган эди, дадаңг сотиб бир қоп ун олиб келган. Ўлмай қаҳатчиликдан ўтиб олганмиз.

Иккичи билагузукни дадаси қирқ иккинчи йилнинг бошида онасининг билагидан чиқазиб бозорга обориб сотиб келган эди. Буни Низомжон яхши эслайди. Мана, ўша билагузуклар. Демак, дадаси уларни сотмагап. Енида шунча пули бўла туриб хотинининг билагидаги узукка қасд қилган.

Шу топда, куйиб кул бўлган уй харобалари ичидаги, олтин-кумушлар тепасида туриб Низомжон онасининг мунгли, тирикчлик азоблари гижимлаб ташлаган юзларини, ҳамиша ўйчан, ҳамиша ғамгин кўзларини, тўйхашамларга, маърака-ю зиёфатларга киядиган атиги биттагина сатин қўйлаганин эслади.

Мана, хотинини ямоқ-яскоққа ўраб йиққан атласу кимхоблар куйиб ётибди. Мана онасининг билагузуклари...

Низомжоннинг кўзидан тирқираб ёш отилниб чиқди. Ўзини тутолмай алам-ситам билан йиғлаб юборди.

Аъзамжон ҳеч нарсани ўйламас, эсанкираган, ўзини унугланган эди. Үнда шу топда ота қони гупирган, пуллар олдида, олтину кумушлар, марвариду ёқутлар олдида жиннига ўхшаб гоҳ илжаяр, гоҳ аллақандай ваҳшний товуш чиқаради.

Охири Аъзамжон чарчаб, сандиқ четига ўтирди. Куюдори бўлиб кетган қўлларини шимиға артиб, билаги билан пешона терларини сидирди.

Ака-ука бир-бирларига қарамай анча вақтгача индамай ўтиришди. Четларидан қамишларни осилиб қолгақ қора девордан ой нари кетди. Жинчироқ ҳам липпилип қилиб сўнди. Низомжон қўлидаги она билагузуғини қисимлаганича ўтираверди. Узоқ-яқиндан хўрозлар чақира бошлади. Осмони замнида узун, куйган симдек нурли чизиқ тортиб юлдуз чиқди.

Аъзамжон ташқарига чиқиб кетди, нималарни дир тарақлатиб анча вақтгача овора бўлди.

Низомжон ўтирган ерида изтироб оловида куйиб, жнзғанак бўлиб болалнгини, онасини, шу ҳовлида кечган ҳам аламли, ҳам гўдак шодликларини эслади.

Низомжон ота бағрида яйрамаган эди. Дадаси кечқурун бозордан қандайдир асабий кириб келарди. Низомжон эркаланиб истиқболига отилган пайтларда дасининг биринчи айтган гапи шу бўларди:

— Нари тур!

Шунда марҳум онаси:

— Бери кел, болам, даданг чарчаб келганлар.

Низомжон бошини икки елкаси орасига босганича онасининг олдига қайтиб келарди-да, мунғайиб ўтирганича ухлаб қоларди. Эрталаб уйғонганда дадаси эски-туски тўла қопини орқалаб чиқиб кетаётган бўларди. Бўйи қўзилиб тенгқурлари қатори кийингиси, ясангиси келган пайтларда ҳам дадасига кийим тўғрисида оғиз очмасди. Дадасининг феълини биларди. Шунда онаси: «Қўй болам, дадангнинг қаттиқлиги қурсин, ямоқ бўлса ҳам устинг бут-ку, шукур қилгин», дерди.

Мана, Низомжон кап-кatta йигит бўлди, ўз йўлини ўзи топиб кетди. Пул топиб, рўзгор тебратга бошлади. Ҳалигача янги шим, янги этик кийгани йўқ. Ҳар ойнинг бошида опаси бориб, дадам очдан ўляпти, қари отангни шундоқ зор қақшатиб қўясанми, деб топган-тутганини юлиб келади.

Уйланганига икки йилдан ошди, орттириб Зебихонга ҳали биронта янги кўйлак олиб беролгани йўқ. Бечора Низомжон топганини шуларга едириб, шуларга кийдириб ўтирибди.

Бу уйда икки киши пул топарди. Бири дадаси Иноят оқсоқол, бирн опаси Рисолат. Рисолат топганини сандиқласига яширади. Дадасининг пулини ҳеч ким, ҳатто онаси ҳам кўрмаган.

Аъзамжон дадасига ҳам сўз бермасди. Топганини уйга олиб келмай, ўртоқлари билан гузарда йўқ қиласди. Низомжоннинг эсида, дадаси бир кун қоқ яrim кечада тутқаноқ тутгандек қўллари, оёқлари тортишиб қолди. Оғзидан кўпик чиқди. Низомжон оёғини, онаси елкасни уқалади. Чол ўзига келиши билан сапчиб ўринидан турди-ю. Аъзамжонни ётган еридан судраб чиқиб ҳовузча лабига опкелиб орқасига бир тепди. Бола уй-қуси қочмагандан довдираф ҳовузчага тушиб кетди. Чол толдан хивич синлириб, унинг боши, кўзига сола-

верди. Аъзамжон ҳовузнинг қай тарафидан чиқиб қотмоқчи бўлса, дадаси ўша тарафга ўтиб саваларди. Онаси чирқиллаб эри орқасидан айланар, чол ора-сира унинг ҳам бошига чивиқ туширади. Оқсоқол то чарчагунча болани савалади. Чарчаб ўтириб қолди. Аъзамжоннинг башарасини таниб бўлмасди. Бурун устларни, юзларни, пешоналарни кўкариб, қон талашиб кетганди.

Аъзамжон кейинги кунларда сал бойваччароқ юриш бошлигани эди. У дадасининг пул бекитадиган жойини кўриб қолган, ҳар куни билдиrmай битта қизил ўттиз сўмликни суғуриб олиб чиқиб кетар экан. Бу оқшом Оқсоқол пойлаган эди. Аъзамжон ҳамма ухлаганда сенинг ичкари уйга кириб, ўзи билган ўша жойдан ўттиз сўмликни суғуриб, этигининг қўнжига яшириб, ўрнига хотиржам келиб ётган. Ана шундан кейин чол ўрнидан туриб этик қўнжидан пулни олгану, ухлаб ётган ўғлини судраб олиб чиққаи.

Шундан кейин Аъзамжон анча вақтгача дадасининг пулнiga тегмай қўйганди. Пулга ўргангани боланинг иши қийни. У кейинчалик опасини чирқиллатадиган бўлди. Опаси йиғлар, аммо она бечора даданг билмасин, укангни ўлдириб қўяди, деб ялинарди

Низомжон ҳозир мана шуларни ўйлаб ўтирибди. Ўйлаб қараса бу уйда, у туғилиб ўсган шу уйда фақат пул жаңжални, мол жаңжални кўрибди. Муҳтоҗликтан бошқа нарсани билмабди.

Низомжон атрофга қаради. Тонг отиб келарди. Алам, кўз ёшлари, муҳтоҗликлар, хўрликлар, ҳақоратлар бўлсан бирга куйиб тамом бўлган бу кўҳна уй тепасида субҳи содиқнинг енгил, жуда ҳам енгил шабадаси эсиб ўтарди.

Куйиб кул бўлган уй харобаси устида оппоқ тонг отиб келарди.

Ташқарида машина овози эшитилди. Аъзамжон бундан уч кун олдин Қувадан миниб келган «Виллис»ни колхоз саройига киритиб қўйган эди. Олиб келди шекилли. Аъзамжон шошиб кирди-ю, кечаси сандиқдан чиқазган пулу молларни қолга сола бошлади.

— Кўтар! — деб буюрди Аъзамжон.

Низом ўрнидан турди-ю, қопни кўтармади. Ҳовлига чиқиб кетди.

— Аҳмоқ! — деди Аъзамжон. Кейин битта қопни елкага олиб, биттасини судраб кўчага чиқди.

· У ёқ-бу ёққа қаради. Укаси күрнисасди. Жаҳл билан эшикка қулф уриб машинага ўтирди.

Ҳали күчада одам йўқ эди. Саҳархез чоллар ҳам ҳали уйғонмаган. Кўпrik олдинга етганда машина Низомжоннинг ёнига келиб тўхтади.

— Чиқ! — деди Аъзомжон амировна товуш билан. Унинг овози хунук, жуда ҳам ҳунук эди.

Аъзомжон укасининг елкасидан туртиб машинага олиб чиқди.

— Жинни-минни бўлдингми, бола. Қачонгача чўлда пашшага ем бўлиб, кетмои чопиб, балчиқ кечасан. Мана пул, бутун умрингга, бола-чиқаларингга етади. Қоқ ўртасидан бўламиз. Бу пуллар ўғрилик билан топилган эмас. Бу ҳалол пул. Дадам бу пулларни менинг, сенинг, онаминиг ризқидан юлиб топган. Узи сен билан менга васият қилди-ку.

— Менга керак эмас,— деди совуққонлик билан Низомжон.

— Вой, аҳмоғ-е,— деб эрмак қилди акаси.— Жиннивой, ахир тушунсанг-чи, ҳозир бизникига бориб бўлишамиз. Баб-баравар бўлишамиз. Ана ундан кейин қаерни хоҳласанг, ўша ерга бориб маза қилиб яшайсан.

Низомжон акасининг кўзинга тик қаради.

— Бу пулларга сен ҳам, мени ҳам тегмаймиз. Ҳозир тўппа-тўғри бинкка бориб топширамиз.

— Нима-аа?

Низомжоннинг ҳали-ҳали эснда. Уруш йили звено қиёлари мудофаа фонди учун бўйниларидаги марваридлари борми, бармоқларидаги узуклари борми топширишган эди. Ушанда Низомжон бир чеккада без бўлиб ўтирган, бошини кўтаролмаган эди. Адолат, ҳа Низом, сен ҳам бирон нима топширмайсанми, деганида, Асрора, Низом Иноят оқсоқолнинг битини топширадими, деб эрмак қилган эди. Ушанда ер ёрилмади-ю, Низомжон кириб кетмади. Ана шу хижолатни ювадинган пайт келди. Ҳозир уруш йўқ. Аммо уруш вайрон қилган ерларни тиклашга ҳар ким қўлидан келган ёрдамини бериши керак. Мана, Низомжон билан акасининг ёрдами.

Низомжон акасига ялнинган оҳангда деди:

— Ака, бир мард бўлинг. Йигит кишининг моли ерда, дейдилар. Билагимизда кучимиз бор экан, ўз толеимиз-

ви ўзимиз яратайлик. Келинг, шу пуллар бузилган шадарларни тиклашга ёрдам бўлсин. Ҳукуматга қарашайлик.

— Ҳукуматдан қарзим йўқ,— деб дўнғиллади Аъзамжон.— Ҳукумат деб қон тўкиб келганман. Ҳукуматни девори йиқилган бўлса, ўзи урсин.

Низомжон шу одам билан бир қориидан тушганига ишонгиси келмасди.

— Урушда қон тўкиб келдим дединг. Шу гавинг, шу фикру ўйинг бўлса қанақа қилиб урушганинг шундоққина билиниб турибди. Билиб қўй, мен бор эканман, бу пулларнинг бир тийинини ҳам томоғингдан ўтказолмайсан.

Аъзамжон уни эрмак қилиб кулди.

— МВД ўз ўйимизда экан-ку, билмай юрган эканмиз. Аҳмоқ, эшшак.

Машина Марғилонга келиб қолганди. Низомжон машина руллга ёпнишди.

— Бу ёқса бур. Бур деяпман!

Аъзамжон укасиги тирсаги билан тўргиб юборди.

— Ҳайвонлик қилма!

— Бур деяпман!

Аъзамжон чаққонлик билан руль буар, оёғи билан кучининг борича моторга газ берарди. Машина ўқдек учиб Тошлоқ йўлига бурилиб кетди.

Эшник олдини сунураётган чоллар, намозга кетаётганлар бесаранжом келаётган машинага четланиб йўл беришарди.

Низомжон тирсак тегиб кўкарган кўзиши ишқаб укасига ёв қараш қилди. Пайт пойлаб машина калитига чанг солди-ю, суғуриб олди.

— Нима қиляпсан? Нима қиляпсан?

Машина йўл четига чиқиб секинлай бошлади. Низомжон қулочкашлаб туриб калитин йўл четига отди. Мотори ўчга машина ювошгина тўхтади.

Бу Марғилон билан Тошлоқ ўртасидаги овалоқ ерди. На одам кўриннади ва ча бирон арава.

Аъзамжон ўзини гуп этиб ерга отди-ю, укасими судраб туширди.

— Хўш, нима қилмоқчисан!

Жавобсиз безрайнб турган укасинишг бетига шапақоқ тортиб юборди. Низомжон акасига мушт кўтармади. Туриб берди.

— Кетолмайсан! — деди Низомжон.— То бирон машина ўтгунча шу алғозда олиб тураман.

— Вой, аҳмоғ-е, бу машина калитсиз ҳам юраверади. Қулфининг симини бир-бирига уласанг вассалом.

— Барибир кетолмайсан.

Аъзамжон мана, мана, деб унинг бетига шапалоқ солди-ю кабинага кириб, құлғни суғурнб олди. То Низомжон келиб ёпишгунча симни улади қўйди. Яна мотор гуриллади.

Низомжонга қайдан куч пайдо бўлди, ўзи ҳам билмасди. Акасининг ёқасидан бўғиб пастига тортиб туширди. Қўкрагига калла солди. Қорнига тенди. Аммо бу калла уришлар, тепиштар барзанидек бақувват йингитга чумоли чаққанча ҳам таъсир қилмасди. Охири Аъзамжон уриш, мававунача бўлади, деб уқасини өавалаб кетди. Низом боғини қўллари билан бекитар, ўзини унинг чангалидан қутқаришга уринарди. Аммо акаси ҳайвондек ўсириб унга савалашдан тўхтамасди. Низомжон йиқилди. Йиқилди-ю, бир инграб қимирламай қолди. Акаси унинг қовуғига ёмоя тепган эди. Аъзамжон ҳансираганича кабинага югуриб бориб сакради. Боятдан бери мотори гуриллаб турган машина жойидан қўзғалди, олдида дўнглик борлигида орқага тисарилиши керак эди. Қимирламай қолган Низомжон мотор товушидан яна сапчиб турди, жонҳолатда машина йўлини тўсмоқчи бўлди-ю, кўчажониг қоқ ўртасида мааст өдамдек туриб қолди. Қишинаган отдеқ сапчиб жойидан қўзғолған машина Низомниг елкасимдан уриб ўтиб кетди.

Низомжон йўл четидаги чангга белаңган майсаустига она билагузугини чангзиллаганига ҳолисиз йиқилди-ю, ҳушидан кетди...

VI

Июлнинг йигирма олтинчи куни эди.

Ҳаво очиқ. Офтоб тепадан олов пуркарди. Колхозранси Меливой ака отда келди. У офтобда қизариб кетгани, пешоналаридан, бўйинларидан тер оқарди. У отдан тушибоқ Холматжонни сўради. От Тошлоқдан Наймангача тўхтамай йўртиб келганидан кўпирисб кетган эди. Самоварчи унга яхна кўк чой тутди. Холматжонни ҳозир чақиришини айтиб, нон ушоқлари тўкилган шол-

чани қоқиб янгитдан ёзды-да, уни ўтиришга таклиф қилди. Дастьер бола эшагини мишиб Холматжоннинг дала-сига кетди.

— Ишлар қанақа кетяпти,— деди Меливой ака самоварчига.

— Холматжон барака топсин, зўр бола экан. Оғиздан бирон беодоб гап чиқса-чи. Унисини ака деб, бунисини ука деб ишга соляпти. Чортеракнинг қизлари ҳам чакана эмас экан. Диlldор дегани бор экан, тавба қилдим, дсб гапирай-ку, иккита эркакнинг ишини бир ўзи қиласпти. Офтобни офтоб демайди, жазирамани жазирама демайди. Ишлагани ишлаган. Эрталаб самоварга ўт ташлаётганимда трактор мишиб ўтганича, кеч-қурун сўрини супураётганимда қайтади. Битта баҳти бор йингитнинг уйини обод қиладиган жувон экан, барака топкур. Шу ҳуси, шу қадди-қомат бошқа жувонда бўлса, қошига ўсма, кўзинга сурма тортиб ойна олдидан жилмайди. Бу унақасидан эмас экан. Номард эри ташлаб кетди. Бошқа хотин олди.

Самоварчи тинмай гапиради. Меливой ака ўтирган ерида мудрарди.

Меливой ака ўғли ўлгандан кейин сўлиб, озиб, бўйинларидағи ажинилари кўпайиб қолганди.

Меливой акага қариллик энди кучини кўрсатиб қўйган эди.

Тўрт йиллик уруш қийинчиликларидан одамларни толиқтиrmай, қоқилтиrmай олиб чиқиш, болалари келгунча асраб-авайлаш осон бўлмади. Шу тўрт йилиннинг икки йили колхоз плашини бажаролмади. Планки бажарилмади, колхозчиннинг ноши яримта бўлди деган гап. Уруш ҳам тугади, ҳамманинг бўлмаса ҳам, кўпчиликнинг боласи бири ярадор, бири бутун қайтиб келди. Аммо унинг ёлғизи қайтмади. Шундоқ катта урушдан соғ чиқсан бола японининг ўқига учради. Меливой ака йиғлаб йиғлолмасди, кулиб кулолмасди. Йиғласа, бунақа жудоликка учраган бир у эмас-ку. Кулса, қандоқ қилиб кулади, кўзининг оқу қораси қайларда, бегона тупроқда кафансиз ётибди.

Меливой ака пинҳоний йиғларди. Унинг кўзи куларди-ю, ичи йиғларди.

Юрт кўзидағи одамга қийин бўлади. Бу хил одамлар шахсий ҳаётини унугтиши, юрт ишига зид келадиган жами манфаатлардан воз кечиши керак. Аммо жу-

долик, айниңса, фарзанд дөгү ҳар қаңдаш иродаси пұлат кишини ҳам букади, юзига ажин солади, күзини намлайди.

Меливой ака ана шундоқ алам оташыда қовуриларди.

Холматжон от чолтириб келди. Эгардан түшибоқ раис билан омонлашиб, ёнига ўтирди. Холматжоннинг Меливой акани кўрмаганига ҳам икки ҳафтача бўлиб қолган. Дала ишлари қизиган, бу жойлар тўқай ўрини бўлганидан ўт ҳаммани шошириб қўйгани эди. Холматжон чўлнинг ҳали у ерида, ҳали бу ерида пайдо бўлар. Ишлаётганларни сен яхши, сен ундан яхши деб алдаб-сулдаб ишга соларди. Меливой ака қариб кучдан қолганидан даланинг узоқ жойларига етиб боролмас, чарчаб қолиб ярмидан қайтарди. У неча марта правление мажлисида, қариб қолганини, ишга ярамаётганлигини айтиб, раисликдан туширишларни сўради. Колхозчилар кўнишмади. Уруш қийинчиликларнда юргатга ота бўлган одамни, тинчлик пайтида четга чиқазиб қўянимизни, деб яна ўзини раисликда қолдиришди.

— Ота, сиз хотиржам бўлинг. Шошилмай, кучнингиз етганча раислик қиласверинг. Асло сизни хижолатга қўймаймиз. Даладан битта ортиқча ўт тополмайсиз, план тўлдирмаган звено у ёқда турсин, битта ҳам одам қолмайди. Агар пенсияга чиқиб кетадиган бўлсангиз, орқашиб гиздан юздан ортиқ киши пенсияга чиқиб кетади. Биз сизнинг болаларнингиз. Буюраверинг. Биз гиринг демай баъжараверамиз. Сиз колхозимизнинг донмий раисисиз.

Бу гаплар Меливой акага қувват бўлар, яна дала кезиш, яна ер титкилаш, яна пахта ташвиши бошланиб кетарди.

Барибири у қариб кучдан қолгани, илгариги ғайрати қолмаган эди.

Мана ҳозир ўн беш йил шу хўжалинка ота бўлган, ўзи колхоз тузиб, ўзи йўргаклаган, ўзи оғир кунларда опичлаб олиб ўтган одам иссиқда ҳансираб ўтирибди. Бошида юрт ташвиши, кўнглида бир дунё алам.

Холматжон унга қараб туриб ачиниб кетди. Холматжон уни яхши танимас эди. Ахир унинг тўрт йил умри урушда ўтди. Ундан нарёғи Чортекакда кечган. Боқча ая Меливой аканинг кимлнгини, қандоқ одамлигини айтиб берган эди. Холматжон унинг саргузаштларини эшитиб қойил қолган. Шу топда қаршисида ҳар ишда ўрнак олса бўладиган, ҳатто тақлид қилиб яшаса ар-

зийдиган одам ўтирибди. Гүё ёнида тирик бир мактаб турғандек эди.

Раиснинг кўзидан мудроқлик қочди. Холматжоннинг елкасига қўлини ташлаб, меҳр билан боқди.

— Баракалла ўғлим. Далангни кўриб келдим. Йўлдаги пахталаринг жуда яхши. Файрат қипсан, болам.

Холматжон унинг гапларига раҳмат, ҳали камчилиги кўп, деган жавоб бериб турди. Меливой ака совуб қолган чойни ҳўпларкан, деди:

— Эртага беш-олти йигит далага чиқмасни. Манави срларни тозалаб, ўтларни қиришсин. Ўзинг ҳам шатта бўл. Клубдан скамейкалар олиб келишади. Манави сўриларга янги гилам бериб юбораман. Иккита катта ўзоқ ковлат. Аравада қозон, самонар, чойнак-пиёла олиб келишади. Ўзинг бош бўлиб тушириб ол.

— Мажлис борми? — деди Холматжон қизиқиб.

— Усмон ота келадилар. Митиш бўлади. Уруш даврида яхши мөҳнат қилганинг ҳаммасига «Ватан уруши давридаги шавкатли мөҳнати» учун деган медаль топширилади. Эрталаб обкомдан телефон қилиб сени сўрашди. Сен Одер дарёсидан кечиб ўтганлар орасида бормидинг?

— Шундоқ бўлгая эди, — деди Холматжон.

— Шу тўғрисинда сўрашди. Кейин Харьковдан бир генерал келган, колхозингизни кўрмоқчи, дейишди. Эртага митингда у ҳам бўлса ажаб эмас, дейишди.

Холматжон ярқ этиб Меливой акага қаради. Меливой ака бу қарашинг маъниосига етмади. Ўрнидан туриб яша отига минди-ю, хайр-хўшлашиб қайтиб кетди.

Генерал келяпти. Холматжон ким келаётгани, нима учун келаётганини яхши билади. Генерал Зайченко билан Холматжон минг тўқиз юз қирқ биринчи йилнинг дескабридан бери таниш. Холматжон унинг қўлида уч ярим йил хизмат қилди. Не-не жангларда бирга бўлмади. Охири Одердан кечиб ўтишда яраланганидан кейин госпиталда бир қўришиди-ю, шундан кейин бир-бирларнинг изларини йўқотишиди.

Одер учун бўлган жанг аёвсиз жангларнинг бири эди. Бу жанг, бу кечув иккинчи жаҳон уруши тарихида алоҳида бир саҳифадан жой олган.

Зайченко дивизиясининг жангчилари қирғоқ томон тунда эмаклаб келишарди. Орқада артиллерија, танк қўшинлари...

Бирнинчи кечиб ўтадиганлар қаторида Холматжон йўқ эди. Саккиз жангчи кечиб ўтиб, немисларнинг ўқ отиш нуқтасини вайрон қилишлари керак эди. Васидий Жирнов бўлнинасан энди сувга тушмоқчи бўлиб турганда нариги қирғоқдан ўт очиб қолишиди. Икки киши шу ернинг ўзинда қонга беланиб йиқилади. Бу пайт кечиб ўтувчиларниң ҳужжатларини сумкасига солаётган Холматжон бута орасида дурбии билан нариги қирғоқни кузатаётган Зайченкога мурожаат қилди.

— Рухсат этинг, ўртоқ генерал, мен борай?

Генерал ўйлаб туриб:

— Рухсат,— деди.

Холматжон ўзини сувга отди. Дарёниг қоқ белига келганда, олдимма-кетин гоҳ шўнғиб, гоҳ кўришиб сузаётганларни ўққа тутишиди. Бериги қирғоқдан жавоб ўқлар янгради. Одер устидан у ёқдан-бу ёққа оловли иплар тортилгандек бўлиб кетди.

Холматжон ёшлигига қишлоқ масжитидаги ҳовузда болалар билан чўмиларкан, сув тагида ким узоқ туриш ўйнаб ютиб чиқарди. У бармоқлари билан бурни ва қулоғини беркитиб сув тагида узоқ-узоқ тиззалааб ўтира оларди.

Унинг бу машқи шу куни, катта жанг олдидан иш бериб қолди. Холматжон тўрт шўнғишида нариги қирғоқда пайдо бўлганди. Атроф қороғи. Сув бетида прожекторлар, ўқ ёлқинлари ялт-юлт қилиб сўнади. Холматжон бута орасида дарёга разм солди. Дарёниг кўз илғайдиган жойларидан тўрт-беш жангчилар сузиб ўтишяпти. У шериклари сувдан чиққунча кутиб турди. Кейин тўрттовори тўрт тарафга қараб эмаклаб кетишиди. Холматжон икки граната билан пулемёт уясини яксон қилди. Яна эмаклаб кетди. Орқа тарафдан келаётган саккиз чоқли немис солдатига қаратса автоматдан бир қатор ўт очиб ер тишилатди.

Дарё тепасидан артиллерия ўқлари олов пуркаб ўта бошлади. Бериги қирғоқда саросима бошланди. Холматжон ҳали у ёққа югурадар, ҳали бу ёққа югурадар, қоқилар, йиқилар, олдидан чиққанини автомат қўндоги билан уриб ағдарарди.

Тўрт немис миномёт оғзини бериги қирғоққа тўғрилаётгани тепасидан чиқиб қолган Холматжон бир дам эсанкираб қолди. Граната иргитай деса миномётчилар ундан атиги тўрт метр нарида, портласа ўзи ҳам ши-

кастланиши мумкин. Нары кетай деса ўртада дүңг бор, мұлжалан тұғри ололмаслығи мумкин. Автоматни ишга солишаң бошқа иложи йўқ эди. Шундай қилди. Үңгасини қулатді-ю, тұртингиси уннинг ўзини йиқітди. Холматжон ҳушпдан кетди. У дала гоститалининг юк машинасида ўзига келди. Болдири зирқираб оғрир, ўнг елкасі ачишарди. Ұқлар, бомбалар үйдім-чуқур қи-либ ташлаган фронт йўлида машина безовта силкиниб бораркан, ёнгинасида кимдир ингради. Холматжон ма-шаққат билан бошини бурди. Қўзи таниш кўзлар би-лан дуч келди.

— Уртоқ генерал!

Уннинг ёнида чап қўли елкасигача бойлаб ташлан-
ган генерал Зайченко ётарди. Зайченко чекаётган
огригини сездирмасликка уришиб машиққат билац ил-
жайди. Бир қоши сал кўтарилди. У солдатларга, бар-
дам бўлинглар, болаларим, деганды бир қоши шунақа
қилиб кўтарилиб қўяди. Бу гал ҳам шундоқ бўлди.
Ичидаги шу гапни айтган бўлиши керак.

Холматжон госпиталь палатасида кўкка боқиб ётар
экан, коридордан қулоғига таниш овоз эшилтилди. Қўл-
тиқтаёғи билан эшикни итариб очиб қўйди. Дераза
олдидаги кичик сержант кийимидаги Аъзамжон ким билан-
дир гаплашиб туради. Холматжон овоз чиқазиб уни
чақирди. Икки ҳамқишлоқ дўст дийдор кўришганиларни-
дай ниҳоятда шод эди. Аъзамжон хўжалик бўлими-
да аравакаш эканини, яқинида отдан йиқилиб қўли чиқ-
қалини айтди.

— Олти кун даволандим. Энди қисмимга кетяп-
ман. Чортеракдан хат борми?

Холматжон бош эгиб маъюс жавоб қилди.

— Асрорадан хат олдим.

— Асрора хат ёзган бўлса, мени роса ёмоцлагандир.

— Нега?— деди ҳайрон бўлиб Холматжон.

— Сенинг хабаринг йўқ. Мен отпускага бориб ўп-
саккиз кун дам олиб келдим. Аммо роса маза қилдим.
Уруш бунақа кетадиган бўлса, қишлоғи яна кўраман-
ми, йўқми. Бир гашт қилай дедим. Биласан-ку, ҳу
Юнусали отанинг қизи бор эди-ку, оти Дилдор. Ушани
йўлдан урмайсанми, деб шайтон ғалаба қилиб қолди.
Тутзорда йўлпни пойлаб ташлаб қолдим. Йўқ демади.
Йўқ дермиди. Эртасига жанжал чиқадиган. Бор-е де-
диму безакс тўй қилиб уйланвордим. Қайтиб борсам

бошқасини оламан. Менга унақа товуққа ўхшаб пас деса ётадигани керакмас. Аввалига Асрораларнинг менга ҳужум қиладиган эди. Ишни битқазиб қўйганимдан кейин қўлларидан нима иш келарди.

Холматжоннинг шу топда олдида қўлига яхши ният билан қурол ушлаган ҳақиқий солдат эмас, совет солдати қиёфасидаги бир малъун турарди. У оғенининг қақшатинига қарамай, қаддини кўтарди.

— Кет, кет бу ердан.

— Ҳа иега? Сенинг ҳам пулингни ютдимми. Аммо бу ердаги офицерларнинг қартада роса ютдим. Үлмасам Чортеракка бир қоп пул олиб бораман.

— Кет деяпман сенга,— деб қичқирди Холматжон.

Унинг вужуди титрар, тани темирдек қизиб кетган эди.

Холматжоннинг бозовта товушидан коридордагилар эшикка бош суқишиди.

Аъзамжон истеҳзоли кулиб ўрнидан турди.

— Хайр бўлмасам.

Холматжон жавоб қайтармади. Юзини тескари ўғирди.

Холматжон ўн беш кундан ортиқ палата шифтига термилиб ётди. Офтоб чарақлаб турган, эрта баҳорнинг беғубор шабадаси дераза пардаларни силкиб ўйнаётгани бир эртада палата эшигиги очилиб генерал Зайченконинг жиддий қиёфаси кўринди.

Унинг елкаснда халат, бир қўлида газета. У аста келиб Холматжон ётган каравотининг оёқ томонига ўтириди.

— Қалай, аҳволинг дурустми, Қоравой?

Зайченко уни эркалаб Чернявий—Қоравой деб атарди.

Холматжон ўрнидан турмоқчи эди, у газетасини ташлаб ўнг қўли билан унинг елкасидан босди. Шунда Холматжон генералнинг чап қўли йўқлигини билib қолди. Ранги оқариб, юраги шув этиб кетди. Демак, унинг бир қўлини кесиб ташлашган. Холматжоннинг ранги оқарганлигини сезган Зайченко ўзини босиб гапирди:

— Ничего. Барибир чап қўлни қўл демаса ҳам бўлади. Бер бўлди нима-ю, йўқ бўлди нима.

Холматжон билиб турибди. Зайченко ўзини совутиш, бошқаларнинг раҳми келмаслиги учун атагин айтяпти.

— Манави газетани кўрдингми? Үртоқларнинг қаҳрамон бўлишди. Агар мен яраланмаганимда сен ҳам қаҳрамон бўларднинг. Рўйхатни менсиз тузишган. Ахир сен кечиб ўтувчилар рўйхатида йўқ эднинг-да. Кейин

қүшилгандинг. Ах, ярадор бўлмаганимда... Барибир ту-
залиб чиқай. Ахир сен энг муҳим вазифани аъло бажар-
динг. Энг катта ўқ очиш нуқтасини вайрон қилиб диви-
зиянинг кечиб ўтишига йўл очиб бердинг. Йўқ, йўқ, сен
қаҳрамонсан. Мен буни шу аҳволда ташлаб қўймайман.
Армия штабига ёзаман, Олий Бош Қўмондонга ёзаман.
Албатта қаҳрамон бўласан.

Шу гапга ҳам мана икки йилдан ошди. Холматжон
Зайченко билаи госпиталда хайрлашганича қайта уч-
рашмади. Даволаниб яна жангга жўнади. Аммо жангни
қувиб етолмади. Уларнинг дивизиялари аллақачон Бер-
линга кирган, замбаракларнинг оғзига ғилоф кийдирил-
ган. Зайченко ўрнига янги қўмондан тайинланган эди.

Холматжон Меливой aka кетгандан кейин олдига бир
пиёла кўк чой қуйиб, ўша воқеаларни бир-бир эслаб ўтди.

Эртага Зайченко кслади. Унинг отадек азиз, меҳри-
бон қўмондони, жанговар генерали келади.

Холматжон ўзини қайга қўйишини билмасди.

У бу хушхабарни биринчи бўлиб Дилдорга етказди.

VII

Эрталаб Аъзамжон «Виллис»да Найманга келди. У
шу пайтгача укасининг уйини кўрмаганди. Кўчада ўйнаб
юрган болалардан сурнштириб уйини топгандан кейин,
юраги орқасига тортиб кетди. Низомжон ўлиб-нетиб
қолган бўлса-я. Уша куни жаҳл устида ҳар иш бўлди.
Нега ўзи ўқдек учиб кетаётган машинанинг йўлини гў-
сади. Борди-ю, тирик бўлса ҳозир чиқади-ю, бошига
одам йигади. Ҳамма бўлган гапларни айтиб беради.

Аъзамжон шундай хаёллар билан эшик олдида тур-
ган эди бола кўтариб Зебихон чиқиб қолди. Аъзамжон
келинини ҳам танимайди. Кўрмаган. Аммо Зебихон унинг
суратини кўрган. Ундан ташқари бир қараган киши қош-
кўзидан, қадди қоматидан Низомжоннинг акаси эканини
дарров пайқаб олади.

— Келинг,— деди Зебихон сал эсанкираб.

Аъзамжон нима дейинини билмай бир энтикиб олди.

— Низомжоннинг уйи шуми?

— Ҳа, шу. Киринг, aka.

— Ўзи уйдами?— деди паст овоз билан Аъзамжон.

Унинг бу товушидан нимадандир қўрқаётгани шундоқ-
қина сезилиб турарди.

— Йўқлар. Дадам Заркентга, дўхтирга олиб кетдилар.

Аъзамжоннинг боятдан бери таранг бўлиб турган асаблари бирдан бўшашди. Ўзини ўнглаб олди. Укасининг касаллигини билгану, кўргани келгандек ўзни тутишга уринди.

— Заркент касалхонасига кетишдими? Майли, ўшақ-қа бора қолай. Манави омонатни ўзига бериб қўясиз-да.

— Эшикка киринг, ака, чой-пой ичиб кетинг.

— Кейин, кейин.— деди Аъзамжон ҳозир укаси келиб қолаётгандек шошилиб.

У тугунни Зебихоннинг қўлига берди-ю, шошилиб, хайр-маъзур қилмай машинасига ўтириб жўнаб қолди.

Зебихон Аъзамжоннинг бесаранжомлигини укасининг потоблигидан деб ўйлади-ю, тугунни токчага ташлади. Низомжон бўлган воқеаларни хотинига ҳам, Икромжонга ҳам айтмаган эди. Нима бўлди, деб сўрашгандарида. Марғилон бозори олдида мастрлар талашли, деб қўя қолган эди. Зебихон, ҳар қалай ака-да, юраги ачиб кўргани кепти, деб Аъзамжонга меҳри товланиб кетди.

Низомжон бўлса бугун тўрт кундирки, қаттиқ оғриқ азобидан сал енгил тортиб Икромжоннинг қистови билан врачга кўрсатгани кетганди.

Аъзамжон кетди-ю, орқама-орқа Икромжон билан Низомжон келишди.

Низомжон оқсоқлашмай ўз оёғи билан кириб келди. Ётавериб ранги синиқиб, соқоллари ўснуб кетганидан ғалати бўлиб қолган эди. Энди дада-бала соқол олдинишилти.

— Акангиз келиб кетдилар, йўлда учрашгандирсизлар,— деди Зебихон.

Икромжон кўрмаганини айтди. Низомжон бепарвогина, шунақами, деб қўя қолди.

— Манави тугунчани бериб кетдилар.

Зебихон тугунни Низомжоннинг олдига қўйди. Низомжон бўлса, уни бепарвогина олиб ёнига ташлади. Низомжон бу тугунда нима борлигини билади. Отасидан қолган меросдан теккан улуш. Шунча нарсани у нима қиласди.

Икромжон шошиб чой ҳўплади-ю, ўрнидан турди.

— Болами, сен дамингни олиб ёт. Мен одамларни митингга хабар қиласай. Сен бораман, деб овора бўлиб

үтирма, узилніб қоласан. Сал дармонга киргін, ундан кейин қаёққа десанг, ўзім обораман.

Икромжон чиқиб кетди. Зебихон құлида мудраёт-ған боласини құтариб ҳовлиға олиб чиқди-да, ток сұрисига осилған беланчакка ётқизиб алла айта бошлади.

Низомжон сурилиб түгүннін олди. Ечиб матоларға қаради. Пул. Тилла, кумуш асбоблар. У чорсінни яна тугиб ёніга қўйди.

Кебинги кунларда Низомжон ҳам руҳан, ҳам жис-монан چарчаган эди. Отасининг ўлими, акасининг паст-кашліні, опасининг безбетлиги уни қаттық әзган бўлса, акасининг калтаклари, машинаға уриб ўтиши уни тамоман ҳолдан тойдирған эди. Яхшиям Икромжон бор экан, атрофида гирдикапалак бўлиб оёққа турғизди. Уч кун қўмирламай бошида ўтирди.

Дунёда пасткаш одамлар қанча кўп бўлмасин, асл одамлар ундан кўп эканига Низомжон кўпдан иқрор бўлганди. Энди буни яна бир марта таш оляпти.

Икромжон кийинғани келди. Низомжон ҳар қанча ялинса ҳам йўқ, сен борма, болам, уриниб қоласан деб кўнмади. Кийиниб, тараниб чиқиб кетган Икромжон орқасидан Низомжон ҳам кўчага чиқди. Катта тол ға-гида тәпасига қизил алвон тақилған иккита юк машинаси турибди. Ясанған, кўкрагига орден, медалларини тақъан фронтчи йигитлар, бошларигағиришни рўмол ўраб, атлас кийған жувонлар машина атрофида туришибди. Ҳамма йиғилиб бўлгандан кейин, Тоға олдинги машина кабинасига ўтирди. Олдинма-кетин иккита машина йўлга тушди. Машина тәпасидагилар қийқиришиб Низомжон олдидан ўтиб кетишибди. Бирдан Найман жимиб қолди. Ичкаридан Зебихоннинг майин товуш билан айтаётган алласи-ю, тол шохидаги қушларининг вижпр-вижирни эшитиларди, холос.

Низомжон акаси ташлаб кетган пулларни шима қи-лишини билмай боши гаранг эди. Шунча пулни у нима қилади? Мана, бугун ҳамма митингіга кетди. Низомжон шу пайтдан фойдаланиб милицияға обориб топшир-синми? Шундоқ қилгани маъқул. Бугун районнинг катта-лари шу ерда. Дадаси билан милиция бошлиғига учрашиб, уч-тўрт кишининг гувоҳлиғига топширади. Ача шундоқ қилса дуруст бўлар. Дадаси, сен борма, деб тайинлаб кетишиңга қарамай ўша тарафга боргиси келди. У бола бўлиб ҳали бунақа тантаналарни кўрмаган. Мудофаа

министрининг ташаккўрномасини топширишда ҳам бўлмай уни Асроранинг қўлидан олганди. Кўнгли алланечук бўлиб уйга қайтиб кирди. Эрининг авзойини кўрган Зебихон қараб туриб, боргигиз келяптиши, деб сўради.

Зебихон жуда зийрак жувон эди. Кўзига қараб эрининг дилидагисипи билиб оларди. У Марғилонда калтак сб келгандан бери ичини шимадир тимдалаётганини ҳам билган. Калтакланишида ҳам бир сир борлигини пайқаб юрибди. Аммо сўрамади. Низомжон бир куни айтиб беришини ҳам у билади. Эр хотин ораснда ҳеч қандай сир бўлмаслигини улар аллақачон ганишеб олишган. Модоминки Низомжон сирини айтмаётидими, демак, жиддийроқ бир иш бўлган.

Беланчакдаги боланинг кўзи илини. Пишиллаб ухлаб қолди. Зебихон ўриндан туриб қозиқдаги Низомжонининг ювилган кўйлагини, латта хўллаб артиб-суртиб қўйилган, эскироқ бўлса ҳам ҳали кийса бўладиган шинини олиб курси устига қўйди.

— Майли, боринг. Сал ёзилиб келасиз.

Низомжон шунин кутиб турган экан, индамай бориб кийши бошлади. Эрининг ювилавериб сузилиб қолган кўйлагига, ранги уннаб кетган шимига, икки марта таги янгиланган этигига қараб Зебихонининг кўнгли бузнилиб кетди. Топган-тутганини бундан бир ҳафта олдин, дадам оч ўтирибди, деб опаси қўлидан юлиб олиб кетган эди. Ҳар ойнинг бошида опаси шундай қилади. Бечора ўзига биронта шим ололмайди. Бу — Низомжонга билиш маса-да, хотинига ёмон таъсир қиласарди. Хотинларининг обрўси эрининг кўчада яхши кийиниб юриши, деб биларди Зебихон. Опаси унга шундай ўргатганди. Поччаси ҳамиша тоза, дазмолланган кийим киярди. Бедазмол кийим билан Тўланбойни опаси кўчага чиқазмасди. Бечора Низомжонининг дазмолга илинадиган кийими ҳам йўқ.

Низомжон тугун кўтариб чиқиб кетаркан, Зебихон орқасидан эзилиб қараб қолди.

Машиналар кетиб бўлган. Фақат аравалар ўтиб турарди холос. Низомжон битта-битта қадам ташлаб пиёда йўлга тушди. У бу йўлдан жуда кўп марта қатнаган. Диlldор касал бўлиб қолганда Зебихон бирон тансиқ овқат қиласа пиёда обориб ташлаб келарди. Бироқ бу гал у сал жадаллаброқ бориши керак. Митинг тугаб қолса бўлган гапларни эшитмай қолиши мумкин.

Тошлоқ колхозининг Найман участкасига чақириса овоз етади. Бироқ у тарафларга тикка йўл йўқ. Қамишлар қоплаб ётган ботқоқни айланиб ўтиш керак. Шу каттакон тўқайлик йўғини узоқ қилиб турарди. Низомжон тўқай ичини кесиб ўтмоқчи бўлди. Қамишлар қуриб ботқоқ суви анча селгиб қопти. Низомжон бу тарафларга янги келганда ҳамма ёқ худди мана шундай эди. От кирса отлиқининг боши кўрилмайдиган қамишлар орасида тўнғиздан тортиб ўрдагу қашқалдоқлар тўлиб-тошиб ётарди.

Баҳор, куз пайтларида ҳали ҳам ўрдаклар келади. Тўқайнинг у ер-бу ерида кечалари, азон пайтларида ўқ товушлари эшитилиб қўлади.

Низомжон қамишлар орасида кезаркан, бенхтиёр Жаниат холани эслади. Бечора шу қамишлар орасида белига ион тугиб ўғлини қидириб юрарди. Бу хотин уига қанча яхшиликлар қилган. Низомжон Жаниат холанинг кейинги кунларини кўз олдига келтирди. Озиб, бели буқчайиб қолган эди бечоранинг. Оғир хаста эди. Хасталигини эридан яширади. Икромжон унинг бирон марта инграганини эшитмади. Оғир тан оғриганин ингроқсиз ўтказди, боёқиши. Агар Икромжон унинг касаллигини билса ўша заҳотиёқ Зирилламага тушириб юборарди. Йўқ, Жаниат хола дардга мард бўлиб чидади. Ақалли бирон марта инграмасдан, оҳ-воҳ қилмасдан жон берди. Уғлининг фироқида, дарду аламида шу тўқайларда жон таслим қилди.

Низомжонининг кўзига Икромжонининг ўғлини қўлтиқтаёқ билан гўр қазиб кўмганин кўриниб кетди. Танига бенхтиёр титроқ кирди. У кунин, ўша маизарали эслаш нақадар даҳшат. Ҳар қандай даҳшатлар олдида қаддиниғоз тутгани Икромжон, боласининг гўри тепасида кичкишагина бўлиб, буқчайиб, башаралари муштумдеккина бўлиб қолганди.

Низомжонни гамгин ўйлар ўраб олди. Бошини қўйи солиб қамишларни шитирлатиб бораркан, дунёдан чиқиб кетгиси келарди. Яашанинг охири шуми, шу бир сиқим тупроқми?

Олисан, қамишлар орқасида карнайларининг ватишлиши, сурнайларининг эчкига ўхшаб чўзиши, пофора, чирманлаларнинг тараклаши эшитилиб қолди.

Низомжонининг қадам олиши тезлашгандек бўлди. Кўз олдинга Икромжонининг сира букилмас қадди, ғамни эла-

майдынан чақноқ күзлари, эңг оғир даҳшатлар олдида ҳам титрамаган овози келди.

Биргина шу одамнинг қиёфаси уни яна оёққа турғызыди. Ўлим истаги бир зумда нари чекингандек бўлди. Низомжон энди карнай-сурнайлар товуши келаётган тарафга жадал қадам ташларди.

У бир зумда тўқайдан чиқиб шағал ётқизилган йўлга ўтиб олди. Йўл серқатиев, отларининг бўйинларига, ёлларига ҳар хил леі.га таққан чавандозлар, бричкани тўлдирган хотин-халаж толзор тарафга ўтиб туришарди. Ора-сира «Виллис», «Эмка» машиналари ҳам ўша тарафга шитоб билан ўтиб қоларди.

Низомжон кўча ўртасида қалдираб кетаётган бричка аравага югурди. Унда йигирма чоқли қиз қўшиқ айтиб қийқиришиб боришарди. Низомжон уларга яқин қолганда бири қўлини узатди, бири уни штарди. Низомжон қўлидаги тугунчакни арава ўртасига отиб, ўзи қўл чўзган қизлар ёрдамида аравага чиқиб олди. Қизлар шўхлик килиб тугунни унга бермай, коптоқдек бир-бирларига отиб ўйнашарди. Бу қизлар ҳозир бепарво отиб ўйнаётган тугунчакда сал кам ярим миллион сўм пул, қанчалаб олтин-кумушлар борлигини билишмасди. Қизлар охири раҳмилари келиб тугунни Низомжонга қайтиб беришди. Айниқса, бир шўхроги ҳазил қилиб унга тегажаклик қиласарди.

— Келинчакка бозорлик олиб кетяпсанми? Агар ичида атлас кўйлак бўлса, ўзим тегаман.

Бу шўх қизнинг қилиқлари унга Асрорани эслатар, яна ҳазил қилишини истарди. Қиз ҳамон бўш келмасди.

— Ноз қилма. Ўруш пайтида қизлар ачиб-сасиб ётган пайтдаки уйланолмабсан, энди овора бўласан. Пигитлар кайтиб келишди. Ылгари қишлоқда қолган биронта маймоқ ҳам ўнта қизни чертиб биттасини оларди. Энди навбат бўзга, биз энди йигирматасини чертиб биттасига тегамиз. Чертиб кўрайми, қизлар. Қани пўкиллайдими, тараклайдими.

Қиз бармоқларини чертмакка мослаб Низомжоннинг пешонасига олиб келди, бошқаси уни туртиб юборди.

Қизлар кулишар, қийқиришарди.

Шундай ўйни-кулги билан митнинг бўлаётган майдонга яқин келиб қолишли. Митнинг бошланинб ҳамма ёқ сув қўйгандек жимжит экан, қизларнинг қийқириғидан ҳамма ўтирган ўрнида ўғирилиб қаради. Қизлар бир-бирла-

рини туртишиб, уялиб, секингина тол пашасига ўтиб кетиши.

Низомжон машиналар, аравалар орасидан ўтиб борраки, «Виллис»да «Казбек» тутатиб ўтирган акасиниң күриб қолди. У Қува раийсполкомининг раисини олиб келган эди. Низомжон акасининг бетига қарамай ўтиб кетди. Укасининг қўлида бугун обориб берган тугунини кўрган Аъзамжон машнидан тушиб унга эргашди. Бироқ Низомжон одамлар орасидан ўтиб олдинги қаторга бориб қолган эди. Ноилож қолган Аъзамжон орқароқда бўш жой топиб аста ўтири.

Минбарда Усмон Юсупов гапиради. Унинг гапи охирлаб қолган экаи, чарчаганидан бўйинларида, пешоналаридан тер оқарди. Тез-тез ёнидан дастрўмолини олиб артар, яна гапиради.

— ...Езёвон чўлларида барпо бўлган экин майдони пахтачиликмизнинг асосий базасига айланниш арафасида турибди. Эндиликла бу хўжаликлар мустақил колхоз бўлиб ажралиб чиқишлиари мумкин. Марказий комитет бюроси Езёвонда ташкил бўлган янги хўжаликларнинг илтимосларини кўриб чиқиб, Найманда биринчи бўлиб иккита катта колхоз тузиш ташаббусини маъқуллади. Бу колхозлар Заркент колхози билан Тошлоқ колхози базаларида вужудга келади.

Усмон Юсупов шу кунларда республика меҳнаткашлари олдида, жумладан, Фарғона область меҳнаткашлари олдида турган вазифаларга тўхталиб ўтди.

— Биз тўрт йил фашизм билан олишлик. Юртимиздан бу балони қувиб чпқариб ўз уясида яксон қилдик. Бу ишлар, бу ғалаба бизга осонликча тушмади. Кўп шаҳарларимиз, завод-фабрикаларимиз вайрон бўлди. Рўзгоримиз издан чиқди. Энди биз вайроналикка қарши кураш бошлашимиз керак. Шаҳарларни тиклаш, заводларни қайта юргизиш, далаларимизда тер тўкиб меҳнат қилинмиз керак. Вазифа, издан чиқсан хўжаликни изга солиб юбориш, тирикчиликмизни, машратимизни урушдан олдинги даражадан ҳам юқори кўтариш. Мен сиз азиз чўлқувар дўстларимни пахта фронтинда жонбозлик қилишга чақираман.

Юсуповнинг сўзи қарсакларга кўмилиб кетди.

Низомжон Усмон Юсупов тўғрисида жуда кўп эшитган эди. Икромжон Юсупов мана шу Катта Фарғона канали қурилганда бошдан-оёқ ўзи турниб бергани, қу-

рувчилар билан ота боладек бўлиб кетганини кўп гапириб берган эди. Бугун Низомжон Юсуповни биринчи марта кўряпти. Юсупов ёнинда ўтирганларга нималардир деб ғўлдирад, баъзан залга тикилганича ўйларди.

Унинг гавдаси бўлалик, соchlарини устараада текис қирдирган, эгнида каламинка китель, иссиқдан ёқасини елпиб, безовталаанди. Мана шу одам Беговотда Фарҳод ГЭСга бош бўлган, металл комбинати қурилишига ташаббускор бўлган, Охунбобоевдан кейин юртга ота бўлиб қолганди.

Ундан кейин Меливой ака салмоқланиб минбарга чиқди-да, Тошлоқ колхозининг Найман участкаси алоҳида колхоз бўлишга тайёр эканини, янги колхоз учун етарли от-улов, инвентарь, уй-жой борлигини айтиб, янги туғилажак колхозни то оёқга туриб кетгунча оталиққа олишини айтди.

Ундан кейин Райимберди тоға ўринидан туриб у ҳам худди ўшандай гапирди. У гапига қўшимча қилиб:

— Раисликка мўлжаллаб қўйган кишимиз ҳам бор,— деди.

— Бизда ҳам бор,—деб унга қўшимча қилди Меливой ака ва илжайиб Холматжонга қаради.

Раислик қилувчи Тошлоқ райкомининг секретари Хорунбой ака, яна ким гапиради, деб оломонга қаради. Бирпас сув қўйгандек жимлик чўкди.

Боя Юсупов тўлиб-тошиб гапиргандага Низомжонининг хаёлига бир гап ялт этиб келгак эди. Ёзёвонни ўзлаштиришга маблағ зарур экан, ахир менда шу маблағ учун хамиртуруш қилса бўладиган пул бор-ку. Шу ерда топшириб қўя қолсам бўлмайдими?

Низомжон ўринидан туриб қўл кўтарди. Тоға Юсуповнинг қулоғига нимадир деди. Юсупов Низомжонга аллақандай қизиқиш билан бошдан-оёқ қараб чиқди.

Рухсат теккандан кейин Низомжон чаққонлик билан таҳтадан омонат ясалгани саҳна четига чиқиб атрофга қараб олди. Гапини нимадан бошлашини билмай андак ўйланиб қолди.

— Ҳурматли ўртоқлар. Ҳурматли ўртоқлар. Мен...— Низомжон эсанкираб гапини йўқотиб қўйди. Кейин сат ўзини ўнглагагандек бўлиб президиумдагиларга қаради. Тоға гапиравер, дегандек қилиб унга далда берди. Низомжон қистамаса ҳам икки-уч йўталиб гапини бошлади.—Ўртоқлар, бундан бир ҳафта олдин дадам ўлди. Да-

дамни ҳамма танийди Менга дадамдан катта мерос қолди. Мана!

Низомжон тугунни президиум столига қўйиб ечди. Ичидан олтин-кумушларни олиб қизил алвонга қўяверди. Пачка-пачка пулларни териб ташлади.

— Тўрт юз эллик минг сўм пул. Яна шундай баҳога тенг келадиган қимматбаҳо буюмлар... Бу бойликлар онамнинг кўз ёши, менинг ризқимдан юлиб йигилган. Мен шу пулларни, шу қимматбаҳо буюмларни Езёвонимизда ташкил бўлаётган янги колхозлар хўжалигини тиклашга топшираман. Қабул қилиб олишларингизни сўрайман.

Беш юзга яқин митинг аҳли жимиб қолган эди. Эгни юпун, ўзи кичкинагина болада шунчалик одамийлик борлигига ҳамма ҳайрон эди.

Орқа қаторда ўтирган акаси Аъзамжон ерга бир туруиб, даврадан чиқиб кетди.

Боя шу тугунни тўп қилиб ўйнаган қизларнинг оғзилари очилнб қолган эди.

Марказком секретари Юсупов ўрнидан туриб Низомжоннинг олдига келди. Митинг аҳлининг кўз олдида уни багрига босиб пешонасидан ўпди.

— Раҳмат, болам, ҳимматингга балли. Сен берган бу пулларга Езёвонда янги клуб, янги кино зали, мактаб қурамиз. Етмаганига ўзимиз қўшамиз. Баракалла, болам.

Юсупов пулларни қайта тугиб Тога билан Меливой аканинг олдига қўйди.

— Мана, янги колхозларнинг дастлабки бюджети. Эҳтиётлаб сарфланглар.

Кейин Юсупов Низомжоннинг қўлидан етаклаб обориб ўз ёнига ўтқазди. Саҳна четнга иккита сандиқ олиб чиқишиди. Область ижроия комитетининг раиси билан секретари ҳам саҳнадан жой олишди.

Область ижрокоммиишинг раиси ўрнидан туриб Москва-дан келган меҳмонни саҳнага тақлиф қилди. Бир қўли йўқ генерал чиқди. Чапак, қийқириқлар остида ўтирди.

— Уртоқлар.—деди мажлис раиси.—Езёвонлик Куролдош дўстларини йўқлаб келган қаҳрамон генерализни янги обод бўлган қишлоғимизга қадам ранжида қилишлари билан табриклаймиз. Хуш келибсиз, азиз қаҳрамонимиз, деймиз.

Яна қарсак, яна қийқириқ бўлиб кетди.

— Ҳозирги сўзни генерал лейтенант ўртоқ Зайченко-га берамиз.

Құлсиз генерал минбарга чиқди. У шу баландликдағ туриб үйненинг олис-олиселарига күз тикиб, бир оз жим қолғач, шошилмай гапира бошлади.

— Азиз биродарлар. Мен ҳарбий одамман. Эсімни таниғанимдағ бери армия сағидаман. Шундоқ бўлса ҳам дәхқон меҳнатининг нималигини биламан. Асли ўзим дәхқон боласиман. Отам омоқ кетида умрини ўтказган. Бугун ўртоқ Юсупов билан далалариниңизни айланып чиқарканмиз бу далаларда, чўлларда чинакамига ҳарбий интизом борлигини кўрдим. Биз жангда шаҳар олаётгани пайтимиңда сиз тиканзордан, қамишзорлардан шаҳар олган экансизлар. Бу чинакам қаҳрамонлик. Бу ғалаба-мизга катта ишонч.

Мени бу ерга чорлаган икки нарса бўлди. Бири биз билан ёнма-ён туриб душманга қарши курашган дўстларимиз тинчлик пайтида, меҳнат фронтида қандай ишлётганларини ўз кўзимиз билан кўриш. Иккинчидан, маңа шу қуролдош дўстларимизни соғинганимиз бўлди. Орангизда менинг энг яқин қуролдош дўстим Холматжон Маткаримов бор.

Ҳамма гур этиб ўрта қаторда ўтирган Холматжонга қаради. Холматжон қип-қизарип кетди. Генерал сўзини давом қилди.

— Холматжон билан биз ҳамиша фахрланиб юрамиз. Ёш жангчиларга уни намуна қилиб кўрсатамиз. Жанговар ўйини мисол қилиб айтамиз. Биз бугун Холматжон Маткаримовпинг кўксига «Олтин Юлдуз» таққани келдик.

Ҳамма ўрнидан туриб кетди. Генералининг овози эши-тилмасди. Мажлис раиси қўл кўтариб тўполонни босди. Генерал кулиб гапини давом эттириди.

— Ҳозиргина сизни армия интизоми бор экан, деб мақтаган эдим. Генерал гапиргаңда солдат қимирламайди турши керак.

Ҳамма гур этиб кулиб юборди.

— Жанговар дўстим Холматжон, марҳамат қилиб саҳнага чиқ!

Холматжон аста ўрнидан турди. Бошини эгиб тез-тез юргаңча саҳнага чиқди. Усмон Юсупов қоғозга ўроғлиқ катта қутичани очиб ичидан ёрлиқни олди-да, ўқий бошлади:

«СССР Олий Совети Президиумининг фармони. Немис-фашистларга қарши Ватан уруши фронтларида кўр-

сатган жасорати учун старший сержант Холмат Маткари-
мовга Совет Ӣтифоқи Қаҳрамони унвони берилсин ва у
«Олтин Юлдуз» медали ҳамда Ленин ордени билан мү-
кофотлансиз.

СССР Олий Совети Президиумининг ранси М. И. Калинин,

СССР Олий Совети Президиумининг секретари Горькни»

Усмон Юсупов Холматжоннинг кўкрагига «Олтин
Юлдуз» ва Ленин орденини қадаб қўйди. Генерал Хол-
матжонни бағрига босиб ўпди. Пастда чапак-қийқириқ
давом этарди.

Ана шундан кейин фронт орқасида алоҳида намуна
кўрсатиб ишлаганиларга «Ватан урушидаги шавкатли
мехнат учун» медаллари топширила бошланди.

Кечқурун Низомжон ҳам уйга медаль тақиб келганди.

VIII

Дилдор чинакамига баҳтиёр эди. У Холматжон тўғ-
рисида ўйлаганда қандоқ бўларкини, яна қоқилмасмикини-
мақ, яна йиқилмасмикинман, деган ташвиш дилини хира
қилиб туарди. Энди у Холматжоннинг кимлигини, жуда
яхши билиб олди. Шу пайтгача ҳеч кимнинг кўзига илин-
маган, ҳамма вақт бир чеккада ишини қилиб юрган бу
камгар бола бирданига бутун қишлоқ олдида буюк одам-
га айланди. Шундоқ одам Дилдорни танлапти. Яна қандоқ
Дилдорни деңг, бир марта севигига оёқ тираган, бир
марта севги деб ҷўғ ушлаган, рўзгор кўриб болали бўл-
ган Дилдорга дилини очибди.

Аввалига Дилдор Холматжонни унчалик писанд қил-
маган бўлса, энди Холматжонга муносибманми, деб
ўзидан ўзи сўради.

Холматжоннинг кўкрагидаги орденларнинг ҳар би-
ри қон эвазига, жон эвазига келганини Дилдор яхши
билиди. Аъзамжон учтагина медални жаранглатиб бу-
тун қишлоқни така-така қилган. Холматжон бўлса ор-
денини ҳам, фронтда қилган қаҳрамонликларини ҳам
орага солмасдан тинчгинна ишини қилиб юрди.

Езёвонда митинги бўлиши, олис жойдан генералнинг
келиши шу биргина Холматжон ҳурмати учун экани
ҳаммага маълум. Мана шундай тантанадан кейин ҳам,
кўкрагига қаҳрамонлик «Олтин Юлдузи»ни таққандан

кейин ҳам Холматжон ўша Холматжонлигига қолаверди.

Дилдор бундан ўн беш күн нарида эри ташлаб кетган кечасын уйда ёлғыз қолгани, ўшанда Холматжон уни құрпіқлада то саҳаргача уйни атрофида айланып чиққанни, тол тағидаги ажриқда ухлаб қолганини эслаб, ўздан ўзын хижолат бўлиб кетди. Шундоқ одамни, шундоқ қаҳрамон одамни овора қылганига энди уяларди.

— Э, подоп Дилдор,— деди ўзинга ўзи,— сенга яна нима керак? Озмунча хўрликлар кўрмадинги? Шундоқ йигит йўлинингни пойласа, жони-жаҳонини йўлинингга сочаман деб турса, иккилашаси? Сенга қанақаси керак? Бўйнига осилмайсанми! Йўлинни пойламайсанми?!

Йўқолган, қалб қаърига чуқур кўмилиб ташланган муҳаббат туйғулари Дилдор кўксиде яна балқиб чиқди. Эндигини балофат остонасига етган қиз боладек энтикар, гоҳ йиглагиси, гоҳ кулгиси келарди. Осмондэ кўз очган юлдуз ҳам, офтобда эриниб ётган мусинчанинг ку-куси ҳам, ҳамма, ҳаммаси унинг дилини ёритар, кўнглига қандайдир қувонч, қандайдир юпанч соларди.

Дилдор кеча Асрорадан келгап хатни яна қўлига олди. Холматжон умидвор бўлиб юрганини ёзган, уплан маслаҳат сўраган эди. Кеча шу хатга жавоб келди. Асрора шундай деб ёзган эди:

«Сен ўлгурининг бирон еринигда меҳригнёниг борми дейман, ҳадеб атрофинингда йигитлар ўралашанеришади. Кўзининг ўлгурни сузсанг керакки, шундоқ қилишади. Нега менга бирор қарамайди? Негаadolga қарамайди? Муштдек бошининг билан учинчи йигитнинг бошини айлантиришиниг. Эрдан чиққан хотиндан иситган ошниниг хиди келади дейишарди, сен ўлгурдан нега келмайди.

Ҳа, сен чинакамига чиройли жувонсан. Зуваланг пишиқ экан. Сира айкамайсан. Мен упақамасман. Даля, офтоб тигидаги иш мени жуда хунук қилиб қўйган. Ундоқ десам, ўзим ўлгурда йигитларининг кўзини ўйнатадиган ҳеч нарсам йўқ. Ошам раҳматлик ўғилга зор бўлиб, кута-кута ўғил кўрмагандан кейин мени ўғил бола қилиб ўстирди. Эснингда борми, то бўйим чўзилгунча ҳам шим киярдим. Белинга чорси боғлаб мактабга келардим. Ўғил болалар билан кураш тушардим. Қайнатаиг ўлгур мени нима деганини биласаними? Жигтига тегаверганимда, сен от қизсан, деган. Ўшанда қон-

қон йиғлаганман. Қандай қилай, ўртоқ, юзимга упа сурсам ярашмаса, лабимга қызыл сурсам ярашмаса. Худди циркдаги масхарабозларга ўхшаб қоламан.

Майли, мен учун ҳам сен йигитларга ёқавер.

Албатта сен хурсанд бўлгин деб келишмаган гапларни ёздим. Узи ҳозир настроенам яхши. Куладиган гапларни ёзгим келди.

Холматжон тўғрисида ёзибсан. Сенга тайинли бирон маслаҳат беришга ҳайронман. Кўнгил ишига бирор аралашолмайди. Айниқса, узоқдан туриб фотиҳа бериш қийин. Умуман олганда Холмат яхши бола. Сал писмиқроқ, ичимдагини топ дейдиганлардан эди. Ҳозир қанақа бўлиб кетган билмайман. Сут ичиб, оғзи куйган одамсан. Қатиқни ҳам пуфлаб ичишинг керак. Узинг биласан. Ҳозир сен бирорнинг маслаҳатисиз ҳам бир иш қила оладиган ёшдасан. Севги, оила қуриш тўғрисида гапиряпман. Бир марта рўзгор кўрган одам пишиб қолади. Яхшилаб ўйла. Қирқ ўлчаб, бир кес. Менимча Холмат сени хор қилмаса керак. Хуллас, ўзинг биласан.

Сенга Адолдан ғалом. Соғ бўл. Дала ишлари сал юришиб кетгандан кейин Адол билан бир бориб келсак ҳам ажабмас.

Сенга ҳурмат билан Асрора. Уғлингни ўпиб қўй.
Низом ўлгур қаёқларда санқиб юрибди?
Ҳайр».

Дилдор бу содда, бир қоп ёнғоқдек шалдир-шулдор дугонасипинг худди ёнида туриб гапираётгандек қилиб ёзган бўёқсиз хатини ўқиб яйраб кетди. Асрора учрашиб қолганда ҳам, ҳатто узоқдан туриб ёзган хатида ҳам уни уришарди.

Хатнинг мағзини чақиб қараганда Асрора уларнинг қовушнишига қарши эмас. Дилдор бу масалада бир марта юрак олдирган бўлгани учун Асрора уни ўйлаб иш қилишга ундарди.

Дилдорнинг фикри қатъиілашдн. У фақат шу Асроранинг дашномларидан қўрқарди. Энди қўрқмаса ҳам бўлади. У рози.

Дилдор чўлга келгандан бери бирон марта ҳам киймаган янги атлас кўйлагини кийди, бир чеккада газетага ўралганича ётган амиркон туфлисини оёғига илиб бир парча ойнага қаради. Ҳали кундузи қўйган ўсмаси

чап қошидан сал қулоги томонға оққаш экап, изи тушиб қолибди. Дастрұмолнин ҳұллаб ишқади, кетмади, қайтага ишқаланған жойи қонталашиб қызарыб қолди.

Ойнакдан бир-бирига тикилиб қолғаш күэлар қимирламасди.

Дилдор чинакам чиройлы эди. Хотинларнинг таъбири билан айтганда, битта туққандан кейин ҳусни яида очилиб кетганди. Бу ҳуси, бу қадди-қомат ҳар қандай йигитни ҳам үзиге қарата оларди. Дилдор ойнада үз ҳуснига ўзи маҳлиә бўлиб турғандан кейин, мамнун бир қиёфада кўчага чиқди. Ҳозир у қаёққа боради, ишмага бунақа ясаниб юрибди, билмасди. Чўлишиг кечки шабадаси шу баҳор ерга қадалған тол повдаларини силкитар, олислардан саҳро гиёхларининг аллақандай қидларини олиб келарди. Дилдор шу топда олдидан Холматжон чиқиб қолишнин истарди. Аммо у кўринмасди. Дилдор уни ўша митинг куни минбарда кўкенига «Олтии Юлдуз» тақаётганиларнда кўрганича учратмади. Бугун бўлса, тамоман бир қарорга келған Дилдор атанини уни кўришга, агар яна ўша гапни қайтарса, иккиташиб «ҳа», жавобини беришга чиққан.

Дилдор анча вақтгача чўлишиг яиги кўчаларида айланниб юрди. У ўғли, Холматжон, бўлтажак турмушлари тўгрисида ўйларди. Узоқ ўйлаш оқибати шу бўлдикни, у эртаниги кунидан бирон хирадлик кўрмади.

Қўнгилда қопиқиши, таскин ва яна аллақандай тўлқинлатувчи ҳислар билан уйнига қайтди. Малика ая келмаган, қўшини ҳовлиларда ёқиулған чироқларнинг нурлари дарахтларнинг бўйнига тушниб турнибди. Дилдор ним қоронги ҳовлида бир дам у ёқдан-бу ёққа юриб, кейин айвон даҳанинга ўтирди.

Бу ёлғизлик, бу ним қоронгилик унга ёқарди. Жимжит ҳовлида ўз ўйнинг, ўз орзуласиниг билан ташҳо қолиш қандоқ яхши. Дилдор ана шундай ҳаловат оғушига олган ҳовлида куй тинглаётгандек тебраниб-тебраниб ўтиради.

Сув кечгандек товуш келди. Дилдор эринибгиниа орқасига қаради. Айвоннинг у бошида оғигига резинка этик кийган, елкасига ов милтиқ осгани Холматжон унга ҳайрон боқиб турарди. Холматжонининг белидаги қийнгина тўрт-бешта ўрдак ва бир қуён осилиб турарди.

— Вой,— леди ҳайрон бўлиб ўринидан тураркан, Дилдор.— Келганингизни билмай қопман.

— Овга чиққан әдим. Уича бўлмади.— Холматжон шупдай деяркан, белидаги ўлжалариниң айвон четига қўйди.— Бир инёлагина қайноқ чойнингиз борми? Жуда чаңқадим.

— Ҳозир, ҳозир. Ҳозир қумғонни ўчоққа қўяман.

Дилдор, шоҳ-шаббаларни ўчоққа тиқиб ўт қалаб юборди. Бирпасда ярим қоронғи ҳовли деворларини, дарахт танлариниң ўтнинг шуълалари ялай бошлади. Холматжон уст кўйлаганинг ечиб шафтоли бутогига илиб, ариқни оёқлари орасига олди-да, шопиллатиб ювина бошлади. У ювунаркан, Дилдор сочиқ ушлаб юзини тескари қилиб турарди. Холматжон шошилмай юзиниб, Дилдор узатган сочиққа артиниб яна айвон олдига келди.

— Энди, хафа бўлмайсиз-да, Дилдорхон. Идорага шу аҳволда боргим келмади. Соат тўққизга правление чақириб қўйгандим.

Дилдор жавоб ўрнига мулойни кулиб қўйди.

Иккови бир-бирига қаролмай ер чизинб аинча ўтириб қолнишди. Қумғон вақиrlаб қайнади. Дилдор чой дамлаб келгунча унинг чаққон ҳаракатларини, энгашганде, чамбаракдаги қаймоқни олаётганда гавдасини бир ғалати эгилиши, чўзилиши Холматжониниг йигитлик торларига тегиб кетди. Узида ажиб бир ботирлик сезиб беихтиёр ўрнидан турди-ю, дадил юриб Дилдорнинг олдинга келди. Қандай қилиб билагидан ушлаганини, бир қўли унинг нозик белларига чирмашганини сезмай қолди. Дилдор фақат бир сўз айтарди.

— Вой, вой, куясиз, чойнакин қўяй. Вой, елкангизга чой тўқишлиб кетади.

Холматжон уни қўйнб юборди. Дилдор дастурхон четига чойнакин қўяркан, Холматжон яна уни тортіб ўзига қаратди.

Холматжониниг аввалги төлпиниши Дилдорга куттимаган бир ҳол эди. Бу галгисини ўзи истиғандек майл билдириди.

Холматжон ҳансираб унинг юзларидан, лабларидан йингит кишини маст қиласидигаи ғалати, жудаям ғалати, ёшлик ҳиди, фақат балоғат ҳиди деб айтиш мумкин бўлгани бир ҳид таратиб турган томоқларининг тагидаш ўпарди.

Бу ярим қоронғи ҳовлида иккни ёш, бир-бирига интилган иккни юракнинг гупиллаб уриши ҳоким эди.

Дилдор баҳтиёр эди.

Холматжон маст кишидек ўзини унуганди.

Дилдор унинг бағридан үзилиб чиқишини истамасди. Аммо қандайдир ҳаё, қандайдир аниша секин-аста онгига қуяниб кела бошлади.

Икки қўлини Холматжоннинг гупиллаб уриб турган кўкрагига қўйиб аста, бозор итарди.

— Қўйинг, қўйинг, Холматжон ака. Битта-яримта келиб қолмасин.

Холматжоннинг йигит бўлиб бирничи маротаба аёл кишини бағрига тортиши эди. Дилдорни бағридан қўйиб юборишни жуда қийин бўлди.

Дилдор Холматжоннинг тушиб кетгани дўпписини ердан олиб тиззасинга уриб қоқиб узатди.

— Шўх экансиз.

— Энди бўлдими?— деди Холматжон ҳамои ҳансираб.

— Нима бўлдими?— деди ажабланниб Дилдор.

— Ўйлаб кўрай, озроқ фурсат бер, деган эдингиз. Уша фурсат ўтди. Ўйлаб кўргандирсиз?

Дилдор Холматжоннинг бундан бир-икки ҳафта олдин иккни билагидан ушлаб ёлворганини эслади. Ўшанда у ййлаб кўришини айтганди.

Буидай гап тил билан айтилмайди. Бугун унинг Холматжонга ўптириши, бағрида монеллик билдиримай хўрсанини ўйлаб кўргани, хўп дегани эмасми? Аммо Холматжон бу гапни ўз оғзидан эшитмоқчи, эшитиб ҳузур қилмоқчи.

— Хуш, нима дейсан?

— Э, боринг-э,— деди эркаланиб Дилдор.— Тил билан айтиш шартми. Йўқ десам сиз билан қоронги ҳовлида гаплашиб турармидим.

Холматжон энди ўзини анча ўнглаб олган, бояги қўлмиши қанчалик унга роҳат бағишлигаран бўлса-да, ҳар қалай хижолатлироқ иш бўлиб ўтгани эди.

— Кечиринг, Дилдор, сал ўзимни эплаштиромай қолдим. Раҳмат, мени хотиржам қилдингиз. Бир етимнинг кўнглини кўтардингиз. Энди тайёр гарларигимни кўраверсам бўлар-а. Хўпми?

Дилдор боши билан хўп ишорасини қилди. Холматжон онасидан ҳайитлик танга олган боладек кўчага отилди.

— Ҳой, ҳой, ўрдакларнингиз қолди-ку!— деди орқасидан қичқириб.

— Сизга, сизга олиб келганиман. Ҳаммаси сизга.
Холматжоннинг овози узоқдан эшишилди. У анча на-
ри кетиб қолган эди.

Дилдор чироқни ёқди. Холматжон ташлағ бетган
ўрдакларни қўлига олиб гунафша ранг бўйинларини си-
лади. Айвон четида қолган мильтифини кўтариб устунга
илди.

Энди Дилдор қалбидан Аъзамжон шари кетиб, Хол-
матжон исмли бўз йигит бери келган эди.

Дилдор энди ўз тақдиридан, эртасидан умидвор эди.

IX

Найман алоҳида колхоз бўлиб ажралиб чиқнишга
тайёр кўрингани билан ташкилий томондан ҳали кўп
ишлар қилиниши керак эди. «Заркент» правлениеси бу
масалави муҳокама қилиб бир бригададан колхоз ву-
жудга келтириш учун нималар қилиш кераклигини кў-
риб чиқди.

Янги колхозга қанча чорва ажратилиди? Инвентарь,
транспорт, бўлинмас фонддан қанча сўм берилади? Уруғлик фонди, йўллар қуриш учун неча сўм, қурилиш
фондидан қанча ёғоч, қанча гишт, цемент бериш керак? Бу масалалар кўп вақт талаб қиласарди. Шунинг учун ҳам
правление олти кишилик ташкилот комитети тузншга
қарор қилди. Комитетга Тоға, Икромжон, бош бухгалтер-
нинг ўзи, агроном, чорва бригадири, ҳамда Қишлоқ со-
ветининг раиси кирди.

Икромжон Наймандаги барн ишларни Тўланбойга
топшириб ўзи беш кундан бери Заркентда олишиб ётиб-
ди. У правление мажлисида колхоз бўлиб ажралиб чи-
қниш масаласини йигим-теримдан кейинга қолдириш
тўғрисида кўп гапирди, аммо гапини ўтказолмади. Ҳо-
зир Найманнинг ҳам ўзалари кўсак туғиб, бугун-эрта
теримга кираман деб турибди. Чўл шароити оғир. Еғин-
сочинига қолмай янги срларга трактор солиш керак.
Ҳаво кўз ёши қилиб берса тўқайга кириб бўлмай қо-
лади. Ҳозир қамиш ёқишининг айни пайти. Қуйинди ҳам
ҳайдатган ерга ўғит бўлади. Қиши билан чириб срни
қўпчитади. Шу ишларни терим бошлангунча қилиб
олиш керак. Аммо Икромжон ташкилий ишлардан бў-
шаётмайди. Кеча Тўланбой келганда шу тўғрида ҳас-
рат қилгани эди. Тўланбой уши хотиржам қилди: «Сен

ұнақа вахима қилавермай, ишларингни битказ. Бу ёғи-ни бизга құявер. Тұқай бузышга профессор бўлиб кет-ганимиз. Қамиш деган парса бамисоли фонарь ёғи. Бит-та гугурт чақсанг пов этади, ёнади кетади. Шунга шун-ча ташвишми? Сен трактор ундиравер, мен тұқайни ёндириб тайёр қилиб құяман».

Тұлаабойнинг гапи бир ҳисобда түгри. Қамиш ёқиш қийин әмас. Аммо бутун бир колхоз бўлиш учун шу ён-гап тұқайни тракторда ағдариб, аввал шоли экиб ерии ср қилиб олиш керак. Бўлажак колхоз шоли етишира-дими, пахтами? Ҳозирги юз саксон гектардан олинади-ган пахта яхлит колхоз бўлиш учун озлик қиласди. Құ-шымча очиладиган ердан иккى йилсиз пахта олиб бўл-майди.

Янги колхоз бир-икки йил ҳам пахта, ҳам шоли, ҳам полиз әкінлари етиширади. Янги боғ ташкил қилиш керак.

Бу масалалар Икромжонни бутушлай банд қилиб қўйган эди.

Бужгалтер ким бўлади, кимни омборчи қилиш керак? Үғитга жой тайёрлаш керак. Чорва қишлоғида қўра тайёрламаса, эртами индин, Тога ҳайда молларингни, деб қолади. Қаёққа оборади.

Икромжоннинг бир оёғи райижрокомда, бир оёғи рай-комда бўлиб қолди. Ногирон одамнитинч қўймаган Тога-дан хафа бўлиб кетади. У ёқда невараси қўзига қўриниб бор-е, деб Найманга кетворгиси келиб қолади. -

Хулласи, у талашиб-тортишиб янги колхозга уч юк машинаси, иккى трактор, еттика арава, оти билан уч брилчка, тўртта эшак арава ундириди. Булар «Заркент» ҳисобидан. Энди райижрокомнинг ҳиммати қанақа бў-ларкин? Тоға бунинг ҳам йўлни ўргатди.

— Ижроком раисининг эшигига ётиб оласан. Янги колхоз вакилисан. Бермай иложи йўқ. Билиб қўй, биздан олган машиналар эски машина. Сени кўп уринтиради. Янгисидан иккита ундиrmай кабинетидан чиқмайсан. Бу ёқдан мен ҳам ҳа-ҳалаб тураман.

Икромжон шундай қилди. Аввалига яхши гапирди. Қейин сал баландроқдан келди. Цекага бораман, Усмон отанинг олдинга кираман, деб дўқ қилди. Ана шундан кейингина, машина йўқ, ўлай агар бир дона бўлса деб турган раис хўп, деди. Битта яп-янги, битта сал урин-ғанроқ юк машинасига қофоз қилиб берди.

Кечқурун Икромжон Тоганинг олдинга гул-гул очилиб келди.

— Айтдим-ку сенга, ижроком ранси сал баланд келсанг, паст тушади. Мен унинг феълини билиб олганмай. Энди тракторни райкомдан ундирасан. Хорушибой аканнинг ихтиёрига олтнта трактор келган. Обкомдан телефон қилмаса, бермайди. Буни ўзим гаплашиб бераман.

Давлатдан узоқ муддатли кредит олиш керак. Пулни кўпроқ сўра. Қанча сўрасанг ҳам озми, кўпми, барибир облуправление ярмини қирқади. Шунинг учун бирданнага катта пул сўраймиз. Ярмини қирқса ҳам, анча қолади.

У шундай деб Икромжонининг юзига қаради. Қарди-ю, ундан кўзиши ололмай туриб қолди.

Тоға иш билан бўлиб дўстининг аҳволига назар солмаган экан. Бир ҳафтадан ошди Зирилламада юрганига. Қаерда ётяпти, нима еб, нима ичяпти, хабари йўқ эди. Икромжон озиб, кўзлари ич-ичига кирнб кетибди. Унинг аҳволини кўриб Тоғанинг кўнгли бузилиб кетди. Хотини, болалари бўлганда шунаقا бўлиб юармиди, деб дилидан ўтказди.

— Менга қара,— деди Тоға.— Ишларингни қўй. Мен ҳам бугун идорадан қочаман. Икковимиз бир маишат қиласайлик.

Тоға ўринидан туриб стол устидаги қофозларни йиғиштириб ғаладонга тиқди-да, деразани бекита туриб Икромжонга қаради.

— Одам тополмайдиганроқ жойга бориб отамлашамиз.

Иккови ташқарига чиқиши. Кун ботишига сал бор. Тоға самоварчини чақириб қулоғига нимадир деди. Кейин, бўпти, деб саройга кириб кетди. Сал ўтмай қофозга ўроғлиқ нарса кўтариб чиқиб ичкарига опкириб кетди. Саройдан велосипед мисиб чиқкан йигит Тоғага қараб, бўпти, деганича ўқдек учиб кетди.

Икки ошна битта-битта қадам ташлаб янги тушаётган клуб олдидан айланаб ўтиб боғ тарафга йўл олишибди. Уларнинг йўлини бухгалтер тўсиб чиқди.

— Ўртоқ Ёнбўлатов телефон қилдилар, янги колхозга трактор берадиган бўлишибди, доверенность билан одам келсин, дедилар.

— Нечта бераркан?— деди Тоға.

— Битта, дедилар.

— Ҳа-ҳа. Битта бўлса бермай қўя қолсин. Қеракмас. Иккита довериность ёзавер. Бермасин-чи, Тошлоқдан кўчирворарман.

Бухгалтер, ихтиёрингиз, деганча орқасига қайтди.

Тоға нима бўлса ҳам Икромжонга енгил бўлсин, кўнгли кўтарилисин, дерди. Яни колхоз қанча тез оёққа турса, Икром ҳам шунча қаддини ростлайди.

Тоға бутун Фарғона обласи бўйича эрка раислардан ҳисобланарди. Қиламан деган ишини қилмай қўймасди. Районда битмаган ишини областдан битказарди. Шунинг учун ҳам раён раҳбарлари уни хуш кўришмас эди. Бу устимииздан ҳатлаб областга югуради, деб ношлишарди. Ҳозир битта ажратилган тракторни иккита қилиб оламан дейниши ҳам, ўша қўли узунлигига ишопиши эди.

Боя велосипедда кетган йигит боғининг этагига сув сепиб, сўрига шолча солиб қўйган экан. Иккови келишгандан йигит ариқ бўйинга чўнқайиб ликопга шакароб тўғраб ўтиради.

— Бақа бер, сен боллолмайсан, Икром қилади, сен орқангга қайтиб, ошни тезлат. Менга қара, бирор сўраса ранс чўлга чиқиб кетган, деб айт,

Пигит патнисда пиёз, помидор, қалампир келтириб сўрига қўйди. Пичогини қининга солаётган эди, Тоға, ташлаб кет, йўқолмайди, деди.

Фарғона ҳалқи ўз пичогини отасига ҳам ишонмайди. Агар бирор олиб бирон нарса тўғраса, икки кўзи пичогида бўлади. Агар суюкка соладиган бўлса, жони ҳиқилдоғига келади-ю, пичогини қўлидан торгиб олади. Бу қишлоқ кишиларига Тоға отадан афзал эди. Пигит пичогини қайтариб олишга журъят қилолмади. Индамай велосипедига мениб кетди.

Икромжон пичоқни қўлига олиб томоша қилди.

— Шаҳриҳоннинг пичоги дейман-а,— деди завқланниб.

Тоға пичоқка қарамай жавоб қилди.

— Қорасувники, Ўш Қорасувники.

Икромжон ҳафсала билан шакароб тўғради. Тоға якtagини ҳам ечиб ташлаб майкачан бўлиб олди. У энди анча қариган, бўйишлари салқиб, билаклари даги томирлари кўкариб кўришиб турарди. Аммо ўзи ҳали бақувват кўринарди. У ариққа ташлаб қўйган шишани олиб, сўрига чордана қуриб ўтириб олди.

— Тошкентдаги арманлар дүконидап олгац эди. Танишим бор. Дунёда арман конъягида зўри бўлмайди.

Икромжон умрида конъяк ичмаган эди. Қанақа бўларкан, деб юарди. Айниқса, хотини ўлиб, боласи қўйдирниб кетгандан кейин бунақа ишлар эсига ҳам келмайдиган чиқди.

— Ичмаганинга ҳам кўп бўлди,— деди Икромжон беларво.— Икки йилдан ошди, чоримда.

— Ичмаган бўлсанг, энди ичасан. Янги колхоз учун, саломатлигимиз учун ичворасан-да, ошна.

Болалиги, йигитлиги бирга ўтган, кексалиги ҳам баробар бошланган бу икки қадрдан шу бугун бир яйрашмоқчи, тўйинб-тўйинб гаплашмоқчи. Ўтган ёшликтин, кўрган ҳам шодлигу ҳам аламли кунларини эсга олишмоқчи.

Боғ чети одамдац холи. Қурнилаётган шийпонининг томи ҳали ёпилмаган, ҳовуз қазнлгану сув қўйилмаган. Шунинг учун бу тарафга ҳали меҳмонлариниң қадами тегмаган эди.

Велосипедли йигит гириллаб келиб чорсида иши, узум олиб келди.

— Ошинг зирвагини бостириб қўйдик. Кетма-кет туруч солаверайликми, ё туратурайликми, деб сўради.

— Чаққон-чаққон бўлинглар,— деди Тоға.

Йигит кетди. Тоға шишани очди.

Пиёлани қўлига олган Икромжон, Тоганинг кўзига қараб аллақандай меҳрми, бутун қўлган яхшиликлари-га миннатдорликми билниб бўлмайдиган бир оҳангда деди:

— Сени саломатлигингга, Райнмберди.

Унинг овози титради. Тоға илжайди.

— Ичмасдан маст бўляпсами, тентак. Үнақа қиладиган бўлсанг ичмай қўя қоламиз.

Икромжон кўзини юммай ичиб юборди.

— Йиғласак йиғлабмиз-да, оғанини. Кўз ёшимизни бирор кўрмаса бўлгани. Майли, сенам йиғла, менам йиғлай. Ахир йиғлолмай кўз ёшларимиз қуриб кетди-ку.

— Ҳа-аа,— деди чўзиб Тоға.— Дод деб йиғласа бўладиган ишлар ўтди бошимиздан. Қандоқ қилайликки, сен билан бизнинг йиғлашга ҳаққимиз йўқ. Биз милт этиб ёш чиқазсак, бошқалар фарёд уриб йиги бошлашади. Халқининг кўзидағи одаммиз.

Икромжон очиққан эди. У ёқдан-бу ёққа қатиаб түшілік ҳам қылмаган эди. Иккі пиёла конъяк ичини сидириб кетди. Калласи ғувиллаб, күнгли лохас бұла бошлади. Төға ҳам түй-ҳашамларда бўлмаса бошқа үйкта ичмас эди. Конъяк уни ҳам ширакайф қилиб қўйганди.

Икромжон бошини әгиб қимирламай ўтирибди. У шу пайтгача ўзини ўтга-чўққа уриб онутар, бўлиб ўтган гапларни биронга ёрилиб гапиролмасди. У ўтган кунларини эсламасликка тиришарди. Ахир ўтмишсиз одам бўладими? Ўтмиши йўқ одам ярим одам ҳисобланади. Наҳотки Икромжон ярим одам? У ўзи тўғрида ўйлагинда дод деб юборгудек бўларди. Хотиралар уйгонганда дард-аламлар ёпирилиб танингни ўрайди. Ана ўшандай пайтларда бир дил тортар кишинг бўлса-ю, йиғлаб-йиғлаб хумордан чиқсанг. Икромжоннинг шун Гайимбердидан бўлак кишини йўқ эди. Тўланбой ҳам лўруст йигит. Аммо сал енгилтакроқ. Дард-алам торчаган. Ўнга ўйин-кулги, вақтичоғлик бўлса бас. Ана шуннинг учун ҳам Икромжон унга дилини очмасди.

Икромжоннинг ичидан кучли бир хўрсинниң чиқди-ю, тўлғанди.

— Төға,— деди у раисга юзланиб.— Мени биласан-э?

— Биламан, биламан, Икром. Наҳотки билмасам.

— Раҳмат. Сенга минг раҳмат. Сен мени жар ёқасидан олиб қолгансан.

— Жинни бўлма,— деди Төға бепарво. Аммо у Икромнинг бу ички изтиробларини сезиб турар, ўзини билмагангага соларди.

— Шундоқ хотинимдан ажралдим. Чўлда, муштдеккина, ғарибгина қабрда ёлғиз ётнбди. Жаннат бир кун бўлса-да, рўшнолик кўрмай кетди. Шуниси алам қиласди.

— Ҳаммамиз ҳам бир кун олдин, бир кун кейин тупроққа кирамиз,— деди Төға яна бепарво.

— Йўқ. Улишда ўлиш бор. Бу дунёнинг роҳатидан жинидек бўлса ҳам татиб ўлиш керак. Мен бу роҳатлардан бенасиб бўлган одамман.

— Ҳали кўп роҳат кўрасан.

Икромжон телбага ўшаб бошини сарак-сарак қилди.

— Сен билмайсац, сен билмайсан ичимни кемирастган илонни. Мана шу еримни илон-чаёилар кемирисб ётиби.

Тоғанинг кайғи тарқаб кетди. Шишани олиб сўри тагига улоқтириди. Қаёқдан ҳам ичирдим, деб ўқинди.

— Ҳали ишинг кўп, ошина. Улимни, аламин ўйлама. Йигим-теримни тамомлаб олайлик, сени ўзим узоқ жойларга ўйнатгани олиб бораман.

— Ҳеч қаёққа бормайман. Наймандан кетолмайман. Жанинатимни ёлғиз ташлаб кетолмайман, биласаними. Бу чўлда, бу тўқайда икки жигаримни кўмганман. Уларни ташлаб қаёққа бораман. Э, сен билмайсан, ўртоқ. Бу қамишлар орасида ёлғизим ётибди. Турсунимни ботқоққа кўмганман. Шонсиз, шарафсиз ўлим топган у. Қўлтиқтаёт қиласан гўр қазинганман унга. Унинг жанозасига на одам келди, уни кўмишга па бир кетмон топилди. Тағни ҳам яшаб юрибман-да. Нимага яшаётганинга ўзим ҳам ҳайролман.

Икромжон Тоғадан сир яширмасди. Аммо ўглиниң ҳалок бўлганини ундан яширганди. Айтмаганди. Қатдоқ қилиб айтади. Нима деб айтади. Бу сирни бир Икром, бир Низомжон билганди. Ҳозир бу гапни эшигиди Тоғанинг қошлари чимирилди. Юраги жиз этиб кетди. Қаршисида турган киши унга аллақандай паҳлавон, юраги тоғдек дардни даст кўтарадиган дев бўлиб кўринди. Бу одам шунча дардни юрагида кўтариб юрибди. Одам боласидек сабрли, дардга чидамли нарса бўлмас экан. Тоға унинг кўнглини нима билан кўтариши билмасди. Дўстининг энг оғир, виждан азоби қовурни ташлаган пайтларда ҳамдам бўлолган, кўнглини кўтариб, қалбидан дардни қувлаётган одам ҳозир уни юпатишга бирон оғиз бўлсин сўз тополмасди.

— Майли, йигла,— деди Тоға.— Одамниң ичида ёнган ўт кўзидан ёш бўлиб чиқиб кетади. Ичиди қолса, танин куйдириб ташлайди йигла. Йиғлайвер, қўйиб бераман.

— Йўқ,— деди қатъий қилиб Икромжон.— Мен йиқилмайдиганларданман. Мабодо йиқилгудек бўлсам эмаклаб, судралиб ўлимни топаман. Мен ўлмайман ҳам, йиқилмайман ҳам. Шунақа одамман.

— Манави гапини гап бўлди. Энди мендан эшишт.

Тоға бирпас тек қолди. Айтмоқчи бўлган гапларни тартибга солиш учун мўйловининг бир учини сўриб, тेрак учиди шамдек липиллаб турган офтоб шуъласига қаради. Қошлари чимирилди. Кўзлари ғамгин қисилди.

— Үзим урушда ўлди.— Тоға ютиниди. Кўз ёши то-

моғига оққан эди.— Хотинимдан яшириб юрдим. Түрт йил яширидим. Мана, билиб қолди. Уйга киришга юрагим бетламайди. Уйим файзсиз. Нурсиз. Биласанми, қадрдоним, хотиним жинни бўлиб қолган. Ҳа, жинни бўлиб қолган. Уни на ёлғиз қолдириб бўлади, на ёнида туриб бўлади. Менга жин ҳам теккани йўқ. Яшаб юрибман. Хотинларга қийин. Онасиға қийин.

Тоға сўрндаи тушиб боя улоқтириб ташлаган шишани топди. Тўкилиб кетган экан яна улоқтириди. Шиша тўнкага тегиб чил-чил синди

Иигит бир қўлида велосипед рулини, бир қўлида газетага ўралган лаганда ош олиб келди. У ошни ўртага қўйганда, иккى кекса тиъзасини қучоқлаб жимгина ўтиришарди. Иигит аста оёқ учиди юриб боғнинг пастига кетди.

Ош совиди.

Икромжон аламда ўртанаётган Тоғани ўйларди.

Тоға бўлса, дард-аламларга фил бўлиб чидаётгани дўстини ўйларди.

Ош ошлигига қолди. Коронги тушиб келарди.

X

Тўйга чортеракликлар бир машина бўлиб келишди. Адолат билан Асрора иккى кун олдин келиб олишган эди. Малика ая гўзапоя ёқиб иккى кундан бери тинмай нон ёпади. Бир ҳафта олдин келган Юнусали ота оппоқ яктақ кийиб соғиниб қолган неварасини етаклаб ҳали кўчага чиқади, ҳали уйга киради.

Митинг бўлганида опкелинган стол-стулларни Меливой ака янги колхозга бердим, эҳтиёт қилиб тутинглар, деб чўлда қолдирган эди. Уша стол-стуллар Малика аянкига опкелинган. Иигитлар ҳовлини текислаб, кўкатларини кетмонда қириб жой тайёрлашди. Тол тагидаги самовар олиб келинганди. Самоварчи бугун чой текин деб чойнакларини тахтага териб қўйган. Меливой аканинг машинасида артистлар келишди. Сўрига қилинган жойга чиқиб ўтириб олишди. Раққоса жувон чивиндан нолиб ўзини дам ўтмай елпирди.

— Пашшахонада тўй қиласидиган экан бу жойда. Самоварчи унга пичинг қиласди.

— Раиспилг отига топилмаган пашшахона сизга топилармиди.

Раққоса жувон ҳам асқиячигина экан, гап билан са-моварчини қоқиб ташлади:

— Одам тутадиган пашшахонани айтяпман. Отники ўзингизга буюрсин.

Маргилон қизларига бир гап айтгину қочгин. Бўл-маса гап билап шундоқ боплайдики, ўрпингдан турол-май қоласан.

Ҳали офтоб ўчмай икки юз шамли чироқлар ёнди. Ўртага гулхан ёқилди. Ҳовлига одам тўлиб кетди. Меливой ака Холматжонни чақириб чиқди. Унинг эгнида оқ жужун китель. Бошида янги тахтакачдан чиққан маргилоннинг қалампирнусха дўпписи. Меливой ака унга бош-оёқ қараб чиқиб уришиб берди.

— Нега орденларингни тақмадини.

— Энди қандоқ бўлар экан, ранс бува. Ҳамма билади-ку.

— Вой нодон-е,— деди уни эрмак қилиб.— Шу бугун тақмасанг, қачон тақасан. Бор олиб чиқ. Ўзим тақиб кўйман.

Малика ая уйга кириб кетиб қутича олиб чиқди. Меливой аканинг қўлнига бераркан:

— Мана, болагинаминг ордирлари,— деди.

Меливой ака сўрига, артистлар ёнига ўтириб қути-ни очди. Қугича ичи орден-медалларга тўла эди. Мели-вой ака Холматжонда шунча орден, шунча медаль бор-лигини билмаган экан. У фақат тунов куни миглингда тақилган «Олтин Юлдуз» билан битта Ленин ордени бор деб ўйлагани эди. Қути ичиди иккита Ленин ордени, еттита «Қизил Байроқ» ордени билан бирга битта «Ватан уруши», «Александр Невский» ордени ва ҳар ҳил ўн олтнта медаль бор эди. Артистлар бу қимматбаҳо мукофотларга завқланиб қарашарди. Орден-медаллар қўлма-қўл ўтиб кетди.

— Жойига қўйинглар, йўқолмасин,— дерди Меливой ака. У Холматжонни тик турғизиб қўйиб ҳаммасини қоидалик қилиб тақиб қўйди.

— Генерал бўлиб кетдинг-ку, азамат,— деди унинг кўксига завқ билан тикиларкаи, Меливой ака.— Энди йигитлар билан бориб келинни олиб келинглар.

Холматжон ўртоқлари билан кетди. Меливой ака ҳовлини айланиб дастурхонларни кўздан кечириб чиқ-

ди. Ҳамма нарса етарлық. Сомса, варақи, қовурилғағ үрдак гүшти. Ҳатто қуён гүшти ҳам бор эди дастурхонда. Меливой ака түйдән иккى күн олдин түрттә Ынгитнинг елкасига құштың мильтиқ илиб түқайға кири-тиб юборган эди. Бир арава үрдак билан қуён уриб чиқишиганди. Ҳаммасы дастурхонга тортилди.

Наймандан ҳам меҳмонлар етиб келишди. Икром жәси, Тоға, Тұланбай, Низомжон, Зебихон, Тұтихон... Меливой ака меҳмонларни алоқында қилиб ясатылған дастурхонга үтқазди.

Құчадан болаларнинг чүвіллаб, келишяпти, келишяпти, деган товушлары әшитилиши билан артистлар сүридан тушиб созларнин құлға олиши.

Қызларнинг ёр-ёри әшитилди. Улар орасыда Адолат шынг майин, жарагли товуши әшитилади. Бу товушлар орасыда ҳар замон Асрораниң дүриллаган овозы алоқында ажралиб турарды.

Артистларга ғап бермай келин-куевлар ёр-ёр билан кириб келишди. Олдинда Адолат орқасыдан Асрора бири олиб, бири қўйиб ёр-ёр айтишарди:

А дол а т: Үзи-үзуи аргамчи халимчакка, ёр-ёр.
Чакан күйлак ярашади келинчакка, ёр-ёр.

А с р о р а: Чакан күйлак енгларыда тут қоқайлук, ёр-ёр.
Күёв поччам юрагига ўт ёқайлук, ёр-ёр.

А дол а т: Баланд-баланд теракларга қўниң ҳакка, ёр-ёр.
Спнглим жуда ярашади Чортеракка, ёр-ёр.

А с р о р а: Күёв почча, пул чиқазинг беланчакка, ёр-ёр,
Келин пошша туғиб берар шу кузакка, ёр-ёр.

Қийқириқ кулги бўлиб кетди. Бетига тўр тутилған Дилдор Асрораниң бицинидан чимчилаб олди. Қўлги босилиши билан Адолат яна авжига чиқди:

А дол а т: Чортеракнинг Ынгитларин куйдирган қиз, ёр-ёр.
Ҷўлга келиб меҳнатин ҳам дўндириган қиз, ёр-ёр.

А с р о р а: Гулдириган овоз келар яқин сойдан, ёр-ёр,
Бу индамас поччамизни топдинг қайдан, ёр-ёр.

А дол а т: Тол шохнда парнирайди осма фонарь, ёр-ёр,
Келинчакнинг оқ юзларин лов-лов ёнар, ёр-ёр.

А с р о р а: Қир устида кўришган у ўтовмикан, ёр-ёр,
Кўса поччам іапирмайди соқовмикан, ёр-ёр.

А дол а т: Спнгилчамни олиб каслдим ёр-ёр айтиб, ёр-ёр,

Қовоқ очиб кутмасаңғыз кетаң қайтиб, әр-әр.

Асрора: Ғирчиллаган келинчакнинг ковушими, әр-әр,
Янгасиннинг минғиллаган товушми, әр-әр.

Адолат: Әр-әр битди келинчакка баҳт тилайлик, әр-әр,
Иккөвига құш үринилек таҳт тилайлик, әр-әр.

Асрора: Естуғингга сепилған гул атир әкан, әр-әр,
Енгинаңда әтған ғылғит чұтыр әкан, әр-әр.

Холматжон қип-қызыриб кетди. Дарҳақиқат, унниң
бегида жуда билинар-билинмас чечак изи бор эди.
Дилдор яна Асрорани чимчилади. Қийқириқ, күлгі
боенімасек ҳофизлар «Тұйлар муборак»ни бошлаб юбө-
ришиди.

Бошиңа тұр әпған Дилдор әнида күксі орденга тұла
Холматжон илжайиб келарди. Малика ая улар бошидан
танға сочди. Болалар биләп катталар ҳам оёқ остида
ұралашиб танға тера бошлашди.

— Биз ҳам шұнақа тұйлар күраіллик.

— Олиңглар, сизларни ҳам шұнақа тұйларға еткіз-
сін.

Меливой ака Юнусали отаин бошлаб келди.

— Ота, келин-куевга фотиҳа беринг!

Юнусали ота келин-куев қаршиңында келиб қўлини
фотиҳага очди:

— Худоे ҳудовандо қўша қаршиңлар. Ували-жува-
ли бўлинглар. Қам бўлманглар.

Юнусали отанинг овози титраб гапишининг охирини
айтолмади. Аста бориб қўевининг пешонасндан ўпди.

— Болам, биттаю-бигта фарзандимин, кўзимининг
оқу қорасини қўлингизга топширдим. Ҳафа қилманг.
Болам зада бўлган. Кўнгли яримта.

Юнусали ота йиғлаб юборди. Меливой ака унниң
тирасында ушлаб пари олиб кетди.

Холматжон таъсиrlаниб кетган эди. У ёқ-бу ёқиқа
аланглаб бир чеккада елкасини қисиб мунғайиб турған
АЗИМЖОННИН ТОПДИ-Ю, илдам югуриб болани даст кўта-
риб олди. Боланинг кўзларни яшиаб кетди.

Холматжоннинг тантилиги ҳаммани ҳайрои қолдир-
ган эди. Ҳаммани дастурхонга таклиф қилишганда ҳам,
келин-куев тұрга ўтиб ўтиришаётгандаридан ҳам Хол-
матжон болани қўйиб юбормади. Енниңа ўтқазди. Юпка,
ҳарир тұр парда тағида ўтирган Дилдорнинг ҳам кўз-

ларнага ёш қалқиб чиқди. У түй яқынлашган сари боласидан ташвишланарди. Бола ўксимасмикин. Холматжон боламин турткыламасмикин, деган ўй бир дам нари кетмаган эди. Бугун бу гумонлар тамом бўлди. Энли унинг кўнгли тинч. Холматжон боласига чинакам ота бўлади.

Ўйин-кулги авжга чиқиб кетди. Қадаҳлар жаранглайди. Келин-куёвнинг саломатликлари учун кўтарилиган қадаҳлар ўз кучини кўрсатди. Пигитлар елка учирниб гулхан атрофида гир айланишар, ноғора, чирмандашнинг бакабангич чўлнинг узоқ-узоқларнага эшилтиларди. Гулхан алангаси ширакайф юзларни қаш-қизил қилиб яшнатарди.

Асрора Дилдорнинг бетидаги тўрни олиб ташлалди.

Дилдор энди чинакамига дилдор бўлиб кетган эди. Зулук қошлар, иккита чўғ бўлиб ёнаётган кўзлар, биннап-билинмас қилиб киприкка тортилган сурма, худди ҳайкалтарош умр бўйни меҳнат қилиб, мана энди битди, деб кўрсатаётгандек мукаммал бир санъиг асарнага ўхшарди Дилдор. Ҳамманинг кўзи унда эди.

Уруш йиллари қизлар ҳам ҳунук бўлиб кетишганди. Меҳнат, айрилиқ изтироблари уларнинг бетидан ҳусни юлиб ташлаган экан, мана энди ўша гўзал ҳусн, ўша латофат ўз ўрнага келган.

Низомжон Дилдорга қараб ёнида ўтирган хотинини ҳам учутиб тикилганча қолганди.

— Чиройли экан, жудаям чиройли экак,— деди Зебихон завқланниб.

Низомжон индамади. Асрора жинидек кайф қилиб қолган экан, ўйнаб келиб Холматжоннинг тўғрисида туриб қолди.

— Ўртоғимни хафа қилсанг, биласаними нима қила-ман. Геройлигиннага қарамай жигининг эзиб қўяман. Агар ўғил бола бўлганимда уни ўзим олардим.

Қийқириқ, кулги бўлиб кетди. Дилдор секнигина:

— Бўлди. Бачканалик қилма. Жойиннага ўтиր,— деди.

Ташқарида шовқин бўлиб қолди. Ҳамма дарвоза тарафга қаради. Меливой aka чиқиб кетди. Бир оздан кейин Асрорани имлаб чақирди.

Асрора чиқиб кетгандан кейин ҳам шовқин анча вақтгача бўлиб турди. Кимдир маст товушда Дилдорни уят гап билан сўкди. Ундан кейин Холматжонни ҳам сўкди. Аниа шундан кейин сал ўтмай шовқин бо-

силди. Фазабдан күкариб кетган Асрора кириб жойнага ўтириди. Ў қаттиқ ҳаяжонланганидан анча вақтгача ўзини босолмай ўтириди. Диlldор, нима гап деб сўраган эди, қўявер, ишинг бўлмасин, деб қўл силтади.

Ўйни-кулги яна бошланиб кетди. Кимдир Меливой акани ўйнига тортиди.

Раис унча ноз қилиб ўтирмай ўйнига тушиб кетди. Чол яхши ўйнап экан. Гулхан атрофида шошилмай, тоҳ елка қоқиб, тоҳ сёқларини бир-бирига уриб, бир қошининиг ўзини учирлиб айланаркан, қийқириқ авжга чиқди. Меливой aka икки айланнибоқ чарчаб қолди. Тоғанинг тўғрисига келиб мұқом қилиб туриб қолди. Аммо Тоға қўлини кўксига қўйиб ундан узр сўрап, ҳарчанд қиласа ҳам ўрнидан турмасди. Икромжон Тўланбойни имлаб кўрсатган эди, йигитлар уни судраб даврага олиб чиқнишди.

Ўйинин Тўланбойга чиқазган эди. Белбогини атайни думбаси устига тушириб, яктагининг ёқасини кең очиб қўйиб йўргалаб кетди. У ёши эллинидан ошган бўлишига қарамай, шундай чир айланниб ўйнардини, қараган одаминиг кўзи тиниб, боши айланниб кетарди. Хотини юзини тескари ўғириб, қариганда бачканга бўлмай ўл, деб қўйди. Зебихон опасини уришиб берди.

— Яхши-да, ўйнайверснилар.

Тўланбойни даврадан чиқармай уч марта ўйнатниши. Дастурхонга ош тортилаётгандагина уни қўйиб юборнишди.

Вақт алла-палла бўлиб қолганди. Тоға узоққа кетишларини айтиб Наймандан келганиларга Меливой акадан рухсат сўради. Йўл ёмонлиги сабабли Меливой aka уларни ортиқча қистамай жавоб берди.

Низом чиқиб кетаётгандарида келин-куёв олдига бориб уларни чин юракдан табриклади. Асрора ушиниг этагидан ушлаб ёнига ўтқазди.

— Сен писмиқ ўлгур хотининг билан бизни таништирмадинг-а.

— Ҳозир, ҳозир,— деди Низомжон ўрнидан турар-кан.

У йўлакка етиб қолган Зебихонни чақириб қайтариб келди.

— Танишиб қўйниглар. Мана шу киши келининиглар Зебихон бўладилар.

Асрора у билан кўришар экан, суқланиб қаради.

— Жуда чиройли экансиз-ку. Низом үлгур, дидик жойида,— деб қўйди.

Зебихон уларни Найманга таклиф қилиб кейни йўлакка чиқди.

Юк машинасининг кабинасига Тўланбойнинг хотинини ўтқазиб, қолғаниларнинг ҳаммаси тепага чиқиши.

Машини чироғини парпиратиб йўлга тушди. Тоззордан ўтишлари билан машина бир силкинди. Йўл четида икки тиззасини қучоқлаб ўтирган бир одамни ёрнитди.

Бу Аъзамжон эди.

Шундагина Низомжон боя тўйга келиб шовқи қилган, Дилдорни, Холматжонни сўккаш, тўйни бузмоқчи бўлган шу Аъзамжон эканини билди.

Энди у гирт маст бўлиб йўл четида бешиктерватга ўшаб ўтирган жойида тебранниб ўтирибди.

Низомжоннинг акасига юраги ачишиб кетди.

Аммо акаси уни дўппослаб, машина билан уриб кетганда юраги ачимаган эди.

Низомжон то Найманга етгуича ҳам чурқ этиб оғиз очмади.

Узоқдан ҳали ҳам чирманда ва йигитларнинг қийқириғи қулоққа чалиниб турарди.

XI

Маҳбуба эрининги феълинни тушунолмасди. Гоҳ хурсанд, гоҳ тажанг. Кечалари ўршидан туриб кетади. Ҳовли бурчакларнин айланниб тонг отгунича нимадир қилиб юради. Бундан тўрт кун олдин қаёққадир бориб тонг отар маҳалда келди. Негадир йиғлади. Йиғлайвериб қовоқлари шишиб кетди. Ариза бериб ишдан ҳам бўшаб олди. Мана, бугун бир айланниб келаман деб Тошкентга кетганича ундан дарак йўқ. Беш кун бўлди. На хат ёзади, на телефон қиласди.

Маҳбуба бугун, балки келгандир деб ишдан вақтлироқ қайтди. Йўқ. Келмабди. У овқат қилишни ҳам, қилмасликни ҳам билмай айвон даҳанида қимирламай ўтирарди. Қачонгача шундоқ ўтириш мумкин. Нимадир қилиш керак. Найманга бориб укасидан суринширсамикин. У шундай ўйлар билан ичкарига кириб кийинмоқчи бўлди-ю, тахмон олдига боргандада обек тагида пол лопиллагандек бўлди. Янги пол нега лопил-

лади экан, деб оёқ тагига қаради. Бу хонани ўтган йили Маҳбубанинг ўзи пол қилдирган эди. Дарров тагидаги тўсини чиридимкини? Маҳбуба гилам четини қайириб қараган эди, пол тахтасининг михи йўқ. Гиламни яна нарни сурди. Пол очилгану қайта михланмаган. Ҳайрои бўлди. Ахир уни ўзи шу йил эрта баҳорда ўз қўли билан мойлаганда михланган эди. Тахталарининг бир-бирига улашган жойи қирилган, болта билан кўчирилганлиги шундоққина билиниб турибди.

Маҳбуба ҳовлига чиқиб теша олиб келди-да, тахта оралиғига тешанинг бетини тиқиб кўтарган эди дарров очила қолди. У шундай қилиб учта тахташи кўтарди. Энгашиб бош суқиб қараган эди қандайдир бир парсанинг дўмбайиб турганини кўрди. Тимискилаган эди, қопнинг бўғзига қўли тегди. Тортди. Аначагина оғир туюлди. Кучаниб тортиб олди. Еруққа судраб олиб келди. Очди. Қопни полга ағдарган эди, бир шималар тарақлаб, жаранглаб тушди. Дераза пардасини кўтариб қўйиб қаради-ю, қўрқувдан кўзларни дум-думалоқ бўлиб кетди. Пачка-пачка пуллар, тилла буюмлар, қимматбаҳо тошлар...

Маҳбуба ўзини йўқотиб қўйди.

У болалар уйларида тарбияланган. У ердаги тарбиячиларниг қулогида ҳатто жез зирак ҳам кўрмаган. Бунақа катта пулни фақат магазинларда санашаётганда кўрган бўлмаса, бошқа жойда кўрмаган.

У энгашиб пахтага ўралган нарсаларни оча бошлиди. Ҳар бирни нўхотдек келадиган бриллиантлар, ёқутлар. Халтачаларда шода-шода марваридлар. Полда тилла узуклар, тилла соатлар сочилиб ётибди.

Маҳбубани қўрқув босди. Ялт этиб хаёлига, эрим ким, деган савол келди. Ўғрими? Ўгри у. Бўлмаса шунча нарсаларни, шунча пулларни қасқдан олади. Фақат ўғрилик билан топиш мумкин бу нарсаларни. Демак, эрим ўғри. Ўгрига теккан экайман. Шўрим Қурсин.

Маҳбуба олтин-кумушлар, бриллианту марваридлар, пачка-пачка пуллар тепасида ўтириб юм-юм йиғларди.

У шу алфозда қанча ўтирди билмайди. Кеч кириб, қоронги тушди. Эшик тарақлаб очилди. Машини мотори гуриллаб ҳовлига кирди. Мотор товуши ўчиб қоронғида Аъзамжонининг шодлик тўла овози эшитилди.

— Маҳбуба, Маҳбубаҳон, қаёқдасаи?

Маҳбуба паришон бир аҳволда ҳовлига чиқди.

— Нега чироқ ёқмай ўтирибсан?

Аъзамжон унинг жавобини ҳам кутмай айвон чироғини ёкиб юборди.

— Мана, кўриб қўй. Кўриб қўй. Машина олдим. Жуда антиқасини олиб келдим. Энди сени ўз машина-намда ҳар ёқларга обораман. Бирорларнинг машнина-сига зор бўлмаймиз.

Бўёги анчагина кўтарилиб қолган бўлса ҳам ҳали янгидек машнина турарди.

— Бу немис машинаси. «Опель-капитан» дейди буни. Қирқ мингга олдим. Қойил-а. Бир қарагани. Нима, касалмисан?

Аъзамжон машнина эшигипи очиб чамадон олди. Айвонга келиб чамадонни очди.

— Сенга ажойиб туфли, антиқа жемпер опкелдим. Нега қарамайсан? Қийиб кўргани. Ўзинингнинг размеринг.

Маҳбуба у олиб келган матоларга қиё боқмади ҳам.

— Хотин кишиндек аразчини бўлмас экан-да. Телефон қылмаганимга шунақа қиляпсанми? Қўлим тегмади. Машнина олиш қийин бўлди. Анча овора бўлдим. Е опкелган нарсаларни сенга ёқмадими?

— Машинага пулни қаёқдан олдингиз? — деди унинг кўзи га тикилиб Маҳбуба.

Аъзамжон ундан бунақа савол кутмаган эди. Довдираб қолди.

— Ўзимда озроқ бор эди. Укамдан, опамдан қарз кўтардим. Жигарчилик, бир кунмас-бири кун узинлишиб кетармиз.

— Шунақами? — деди Маҳбуба киноя билан. — Машнина нарсаларни қаёқдан олдингиз? Буни ҳам опангиз билан укангиз бердими?

— Қайсими? — деди Аъзамжон ҳайрон бўлиб.

— Ўйга киринг, биласиз.

Юрагини ваҳима босган Аъзамжон ўқдек отилиб уйга кирди. Бундан ўн кунча олдин пол тагига яширган матолари сочилиб ётарди.

— Ким тегди бу нарсаларга?

Аъзамжоннинг овози қандайдир ваҳший ҳайвон овозини эслатарди.

— Ким тегди деяпман!

— Мен, — деди Маҳбуба. — Сен, — бу Маҳбубанинг биринчи маротаба эрпин сенлаши эди. — Сен ўғрисан.

Қароқчисан. Менинг уйимга ўғрилик молларни нега олиб келдинг. Йўқол! Кет уйимдан.

— Нима?— деди кўзларини олайтириб Аъзамжон.— Нима дединг?

— Йўқол. Кет!

— Вой яхшилик ёқмаган-е. Сен мени ким деб ўйлајсан? Ахир бу пуллар, бу буюмлар ўғриликдан топилмаган. Дадамдан теккан мерос бу.

Бирдан Маҳбубанинг эсига, эрининг укаси· катта митингда сал кам ярим миллион пул ва аллақанча қимматбаҳо буюмларни Езёвонни ўзлаштириш фондига топширгани келди. Лемак, акасига ҳам шунча теккан. Маҳбуба сал ён берди.

— Шунча нарсани топширмай нима қилиб олиб юрибсиз?

— Ҳукуматга дейсанми? Топширдик-ку. Ярмини топширдик-ку. Хабаринг йўқми, укам билан икковимиз топширдик-ку.

— Ёлғон. У уканғизнинг улуши. У ўз улушкини топширган. Сиз яшириб юрибсиз.

Аъзамжон гап тополмай довдиради.

— Укам топширди нима-ю, мен топширдим нима. Ярмини топширдик бўлди-да.

— Агар бу нарсаларни топширмас экансиз, кетинг бу ердан. Сиз билан яшамайман.

Аъзамжон унинг гапларини эلامади. Эрмак қилиб кулди.

— Яшамайсизми? Биласизми, хоним, бу пулларга, бу буюмларга сиздақалардан юзтасига уйланса бўлади.

Маҳбуба титраб кетди. Кўзларидан ёш тирқираб отилиб чиқди. Аъзамжон унга қарамас, чамадондан шиша олиб закускасиз қулдиратиб шишанинг ўзидаи ичарди.

У уйга кириб шошиб пулу буюмларни қопга тиқдида, машина багажнингига улоқтириди, қопқоғини ёпиб қулфлаб қўйди.

— Яшамайсизми?

— Яшамайман,— деди қатъий Маҳбуба.

— Бўлмаса мен ҳам сен билан яшамайман.

Аъзамжон жаҳл билан дарвозани очди. Кабинага ўтириб орқасига юргизиб дарвозалан машинани опчиқди. Машина бурилганда чироги бир дам Маҳбубанинг юз-кўзини ёритди. Унинг кўзларидан ўт чақнарди.

Машина гуруллаб бирпасда қоронғилик қаърида йүқ бўлиб кетди.

Маҳбуба ҳовлида ёлғиз қолди.

У гаранг эди. У қаттиқ ухлагану, ёмон туш кўриб уйғонган. Ҳозирги бўлиб ўтган воқеаларни у тушида кўрган.

Дарвоза очиқ. Айвонда боя эри чамадондан олган туфли билан жемпер ёғибди. Демак, кўрганлари туши эмас, ўнги. Рост. Ҳаммаси рост. Маҳбуба ҳали ҳам ишонгиси келмай уйга кирди. Пол тахтаси кўчган. Гилам қайрилган.

Ана шундан кейин Маҳбубанинг бўғзига йиғи келиб тиқилди-ю, ўзини тутолмай йиглаб юборди.

Бу эрининг ташлаб кетганидан эмасди. Бу ўз қадрига, ўзининг бетолелигидан эди.

Ахир унинг бу ёруғ дунёда ҳеч кимни йўқ. Эрим синиқ кўнглимни кўтарар, етимлигимни билдирамас, дунёнинг ташвишларини энди унугиб, беармон яшарман деб ўйлаган эди бу етим қиз. Бўлмади. Яна унинг яралангани дили қайта тимдаланди.

Пушаймону армонлар энди фойдасиз эди. Ким билади, эри қилмишига тушунар, эси ўзига келиб қайтиб келару, қилмишларидаи узр сўрап. Балки у қизишиб кетиб шундай қилгандир. Узр сўраб, хотини айтганча иш тутар.

Маҳбуба шундай ўйлар билан ўзини юпатмоқчи бўлди. Хотиржам бориб дарвозани омонатгина ёпиб келди. Атайн илгагини солмади. Қайтиб келса овора бўлиб қолмасин деб шундай қилди. Узоқ йўлдан келган, қорни очгандир, деб қозон осди. Чой қўйди.

Тун ярмидан оғди ҳамки, эридан дарак бўлмади. Тонг отишига ҳам оз қолди. Ҳамон Маҳбубанинг уйнда чироқ ўмасди. Тонг ҳам отди. Эри келмади. Барибир ҳовридан тушгандан кейин, қилмишидан ўкиниб қайтиб келади, деб пойларди у.

Аммо у Аъзамжоннинг феълини билмасди. Шу пуллар учун укасини дўпослаган, ўлган бўлса керак деб Наймандан хабар кутган одам учун кечасидаги хотиниа қилган муомаласи ҳеч гап эмасди. Аъзамжон узр сўрайдиган кўнгли бўшлардан эмасди.

Маҳбуба уйқусизликдан гаранг бўлиб ишхонаенда ланж бўлиб юри Коммутаторга телефон қилган абонентларни янгилишиб бошқа ёққа улаб қўяр, сўниш

әшитарди. Телефон жирингласа, әрім деб ҳовлиқиб олар, бошқа одам әканлыгини билиб бұшашиб үтириб қоларди.

Шу алфозда кеч кирди. Мәхбуба әнди ишини тугатиб үйига кетмоқчи бўлиб турган эди, телефон қаттиқ жиринглади. У чўчиб трубкани олди.

Райижроком раиси уни сўраётган экан.

— Ижрокомга бир кирби үтинг, қизим.

Раиснинг овозида аллақандай меҳрибонлик бор эди. Бу қўрс, ҳамма вақт зарда билан гапирадиган одамнинг меҳрибон товушидан ҳайрон қолган Мәхбуба станциядан чиқиб тўппа-тўғри унинг олдига борди.

Ижроком ходимлари кетиб қолишган. Фақат бир ўзи үтиради.

Раис уни меҳрибонлик билан ўрнидан туриб кутиб олди. Стул қўйинб берди. Олдиаги вентиляторни унга тўғрилаб қўйди. Чой қўйинб узатди.

— Соғлиқлар қалай?

Мәхбуба ҳайрон эди.

— Ёмон эмас, дуруст.

Ана шундан кейин ранг ўрнидан туриб деразадан кўчага қаради. Қуванинг қоқ ўртадаги икки туп катта чинор учиди бир оёқлаб турган лайлакка тикилганича папирос чекди. Кабинетни икки айланиб Мәхбуба тепасида тўхтади. Йўталди. Нарни кетди. Яна жойига үтирди. У нимадир демоқчи бўларди-ю, айтольмасди. Мәхбубанинг кўнглидан минг хил гап үтарди.

Мәхбуба унинг хотини бундан бир ярич йил олдин ўлганини биларди. У ҳали уйланмаган. Бордию у кеча эри ташлаб кетганини эшитган бўлса, ишқибозлиқ қилгани чақирдими? Бўлмаса ёлғиз кабинетга чақириб нега гап чайнайди. Гапини айтольмайди?

Мәхбуба бошини кўтариб унга қаради. Унинг бу қарашида, айтадиган гапини бўлса тезроқ айг, деган маъно бор эди.

— Энди, синглим, оғир бўласиз-да,— деди журъатсизлик билан.— Шунақа ишлар ҳам бўларкан-да. Ўлим ҳақ. Биз қолгаилар омон бўлайлик.

Мәхбуба ҳайрон. Раис ўз хотинини айтяпти. Ҳозир даромадига бошқа гап айтади, менга тегинг, лейди. Мәхбуба сапчиб ўрнидан туриб кетди.

— Нима деяпсиз? Мени ким деб ўйлаяпсиз?

олиш осон әмасди. Ҳавойи жаҳонга ишониб бўлмайди. Агар бир шаррос қўйиб берса борми, ўроқ ҳам, янчиш ҳам қийин бўлади. Бу жойда янчиш учун пана жой йўқ. Қанчаки ўрилган бўлса, барни мактаб орқасидаги текисликка тўкилади.

Янги колхоз тузилиши ҳам орқага сурилди. Область партия комитети авжи йигим-терим пайтида колхозни иккига бўлиб ўтириши ишни орқага сурниб юборади, бунақа ишларни йиллик даромад тақсимотидан кейин ўтказиш керак, деб маслаҳат берди. Бу тўғри маслаҳат эди. Чунки йиллик даромад тақсимоти пайтида колхознинг нимаси бор, нимаси йўқ, маълум бўлади.

Аксига олиб шу тифиз пайтида Икромжоннинг ёғоч оёғи синиб қолди. Қўлтиқтаёққа осилиб далада қанча кезиш мумкин. Тушгача дала айланса, кечгача елкасини уқалаб ётади. Тога уни қўярда-қўймай бошқа ёғоч оёқ буюртириш учун Тошкентга жўнатиб юборди. Шоли ўроғига ўзи баш бўлишни бўйнига олди.

Мана, Икромжоннинг кетганига ҳам беш кун бўлди. Тога Найманга ётиб олган. У бугун эрталаб Зирилламага тушиб кетганича кеч пайти машинада соқолни кўксига тушган қоп-қора киши билан қайтиб келди. Қора кишининг қўлида калта сопли дутори ҳам бор эди. Тогганинг артист етаклаб юрадиган одати йўқ эди, деб Низомжон ҳайрон бўлди.

Низомжон ўроқда эди. Тўланбой отда юриб ҳаммани кечқурун хирмонга боришини тайинлаб, яна нарни ўроқчилар томонга ўтиб кетди.

Мактаб орқасидаги ялангликка одам сиғмай кетган. Машъалалар ёқилган. Низомжон бунақа базмни кўрмаган эди.

Фарғона шоликорларининг бир одати бор. Шоли янчиш уларга бир тўй ҳисоби. Ҳамма хонадонлар қозонларини шоли янчадиган жойга олиб чиқадилар. Узоқ яқин қишлоқлардан одамлар келишади. Қатта қозонларда овқат пиширилади. Самоварлар вақирлаб қайнаб туради. Майдачининг қўшиқларини эшигтгани ҳатто кампирлар ҳам келишади.

Майдачи легани шоли янчадиган қўшиқчи легани.

Хирмон ўргасига мўмиғ қоқилиб олти ҳўқиз ё буқа ёнма-ён қўшилади. Майдачи ҳўқизларга қамчи босиб мўмиғ атрофида айлантираверади. У ҳар бир ҳўқизга атаб қўшиқ тўқиши керак.

Низомжон келганда майдачи машъала тагидаги на-
матда Тоға билан чой ичинб ўтиради. Боя тога маши-
нада олиб келган дуторли киши майдачи экан.

Низомжон бунақа маросимларни умрида кўрмаган
эди. У ўсган Чортеракда шоли экилмасди.

Тоға фотиҳа бергандан кейин чол ўрнидан туриб
буқалар олдига келди. Ҳамма жим бўлиб қолди. Ким-
дир ия, бу Бўзлик Саттор майдачи-ку, деб юборди.

Саттор майдачи шоликор қишлоқларда жуда маш-
ҳур одам эди, у бормаса ҳеч ким шолисини яичмасди.
У бир марта майда айтиб буқаларни мўмниф атрофида
айлантиргандан кейин биринчи яичилган шоли дэрров
оқланиб ўша заҳотиёқ қозонга ташлашарди.

Тоға бугун сигир сўйдириб, шу ернинг ўзида иккни
катта қозонга сабзи-шиёз бостириб қўйган. Олти аза-
мат йигит олти келини гулхан атрофига қўйниб дастасига
суюниб кутиб турибди. Шоли яичилиши биланоқ барава-
рига келига солиб оқлашга тушнб кетишади.

Саттор майдачи буқаларнинг яғрининг шаниллатиб
урив айланниб чиқди. Кейин дуторини қўлига олди-ю,
қўшиқ бошлади.

Бўз болони бўзлатодир бир ютим бўзсанг сани

Бўз болони йиглатодир бўзалик кўзсанг сани.

Бўз болони йиглатиб, ҳам бўзалатиб қўйсанг агар,

Битта помардининг қўлида синсин у кўзсанг сани.

Майдачи тоғ кўзларини юмиб, тоғ ловиллаб ёнаёт-
ган машъалага хаёлчан тикилиб ўртаниб, куйиб-ёниб
куйларди.

Унинг қўшиқлари йигитлар бағрига ўт солар, қиз-
ларни хўрситирниб, кексалар кўксинда ухлаган биринчи
муҳаббат туйғуларини уйғотарди.

Чўл шамоли майдачининг тоғ баланд, тоғ йиғидек
мунгли овозини олисларга олиб кетар, яна қайтариб
келиб ўт-ўланлар бағрига сингитиб юборарди.

Қўлга тушган ғозими, ўрдакмиди, оққушими,

Бошима тушган бу савдо ёзими ё қишиниди?

Қайрилиб бир боқмадинг, кўнглимга ўтлар ёқмадинг,

Бўйнинга қўл солганим ўғиммиди ё тушими?

Майдачи байтини тугатиб дуторини ўтирганлар-
нинг олдига қўйиб; яна буқалар ёнига келди.

— Қани, жониворлар, энді ишлайлик.

У мұмиққа сириб бойланған бириңчи буқани күрсатиб деди:

Буқами бу нимади?
Нега мени сузади?
Ғунажинни күрганда
Арқонини узади. Ҳұк, ҳаром ұлгур!

— Арқонини маҳкамроқ бойлаш керак бу бүйдөкнинг.

Ҳамма гур этиб қулиб юборди. Шундан кейин унің әнімә-ән бойланған буқанинг қовурғаларынга шапиллашиб уриб байт айтди:

Сичқонмисан, мушукмисан, нимасан?
Әшикмисан, түйнукмисан, нимасан?
Тұрт оғеңнің гүгүрт чүпдек ингічка
Буқамисан, күчукмисан, нимасан? Ҳа, жонвор, ҳұк!

Яна кулғи күтариленди. Майдачи уннинг бүйніндаги әрқонин сал бүшатиб қўйди.

— Улар ҳолатга етиб қопсан. Аслида сени қўйвониб ўрнинғга подачини бойлаш керак эди.

Энді майдачи яғринлари машъалада ялтираб турған чиройли буқага қавас билан тикилиб қолди-да, йиғлаган товушда деди:

— О, бечора, сенга байт айттыб бўлмайди. Яқинда ўладиган нарса экансан. Орқада қассоб пичоғини қалраб турибди. Гўштингдан тандир кабоб, ичагингдан ҳасин қилиншади. Терингдан ранс тоғам билан бошбуҳ этик тикидириншади. Яхшилаб ғирчиллагин, яхшилаб. Йилтирагин. Бўлмаса, шундоқлигича табелчига пўстак бўласан. Аччиқ пчагингдан ўзим дуторимга иш қиламан. Мугизингдан агроном муштук ясади. Суягинги артель олиб тутма қиласди. Думингни ҳисобчига елинигич қилиб бераман. Пўконингни уч йил сени қўриқлагаш олапар олади. Ичинидан чиққан унча-мунчани ерга соламиз, посқовоқ экиб ҳосилотга берамиз. Белбогига қистириб олади. Маърашинг ўзиминки, майда айтганда авжига ишлатаман. Сени боққан подачига йўлга ташлаб келганинг ҳам бўлади. Қишида маза қилиб исинади...

Одамлар қарениллаб қулиб юборғанларидан кейинги гапларни әшинтиб бўлмади.

Майдачи энди охирги озғин, зүрға оёқда турган бу-
ка ённга келди.

— Сен бечорага энди нима дейман. Аҳволингни қа-
ра. Маърашга ҳам дармонинг қолматти. Яхшиси, сени
бўшатиб юбора қолай, ўзоқ олдинга бориб ошпазга қа-
рашиб юбор. Самоварчига чой ташиб юрсанг ҳам ку-
нинг ўтарди-ку, нима қилиб мол бўлиб юрибсан.

Майдачи унинг бўйнидан арқонни ечиб қўйиб юбор-
ди. Буқа жиндек юриб олдинги икки оёғи қалтираб
мункиб кетди. Тўрт киши уни турғизиб олиб чиқиб ке-
тишиди. Кулги, қийиқириқ.

Майдачи ҳалқа қаради.

— Қани, энди ишин бошлайлик. Янчганимиз яхши
тўйларга буюрсин. Қозонимиздан ош аримасин. Шу
янчган шолимизнинг гуручи ош бўлсин, оқшоги бўза
бўлсин, тўпони молларимизни тўйдирсан. Уруғликка
ҳам қолсин, омин!

Майдачи буқаларга беозор қамчи босиб мўмиғ ат-
рофидан айлантира бошлади. У ҳар айланганда битта
майда айтарди.

Марғилоннинг ўчоги, ўчоги,
Қўлни кесар пичноғи, пичноғи.
Ерим қари деманглар, деманглар.
Куйдиради қучоги, қучоги. Ҳа, жонвор, ҳўқ!

Папиросни ёндириган, Шаҳриононинг чақмоғи
Жувонларни қўрсангиз, қиз боланинг қаймоғи.
Қайсан жойдан олинган, зуваласи тупроғи,
Парилардан тарқалган дерлар уруғ-аймоғи. Ҳа, жонвор!

Майда айтдим майдани ҳам майдалаб, майдалаб,
Майда деманг, майда тунар эрталаб, эрталаб.
Майдачилик осон иш деб ким айтди, кўрайлик,
Қани, чиқиб майда айтсин уddaлаб, уddaлаб. Ҳа, жонвор! Ҳўқ!

От кетидан эргашганни той дейдилар.
Шоли әккан валломатни бой дейдилар.
Тўқсон уч кун ботқоқ кечиб, лой тепканини
Тиззасидан бўйнигача мой дейдилар. Ҳа, жонвор, ҳўқ!

Қуре, қуре қўй келади, қирлар ошиб
Чумоли ҳам рўзғор қиллар ушоқ ташиб.
Ўроқда йўқ, машоқда йўқ азаматлар
Мана турар тўғримизда чакка қашиб. Ҳа, жонвор, ҳўқ!

Майдачи чой ҳўплагани тўхтади. Олти йигит янчилга шолиларни чорига солиб елпий бошлашди. Шамол сомон тўзонларини учирив одамларнинг бетига урарди. Чоллар қўл чўзиб сомонларни тутишар, табаррук қилиб кўзларига суртишарди.

Елпиди хас-чўпдан тозаланган шолиларни олти йигит келига солиб, дўқиллатиб янчиди кетди.

Майдачи чарчаб қолган эди. Тога ўрнидан турниб даврани бир айланди-да, Тўланбойни топиб белбогидан тортиб чиқди.

Тўланбой байти газалга уста, гапига мақол ё матал қўшмасдан гапирмайдиган шоир табиат киши. Буни ҳамма билади. Шунинг учун ҳам у ўртага чиқиши билан ҳамма баробар чапак чалиб юборди.

Даврада битта-яримта кайф қилиб қолганилар ҳам бор эди. Бир чол ўрнидан туриб Тоғага деди.

— Болам, бугун қутлуғ кун. Болаларга айт, ичишмасин. Емон бўлади.

Тоға чолни ранжитмаслик учун ичган болаларни тартибга ҷақирган бўлди.

Йигитлар ерни титратгудек бўлиб кели дастасини гуп-гуп қилиб уришарди. Тўланбой даврани иккни айланаб буқаларга қамчи берди.

— Бошламайсанми, Тўлан,— деди Тоға.

— Ҳозир, ҳозир, илҳом келмай турибди.

— Юзта отсин ундан кейин илҳоми келади,— деди олдинги қаторда чордана қуриб ўтирган йигит.

Тўланбой унга ўқрайнб қараб қўйди. Кейин овозини баланд қўйиб бошлади:

Тоғдан қуёи қочирдим, ияги йўқ, ияги йўқ,
Қизлар қўйлак кияди, жияги йўқ, жияги йўқ,
Жияги йўқ жойларнга қўлим солсам, қўлим солсам...

— Буни айтма, Уят байтни айтма-да,— деди Тоға кулиб.

Тўланбой, бўпти, уятмасидан айтаман, деб сал ўйланаб турди-да бошлади:

Қарғалар учса қарабийлик Марғилоннинг йўлига
Ҳиди келса маст бўйлилик ҳандалакнинг бўйига.
Ҳандалак бўйликинам, сен унда зор, мен бунда зор
Тўти қушнинг боласидек иккаламиз интизор, Ҳўк, жонвор!

Интизорлик торта-торта танда тоқат қолмади,
Нұл чининдең сарғайыб учарга ҳолат қолмади.
Нұл чинининг ҳолиниң әүлдә ғұловчидан сұранг,
Биз ғариппенің ҳолиниң ақли расо ёрдан сұранг. Ҳа, жонвор!

Жуфт данагу, жуфт данагу, жуфт данак,
Не қиласай ёрим үйқолди бедарак.
Марғилону, Шаҳрихону, Чортеракни изладим,
Қолмади мен кирмаган күнжи қавак. Ҳа, ҳаром үлгур, ҳұк!

— Шолиниң құшиб айт, боплайсан. Қойил, қойил.
Тұлан, Майдачи үзимиздан чиқиб қопти. Ҳа, шолиниң
құшиб айт.

Буқалар иккىншіндең айланғунча Тұланбой байтнин үйлаб
олди.

Шоли эксанг, баланд күтар полини,
Келин аям құйвормасын молини.
Акам келса ҳаммасын айтаман,
Сақар өгін күриб құяй ҳолини. Ҳа, тұнғыз құпқур, ҳұк!

— Э, үл-е, яна айниятсан-а,— деди Тоға кулиб.—
Яшшиларидан айт.

Тұланбой ҳұп, ишорасынни қилди.

Қиәз боланинг ғамзаси құп, пози құп,
Майдачининг ашуласи, сози құп.
Зоотехник үтирибди кериліб
Фермасында товугидан ғози құп. Ҳа, ҳаром үлгур, ҳұк!

Зоотехник қип-қизариб кетди. Бопладинг, бопладынг.
Тұлан, Тоғани ҳам илиб кет. Гап келса отанғни ҳам
ақма, деган товушлар чиқди.

Раис бува Райимберди тоғамиз
Айтолмаіман, бир туғыштан оғамиз.
Танқид қылсақ ишдан ҳайдаб юборар
Болаларни қандоқ қилиб боқамиз. Ҳа, жонвор, ҳұк!

Тоға ҳам қотиб-қотиб күлди. Қулғи әшларини ар-
тиб унга дүк үрди.

— Кимни колхоздан ҳайдабман, ақмоқ. Тұғрискіни
байт қылғын-да.

Тұлапбай құлниин күксінга құйыб уэр айтди.

— Хафа бұлмайсан, Тоға. Үзи рост бұлмаса ҳам қофияси яхши чиқди. Умуман, беш процент рост бұлса, байт бұлаверади.

— Э, байтинг қурсні,— деди Тоға унга тан беріб.

Оқланған гуручларни иккита катта тоғорага солиб Тоғанинг олдига құйыншди. Тоға ҳар иккі тоғорадан бир сиқимдан олиб күзінга суртди-да, баракасини берсін, деб қайтариб жойига ташлади.

Чой ичиниң дамнини олиб бұлған майдачи яна үрнідан турди. Үйнин-кулги то ош дам еб сузилиб келгунча давом этди.

Низомжон уйнға қайтаркан, дадам бұлмади-да бұлгандың дили ёзиларды, деб қувончини унга илинди.

Зебихон болани бағрига олиб ухлаб қолған экан. Биринчи ҳосилнінг гуручидан дамлаған ошиннің бир косасини Низомжон чамбаракка илиб аста боласыннің ёнінга кирди. Каравотнінг тебраниб кетганидан Зебихон бошини күтариб әрига қаради.

— Каримжон деган үртогінгіз армиядан бүшаб келибди. Асрорадан хат келди. Токчада турибди.

Низомжон үрнідан туриб, чироқни өқди.

— Секинроқ,— деди Зебихон.

Низомжон ҳайрон бұлыб хогиннің қаради.

— Опаңғыз келгаппарат. Нариги уйда ётибдиңлар.

Низомжон хатни ушлаганча туриб қолди.

— Нега кепти?— Низомжон ҳайрон бұлыб сұради.

— Эрталаб айтартман.— Зебихон шундай деди-ю, пиқиллаб йиғлаб юборди.— Етінг. Эргалаб биласиз. Ҳозыр үйғотаман деб үйламанг. Құни-құшнілар олдида шовқин қылмай құя қолинглар.

Низомжон индамади. Хатни очиб чироққа солиб үқиб чиқди. Үртогіннің келганинде қанчалик қувонған бұлса, опасыннің келгани уни шунча ташвишга солғанди.

Низомжон ечиниб үрнінде өтди-ю, ухлолмай тұлғаниб чиқди. Ү эрталаб қандайдир бир дилсінәхлик бұлышни кутарди. Нега келди экан?

Эрталаб Низомжон турғанда опаси әшик олдида ияғига құлни тираб үтиради. У укасини күриши билан, салом-алик қилиб үтирмай:

— Ҳа, бемеҳр,— деди.— Ҳаменінгга пулни солиб қишлоқнан едирніб үтирибсанми. Шундоқ бообрү да-

данғ еттиси бўлмай, қирқи бўлмай, арвоҳи чирқиллағ юрсин.

Низомжоннинг тилига гап келмади.

— Кечака тақсимотда теккан шоли қани?

— Тақсим бўлгани йўқ. Менга тегадигани билан сенинг нима ишинг бор?

Рисолат ўринидан туриб кетди.

— Сенларни ҳали судга бераман. Мен ўгай эмасман. Дадамдан қолган мерос менга ҳам тегинши керак. Аканг у ёқда битта манжалаки деб ярим милённи сувга оқизди. На ўзига қилди, на бирорвга. Ҳукумат олди қўйди.

Низомжон истеҳзо билан кулди.

— Мендагидан ҳам умиднингни уз. Топшириб юборганиман.

Рисолат бўзариб кетди.

— Мени лақилятмай қўя қол. Ҳаммасини хотиниш бошиб ётибди. Манавунга нима дейсан?

Рисолат чўнтағпдан иккита тилла билагузук чиқазди.

— Бу нима? Қани топшинганинг?

Рисолат кечака Зебихоннинг қўлнин қайнириб тилла билагузукларни олиб қўйганидан Низомжон бехабар ўди.

— Қани, қайтиб бер. Сенга айтпман.

Рисолат билагузукларни қайтариб чўнтағига солиб қўйди.

Бир чеккада боласини кўтариб турган Зебихон эрини четга тортиди.

— Қўйнинг, мен билагузук тақмайман. Опангиш шунга хурсанд бўлсалар, ола қолсинглар.

Рисолат энди Зебихонга ташланди.

— Ҳаммасини сандигингга бошиб олгансан-да, шу битта нарса билан қутулмоқчисан. Қутилиб бўпсан.

Низомжоннинг кўз олди қоронғилашиб кетди.

— Чиқ уйдан. Чиқ деяпман! Жўнаб қол, ҳозир!

— Кетаман, билиб қўй, тўппа-тўғри мелисага бораман. Начайлигини бошлаб келаман. Қуртдек қилиб ўтириб беради.

— Қаёққа борсанг, боравер. Иккинчи бу тарафларга қадам босма.

Жаҳлдан кўкариб Рисолат чиқиб кетди. У ташқарига чиқиб ҳам жаврашдан тўхтамасди.

— Отабезорининг дастидан дод! Гекинхўрнинг дастидан дод! Пасткашларга қирғин келсин! Дадамдан

қолгани сенларга буюрмасин! Биттанга буюрмади-ку.
Сенга ҳам худо ҳоҳласа буюрмайди. Войдод!

Эр-хотин останадан ўтолмай бир-бирларнга маъюс
қараб турардилар. Рисолат бошига одам тўплаб ҳамон
дод устига дод соларди. Бирор кулади, бирор уни сў-
кади. Билмаганилар Низомни тошибағирликда айблайди.

Низомжон кечак шоли тўйнда қандоқ хурсанд эди.
Шу хурсандликни ҳам опаси татитмади. Онасидан қол-
ган бирдан-бир ёдгорликнинг ҳам олиб кетди.

У албатта билагузукларни бозорга опчиқиб сотади.

Низомжон опасининг феълини билади. Албатта у
шунақа қилади.

Кечаси Рисолат билагузукни тортиб олаётганда Зе-
бихоннинг қўли лат еган экан. У ҳозир эрига раҳми
келиб қараб тураркан, бенхтиср билагини силарди.

XIII

Икромжон бир ҳафтагина Тошкентда юриб қишлоқ-
ни соғиниб қолди.

У хотини ўлгандан бери сира Наймандан узоқ кет-
маган эди. Поездда келаётганда ҳам, Зирилламадан от
олиб қишлоқ йўлига чиққанда ҳам тезроқ Найманга
етиб ола қолсам деб шошарди.

Ҳозир Фаргона боғларнда тўкин куз. Үрнзорлар
тўнини ўзгартириб бошига олов ранг қип-қизил дурра
боғлаган. Тутзорлар бошида малла қалпоқ. Шишадек
тиниқ, қиз кўксидек бегубор осмонда ипакдек буралиб
мезон учади.

Икромжон бир вақтлар қамиш оралаб, ботқоқ ке-
чиб юрган йўлларида энди иморатлар, боғлар пайдо
бўлган. Томларда ҳар бирни қўзичоқдек ошқовоқлар, де-
вор ошгап жийда шохларида ёқут маржон. Ези билан
айқириб оққан бўтана ариқларда энди осмон акс эта-
ди. Полиизлар ҳувиллаб қолган. Серрайған ганҳо қўриқ-
чининг қўлига ҳакка қўнган. Қўзачадан ясалган боши-
да ёнғоқ чақиб ейди.

Икромжон қадрдан қишлоғи кўчаларидан бораркан,
кўп нарсаларни кўнглидан ўтказди. Болалиги, кўксига
келган биринчи муҳаббат, биринчи фарзанд, чўлга би-
ринчи юриш... Ҳамма-ҳаммаси ҳозир кўзи олдида.

У пайтларда осқлари бутун эди. Бу тупроқларга ик-
кала осғининг излари тушарди. Энди сунъий осқ ёнига
тангадек из тушади.

Тұққиз боланинг ҳаммаси тупроқда. Тұққиз бола туғиб биттасининг ҳам орзусига етмаган хотини болаларининг қабридан олисда, чүлда танқо ётибди. Бутун бир уй вайрон бўлиб кетди. Икромжон бирорвнинг боласини болам деб, бирорвнинг певарасини неварам деб узоқ шаҳардан ўйинчоқлар олиб келяпти.

Бу ёруғ дунёда нисонига эрмак кўп. Инсон кўзини қувонтирадиган, алам билан қимтилган лабларига табассум чақирадиган раңглар, жилолар кўп.

Икромжон Низомга таяниб қолганди. Икки дилгир бир-бирига суюниб сув келса шимиришди, тош келса кемиришди. Низомжоннинг муштдеккина бошига озмунча ташвишлар тушмади. Бир ой ичида ҳам стадан, ҳам акадаи жудо бўлди. Букилмади. Йиқилмади. Энди толеимга шу бола омон бўлсин, болаларига бош бўлсин, деб ният қиласди Икромжон.

У отга қамчи босиб илдамлашга қистади. Шу топда неварасини жуда-жуда кўргиси келганди. Олиб келган ўйинчоқларни қўлига бериб, оғизларини қийшайтириб кулишини, кўзлари яшнаб унга толпинишини томоша қилишга энгикди. От оғирлашиб қолган куз тупроғини тўзитиб кўприклардан ёнгил сакраб ўтар, эгасининг хаслларини бузгиси келмагандек лўқилламай бир мақомда йўртиб борарди.

Ёмби олтиндек сап-сариқ беҳилар, ҳар бири чойнакдек-чойнакдек аюрлар шохини қайирган боғлар орқада қолиб кетди.

Икромжон Қоратепа гузаридан ўтганда Найман устида қора тутун кўрди.

Меливойнинг йигитлари тўқайга ўт қўйдимикан, деган ўй билан унча парво қилмади. Аммо дили бир ёмонлик сезгандек юраги орзиқиб тушдн. Олдинга оғир энгашиб отни бутун гавдаси билан ниқтаб юрншга қистади. От бир мункиб илдамлаб кетди.

Тўқай устида қора тутун шошилмай атрофни ялагандек жуда паст судраларди. Икромжон яхшилаб разм соглан эди, тутун Меливойнинг еридан эмас, Зирилла-маликларга ажратилган тўқайдан чиқяпти.

Икромжоннинг кўзлари тиниб кетди. Қамиш ёняпти. Турсунбойшинг қабри ёняпти.

Икромжоннинг кўзлари тиниб ҳеч нарсани кўрмай қолди. Бир нарса бўғзинга тиқилиб нафас олишга йўл бермасди. Ичидан қандайдир аччиқ, чидаб бўлмайдиган

сөгүнк келди-ю, юрагини чапгаллаб ушлаганча қўйинб юбормай турниб қолди.

От ҳамон елдек югуриб борарди.

Найман уйлари олдиндан Икромжон от чоптириб ўтганини ҳамма кўрди. Аввалига зарур иши бўлса керак деб парво қилмаганлар энди ушининг олов ичига от билан кириб кетаётганини кўриб ҳайрон бўлиб қолишиди.

Низомжон шоли ғарамлаётган эди. Дадасининг ўт ичига кириб кетаётганини кўриб қолди-ю, ишини ташлаб орқасидан югурди.

Ҳаво дим. Ўир этган шамол йўқ. Қамишлар ловиллаб эмас, шошилмай, эринмай аста ёнарди. Низомжон шамдек ёнаётган қамишларни қайнириб, қўллари, оёқлари куйиншига қарамай олдинга интиларди. Ана, узоқдан, олов орасидан дадасининг қораси кўринди. Назаридан Икромжондан ҳам гутун чиқаётганига ўхшади. Остида и от тутундан безовгаланиб ўзини ҳар тарафга отар, ола оёқларини баландга иргитиб, оловдан сакраб ўтмоқчи бўларди. Аммо маҳкам ушлаган қўллар тизгинини қўйинб кибормасди. Икромжонининг устига тутун ёпирилди. Отвинг аламли кишинагани эшишилди. Тутун тарқаганда от йўқ эди. Низомжон кучининг борича интилиб тутун тарқаган жойга етиб келди. От йўқ. Икромжон ерда дўнгни қуҷоқлаб қимиirlамай ётарди. Унинг тўнидаи, белидаги қийингидан тутун чиқар, этағидаги ўт ўрмалаб устига ёпирилмоқчи бўларди.

Низомжон эгнидаги фуфайкасини ечиб ўтни уриб ўчириди. Энгашиб дадасининг қўлтиғидан олди, ўзига қаратди.

Икромжон жуда кучсиэ товушда инмадир деб пи-чирларди. Низомжонининг қулоғига: «Турсунбой» дегандек бўлиб эшишилди.

Низомжон уни дўнгдан бери сурди. Икромжон босиб ётган дўнгдаги ярми куйган гиёҳлар шабада тегиши билан лов этиб ўт олиб кетди.

Турсунбойнинг гўри ёнарди. Икромжон энди ўғлининг мозори ёнаётганини кўрмас, кўзларини юниб, ингроқ, алам, изтироб билан тўлганарди.

Ингирма бир йил шамолни раво кўрмай боққан боласининг қабри жизганак бўлиб ёняпти. Бунга қай ота чидайди. Қандоқ чидайди. Икромжон кетма-кет инграр, ўриидан туришга интилиб, яна дармонсиз ўтириб қоларди.

Найманликлар ёпириплиб келишди. Бирин құлтиғидан, бирин белидан олиб уни ўт ичидан олиб чиқишиди. Низомжон турган жойидан Қынмирламай қолди.

Дүнедеги энг пок, энг олижаноб опани үлдирғаш, ҳар бир айтган гапини ибрат, ҳар бир босған қадамини мардлик йўли деса бўладиган мард отани ўтда куйдирған хонининг қабрини тепкилагиси келди. Ёнаётган қабр кулларини чўл шамолларига сочиб юборгиси келди. Қабр алаингаси Низомжоннинг кўзларида акс этиб турарди. У қаҳр-ғазаб билан лаънат деди-ю, кескин бурилиб одамларга эргашди.

Икромжон ётиб қолди. У энди бирор билан гаплашмас, баъзида ўзи билан ўзи гаплашаётгандек инималардир деб туришга интиларди.

Иккى кун ўтгандан кейин Икромжон ўриидан турди. Одамлар ишга кетганда остоңага ўтириб чўлининг олисларига тикилиб ўй ўйларди. Низомжон ишга чиқмай ёнидан жилмасди. Ҳадеб ўзини ўзи қийнаб ўй-ўйлайверганидан Икромжон анча озиб, ранги сўлиб қолди. Бир кун Низомжон унга:

— Қўйининг, дада, кўп ўйламанг. Бунақада дардга чалиниб қоласиз,— деди.

Икромжон унга узоқ қараб туриб бошини силади.

— Йўқ, болам, мен дардга чалинмайман. Мен ўлмайман. Тик бўлсан юриб, йиқилсан эмаклаб, ётиб қолсан сурнилиб ҳў ўша уфқа бораман. Уфқдан туриб Езёвонимга бир қайрилиб қарайман. Уфқа бормай ўлишим мумкин эмас.

Икромжон энтикиб-энтикиб, таъсирланиб гапираварди:

— Улиш осон, ўлиб кетиш осон. Яшаш қийини. Улиш номардининг ҳам қўлидан келади. Мард яшайди. Кўряпсанми, болам.— У уфқа, кун ботаётган олисга қўлни чўзди. Уша тарафда уфқ қиши-қизил, тепароги секин-секин олтин рангдан аста мовийлашиб келарди.— Кўряпсанми. Товланишини, одам боласини имлаб чақиришини кўряпсанми. Юр, юр, ўшақча борамиз. Вахлироқ бориб тоңг отишини кутиб оламиз. Тоңг отиши қанақалигини, кун ботиши қанақалингини сен билмайсан. Билмайсан, болам. Сен ҳали ёшсан. Сени ўзим ҳув ўша уфқа олиб бораман. Уфқни кўрасан. Қўлинг билан ушлаб кўрасан. Уфқни Найманга олиб келамиз. Йўқ, йўқ, Найманни уфқа олиб борамиз.

Низомжон уфқдан кўз узмас, бир қизил, бир сарик, бир мовий тусга кираётган уфқ Икромжоннинг гапларидан яна гўзаллашиб, яна сержило бўлиб кўришарди унинг кўзига.

Низомжон уфқа маҳлиё бўлиб турагер экани, Икромжоннинг овози тинганини билмай қолди. Боши елкаснга аста теккандан кейингнига ўғирилиб қаради.

Икромжон боласининг елкаснга бош қўйганича, уфқа тикилиб туриб жон берган эди..

Икромжонни канал кўпригининг бериги ёғидаги дўнгликка кўмишди. Қабр тепасидаги тахтачада шундай ёнув бор:

Икромжон Усмонов

1889—1945

ВКП (б) аъзоси.

Орадао икки ҳафта ўтгандан кейин Тўланбой уч тун чинор кўчати онкелиб экмоқчи бўлиб турган эди, Низомжон уни қайтарди. Нима учун ундин қилаётганини билмай ҳардамхаёл бўлиб турган Тўланбой нишамай кўчагини қайтириб олиб кетди.

Низомжон дадасининг қабри олдида биронта дараҳт бўлишини истамасди. Дадаси уфқни севарли. Ҷараҳт ўенб сўнгсиз осмонини, ҳар куни қизариб ботадиган уфқ йўлни тўсиб қўяди, деб ўйлади.

Канал кўпригидан кеч пайти қараган одам шу тепа орқаснга қуёш ботишини, уфқ бутун тепаликни қип-қинзил шафаққа кўмишини кўради.

Низомжон ҳар куни кеч пайтида шу тепага келиб ҳали қотмаган тупрогига қўлтиқтаёқ санчилган қабр олдида уфқа қараб узоқ ўтиради. Атрофга ўйчак назар ташлайди. Офтоб ўчиб, сўнгсиз осмонда бирин-кетин юлдузлар кўз очгунча шу ерда қолади. Турналарини қайчиндек айри карпони ўтиб кетгунча осмондан кўз узмайди.

СҮНГГИ СУЗ

Китобга сўнгги нуқта қўяман.

Шундай деб ўйлайману, бирдан юрагим ҳувиллаб қолади. Наҳотки ажралиш пайти келди. Ахир мен сизни ўн йил қалбимда ардоқладим. Ўн йил изингиздан юрдим. Қаҳратон қиши кечалари бўроннинг гувиллашига қулоқ солиб сизни ўйладим. Саратон жазирамаларнда Ёзёвон чўлларини кезиб сизни қидирдим. Одамлар ором уйқусида ётганда мен тунни тонгга улаб сиз билан гаплашдим. Қувончингизга қувониб, дардингизга ўртаниб ёздим.

Қоғозга тикилиб, қаламии тишлаб, туннинг сокин бағридан шаддод Асроранинг овозини эшитардим. То-мирлари темир, тани пўлат Икромжоннинг қомати сира сингилмаслик тимсоли бўлиб қаршимда турарди.

Дилдор! Эрка Дилдор! Шундоқ кенг чўлга файз ки-ритиб турган оловдек кўзларингин, сахний қалбигин дуруст тасвиirlай олдимми?

Низомжон, сени ўзим яратдим. Яратдиму бошиннга кулфатлар солдим. Оловлардан олиб ўтдим. Тошқинларга қарши суздирдим. Энди сен Икромжон бўлиб яшал Ҳаётдан Икромжоннинг ҳақини ол!

Сўнгги аёвсиз нуқтани қўйдим.

1969 йил.
Ёзёвон — Куйгапор

МУНДАРИЖА

БИРИНЧИ КИТОБ

Қирқ беш кун	:	5
ИККИНЧИ КИТОБ		
Ҳижроп кунлари	: : : :	257
УЧИНЧИ КИТОБ		
Уфқ бўсағасида	:	481

На узбекском языке

Саид Ахнад

ГОРИЗОНТ

Трилогия

Переиздание

Редактор Х. Маджудона

Рассом И. Циганов

Расмлар редактори А. Кива

Техн. редактор В. Бирсукова

Корректор Ш. Собирова

Ёсомахонага берилди 7/XII-1975 й. Боснига руҳсат этилди. 6/I-78 й. Форма-
ти 84×108½, Босма л. 21, б. Шартли босма л. 36,12, Йашар л. 37,06. Тиражи 60000.
Ғафур Ғулом номидаги Адабист ва санъат нашриёти. Тошкент, Навоий кӯ-
часи 30. Шартнома 188—75.

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Нашриётлар, полиграфия ва китоб
сљадоси ишлари бўйича давлат комитетининг Тошкент полиграфкомбинатида
їқогозга босилди. Тошкент, Навоий кӯчаси 30. Інгил. Заказ 320. Ба-
ҳоси 1 с. 32 т. 7-муқоянда 1 с. 35 т.